

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S. J. P. B.

Coll. No. 869

Title Mahābhārata -

Udyoga parva 2.

Bhāratārthaprakāśa

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 669. Subject : P. Kāvya

Title: Mahābhārata Udyoga parva.
& Bhāratārthapradīpikā

Author: Veda Vyāsa - Scribe: —

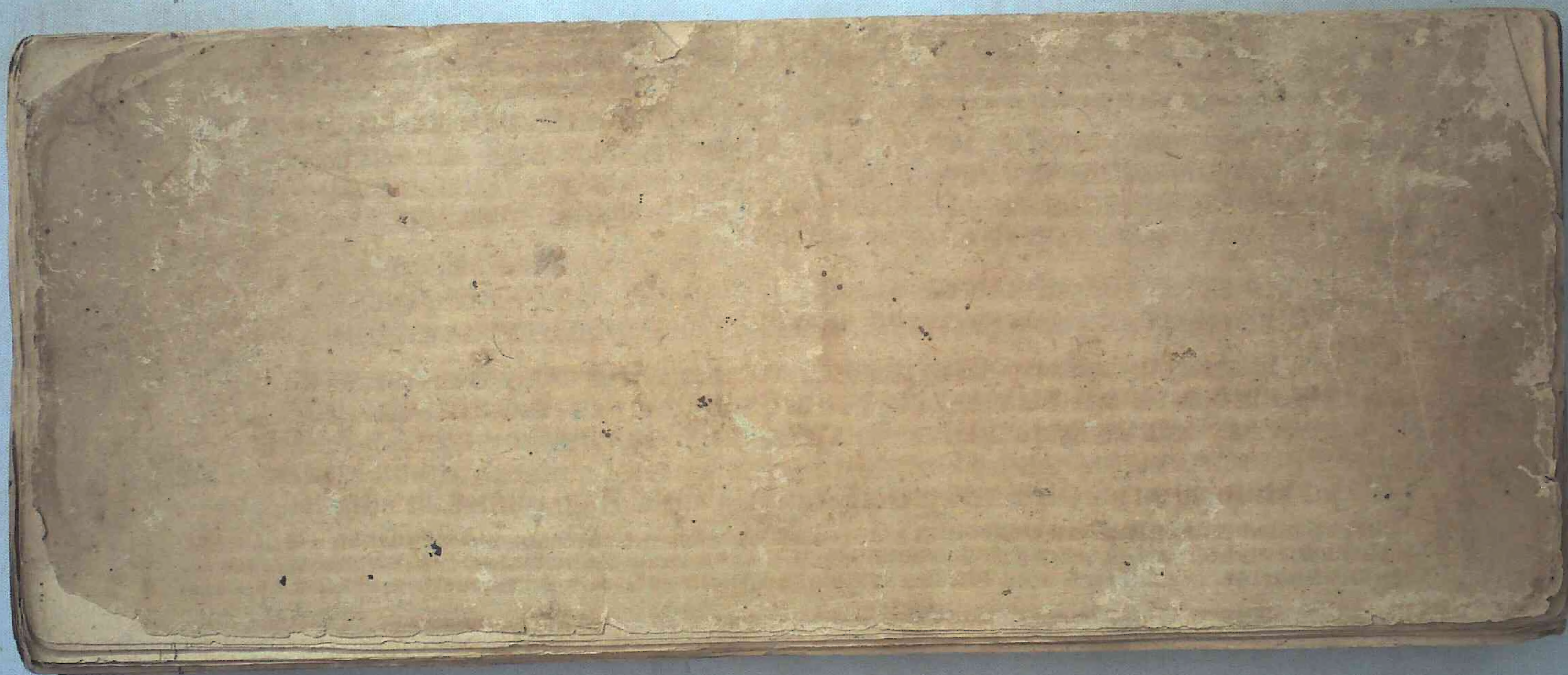
Author: Veda Veda
 Date of the work: 2 Anjanamiśra Date of the Ms.: V's. 8939

Place of the work : _____ Place of the Ms. : _____

Size: 13.5" by 5.5" Extent: 309 foll.

Language: Sanskrit Script: Devanāgarī

Remarks: _____

नाक॥ज्ञेयमापा
स्वचदर्थमिदं॥

बलवता विग्रहो न कर्तव्य इति। यानमधवांश्च देवमादात्म्यं भगव

[illegible]

नयानोक्त एव विदुषा कथानां समकलराश्रुतीति प्रचारपञ्चसा।
 समस्तकुलानां वाक्यानां लक्षणप्रशंसा। संज्ञयेत्तद्व्याख्यानां संवा
 २ सादारण्यवानसंक्षिप्येति मय

शुक्लैकज्ञाह् अष्टपृष्ठादिः सखा उज्ज्वलं मंत्रं प्रमाणादिनाभ्यां विभो ।
 आ विजनाभ्युपविष्टो वक्ष्यमाणः किमायास्तु वक्ष्यमाणः कर्तुं निरुद्धः ।
 यः । धितामलो जनाई नस्य । सद्यः टिताः । भवो धिताः । महार्थं महानिर्भयः ।
 महोदयं महानिर्भयः ।

विष्णुमाहात्म्यं गणपतचरणैरिन्त्यच निर्वधनिदा। तत्रापि यातस्याग्निमाननिदा। दानसुधर्मपालनमत्ययत्तयज्ञं सा। तदनंतरं मनावाक्यानि विष्णुमैकविगेधनं दा। वि
श्वरूपदर्शं नम्यन्नगता। वासुदेवमेवाव। चा। ऊ। ना। वि। ड। र। व्या। क्स्व। क्तं। तो। वा। क्स्व। प्र। ञ। मा। कर्णोपनि। वादस्य च।
मणिनिः प्रवेकः॥ शयनासनादिस्थानविनागोयस्या॥ अविदातामिति निहीरणे यष्टी। नक्रियायदा वक्ष्यमाणत्वाक्रि
मनानुमानमयतेः सप्तदशमणिप्रवेकोत्तरत्रवित्रा। न्यस्तामनासात्प्रवती सुगंधातामन्ययुक्तेन रराजदृष्टाः॥ अथा
मनान्याविदातां धुरस्तादुत्तौ विराट्पुत्रद्वौ नरिंदौ। दृष्टाश्च मान्याः शृष्टिबीजतीतां पित्रा समं रामजनाई नोवा। पचान
राजस्य समीपतस्तुतिप्रवीरः महारोहिणेयः॥ ममस्मरात्तस्तु सुमन्त्रिकृष्टे जनाई तेष्वेव युधिष्ठिरश्च। सुताश्च सर्वे
पुत्रदृष्टराजो भीमाकुंभो माधवती सुतोच। प्रद्युम्नसांको वयुधिप्रवीरो विराट्पुत्रौ च महानिभन्तुः॥ सविचित्ररा
ः पितृनिः समानावीर्यरा रुपरा तथा बलेन। तथा चित्रकौयदयाः कुमारः सुवर्षवित्रे शुवरा मनेषु। ततो यविष्टे
शुमहारथेषु विज्जाजमानां वरचुषणेषु। रराजसाराजवती सप्तदशद्वैरिव द्यौर्विमलिकायता। ततः कथास्ते समु
दाययुक्ताः कृत्वा विवित्राः धुरयप्रवीराः॥ तस्तुर्मुकुटं परिचिंतयंतः कृष्णनृपास्ते समुदीक्षमाणाः॥ कथांतमासा
द्यवमाधवेन संदृष्टिताः यां डवकायी हतो॥ तिराजसिंहाः सहिता ह्यशृण्वन् वक्त्रं महा र्थं वमहो दयं च॥ ॥ क
ष्णववाच॥ ॥ सर्वे न वद्विर्विदिनयथा च युधिष्ठिरः सौ बलेनाह वत्यां जितो निरुत्थाय कृतं च राजं पुः प्रवासे सम
य कृतं च॥ यायाः॥ पितामहो वसुदेव पिताशूरः॥ सुमन्त्रिकृष्टे समीपे। समुदाये समाजे। युक्ता उचिताः। रक्षमाणाः प्रतीक्षमाणाः॥
संघदिताः पेरिताः॥ महार्थमहाविषयो महोदयमहाफलं॥

विद्यामन्त्रं न शो न कर्तव्य इति । कस्मिंश्चित् संवादे स्या यदित्या गो न कर्तव्य इति । अ
न्यतः स्यात्तु रुरप्यवलि शो न माननायः स च दंतव्य इत्यादि । कृत्वा विवाहं उक्तं रुषवीरा

इत्यादि वृत्तावकीर्तने। एवं कवाक्यादाजं
 रयित्वा। बबोयुष्मच्छन्त्रो गत्रविष्णुम्प
 न्निगविपर्ययश्चादमः॥ अणिमणित्राक्षवसिहसू
 यमुमुहो नायः क्लोका
 नानाः प्रकृष्टाः॥
 यमरादि॥

नाकम् ॥ ॥ दादशान्नात्मा धर्मिहोपाय हो वासः
दशान्नात्मा ॥

निजिःकरणभूतेः॥ विद्यमित्येवानुपेतेऽङ्गारुतेः॥ ननु नृनिबलेन॥ निर्वन्नपराश्रुस्वेषु॥ संरंजमाणः॥ कुप्यत्॥ अपि
संजावनीया॥ उत्पत्तौ उचिताः॥ ॥ स्ववस्त्रासुसर्वकालंतेऽयैधिनादयः॥ नकोयात्तमकोऽदित्यात्॥ नवतामर्थंरुतानि शेषः॥ कोऽदित्या
जावत्तेऽयैतोहीति॥ विद्यन्त्युपगतमंमत्ताः॥ सुधिधिराणह्यात्तममनेस्यसक्तं स्पतिर्वन्नपराश्रुस्वेषु॥ पतिपसङ्गुस्वेषु॥ संरंजमाणः॥ कु

विनः। सत्य षोडशकृतमिति चय निरूप्यम् ॥ बलदिव

फलाफलवतीति सुयोग्यं सुखं गत्यादिना पूर्वमवस्थां किंचित् विनर्के तेषां शुभं पदं वस्तु।
फलाफलवती। इत्यत्र एकारश्चानर्ककारश्चादमः। लंगलधजेति तिङागर्गसंबोधनं किमित्याहेयोयदंयदसात्रमयितनवराजं
संति विधुष्याः शुभः संतिकापुरुषास्तथा। उजावेनोददौयहौदयेतेपुरुषान्ति। एकस्मिन्नेव जायेते कुजेकीवमहाबलौ।
फलाफलवती। शास्त्रेयधिकस्मिन्नस्मृतौ। तान्स्मृत्यामिते वाक्यं सुवतो लंगलधजा जैव च गवतिने वाक्यं तान् स्मृत्यामिमाध
वाक्यं हि धर्मगजस्य दौषमत्यमधि सुवत्। लभते परिधनमधे व्याहर्तुं मकुतो नयः। समाकुय महात्मानं जितवंतो ह्यकोवि
र्दः। अनकुजं यथा शुद्धं तेषु धर्मजयः कुतः। यदि कुंती सुतंगे हे क्रीडेते त्नादृतिः सदा। अतिगम्य जयेयुस्ते तेषां धर्मतो नवत
ममाकुय कुंतेयं कुत्र धर्मरत्नं सदा। नित्यं जितवंतस्ते किंचित् तेषां परं शुभं। कथं शृणुयते वा यमिह कल्याणं परं। वनवा
साहि कुकुस्तुष्टासः। पितामहं पदं। यद्ययं परं विज्ञानिकामयीतयुधिष्ठिरः। एवमयं ययं नं परं नार्हीति याचिञ्च। कथं च धर्म
युक्तास्ते नवराजं चिकीर्षवः। निर्द्वेषा मान् कौतेयान्यथा कुर्वीहि तांशनिः। मनुनिनाहिनीमेण प्रोणेन वमदात्मना। नववस
तिपांडुनां प्रदातुं ये ह कं पदं। अहं तु तां विनिर्वाणै रनुनीयरणे बलान्। यादयोः पातयिष्यामि। कौतेयस्य महात्मना। अथ ते न
वराजं प्रतिश्रियातायधीमताः। गमिष्यंति सदा मान्याय मस्य सदनं प्रति। नहि ते युयुधानस्य संरक्षस्य युयुजसतः। वेगं सम
र्थाः संबोधुं वजस्येव महीधराः। कोहि गंडी वधवानं कश्च वक्रा युद्धं युधि। मां चायि विप्रहे को नु कश्च नीमं पुरा सदा। यमौ च हृद
चिकीर्षवः। कथमित्युच्यते॥

कार्यगणनलोत्तात्। दहनयात्कीर्त्तनात्। कार्यगणनदुर्धनसकाचालन्यवेननलोत्तात्।

उद्योग

धनानोयमकालोयमद्युती। कोजिजोविपुलमादेहदुर्धनवयार्थत्वं। यत्वेमान्यादवेयंश्चैदीयद्याः कीर्त्तिवर्धनात्। समप्रमाणा
न्यादुनोयमवीर्योक्तदोक्तान्। मोतुं चमदेष्टासममारेरियदुःसहं। गदप्रद्युम्नसंवाश्चकालवज्रानलोयमान्। नेवयं धृतगद
स्यपुत्रेशकुनिनामहा। कर्मनिष्ठनिदत्याजावतिष्ठे। द्यामयां दवांताधर्मोविद्यतेकश्चिन्नृत्तत्वाततायिनः॥ अधर्ममशत्रुं
वज्रात्रवेणाप्रयाचने। कृतस्त्वस्यथाकामस्तं कुरुधर्मतेजिताः॥ विस्मयं धृतगदुगगजप्रभुं उपाडवः॥ अद्ययां दुस्तराजं
ननतोबाधुधिष्टिरानिदतावारोसर्वेशोशोवमुधातले॥ ॥ मदाजारनेचिगदउद्योमयवर्णि॥ ॥ दुयदउवाच॥ ॥ गवमेनन्म
हाकालोत्तरिच्यतिनमंशय॥ नदिदुर्धनो गजं मधुरेण प्रदास्यति। अमुवर्ष्यति तं वायिदुतरगदुः सुतप्रियः। तीक्ष्णो वकाय
गणानो र्वी दधेयमो वलो। वलदेवस्य वाक्यं मुमजानेन मुञ्चते। एतद्विपुलमेगाप्रेकार्यं मुनश्चिन्ता। ननुवाचो मधुवचो
धार्तराष्ट्रः कथं वनान्दिमाह वसायो मोयाय बुद्धिर्मतोमम। माहं वगदने कुर्याकोपुनैस्संमसाचरन्। हं दुर्धनो वकां यो अवा
त्पायेतमि। हं दुर्वे मन्ते पायो जायमानमशकं। जितमर्थं विजानीयादबुधो माह विमति। एतन्नेव करिष्यामो यत्र अक्रियता
मिद। प्रमत्ताय शममित्रेयो वला सुद्योजयं नुनः। जाल्यस्य हं दुर्धनो अजन्मैतन्मवाविशे। कैकेयानां च सर्वेषां दुर्गमं वतुशीघ्रमाः॥

४

अजितवतीत्यतिरुः॥

मवदुर्धनो नृपेयिष्यति सर्ववाः॥ पूर्वातिपन्नाः संतश्च जनेते पूर्ववोः कदकं। तत्वरधेनारं द्राणां पूर्वमेव प्रवोदने। महि
कार्यो वदयामिति मेव तेनेमतिः। जाल्यस्य प्रथमं जेष्टं ये वतस्यानु। गान्ध्याः॥ तगदजायराजे च पूर्वमागरवासिने। अमिनौ ज
सेतये गायहादि कयाया कुकायवा दीर्घप्रजाय सुगयरो वमानाय वातिनो। अनीयतां हं नश्च मेना विदुश्च यार्थिवः॥ सेन
जित्प्रतिविंदुश्च यार्थिवमी सुवास्तुकः॥ बाह्मी कोमुं जके गश्चिन्त्याधिपतिरेव च। सुयार्थश्च सुवाकुश्च यौरवश्च मदारय
ः। शकानां परकवानां वदरदानां वयेन्याः॥ कांवेजाऊपिकायेव यश्चिन्त्यायकाश्च ये। जन्ममेनश्च काश्च यश्च नष्टाये वनदा
याः॥ कायपुत्रश्च दुर्धनः पार्वतीयाश्च ये चमाः॥ जालकिश्च सुशर्मविमणिमान् यो निमस्यकः॥ यो शुगद्विधियश्चैव धृष्टकेतुश्च वी
र्यवान्। धृष्टदंडधारश्चैव हमेतश्च वीर्यवान्। अयराजिनो निषादश्चैव निमान् सुमानयि। दहलोमहो जाश्च वाकुः परपु
रंजयः॥ समुद्रमेनो राजा च महपुत्रेण वीर्यवान्। सुररिश्च नदी जश्च कर्मवेषश्च यार्थिवः॥ समर्थश्च सुवीरश्च माजीरः कल्प
कमथा। महावीर्यः सुकदुश्च निचकुस्तुलः क्रयः॥ नीलशूरीरधमी च न्नियालश्च वीर्यवान्। दुर्जयो दंतवक्रस्य रुक्मी
च जने जयः॥ श्यामो वायुवेगश्च पूर्वयाती च यार्थिवः॥ क्षुरिजेना देवश्च एकलव्यमहासुजिः॥ कारुण्यश्च राजानः हेमधू

को

उद्योग

संबंधकंसंबंधः। उद्योगदुर्धनेन दुहितेति कौरवैः सह संबंधः। कुंतीरिच्छतेत्यस्माकमिति या उचिः सह संबंधः। संबंधेतरं सं
विश्ववीर्यवान्। उचरः हे सकं चैव वाट धाट श्यायि वः॥ शुतापुत्रद्वयं युष्माकं च सुतं श्ववीर्यवान्। कुमारश्च कलिंगाजामीश्व
रो युद्धं दुर्मदः॥ एतेषां प्रेष्यतां जीष्मेतस्मिन्मरीचते। अयं ब्रह्मणो विद्वान्मम राजसुरो हितः। प्रेष्यतां धृतराष्ट्राय वाक्यम
सौममर्षितां। यथा दुर्धनेन वाचो यथा शान्तनो नृपः॥ धृतराष्ट्रो यथा वाचो जोगाश्चरन्ति न वरः॥ ॥ महानारते उद्योगय
र्वणि॥ ॥ वासुदेव उवाच॥ ॥ उद्ययन्मिदं वाक्यं सोमकानां धुरंधरो। अर्थसिद्धिं करं राजः। या उवस्यामि तो जसः। एतत्सर्वं
कार्यं नः सुतीनमतिकंठितं। अन्वयाह्यचरन्तु कर्मपुरुषः स्यात्सुबालिनाः। किं तु सांबंधकं तुल्यमस्माकं कुरुयां दुष्पुत्र
येष्टं वर्तमाने सुयां उवेषु चनेषु वा। ते विवाहार्थमाणीता वयं सर्वे नद्यातवाः। कृते विवाहे मुदितागमिष्यामोऽप्यहं नृपति॥
नवाच्युद्धतमो राजा वयसा च युतेन वा। शिष्यवत्ते वयं सर्वे न वामेदनशंशयः। न वंते धृतराष्ट्रश्च मतेन वक्तुमन्यते। आवा
य्योः मर्यादा मिदो गम्यस्व रुपस्य वा। स न वान्प्रयत्नं यत्नं या उवाच्यं करं वरः। सर्वे धीनि स्थिते न त्रः प्रेषयिष्यति यद्वान्
यदिता च स्वं कुंतीयायेन कुरुपुंगवः। न न वेत्तु कुरुयादुनां सो चात्रेण महानृपः॥ अथ दयार्थि चिते मोहान् कुरुयादु
नरा दुजः॥ अन्तेषां प्रेषयित्वा च यथा दस्मां समाकृत्ये। ततो दुर्धनेनो मंदः सह मातुः संबंधवः। निष्णमायस्यते मूढः
कुहेगोडी रध्वनि॥ ॥ विशंयाय न उवाच॥ ॥

बंधकमिति वाया वगतदयर सरंवेति निष्ठांशः॥

ततः
x p x

ततः सकृत्पेत्यादेर्न गंताग साक्यमित्यं तस्य राज्ञेन पुत्रि स्थिरस्य प्रीतिर्मावनीयेति तात्पर्यार्थः। न वंतीति। नृ
ना निष्ठावरजंगमति। प्राणिनां जंगमाः॥ बुद्धिजीविना बुद्धि सुपजीव्यजीवंति। बुद्धिराधिक्येन प्राणिन्यः। ए
ततः सकृत्पेत्यादेर्न विगतः। एति वापतिः॥ एतान्मं प्रेषयामास मगरा सह बांधवः। हारकां तु गतं कुरुसे युधिष्ठिर उरो
गमाः॥ वक्तुं दस्मां मिदं सर्वं विराटश्च महापतिः॥ ततः संप्रमया मास विराटः सह बांधवैः। सारिषां भूमिपान् मिपाला
नां दुपदश्च महापतिः॥ वचनां कुरुसिंह सनां मज्ज पचालयोश्च। समाजं सुर्मदीपाला संप्रहृष्टा महाबलाः। तत्र
या पांडु उवाच॥ एतान्मं प्रेषयामास मगरा सह बांधवः। हारकां तु गतं कुरुसे युधिष्ठिर उरो
कारणात्। स मने वक्तुं संप्रयागे मदीक्षिता। संकुलोचतदा नृमिश्च उरंगवलाचिता। वला निमेषां बीगणां मागं
ततस्ततः। बालयंती वगां दिवो मंवेत वना मिमां। ततः प्रजा वयोवृद्धं प्रांवाल्मिस्त्वपु रोहितं। कुरुन्यः प्रेषयामास
युधिष्ठिरमत्र स्थितः॥ ॥ महानारते उद्योगयर्वणि॥ ॥ दुपद उवाच॥ ॥ नृनानां प्राणिनः श्रेष्ठा
ः प्राणिनां बुद्धिजीविनः॥ बुद्धिमस्तु नराः श्रेष्ठान् रश्मिदिजा नयः॥ दिज्ञसु वेद्याः श्रयां साविद्यं कुरुत बुद्ध
यः॥ कृतबुद्धिश्च कर्तारः कर्तुं बुद्धयवा दिनः। स न वान् कृत बुद्धिनां प्रक्षीत इति ममति॥

यस्मिन्नादिपादानां च सगम उवाच॥ दिज्ञातयो वा सगम रश्मि विवेचनाः। विद्यास्त्रयी। विद्यादिना यद्वदंता वा सगमाः कृतबुद्ध
यारिति प्रतिपद्यं स कृत बुद्धयः॥ कर्तारोऽनुष्ठानारः। ब्रह्मवादिना ब्रह्मज्ञानिनः॥

उद्योग

प्रज्ञया जहापोहसमयाश्रिया अनवनाः स्तनः विदितज्ञाने सति आवर्तयिष्यति दुर्योधनमताद्यावर्तयिष्यति एकाग्रक
 कलेन च विशिष्टो सिद्धयमाच्युततच प्रज्ञयाऽनवमश्वासि शुक्राणां गिरसेतच विदितं चापित सर्वयथावतः स
 कोरवः पांडवश्च यथावतः कुंती पुत्रेषु धिष्ठिरः धृतराष्ट्रस्य विदितं वं चिताः पांडवाः परेः विदुराणां तु नीता पि
 पुत्रमवावुवर्तता शक्रनिर्बुद्धिर्दुर्वादि कुंती पुत्रे समाकयता अनकुंजं मताहः सत्सु च दानं स्त्रितं शुचिं प्रतप्या वं
 चयिवा उधर्मराजं सुधिरं न कस्यां चिदवस्थायां राज्यं वा सति विस्वया नवां सुधर्म संयुक्तं धृतराष्ट्रं ववचः म
 नां सितस्य यो धानां फलं वमाचर्तयिष्यति विदुरश्चापित वाक्यं माधयिष्यति तावकं नीपद्रोणकृपादीनां नेद
 संजनयिष्यति अमात्यं सुचनित्रे सुयोधे सुविश्रुते सुवा पुनरकाग्रकरणं तपो कर्मन विष्यति एतस्मिन्नेत
 रयाद्याः सुखमेकाग्रबुद्धयः सनाक कर्म करिष्यति इत्याणां चिद्वसं वयं निद्यमानं सुवा सुवलं वमानतथा
 चयि नतथा ते करिष्यति सनाक कर्मन संशयः एतत्सु योजने चान्त्रा धनस्य नापलस्य ता संगत्या धृतराष्ट्र
 क्रूर्या इमं वचसा वा सनवान् धर्मं शुक्रश्च धर्मं तिष्ठमाचरन् कृपालुश्च परिक्रेशां पांडवीयान् प्रकीर्त
 यन् हृदेषु क्रूरधर्मं च सुवन् हृदेषु वृद्धिं विनश्यति मनां स्पृशामिति मनां संशयः न च तस्यो नयान्ति जिज्ञा
 सणां सति वदति हतकर्मणि युक्तश्च विरश्च विराषतः

रणमिह मत्स्यापादनं लंभमानं पुगलसु सनाक कर्मसेनाद्योगं

अथेन जयनाम्ना गते दारवतीं रुक्मिणी देः यः संचाल नृजनेन प्रेषितः कौरवाभ्युत्थीत्यंतस्य मेनाममवाश्रयस्तत्पर्यर्थः त्रिभि
 रिव धोयारव्या नम्य च नयसिद्धिं तस्यापि वैरिणो वधस्तत्पर्यर्थः ॥ इव धोयारव्या नम्य उच्यते न नाविरिणो वधस्तत्पर्यर्थः
 सनवान् पुण्ययोगेन सुकृतेन जयेत च कौरवेशान् प्रयात्वा सुकौतेयस्यार्थसिद्धये ॥ विशंयाय न उवाच ॥ तथा
 चुचिष्टः प्रययौ दुष्टदेव महात्मना पुरोधा दृष्टं संयत्नो नगरं नागसाकृतं ॥ इत्युद्योगपर्वणि पुरोहितयाने ॥ वैशं
 पायन उवाच ॥ पुरोहिते ते प्रस्थाप्य नगरं नागसाकृतं हतान् प्रस्थापयामासुः पार्थिवस्तनसतः प्रस्थाप्य ह
 तान् नृपयाचैकां पुरुषं रतः स्वयं जगाम कौरवः कुंती पुत्रे धनं जय ॥ गते दारवतीं रुक्मिणी देवधमाधवे मह
 दृष्टं धकैः सर्वैर्तो जे श्रुतं सदा सर्वमागमयामास पांडवानां विवेष्टिनः धृतराष्ट्रं तजो राजा हूतः श्रुतिहिते
 श्वरे ॥ सञ्चुत्वा माधवं जातं सहैरनिलोयमि ॥ बलेन नातिमदनाहारकामत्पयासुरी ॥ तमेव दिवसं चापि कौतय
 : पांडुनंदना अनर्त्तनगरीं रम्यां जगामा सुधनं जय ॥ तोयात्वा पुरुषं व्याघ्रौ दारकां कुरुनंदनौ सुसंददुशतः कृष्ण
 शयाने वातिजमनु ॥ ततः शयाने गोविंदे श्रुतिवेश सुयोधनः ॥ उन्नीर्यतश्च रुक्मिणी निष्सादवरासने ततः किरीटी त
 स्यात्तु श्रुतिवेश महात्मनाः ॥

न कुधोयारव्या नम्य नम्य च न कुषवर्दस्य हृषणैर्हताः कौरवा इति नात्यर्थः ॥ माधवो मधुगोत्रः ॥ आगमयामास जान
 तवान् हूतैर्धकैः चरिरव्यकैः उन्नीर्य सुयधानं ॥

उद्देश्य

पश्चाद्वैद्योऽन्ते। सद्यं महतां। पूर्वसारिणः पूर्वाचारानुकारिणः। प्रवारणमिदं यत्नं। मतसंहनने शरीरं। संस्कृतयोऽधिनो
यश्चाद्वैद्योऽन्ते। सद्यं महतां। पूर्वसारिणः पूर्वाचारानुकारिणः। प्रवारणमिदं यत्नं। मतसंहनने शरीरं। संस्कृतयोऽधिनो
निप्रजितो। तदा गमनं जेहेतुं प्रवृत्तमधुसूदनः। ततो ह्यर्थो धनः। कृष्णसुवाच प्रहसन्निवृत्तिनो ह्यर्थो धनः। कृष्णसुवाच प्र
हसन्निवृत्तिप्रदेस्मिन्ननवाच्याहं ममदात्रुमिदार्हति। समं हि न वतः। मत्तुं मयि च बाहुने। यि च। तथा संबंधकं तुल्य
मस्माकं त्वयि माधव। अहं चाभिगतः। पूर्वन्वामद्यमधुसूदन। पूर्वचाभिगतं संतो न जेते पूर्वसारिणः। त्वं च श्रेष्ठतमो लो
के सनामाद्यजनाहं न। मतं तं संमतं चैव मद्भुक्तमनुयाय। ॥ कृष्ण उवाच ॥ नवानभिगतः पूर्वमत्र मेनास्ति सं
यः। दृष्टं स्तु प्रथमं राजन्। यापार्थो धनं जयः। न व पूर्वानि गमनात् पूर्वचायस्य दर्शनात्। साहाय्यं सुतयोरेव करिष्यामि
सुयोधन। प्रवारणं तु बालानां पूर्वकार्यमिति श्रुतिः। न स्माद्वारणं पूर्वमर्हः। यार्थो धनं जयः। मसंहननं तुल्यानां गो
पाना मर्बुदं महत्। नारायणा इति ख्याताः सर्वे संस्कृतयोऽधिनः। ते वा युधिष्ठिरा धर्मात्तवत्येकस्य सैनिकाः। अयुध
मानः संश्रमे न्यशस्त्रोदमेकतः। आत्मा मन्त्रनरं यार्थयात्रु कृत्य नरं महत्। तत्त्वदृष्टानां नवानग्रे प्रवार्यस्त्वहि
धर्मतः। ॥ विंशत्यायन उवाच ॥ एवमुक्तं कृष्णं न कुंती पुत्रो धनं जयः। अयुधमानं संश्रमे वरया मासकेश
गुरुपदेशं संस्कारेण बुद्धशीलाः। प्रवार्यो नियात्ननीयमि प्रायः॥

अपकृतं युवादा स्वपदेन तु प्रवेक्षितं वा निगृह्य पीडयित्वा ।

वा। नारायणमसीत्रघ्नं कामाकातमजं नृशु। सर्वकृत्रस्य पुरतो देवदानवयोरपि। दुर्योधनस्तु नमै न्ये सर्वमाशयार्थिवः।
 ततोऽथ श्रीमवल्लोरोहिणेयं महाबलः॥ सर्ववागमते देवं सनमै सन्नये दयता। प्रस्तुवाच ततः शौरिर्दीर्घराष्ट्रमिदं व
 वः॥ ॥ बलदेवनवाच॥ ॥ विदितं ते नरव्याघ्र सर्वं न विभुमर्हति। अन्वयेकं विराटस्य पुरा विवाहिके तदा निगृह्यो
 कोऽर्यो कैशस्त्वदर्शं कुरु नंदन। मया सांबंधकं तुल्यमिति राजन् पुनः पुनः॥ न च तद्वाक्यमुक्तं विवेशवः प्रत्यपद्यत॥
 न च द्रुपदोऽहं विनास्त्वनुमयि कुरु। नाहं महाशयार्थानां नापि दुर्योधनस्य वि। इतो मे निश्चिता बुद्धिर्वीसुदेवम
 वेक्ष्य ह। जातो सिनारते वंशे सर्वार्थिव पूजिते। गच्छ युधामन्युधर्मराज्ञा त्रेण मरत र्वत॥ ॥ विशं याय न नवाच॥ ॥ इत्ये
 व मुक्तस्तु तदा परिभ्रज्य हलायुधं। कुरुं चोपकृतं ज्ञात्वा युधानेने जितं जयं। सोऽन्यथा कृतवर्मा रं धृतराष्ट्रमुनो नृपः॥
 कृतवर्मा ददौ तस्य सेनामदौहिणी तदा। स तेन सर्वसिन्धेन तीमेन कुरु नंदनः॥ इतः परिययौ रुष्टः सुहृदः संप्रहर्षयन्
 ततः पीनो बरधरो जगत्प्रजानां हनः। गते दुर्योधने रुष्टः किरीटिनमथा ब्रवीत्। अयुधमानः कां बुद्धिमास्त्वायं हं हत
 स्त्वया॥ ॥ अर्जुन उवाच॥ ॥ न वा असमर्थस्तस्मात्किं हि दंडं नान्न शंशयः॥ निहंतुमहमप्येकः समर्थः पुरुष र्वत॥ न वंस्तु की

उद्योग

सर्वथा अदन्त्येक इत्येवं। अथ हंसाई इव शब्दो वाक्यालंकारे। आनर्च प्रजितवान्।

त्रिंशो मंत्रो केन दत्तः स्वांगमिच्छति। यथा सा वा दमय्यथी तस्मादसिमया हतः। सारण्यं तु नया कार्यमिति मे मानसं नदा। विर
रात्रेऽपि तं कार्यं न दत्तवाक्यं मर्हति॥ ॥ वासुदेव उवाच॥ ॥ उद्यममिदं पार्थय अर्हं द्यामद्रासद। सारण्यं ने करिष्यामि
कामः संशयते न व॥ ॥ वैशंपायन उवाच॥ ॥ एवं प्रमुदिनः पार्थः कृष्णेन सहितस्तदा। एतौ द्वासाहं प्रवरिः पुनराया युधि
ष्ठिरः॥ ॥ इति महाभारते उद्योगोऽष्टमोऽध्यायः॥ ॥ वैशंपायन उवाच॥ ॥ शल्यः शुत्वा तु हतात्मा सितेन सहता हतः। अन्यथा
दुवात्रा जन्मदुष्टा त्रिंशद्वारोऽयः। तस्य सेतानि वैशो च दध्यर्हमिव ये जनं। तथा हि विपुलां सेतानां विन विमनराधियः। अहो
हिणी यती राजन्महावीर्यैराक्रमः॥ विचित्रकवचाः शूरा विचित्रध्वजकार्मुकाः॥ विचित्रातरणाः सर्वे विचित्रशस्त्रा
नाः॥ विचित्रस्रग्धराः सर्वे विचित्रावरज्जुषणाः॥ स्वदेशो वैशानरणा ग्रीवाः शतमहमशः॥ तस्य सेता प्रणेतारो बभूवुः कृत्रि
यर्षताः॥ तस्य शस्त्राणि वनूतानि कंययन्निव मेदिनी। शानेर्विश्रामय्येतां प्रययौ येन पांडवाः॥ न तो दुर्योधनः शुत्वा महासे
ने महारथं। उपायं तमसि दुत्पस्यमानवै प्रारता। कारयामास पूजार्थं तस्य दुर्योधनसत्ता॥ रमणीयेषु देशेषु रत्नविनास
लेखताः॥ शिल्पिनिर्वि विधिश्चेव क्रीडास्तत्र प्रोजिताः॥ न त्रमात्यानि मांसानि तदंयेयं च मरुतं। कृपाश्रु विविधा कारा
मनो हर्ष विवर्धनाः॥ वायश्च विविधा कारा अदना निमृदाणि च॥ मनासना समासाद्य पूज्यमानो यथा मरः॥ दुर्योधनस्य

मोदनागारकाणि च। पाठः॥

उपश्लेषः

सचिर्विदेशे देशे यथा मरः। जा आ जगाम सत्तामत्यं देवा वसववर्षसं। सतत्र विविधैर्धुक्ः कल्याणै रतिमावुषैः। मेतेत्यधिक
मात्मानमवसेनेषु रं दं प्रवसततः प्रेषान् प्रहृष्टः क्वचि श्रयतः॥ युधिष्ठिरस्य पुरुषाः केत्रचक्रुः सजाइमाः॥ आनीयंतां
सनाकाराः प्रसादाद्दीहिमेमताः॥ प्रसादमेष्टा द्वासा मिकुंती पुत्रो नुमन्तः॥ दुर्योधनाय तत्र सर्वं कथयंति स्म विस्मिताः॥ सं
प्रहृष्टो यदा शल्यो देदि सुरपि जीवने। पुढो दुर्योधनो सत्रदर्शयामास मातुलांतं दृष्ट्वा मद्राजस्तुजात्वा यत्नं च तस्य तां य
रिषज्या ब्रवीत्यीतं दृष्ट्वा धीरुत्तममिति॥ ॥ दुर्योधनो उवाच॥ ॥ सत्यवाचक कल्याणवरो विममदी यतां। सर्वसेना प्रणे
ता मे न बाज विवृमर्हति॥ ॥ वैशंपायन उवाच॥ ॥ कृतमित्यब्रवीत्तल्यः किमन्य क्रियतामिति। कृतमित्येव गंधारेः
प्रसुवाच पुनः पुनः॥ ॥ शल्य उवाच॥ ॥ गतदुर्योधनपुंस्त्वमेव न रर्षता। अहं गमिष्ये दृष्टुं विद्युधिष्ठिरमरिहं
। दृष्ट्वा युधिष्ठिरं राजन् हि प्रमेये जनाधियः। अवश्यं वापि दृष्टव्यः पांडवः पुरुषवर्षतः॥ ॥ दुर्योधन उवाच॥ ॥ हि प्रमाग
म्यतां राजन् पांडवं वीर्यपार्थिवं त्वय्यधीनाः। मरजेत्स्व वरदानं स्मरन् पुनः॥ ॥ शल्य उवाच॥ ॥ हि प्रमेया मितं दंते गत
त्वत्पुंस्त्वं वापि रिष्यत दान्यो मे शल्य दुर्योधना वृत्तौ। स तथा शल्यमा संश्रुनरांस्त्वकं पुंस्त्वं शल्यो जगाम कौंतेय माया

मा

उद्योग

त

उपपन्नं विराटनगरं। दुःखस्यैतस्य अंतःशेषः। अंतरे विनम्य वायाः। न च दुःखस्यैति शेषः। अंतरे केशवसोने। लोकतंत्रं
तुं कर्मनस्य तत्र। उपपन्नं सगत्वा तु स्वं धातारं विनम्य। पादवानथता अर्वावत् सत्रददर्शित। समेत्य च महाबाहुः। शत्रुः यं
दुःखेनैतदा। पादमध्यं विनम्य विनम्य गच्छाद्य विधिं ततः कुशलं प्रवेष्टुं मम हराजो रिमदन्। श्रीत्या परमया युक्तः समा
स्मिन् युधिष्ठिरं। तथा जीमां कुनो ह्ये स्वस्ती यो वयमावुनौ। आसने चोपविष्टुं शत्रुः पार्थसुवाच द। कुशलं राजा हा
लकश्चिन्ने कुरुनंदना। अरण्यवासादि द्यामि विमुक्तो जयतां वर। सुदुष्करं कुरु राजा त्रिर्जने वसता त्वया। आहूतिः महाराजं
प्रहस्य चानया सदा। अज्ञानवासं घोरं वयसता दुष्करं कुरु। दुःखमेव कुतः। सौख्यं नृपराजस्य सारना। दुःखस्यैतस्य
महतो धार्तराष्ट्र नस्य वि। अवाप्त्यसि सुखं राजा नृदत्वा शत्रुं परंतप्य। विदितं ते महाराज लोकतंत्रं नराधिया तस्मा
ह्येतत्कृतं किं विदुः वनातन विद्यते। राजर्षीणां पुराणां मार्गमेष विवतारता। दानेनैव सिसृक्षे वनवता न युधिष्ठिर। क
मादमश्नुमन् च अहिंसा च युधिष्ठिर। अश्रुतश्च पुनर्लीकस्त्वयि राजा नृपतिष्ठितः। मृदुर्वदन्तो ब्रह्मणे दाता धर्मय
गयणः। धर्मासे विदितं राजा नृवदो लोकसाक्षिकाः। दिष्टाः कुरुमिंदराज नृपारितं नरतर्पणं। दिष्टा यस्यामिरा
जं प्रधमन्मानं महावुगां। निस्तीर्णं दुष्करं राजं स्वधर्मनिचयं प्रजो॥ ॥ विंशत्यत उवाच॥ ॥ ततोऽप्यकथयत्

लोककारणं। अदृष्टं तस्मात्तदस्मादेव नवतीति निश्चयं च॥ ॥॥

अश्रुषितमाराधनं। सौतः। मृतपुत्रस्य। स्थितं समतामिन्। समितं समस्य संजातमिति वा। सुखोदकं सुखमेवोत्तरफलं यस्या॥
जनदुर्योधनसमागमं। तत्र अश्रुषितं सर्वं वरदानं च नारत॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच॥ ॥ सुकृतं ते कुरु राजा प्रहृष्टेनां नरात्मना। दुर्गे
धनस्य एहीरत्वया वाचा प्रतिश्रुतं। एकं त्विहामि नृपते कियमाणं मदीयते। राजानं कर्तव्यं मयि कर्तुं महेसि सत्तम। मम त्वेक
या वीरशृणु विज्ञापयामि ते। नवाति महाराज वासुदेवसो युधि। कलौर्जुनाभ्यां संप्रसेदिरये राजसत्तम। कलौ स्य नवता कायं
सारथ्यं नात्र संशयः। तत्र या त्वां कुनो राजा नृदि मे प्रिय मे वसि। ते जो वधश्च ते कार्यः। सौतेरस्मज्जया वदः। अकर्तव्यं मयि येन
कर्तुं महेसिमावुला॥ ॥ शल्य उवाच॥ ॥ शृणु यद्वचनं ते यद्वीर्यदुरात्मनः। ते जो वधति तितं मां सुतपुत्रस्य संयुगे। अहं
तस्य न विद्यामि संशयमेसारथिर्कुरु। वासुदेवेन हि ममं तितं मां स हि मन्त्येनो तस्याहं कुरु शाईल प्रतीयसमिन् वचः। कुरु मे
कथयिष्यामि यो दुकामस्य संयुगे। यथा सकृतदर्शश्च कृतते जायते उवा। न विद्यति सुषोहं तु सत्यमेन द्वीमितो एवमेतत्
विद्यामि यथा तां तत्र मावसां। यत्र नृदपि अद्यामित करिष्यामि ते प्रियं। यद्वदुःखं त्वया प्राप्नुते विदुः। लया सदा यरुकाणि च
वाक्यनिस्तपत्रुना निविजता सुगत्य रिक्ते वा कीचका च महाद्युते। शौर्याधिगतं सर्वं दमयत्यायथा युतां सर्वदुःखमिदं
वीरसुषोदकं विद्यति। नात्र मनुस्त्वया कार्ये विधिर्विबलवत्तरः। दुःखानि हि महात्मानः प्राप्नुवन्ति युधिष्ठिर। देवैरपि हि सु

॥ मनुः शोकः ॥

उद्योग

हारे मुक्ता
पाठः

त्वष्टा प्रजापतिर्देवजित्पितृनोऽप्यः॥ धर्मधर्मनिमित्तं नय सुयतः॥ हावेः शृंगारचेष्टातिः॥
रत्ननिशानिजगतीयते॥ इंद्रेण श्रुतेराजन्सनायेण महात्मना॥ अच्युतं महद्दुःखं देवराजेन जारता॥ ॥ महाभारते उद्योगपर्व
णि ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं निशुण्णराजे इत्यतः सनायेण महात्मना॥ दुःखं प्राप्यं यं धारं मे न दिवसि वेदिभुं ॥ ॥ शल्य उवाच ॥ मृग
राजन्सुराहवमिति दासं पुरातनं सनायेण उद्यम्या एंदुःखं मिंद्रेण जारता॥ त्वष्टा प्रजापतिर्हृषीमद्देवश्रेष्ठो महात्मना॥ सधुत्रं च
त्रिजिरममिंद्रे दानं किलासुतना॥ इंद्रेण प्रार्थय कृत्वा न विभ्रुयो महाधुने॥ तस्मिन्निर्वहने धीरेः सूर्येण ज्वलनो यमिः॥ वि
दाने केन सो धीने सुरा मे केन वाधि॥ वनाय केन वदिशः सर्वाः पिबन्निव निरीहता॥ सतयस्वीमृदु हंति धर्मतयसि चोद्य
तः॥ तयस्तस्य महती वं सुदुश्चरमरिदमा॥ तस्य हृत्तयो वीर्यं सत्पंचामितनेजसः॥ विषादमगमत् कंदो यं मानवे दितिक
यं सजेन्नो गे पुन च नये न ह नयः॥ विवर्धमानस्त्रिजिरः सर्वं त्रिभुवनं श्रयेत्॥ इति संविन्य बकुया बुद्धिमात्र रत्नं न आजा
यय शोभरसस्त्वष्टु प्रलोत्तनो यथासमके त्रिजिरः कामनो गे पुन च नयः॥ किंप्रकुरुत गत धुप्रलोत्तनमाचिरं शृंगार
वेष्टाः सुशोभेण हावेर्युक्ता मनो हारे॥ हावना वसमा युक्ताः सर्वाः सौंदर्यशोभिताः॥ अलोत्तनत इवः शमय धुनयं समाश्रुत्
सं ह्यात्मनात्मानं न कुर्यात्तिवरांगनाः॥ नयं न मे महाधारे किंप्रनाशयता बलाः॥ ॥ अथ रसकृत्तुः॥ ॥ तथा यत्नं करिष्यामः श

अन्याम

अंगेष्टांगिकेषु सौष्टवं संवासकृतः प्रहर्षः॥ सौष्टवं शोभतं वा न तोयुं ह्यन॥
कतस्य प्रलोत्तने॥ यथानावाप्यसि नयं तस्माद्वलनिष्पदनानिर्हृदं निवचकुर्न्यायो सावासेतये निधिः॥ तं प्रलोत्तनं यिं देव
राजामः सदितो वयं॥ यतिष्यामो वशे कर्तुं व्ययने च वते नये॥ ॥ शल्य उवाच ॥ इंद्रेण तास्वनुजाता न सुस्त्रिजिरसंति कं
तत्र ता विचिधैर्दीवेर्लोभयं त्यो वरांगनाः॥ नित्यं मे संधीया मासु स्नाथे वांगेषु सौष्टवं॥ नात्यगत्प्रदं यताः संप्रसन्न सुस
दातयाः॥ इंद्रेण रावरोक्तत्वा प्रसीमागरं निमः॥ तस्मै यत्नं यं कृत्वा पुनः शक्रमुपस्थिताः॥ कृतं जलिपुटाः सर्वा देवराजस
या ब्रुवन्॥ न स शक्यः सुहृदं धीयाश्चालयिषुं प्रने॥ अत्रैकाग्र्यं महाभाग क्रियतां न दनंतरं॥ संपूज्या सरसः शक्रो विस्मय्य च महा
मतिः॥ चिंतयामास तस्मै व वशोपायं युधिष्ठिरा॥ मत्संज्ञी चिंतयामास तस्मै देवराजः॥ प्रतायवान्॥ विनिश्चिनमतिर्दीमान् वधं त्रिजि
रसोत्तवत्॥ वज्रमस्य ह्रियामस्य स किंप्रतं विष्यति॥ शत्रुः प्रहृष्टो नो रेह्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा॥ शास्त्रं ह्यविनिश्चितं कृत्वा
बुद्धिं बधेद्वहं॥ अथ विद्यानरनिर्भोरुयं तथा वहां॥ सुभो व वज्रं स कुहः॥ शक्रस्त्रिजिरसंप्रति॥ सययान हतस्तेन वज्रेण हृदमा
हृतः॥ पर्वतस्येव शिखरे प्रगुप्तं मेदिनी तलोत्तं वज्रं हतं हृत्वा॥ शयानमवलोपमानं शर्मलेने देवं इंद्रेण दत्तं सत्यं तेजसा॥ हनो यिदं
पुनः जा॥ मजीवन्निवदिदृश्यते॥ शतितस्य शिरां स्याज्जीवंती वा द्रुता भिवि॥ ततो तिनी तोरुया चुराक आसे विचारयत्॥ अथा

उद्योग

अनित्यो लक्ष्मीरुत्पत्तिरस्य गंविशु कर्माणि घटमानं घटयन्ते विषमविभागेन न न विषयति शिरसः पारं न गमिष्यति परशुर्न
जगाम परशुर्न संभेनादाय वर्धकि ॥ नदरं गम्य महाराज यत्रास्ते सो नित्याति ॥ सो नितस्तत्र तदा गंघटमानं शरीयति ॥ अथ यदत्र
दीप्तेन सत्वरं याकशासनः ॥ द्विप्रतिधिशिरं स्पृशु कुरु वचनं मम ॥ ॥ तको वाच ॥ ॥ महास्फोचं नृपं हेम परशुर्न न विषयति क
र्तुं चाहं न शक्यामि कर्मसिद्धिर्निर्दिष्टं ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ मानिस्त्वशी दुमेतद्वै कुरु वचनं मम ॥ मत्प्रसादादितेशां वज्र
कल्पं न विषयति ॥ ॥ तको वाच ॥ ॥ कष्टं वेतमं हं विद्याधोर कर्माणि मया विरयत दिवा मय दंष्ट्रां तु तत्रैव न कथयस्व मे ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥
अहं मिंद्रो देवराजस्तद्विदितमस्तु ते ॥ कुरुष्वेन दृष्टो कं मेतद्वै कर्मात्वं विचारय ॥ ॥ तको वाच ॥ ॥ कुरेण नापत्रयसे कथं शक्ते
ह कर्माणि ॥ क्विपुत्रमिमं हत्वा ब्रह्म हत्या जयंते ॥ ॥ शको वाच ॥ ॥ यथा हर्मं विरिष्यामि याचनां तेषु हृदयं ॥ शत्रुरेष महा
वीर्यं विज्जेतानि हंतो मया ॥ अद्यापि बाहमुद्विग्नस्तद्वै न स्माहि मे मित्रा ॥ द्विप्रतिधिशिरं स्पर्शित्वं करिष्ये नृप हंत वा शिरः पशो
सिद्धांशं निभागे यजेयुमानवाः ॥ एष ते नृप हस्तकुरु द्विप्रं मम कुरुष्वेन ॥ ॥ शत्य उवाच ॥ ॥ एतत्तु वाचुत काममहं द्रव
नात्तदा शिरं स्पृशति शिरसः कुरेण विनतदा ॥ निरुत्तेशु ततस्तेषु निष्कामं न डजास्वय ॥ कथं जलाति विराशु कलविंकाश्च
शंभुः ॥ येन वेदानधी

११

न विषयति न शक्यति वा ॥ कथं जलाः शकुंताः रुद्राति सिला वा ॥ तितिरागौरमिति रा ॥ कलविंकाश्चटकाः ॥ ॥

तस्य चैकवक्त्रेण सुरां यिबतो यिब्राजण त्वनय सो वन च यस्तदा तस्या दोषात् ॥ तदनंतरमेव शुक्रेण स मयस्य कृतत्वादिनिमं
तिस्मापि वते सोममेव चा तस्माद् क्रादिनिष्येत् ॥ द्विप्रंतस्य कथं जलाः ॥ येन सर्वादिशोराजान्येव निर्वतिरीक्ष्यते ॥ तस्माद् क्रादिनि
ष्येत्तु स्मिन्निरास्तस्य पांडवाय सुगजं यंत्रु तस्या सीढं कं त्रिशिर मस्तदा ॥ कलविंकाः समुत्प्रेतु त्रेणाश्च नरतर्षना ततस्तेषु
निरुत्तेशु विज्वरोत्तगवानथा जगाम त्रिदिवं हृष्टं स्तर्षयेत्स्व गृहान् ययौ ॥ मेने कृतार्थमात्मानं हत्वा शत्रुं सुरारिदा ॥ त्व
ष्टा प्रजापतिः श्रुत्वा शक्रेण यदंतं सुतं ॥ क्रोधं संरुनय न इदं वचनं मब्रवीत् ॥ ॥ त्वष्टो वाच ॥ ॥ तस्य मानं तयोनि
यं कानं दानं जितं द्विप्रं ॥ विना पराधेन यतः ॥ पुत्रं हिंसितवान् मम ॥ तस्मात्तद्विनाशाय हतस्तु त्यादया मय दं ॥ लोकाः पश्यं
तु मे वीर्यं तय मय फलं महत् ॥ सवयं यत्रादिवं द्रोपुतात्मार्यं पवेतन ॥ ॥ उयस्पृश्यततः ॥ कुहस्तयस्वी सुमहायशाः ॥ अमौ कु
त्वा ममुत्पाद्यधोरं तत्र सुवाच ॥ इन्द्राशो विविर्हस्व प्रजावाच भयमो ममः ॥ सो र्वतदिवं स्तद्धा सूर्यं विद्या नरो यमः ॥ किं क
रोमिति चे वाच कालसूर्योऽवोदितः ॥ शक्रं जहीति वायुको जगाम त्रिदिवं ततः ॥ ततो युद्धं समनवदृत्रवासवयोस्तदा
संबद्धयोर्महाधोरं प्रमकं कुरु सतमा ततो जगद्देविं इष्टं तौ वीरः शतक्रुं ॥

तव्यं ॥ कानं कृतार्थं राक्षसं कृतप्रतीकार बुधिं ॥ दानं तव विनिर्योग योगमानसं ॥ दानं केशराहं वा ॥ उयस्पृश्यततः ॥
प्रमकमनवरतां ॥

उद्योग

अथाहं व्याख्यासु यं हं॥

अथाहं व्याख्यासु यं हं॥ यस्मै हवेण शक्यं संनंता विदिवे श्वराः॥ अस्मजं स्तमहा मचा जं नि।
कावचनाशना॥ जं नमाणस्य चतना हवस्या म्या दया हतात्। सुमगा म्यति मं ह्यिप्य निष्का ता वलनाशना॥ ततः प्रह
त्रिलाकस्य जं निका प्राण मं श्रिता॥ अहं प्रश्न सुगः सर्वं शक्यं दृष्टा विनिः स्तं॥ ततः प्रवृत्त तयु हं वृत्त वा मवया
रिह। मर श्या सदा धारं सुचिरं नरत र्धन। यदा त्वं वदं तरणा हवो वल सम त्रितः॥ बहु मे जो वला विह्वल दाश
क्रान्त वृत्त। तिह्वल वत दा दया विषाद मग मत्परं। मम त्पम दश क्रण ह्यु स्तजो विमा हिताः॥ अमं वं यत
तम विबुति निः सह नारत॥ किं कार्य मिति विराज विचि त्प न यमा हिताः॥ जं मुः सर्वं महात्मानं मनो निर्विस्तु
मव्ययं॥ उप विष्ठा मं दगा यमा र्धं हवे वधे मव॥॥ इत्थु द्या ग पर्वणा इवि जाय॥॥ इंदु उवाच॥ सर्वं व्या
हृत मिदं दवा ह्यग जग दव्ययं॥ तस्य स महं किं चित्प तिया ता यय द्रवत्। सम र्था यत वन्तु र्वम सम र्था
स्मिं संप्रते। कथं बुक्क्यं निदं वा इदं र्धः सहि मम ति। ने ज स्था व महात्मा च युं ह्य च मित विक्रमः॥ यस्मिं त्रि
भुवनं सर्वं सदे वा सुर मातुषां॥ तस्मा दो निश्च यं मिमं श्च गुं धं म दिवोक मः॥ विस्मोः सै य सु पा गन्तु समं त्य व मह
त्मना॥ नेत मं मं च वे श्या मो व क्षे पा यं डरात्मनः॥ जाल्प उवाच॥ एवमुक्त्वा मुच्यता देवाः सर्षि गदो रुद्रा। शर
ण शरणं देव जं मु विस्तु महा वलं॥ ऊचुश्च मा र्धं देवरा विस्तु हवन या हिता॥

१२

वाचुवयोः॥

वाचुवयोः॥ तस्या लाका स्तु पाकां ता स्त्रि ति वि क्रम णोः पुरा॥ अहं तं च रुतं विस्मो दित्या श्च निहतारणे॥ वलिं वक्ष्ये महादे त्पं श को दवा
धियं कृतः॥ इंदुः सर्व देवानां त्रया सर्व मिदं ततो विदि दवा महा देवः सर्व लोक न मुक्तः॥ गति न वस्तु दव नो मि
दं गण मम रात्रे मा जग द्या स मिदं सर्वं ह्यत्राणा सुर र्धन॥ विस्तु रुवाच॥ आ वर प करणा यम न वता हित सुत्र
मं॥ तस्मा उपा यं व द्या मिय था सो न म विष्प ति॥ गच्छ धं सर्व गंध वा यत्रा सो विश्च रु प धं क॥ अं म तस्य प्र सु ज धं त
न ए नं वि ज्ञप्प य॥ न विष्प ति जयो दवाः शक्य मम मा तज मा॥ अहं प्र श्च प्र वि द्या मि व ज्ञि स्या सु स त्र मे॥ प्रह
धं प्र वि निः सा र्धं गंध वि श्व सु रा त्र मा॥ हव स्य मह शक्रा ण मं धि बु क्त मा चिरं॥ जाल्प उवाच॥ एवमुक्त्वा मुच्यता देवाः
न रुष य स्त्रि दशा स्त्रया॥ यमुः साम त्प स हिताः शक्यं रुवा पुर स्मरां॥ समी य मत्प च य दा सर्व एव मा हो जमः॥ तत ज
सा प्र ज्ज लि तं प्र प तं दि शो दश ग्रं सं त मि व लो का स्त्री स्त्र य वि द मा सो तथा॥ दह शु स्त त ता हवे श क्रण सह दव ताः
रुषा य्या य त ता न्य त्प हव प्र चु। प्रियं वरः॥ व्या सं जग दि दं सर्वं तज मा त व ड र्ज य॥ न व श को षि नि र्जु तं वा स द व
लि नां वरं॥ यु ध तो श्वा पि वां का ला व्य ती तः सु महा ति ह॥ या य न च प्र जाः सर्वाः सा दवाः सुर मातु षाः॥ स रव्य न
व त्रु त हव श क्र ण म ह नि त्य दा॥ अवा म्प मि सु खं चं व श क ला कां श्च रा श्च ता न॥ रु षि वा क्यं ति श म्या य ह वः
मनु महा वलः॥ उवाच ता र्धो न्य सर्वां प्र ण म्प शिर सा॥ सुरः सर्वे स्यं महा भा गा गंध वि श्वे॥ व सर्व शः॥ य इत्य तं

सा

उद्योग

म

सकृदेकदा संगते मैत्रेया वसवश्चैतानि न तस्य संगतलिप्ता नः परमुत्तरकालादि न विना न विद्यति तावमावश्यं नाविना स

तंसर्वममादिश्रुतानदा ॥ संधिः कथं विन विनाममवाकस्य चोत्तयो ॥ तेजमोर्हि द्वयोर्देवाः सख्यं विन विना कथं ॥ ऊय
यजुः ॥ सकृदसं संगतं लिखितं ततः परं न विना तावमेव नानि क्रमेण सख्यं संगतं न स्माशं तां संगतं लिखि
तं ॥ दृढं सतां संगतं चापि नित्यं बुद्ध्या चार्थं कृतेषु धीरः ॥ महार्थं वसुत्रुयेण संगतं न स्माशं तं न जिह्वा सेतधीरः ॥ इन्द्रः स
तां समतश्च निवा सश्च महात्मना ॥ सत्यवादी ह्यनिद्वयधर्मविश्वमनिद्वयः ॥ तेन ते सह शक्रेण संधिर्न वतु नित्यदा
एवं विश्वासमागठमातेन दुर्धिरन्यथा ॥ ॥ वात्स्य उवाच ॥ महर्षि च च न श्रुत्वा तानुवाच महायुतिः ॥ अवश्यं न ग
वंतो मे माननीयास्तपस्विनः ॥ ब्रवीमि यदहं देवास्तथर्वं क्रियते यदि नतः सर्वं करिष्यामि यदुचुर्महिर्जयताः ॥
न शुक्रेण न चार्द्धिणा न अप्यनान च दारुणा न शस्त्रेण न चास्त्रेण न दिवान न शानि शि च ध्यो न चैवं विप्रैः प्राः अकस्य
सह दिवतिः एवं मे रोचते संधिः शक्रेण सह नित्यदा वाटमित्येव कथं यस्तु चतुर्न रतर्तना एवं हवे तु संधाने हतः य
मुदितोऽनवत् ॥ यतः सहानवद्यपि शक्रो हर्षं समन्वितः ॥ हतस्य वधसंयुक्तानुयायाननुविनयत् ॥ विद्वान्नेषी समुदि
यः महावसति हवरादा सकृदसमुद्रं तेन मय्यश्रमदा सुरा ॥ संध्या काल उवाच ते मुकुटं चैवातिदारुणो ॥ ततां सेवि
महार्थं चरति ध्यासेतनाहनस्ति न शुक्रेण न चार्द्धिणा इत्यस्मिन्नेदकथनं ॥ नाशं तेत्यादि शस्त्रमयुक्तं ॥ खडादिशस्त्रं युक्तं

रादिः यन्त्रो वधयन्त्रवानाः अमर्षीः सः केयसकः ॥

रोड नया हारुणे ॥ नायं शुक्रे ॥ जलत्वेन चोत्तरे ॥ नाईति धीऽने जलस्य न दत्तस्य वकं विन स्य दर्शिता ॥ सवजं वज्रस्य का
त्यत गवाक्षरदाते महात्मनः ॥ संधेयं वर्तते शौद्रानरात्रिर्दिवसं न च ॥ हतश्चावश्यवध्यो यं मम सर्वं हरेरिषुः ॥ यदि हतं
न दत्तस्य एवं च यित्वा महासुरा महाबलं महाकायं न मे श्रेयो न विद्यति ॥ एवं संचिंतयन्नेव शक्रो विष्णु मनुस्मरन् ॥ अथ
केन तदा विषयं समुद्धेयं तौ यमो नायं शुक्रे न चार्द्धिं यं न च शस्त्रमिदं तथा ॥ एतं ह्येष्यामि हतस्य कृणा देवनसि यति
सवजं मथ केन तर्हि हृष्टं हवे निमृष्टवान् ॥ प्रविश्य केन तं विष्णु रथं वृत्रं वनाशयत् ॥ तिहते तु ततो हते दिशो विनि
मिरातवन् ॥ प्रवोचत तो वायुः प्रजाश्रुजं ह्युस्रया ॥ ततो देवाः संगंधर्वा यं करुणो महोरगाः ॥ कथय श्रुमहिं इतम
स्तुवन् विविधैस्तविः ॥ नमस्कृतः सर्वभूतेः सर्वभूतान् संस्तुयन् ॥ हत्वा हतं प्रहृष्टात्मा वासवः सह दिवतिः ॥ विष्णु
त्रिभुवनं श्रेष्ठं पूजयामास धर्मविद् ॥ ततो हते महावीर्ये हते देवतयं करो ॥ अहते नानि ह्यतो नृवक्रः परमदुर्मनाः ॥
त्रिशीर्ष्यानि नूतनं शुभं पूर्ववत् सदयथा ॥ सोतमाश्रित्य लोकां तान हंसं जो विचेतनः ॥ न ग्राज्ञाय तदेविं प्रस्वनि नूतः स
कल्मषैः ॥ प्रतिबन्धो वसवा मुवेष्टमान इवोरगः ॥ ततः अनष्टे देवं हृष्टं हत्वा नया हिंता नृमिः प्रधूस्तं संकाशानिर्ह
त्वा सुककानना ॥ विविं न श्रोतुमो न हः ॥ स रं स्पृष्टुं दकानि च ॥ संहो न च श्रापिसत्त्वाना मना हृष्टि कृतो न वत्ता देवाश्च
नावाश्च तमंत कालं ॥ प्रधूस्ता संकाशा धूस्तमहशी ॥ निर्हृत्वा फलारं नादिति शेषः ॥

उद्योग

महर्षेः सर्वभोगहीनत्वादानोऽस्माकं॥

पितृशं वस्तास्तथा सर्वं महर्षेः॥ अराजकं जगत्सर्वमिति न मुद्रये॥ न तोऽनीत न वदेवाः को तो राजा न वेदिनि।
दिवि देवर्षयश्चापि देवराजविना कृताः॥ तस्मात्कथं तदेवानां रात्रौ विक्रान्तमिति॥ ॥ इत्युद्योगपर्वणी इति जये॥ ॥
त्युवाच॥ ॥ कथं यथा ब्रुवन् सर्वं देवाश्च त्रिदिवेश्वराः॥ अयं विन कुपः श्रीमादेवराज्येति धिक्कृतं तेन स्वीचजं स
स्वीचधार्मिकश्चेव नित्यदा तेन त्वात्त्वब्रुवन् सर्वं देवा नो न वया र्थि वा सता ब्रुवा च न कुप्यो देवा नृपि गणास्तदा पितृनि
ः सहिताराज नृपरी स नृदिन मात्मनः॥ दुर्बलो हं न मे शक्तिर्न वतां रिया लने। बलवान्ता यत्ताराजा बलं शक्रेदि नि
त्यदा तम ब्रुवन् मुनः सर्वं देवा कश्चिदुपरागमाः॥ अस्माकं न यमायुः कः प्रादि राज्यं त्रिविष्टये। परं परं इत्येव रमस्मा
कं दिन संशयः॥ अति धिक् स्वराजं इत वराजा त्रिपिष्टये देवदानवयक्षाणां मृषीणां रक्षसां तथा। पितृगंधर्वनृ
तानां च ब्रुविष्यत्तर्तिनां तेन आदास्य सेषस्य च लवांश्च त विषासि धर्मपुरस्कृत्य सदा सर्वलोका धियो नरा ब्र
ह्मर्षी अपि देवाश्च गोपायस्व त्रिपिष्टये। अत्यधिष्ठत राजं इत नो राजा त्रिपिष्टये। धर्मपुरस्कृत्य तदा सर्वलोका धि
यो न वरा सुहृत्त वरं लबा शयराजं त्रिपिष्टये। धर्मात्मा स न तं च त्वा कामात्मा स मय दत्ता देवोद्यानेषु सर्वेषु न दने
यवनेषु च। कैलासे हि स वत्स्ये मंदरे शेन यवने। स दैवमदं देम लये ममुदेषु मरिचुवा अशरोतिः परितो देवकन्य

१४

समानयिष्ये संसंगमयिष्यामि॥

समावृतः॥ न कुप्यो देवराजो यत्कीडं च विधं नदा। शृण्वन् विष्वात्तु विधाः कथाः श्रुतिमनोहराः। वादित्राणि च सर्वणि
गीतं च मधुरं सरं। विष्वात्तु नृप रदश्च गंधर्वी सरसांगणाः॥ कृतवः ब्रह्मदेवेंद्रं सर्वमंत उ यस्मिताः॥ मारुतः सूरतिर्वा नि
मनोज्ञः सुरवर्गी तलः॥ एवं च कीडत सस्य न कुप्यस्य उरात्मनः॥ संप्राप्ता दर्शनं देवी शक्रस्य महिषी प्रिया। सतां संहस्य
दुष्टात्मा प्रादसर्वं सतामदा। इन्द्रस्य महिषी देवी कस्मान्नो यतिष्ठति। अहमिंद्रोऽस्मि देवानां लोकानां वतये श्वरः॥ अ
गवत्तु शची मयं हि प्रमद्य निवेशनां न बुत्वा दुर्मना देवी इह स्यति सुवाच हारक्ष्मां न कुप्यादुलं स्वामस्मि शरणं ग
ता। सर्वं लक्ष्मणं यन्ना ब्रह्मं स्तां मां प्रताय मे। देवराः स्पदयिता मत्तं तसु खना गिनी। अविधयेन युक्तां वा ये कय
जी यतिष्ठता। उक्तवानस्मि मां पूर्वमृतां न कुरु विगिरः। नो कपूर्व च तग वन् दृष्टा ते किं विदी श्वरा तस्मादेत इवे
सत्यं त्वयो कं हि जसल मा बृहस्पति रथो वाच शक्राणी न यमो हिता। यदुका सिमशो देवी सत्यं त इति ता क्वां इह
सि देवराजानी मं इशी धर्मि हागतान ये तयं च न कुप्यात्तमे तद्वीमि ते। समानयिष्ये शक्रै रान विरा इव तीमहां
व्यथश्च आवन कुपः शक्राणी शरणं गता। इह स्पते रंगि। युको धम नृपस्तदा॥ ॥ इत्युद्योगपर्वणी इति जये॥

विधर्माणि धर्मविरुद्धानि स्वार्थजस्तद्धितः। उवाच। पाथावधाना। अत्रास्य यथाकृत्य संसेव्येति वा।

शाल्य उवाच॥ ॥ कुर्वन्तु न कुर्वन्तु देवा रुषिषुरोगमा॥ अथुवदेवराजानं न कुर्वन्तु घोरदरीनां देवराजजदिको धं
त्वयि कुर्वन्तु जगदिनो। तस्मात्सुरगंधर्वसंकिं नरमहोरगा। जदिको धर्मि संसाधेन कुर्वन्ति न वदितः। परस्य यत्री सा
देवी प्रसीदस्व सुरेश्वरानि वर्तय मनः। पाथात्परहारा निमर्षणात्। देवराजो सितं तं ने प्रजाधर्मैरापालया एवमुक्तेन
जगदतद्वचः। काममोहितः॥ अथा देवानुवाचे देमिदं धर्मि सुराधिपः॥ अहं व्याधिमिना पूर्वमृषियत्री यशस्विनी। जीव
तो न हुरिंद्रेण मवः किं न निवारितः। वक्रनिवृत्तं शान्ति कृतानीं देण विपुशा। विधर्माण्युपधा विवसवः कस्मान्न वारि
तः॥ उयतिष्ठतु देवी मामेतदस्मापितं परं। युष्माकं वसदा देवाः शिवमेवं न विष्मति॥ ॥ देवा ऊचुः॥ ॥ इंद्राणि मान
यिष्मामो मृष्टे बमि दिवश्यते। जदिको धर्मि संवीर्यी तो न वसुरेश्वर॥ ॥ शाल्य उवाच॥ ॥ द्रुमुक्तां तदा देवा ऊ
यिन्तिः महानारता जमुहं हस्यति वक्रुमिंशणी चाशु न वचः। जानीमः शरणं प्राप्तामिंशणी तव वरमिना दत्ता तया च
विष्टं द्रुत्वया देवयि सत्तमा ते त्वां देवाः मगंधर्वी कृष्यश्च महाद्युते। प्रसादयंति चे शणी न कुषाय प्रदीयतां। इंद्रादि
शिष्टेन कुषो देवराजो महाद्युतिः॥ हणे त्वियं वरा रो दानं त्विवरवर्णिनी॥ एवमुक्तेन सा देवी बाष्पमन्वा स्य सस्वना उ
वाच रुदनी दीना हृदस्यतिमिदं वचः। नाहं मित्रा मि न कुषं यति देवयि शतमा शरणं गतास्मि ते वृत्तं द्या यस्वम

मोक्षमर्थं विदिति प्राप्नोति। तद्वचस्य नोगेनामथोत्पत्तेः। केनाय नोग्यत्वात्। प्रसीयते। विदा संश्रवा संननु स्पृहानाग
हनो न यात्॥ ॥ हृदस्यति रुवाच॥ ॥ शरणं गतं न त्यजेयमिंशणि मम निष्ठयः। धर्मज्ञां सत्यश्रीलां च न त्यजेयमनिं
दितो नाकार्यं कर्तुमिवा मित्रास्तगाः शत्रि शेषतः। श्रुतधर्मा सत्यश्रीलो जानन्धर्माश्च शासनं। नाहमेतत्करिष्या
मिगवधं विपुरो वर्मः। अस्मिंश्चा र्थे पुरागी तेषु स्तृणा श्रूयतामिदं। तनस्य बीजं कालेन वा स्य र्वर्षे वर्षेति वर्षकालेना
ते प्रवृत्तं प्रददाति शत्रवे न चात्रा तारं लज्जते ब्राह्मि वना। माधमं न विदंति वायु घेताः स्वर्गी लोका ह्यस्यति नष्टवेष्टः।
नीतं प्रयत्ने प्रददाति यो विनतस्य हृदयं प्रतिगृह्णाति देवाः। प्रसीयते वा स्य प्रजा ह्यकाले सदा विवादे पितरो म्यकुर्व
ते। नीतं प्रयत्ने प्रददाति शत्रवे सै श्रा देवाः प्रदरं त्यस्य वज्रा। एतदेवं विजानं चैनं दास्यामि शची मिमां। इंद्राणी विभु
तां लोके शक्र मम हि धीप्रिया। अस्या हितं न वेष्टुममवायि हितं न वेष्टुमिदं तं तश्चुरेष्टान हि दास्याम्यहं शची
॥ ॥ शाल्य उवाच॥ ॥ अथ देवाः मगंधर्वी गुरुमाहमिदं वचः। कथं सुनीतं नु न वेत्तं त्रयस्व हृदस्यते॥ ॥ हृदस्यति
उवाच॥ ॥ हृदस्यति न कुषं यावतां देवी। किं विक्कालांतरं शुभा। इंद्राणी हितमेहितया साकं न विष्मति। वक्रुविष्ट
सुराः कालः कालः कालं न विष्मति। गर्विनो बलवांश्चापि न कुषो वरसंश्रयात्॥ ॥ शाल्य उवाच॥ ॥ ततस्तेन तथोक्तेन
वेतीत्यर्थः। काल इष्टः। कालं समयं। गर्विनो बलवांश्चातो यावतां न कुषमि त्यचरः॥

उद्योग

श्रीतादेवास्तथाबुधः। ब्रह्मन्माधिरुक्तेनेहितेसर्वदेवोक्तम्। एवमेतद्विज्ञेयं देवीचेयप्रयत्नम्। ततः समस्ताः देवाः
 सांनिपुरोगमाः। ऊर्ध्वचनमव्यग्रालोकानादितकाम्यम्॥ ॥ देवाः ऊर्ध्वः॥ ॥ त्वया जगदिदं सर्वं धृतं स्त्वावरजं
 गमे। एकयन्त्रसिंहासनावगच्छन्तु कर्षति। किं प्रवृत्तमतिकाम्यं विनशिष्यति या यत्नतः। न कुर्वे देवि शक्यं सुरेश्वर
 र्थमवाप्स्यति। एवं विनिश्चयेन वा इच्छाणी कार्यं सिद्धये। अग्न्यावतमव्रीडान कुर्वे घोरदर्शने। दृष्टानं कुर्वे अपि वयो
 रसमन्विता। समरुष्यत इच्छात्मा कामो यद्वनचेतसः॥ ॥ इत्युद्योगः पर्वणी इति ज्ञेयम्॥ ॥ ब्रह्म उवाच॥ ॥ अथ ताम्रवती
 दृष्टान कुर्वे देवराट्टा। त्रयणामपिलोकानामहमिन्द्रः। सुविस्मितो भजस्व मां वरारोहयति त्वद्वर्त्मिनी। एवमुक्त्वा त्रसदे
 वी न कुर्वेण यतिव्रता। प्रावेयत न यो हि प्राप्नुवाते कदलीयथा। प्रणम्य सा हि मन्त्री रंशिरमा उरुतां जलिः। देवराजो मथो
 वाचन कुर्वे घोरदर्शने। कालमिवाप्यहं लघुत्वतः कश्चि सुरे चरा। न हि विज्ञायेतेशकः किं वा शसः क्व वा गतः। तच्च
 मेतमुविज्ञायेद्विज्ञायेतेशकः। ततो हं त्वा सुयस्यास्य सत्यमेतद्वीमिने। एवमुक्त्वा स हं शरणान कुर्वेः प्रीतिमान नू
 त॥ ॥ न कुर्वे उवाच॥ ॥ एवं स वत्सु श्रेष्ठि यथा मामिदं ज्ञायेत्। ज्ञात्वा वागवमनं कार्यं सत्यमेतद्वत्सु स्मरेः। न कुर्वेण
 विस्मयाच निश्चयं कामततः। अतां ब्रह्म स्थितिनि केन च सो जगाम यथा स्थिनी। तस्याः संश्रुत्य ववचो देवाः सांनिपुरो

१६

विस्तुत्वमदिति पुत्रत्वे। यदीति पुष्टिर्वा मित्येको नागः। नूतेषु वृक्षादिषु प्रागुक्तेषु देवा विष्णुया रम्याने शुतो वत्सुर्जी
 गमा। वितया सा सुरव्याः शक्रार्थं राजसत्तमा देवदेवेन संगम्य विस्तुना प्रत विस्तुना। ऊर्ध्वं न स मुदिता कं वाक्य वि
 शारदा। ब्रह्मवधानि नूतो विशक्रः सुरगणेश्वरः। गतिश्च न स्त्वे देवश पूर्वजो जगतः प्रभुः रक्षां सर्वतूनां विस्तुत्वमु
 पजग्मि वान्। त्वदीयं निहते हतेनामवो ब्रह्महन्त्यथा। हतः सुरगणेश्वरमो कृतस्य विनिर्दिशे। ते यो तद्वचनं सुत्वा दे
 वानां विस्तुरब्रवीत्। मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वर्जिणः। पुरेय स हय मेधेन मामिष्ट्वा या कशसनः। पुनरयं नि
 देवानां मिन्द्रं सर्वं मकुतो नयः। स्वकर्मनिश्चयं कुर्वे नाशं यास्यति हर्मतिः। कंचित्कालमिदं देवा मर्षयधुमं तं इति
 ॥ शुत्वा विस्तो अतां सत्यांतां वारणी ममृतो यमा। ततः सर्वे सुरगणाः सो या ध्यायाः सहर्षिनिः। यत्र शक्रो न यो हिनस्ते
 देश सुयचक्रमुः। तत्राश्मेधः सुमहान्महं इत्यमहात्मनः। ब्रह्मते यावना र्थं विब्रह्मवध्या यदा नृपा वितज्य ब्रह्महत्या
 उदयेषु वनदीषु च। यदीति पुष्टिर्वा च स्त्री शुचिवपुधिष्ठिर। विज्वरः पूतया मां च वासावो न वदात्मवान्। शक्यं
 न कुर्वे स्वाना दृष्टावलति शुदनः। ते जोषं सर्वतूनां वरदानां ह्रदः सहे। ततेश्वीयति देविः पुनरवचनं यतः। अहं य
 ॥ सर्वदेवानां कालाकांक्षी च वारह। प्रणयेतु ततः शक्रेश्वरीशो कसमन्विता। हा शक्रे निततो देवी विललाप सुदुःस्विना

उद्योग

उपश्रुतिमुपगम्योक्तस्य अवरुण उपश्रुतिमिति यास्यामुपश्रुते तं निशामाह विमते उपश्रुतिं विमते उपश्रुतिं नति
यदिदं यदिदं कृतं गुरुवस्तोषितादि। एकमर्तुत्वे वासुसत्यं यद्यस्ति वासुसत्यं पुण्यं वेमामंदं दिवा प्रवृत्तामुत्र राश्यादे
वीरात्रिनमस्यामिसिध्यां मेमनोरथः॥ प्रयतावतिशो देवीसुयातिष्ठतत्र सा। यतिष्ठतात्वा र्जनेन सोपश्रुतिमथा करोताथ
जास्ते देवराजासौ तं देशं दर्शयस्व मे इत्याहो यश्रुतिं देवीसत्यं सत्येन दृश्यतां॥ ॥ इत्युद्योगपर्वणी इति जाय॥ ॥ शल्य उवाच
॥ अथेनो रुचिणी साधी सुयातिष्ठ ह्यश्रुतिः॥ तावथो रुयसं यन्नाह ह्यदेवी सुयस्तितां॥ इन्द्राणीं संश्रुष्टात्मा समुज्जेना
मथा ब्रवीता इति मित्यामंदं जातं कालं बुद्धिं दिवरा नने॥ ॥ उपश्रुतिरुवाच॥ ॥ उपश्रुतिरंदं देवि न वंति कसुयागता दर्शनं
चिदसं प्राप्ता तव सत्येन नाविनि। यतिष्ठता च युका च यमेन नियतेन च। दर्शयिष्यामि ते शकं देवं वृत्तिनिष्ठं न किंचित् विदि
न इते इह्य मे सुरमत्तमो तनसां प्रसिद्धं देवीमिन्द्राणीं सा समन्वगात् देवारण्या नति कस्य पर्वतां शुब कुसथा। हिमवत
मतिक्रम्य उन्नयेयार्थमागमत्। समुद्रं वसमा सा शुब कुशो जनविस्तृता। आससाहमहादियेनाना दुमलता हता तत्रा यश्य
सरोहिणे नानाशक्त निनिर्हता। शतयेज्य न विस्तीर्णता वदेवायते शुभो तत्र दिव्यानि यन्मानि यंच वस्तीनि तारता। पद्मदेव
पगीतानि प्रफुल्लानि सदस्वराः। एतस्य नित्यानं वदिवेश सहिता तथा विमते उपश्रुतिं च तत्रा यश्य वत कृतं तं दृष्ट्वा च सु

तां

१७

विश्रुतेः स्यातेः॥

रूपेणावस्थितं प्रभुः। ह्यस्य रूपधरा देवी व नृवोपश्रुतिश्च सा। इन्द्र उवाच देवाणी विश्रुतेः शर्व कर्माणिः। सूर्यमातस्तानादे
वः शचीमावदेपुरंदरः॥ किमर्थं ममि संपासा विज्ञातश्च कथं वृहं ततः सा कथयामास न ऊषस्य विप्रश्चितो इन्द्रं विप्रुला
किं प्राप्स्यवीर्यं मम वितः। दर्शयिष्ये इन्द्रात्मा मा सुवाच शत कृता। उपविष्टाति मङ्गरः कालवक्तु तवात्मम। यदित्वा ममि वि
ज्ञाकरिष्यति ममां वरा। एतन वादं संप्राप्ता हतं शकत वातिक। अहि रो इमहा वाहाम ऊषपापनिश्चयः। प्रकाशयात्मा ता।
त्मातं हित्यदा तव सुदना ततः समापुहिविनोद वराज्यं प्रशाधि च॥ ॥ इत्युद्योगपर्वणी इति जाय॥ ॥ शल्य उवाच॥ एवमु
क्तः सतगवात्राच्यातान्नुनरु वीता। विक्रमस्य न काला यं न ऊषो बलवत्तरः॥ विवर्द्धितश्च कविनिर्दीयोः कविश्च नाविनि॥
नीतिमत्र विध्याम्यामिद विना कर्तुमर्हसि। गुह्यं चेत्तस्या कार्यं नास्या तव्यं शानक वित। गवात ऊषम कांते ब्रवीदि च सु
मध्यमे। ऊषिया ने नदि त्वेत्तमा सुपेदि जगत्पता। एव तव वरा प्राप्ता न विष्णु माति तं वाद। इत्युक्ता देवराजे न पत्नी सा क
मले कृणा। एवमस्त्वित्यथोक्ता उजगाम न ऊष पति। त ऊष स्नाता ता दृष्ट्वा सस्मिता वाक्यं मुवाच। स्वागतं तव गाराद किं
कारा मिश्र विस्मिता। न कं मां न जकल्याणि किमि वसिम नस्ति ति। तव कल्याणि मकार्यं न करिष्ये सुमध्यम। तव व्रीडा
ध्या काय्या सुश्रोणि वैयि विद्युः। मत्पतन वेशपिद वि करिष्ये वचनं तव॥ ॥ इन्द्र उवाच॥ यो मरुतस्तु या

मयि

कालकामाको हस्तगत्यात्। ततस्त्वामवन्त्रमिदं विष्णुमिसुराधिय। कायं च हृदि मे यत्र देवगजावधरय। वक्ष्यामि य
दि मे गतं विष्णुमन्त्रं करिष्यामि। वाको प्रणयं संयुक्तं नतः स्यात् वरागातवा। इदं स्मवाजिनो वासादस्मिनो धरया स्त्रया। इ
दं स्मदमया पूर्ववादनं ते सुराधिप। यत्र विष्णोर्नरुदस्य मां सुराणां नरहमा। वदं तु वामहानागी कषयः संगता विनो
। मर्वे विष्णु कया गतं तत्र हि ममागच्छत। नासुरपुनदावपुत्रुत्पो न विवमर्हति। मर्विषात जत्रादासास्वन वीर्य
रादर्शनात्। नातप्रसुरवतः स्वावेकं श्रुचक्रोति वायवात्॥ शल्प उवाच॥ एवमुक्त्वा नकुपः प्राह पतन
दाकिल। उवाच वने वापि सुरां स्मामतिदितां॥ नकुप उवाच॥ ॥ अष्टवदाहनमिदं वायाकं वरवर्णिता। इदमेव वि
नैद विवृद्धो स्मिदगता न नद्यत्पवीये निवतियो वासात्कुरुते सुनीर। अहंतपस्वी वलवान् नृत्तनमनवत्पुत्रुः॥
मयि कुदं जगत्प्रमामयि सर्वप्रतिष्ठितं। इदं दातव्यं धर्वाः किं त गारा गराहमाः॥ तमकुदं स्पययाः सर्वलो
काः शुचिस्मिता। चक्षुषा यत्र पञ्चामितस्मात्ताजा हराम्पदं। तस्मात्प्रवचनं। इदं करिष्यामि नमो यः॥ मद्रव
यो मां वक्ष्यति मर्विष्यत्यर्थं स्त्रया। एवमाह तस्य मस्माकं वृद्धिं च वरवर्णिता॥ शल्प उवाच॥ एवमुक्त्वा उ
ता। इवी विस्मृष्टवचनानां विमाने यो जयिष्यामकृषीत्रियममाक्षितान्। अत्र ह्यणो बलो पत्नो मदबालनच॥
गत्वेन मन्त्रो

शक्रं च गायपि च। स्यं दृष्टेपि शक्रं ते तच्छ्रुत्वा काश्यपि तद्वचनात्ताराधेनमंत्रं संवरणार्थं शचोक्तमिति मंत्रं॥

कामद्वयः स दुष्टात्मा दद्यामास तादृशात्। नकुपेण विस्मृष्टा वदस्मति मया ब्रवीत्। समयो ल्यावा शपो मे न कु
षणे हयः कन॥ शक्रं च गायपि च। स्यं दृष्टेपि शक्रं ते तच्छ्रुत्वा काश्यपि तद्वचनात्ताराधेनमंत्रं संवरणार्थं शचोक्तमिति मंत्रं॥
या। इति नकुषा दुष्टचित्तमः॥ नास्य वस्त्रास्पतिचिरं गतप्यनराधमः॥ अधर्मजो मदपीणां वादना ब्रह्मः शुभ्र। इष्टि
वाटं करिष्यामि विनाशायाम्पुमीतः॥ शक्रं वाधिगमिष्यामि मानेस्त्वं मद्रमस्तुत। ततः प्रज्वाल्य विधि वज्रुहा वर
मद्विः॥ इदं स्मतिर्महा राजा देवराजो एतद्युयं। तस्माच्च जगवानेवः स्वयमवकुताशनः॥ स्त्रीविषमं हुतं कृत्वा तावेवांतरधा
यता। मद्विः प्रदिशश्चैवर्षतां श्रवनातिच। श्रुत्वा च तस्मिन् विचिंत्याथ मानागतिः॥ निमेषांतरमात्रेण इदं स्मतिमु
पागमत्। अत्रिरुवाच॥ इदं स्मते न पञ्चामिदं वराजमिदं क्वचित्। आपः शोषाः सदा चापः प्रावृष्टं नास्मदास्पदं। न मे
तत्र गतिर्ब्रह्म किमन्यकरवाणि। तमब्रवीत् हवगुरु रपो विशमदाद्युत॥ ॥ अत्रिरुवाच॥ ॥ नापः प्रावृष्टं नास्मदास्पदं। न मे
स्यो मन्त्रं विष्णुति। शरणं प्राप्नोति स्मिन् स्त्रियात्सुमदाद्युत। अस्माभिर्ब्रह्मतः सत्रमवमाना लोहमुचितं। तमां
सर्वत्र गतः स्वासुयोनिषु गाम्पति॥ ॥ इत्युद्योगपर्वणोऽविज्ञाय॥ इदं स्मतिरुवाच॥ इमाग्र सर्वदेवानां
मुखं ममिदं वादं। व्रतः सर्वं च तानां गृहं चरमिमाक्षितम्॥

उद्योग

वामाङ्गारकं अग्निवात। एकमात्मस्वरूपेणावा। त्रिविधं गार्हपत्याहवनीयरक्षिणाग्निमेदेन। प्रतिष्ठातयस्वानं। हायनाः शुतय।
वामाङ्गारकं कव्यस्त्रामाङ्गस्त्रिविधं पुनः। त्रयात्मकं जगच्चेदं सद्यो नश्येदुताशन। रुचां उभयतमो विषाः सूकर्मविदितं
गतिं। गच्छातमदप्राप्तिः सुतिरपि वगाश्चता। वामवामदव्यवाहवामवपरमंहविः। यज्ञं तमतिस्त्रामवयज्ञे श्रयमाध
रासृष्टालोकांस्त्रीनिमान्दव्यवाहवामकालेपवमिधुनः समिधः। वं सर्वं स्पृष्टवतस्पृष्ट्यतिं वमेवा। मन्वमिधुनः प्रतिष्ठ
। वामायेजलदानाडर्विद्यु। तश्चमनाषिणा। ददंतमर्वहृतानिवात्रानिष्कम्पदेतयः। त्रयापोतिदिताः सर्वास्त्रयिसर्वमिदं ज
गत्यानतस्यविदितं किंचि त्रिषुलो। कडुपावक। स्वयानिष्ठतमार्वाविशस्त्रपोः। त्रिंशंकितः। अदंवावर्धयिष्यामि जास्मिमेनै
ः मनाततिः। एवं सुताहव्यवाहमनगवाक्कचिरुत्तमः। हृदस्यनिमाद्यावाव प्रातिमात्राक्युत्तमं। दशीयिष्यामि। तशक्रं स
त्यमत ऊवीमि। प्रविश्यापस्ततावक्रिः सममुद्राः सपत्न्याः। आरुगामसरस्वच्चरादायत्रातक्रतुः। अथतत्रापिपना
निविद्विन्नरतर्पन। अत्रपत्रपमादवेदं विजमध्यगतं तदा। आगत्यचतनसृष्टीतमावष्टवहस्यतः। अणुमात्रावष्टुपाप
यतंवा। अतं प्रभुं। गवादेवर्षिगंधर्वैः सहितोयष्टस्यतिः। पुराणोः कर्मभिर्देवं तुष्टावबलसूदतं। महासुरोदतः शक्रतमुचिहीरु
णस्त्रया। शंवरश्च वलाश्च वतयो। नोघोर विक्रमो। शतकताविवर्धस्वमर्वाचत्र निष्टदया। उविष्टं संपश्य मर्दवींश्चममागता
हायनाः। सामादिशुतयावर्षाणि वा॥

चकर्ष्य कृतवानमि॥

[illegible]

उद्योग

अन्तराण्युक्ते। ततस्तस्मात् विश्वरूपस्त्रिभिः॥

म्यादं हृद्बुद्धिश्चावाप्नोति न स्थिरवृत्तः॥ दिष्टावचो कृत्वा तिन मरुतं च यत्र पामवेति दत्तारिंशक। मता न्यथा वदन्ति लो
कपालान्ममेत्येवैषां समना महिः॥ उवाच विना न प्रतिताप्यशकः संचोदयिष्ये न कुपय्यान्तराणां राजा देवानां न कुपोद्योरह
यस्त्वसाद्यं दीयतां सवेनेद्रिः॥ तवा बुवन् कुपोद्योरह पोदष्टा विषेन स्य विना मईश॥ त्वेवा ज्ञान कुपं पराजयस्ते नो वयं न ग
मही मिशकः॥ इदो ब्रवीद्भवतु नवानां पतिर्यमः कुवरश्च मया निषकः। मंत्रास्तु वेद द्यमा देवानां तनरि सुं जयाम न कुपं योरह
ये। ततः शकं जलनाप्यादनां प्रयत्नमयं तव मयं क रिये। तमा दशाका न विनाप्यतवा पि चिंदास्यो विनाग एको मत्वा ब्रूतो
॥ शल्य उवाच॥ एवं संचित्य नगवान्महेंदः पाकशासनः॥ कुवरं सर्वयज्ञाणां धनानां वप्रहंतदा॥ चिदस्वते पिदृणां च व
रुणां च प्यपांतया॥ आधिपात्यददो शकः सकृत्पवरदस्वदा॥ ॥ इत्याद्या गप्यंतीं इविज्ञाय॥ ॥ शल्य उवाच॥ ॥ अ
थ संचितेयानस्य देवराजस्य धीमतः॥ न कुपस्य वधे पायं लोकपालेः स देवतेः॥ तपस्वा तत्र नगवानगस्यः प्रत्य दृश्यते॥
मो ब्रवीदर्थ देवे इदिष्टा विव इते नवानां विश्वरूप विनाशान वरा सुरवधेन च॥ दिष्टा च न कुपो न्नष्टो दवराज्यास्वरदरा दिष्टा
दत्तारिंशका मि न वतं वलमूदना॥ ॥ इदं उवाच॥ दं दर्शनं वस्वागतं तमहर्षस्तु वीतो हं दर्शनान्नवा॥ पादमानी यं च

२७

यश्मे ब्रह्मणा प्रोक्ता इति ब्राह्मणे क्षता वस्वात के उटस्य मागते शुभपुष्को दियते तत्र गोरालं नतं क्रियत इति गवालं नम्य देवो न
गामर्धं प्रतापाम॥ शल्य उवाच॥ श्रुतिं चोपविष्टं तमासने सुनिमत्तमं। पर्युत्तता देवैः प्रकृष्टो ब्राह्मण र्भूतः। एतदिच्छ
मिनगवश्च कथ्यमानं हि ज्ञोत्रमं। परित्रष्टः कथं स्वर्गात्ति कुपः पायति श्रुयः॥ अगस्त्य उवाच॥ शृणु शक प्रियं वाक्यं यथा
राजा इरात्मवारा स्वर्गाद्ब्रह्मोदरा वारा न कुपा बल गविनः॥ अमात्राश्च वदंतस्ते न कुपं पापं कारिणः॥ देवर्षयो महानागास्त
था ब्रह्मर्षयो मताः॥ पप्रक्षुर्न कुपादव संशयं जयतां वरं। यश्म ब्राह्मणा प्राक्ता मंत्रा विप्रो ह्येते गवाः। एत प्रमाणं न वत उता हो
नो तवामव। न कुपो न तिताना दत्तममा हृदचितनः॥ कृषं कृचुः॥ ॥ अधर्मं प्रवृत्तं धर्मं न प्रतिपद्यसा प्रमाणामत
दस्माकं हर्षप्रोक्तं महर्षिभिः॥ ॥ अगस्त्य उवाच॥ ॥ ताता विवदमानः स सुनिनिः स देवासव। अथ मा मस्तु शान्ती
पादना धर्मपीडितः॥ तेना न हत ते ज्ञाश्च निः श्री कश्च शचीय तात तस्म दसा विप्रम बोचं न यपीडितां यस्मात्सर्वैः कृतं व
सं ब्रह्मर्षिभि रनुष्ठितं। अदृष्ट इष्यमि वे यच्च द्वा स्म जालदा। यज्ञा पित्र हृषीन्मूढ ब्रह्म कल्याण्डरा सदात्ता वाहा न कृत्वा
वाहयमि तन स्वर्गाद न वनः॥ धर्मपायं परित्रष्टः क्षाण्डाणामा मही तत्त्वं दशा वर्षं महस्वाणि मर्षरूप धारा महान्॥
विचरिष्यमि शर्मिष्ठु च नः स्वर्गमि वा शमि॥

न

मधुपर्क एवापत्तिनाः। तत्रायमं वा उक्ता स्तनवात्तात प्रमाणं किं। तथा हि
ब्राह्मणा आगत शुभपुष्को न ददासि केवलं अतर्हमाति प्रश्नः॥

उद्योग

अत्यर्थं उदाहरणं निदर्शनं तस्मात्कतया। अथ वांगिरा इति यो एकवचनं वादसं।

एवं तद्योऽङ्गत्वात्मास्वराज्यादरिंदमादि द्यावर्द्धमिदं शकदतो वायुगणकं टका। विधिष्यं प्रयुक्तं पाहिलोकात्वावीपाता नि
तिद्विजो जितामित्रसूयमाना मदर्षिनिः॥ शल्प उवाच॥ ततो देवाः प्रशंसन्तु शमद्विगणामेवितः॥ पितरश्च वयश्चाश्च
नुजगाराक्षमास्तथा। गंधर्वा देवकन्याश्च सार्वचासरसांगणाः॥ सरासि स्मरितः। वीलाः सागराश्च विधाया ता। उपगम्या सुव
न्मार्गं दिष्टावर्द्धमिदं शकदतो वायुगणकं टका। विधिष्यं प्रयुक्तं पाहिलोकात्वावीपाता नि
॥ इत्युद्योगपर्वणीऽ विज्ञाप्य॥ शल्प उवाच॥ ततः शकसूयमाना गंधर्वाः सरसांगणैः। ऐरावतं समस्ता यद्विपेक्षं तत्
णो ह्युते। पावकः सुमहातेजामदर्विश्च हृदस्यतिः। यमश्च कृष्णश्चैव वज्रधनश्चरः। सार्वर्द्धादेः परिहृतः शक्रो वज्र
निहृदतः। गंधर्वैरप्याराजिष्यन्तस्त्रिचुवनं प्रहृष्टः। समामत्यमादृशाणां देवराजः। शतक्रवः। सुदा परमया सुक्रः पालया
मासाद्वराद् ततः समगवांस्तु श्रंगिराः समदृश्यत। अश्ववीवादेर्मित्रेश्चैव देवैः समदृश्यत। ततस्तु नगवातिऽः प्रहृष्ट
ः समपद्यत। वरं वप्रददौ तस्मात्तथा वांगिरा मतदा। अथ वांगिरा सा - - त्वदोस्मात्तवेन विष्पति उदाहरणं मेतदि
यज्ञनागं वनप्रसा। एवं स हृज्यनगवानथवांगिरसंतदा। वयमर्जयन्त्यहाराजदेवराजः। शतक्रवः। स हृज्यमर्वास्त्रिदशावृषी

२१

आपितपोधनाः। इंदः प्रमुदितो राजसर्धर्मणा पालयत्त प्रजाः। एवं दुःखमनुष्यासमिंङ्गणसदृसा र्यया। अज्ञातवामश्च कृत
शत्रूणां मधकोक्षया। नात्रमन्त्रस्त्वया काप्यायि क्लिष्टो मिमहा वना। शौपद्यामहरा जे इन्नाहमिश्च महात्मनिः॥ एवं वमपि
राज इराज्य प्राप्स्यमिनारता। हवं दद्यायथा प्राप्ताः शक्रः कोरवतंदन। इराचारश्च न कुषोत्सुहिरपापचेतनः। अगस्त्य
शोपा निहता विनष्टः। आश्वतोः समाः॥ एवं तव इरात्मानः शत्रवः शत्रुसूदना हि प्रनाशंगमिः। च्छंतिकर्ता दुष्यो धनादयः
। ततः सागरपृथ्वीनां ज्ञाह्यसि मदिनीमिमां। न्वाह निःसहिता वीरश्चैव द्यावमहानया। उपारव्या नमिदं शक्रविज
यंदवसंमितं। गजा वृद्धे प्रतीकषु श्रोतवां जयमिहता। तस्मात्संश्रवयामि वां विजयं जयनां वरासं सूयमाना वदीतम
हात्मानो युधिष्ठिरास्त्रियाणामना वीरं युधिष्ठिरमहात्मनां। दुष्यो धनापराधेन नीमाजुतबलेन च। आख्यातमिं द्विज
यं यदंनियतः पठेत्। धृतपाप्याजितः स्वर्गः परत्र हवमोदान। नचारि जंतुं संतम्यनाशुना वाना वनरः। नापदं प्राप्नुया किं
विहाय मायुश्च विंदति। सर्वत्र जयमाप्नोति न कदाचित्पराजयः॥ ॥ वैशंपायन उवाच॥ एवमाश्वासिताराजा शल्प
ननरतर्षना। हृज्या माम विधि वचन्यधर्मं नृणां वरः॥ शुचा तु शल्पवचनं कुंता। शत्रावु धिष्ठिरः। प्रसुवावां महाबाहुर्म
इराजमिदं वचः। नवा कर्णस्य मारण्यं करिष्यति न संशयः। तत्रातजो वधः काप्यः कर्णम्याजुतसंस्तवः॥ शल्प उवाच॥ ॥

उद्योग

इदं विजयः समाप्तः ॥ ॥ शक्तिः शल्पे तोमरो हस्तलेपः काटः ॥ यद्विहसि स्मरं कृतं पायमाशुधं पासः कृतः ॥ करवाल एक
एवमेतत्तु रिष्यामि यद्यामां संप्रतापसा ॥ यद्यन्यदपि शक्यामितं करिष्याम्यदंतवा ॥ विंशं पायन उवाच ॥ नतस्वामं च कोने
यात्र शल्यो मदाधिपस्तदा जगाम मबलः श्रीमान्दुयोधनमरिंदमः ॥ ॥ इत्युद्योगपर्वणाद्विजयः समाप्तः ॥ ॥ विंशं पाय
न उवाच ॥ सुदुधमनसा तावारः सावतानां महारथः ॥ महता च उरंगा गाबलता गादुधिष्ठिरं तस्य योधमहावीर्यी नाना
दशसमागताः नानाप्रहरणा वाराः ॥ आभवांचक्रिरे बलं परश्च धैर्यं दिपाले शक्तितामरमुज्जरे ॥ परिधिं वृष्टिनिःशसिः
करवालैश्च विमलैः ॥ खड्गकाशुकनिर्द्दहैः शरैश्च विविधै रपि तिलकै र्निः प्रकाशाद्विस्तदाशो नतविवलं तस्य मेघप्रका
शास्पदास्त्रै र्निःशो नितम्पव ॥ बन्धवस्तु सैन्यस्य मधुसूदनस्य विद्युतः ॥ अक्षोहिणा हि सनासा तदा योधिष्ठिरं बलं ॥ ॥
विजयत इधं राजन्मागरे कुनदायथा ॥ तथेवाक्षोहिणा पृथुवता सुसुवेदता पृथुनो बला ॥ धृष्टकेतुः रूपो गच्छत्याहुवानमि
ति जसः ॥ मामधश्च जय येनो जारा मंधिर्महाबलः ॥ अक्षोहिण्येव सैन्यस्य धर्मस्य राजसुपागमत् ॥ तथेव पाञ्चोरानि
जसागरादुपवासिनिः ॥ हतावज्जविधेयाधिपुधिष्ठिरसुपागमत् ॥ तस्य सैन्यमवासीत् स्मिन्नलममागमि ॥ प्रहणाय तं
राजन्सुवषवतवत्तदा ॥ दुपदस्याप्यनृसना नाना दशसमागतेः ॥ आनिता उरुषेः शूरेः ॥ त्वेवाम्यमहारथेः ॥
धरस्वरुद्र इति मंसाशवेत्री स्वप्नो विधरः ॥ निर्द्दहः सप्तहः ॥ तिलकै र्निःसेलमा क्रीते ॥ धृष्टकेतुः ॥ विशुपाल पुत्रः ॥

२२

आ

हर्ममक्षोहिणा च मम निवर्द्धय जगत्ततिशेषः ॥ अक्षोहिणा मिति वापावः ॥ वसमाना मधुसूदनः ॥ मधुसूदनस्य यथितं स्वक ॥
तपामक्षोहिणा सनति ॥ अत्र तत्र एतं शुक्लात्तगदनादि नृपालाः यराष्ट्रं तं अक्षोहिणा बकुलावजो ॥ अक्षोहिण्यस्त्यथ
तथेव राजा मस्यानं विगतो वाहिनीपतिः ॥ पार्वती येर्महापालेः सहितः पांडवानिवात् ॥ इतश्चेतश्च पांडूनां समाजगमुर्महा
त्मना ॥ अक्षोहिण्यसुमसिता विविधधुजमंजलाः ॥ सुयुसमानाः कुरुनिः पांडवान्समर्द्धयत् ॥ तथेव धर्मात्तस्य हर्मम
मतिवर्द्धयत् ॥ तगदना मदीपालः सनामक्षोहिणी ददौ ॥ तस्य चीतेः किराते श्च कांचने रिव संवृतं ॥ बलौ बल
मना धृष्यं कर्माकारवने यथा ॥ तथा नृश्रवाः शूरः शल्पश्च कुरुनंदनः ॥ इत्यधिन सुपायातामक्षोहिणा पृथक्
पृथक् ॥ रुतचर्मो बहादिको ना ज्ञांधकु कुरेः सदा ॥ अक्षोहिण्येव सनायाड् ॥ यधिन सुपागमत् ॥ तस्य तेः पुरु
षया ॥ प्रवेन मालाधरे वलां आशामतयथा मत्तेर्वनं प्रकाडिते गजेः ॥ जय इत्युवाच ॥ अतः सिद्धौ सौवारवा मिनः
आजमुः ॥ पृथिवीपालाः कपिस्तत्र दवाचला ॥ तपिषामक्षोहिणी सना बकुला विरान्ति तदा ॥ विधुयमाना वातनवज्ज
रूपश्चावुदः ॥ सुदक्षिणश्च कांबोजो यवतिश्च शक्तिस्तथा ॥ उपाजगाम कोरव्यमक्षोहिणा विंशं पात ॥ तस्यासना
समावायः ॥ शल्यनाना मित्रो बलौ ॥ सर्वसंप्राप्य कोरव्यं तत्रेवांत इधे तदा ॥ तथामाहिष्मती वासी नीलानीलाशुधः
सदा मदीपालां महावीर्या इक्षिणा पृथवा मितिः ॥ आदं त्योच महापालो महाबलसुसंहानो ॥ पृथगक्षोहिणाया
ननु जय इत्युवाच ॥ अतः सिद्धौ सौवारवा मिनः ॥ तथामिति पृथपरगणतया ददशाक्षोहिण्यो नवयुः ॥ समानाय सं

निस्त्रोवाहितमेनाप्रकाशितास्योऽतिलभ्योः॥ एवंमनाइत्यत्रापि। बलागमनं सत्रुकोरव्यमासा। इत्यादिरुद्रज्ञानोप्या
वमयमित्यतस्मिन्कुरुपांडवानाष्टिभ्यापि न ज्ञापिकोरः प्रवर्ततामिति तात्पर्याथ। कोशत्वं निरुपद्रवता। कल्याणव
नापनियान्तो सुयोधनः। केकेयाश्चरव्याघ्राः। मादव्या। पंचपार्थिवाः। मंदर्षयंतः। कोरव्यमद्वौहिण्याममाइव। ततस्तत्र
सार्वपांशुमिपानं महात्मनः। तिस्रान्याः। समवर्तवदित्योत्तरतर्षन। एवमकादशाष्टिताः। मनाडायधिनस्यता। युयुसमा
नाः। कोनियान्नामा धृजसमाकुलाः। मदास्तिनपुरराजत्रवकाशानवेतदा। राजास्त्वलसुख्यानां प्राक्षान्पतापितारनातः
पंचनदं चैव वृक्षं वृक्षं जंगलं। नयारादितकारणां स्मरुमिश्रकेवलाः। अदित्वाकालकृदागंगातिरवनारत। वरणावा
रधनेवमाधुनस्यैवयवतः। एषादशः सुविशालाः। प्रवृत्तधनधनवाशवचनकोरव्याणां बालनसुसमाकुलः। तत्र सैन्यं त
थायुक्तं ददर्श। मधुरादितः। यतः संपबालराजनाप्रधितत्कोरवान्ति। इत्याद्यागपर्वणिपुरादितयानबलागमनं
॥ त्रिंशपायनउवाच॥ सत्रुकोरव्यमासाद्युपद्रस्यपुरादितः। मरुताधुतगणनीयणविडरणव। सर्वेकोश
त्यमुक्तादिष्टा। चैवमनामयं। सर्वमैन्यत्राणहृणां मध्येवाक्यमुवाचह। सर्वेनचद्विर्विदिताराजधर्मः मनातनः। वाक्य
पादानादात्सुव्यामिविदितमति। इतराश्चपादुश्चसुतावेकत्रविश्रुतो॥

नावा। अनामयमाराग्यं। वाक्योपादानदेताडपदस्य संदशवचनं। वाक्योपादानदेतां गीबद्विः प्रसुतररूपं वाक्यं
पादानुमित्थेया॥

तस्यमथाग्रहणं। तातादातार्तसुनरज्ञातज्ञापनादव। दंतं ददातं। शयवंतत्तुप्रचुकावुः। शालितः। शयवंतः परमायुधो
तयोः समानं। इति। पेदकेनात्रसंज्ञायः। धृतराष्ट्रस्ययेषुत्राः। प्राप्ते। पेदकंपदं। पांडुपुत्राः। कथंतामनप्रासाः। पेदकंपदं। एवं
गतेपांडवपेविदितं वायुरायथा। नप्राप्तपेदकं इवंधर्तृराष्ट्रमंभृतं। प्राणातिकेरसुपाये प्रयतद्विराजकः। शप
वातानशकितागमिउयमसादनं। पुनश्चवर्धितंराज्यंस्वबालनमहात्मनिः। चमनाप्रहतेहु। धर्मर्तृराष्ट्रः। मासोबले
॥ तदाप्यनुमतकर्मयथायुक्तमानतावे। वासिताश्चमहाराण्येवर्षाणीद्वयादश। मनायां। क्लिप्तिवीरिः। महनाय्य
स्तथानृश। अरण्येविविधः। क्लेशाः। मंप्रासाः। सुदरुणाः। तथाविराटनगरयोऽन्यतरगतनवे। प्राप्तः परमसंक्लृणोय
थापापेर्महात्मनिः। तमावृष्टतः। कृत्वातसर्वपूर्वकिंत्विष। सामेवकुरुतिः। माद्विमिचंति। कुरुगवाः। तेषांचवृत्त
माज्ञायद्वं। डयोधनस्यच। अत्रनेनुमिवाहंतिधृतराष्ट्रसुहृजनाः। नदितविग्रहवाराः। कुर्वन्ति। कुरुतिः। मदा। अवि
नाशतालाकस्यवाहं। तपाडवाः। शुकं। यथापिधर्तृराष्ट्रस्यादनुः। स्याद्विग्रहप्रति। सचादनुर्मतव्याबलीयांससथा
दित। अद्वौहिण्यस्यसिधुधर्मसुत्रस्यमगतः। युयुसमानः। कुरुतिः। प्रतीक्षतः। स्यशामनं। अररुपुत्रमव्याघ्राः। स
दस्यासौहिण्यममार्गसात्यकिप्रोमासनश्चयमौवसुमहाबलो। एकादशिताः। दतानाएकतस्तसमागताः। एकत
श्चमहाबाहुर्वज्रधनुधनंजयः। यथाकिराटमवाप्यः। मेनाम्योव्यातिरच्यत। एवमवमहाबाहुर्वसुदेवोमहा
वंता। वाममिचुगमयितुं। योन्यंतरं। न्मांतरा। दत्तुरनिप्राय॥

वज्रलङ्घनानामत्यन्तानावमात्राणां कालः कृतान्तः ॥ धृष्टं प्रगल्भं यथा स्यात् ॥ धृष्टं निरंकुशं वा ॥ क्रियाविशेषणमिदं ॥ आह
 बौद्धविशेषे वो महाद्युतिः ॥ बले के वं च सनानां विक्रमं च किराटितः ॥ बुद्धिमत्वं च कुरुष्व बुद्धयुधे तकोतरः ॥ तमवन्तो यथा धर्मं
 यथा मम यथा मम ॥ यथा च तमदातव्यं मावः कालातिगादयं ॥ ॥ इत्युद्योगपर्वणि सुग्राहितयानां ॥ विज्ञाया यन उवाच ॥
 तस्मै तद्वचने शुचा प्रज्ञा वशे प्रसाद्यति ॥ संश्रुज्जितं यथा कालं नीचो वचनमबुवात् ॥ दिष्टा कृशतिनः सार्वमदस्य मोदरगते ॥
 ॥ दिष्टा महायुवंतश्च दिष्टा धर्मवितरताः ॥ दिष्टा च संधिका मास्त्रिनातरः कुरुनंदनाः ॥ दिष्टान युद्धमनसा पांडवाः सह बांधवैः
 भवता मत्स्यसुक्रं वसवं मेतत्र संश्रयः ॥ अतितीक्ष्णं तवा कं वा स्यात्पादिति ममति ॥ असंशयं कृशिता स्त्रिवने चेद्वच पांडवाः ॥ प्रा
 माश्च धर्मतः ॥ इति पितुर्दत्तमसंश्रयं ॥ किराटवत्तवं चूरः कृतास्त्रश्च महाबलः ॥ कोटिपांडुसुतं सुदैविषदेतधनं जमे ॥ अपि वज्र
 धरः साक्षात्किञ्चिन्नात्यधुर्धृतः ॥ त्रयाणामपि लाकानां समर्थ इति ममति ॥ नीष्पत्रुवतितवा कं धृष्टमास्त्रिष्य मन्त्रमात्र ॥ इयो
 धनं समालोक्य कर्षो वचनमबुवात् ॥ नतत्र विदितं ब्रह्मलोकस्तेन कनचित् ॥ वनरुक्तेन किं ततना धितेन पुनः पुनः ॥ इयो
 धनार्थं प्राकृति द्युततिर्जितवान् चरा ॥ समर्थन गता रणपांडुपुत्रा बुद्धिधिरः ॥ नतं समयमाहृत्परा ज्यमिच्छति पेटकं ॥ बलमा
 श्रित्य मस्यानां पंचालानां च पार्थिवः ॥ इयो धिनो मयोद्धि दत्त दद्यात्पदमेततः ॥ धर्मतस्तु महा कुरुष्व पदद्यात्त्रावपि च ॥ यदि
 कां हंति तरा ज्यपि द्यापेतामदपुनः ॥ यथा

तद्वद्व्यानिष्पाद्य ॥ नतं समयमाहृत्परा ज्यमिच्छति पेटकं ॥ इत्युद्योगपर्वणि सुग्राहितयानां ॥ विज्ञाया यन उवाच ॥

चरं वचनमाश्रिताः ॥ इयो धितस्य कारुण्यसुतादयि च मिति श्रावः ॥ पारा मंततः पादमात्रमप्यंतदृष्टिः ॥ यथा प्रति संवृतिता समायम
 धे च स्मानि ज्ञानि वात् ॥ अन्यान्वा दशा द्वा न्वानवसंभिति ॥ सुग्राहितयानां ॥ कुरुनिरुष्य इति स्त्रिं मंत इति वददित्युच्यते ॥ कुरु
 यथा प्रति संकालं तं वचनं वचनमाश्रिताः ॥ ताता इयो धितस्यां कवर्तता मकृता नयाः ॥ अधर्मिका उमा बुद्धिं मोक्ष्यात्तुर्वं च कवला
 त् ॥ अथात धर्मं च त्र्ययुद्धमिच्छति पांडवाः ॥ आसाद्य माचुरुः शान्तिरिष्यंति ववो मम ॥ ॥ नीष्पत्रुवाच ॥ किं तु राधे य
 वाचातक मतिम्य वुमर्हसि ॥ एक एव यरा पार्थः ॥ यद्व्यात् प्रजितवान् बुद्धिः ॥ तत्रोदव करिष्यामि यदयं वा स्यात्तु वीत् ॥ कवं यु
 धिदना स्तनन रुयिष्यामपां शुकात् ॥ विज्ञाया यन उवाच ॥ हतरा इत्यात्ता नीष्प मन्त्रमात्र प्रसाद्य च ॥ अवनम्य च राधे य
 मिदं वचनमबुवात् ॥ अस्मिन्नि मिदं वाक्यं नीष्पः ॥ वांतन वीत् ॥ पांडवानां हितं विवसर्वस्म जगतस्तथा ॥ धिते यि वा बुया
 र्थः ॥ प्रोषयिष्यामि संजय ॥ मन्त्रवात्प्रतिया ॥ च द्यपांडवानव मादिरं ॥ मंतं सकृत्पाकोरव्यः ॥ प्रेषया मा मया डवाना ॥ मना
 मध्ये ममा कुरु संजय वाक्यमबुवात् ॥ ॥ इत्युद्योगपर्वणि सुग्राहितयानां ॥ हतरा इत्युवाच ॥ प्राप्ता नाहुः संजय पांडुपुत्रा च
 यज्ञयेता विजानीहि गवा ॥ अज्ञातशत्रुं वसना जायथा दिष्टान घना ममुपस्थितं ॥ सर्वा वदेः मां जयस्व स्मि मंतः ॥ कुरुं वा ममेतद
 ही निरुष्य ॥ तपां शांतिर्विद्युतम्या

२

निरुष्य इति स्त्रिं मंत इति वदेदित्युच्यते ॥ कुरुं वा ममेतद ॥ इत्युद्योगपर्वणि सुग्राहितयानां ॥ विज्ञाया यन उवाच ॥

अविवक्षितमवकर्मोऽस्ति शिवायः सुखतमोऽयं विप्रो यथा न शक्यते तथान्वितमिति शिवायः सावनी सावतानां प्र
 वही प्रधनं मयकात्मा पांडवानां कृत इति शिवायः स होषिता ज्ञातव्या यां न का सवतस्मा एधि वापताना मिति निदीरण पश
 गदा नतानो स्तिसमो द्यनामा हस्मा रादो नास्ति समश्च तस्य राधुर्जनादा ऊरुदनाम तं वा को बले वा सुतना गवाय्यः सुत्रि
 क्षितः कृतविरस्तरस्त्री राह क हस्तरमा धर्त राशः सदा त्पमयी बलवान्न शक्यो सु ह जितुं वा सवना पिमा द्या ता सुचेता सो
 बलि नो शीघ्र हस्तौ सुत्रि क्षितो न्नात रो का ल्पुनेन अपे नो यथा परुष्टगा क्रजे तो मा दी सुतो शायपतां नवा चूर्ण एत कल
 दूतमिस्मा क मवयं सेंतां प्राप्य नास्ति मा न्या य पां मध्ये वतमान सूरस्त्री धृष्ट द्युमः पांड वाना मिदि कः महामात्यः माया
 तानां प्रवर्द्धमां त्य कात्मा पांडवा यश्चुता मः अजात शत्रुं प्रसाहत को न्यो य पां स स्या दगणी ई सि सिंदः स होषितश्च रि
 ता यो विपस्यः शा ल्वयाना मधिपो विचिराटः स वि सधुत्रा पांडवा यश्च शश्च ह्युधिशिरः क इति श्रुतां मा अवरुद्धा बलिनः के
 काय न्यो मदे धामा चतरः पंच संति ता के के यो न्यो रा ज्य मा कां ह माणा युधार्थि नश्चात्र मरंति पाथीः सार्वध्वाराः एधि
 वापतीनां समानीताः पांडवा य निविष्टाः श्वरान हन्ति कि मतः शृणो मि प्रात्या सुक्रान् संश्रितान् धर्म राज्ञः

राकोतरं तदर्थं मयं मयकात्मा महावितो वर्षमेकं ड्यो धन पक्ष्मेः के के ये स पंचकै कयारा ज्या वि वसिताः तावेभ्यः क क
 यन्त्य सकाशात् राजंष्टदा तु मो कां ह माणाः याथा सवन्त एधि वापतानां मध्ये वाराः पंच ॥ ॥ व ॥ ॥ ॥

अमितः असंख्यातः अपार्थिवो राजा प्राति कल्पेन गतं वस्तु दायात् प्राति कल्पेनोत्थानं कुर्यात् यदेवेदं तत्रासा इति शिवायः तां पां
 उवानां यरा क्रमं संचयं प्राण संशय पर्यंतं यदा विदयं तत्संबन्धः एकांतरं अमिताः अत्यः तां पां मध्ये जलं तं पशिशु पालां ते च दि
 र्जिया अया हर्गति वा सितश्चायाधः एधि व्यां कल जान वृद्धाः स्रवाश्च नाना सुध वाय्वं तः समागताः पांडवा य निविष्टाः
 पां यश्च राजा मित इंद काल्या बुधि प्रवारे वृद्ध निःसमतः समागतः पांडवा य महात्मा ला क प्रवारा अति वाय्वं तेजाः अस्त्रं ने
 गा दूर्जना दा सुदेवा कृपा दी प्मा द्य न हतं शृणो मि यंत का र्षि प्र ति मं प्रा क्ता रं कं स मात्य किः पांड वा य निविष्टः अया अिता
 श्च दि क रू प का श्च सर्वो द्यो गे नृ मि पा लाः सामताः तां पां मध्ये सूर्य मि वाय तं तं प्रिया हतं विदिप ति ज्वलं तं अस्त्रं नना यं मुधि
 सन्यमानो ज्याः कर्षतां अ हतं मंष्टि वां सर्वो सा दं कृ वि वा रां नि द त्प प्र स ह्य कृ ह स्तर मा म म म ह्नी यशो मानं वदयत् यादवा
 नां तु रा नि न वि श्रु पा लं स मा ह्पा य स्य सार्व वदयं ति स्य मानं क रू ष रा ज प्र सु खान रं डाः तम स ह्य कि रा वं तं म द्या सु ग्रा वं तु
 क्र न रा य त क रं मं प्रा ड वं श्च दि प ति वि द्या य सिं ह दृ डा ह्म दृ ष्ठां द वा त्या य स्र व ती य स र स्त्रा प्र सु द्या दा रां समा ना हि र
 ष्वा सु द वं सा श न क र्म न ह तः परा सु वा त नौ वा न्म चितः कर्लिकारः परा क्रमं मयदा वदयं त तवामा य सें जे य के रा व स्य
 क रू पा द यो पा श्रि ता य स्य च ते मानं वदयं ति ज्या ध बु र्गो क र्ष तां ध चि तां श्रे णं यो म म ह्नी सु दे वो यं त म प्प रा क मं च ते संपा ड व त्र तं यः प्र सु द्या
 दि त्प न क र्मो के र्षि क र्ष रा ज्यो ड ह्म यः क श्चि त्प्र सु दि या सा वा ता स च रि प्पा त का ल व त्प या त् परा क्र म सु सा ह म वे द य तो
 कथयत् तां पां पांडवानां मथा

पांडवानां पाठ

संचयं पत्र

उद्योग

हविरस्मासुस्नहः। यथा रात्रे निवसति शोणपुत्रः। तस्यः करुणः स्पृहयति। करुणः पुत्रावेति। तत्कश्चिन्मानसमानं लज्जतं
तियोगात्पितामहो नः। सुविशामतस्त्रा महाप्राज्ञः सर्वधर्मोपपन्नः। सकौरवः कुशलीताननाभो यथा पूर्ववद्विरस्यस्य कश्चि
त्। कश्चिद्राजाधृतराष्ट्रः सपुत्रो विवित्रवायुः। कुशलीतमात्मा। महाराजो बाहिकः प्रातिपेयः। कश्चिदिदं कुशली सतपुत्रः।
सामामदत्तः। कुशलीतानकश्चिद् रिशवाः सत्यसंधः। शालशोणः सपुत्रश्चक्रपञ्चविप्रो मादधामाः। कश्चिदातप्यरोगाः। स
त्वं करुणः स्पृहयति संजयधनुर्दगायश्चिद्व्याघ्रधनाः। महाप्राज्ञः सर्वशास्त्रे। वदता धनुर्दनां सुखतमाः। शिष्याः। क
श्चिदंतातलनेन एतधनुर्दतः। कश्चिदेतप्यरोगः। यथा रात्रे निवसति दर्शना यो मादधामः। शालवा न्योरा पुत्रः। विष्णु
पुत्रः। कुशलीतानकश्चिन्महाप्राज्ञो राजपुत्रो युयुसु। कश्चिमात्मा। कुशलीतानकश्चिन्मुयो धानायस्य मादा विधेयः। स्त्रियो वृ
हानारतानां जन्तयो मादानां मादा सनाय्याश्च सता वधश्च। पुत्रा मग्निनेयानग्निन्यो देहिर्वा कश्चिदप्यवलीकाः। कश्चिद्रा
जा बाह्यानां यथा वत्सवत्सवतीतपूर्ववत्तात हविः। कश्चिदायान्मा मकारध्वर्गशो दिजाताता संजयाना पदंति। कश्चि
द्राजाधृतराष्ट्रः सपुत्रोऽप्यहंता बाह्यानां तिक्रमात्। स्वर्गस्य ध्वर्गशो दिजाताता। कश्चित्थावत्सवतामपेक्षति तेषु मदे
ह निवर्तनं। मामकारदायादात्। महत्तान् सामादात्।
त्यर्थः। मादानां पञ्चक्राः परिचारिकाः। व्यलीकम प्रियंतव हितं तत्र हिताय व्यलीकाः॥

सर्वशास्त्रेपा
८

२६

हेतोर्न्यायस्य वत्सवतो वर्म प्रासस्तेषु विषेषु। अकं विप्राणां अकं वर्मत्वात्। नृपते शययिषु मिबति। एषंतिर्जीवात्। ह
विं वत्तनां नेदेन शत्रुणा नेदितास्तदवधनेन। यार्थस्याजुनस्य तेन हस्मूना मुञ्जादनात् धनुर्गुणीने सुयलकुरो हतीया।
एतज्ज्योतिश्चोत्रमंजीवलोके अकं प्रजानां विहितं विधात्रा। ते वै होषं न निरुवंति सदाः। कुशो नाशो न विता कौरवाणां। क
श्चिद्राजाधृतराष्ट्रः सपुत्रो वृक्षेषु ते हविममात्यगवर्गो। कश्चिन्नेदेन जिजीविषंति सुहृद्वा हृद्देष्टे क मत्यात्। कश्चिन्
यायंकथयंति तावते पांडवानां क्रूरवः सर्व एव। शोणः सपुत्रश्चक्रपञ्चवीरो नास्मा सुयाया निवदति निकश्चिद्रा कश्चिद्
हृधृतराष्ट्रः सपुत्रो ममेत्याहुः। क्रूरवः सर्व एव। कश्चिद्दहादस्य संघासमेनात् स्मरंति यार्थस्य युधांशोऽनुः। मोर्वी सुजाय
ग्रहिता स्मतात होधूयमानेन धनुर्गुणेना गां डी वसुका स्तनयिषु घोषान् अजिह्वा गान् कश्चिदनुस्मरंति। न चाय्यपश्य
कश्चिद्दहं शिष्या यो धं स मंवाधिकमजुनेन। यस्मै षष्ठि निशिता स्त्री ह्नुधाराः सुवाससः संमतो हस्तवायः। गदायासि
नी ममेन स्तरस्वी प्रवेरयन् शत्रुसंघाननी के। नागः। प्रतिवदन् इले सुवक्रस्य ने कश्चिदेन स्मरंति। माघी पुत्रः। महदे
वः। कलिगान् समागतान् जयदं न कुरे। वामेना स्पृहणेने वयो। चे महाबलं कश्चिदेन स्मरंति। पुराजे जेन कुलः।
सुवाससः सुयकाः। यस्य हस्तवायो हस्तेनो यते एकदा हि यंत इति। एक वचनादेक कालत्वरुयेक त्वलानः तेनेव
तावंतः। शराः। एको यस्य हस्तकेयः। एक देव विमर्गो हित्यर्थेन इला सुनल युक्तं मिषु।

३७

उद्योग
ऐरितो

साधुना कर्मणा सो जनेना वारण के एकेन के वलेन नूनं शक्यं कनीयं कार्यं न जवनि। न प्रजवनि। एतर्वात्मना सर्वत्र
करेण परिणेतुमात्मजा वने नूनं शक्यं ॥ ॥ इति बुधिरिष्टम् ॥ ॥ युष्माकं युष्मासु धर्मं धर्मयुक्तं यथा स्यात् ॥
ऐरितो यं शिविस्त्रिगर्तं जयपश्यतस्ते। दिशं प्रतीची वशमानयन्ते माडी सुतः कश्चिदेनं स्मरन्ति। यरा न वो देत वने य
आमी दुर्मतिने धो मंता वागतानां। यत्र मंदा न शत्रु वंश प्रया ना न मो च यदी मसे नो जयय। अहं यथा दकुं न मत्परकं
माडी पुत्रो नी मसे नो यरकता गोडी वरु वु मं घात्रु दश्य स्या ग मं कश्चिदेनं स्मरन्ति। न कर्मणा साधुने के न नूनं क
हुं शं कं विन वती द सं जय। मवीत्मना ऐरितो वं यं चित्रा कु मो धूत रा द्रु म् पुत्रं ॥ ॥ इत्युद्योग पूर्वणि सं जय याने ॥
सं जय उवाच ॥ ॥ यथा तमे यो ड वन तथि व कुरु नू कुरु ये ए जने च पृठसि। अना मया स्नात मन स्त्रि न से कुरु ये ए
पृठसि मार्थं या स्त्रा सं ते व दृष्टा साधु वो धार्तरा द्रु मं ते व या याः पांडव न स्य विधि दद्यादि ये न्यो विधि धार्तरा द्रुः कुतो
हया न लो य ये द्रु लणानां। यद्युष्माकं वती तसो न धर्म मं दुग्धु दुग्ध व त्त माधु। मित्रं क क स्या इतरा द्रुः स पुत्रो युष्मा
नृदि य न्या धु दृष्टान साधु। न वानु जानाति मृशं वन ये ते शो च त्प सो स्त्र विरो जात शत्रो। मृणो ति द्वि व लणानां स मे त्प मित्र
इहः पात के न्यो गरी यान्। स्मरन्ति उच्ये न र दे व सं युगे यु हे व जि स्मो अ यु धां श्रेणुः स मु कु हे इ द नि शं व श हे ग द्याणि
जीमसेन स्मरन्ति ॥

२५

समीक्यः पुनः कलहस्य विषयस्य प्रज्ञाया। शंकल्याणमाप्नुवन्ति। इत्यवतच्छस्य विवरणमुत्तराईननाकारणानाक्रियं नि
मादी सुतो वापि रणा जिर सु मवादि शः मं पतं तो स्मरन्ति। सनां व र्ध तो शर व र्धै र उ स म दार थो समार ड प्प कं पो। न वि व
मात्प चरु प म्प राल त्र ना ग तं ज्ञा या त य द्र वि म्पे। वं च त्र था स र्व धा म्प य नः प्रायः क्लृवा पांड व रु द्रु र्पे। व म वि त अ र्व म न
अ नू यः समीक्यः प्रज्ञया जात शत्रा। न कामार्थं स त्प ज्ञ यु दि ध मं पांडाः सुताः स र्व रा व ड क ल्या ॥ व म वि त स ज्ञ या जा त
शत्रा समीक्यः यन श मा धु यु स्त्रा। समागताः पांडवाः सं जया श्रय रा प्प ने स त्रि कृ षा न रं ड ॥ य न्मा ब वा ह न रा द्रो ति ज्ञा या
मजा त शत्रो व व नं पि ता त। म द्वा मा र्गः स द्ध व श्र र ज त्प म त्प नां वा व मि मां ति वा धा ॥ ॥ इत्युद्योग पूर्वणि सं जय या त ॥
युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ समागताः पांडवाः सं जया श्रु जना ई नो यु यु ध्मा ना वि रा टः ॥ या त्र वा क्प ध व रा द्रा चु शि षं गा व ल्म
णे ह्म हित स्त्र त वृ थ ॥ ॥ सं जय उवाच ॥ ॥ अजात शत्रु व वृ को व रं च ध नं ज य मा द व ती सु तो व ॥ अ मं त्रा प वा सु र व च
। शो रि यु यु ध नं च कि ता नं वि रा टं। प चाला ना म धि पं चे व वृ षं हृ ष ह्यु म्प प र्प तं या ज्ञा स ति। स र्व वा चं श्रु तं मां म द्यां व
स्या मि यां नू ति मि त्रं कु र्गु णां। श मं रा ज्ञा ध त रा द्रो नि नं द न यो ज य त्प र मा णो र थ मे। स्त्र चा द्रु व र्ज न स्य रा ज्ञ स द्रो व तां पा
उवा नो ज्ञा मो सु। म र्वि र्द म्पिः स मु पे ना सु पा थाः मं स्त्रा ने न मा र्ही वि ना क्ल वे त। कु ले ज्ञा ता स व रं मा व दान्पा क्क नि षे वाः क र्म णां
पे व न इ ति क्क नि षे ध इ ति पा वे द्रि या नि षे धो य थां अ का य्या दि ति वा ध्यं ॥ ॥ प्र स्ता ने न प्र कृ षे व स्त्रा न नि श्र य ज्ञाः

३

उद्योग

हीनेदेन्यनिमित्तं। जीमसेनाः जीमसेन्याः अनावोनायाः संस्तोतयस्यसः। पराजयार्कयेपि जनिहयेणोदकदोषा
आम्यं। उपकु हमाकोसितं निदितां जे जीवितं ज्येयुसेधन्या इत्यत्रयः। ततो जातिकाव्याकरणा इवः सत्तातेयुये

न पुन्यते कर्मयुष्माकं सुदीने सत्त्वं हि वस्तादं जीमसेनाः। उद्गमते ह्यं जनविं इव तदुने वस्त्रे इवे किं त्विदं वः सर्व
कथोदयते यत्र कृत्स्नः यो दथो निरयो नावसंस्तः॥ कस्तकु र्या जातु कर्मप्रजो न पराजयो यत्र समोजयथा। त
विधन्यायेः। कृतं जातिका र्यं ते विमुत्राः सुक दो बांधवाश्च। उपकु हं जीवितं संत्यजेयुस्ततः। कुरुणा निरतो विनच
ः स्यात्ताते चेत्कुरु ननु शाश्वतार्थो निर्णीयमर्वा नृदिषतो निष्ठस्य। समं वस जीवितं मृत्युना स्याद्य जीवधं जातिव
धेन साधु। को ह्येष युष्मान् सह के रावेन सचे किताना न्या र्यत बाह्युपान्। ससात्य की नृदिषदे ह्ये जे तुं लघापिदे
वान् सचिवां यि॥ को वा कुरु को राती मा निमुमान् अत्रासा रात्यरुयादि निश्चारेण विजे तुं विषदेन राजत्राधेय
गुप्तान् सह भूमिपालेः। महदलं धात्रा धुस्यराजः। को विराको हं तुमकी यमाणाः। मोहे जये चिदपराजये च निः
अयमं नाधिगतामि किं चित्॥

वा। यदि कुरु नृधार्ते राज्ञाननुशा स्यदेडे नाति नृयस्तत्र यः। जी विष्यते नियावत्। तान्दिषतो निनी यतितां तं नीत्वा ह
त्वेति यावत्। तथानि गृह्यवधा दत्वा जातिवधेन साधु सत्य क जीवधं तन्मृत्युना समवः स्यात्। जयेति निः। अयमं वधात्।

३७

वा

नाताना विरितागताः। प्राणा नदौ प्रथमतो याच्यमानो पिमह घनं कुर्यादित्यत्रयः। विहन्ते युधिष्ठिर एतत्कथं स्वस्ति
स्यादिति साधनार्थं कार्यं स्पष्टं विमि॥ ॥ इति संजयवाक्यं॥ ॥ युहादन् दपि प्रथमार्थे सममी। वक्तुं अन्तं तां यद्युघान् द

कथं हि नीतौ इव दौ कुले याति र्दमार्थं कर्म कुर्यात्। सो हं प्रसाद्य प्रणे तो वा सुदेवं पंचात्माना मधियं विवदं। क
तो जलिः शरणं वः प्रपद्ये कथं स्वस्ति स्यात्कुरु स्ते जयानां। न ह्येव मे वं वचनं वा सुदेवो धनं जये। जातु किं विचि कुर्यात्
त। प्राणा नदौ याच्यमानः। कुतो नृदेन हि हत्या धनार्थं वीमि। एतद्वा ज्ञो जीमपुरोग मस्य मत्तं यदः शान्तिरिहो तमा स्या
त्॥ ॥ इत्युद्योगयवर्णि संश्रयाने॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच॥ ॥ कानुवाचं संजय मे शृणोषि युद्धे पिगी येन युहादिनेषि।
अयुधं वेता न युहादुरीयः कस्तल द्या जातु युध्येत सता अकर्वत्। अतुरुयस्य संजय मिच्छे संकल्पो मनसा यं यमि
चेत्। न कर्म कुर्यादिति ममेतद न्यत्र युहादु कय ह्यधीयः। कुतो युद्धं जातु नरो वगत्को देव शो हि दृणीत युद्धं। सु
खेपिणः कर्म कुर्यादिति या र्थे धिमां दही नं यदुलोकस्य यथं। धर्मो दयं सुखमात्रं समानाः। रुषो यायं तत्वनः कर्म हूः स्व।

पिकर्म तदपि न कुर्यात्। दैवराको देवेन विपरीतेन युद्धे आसंजितः। कर्मभुनंतस्मात् कर्मण उदयं यस्य तत्कर्म
दयं तच्च सुखं रुषो यायं हूः। रसाधो यायं तत्र हेतुः॥ अतिकर्मणा अतिशयिनेन कर्मणा हूः। रसायानतो हूः। रकरण
त्वात्॥

सको

उद्योग

स्व. यंशीलसुकाधुत. गङ्गास्यार्थितरन्यासमाहासुखं प्रेक्षुरिति प्रीतिः सुखं तद्वशात् न तन्मात्रानुबोधानां कामानिध्याका
मानिध्यानेन। अन्येनोपीति विरि। आतोधातोरेत्याकारलोपः। इन्द्रियाणां तज्जनकतया संबंधित्वात् यदी। यथा कामा
निध्याप्रयुक्ता युक्तः अचुकरोत्यनुसतं करोति। कथं दुःखं तसंतानं करोतीत्यत्र निदर्शनां यथेधमानस्य हिवलं वक्ष
ते। अनुसूलनीयनवति। ततः किं न हितदेवदूखमित्यनेन आह न दृश्यते इति। अत्र प्रीरययीति बुद्धिः सार्थव्यवहित
नाविदुः स्वाव्यतिवारिणीत्याशयः। दृष्टं तद्वदृश्यं प्रकृतं ते योजयति। संपश्येति। महात्मानिरस्मान् यिसंयज्य। अस्म
सुखं प्रेक्षुर्विजिह्वा सुश्रुदुःखं यद्विदुः। यथा प्रीतिवशाच्च गामी। कामानिध्यास्वशरीरं दूनेति यथा प्रयुक्ता चुक
रोति दूरे। यथा धमानस्य सति हते जसो नूयो वलं वर्द्धते यावकस्य। कामार्थलानेन तथैव तूयेन दृश्यतमर्थ
घवाग्निरिहः। संपश्ये मं नो गवयं महांतं महात्मानिर्दूत राष्ट्रस्य राज्ञः। नाशेयसामीश्वरो विग्रहाणां नाशेयान्नैगीत
जाहंशुसोति। नाशेयान्नै। सवते माल्यगंधान्नचायशेयान्न उलेयनानि॥

दयेक्यतो गवयं महांतं नो गेबोधुत राष्ट्रस्य यथेत्यर्थः। एवं च नो गे न दृष्टा दृष्टो कथमदृष्टमास्माज्जसुरस्य धृत
राष्ट्रस्य दानीमस्मास्तु चित्तनागदानं संनवत्यतः शाक्यैर्मस्मास्तु न्या निधानमय नाशस्तु कृतमवेति दर्शयति नाशे
यसामिति यदयो आशयान्नैष्टः। नाशेयसामनेशेयसामिनिशवत्। तादृशं विग्रहाणां देहानां स्त्रीष्वेष्ट
संबंधिनाशेयानीश्वरो न वति॥

३१

नाशेयानिति श्रुत्वा विरपदयो रवृषक्रामकमन्यस्य हंततः कथं कुरुन्यः स राजा योऽसंप्रणुदेति स्मारयत। अस्मज्जंष्टुर्वा
दिश्रेयानन्यतमामो जातस्तत्रास्माजातदृष्टः कथमस्माकमस्मादीयं राजंश्च अथास्मात्तव हिः कया न कालात्पवस्यः। धु
योऽपि अष्टम। ताधारावधुम्यः न श्रेष्ठः तस्मादवेव शरीरं अस्मात्तव शरीरयदेयाद्वा गायनवतितवैव कामः प्रायः स्या
त्। हृदयं च मतः स डमाति तस्य जन्मांतरस्वास्ति स्तापापनो गपत्यात्। वक्रात् पाजयति। स्वयं राजा विषमस्वः अस्मान्ना ना

नाशेया। श्रेया वारा न्मतिव। स्तकथं तस्मात् संप्रणुदे कुरुन्यः॥ अत्रैव च स्यादबुधस्मिन् कामः प्रायः शरीरं हृदयं हुनानि
स्वयं स्वराजा विषमस्वः यरक्षसामस्य म विवृति तन्नमाधु। यथा पुनः पश्यति हतमवं तथा यारयामपि साम्बुपितु। आसन्न
ममि च निदा घकालगतारकं हे गहनविस्तार। यथा हृदं वा सुपय नावा चित्कमं सुसुहुः। शिशिरव्यापय प्राप्तिश्च यो
हृतराशेयराजालालप्य तमं जयकस्याहताः॥

गश्रदणात् विषम्यमा कं व्यावस्थितः। पारश्वमा सुज्जमा कं सामं स्यात्समस्तता इति तत्र माधुन दुक्तं। स्वयमपि समास्ति नेव परं समस्तव क
राम्य सुक्तवात्। अन्यथा च स्याकमपि विषमस्तस्यैव सुक्तवात्। तवाहयथात्मन इति एवमाह तं तथा यमिति वा न्युपेव वृत्ता ताता। शो
विनंदलंदत्यत किं कारणमीत्यवशो चित्। तयां दुःखं सुसुहुर्दीप्तुमिच्छुः। निदलेपि कदाचि शिरापितत्पताकारं संनवात् शिशि
रव्यवधय इत्युक्तं तथा स्या सुड स्वमात्मन्य सुसुमा मिच्छुः। किमर्थं लालप्य तद्वत्तं पलपत्य स्म डः सोपचामाप्यत्यर्थः॥

चा पूजयन्ते न हनन्ति मिया रुये रुमेयं न किंचित्त्रा श्रियं वहामि यत्तस्माकं कौरवे र्त्त पूर्व नूर न प्राप्नो । तदा समद्वनग
मनसमये यावत्त्रिजीवनं नो धार्तराष्ट्र आसीत् ॥ महास्त्रावं महाप्रयाणः ॥ अ पुनरावृत्तिस्तु धातुर्गन्त्यर्थः ॥ मानी नशः मान

जानामित्वं केनामस्मा सुहृत्त्वं पूजयन् संजयाहं रुमेयं यत्तस्माकं कौरवे र्त्त पूर्व यानो वृत्तिर्धार्तराष्ट्रे न दासीत् ॥ अद्या
पि त्रितयं वृत्तिं तां शान्तिगमिष्यामि यथा त्वमावाहं इ प्रस्तेन वतु ममिवराजं सुयोधनो यच्च नारनायः ॥ इत्युद्योग
एवं गिसंजययाने ॥ ॥ संजय उवाच ॥ ॥ धर्मनित्यायां डवते विवेकालोके श्रुता दृश्यते चापि यार्थः ॥ महास्त्रावं जीवितं चाप्य
नित्यं संप्रयं स्वं पांडवमावनी नशः ॥ न वेदां कुरुवा न्यत्र युद्धात्पुनरेव सुत्पमजा नशो ॥ ते रुदय्यां संधक वृत्तिराज्ये
श्रेयो मत्ते ननु युद्धे नराजं ॥ अत्यं कालं जीवितं यन्मनुष्ये महास्त्रावं नित्यं दुःखं चलं च ॥ नृपश्च न हन्यते नानु रुयं न समाया
यं पांडवमावृत्त्या स्त्वं कप्यामनुष्यं प्रसक्तं न एतद्धर्मस्य ये विप्रमूलं नरं ॥ पूर्व नरस्तान्मतिमान्प्रति घ्नन् लोके प्रशांसां ल
भते न वदं ॥ निबन्धनीत्यर्थं हे स्नेहयार्थता मित्रता बाध्यते धर्म एव ॥ धर्म उच्यते प्रहृष्टीते स बुद्धः कामे गृहो हीयते स्वाचुरो धा
ता धर्मं कृत्वा कर्मणां तात सुखं महाप्रनायः स विवेकनां हीनो हि धर्मो मही मयी मां लघ्नानरः सीदति यावदुद्धिः ॥

इति अधर्मसंलंघनात् बभूव सो नानु रुयं ॥ तव परिणतवत्कृत्यात् ॥ अनिवना दोषतावनया अनिवना स बुद्धः विद्वान् ॥ क
र्मो मध्ये सुखं प्रधानं धर्मं धर्मं हेतु कर्म ॥

परं स्वानं परलोकं ॥ मान्यमाननजानता तत्र त्यसुखे न्यत्रात्मा दत्तसुखयति शेषः ॥ यागान्याम तवि मित्रं यः कारति धर्मं निवर्त्त
को कर्तुं श्वमाप्रगुणं पापं कर्मण इति कर्त्ता पश्चादनुयाति ॥ एतादृता हं कर्म्म तन कर्त्ता रं पुरतः पश्चाच्च वष्ट धिवा याता सुक्तं
विदोधीतश्चरितं ब्रह्मचर्यं यज्ञे रिष्टं ब्राह्मणो न्यश्चरत् ॥ परं स्वानं मन्यमान न नृपश्च आत्मा दत्तो वर्षं गंगं सुखं ॥ सुखं प्रियो मे
वमानातिवने यागान्याम या न क राति कर्म्म ॥ विद्वत्सायदा न सुखातिविलडः स्वज्ञान कामविगप्रणुत्रः ॥ एवं नृपश्च
वय्या प्रमाक्ता हि वा धर्मयः प्रक रात्य धर्मः ॥ अश्च दधत्यरा ला कायश्रुता हि वा दे हं तप्यति प्रत्यमंदः ॥ न कर्म्मणां वि
प्रता वास्तु पुत्र पुण्यानां वाप्यथ वा पाप कानां ॥ सर्व कर्त्तुं गतिं पुण्य पापं पश्चाच्च न मनुया त्वव कर्त्ता न्यायापत ब्राह्म
णा न्याय दत्तश्च दत्तं गंधर्माप पत्रं अवाहाय्य ह्युत्तमं दक्षिणा पुत्र आरूपं कर्म्म विख्यायत ॥ इह ह्यस्य विद्यत पाथ
कार्यं न वि किं वि क्रियत प्रत्यकार्यं कृतं च या पारलो कं व कर्म्म पुण्यं मंदम द्विरति प्रवास्तं ॥ जहाति पृथु वज्रं नयं वनरु
त्पिपासमनसः प्रियाणि ॥ न कर्त्तव्यं विद्यते तत्र किंचिदप्यत्रावे चंद्रिय प्राणनादि ॥ एवं रूपं कर्म्म फलनं इमां त्रावता रुदयस्य
प्रियाणां मक्रो ध जं पांडव दयं जं वलो का बुनो मा प्रादा मा श्रियय ॥

नवति ॥ अवाहायं मासिक आहं ॥ तथा रूप परमं पुरुषार्थ साधनं वात् ॥ इह ह्यस्य कर्म्म नृपो फल दे उवात् ॥ नृवत् ॥ जहाति
पृथु म नित्यता इन्द्रिय प्राणानात् ॥ सुखानागात् ॥ एवं रूपं तथा युक्त रूपं कर्म्मणां धर्मस्य फलं सृगः मत्वं ॥ काध जा ह्योन ना
वा इतीयार्थं व्यसयात् ॥ काधा ज्ञान तिलन्यता मानवः स्मृति प्रदा माः ॥

उद्योग

लोमजको धजकमी विराषण। माचावनामात्रा इयत्ता नदता। अर्धः कालता वचि विना ल्यकाला ज्ञानेत्यर्थः। हृदयस्य मनस्य
पातिनः विराण। कमीणः सकर्मणा अनेममापंगवा। तयाया प्रजं माका विस्वा अर्धः अर्धः विस्वा। एवमस्य तपो दम इत्यादि न
ऊचा सर्व वदुषंगः। एवंगवा माचनः कमीणः पावस्या तेममापंगवा। अतस्ति गतिक्रियात्पां वृत्तिमात्रेण। नात्र देवेष्वमव क
यणज्ञातीनां पापं करिष्य धंरुते वांता ह्यंता देवराहूपाणा तदना वतां स्तदेश स्थितेन बलवत्तमप्यामीदित्याशयः। नदावानु
अंतंगवा कमीणो याप्रजं मासत्पदमश्वा ऊर्ध्वमाश्रयं। अश्वमधो राजह्वाण्यः पायस्या तं कमीणो माचनगः। तत्रे देवदेवा
रूपेण पाथः करिष्य धं कर्मपापं विराय। निवसधं वर्षे हगावानु डस्ववासं पांडवाधर्मी एवा अत्र उज्जन्तामदिवा उरस्तादात्माधी
नय हंता हस्तदासात्। नित्यं वक्ष्याम विवास्वामि जनाई तो युधुधनश्च वारः। मस्यो राजा रुक्मरथः मधुवः प्रहारिनिः सद्वारि
विगतः। राजानश्चापविजिताः। सुरस्तात्वा मवातमंश्चायदुः। ममस्ताः। महामहायः। प्रपततस्तः। सुरस्तात्वा सुदवास्तुनामा
। वराह इति पृथिवी तारंग मध्ये व्यानप्यथा धर्तृराहस्य रथः। वातं कस्माद ऊर्ध्वं विवा परस्पति जातका
डस्ववासं तावच्छ्रद्धां तनवतां वने वासाः न विष्यत्। एवं तु क्रियमाणं पांडव अध्यामि नवतात्पतावता तं नवतेत्याशयः।
एतादवस्तु रयति। अत्र वज्रविति। प्रजतं वनगमनं यद्यदात्मा धानं तदा वलमासा ततानामहामहाया नृवाव्यपान
प्यथा रथमिच्छयः। नित्यं वक्ष्या इत्यानन बलम्यात्मा धरता प्रपंचिता।

३४

अप्रज्ञो वेति। अप्रज्ञो वा अधर्मी वा प्रज्ञावान् वा धर्मवधमानो वा। संरंता वा युधुधमानो नूतिमुपेति। ततो नूतेरुयैतीति
प्रज्ञादिकं युधुधमानस्य व्यर्थं-फलं तदेविति युधुधनिहा। अत्रासत्पं। अवाधिजमिति सत्तायां व्याख्याता ततो गंस्व
मान् कर्त्रीयत्वा महायान् निरुप्य कस्मादर्थमृगावनेषु युयुससे पांडव हीनकालाः। अप्रज्ञो वा पांडव युधुधमानो ध
र्मज्ञो वा नूतिमथो न्यायेति। प्रज्ञावाच्चा युधुधमानो धर्मसंरंता वा सोपि नूतिरुपेति। नाधर्मी तधीयते पार्थ बुद्धिर्न संरं
ता कर्मव कर्त्तव्यं। आठ किं तत्कारणं यस्य हेतोः प्रज्ञा विरुद्धं कर्म विकीर्षसीदं। अवाधिजं कदु कंशी रोगिय
शो सुधेयाय फलोदयं वा सतायेयं यन्नपि वत्सते तोमं न्युमहागजपि वप्रशाम्याया सुवधके तु न कामयेत रुमेव
ते ज्ञायसी नो नो गः यत्र सीष्मः शातनवोहतः स्याद्यत्र ड्राणः मह पुत्रोहतः स्यात्ताड्यः शत्यः सौमदत्तिर्विकल्पो विवि
रतिः कर्त्तव्यो धनो च। एतान् हत्वा कीदृशं सुखं स्याद्यदि देयास्तदनु ब्रूहि पार्थ। लघ्यापि मां पृथिवी सागरांता जरा
हृत्पूने वदित्वे प्रजह्याः। प्रिया प्रिये सुखं हः रे वराजने वं विहन्ने वयुहं करुणं। अमात्यानां यदि कामं स्पहेनोरे वयु
कं कर्म विकीर्षमित्वा। आयकमेः स्वप्रदायि वनेषा मागास्त्वा विदेव शान्ताः ॥ इत्युद्योगे संजय उवाच ॥
धनं। यदिदानीमस्ति न हत्वा अयकामेः। अयकामा वनंगवा देवशान्तवयः स्वर्गाय ॥ संजयोदितं ॥

उद्योग

यद्यधर्मयदिधर्मचरामीतिज्ञेयः धर्मधर्मविचरामीतिज्ञात्वानिश्चिन्यगर्हयेः स्तुवीयावेत्यर्थः यत्रधर्मश्चिन्तितवस्तु
तोऽधर्मएवधर्मरूपाणिधर्मसाम्यंविचरामीत्यस्यनिधानेनचोत्सुवरहिंसाप्रवृत्तिरधर्मोऽधर्मसाम्यंविचरामिचसत्य
त्वेनविचरामीत्येवमन्नाम्नाकं कृत्रियाणांराज्यजागः एवंएवंरुक्मः सप्रसीधधर्मोऽधर्मरूपोऽधर्मसमोदृश्यते। यथास
धुयएकदानेनैगोमारणादिकंधर्मयवाहिंसात्वेनाधर्मः। एवमन्नाम्नाकं कृत्रवृत्तीनांतेनज्ञानिमाराणविरुद्धधर्मश्चितानथा
धर्मविरुद्धोऽधर्मरूपंधर्मधर्मतायेवजायते। यथाग्निहोत्रानुष्ठानानि। एतद्वदृष्टंतायैयुक्तंनदिहोसोधर्ममधर्मैवा।

धर्मधर्मरूपोदृश्यते॥

युधिष्ठिरउवाच॥ ॥ अत्रोक्तंयंमंजयसत्यमेतधर्मोचरः कर्मणांयत्तमाज्ञाज्ञात्वात्तुमांमंजयगर्हायस्त्वयिधर्म
यद्यधर्मचरयं। यत्रधर्मरूपाणिधर्मधर्मरूपः। विचरधर्मोऽधर्मरूपंतथाचविधोमसंमंजयंतिबुद्ध्या। एवंतथै
वायदिलिंगमेतधर्मोधर्मोतिन्यवृत्तीमंजेतां॥ ॥

अन्यथाएकाग्रमानं बुद्ध्या पश्यति। अधर्मोधर्मोति। अतोमयायेनहिदृष्ट्यायुक्तंधर्मत्वेननिश्चीतमित्यर्थः॥ ॥
तथायिकिंज्ञातिवधेनाधर्मोत्पाद। एवमिति। एवमेतौधर्मोधर्मोदिविचिन्तितोतिन्यवृत्तीतिन्यप्रणिपुष्टेरेतद्विगमा
त्मानंतस्यप्रकृतिरुपलिंगसंबन्धादयच्चारणा यदिमंजेतां। आपदशांयथाहिंसादिनाधर्मसिद्धावश्योपपत्तिं
त्वादियोऽरणेनधर्मस्याप्युत्तरितित्यर्थः॥

३५

॥ मार्गस्थो
पाठः ॥

ननुधर्मोत्पत्तिकंप्रमाणमिहाह। आज्ञमिति। धर्मप्रमाणवाहदवलिङ्गलक्षणां। यदादजेमितिः लिङ्गदर्शनात्तत्राहोऽनित्य
इति। आज्ञमधर्मोद्विंसाधृतांतस्योनयसिद्धत्वात्। नस्ततिपादकंलिङ्गावादाप्याहः। तस्येष्टोप्रमाणंतस्यापद्धर्मः। आप
दाम्पादशक। अपिलिङ्गप्रमाणमिदमिति। बाधमेवंतिच। अप्यकार्यंतातंरुचेतिमंजेताइति। एतएवस्यइति। लु
शायांनुप्रकृतावितिनुमायांनुप्रकृतोस्वास्वरस्वः प्रकृतिस्त्वइतिपर्यायात्। आपन्नोमत्यामितिवावत्। यतकर्मणां

आज्यंलिङ्गंयस्यतस्यप्रमाणमायधर्ममंजयतत्रिवोध। लुशायांनुप्रकृतोयतकर्मनिष्पादयतस्यरीषेहिद्वानः। प्रकृ
तिस्त्वआयदवर्तमानान्नोर्गह्येतिवतःमंजयेति॥ अविनायमिच्छतां॥ ब्राह्मणानांप्रायश्चित्तंयदिदितंविधमत्रा। आ
पद्यथाकर्मसुवर्तमानांविधकर्मस्वांमंजयगर्हयेत्॥

कर्मपारलौकिकंयतनधानतसंपादयतद्वश्यंयरीषात। अन्यथानित्यकर्मणोव्यापात्रः। नाकबलमायदिवर्तमानएवासक
र्मकारितयावाच्योभवतिकिंनुप्रकृतिस्त्वापीति। नहिसंपदस्त्वात्तत्वावतातस्यनाधर्मोद्वक्तकर्मसंबन्धेनवति। आपदिबुरुतम
अनमत्पानद्वयिचुंवाकमित्यर्थः। कथंनस्याधर्मस्यनाशइत्याह। अविनायमिति। धर्मोविनायमिच्छतांब्रह्मावरास्तनप्रवर्त
मानानांविधर्मिकानांयतयत्रमायश्चित्तंमस्यादिति। आपयधर्मधर्मस्त्वनातापन्नोक्ततपोपेतस्योक्तिः। आपदिकृतनुमायश्चित्तं
नतदयतोइत्यर्थः। कर्मसुमकर्मसुविमर्गस्थोपापकारिणोविगर्हयसुवमक्रियाकारिणोपुष्मादृशइत्यर्थः॥

उद्योग

दृष्टः पाठः

वदन्त्युच्यतेऽपि तद्वदन्ति। कवित्वावः। पूर्वोक्तं वा। यत्नः। मन्त्रो मन्त्रकलात्। सुधिः। शिवाय धर्मः। सुत्यं ज्ञानासिद्धयोऽथवा। पारः।
यिः। पालयिः। यथाख्यातं यथाविहितं यथा म्यात् तं यथा। वसतः। वसतः। कटं वकलत्रादि। वराकल्यातः। धर्मकल्पस्थिता
हर्मात्। माधुसूयकविलापं विनाशं जग मितियावत्। अत्र उक्तवानसि। ननु कविधर्मो नापि परिगण्यततायेव किं न
तद्वत्तात्वात्। कांतिरावाष्ट्रस्मिन् विधेः अपदिदिमाया नाधर्म इति वर्तमानस्थितमिति वयथावद्वान्ने कनाक्तं। अन्य
थाऽन्यस्यापीव अन्यत्र विषय उद्वावावाविभिन्नरूपमनाया वा स्रणानां कषाणां नवस्मिन्नेपिकस्मिन्नुनः तापुत्याह। क

यस्मिन्नेवो धृतराष्ट्रः। मनुजः। कर्मा देवां कलहो नात्र सूतेत। ननु धर्मविवरसंजाय रमन्त्यजाना। सिद्धिः। शिवाय धर्मः। सुत्यं ज्ञानासिद्धयोऽथवा। पारः।
स्मात्संजयपांडवस्य तस्मादिनः पारयिः। सुकर्म। यथाख्यातमावसतः। कटं वकलत्रादि। वराकल्यातः। धर्मकल्पस्थिता
र्त्तमानयथावद्वान्ने कनाक्तं। माधुसूयकविलापं विनाशं जग मितियावत्। अत्र उक्तवानसि। ननु कविधर्मो नापि परिगण्यततायेव किं न
तद्वत्तात्वात्। कांतिरावाष्ट्रस्मिन् विधेः अपदिदिमाया नाधर्म इति वर्तमानस्थितमिति वयथावद्वान्ने कनाक्तं। अन्य
थाऽन्यस्यापीव अन्यत्र विषय उद्वावावाविभिन्नरूपमनाया वा स्रणानां कषाणां नवस्मिन्नेपिकस्मिन्नुनः तापुत्याह। क

मृगाङ्कुरिति। कर्ममहितज्ञानन एको योगमार्ग प्रणे तारः। विद्यया तद्वज्ञानन
सिद्धिमेके सांख्याः। ननु यदिकर्म हाननापि परस्परपरलोकासिद्धिर्न वतिन किमिति सुधिः। शिवाय धर्मः। सुत्यं ज्ञानासिद्धयोऽथवा। पारः।
कर्मज्ञानेनापि परस्परपरस्परसिद्धिरिति पक्षाद्युक्त इति दर्शयति। नति। अत्र बुद्धिः। सोऽदित्याप्यऽनः। पृष्टं तापुत्याह। विद्वानात्मतत्त्वज्ञो
य बुद्ध्या ज्ञानं नृप्यतीति विद्यामात्रमाधनं वादिनां वा स्रणानां कषाणां यद्विदितं अनाजना धर्मपवम्पकर्मकायमिति। सर्वपाकर्म
स्यागाः। शक्यः। ननु ह्यतिगाता सुतद्विकश्चिन्तामवाति। ॥

३५

स्वमतिस्तु दयति। यावे विद्या आत्मतत्त्वज्ञानानि कर्मसाधयंतिकर्मसिद्धिं नृणी रंधंति। अतिबंधकत्वोक्तिः। तासां
फलं मोक्षं यत्नेन राशां कर्मविरोधिनीनां तत्त्वज्ञानमात्रमाद्यनवादाये कथा कर्मसाधनवादे दृष्टानुरोधं दर्शयति।
तत्रेव हलोके दृष्टफलं ज्ञानमात्रं गतः। यीत्वे कंदिशाम्यतिसुखी न वति तस्मात्तर्कः। उच्यते। योयं विधीयत इति
यावे विद्याः साधयंतिकर्मसाधनं विद्यतेनेन रासां। तत्रेव दृष्टे दृष्टफलं नृकर्मफी त्वोदकं श्यामतिवृत्तयारः। योयं
विधिर्विहितः। कर्मणो वत हर्त्तमंजयतत्र कर्मात्तत्र यो नृत्कर्मणः। माधुसूयकविलापं विनाशं जग मितियावत्। अत्र उक्तवानसि। ननु कविधर्मो नापि परिगण्यततायेव किं न
तद्वत्तात्वात्। कांतिरावाष्ट्रस्मिन् विधेः अपदिदिमाया नाधर्म इति वर्तमानस्थितमिति वयथावद्वान्ने कनाक्तं। अन्य
थाऽन्यस्यापीव अन्यत्र विषय उद्वावावाविभिन्नरूपमनाया वा स्रणानां कषाणां नवस्मिन्नेपिकस्मिन्नुनः तापुत्याह। क

विधिः। देवकोर्धः। सकर्मणो वसहाये हती या कर्मसहितशरविहि
तः। तत्तस्मात्तत्र विधौ कर्मोपि वर्तते। कर्तव्यत्वेनास्ति। अस्म्य कर्मणः। कर्मणो नृदेव हर्त्तमंजयतत्र कर्मात्तत्र यो नृत्कर्मणः। माधुसूयकविलापं विनाशं जग मितियावत्। अत्र उक्तवानसि। ननु कविधर्मो नापि परिगण्यततायेव किं न
तद्वत्तात्वात्। कांतिरावाष्ट्रस्मिन् विधेः अपदिदिमाया नाधर्म इति वर्तमानस्थितमिति वयथावद्वान्ने कनाक्तं। अन्य
थाऽन्यस्यापीव अन्यत्र विषय उद्वावावाविभिन्नरूपमनाया वा स्रणानां कषाणां नवस्मिन्नेपिकस्मिन्नुनः तापुत्याह। क

वर्षति नृतेजाः सूर्य इति। आदित्याचार
तद्वदिति।

उद्योग

रत्नानां द्वयविषयणोरवंचरुद्रमगमताभ्यां रत्नासत्रद्वयमीशवसि। केरवार्यवकुंजाम्नायुवेदान्यामिन्द्र। संख्यागत्रद्यो
गपतेनार्द्धधर्माद्योपादर्शितः। संपुज्यतइत्यादिना। शस्त्रान्यासः। तादवधर्मिकनयानहिंसायां कारति। अत्रियतयावृत्तान्त्रुहं

हृत्स्थितिर्ब्रह्मचर्यं च चारममाहितः संशितात्मा यथावत्। हिवा सुखं प्रतिरुधेऽपि गतिना दवानामगमैरवसानं नान्
हृत्वाणिकर्मणा सुव्रतांतिरुद्धादित्यावसो ध्यायि विष्णु। यमागजावेष्टवणाः कवागगधर्वयक्षाप्सरसश्च सन्त। ब्रह्मविद्या
ब्रह्मव्यं क्रियां च निषवमाणा कृषया सुव्रतांति। जाननि सर्वलोकस्य धर्मं ध्यायन्नानां कृत्रियाणां विशां च॥ सकस्माच्च
जानतां जानवान् स नृव्यायात्तामसं जयको रवार्थः। आयाय सुनित्यसायागमस्य तथाश्चामधेराजस्यैव विधिः संतु
ज्यते धनुषावर्माणो हस्तस्य शिखरेषु शास्त्रे च नृपः। तचेदिमाको रवाणां सुपायमवगाच्छुखवधेनेव पार्थः। धर्मत्राणां तु
एषामवांरुते स्यादायं हात्रनामामनं निष्टसः। तच्चित्तात्प्रकर्मणि व्रतमाना अपहरेद्दिश्वानसृक्षं। यथाशक्त्वा पूर
यतः स्वकर्मनदाप्येषां निधनं स्यात्प्रवृत्तः। उताहोत्रं मया सञ्जाप्यमवगाजां सुदं व्रतं ते धर्मं तत्र। अखंडं वा व्रतं ते धर्मं तत्र। त
थैवातवाचमिमांश्चरणाति॥

त्यावतिरश्चिदं को स्वाणं अवधेत्तस्यर्थाः। उपायाः जीवनस्य माधना नानियावत्। तामस
नंतन्मारणप्रवृत्तं निरुत्तं निरुत्तं स्थापयित्वा आर्य्यहन्तश्चिंसायां। तपायाः पित्र्यपित्रावरितसुद्वे। तथातवावशेषो मि
ततापिनिश्चित्यहमात्स्यः॥

३८

स्वसाधारणं कर्म बाह्यगतां बाह्यगदिवर्गाणां प्रतिषिद्धेऽप्यज्ञानयाज्ञाभूयदित्यर्थः। अथास्तस्मात्प्रतिष्ठित इति कश्चिदि
द्यता अनिता अनिताः। अपि तेन तद्वैतपरधनमनिलापत्॥ न च तस्मिन्नुपमिनारसमाधुपायमस्तीति ज्ञापः। स एव तं
चात्रवर्णस्य प्रथमं विनाशं प्राप्स्यते मंजय स वै कर्म। निराम्याथोपांडवानां च कर्म प्रज्ञां सवा निंदया यामिति स्त। अधी
यीत बाह्यगता या यजन दद्याद्दयात्रार्थं सुखानि चिदा अध्यापयद्याजाय वापिया ज्यान् प्रतिग्रहं च विदित्वा तत्तोहेत्य तथा
राज्यो रक्षा विप्रज्ञानां रुबा धर्माणां प्रमादय दद्या। यज्ञे रिहा सर्व वदानधीत्य दारां रुक्वा पुण्ये दावास हृहा नावे उपो
धात्मक विगार रूप एणे दिने विचा पालयन्न प्रमत्तः। प्रियंकुर्वन्न बाह्यगता रुत्रियाणां धर्मज्ञानः। पुण्ये दावसे हृहा ना परि
चर्या बंदनं बाह्यगतांनाधीयाते प्रतिषिद्धेऽप्यज्ञः। नित्यो हि तादृतयने द्वितोः स्यादेष स्थितः शुद्धधर्मः। सुराणां। एतां राजा
पालयन्न प्रमात्तानि याजयन् सर्व वल्लभ धर्मे। श्रुकामात्मा धर्म हृतिः प्रज्ञानां धर्मिकांतुरुध्यौत कामात्। अथास्तस्मा
द्यदिविद्यत कश्चिदनिज्ञातः सर्वधर्मोपपन्नः। मतद्रुमुमुक्षिष्ये त्रज्ञानां नाच रुध्ये हिति तस्मिन् माधु। यदा गृध्ये त पर
हृतो मृशां साबले प्राकाया हल मदविदात॥ ताता राज्ञानं व युहाम तत्तत्र जात धर्मज्ञास्त्रधनुश्च॥

धित्तिरद्वयमनन्धममत्राशिष्यात्तशिष्येताप्रजानांमध्ये। यदासुध्येतुयेधिनशत्रुनतोसुदृशांसायदासुधनरुध्येत्सुप्रति
लभेताविधिद्वयनकोपात्वेसुख्यात्बलं सामर्थ्यं अत्याविदनाअजानन्सुस्मिन्बलवत्प्रमारापेत्तर्थाः अत्रवक्षुहंसुवा
रनः। अस्मत्तत्रधर्मशास्त्रमवधत्तुजाति। नवधर्महेतुः॥

विधिः

परेणानिजवेन - येणधुनुग्रहेमेवकार्यत्वात्। दसुवधायचौरवधायः एतत्कर्मयुक्तं अत इंद्रेणापि कृतत्वाद्धर्माभावे
तत्। दुयेधनसुवधायवैत्यर्थः। नदेवदरी इति। तेन इति। उमोगदौ निंदौ। ननु यत्तदरतीतिनचौर इत्यर्थः। किं यत्क
कोमेहोदृष्टचौरादपि सुचिरवस इत्यर्थः। धर्ममिबति दुयेधनः पांडवाणां गदानरुपः। अस्मिन्पितृकराज्येयदेनहेननुपरा
स्तेनोदरेयत्रधनं हृदयः। उमोगदौ निवतः संजयितौ किं विपुलं कंधुतराष्ट्रः। प्रसेहवायत्रदारनदृष्टः। सपुत्रः। सोय
लोना नान्यतेधर्मात्तयमिबतिक्रोधवशानुगामी। नागः पुनः पांडवानां निविष्टस्तत्रो कस्माद्वादीदीरन्परावे। त
स्मिन्पदेयुधनां नोवधोपिज्ञाघः। पित्रं परराज्यादिशिष्टं। एतान्धर्मन्कौरवाणां पुराणा नावकीयाः। संजयराजमध्ये
येतेमंदाहस्युवशासिपत्नाः। समानीताधार्तराष्ट्रमूढाः। इदं पुनः कर्मणायायवसमा मध्येयश्चक्रुः। शिष्टं
नाय्यं। दौपदी पांडवानां यशस्विनी शीलवती ययना। यद्वयेकं तत्करवो जीमसुय्याः। कामानुमोगेनोय रुद्रां ब्रजंती। तां च
वदतेसकुमारवृद्धाश्चवारयिष्यन्करवः समेताः। समप्रियं धृतराष्ट्रो करिष्यत्पुत्राणां चकृतमस्या न विष्यत्। इः शासन
ः प्रातिलोम्यातिनायसनामध्ये शुशुराणां चकृत्मा॥

राज्यं लब्धीकृत्यत इकं पित्रं राजं परराज्यादिशिष्टं परराज्यादानेपरश्चरुहणदेशात्। ये समानीतास्तेषां राज्ञां मध्य इति
समासस्वरजमध्यपदेकदेशेन च। कामानुमोगे कामिना इः शासनेन उयरुद्राधृता। पुत्राणां चकृतं कार्यं प्रातिलोम्या
वप्रातिकल्प्यात्बलादिनिशेवत्॥ शुशुराणां मध्य इति संबन्धः॥

कार्यण्यादेतनलोनात्। प्रसुवाचेत्याकां कयामाहाधर्मभित्तमयोक्तं अ बुधात्वं दुयेधनं पांडवस्य उपदेष्टुमिबसिनवा
नूनायं हरितवानिति। बीनसो निदिनो हृदयेकाचुनस्यवाकरः प्रतिष्ठितश्चासीत्। तमब्रवीत्सूतपुत्र इति प्रवेणाद्वय
सातत्रनीताकरुणं व्यपेक्षनान् कृत्तुनीधमवापकंचित्। कार्यण्यादेवसहितास्तचतूयानाशकुं बन् प्रतिवक्तुं मना
या। एकः कृत्राधर्ममर्थं बुवाणे यो धर्म्य बुधा प्रसुवाचात्प्रबुद्धिः। अबुधात्वं धर्ममेतं सनायामाद्यवसेपांडवस्योपदेष्टुं।
कृष्णात्वेतत्कर्म वकारशुद्धं सुदृढं करतत्रसनां समेत्यायेन कृत्वात्पांडवानुक्तदारतथात्मानं नौरिवसागरोद्यायत्राद्य
वीश्रुतपुत्रः मनायां कृष्णास्मितां शुशुराणां समीये। नतेगतिर्विद्यतेयाज्ञमेनिप्रपद्यदामीधार्तराष्ट्रस्यवेश्म। पराजितास्ते
यस्योनसंति यतिं चान्नं नाविनि त्वं हृणीष्य। यो बीनसो हृदयेष्टो तश्चासीदस्तिष्ठिदमर्मघाती सुघारः। कस्मीठरोवा प्र
यस्तिगमतेजाः प्रतिष्ठितो हृदयेकाचुनस्य। कृष्णाजिनानि परेधिस्मानात् इः शासनः कटुकान्यन्यनायत्। एतमव
षंटेनिलाचिनष्टाः कृथंगतानरकं दीर्घकालं। गांधारराजः शक्रनिर्निर्कृत्यायदब्रवीद्भूतकाले मयार्थं। पराजितो न कुलः
किंतवास्ति कृष्णयात्वं दीव्येयाज्ञमेत्या। जानासित्वं संजं मदीमत्तद्वृत्तेवाक्यं गर्ह्यमिव यद्योक्तं। स्वयं त्वदं प्रार्थयत्
वगंतुं समाधातुं कार्यमिति दियत्। अद्यथयत्स्वायदिपांडवायं शंसं कुरुणा मपि च वारयं। पुण्यं वसेस्याहरिते महोदयं सु
ः। क्वचिदीमकाविनिपातः। तत्र कालानुस्येति यौगिकाचिनात्पर्यायान्नयो मरुत्तं॥

उद्योग

काव्यांशुकनीत्यनुगतं। परमिकान्तरादिप्रान्तरौशनयदाः रुद्राः कर्कराः। ब्रह्मवेदः। साव्यावानीनशुभाद्या यथा
 चोरं श्रेत्तुरवोमृत्पुयाशात्। अदिमेवाचंनममाशस्यकाव्याधर्मागमासर्गवनीमहिम्नाः। अवेदेरन्धर्वराष्ट्राः समं सं
 चक्रासं कुर्वन्ः पूजयेद्युः। अतो न्यथारथिनाकाकुनेन सीमेन चिवाहवदीशतेना परमिकान्धर्वराष्ट्रां श्रुविदिप्रदह
 मानान्कर्मणाश्चैनयायान्। पराजितान्पांडवेयाश्चवाचोरिशरुद्राजामते धार्तराष्ट्रः। गदाहस्तो नीमसेनो यमवोड
 यो धनं स्मारयित्वा हिकाले। दुर्योधनो मत्स्य मयो महाकुमः स्कंधः कर्षाकृतिस्तस्य शाखा। दुःशामनः पुष्प फले मृ
 दे मूलं राजा धृत राष्ट्रोऽमनीषी। युधिष्ठिरो धर्ममयो महाकुमः स्कंधोर्जुनो नीमसेनो म्यशाखा। माडी पुत्रो पुष्प फले मृ
 दे मूलं त्वहं ब्रह्मचर्याश्रमाया वनं राजा धृत राष्ट्रः मधुत्रो व्याघ्रास्ते विमजयं पांडु पुत्राः। मावनं विधिमव्याघ्रमाव्याघ्रा
 नीनराहनात्। निर्वनो व्यधने व्याघ्रो निर्व्याघ्रं वेद्यते वनं। तस्माद्याघ्रो वनं रकुडं न व्याघ्रं च यो नयेत्। तत्तादृशं धार्तरा
 ष्ट्राः शालाः संजय पांडवाः। नलता च दंतजा कुमहाकुममनाश्रिताः। स्थिताः शुश्रुषुः। अथार्थि स्थिता यो कुमरिंदमः। य
 कृतं धृत राष्ट्रस्य तं करोतु नराधिपः। स्थिताः समे महात्मानः पांडवा धर्मधारिणः। यो ह्यः समर्थः सिद्धिं हतावहीतायथा
 तथे॥ ॥ इत्युद्योगयवर्गिसंजययानेवासुदेववाक्यं॥ ॥ संजय उवाच॥ ॥ आसं जयेत्वा नरदेवदेवगताम्यहं पांड
 वस्तस्मिन्नेतु॥

धय

दु

विश्रुतिः स्वानि पात्रनिपंगावावगात्पुरुषासर्वथाडः अवा। उपसु तिकहुकां सु निमात्मकहुकां। संताताहं स्तति निंदावि
 कश्चिन्वावाहजितं हि किं चिड चारितं ममनामा निपंगात्। जताईने जीमामनार्जुनो च माडी सुतो मात्मकिंचे किं तानं। आमं
 अगच्छामि शिवं सुखं वः सोम्य नमो परपतत्रुषाटपाः॥ युधिष्ठिर उवाच॥ अतुज्ञातः संजयस्वस्तिगवनात्तस्मरा म्य प्रियं
 जानुविद्वत्। विप्रश्चात्वा च वयं वमार्वाश्च दान्मानं मध्यगतं मनास्ते। आप्राप्तः संजय सुप्रिया सिकल्या रावा बालवोश्च
 स्तिमांश्च। ननु ये स्तु संजय जानुमत्या न च कुध्येरुं च मानाड रुक्तेः॥ नमर्मगां जानुवक्तामिह हं नो पसुतिकहुकां नो तसु
 कां। धर्मागमासर्गवनीमहिम्नामेतो वाचं तव जानुमस्तु। वामवनः प्रियतमो सिद्धतइहा गवे हि डारवादिनायः। अनाह्णा वृष्टो
 मिषुगदिनस्त्वंधनं जयस्यात्मसमः मखासि। शताश्वामं जय हि प्रामवउपा तिष्ठेथा ब्राह्मणामतरहः। विशुद्धीयश्चिरातो य
 पत्राः कुले जाताः सर्वधाम्मपि पत्राः। स्थाध्यायिनो ब्राह्मणानि सवश्च तपस्विनो यच नित्यावानु। अभिवाद्या विमहवनेन ह
 दास्त्राय नारवां कुशली वादथाः। पुराहि न धृत राष्ट्रस्य राजसूया चायाटि विजो यवतस्म्यतिश्च वं तात महिजे यथा हं संग
 वेथाः कुशलं ते वस्तुतः। अथो विद्याय च वमं तिष्ठ दामनस्त्रितः शालबलोपपत्राः। आशंसताः स्मा कम तु स्मरांता यथाशक्ति
 धर्ममात्रावरंतः। श्लाघ्यमान कुशलिनं स्मतात्यायनामय
 नियावत्। शुक्लाः अश्लीलाः। अथो विद्याः कुजाश्रणाः। ददावायाधनादिता। धर्ममात्रां मत्स्याधम्मी॥

जघन्यातक्रियाविशमगांवेतन।यव्यवहारेणवाभियः।अःयेपालयंताग्रामाधस्तात्मानपिउद्यत्यंतेरित्यर्थः॥मंत्रउपवा
नातष्टेर्कधन्यांयेजावेतिव्यवहारगणेशेयेपालयंतानिवसेतिगणेशेवाचार्यः।शेनयगाविधेयावदाननाप्रचुलचयं
चवार।यास्तुचउप्यास्तुनारवचक्राङ्गाःप्रमत्रोनिवाद्यस्तुयात्मा।अधतविद्यश्चरणायप्रमत्रोयास्तुचउप्यास्तुनारवच
।क।गंधर्वधुवप्रतिमंतरस्ति॥नंतमश्चामानंकुशलंस्मृतेः।शारदतस्यावमथस्मगत्तामहारथस्यात्मविदावरस्य।उं
मामनीत्तापरिकीर्तय।वेकपस्यपादोसंजयपाणिनास्मृताः॥यस्मिन्त्रयौयमाष्टास्यंतपुश्चप्रजाशीलेत्युतिमात्रिधृति
श्च।पादोष्टहावाकुरुमत्रमस्यजाभस्यमातुननिवदयेथाः॥प्रजावहुर्यःप्रणोताकुरुणावक्रश्रुतावहमवामनाया।त
स्येगजःस्तुविगयानिवाद्यश्चावक्ष्याःसंयेजेमामगेग।त्येष्टः।प्रजाधतराष्ट्रस्यमादाष्टर्वः।शवःसंजयप्रापजीनः।प्रजासो
विष्टिवायनसर्वासुयोधनेश्च।कुशलंतातष्टेः।नानाकनीयानपितस्यमंदस्तथाजातःसंजयसापिशश्चतः।महेष्ठा म
रतमःकुरुणाडः।शामनःकुशलंतातवाच्यः।हंदाकंकविमर्थेष्टमहाप्रज्ञसर्वधर्मीयपुत्रं।ततस्यपुत्रंरावतविकरा
विष्टिपात्रककुशलंतातष्टेः॥निकर्तानादवानयोहितायश्च।त्रापधःसाधुदवीमनाहः॥

रमाक्षमंहाःरूपेणादयोवापादानवचउप्यादस्त्रमाययादिउतर्वेदाध्ययनानंतरं।गंधर्वधुवोपवितेगातज्ञ।हंदार
कयेष्ट।अर्थधुकाप्यधु।निकर्तनेशाध्येतेदोपधेयमकुनाः॥

कामोनीष्टः॥स्नेहावर्तारष्ट्रेषुअमर्षमस्मत्केशजनितं।अर्थेषुनियुक्तान्नियुक्तान्नान्दरिकान्॥

योपुर्कयोदेवितत्येनसंख्येसचिप्रमेनसंख्येः।कुशलंतातवाच्यः॥यस्यकामोवर्तीतनित्यमेवनान्यःशमाशरतानामिति
स्मासवाहिकानामृषोमनीषीत्वयानिवाद्यःसंजयमाधुरीलः॥गुणोरनेकैःप्रवारेष्टयुकोविज्ञानवानैवचनिसुरो
यः॥स्नेहादमर्षमहात्मदेवमसोमदत्तःपूजनीयोमतोमे।अर्हन्मःकुरुषुसोममदत्तिःसनेत्तातासंजयमसरवाचम
हेष्ठासोरथिनासुतमाहःसहामातःकुशलंतस्यष्टेः॥येचिवान्येकुरुषुसुखायुवानःपुत्राःपौत्रान्नानरश्चैववेनः॥यं।य
मेष्टामन्यमेयेनयेगंतेतस्ये।आनामयंस्मृतवाच्याः॥येराजानःयोडवायेधनायममानीताधात्रराष्ट्रेणकेचित्।वशा
तयःशाचकाःकेकयाश्चतथावष्टायेविगतीश्चसुखाः॥प्रचोदीयादाहिरात्याश्चशरस्तथाप्रतीच्याःपार्वतीया
श्चमर्षे।अनृशशाःशीलवृत्रोयपन्नास्तेष्टमर्षेष्टाकुशलंस्मृतेः॥हं।स्यारोहारथिनःसादिनश्चपदानयश्चार्थमेषा
महातः॥आख्यायमाकुशलितंस्मनित्यमनामयपरिष्टेःसमग्रान्।तथागताहर्षयुक्तानमात्यान्दिवारिकान्येचमेना
नुयति।आयव्ययेगणयंतिनित्यमर्थश्चयेमहतश्चित्तयंति।गाधारराजःशकुनिःपार्वतीयेतिकर्तनेयोहितीयो
कृदेवी।मानंकुर्वन्धात्रराष्ट्रस्यस्मृतमिद्याबुद्धिःकुशलंतातष्टेः॥यः।योडवानेकरथेनवीरःसमुसहत्यश्चधृष्माचि
जेजं।येषुहृतामोहयेताहितीयेविकर्तनःकुशलंतस्यष्टेः॥मएवनकःसगुरुःसभर्तासविपितासचमातासुहृत्।अग

उद्देश

यानोनायः न इति साधिं येन ज्ञातीनामात्मसा मयमनिशेत्तु संयुक्ता इत्यादि कुशलप्रश्नप्रकारक यनं स्तुत्याः नाहमृचन
ध बुद्धिर्विदुरोदीर्घदेशी मनोमंवी कुशलं ते स्मृतेः दृष्टां धारी मनुष्ये त्वं संजय कुं न्यादिनीय मनिवाद्युतेः ॥ दृष्टः स्त्रिय
याश्च गुणो यपना ज्ञातेनः संजय मातरसाः ॥ तानिः सर्वाणिः सदिनानिः ममेत्यस्त्रीनिर्द्वानिरनिवादे वदेथाः ॥ कश्चिन्मुत्रा
जीवधुत्राः सुसम्यक् वर्तने वो हतिमनूशं सरुयाः ॥ इति स्मोक्ता संजय बुद्धिपत्या दजानरात्रुः कुशली सधुत्रः ॥ यानोनायः
संजय वेवतत्रतामां सर्वासां कुशलं तानपृचे ॥ सुसंयुष्टाः सुरतये न वद्याः कश्चिद्दृष्टिंश्च सुखं नराः कल्याणी वर्तधुमन्
शं सरुयाः ॥ यथा च वः स्तुः यतये नु कलास्तथा हतिमात्मनः स्थाययदं यानः स्तुयाः संजय वेवतत्रतामां कुलेन्यशुगुणे
यपनाः ॥ प्रजावत्यो बुद्धिर्ममेत्यनाश्च युधिष्ठिरोऽन्यवदत्यपनः ॥ कन्याः स्वजेशाः सदनैश्च संजय अनामयं मद्वनेन व
द्वा ॥ कल्याणा वः संयुयेतये नु कलायुयं यतीनां न वना नु कलाः ॥ अलंकृता वस्त्रवत्यः सुगंधाश्च बीजसाः सुधिता नोग
वत्यः ॥ लघुमासां दर्शनं वा कलधी वशस्त्रियः कुशलं ताः स्मृतेः ॥ दासी पुत्रा ये च दासाः कुरुणां तदाश्च यावदवः कुजये
जाः ॥ आख्यायमां कुशलं तं स्मृते सो यनामयं परिपृचे कथं न्य ॥ कश्चिद्दृष्टिं वर्तने विपुलां कश्चिद्भोगान् धार्तराष्ट्रो ददाति
॥ अंगहीनाः कुरुणा वामना वाथाना नृशं स्यादुत राष्ट्रो विनोती अंशं सर्वस्व विरं सथिव हस्ता जीवावदवो ये न संति ॥

धर

य्यः ॥ प्रजावत्यो नाहजय ॥ लघुनिर्देषं ॥ दस्ता जीवा हस्तं प्रमा र्थं च मानाः कुजादयः ॥

जघन्यमेता बुद्धिपचारप्रवृत्तिः शत्रुर्धर्मगृहाशन रिष्यपोष्टास्मि ॥ इति ब्रूयादिति शेषः ॥ ब्राह्मणेभ्यः श्रेष्ठतानि प्रति वसरदे
यानि निश्चितानि तानादीनां वर्तयंति न वृत्तान्तममा सविधनात् ॥ तानि नावीति आवायथा ब्राह्मणा इति राज्ञे तदास्यामि इ
ति वदत्यसौ त्वर्थः ॥ ये सर्वबुद्धि विषयीकृताः तानवदा नायसु कुरुपाशगोरावतपश्यामीति तामवमिदिति श्रुत्वा मम प्रपंचतरा
इत्यावायथा ॥ एते कृत्वा यदिक यचित्तामापादना तद्वयं तान्या दद्यादिति तात्पर्यं ॥ आत्मन्यवमिमिति प्रयत्नेन आत्म पोषण

आख्यायमां कुशलं तं च तेषां अनामयं परिपृचे कथं न्य ॥ मानिष्ठुः ॥ खनकुजी वितनं नैरलो कसुपापं तिष्ठत्यश
त्रुं सुहादा कुपुत्रा वामानिरात्रन चवान रिष्य ॥ सत्यवाम ब्राह्मणान्यः कृतानि नावाय यो नातवा वर्तयंति पश्याम्य
इत्युक्तरूपास्तथैवतामवमिदित्वा वायथा वृपते ॥ यचनाथा डर्बलाः सर्वकालं मात्मान्यवप्रयतं नेयमृदाः ॥ ताश्चा
पि वंरूपाण्यव ॥ ये व अस्म द्वाक्या कुशलं तात दृष्टः ॥ यचाप्यन्य मश्रिता धर्मगृहात्रा नादिस्यो स्याताः स्मृतपुत्रा ॥
दृष्टां श्रेष्ठार्थं दत्तं श्रापि स वानि संशय या ॥ कुशलं चाय्ययं ॥ एवं सर्वाना गता न्या गताश्च रा ॥ ज्ञातान् सर्व दिश्यो न्युपतप्त
॥ दृष्टां सर्व कुशलं ताश्च स्मृतपश्चादहं कुशली ति बुवाच ॥ नृहा दृष्टाः संति पारथिव्या ययोधको धर्म राष्ट्रपालश्च ॥ दध
मस्तु नित्या मम धर्म एव महाबलः शत्रुनिबर्हणो य ॥ एवं सर्वं वचन धर्म राष्ट्रसुपाधिन संजय आवाययथी ॥

मदयं

मात्रार्थं यवतः ॥ अथ यमनपचमे ॥ आगतान्तवे वागरपस्तिता रयन्या गताता गतागता न पिगमिष्यतः ॥ नदी दृष्टा इति ईदृशास्त्रा
नास्त्रना दृष्टा यो धारय विद्या मने संति यात नाना ॥ मम बुधर्म एव शत्रुनिर्बहणाय महाबलः बलवान् महायुः कथाम कनातन
तावत शत्रुमारणमते उक्त धर्मस्तु नित्यो विना फलदानं अनायासा धर्मस्तु अकृत्वा पि फलं न वपात्पावत्यर्थः ॥

तत्र शरीरं हृदयं मनस्तेनात्मानं लक्षयति ज्ञानातिमपत्रवात्। मातृनालघुत्वात्। अक्रंकारणा। अक्रप्रसङ्गः। ॥ इति युधि
 शिरमादशः॥ ॥ अस्मात्पुर्वदिशि युक्। अस्मादिवात्तारित्यः। युक्मिति क्वचित्सावः। तत्रमात्रेन गौराहत्यावेतो वाचित्वादि
 त्पुत्रानिः। उच्चरन्नुच्चरयथा। नेत्रिरीयशाखायां तत्र कुह्वरदित्तुस्मात्कुक्चरदिति अतान्पथादव। बाधस्यादवावा
 यास्तशरीरहृदयं ज्ञानातिकामः। कुरुतमपत्रोच्च विष्णो। तद्विद्येते युक्तिस्तस्य काचित्त्रेव विधाः। म्यामयथा प्रियं। रदस्त्र
 वाचाक्रचरं ममेव बुधस्त्रवानारतसुख्यवारः। इत्युद्योगपर्वणि संजययाने॥ सुधिशिर उवाच॥ उत संतममं तं वबालेध
 रच संजय। उता वल बलायां मंधरा प्रकुरुते वा। उत बालाय पांडित्यं पडितायान बालता। ददाति सर्वमागानवः। पुत्रस्मात्कुक्
 चरन्। कंजिना समानम्प्राचक्षीयाय धानं। अथे मंत्रं मंत्रयिवाया धाना प्यन धृष्टवत्। गावलाणे कुरुत्तु गवा धृतग इम
 दा वलं। अत्रिवाद्योपमं दृष्टततः। उवेदनामय। बुधा। अतं वमामनिकरुति। परिवारिना। तवेव गजवी। पीण। सुखं जावति पांडव
 ॥ तव प्रसादात्। लाक्षो प्रापारात्पमरिंदम। गज्यतात्स्यापयित्रा। पनोपेक्षस्त्रविन उपतः। सर्वमप्येव सर्वमप्येव देकस्य नाल संजय
 धविर्लितगतेन सूर्यरूपिणं काला। उरुषामव ईशानवेनादयद्व्यर्तकालः। पचनिवृत्तानि इति अतानलेन माजया ज्ञां।
 येधन कुरु वलिनापिकालेन वशीकरणादिति तात्पर्यं। धी। वलनिष्प्राया जनविज्ञापनं मुड शवीक्रि। अनाद्यथापद्य कुरुमावक्षी
 याः। यडकंति तुरमपि अतो न्येन मंत्रयिवा विडरादिनिः। सदयदनि धृष्टवत् अति सुखं धर्मं वर विनायना निहितमिति
 यावत्। तदप्याचक्षीया इत्युच्यते॥

ततश्चतुराष्ट्रं मध्ये अन्यसंवेधने पिसंजयति पदं ब्रूयादत्यनेनाहितं बोद्धव्यं। द्विषतां कामको धराणां॥

सर्वमतातमं हस्यजावामो द्विषतां मावशंगमः। तथात्तापशान्तनवं नरनां पितामहं॥ शिरसा निवरेणा स्त्रुममनामप्रकारं
 यत्। अति वाद्यवक्रकयस्त्रात्मा कपितामहः। तवता ज्ञातनोर्वशो निमग्नः। उत रुह तः। मंत्रं कुरुत धाना नस्त्रुमतिन पिताम
 हः। यथा जीवति तपोत्राः। प्रातिमंतः। परस्परं। तपेव विडरं ब्रूयाः। कुरुणां मंत्रभरिणां। अमुहं। सोम्य नायस्त्रुहित कामा।
 सुधिशिरेः॥ अथ डयोधनं ब्रूयात्तु वममषीण। मध्ये कुरुणां मासानम वमन्युजनः। पुनः। अपायाय डपेक्षन कुरुणां म
 ता मनागतो। तडः। स्वमति तिस्रो ममाव धिष्म कुरुनिति। एवं श्वीत्परात्तु कुरुणां तिति तिस्रो यंडवाः। वलीयां मापि मं ता
 यत्तम वं करवो विडः। यत्तः। प्राजा जयः। सोम्य अजितेः। प्रतिवा मितात्। अतिति तिस्रो म हिचने मावसि प्य कुरुनिति। यत्तः
 कुती मति कर्म कुरुणां। काश धर्षयत्। डः। ज्ञानात्तु मतिन वास्मानिरुपस्तिन। यथा विनेस्त्रु कं ना गंतस्त्रु मदिपरं
 तपः। निवर्तय परड्या बुद्धिद्वान रर्षना। शांतिर वनव द्राजत्तु प्राति। अथ परस्परं। गज्यैक। दशम पिनः। प्रयत्नशममि
 ततां। कुरुणां हकसुणां माकंदी वारणा वतः। अस्मानं न वेदत्रकं विदेकं च पंचमं। आहणाददिपं वानां पंचग्रामान्
 यो धना। शांतिनो स्त्रुमदा प्रज्ञा तितिः। मद संजय। आता आत रम। अत्र पिता पुत्रा युज्यतां। मयमाता। मया यानुप
 वाला कुरुतिः। मद। अस्तान् कुरुपा चालान्पश्यम इति कामय। मर्व सुमन मस्त्रा तशा म्यामन रन धन॥

इति दुधिरसंवादः॥ ॥ कल्पसंज्ञाः अकल्पोऽसंज्ञः ॥ स्वार्थेन संकोचो निवारितः॥

उद्योग

तथा

अलामवशमार्यस्मितपाद्युदायसंज्ञया धर्मत्रियो बलं वाहं सुदेवदाम्नाय च॥ ॥ इत्युद्योगपर्वणि संज्ञययाने
॥ वेशपायन उवाच॥ ॥ अजानतः पांडवन प्रयायो संज्ञयस्तदा॥ शासनं धनरा इत्यसंवेकं चामहात्मनः॥ संप्रा
प्यदास्ति न उरंशो घामवप्रविश्य च॥ अतः पुरसु पश्चादहं संवत्सरे नमस्त्वदीयं॥ आवहत्तु धनरा इत्यसंवेकं चामहात्मनः॥ संप्रा
तं॥ मकाशात्पांडुब्राह्मणं संज्ञयमा विरंकुष्टाः॥ जगन्निवदनिवादस्त्वदिवास्तु प्रविशेयं विदितान्द्रमिपस्य॥ निव
द्यमत्रात्ययिकं हि मस्तिहास्तो यश्चुवाट्यति तगाट॥ ॥ दस्तु उवाच॥ ॥ संज्ञया संद्रमिपतेन मास्तु दिद
ह्याहारपुपागतस्तु॥ प्राप्नोतुः पांडवानां मकाशाधि राज उ किमयं कारात्वा॥ धनरा उवाच॥ आवहत्तु मां कुरु
लितं कल्पमस्मि प्रावउपतां स्वागतं संज्ञयाया नवाहमतस्य नवाम्यकाल्यः॥ मामकस्माद्धारिनिष्ठ उ मक्तः॥ ॥
वेशपायन उवाच॥ ततः प्रविश्यात्तु मत्तु पस्य मद्देवमप्राज्ञं शूरार्यं पुत्रं॥ सिंहासनं स्वार्थिवमासमा दवे वित्र
वीर्यं प्रांजलिः स्तुतुव॥ ॥ संज्ञय उवाच॥ संज्ञया दं न्द्रमिपतेन मास्तु प्राप्नोस्मि गवानरा दव पांडवानां॥ अति
वायवो पांडुब्राह्मणमनस्त्रा दुधिरः कुशलं चो वदतु॥ मातु व्रातु वृत्ति प्रायमाणाः कश्चित्स्वत्रेः प्रीयासनं वृत्तिश्च॥ त
था सुहृदिः मदि विच्छराजान्वा पिवा सुपजीव्यं वंति तिश्च॥ धनधरा उवाच॥

६

६४

अजानतश्च मयेत्यामिने द्याहं वां वदामि॥ अत्यवशमेतत्तव अग्र्यं सर्वमनो हृतं कुट्टपाणाते प्राप्नुमि चति॥ धर्मादिपि परमधि
कमावृत्तं संप्रति हि मा धर्ममपित्यक्त्वा आवृत्तं संप्रति चति॥ वित्रचर्यादिना र्यं कर्माचरणान्धर्म एव परास्य मनः न धर्म
हाने किं बहु धर्म एवाना उरुधात॥ नावनः स्तु नावनः॥ अन्यो हि ह्यरुपः पारणादे विन प्रसुक्तः प्ररितः विच्छिद्यत न धर्ममव रुध्य

विद्विपाठः

अतिनेद्यं तात वदामि संज्ञय अजानतश्च सुखं वनपार्थ॥ कश्चिस्मरात्ता कुशली स उवः महातातः सा उजः को
रवाणी॥ ॥ संज्ञय उवाच॥ ॥ सद्धामासः कुशली पांडुब्राह्मणं बुद्ध्या तय वृत्तिमाता नृत्त॥ निर्विक्रधर्माय
कारामनेस्त्री वक्रुश्च तावृत्तिमां चो न वां पुरंधर्मति पांडवस्या वृत्तं संधर्मः पारा वित्रचर्या न्मातास्य॥ सुखं विषय
धर्म हाने न पाया चिरुधात नावतस्तस्य बुद्धिः॥ प्रप्रसुक्तः प्रसुको विच्छिद्यत स्त्रा पातादा रुमयी वयाया॥ इमं ह ह्य
नियमं पांडवस्य मत्परे कर्म देवं मनुष्यात् इमं ह ह्यनियमं पांडवस्य मत्परे कर्मो देवं मनुष्यात् इमं वद ह्यनव
कर्मदा पपापवर्कं धो रमवर्त्मरूपो यावत्परः को मति तिकालं तावन्नारायण न मात प्रशंसो॥ अजानतश्च सुविहाय पापं जासां
वचं सप्य इवासमथा॥ विराच तहाय्य वृत्ति न धीरा दुधिरस्तु यि पापं विसृज्य॥

तानियमं प्राप्य कं देवं कर्म पाप्मनारं क
ममनुष्यात् इत ऊ नम उरुपकारात्॥ एव वंशं संनव पापवृत्ताने रादित्यर्थः॥ कर्म दोषं दोषवत् कर्म अतस्त्विह पं अ वर्मनायरूपं अ
वाच्यं न कामयान नम लिनयति अतिकालं सर्वदा कर्मैत्यु वृत्तिः॥ तस्या दुधिरस्तु यि पापमकां निर्विच्छिद्यत्पत्कानकदा विद्या

यत इत्यादि अजानतश्च विद्वि

उद्योग

[illegible]

ਖੜ

अभिपद्येगच्छामि। पूष्यगच्छ॥ ॥ अनायासात् सर्वं कुर्यात्प्राप्तं विशदं कृतं॥ संज्ञं संज्ञं वाक्यानां सुपमाः एते पंक्तयः॥ य
अत्र ज्ञाता रथवेगावधत्तः श्रोता नियतो ज्ञायनं बुद्धिं दधातः श्रोतारः कुरुः सनायामज्ञातशत्रोर्वचनं सम्मताः॥ धृतरा
ष्ट्र उवाच॥ अत्र ज्ञाता स्यादसंशयं रे हिसुरवे प्रयद्यज्ञायनं सूत पुत्रं॥ प्रातः श्रोतारः कुरुः सनायामज्ञातशत्रोर्वचनं
सम्मताः॥ ॥ इत्युद्योगे पर्वणि संज्ञय गाना॥ ॥ वैशंपायन उवाच॥ वास्त्वै प्राह महाप्राज्ञा धृतराष्ट्र महामते॥
विडरं द्रष्टुमिच्छामि तन्मिदं नय माधिरं॥ प्रहिता धृतराष्ट्र राहूतः कृत्तारमबवीत्॥ ईश्वरस्त्वामहाराज्ञामहो वृत्तं दिदृक्षुः
॥ एवमुक्त्वा विडरः प्राप्य राजनिवेशनं॥ अब्रवीत् धृतराष्ट्र यक्षस्तु मां प्रतिवेदय॥ वास्त्व उवाच॥ संविदाराय मनुष्याः सारा
ज्ञातवशा मनात्॥ द्रष्टुमिच्छति तयादो किं कर्तुं प्रशाधि मां॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ प्रवक्ष्यामहा वृत्तं विडरं दृष्टुं शिनाम्
हं हि विडरस्यास्य नाकाल्यो जातु दर्शने॥ वास्त्व उवाच॥ प्रविशान्तः पुरं हतमहाराजं स्पृधामतः॥ न हिते दर्शनेऽकाल्यो जा
ब्रवीहि मां॥ वैशंपायन उवाच॥ ततः प्रविश्य विडरा धृतराष्ट्रं निवेशनं॥ अब्रवीत् स जलवाक्यं चित्तयानेन राधिपं॥ वि
डरो हं महाप्राज्ञं मया मरुतवशा मनात्॥ यदि किंचुत कर्तव्यमयमस्मि प्रशाधि मां॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ संज्ञाया विडरप्राप्तो ग
हयिच्छावामागतः॥ अज्ञातशत्रोऽश्वो वाक्यं सनामध्ये सवक्ष्यति॥ तस्याद्य ऊरुवीरस्य न विज्ञातं वचो मया॥ तान्मददति गात्रा
नायदा प्राप्तः संज्ञयस्तु न आरुन्धेति शयः॥

इति स

दयः परावर्तनेऽप्यमात्यर्जनं निमानं विषमं निमानं निमानोऽसंमरिणाऽप्यमरिणा कामा कामोपेक्ष्यामाधरणं चेतनं। तनध
 गितदकाषीत्सजागरं जाग्रता दृष्टमानस्यो यदुपपत्तिमिति तद्विद्वं दिनस्तानधर्मायुक्तिश्लोयमि। यतः प्राप्तामंजयः पा
 डवेनो न मे यथा वन्ननमः प्रशान्तिः। मेर्वडियाणि प्रकृतिगता नि किं वस्तुतात्वे हि मेघविता॥ विडरुवाव॥ अनियु
 क्तं बलवता डर्वलं हीनमाधनं। कृतस्वकामिने चौरमाविशं ति प्रजागरः॥ कछिदेति मंदा दोषिर्न दृष्टे मिन राधिया क
 विडपरवित्रपुटदध्वनपरितमामा॥ धनराडुवाव॥ ॥ श्रोत्रमिच्छामि तधर्मपरानिः श्रयसंवचः॥ अस्मिन्नाजुर्विवं
 शोदिवमेकः प्राज्ञसंमनः॥ विडरुवाव॥ ॥ निषेवने प्रशस्नाति निदिता निनसेवाता अनास्तिकः श्रद्धान एतत्ते डि
 तलक्षणं। क्रोधेदृष्टं दृष्टं श्रद्धां स्नामान्यमानिता। यमर्थात्रापकं विमविपं दिन उच्यते। यम्यकृत्यं न जानंति मं
 चेवामं वि। नेपरा। कृतमवाप्य जानंति सवे पंडित उच्यते। यम्यकृत्यं न विप्रतिज्ञा न मुत्तं न यं रतिः॥ मधुहिरम
 मुहिवी सवे पंडित उच्यते। यम्यसंसारिणी प्रज्ञाधर्माया विववर्जिता। कामादर्थं हृणा तयः सवे पंडित उच्यते। यथा
 शक्तिविकीर्षति यथा शक्तिवो क्वर्ति। न किं विदवमन्यं न तराः पंडित बुद्धयः॥ द्विषं विज्ञानाति विरं शृणोति विज्ञाय
 वायं भान ज्ञातन कामात्॥ म्मीक्ष्यत्यपि। विरं शृणोति। शंका निरासावधि। अर्थफलं। न कामात् इच्छामात्रात्॥

असंशयो यथा वदतः॥ उयसुं केवाकं समादात्र परार्थे विषमे। प्रज्ञानं विद्वं। निश्चित्य उपायं शांतिं कारि। तां तव सति कर्मणाः॥
 आरम्भन विरयति। अवंधकालः सर्वदा प्रायतनवत्। कर्मकारिवात्। नृताना दृष्टि व्यादाना तव विना शिवादि। योगोद्युक्ति
 रोचित्य। मन्त्रप्राणां मन्त्रप्यकर्तव्योपायजः॥ प्रहृत्तवागं कुं वचनः॥ विवकथो नृत्त कथानिहः॥ कृदस्वर्कः प्रतिज्ञानं प्रतिज्ञा
 नासंशयो यथा वदतः॥ उयसुं केपरा र्थं तज्ज्ञानं प्रयमं पंडित स्याता प्राप्य मनि वां छिंतिनष्टं तव ति शो विवो। आप्नुव न सुखं तिन राः
 पंडित बुद्धयः॥ निश्चित्यः प्रकृमा तनां तव सति कर्मणाः॥ अवंधकालो वक्ष्यात्मा मवे पंडित उच्यते। आयु कर्मणि र
 ज्ञात नृत्त कर्मणि क्वर्ति। देवुं च नान्यस्य पति पंडितान रतर्षन। तद्व्यत्यात्मसंमातना वमान न तप्यते। गां गो कृदस्वा
 क्षास्यो यमपंडित उच्यते। तव ज्ञः सर्वं नृत्तानां प्रागज्ञः सर्वकर्मणां। उपायज्ञो मन्त्रप्राणां तरः पंडित उच्यते। प्रहृत्त
 वाक् विवकथ ऊदावा प्रतिज्ञानवात्। आशुयं यम्य वक्ता चयः सपंडित उच्यते। श्रुतं प्रज्ञा बुद्ध्या यम्य प्रज्ञा विवशु
 ता बुद्ध्या। असंनिनाय मय्यादः पंडितारव्या लाननुमः॥ अश्रुतश्च स मुनो हरि इश्च महामनाः॥ अर्थश्च कर्मणा प्रेषु मूढ
 इत्युच्यते बुद्धेः॥ सुमर्थयः परित्यज्य परार्थं मनुति हति। मिथ्या चरति मित्रार्थं यश्च मूढः स उच्यते। अकामात् कामयति यः
 कामयाना न परित्याजत। बलवंतं चाया इष्टितमा ऊर्ध्वं चेत सं। अमित्रं कुरुत मित्रं मित्रा इष्टिदिनस्त्रि। कर्मचार
 नकालस्फूर्तिः॥ श्रुतमित्यन्योन्या रूपश्रुतं प्रज्ञ इत्यर्थः। मन्त्रवदः प्रगल्भः महामना दानप्रहृत्त इत्यर्थः। स्वकर्मणा देवमात्रे
 रास्वकं मर्थं प्राप्नुमपित्यत्कोपरा यथाप्यर्थमित्या चरति मिथ्या निधनन मित्रप्रतारयति॥

संसारयतिलोके प्रसारयति। हिंसायां हिंसा धर्मोऽस्मिन्। अलम्प्य धर्मोऽर्थवर्जितः॥ सचलं विष्णुम्यानि। पुरुषकारं विना। शून्यं निरुत्पत्तिरिति। कदर्यकपरा। एकया या नीत्यादे न स्यात्। उवाच। धर्मपापं कर्तुं मृतं इत्युच्यते। उवाच। धर्मोऽर्थवर्जितः॥ एकया बुद्ध्या। द्विकार्याका

नतेऽष्टं तमा ऊर्ध्वं चेत्तसं। संसारयति कृत्यानि सर्वत्र विविक्ता मात। विरंकारातिरिक्ता। अर्थममृतो नरतर्पण। आर्षिद्वयो नददाति देवतातिनचाच्चति। सुहृन्मित्रं नलनततमा ऊर्ध्वं तल्लगां। अनाहृतः। अविज्ञाति अष्टदो वज्रापात। अविश्वास्ति विश्वमिति मृदावतानराधमः॥ परंक्षिपति दोषणावर्तमानः। स्वयं तथा। यश्च कुदत्यनीजानः। सचमृततमो नरः॥ आत्मानावलम ज्ञायधर्मोऽर्थपरिवर्जितः॥ अलम्प्यमिदं निष्कम्पान्मृतबुद्धिरिदो म्यात। अविष्णुम्यामिदं याराजस्यश्च शून्यमुपासत। कदर्य नजानयस्व तमा ऊर्ध्वं चेत्तसं। अर्थममृतमासाद्य विद्यामिदं यमेव वा। विचरत्यसं च दोषमप्यंति त उच्यते। एकः सपत्न मश्नाति वास्त्रवासश्चाज्ञानं। याः संविनज्यन्त्येन्यः कोटशं मतरस्ततः॥ एकः पापानि कुर्वते फलं सुक्रेमदाजनः। नोक्रो रो विष्णुम्यात कर्त्री दोषणालिप्यात। एकं दन्यान्न वा दन्यादिषु सुक्रो धव प्रता। बुद्धिबुद्धिमाता। मृष्टा दन्यादाहं सराजकं। एकया। द्विविनिश्चित्य त्रीश्वरं निर्वाणकुम्भं। पंचविवा विदिवा षट्सप्त दिवा सुखी नव॥

य्यविज्ञा विज्ञानानिश्चित्य त्रीश्वरं निर्वाणकुम्भं। पंचविवा विदिवा षट्सप्त दिवा सुखी नव॥
शृगयापानं वा कृपा रुष्यं च पंचमं। मदञ्च पदं डपा रुष्यमर्थरूपणामवाचति॥

मंत्रविस्मवा मंत्रस्य प्रमरणं। तेकां च ज्ञात। ज्ञातं न पापोत्पन्नः॥ निको गच्छेदधनं। प्रत्यवायवा ऊर्ध्वता। निको जांशुयात्। रात्रोपेता हि दशी न नराय प्रता कारासनवात्। सत्यं धर्म एतादवो एह रिष्यति। एतदेवा एह रिष्यति। एको धर्मः परं श्रेय इति। स्वर्गस्य सुखस्य पारा पकं विषयमोहंति रास्त्रिणोकश्च वध्यते। मराज्यं सप्रजं दंतिराजानं मंत्रविस्मवः॥ एकः स्वाहुनं च ज्ञात एकश्चापानं विनायत। एको नग ष्टदधनत्रिकः सुतेषु जाशुयात्। एकम्पवादितायं न द्यज्ञाजवाव बुधात। सत्यं स्वर्गस्य सायानं पारावारस्य नोरिव। एकः रुमा वतादाषादिनाया। ता एह तायादने रुमया। सुकमराकं मन्यत जनः॥ सास्य रोपो न मंतव्यः रुमादिपरमं वलं। अरुमावा न पराषिरात्मानं विवायाजयत। एको धर्मः परं श्रेयः। रुमेकांशंति रुतमा। विद्येको परमाह पिरहि मेका सुखावदा। वाविमो यमात रुमिः सप्या विलशयानि च। राजानं चाप्यो हारं बाह्य एवा प्रवासिनं। द्विकम्पीणी नरः कुर्वन्निस्मिता। कधिराचन। अश्च वत्पुरुषे किं विदमतत र्वयं सथा। वाविमो पुरुषव्या प्रपर प्रत्यय कारिणौ। स्त्रियः कामितका मिमो लाकः श्रुतिन रुजकः। वा विमो कंटाकोनी। ह्यो शरारपरि। शापको। यश्चाधनः। कामयात यश्च कृप्यनी। श्वरः। वा विमो पुरुषो राजन् स्वर्गस्योप रिति शतः। चक्षुश्चक्षु मया सुकोद रिश्च प्रदानवान्॥

वगमनस्य। अरुमाणानि तिपरमारणा। हिंस्रस्य हिंसादायः। परस्य पृष्ठरिनिदायः। अपरयाः। विराजत द्योतत। परस्य च ष्या। प्रत्ययं प्रत्ययास्त्रनकमालि कुर्वीत इति। शरारं शरारं तत्परिशाषिणं॥ ॥

उद्योग

काले अपाः

अतिक्रमाश्च न्यायनतत्त्वज्ञानेः न्योन्यायाचारित्र्यं कनीयान्त्यः श्रेयोः निशचितः तदाह इति ह त्रविद इति न कंच प्रागवन्त
मानां तत्कालातवास्मितीति वादिनां न उह दयतः शरणं स्वस्थानं दीर्घसूत्रे चिरकालि निः रनामे हर्षतरलोस्ति वां दृषादिनामेव ने
न्यायागतस्य दयस्य बोधोदावतिक्रमोः अपात्रपतिपतिश्च पात्रे वा पतिपादनं न्योन्यायामनुष्णाणा श्रुतं तत्तरतर्ष
ना कनीयान्त्यः मः श्रेष्ठ इति विद्विदो विदः विविधः पुरुषाणां जन्तुनां धर्ममध्यमाः नित्यो ज्येष्ठया वृत्तौ स्त्रिविधो भव
कर्मसु त्रय एवाधना गज न नाया दामस्य था सुतः यात्र समधिगच्छति यस्याततस्य तदना दूरणं च परस्वानां परदारा
निमर्शनेः सुहृदश्च परित्यागस्त्रयादापानय प्रदाः विविधेतरकाम्यदेहारंताशनमात्मनः कामः काधस्तथा लान
स्तस्मादतत्र यं त्याजत न कंच न जमानं वतवा स्मितीति च वादिनां त्रीनेता ज्ञी रणं प्राप्ता विषमेपिन संत्यजत वरप्रदानं
राज्यं वधुव्रजं त्वं नारताः शत्राश्चामा रुणं रुचा त्रीणि विधे कंच तस्मै च चारिरा ज्ञातुमहा बालन वत्प्राणैः पंडि
तस्तानि विद्यात् अल्पज्ञातेः सदमंत्रं न कयन्निदाधसूत्रे रनामे श्वा बोले श्वा च वारित तातष्ट देवमं बुश्रियानि बु
ष्टस्य दृष्टधाम्नेः वृद्धे ज्ञातिर वसत्रा कलानः सखाद रिदो न गि नावानपत्या ॥

दशसंगताचारणोऽपरस्तुतिमात्रजीवनेः तेषां सुत्पर्थं मिथ्यानिधायि चारानेरे मेरिति कवित्यावः वृद्धे ज्ञातिर्गृहीदसि
तिस्य कुलधर्मोपदेशकवात् अवसत्रायातः कुलानः अतिथि व्रत सखाद रिदः साक्ष्य एव न गिन्यामा पि ॥

धाय

सद्यस्का निसद्यः फलानि संकल्पे निलाषः अनुनावः प्रतापः विनाशं विनाशनं विनाशयितुं मद्यः फलं मनुष्या वृषीनां विदम
सदृशं अपत्या रुतं हरति बुद्धिं प्रज्ञा प्रकृष्टं ज्ञानं दत्तं अमश्रुय जलपात्रस्य पादाश्चातात ॥ न दं ज्ञाता पि मनसः प्रेमानता
नयस्वा विदुर्बुद्धिः आलस्यं प्रवृत्तिर्विभुस्यं दीर्घसूत्रता अतिवैधे प्रतिबंध बुद्ध्या विरेका रिचो अवप्रवकारं रदस्यस्य
च वार्या दमहा राजमाद्यस्का निबुद्धस्यति ॥ एतन्निर्दोषा यतना मानिति बोधम ॥ देवतानां वसंकल्प मनुजा वं वृद्धी
मतां विनयं कृतं विद्यानां विनाशं याय कर्मणां पंचाग्रया मनुष्याणां रिचायः प्रयत्नतः पिता माता मिता वदु र्भु
नरतर्षना पंचिवश्च जयला कयशः प्राप्ता तिक्क वला दवात्पि नृन्मनुष्या अति हूनति थिय च माता पंचवातु गमिष्यति य
त्रयत्रगमिष्यमि मित्राण्य मित्रामध्यस्था उ पजीव्या पजीवे नः पंचिदियस्य मर्त्यस्य परिच्छिदा दकमिदियं तातास्यस्य
वति प्रज्ञा दत्ता पादा दिवा दकं पटोषाः पुरुषाणां ह हा तव्या नृनि मित्रता निशतं दामया काध आलस्यं राध सूत्रता पंडिमा
त्रुष्टावा ज्ञाद्विद्याना वमिवासीवे अवप्रवकारमाचार्य अनधायानष्ट विज्ञं अरुति तारं गजाने नाया वापिय वादिनी प्रा
॥ मकामं वगो पालवन कामं वना

पितं ॥

अनधीयानं ॥ अध्ययनस्य सुखं द्यात् ॥ ग्रामकामं ग्रामवासकामं वने ग्रामसं जावनगे
रक्षणास्पदनवासमाध्यवात् ॥ एवं वनकामं तत्र वासं ॥ तत्कार्यस्य ग्राम एव संनवात् ॥ ॥ ॥

उद्योग

दीर्घा

यस्माभिः शिरसां मे शिर्वं वशिष्ठं आत्मनिशरीरमित्यानां नित्यं सतां किंचिदकापयेयिष्यतीत्यायात्। ममुदायापयमानि
 षडचतुष्टयाः पुंसां नदातव्याः कथं वनामत्यं दानमनात्मनः स्यात्समाधृतिः। अर्थागमो नित्यमरोगिता वप्रियाचना
 याप्रियवादिनीव। वउपश्रुत्वा प्रार्थकरी च विद्यावल्लीवलोकस्य सुखानिराजः। यस्मात्मात्मनि नित्यानां मे श्रुत्यं बोधिग
 छतिः। नमोपायः कृतानेनार्थं दुःखानि हियः। षडिमपहुजीवंति समामाना पलं न्यत। वोरा प्रमत्तजीवंति व्याधितपुचि
 किसकाः। प्रमदाः कामयानसु यजमानसु याजकाः। राजा विवदमानसु नित्यं प्रसूयं पंडिताः। षडिमानि विनश्यंति सुहृ
 तमनापहृणान्। भावः सवाकुषि नय्या विद्याहृषल संदतिः। षडेते यवमस्य तनित्यं हवीं कारिणः। आचार्यशिषिनाः
 शिष्याः कृतदाराश्च मातरः। नारी विगतका मासु कृतार्थाश्च प्रयोजनं। तावन्ति स्त्रासकांता रात्राश्च विकिसकाः। आ
 राग्यमादृग्यमविप्रवासः सद्भिर्मनुष्यैः सह संप्राप्यः। स्वप्रत्यावृत्तिरनातिवासः वल्लीवलोकस्य सुखानिराजः। ईश्वर
 र्यहीनमंडलः। काधनानित्यं किं न। परमात्मोपजीवा च षडानित्यदुःखिताः। सप्तादापाः सदारान्नादातव्या व्यमाताद
 योः। प्रायाशा यिर्विनश्यं न कृतप्रलाभश्च। स्त्रियाश्चाष्टगया पानवाक्पाकपुष्पचपंचमः। महद्वदं डपाकपुष्पमर्धद्वपरा
 मवव। अष्टोर्ध्वनिमितानिनरस्य विनशिष्यत॥

त्यं। पापेः कल्पस्येः। कृतानर्थः कृतदः। स्वेः। स्वप्रत्यावृत्तिश्च यश्चि
 का प्रवृत्तिर्गता उगतिकायाः। अर्थदृष्ट्या मायिषु दापात्यदिननशनमितियावत्॥

कृतानर्थः
मर्धः॥

५०

देहि होय यात्रं करोति। विरुहानि वा कृतं लहं करोति। क्रतुेषु अमुदयक्रतुेषु। अन्यस्तथ तिसमं कमेव दृश्यति। हर्ष
 स्नानानि वर्तमानानि। इहानीमपि सुखानि सुखोदकांति। समये हर्षादि समये। प्रियस्य प्रशंसा हिरुपस्यालापः। ममुचति
 ब्राह्मणान् प्रथमं देहि ब्राह्मणैश्च विरुधते। ब्राह्मणस्त्वानि चादत्ते ब्राह्मणं। अजिह्वा सति। रमते निंदया चिषा प्रशंसा ना
 निनेष्टते। तेनास्मरति क्रतुेषु याचति। अन्यस्तथ ति। एतादृशान्नरः। शत्रो बुद्धे कृदा विवर्जयता। अष्टादिमानी हर्षस्य
 नवनीतानि नारत। वर्तमानानि दृश्यंते तान्येव सुखान्यपि। समागमश्च मरिचिर्मिहं श्रेवधनागमः। पुत्रेण च यस्मिं
 गः सन्निधानश्च मिष्टुने। समये च प्रियालापः। स्वयुधेषु ममुचति॥ अनिष्टेन स्य लानश्च पूजा च जनसंसदि। अष्टौ युगाः
 पुरुषं दीपयंति प्रजाचकोल्यं च दमः। शुतं च। पराक्रमश्चावकुना चिना च दानं यथा शक्तिरुत्तजता च। एतान्गुणं स्नात
 महाचुतावानेको गुणः। स अयते प्रमदा। राजायदासत्कुरुते मनुष्यं सर्वं गुणाने मयुगोः। तिनति। नवहारमिहं वरमत्रि
 म्भूयं च नृमिकं। केवजाधिष्ठितं वेदान्यो वदमपरः। कविः। दशधर्मी न जानंति धृतराष्ट्रनिबोधनात्। मतः प्रमत्त उन्म
 तः। आतः कुहोत्सु हृदि नः॥ त्वरमाणश्च लुब्धश्च नीतः। कामी च ते दश। तस्मादेते सुमर्षे पुन प्रमत्तं पंडित॥ अत्रेवो
 उन्नतिः॥ अकिं धयना साहय्यो वदयसूखयायुस्त्वानि। नवहारणि। वेदमाचु प्रवेशोन्नयः। सत्वादयो रूपा संज्ञाः। धारण देउत्वा
 ता नृमिः। स्त्रीलासां च निवृत्तिरस्य निर्मितति यं च नृमिकं। केवजाधिष्ठितं नवाधीने यो वेद। मतः सुरया। प्रमत्तो विषया रतगम

उन्मत्तः। अउदोयात्॥

उद्योग

पुत्रार्थे पुत्रसुदिश्याः अत्रैव धर्माज्ञानविषयश्चामात्राश्चायस्येयम्। युक्तः उयकारो युक्तः। उधानमुत्तमं। अश्वत्थः काव्यं
तरामक्तः। धुरंधरः कार्यधुराणामत्यागी। मरुतेणयरसंयदृशं जक्रो धर्मात्रे। आकारितश्चाकृतः प्रार्थीमात्रार्थे अत्या

दाहरंतीममितिहामंशुरातनं। पुत्रार्थमसुरेदेगगीनं विवसुध्वनायः। कामम। नृप्रजहति राजा यात्रे प्रतिष्ठापय
तेधनेन विप्रो विवृतवान् द्विप्रकारिने सर्वलोकः कुरुते प्रमाणं। जानाति चिश्चासयिष्ठं अनुष्णा विज्ञात दोषेषु दधानि
दंडं। जानाति मात्रां च तथा। कृमाचतं तादृशं श्रीजुषते समरं। सुदुर्बलं तावजानाति किं विद्युको रिपुं मेव न सुदिप्र
वेन विप्रहंरोचयते बलस्यैः कालेन यो विक्रमते मधीरः। प्राप्याय देन व्यथकदा विदुद्यानमन्त्रिणं विवाश्रमत्। पुः खं
काले स हते महात्मा धुरंधरास्तस्य जिताः सयन्त्राः। अनर्थकं विप्रवासं यदेत्यः यापैः संधिपरदारा निमयी दंतं स्तेन्यपेयु
नं मद्युगानं न मेव नेयः। मसुखी स हि वानसं संन्ये नारभते त्रिवर्गमाकारितः। संसतित ह्यमेवानमित्रार्थे रावयते विवाहं
नाप्रजितः कुप्यति चायस्य हः। न यो न्यस्यत्यनुकं यते वन दुर्बलः। प्रातिता वं करोति नात्याह किं विदुमते विवा
हं सर्वत्र तादृशमते प्रशंसं। यो नो हतं कुरुते जातु वेयं न यो ह्यपरायि विव्रते न्यान्।

शीनात्तस्य निशुणिनं। तथा उकं यते हीनं। दुर्बलो दरिद्रः। नात्याह कं विदति कम्पनादानशीयतीति यावत्। कृमते
विवाहं। निरुद्धवाहं परम्। अन्यान् लक्ष्मीकृत्य॥

मात्रार्थेया
वः

५४

मूर्ध्नि तं द्वितो चत्तानास्तमेतिनात्मानं गोपयति। करोति ममुं शोकं। समयात् पूर्व प्रतिज्ञात नियमान्। बुधुयते कर्तुं
मिबति। अपर्णतिर्भावात्। अथ परावरज उन्नमा धर्मविवेकवान्। दंतं परवंचयेत्तथा धर्मानुष्ठानं मोहमनात्मन्यात्मबुद्धिं

नमूर्धितः कदुकान्याह किं चिन्त्रियं सदानं कुरुते जनो हि। न विरमुदीययति प्रशांतं न दयमारोहति नास्तमेति। न दुर्गतो
स्मीतिकरोत्यकार्यं न माय्यशीलं परमा कुराव्यः। न त्वेसुखे विव्रुते प्रहर्षे न न्यस्य दुःखेन वति प्रहृष्टः। दत्तानय
श्चाकुरुते नु पापं सकथ्यते मसुखं शीलः। देशाचारान् समयात् प्रतिधर्मान् बुधुयते यः स परावरजः। स यत्र न
त्रा निगतः स हि व महाजन स्यादियं करोति। दंतं मोहं मयं यापकत्वं राजद्विष्टं यिष्ठुं न प्रगाविरं। मत्रो न मे दुर्जनस्य
पिवाहयः प्रजावान् वक्तव्ये प्रधानः। दानं मोहं दिवत्तं मंगलानि प्रायश्चित्तानि विविधं ह्यो कवादान्। एतानि यः कुरुते
नित्यकानि तस्योत्तमं देवताराधयति। समे विवाहं कुरुते न हीनिः। समेः सख्यव्यवहारं कथाश्च। गुणं विशिष्टं शुचिरोद
धानि विप्रश्चित्तं सत्यं नयाः सुनीताः। मितं मुं के संविनज्या श्रित्तो मितं स्यपित्य मितं कर्म कृत्वा। ददात्य मित्रे प्रियविना
संस्तमात्मवंतं प्रजहत्यनथाः। विकीर्षितं विप्रकृतं च यत्पनाये जनाः कर्मजानंति किं चित्। मंत्रे शुभे सम्यगनुष्ठिते च ना
न्योयस्य व्यववते कश्चिदर्थः। यः सर्वत्र तं प्रशमेति विप्रः सत्यो मृदुर्दानं कृत्वा वः॥

पुगविरं सवीविरं। देवतं देवतार्थं कर्मा लोकयादान् लोकव्यवहारमिहान् धर्मात्। उगतं बुद्धिराधयति साधयति। व्यवहारं

विवाहं विव्रते विरुद्धं। अथ ते वसिना
। सर्वत्र तं प्रशमेति विप्रः

उद्योग

संज्ञायते सम्यक् ज्ञायते। आत्मना यत्र यत्र। आत्मना तु केयि सव्यती किं स्वयं ज्ञात्वा लज्जते॥ ॥ अज्ञानशत्रोः पश्यं श्रेयस्क
रं कुरुणा। या यत्र कीया यमात्मनो दुक्तेन यत्र शत्रोः नावन्ति। मिथो येनानि मिथ्या वचनानि। अनिचाराणि। अनुयायस

अतीव संज्ञाते ज्ञानि मध्ये महासिद्धिं ज्ञात्वा इव प्रयत्नः॥ य आत्मना यत्र यत्र नरः सर्वलोकस्य गुरुर्भवत्युत। अनन्तते
जाः सुमनाः समाहितः स तेजसा मूर्ध्नि इवावनामने। वने ज्ञाताः शायद गन्धस्य रासः पांडोः पुत्राः पंच पंचे इकल्याः। त्वयेव
बाला चर्हिनाः सिद्धिना अतवा देवा यालं यं विवेकया प्रहायिष्या सुचितं तात राज्ञं सुखं। पुत्रैः सहितो मोदमानः। न दे
वानां नायि च मातुषाणां न विद्यसि त्वं तर्कणी यो नर इ॥ ॥ इत्युद्योगयर्वणि विदुरप्रजागारः॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच॥
जाग्रतो दहमानस्य यत्कार्यं मनुष्यस्य सितं बुद्धिं त्वं दिनं स्नातधर्माद्यं कुशलं ह्यसि त्वं मां यथा वदिष्यस्व प्रजाधिपता
पूर्वं सर्वमज्ञानशत्रोः। यन्न न्यसेय मही न स त्वं श्रेयस्क रं बुद्धिं त्वं कुरुणा। या यत्र कीया यमेवानु यत्र नृपुत्रा मि
त्रा व्याकुलेनात्मना हं। कवेन मे बुद्धिं सर्वं यथा वन्मनीषितं सर्वमज्ञानशत्रोः॥ ॥ विदुर उवाच॥ ॥ शुनं वा यद्वि
वाया यं हेयं वा यद्विवायिष्यं। अष्टौ सस्य तदुद्यम्य नेवेत्यरा नवां तस्मादहं मितेराजन्ता वमिषं नृकुरुप्रति
वचः श्रेयस्क रं धर्मं ब्रुवतस्तन्निबोध मे। मिथो येनानि कर्माणि सिद्धेयुर्नानि नारता। अनुयाय प्रयुक्तानि मास्मते शुभ
नः कुरुणा। तथैव योगविदितं यत्तु कर्मेन
हिरोधि नोपुयायाः तैः प्रयुक्तानि विनाशुतानि दुःखं। दकीणीति यावत्। योगो युक्तिस्तद्विहितं।।

५२

उपायो दहो या यस्तस्या दह प्रतिबंधेनाशक्यत्वात्। तत्र मनो नरुपयेत्। अनुबंधान् प्रतिबंधान्। विद्याकां फलानि।
उच्चा न उद्यमयोग्यता। प्रमाणं कारणं। कोषादिषु त्रिषु स्ताना दयस्त्रयः प्रत्येकं। देड। तत्र स्वधने। युक्त उद्युक्तः। रुयानि
उपाय युक्तं मेधावी न तत्र गये न मनः। अनुबंधान् ये हेतसानुबंधेषु कर्मसु। संप्रधार्य वक्तुर्वी न तवेगेन समाचारत।
अनुबंधं च संप्रेष्य विद्याकं चैव कर्मणः। उच्चा न मात्मनः श्रेयधीरः कुर्वीत वानवायः प्रमाणं न जानाति स्तान् दहो न
या दहये। कोषे जनयेदं देन स राज्ञेव निष्ठति। यस्वेतानि प्रमाणानि श्रेयो कान्यनु यत्र निः। युक्तो धर्माद्यो ज्ञाने स
राज्यमधिगच्छति। न राज्ञं प्राप्तिमिथेव चर्चितं व्यसं प्रतं। श्रियं ह्यविनयो हंति जगत्पुमिवोचमं। न ह्योत्तमं प्रतिष्ठं
मस्यो वदिसमायसं। रूपाति यानी ग्रमनेनानुबंधमयेकते। यत्तु कं यमि तुं यस्मिं यस्मिं परिणमेव यत्नं। हितं वपरिणामे
यत्तदा ज्योतिरिति मिथ्या। वनस्य तेरय कानि फलानि प्रविनोति यः। सतामोतिरसं तेनो बीजं वास्य विनश्यति। यस्तु य
कमुपादत्ते काले परिणतं फलं। फलाहं संसलनते बीजास्तेव फलं पुनः। यथा मधु समादत्ते रक्षु नृपुष्याणि घृहृदः। न
हृद र्शानु येन आदद्याद विहिंसया। पुष्पं पुष्पं विचिन्नीत मूलं हृदं न कारयेत्। मालाकार इवारा मेन यथांगारकर
कः॥ किंतु मे स्यादिदं कत्वा किंतु मे स्याद कुर्वतः। इति कर्मणि संचिंत्य कुर्याद्वापुरुषो न व॥

पाति न हृदश निरुपमा त्रेण चरन्। अनुबंधं यश्च धनं। प्रमाणं न जानातीत्यस्येव निदर्शिनं। कुर्याद्वापुरुषो न वेति न
या ज्ञात्वा पुनर्विच्छेदः। दोषाणां रुहतत्वादिन्यर्थः॥

उद्योग

नित्यं नष्टागताः अगता अशानाः केनचित्पर्वतपाटनादयः॥ रुज्ज्वरको धार्मिकः॥ अनुयिबत्रामनोतः कुर्वन्निवाव
नतारन्यामवन्त्यर्थाः केविनां नष्टागताः॥ कृतः पुरुषकारो हि सवेद्येभुतिरर्थकः॥ नतं नत्तोरमिठेति घटं यतिमिव
स्त्रियः को विदध्यान्नरः प्राज्ञो लघुमूलान्महाफलान्॥ किंप्रसारने कर्तुं न विद्युयतितादृशान्॥ रुजुः पश्यति यः स
र्वं वदुषा नुपिबन्निवा॥ आसीनमपि नृत्नीकमपिरज्यति तं प्रजाः॥ पुष्टितः स्यादफलितः फलितः स्यादुरारुहः॥ अथ
कः पदसंकाशेन चरीर्यत कर्हि चित्॥ चक्षुषामनसा वाचं कर्मणा च चतुर्विधं॥ प्रसादयति यो लोकं ते लोकत्र
प्रसीदति॥ यस्माच्च संति नृनानि मृगावाधानृगाश्च॥ सागरांतामपि महीलेमेषा परिहीयते॥ पिबेयतामहं राज्ञां प्रा
प्तवाञ्छेन तेजसा॥ वायुर्वज्रमिवासाद्यन्नं सयत्यनयस्त्रितः॥ धर्ममाचरन्तो राज्ञः सद्भिश्चरितमादितः॥ वसुधावसुसंप्र
सादहन्ति नृतिवर्हनी॥ अथ संत्यजतो धर्ममधर्मं चानुतिष्ठतः॥ प्रति संवेष्टते नृमिमौ चर्मादितं यथा॥ अथ व
यन्नः॥ किं यते परराष्ट्रविमर्दिना॥ सर्वयन्नः कर्त्तव्यः स्वराष्ट्रपरिपालने॥ धर्मं गराज्यं विदेत धर्मण परिपालयेत्॥
धर्ममूलाश्चिं प्रायन जहाति नदी यते॥ अयुमन्नामूलयतो बालाश्च परिजैत्यतः॥ सर्वतः सारमादद्यादश्मभ्युद
वर्धमिति क्रिया विशेषणं॥ अनयस्त्रितो अनीत्यास्त्रितः॥ उचितः॥ अति संवेष्टते संकोचयति॥ अथ वि
तियो वाचात्सतावाचा परीमयतः सर्वतो धावतोऽस्तिरस्य॥ परिसंयित इति वाच्यं॥

५३

संविचनत्तानि॥ समुद्रतीकुर्वन् शिलाहारी कणिशाहारः शिलाकणिशं॥ क्वचिज्जालवाद्यावः॥ शिलशस्त्रम्यतालवादेरपि
दृशिताः॥ चयं ममिति॥ एतेन सुशीलः स्यादित्युक्तं॥ इति अबलाये कथा बलीयाने वदः॥ अतस्तत्र प्रणतिर्नला प्रवायमि
मंडले स्थातवा स्तेरुपकर्त्तव्यत्वात्॥ योगेनात्मा मेनामृजया उद्धर्ताननामानेन द्यता विनिश्चयेन॥ अमितम्यवोरेत्ये
अवाहता निमूर्त्तानि सुकृतानि तनस्ततः॥ संविचन्तीर आसीत शिलाहारीः शिलं यथा॥ गंधेन गावः पश्यंति वेदैः पश्यं
ति ब्राह्मणाः॥ वारिः पश्यंति राजानश्चक्षुर्मितारजनाः॥ सुयं संलभते केवला गोर्तधिति दुर्दृष्टा॥ अथ यामुदुहाराजन्निव
ता विबुधं त्ययि॥ यदतं प्रणमति नतं सतायं त्ययि॥ यच्च स्वयं नतं दारुनतं सनामं त्ययि॥ एतयोऽयमथाधीरः सन्नमेतव
लीयमे॥ इदं यमप्रणमतेन मते यो बलीयसोऽर्जुन्यनाथा॥ यश्चोराजानो मंत्रिबोधवाः॥ एतयोर्बोधवाः स्त्रीणां ब्राह्मण
वेदधवाः॥ मतेनरकृते धर्मी विद्यायोगेन रक्षते॥ मृजयारक्षते रुयं कुलं हृत्तेन रक्षते॥ धान्यमद्यान्नकृत्य पुत्रमः॥
अनीदरुदृशं गां॥ रुमियोरदा कुवेलता॥ न कुलं हृत्तदीनस्य प्रमाणमिति मेमति॥ अत्येष्टयि हि ज्ञाता तादृशमेव
विशिष्यते॥ यद्व्युः परावेषे पुरुषे वीर्यं कुलाचये॥ सुखासोत्ताय मत्कारे तस्य व्याधिरनेतकः॥ अकार्यकरणाद्भीतः
कार्याणां च विवर्जनात्॥ अकाले संत्रते दावयेन माद्ये च तत्त्रिवेव॥ विद्यामदो धनमदस्त्वती यो निज नो मदः॥ महायतेव
लिप्तानामेत एव सतां दमाः॥ असंतोत्यर्चिताः सद्भिः॥ क्वचित्कार्ये कदाचन॥ मन्यते संतमात्मानमसंतमपि विभुते॥
न संनवात्॥ अनुक्रमणमाक्रमणी राजनादि॥ अनीदरुदृशं गां॥ मध्येष्टासाद्यलातेना असंनवात्॥ अतना कुवेलता॥
तदा हवर्दिर्न गवति॥ प्रमाणं कारणं धर्मस्य विशेष्यते धर्मादि तु त्वेना ईश्वरमदन॥ अकार्यकरणादि हयरत्रय नयं॥

सुयत्नैर्दक्षते

उद्योग

येनमद्येनमाद्येतत्तन्निवेदा अकलकलनिष्ठेः प्राक् अमंतं विभुतं मे अत्रैव स्यात् अन्तर्गतं च न न मात्राणां संयत्तरं स
 पुनरं अहंतिर्निष्कालः एवमद्येनमाद्येनोदिनतरो येनोमदेनः शरीरदित्यादिति॥ अकमणमात्रं ता यनं॥ एवव
 गतिरात्मवतां संतः संत एव सतां गतिः॥ असतां च गतिः संतो न त्वसंतः सतां गतिः॥ जितासतावस्त्ववता सुखाचा गोमता
 जिता अधाजितो यानवता सर्वशीलवता तितं शीलं प्रधानं पुरुषे तद्यमेह प्रणम्यति न तस्य जीविते नार्थे न धने न
 नवं धुतिः॥ आद्यानां मां सयरं संध्यानां गोरसोत्तरं तिलोत्तरं हरिद्राणां जोजनं नरनर्थं संपन्नतरमेवात्र हरिद्रा तुं जने
 महा सुखा पुतां जनयति साचाद्येषु सुदुर्लभा प्रायेण श्रीमतां लोके नोक्तं किं न विद्यते जीर्णं येषु काष्ठा निहरिद्रा
 गां महीये॥ अहंतिर्नयं सत्यानां मध्यानां मरणा इत्यं उन्नमानां तु मर्त्यानां मवमाना त्परं नयं एवमद्येनमाद्येनः
 हा यानमदादयः॥ एवमद्येनमद्येनोदिना यति त्वा विबुधते इन्द्रियैरिन्द्रियाद्येषु वर्तमानैरनिग्रहेति॥ तिरयं ता यतेनो
 को न ह्यत्राणि च ग्रहेरिव योजिनः एव वर्तमाना महजेनात्मकं विद्या आयदस्तस्य वर्तमानं शुक्लं पुरुषोदुग्दा अविजि
 त्यश्चात्मानममात्या विजिगीयते अमित्राच्चाजितामात्यः सोवसां परिहीयते॥

५४

गैरावायु विद्यते॥ महजेन शरीरमहात्मेनेन आत्मानमविजित्य इन्द्रियैश्च निश्चयमकृत्वा अजितामात्यो अमात्यान् विजि
 त्वा मित्रं येष परिनवनाक॥

इति ह्येतादृशो दहस्तदुक्तं परा कर्मणा एव कृत्वा अमात्यान् विजिगीयते न तन्मोघं विकारिणां विरुद्धकारिणां उच्यते
 अर्थं ता अर्थं सुखं हनुं मध्ये अर्थं वानतियावत् एवमनर्थं तद्वत् प्रकृतात्तमत्ता अचिन्तिता इहं सुखाद्विज्ञा जाले
 आत्मानमवप्रथमां दवाहं पेणाया जयत् तत्तामात्मानमित्रं अनामाघं विजिगीयते वज्रं पेंडियं जितात्मानं धृतं दंडं
 विकारिणां परीक्षका रिणां धीरमन्यं संध्या निषवत् इयः शरीरं पुरुषस्य राज्ञात्मानि यानि तं द्रियाण्यस्य वा आः तिरप्रम
 तः कुशला मदाद्येनः सुखातिरया ववीरः एतां न्यसिष्टहाना नि व्यापा दयिषुमस्य लं अविध्या इवादां ता दयाः प
 थिषु मारयि॥ अनर्थं मर्त्यः एव न यं चेवाप्यनर्थं इन्द्रियैरिति तेषां सुखः स्वमन्यत सुखं धर्माप्येयः परित्यज्य
 स्यादिन्द्रियवशात्तुगा॥ श्रीप्राणधनदारस्य हि प्रमपरिहायता अर्थानामाश्वायः स्यादिन्द्रियाणामनीश्वरः इन्द्रिया
 णामनेश्वर्यादिश्रया इत्यतः हिमः आत्मनात्मानमविचिन्मनो बुद्धीन्द्रियैरिति॥ आत्मास्यवात्माना वंधुरात्मेव रिषु
 रात्मनः वंधुरात्मात्मनस्तस्यात्मानेवात्मात्मना जितः एव नियता वंधुः स एवा निमित्तारिषु सुखाद्विज्ञा जालेन रुषाव
 पिदिता बुद्धी कामश्च राज्ञः काधश्च तोषदानं विमुच्यते॥ समवेक्ष्येदधर्माप्यौ संनारान्योधिगच्छति सविसेन नृतमं नारः स
 तं सुखमधातयः पंचानां तरंगं च न विजित्यमाना मया रं जिगीयति रिषु न न्यादिपदानि भवन्ति तं दृश्यं ति हिं दुर्गात्मा
 नां वेंडियेः एतेना उफलं ह्यद्युक्तं उहमदां तो संपारा समाधनानि मनः स्यात् मनश्चाश्रयात्॥

मनः स्यात्
 पाठः॥

महा॥

उत्पत्तये। उत्पत्त्यनयनतः पंचशतं निंदियाणि। पंचशतं निंदियाणि। पंच विषयताः पंच बुद्धयः। प्रत्याजनातिथया॥ अनायास
आयासमहिंसावाक्यकारहिताश्चवाचसंबंधीत्॥ परिमितान्तराज्यवात्वा। दानं च युष्मत्पुत्र्युपगः। आकाशाशुभाशु।
नोबधमानाः स्वकर्माणि। इंदियाणां मनीशां वा प्राजा नाराज्यविन्ने। असंयमायापकृतामयापां सुत्योदंडः स्पृशते मिश्रना
कत्। शुकेणाईंद्यातमिश्रनावातस्मात्पाये स हं संधिनकृयात्। मित्रावत्यनतः ज्ञातृपंच पंच प्रयो जनाश्रया मादाननिशुक्ला
नितमा पदसातनरं। अनस्यार्कवंशो वंमं तावः पियवादिता॥ दमः सत्यमतायापान नवं तिडरात्मना। आत्यज्ञानमनायासस्ति
निज्ञाधर्मनित्यता। वाकेचुशोरानेचनेताम्यं सुभारता। आकाशपरिवाराभ्यां विहिंसंय बुधबुधम्। वक्ता पापमुपास्ते
क्षममाणविमुच्यत। हिंसावलमसाधनां राज्ञोदंड विधिर्वलं। शुश्रूषावलेस्त्रीणां हमाशुणवतां वलां वाक् संयमोदिरप
तसुडकरतामामतः। अर्थवद्वपवित्रं च नशकं वदनापिच। अस्यावहतिकल्याणं विविधवाक्कुत्राधिता। सेवडनीषि
तागजवनयायोपपद्याता। राहतामायके विद्वद्वनं परशुनाहता। वाचाडरुक्तं वाचनं नमं राहतिवाक्कुसतां कर्मिनाली
कनारावातिदंरतिशरीरतः। वाक्कुल्यास्तननिदं बुशको हदिशयोहिंस॥

यनं। परावारेगवितानिधनं। राज्ञां यमाश्च
उदंशदिनियतं वचनं विचित्रं विस्मयकरणी। वाचनं निदितं नवतियातानमं राहतिवाक्कुसतां। कर्त्तिकर्त्ता कृतिफलको
वाणः। नालाकानलिकोतरमिस्सारिणः। निदंरंतिनिर्गच्छति। नाराचाइति प्रथमातवात्॥

अपार्चनानि विषयस्तानि। शामिता। न्येणां तशिष्योस्तु तव पुत्रारण्यनिकम्पतदेक्षयाप्यधनतरइतिमावत्। नागदेयेत।
वाक्कायकावदनाप्रियतंतिपिगहृतः। शाचतिराश्रयानि। परम्पनामर्म्युतपतंतिनानं डि। तानावसृजेयारुन्ः॥ य
। स्मेदिवाः पयंति। शुष्कायपरमवं। बुद्धिं तस्यायकषां तास्वपाचनानियंति। बुद्धो कलुषं नृतायां विनाशप्रसुपस्ति
नि। अनया नेयमंका। शाहृदया नायमर्पति॥ सयंबुद्धिः परीता तशुत्रीणां नरतयना। योडवानां निराधेनचिना नवमन्यास
राजलक्षणां संपन्नस्ते लाकस्यापिद्या नावत्। शिष्यस्ते शामिता। सासुधृतराष्ट्रबुद्धिः। अतीवमवशिष्टास्तिनागधे
युष्टरस्कृतः॥ तजसा प्रज्ञया विवशुक्ताधर्माद्यतश्च विद्वत्। अत्राकाशादादृशं स्याद्या। मोधर्मभृतावराः। गोरवात्रवराजं इव
रुद्राक्षशस्तिरिति॥ ॥ इत्युद्योगपर्वणि प्रजागार॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ बुद्धिर्नायामहाबुधेधम्मार्थमहितं व
चः। श्रुत्वा तानान्ति। पटति विवित्राणां हनायाम॥ विडर उवाच॥ सर्वता। एषु वास्नानं सर्वभूतेषु वा र्कवं। अनित्यं
समस्यातामा र्कवं वा विशिष्यात्। आर्कवं प्रतिपद्यस्व। अत्र सुभतं विनो। इदं कात्रिं परां प्राप्य प्रत्यस्वर्गमिवाप्यसि। या
वकीर्त्तिर्मनुष्यस्य पुण्यलाक प्रगीयत। तावमात्रं सुभया प्रस्वर्गलोके मदायात्। अत्राशुदाहरतीमिति हासं उगतनां वि
रावनेस्य संवादे कश्चिन्पार्थ सुधवता॥ ॥ केशिमुवाच॥ किं वासराः स्वि। च्यां सादिति जाः सिद्धिरावने॥

उरस्कृतः श्रुतिः सः। अत्रकोशात्। कृपालुतया। आदृशं स्यादकोयात्॥ विडरवाक्ये॥ आर्कवममिष्याप्रहृतिः। आजे
वामिष्याप्रहृतिविषयः। किं सिद्धिर्ति संबंधः॥

उद्योग

पर्यंकेपाधिवासं सुधवात्रागाः पत्नीश्च सुधवानं उपस्थानसुधवोऽपि तस्मात्प्राञ्चालाननस्यज्ञाननस्यज्ञानि॥
अथ केन समपर्यंकं सुधवानाधिगच्छति॥ विराचन उवाच॥ प्राज्ञापत्याहिदिवोऽष्टावयं कश्चिनिमत्तमाः॥ अ
स्माकरवृद्धिमेतेकाः कदावाः कश्चिज्ञानयः॥ ॥ केचिन्नुवाच॥ ॥ इहवाचां पत्नीश्च उपस्थानविराचनः सुध
वापतरागंतापश्येयं वासमागतौ॥ विराचन उवाच॥ यथानाडकरिष्यामि यथावन्नारुतापामा सुधवानं च मां चैव प्रा
तर्द्धासि संगतो॥ विदुर उवाच॥ अतीतायां वंशवर्ध्या सुहितोऽस्य मुञ्जला सुधवानं समागच्छन् प्राज्ञादिः क
श्चिनी तथा प्रसुवायामनेन स्मोपायार्थं प्रददौ मुनी॥ सुधवो वाच॥ अचालने हिरण्यं प्राप्ता देतव्यं मानं एकत्वमुप
संयन्ना न त्वामेहं त्वयामह॥ विरोचन उवाच॥ न तदा हीतुं फलं कं कर्त्तव्यं यथावदृष्टी॥ सुधवन्तत्त्वमहो मिमया स
हममासनं॥ सुधवो वाच॥ पिनाहिते समासीनसुयासीति वमासधः॥ बालः सुखे धितो गेहेन त्वं किं वन बुधसे॥
विरोचन उवाच॥ हिरण्यं च गवाश्च यद्विन्नमसुराश्च नः सुधव चिप्यो तेन पृथं पृथमाह त्विमं॥ सुधवो वा
च॥ हिरण्यं च गवाश्च तेषां स्तुविरोचनः प्राणयोस्तु यगं कृत्वा पृथं पृथवाचये विदुः॥ विरोचन उवाच॥
आवां कुत्र गमिष्यावः प्राणयोर्विपणो कृतो ननु देष्टव्यं स्नानानमनुष्येषु कर्हि चित्॥ सुधवो वाच॥ पितरं ते

तेवरासने
पातः

पह

आसनसुपरिश्रयः एकत्वं समासनो यवेशेन साम्येना फलकं काष्टासनं कर्त्तुं कुत्रा विष्टरः॥ दृष्टीवर्तिते दर्शनमयीः स्नाना
प्रार्थय सुयस्नाता॥

न चरितं महात्मिकवर्त्मनि गतं देयत्वा पीररिपुष्टा कृता मधुपर्कार्थं सुप्रकल्पिता॥ यथैव यथैवार्थितमनर्थितम
पि नो अचयोः॥ अधिविन्ना कृतसायत्रिकास्त्री॥ परपुरुषे पि हि प्रचिन्ना महीता बंधनतयेन वा पुरोधी यत इति
गमिष्यावः प्राणयोर्विपणो कृतो मुत्र स्यापि साह नो हि प्रकाशेना दृतं वदेत्॥ विदुर उवाच॥ एवं कृतप्राणा
यगो कृद्धो तत्रातिजगमनुः विरोचनु सुधवानो प्रकाशे यत्र निष्ठति॥ प्रकाद उवाच॥ इमौ नौ संप्रदश्येते वा
त्मानं चरितं महात्मासी विषा विवकुशाचक मार्गो विहा गतो॥ किं विमदिवं चरथेन पुरा चरथः महा विरोचनेन तत्र
वामि किं तमस्य सुधवना॥ विरोचन उवाच॥ नाम सुधवना मस्य प्राणयोर्विपणा वहि प्रकाद तत्त्वा पृथा
मिमा प्रश्नमवृत्ते वदी॥ प्रकाद उवाच॥ उदकं मधुपर्कं वाप्या नयं बुधवने ब्रह्म न त्वर्चनीयो मिथ्येता गोः पीव
रीकृता॥ सुधवो वाच॥ उदकं मधुपर्कं वाप्यथ एवार्थितं ममा पृथाम त्वं नो तथं प्रश्नं प्रवृद्धिपृथतोः किं वा स
णः स्त्रिवेयां स उता होस्त्रिहोचनः॥ प्रकाद उवाच॥ मुत्र एको मम ब्रह्म नृत्वं वसा क्कादिहा स्त्रितो॥ तयोर्विदुदतो
ः प्रश्नं स्वयं मस्मिद्धो वदेत्॥ सुधव उवाच॥ गां प्रदद्यात्स्वैरमाय यद्वा न्यस्या स्त्रियं धनादयोर्विवदतोस्तथं वा
चं नु मतिमं स्वयं॥ प्रकाद उवाच॥ अथ योने व प्रवृत्त्या अत्यं वायदिव चतः एत सुधवन्मृगामिदुर्विक्रामा
किं वसेत्॥ सुधवो वाच॥ यारात्रिमधिविनास्त्रीयां विवाह पराजितः यथा नाराजिनं प्रागोडुर्विक्रामा मतां वसेत्॥

सु

यं च

पुरोधाः पूज्यः न शततोऽन्यो पूज्यो मम विरोचनः पुत्रत्वात्॥

उद्योग

विकल्प
वः

नवानयं वसाद्ये साक्षि संबंधिकर्म निमित्तं तत्र उच्यते ॥ पुनस्तथापि अत्रियेवकाः सत्यं पश्चात्पुनरितोषः कार्य इति
नात्पः ॥ ५ ॥ पुनर्विवकाः सम्यग्वादी ॥ यं वपुरुषात्तदंति निरययानतात् ॥ अंगिराः सुधन्वयिना ॥ त्वत् ॥ त्वत्मा तातवेति शेष
न गवेष निबद्धमन्त्रबहिर्हरिबुद्धितः ॥ अमित्रात्रयसः पश्येद्यः साक्ष्यमहं न वदेतां यं वपुश्च न ते दंति दशहंति गवान्ते दं
ति जानाने जांतां ॥ अहिरण्यार्थे न वदन् ॥ सर्वस्मिन् दंति मासहम्या न वदी ॥ ॥ प्रक्रादुवाच ॥ ॥ मन्त्रः श्रेयानं गि
मवे सुधन्वा त्वहिरोचन ॥ माताम्य श्रेयसी मातुस्तस्मा च तेन विजेत ॥ विरोचन सुधन्वा यं प्राणानामिष्टरस्तव ॥ सुधन्व
न्मुत्रमिवा मित्वया दत्त विरोचन ॥ ॥ सुधन्वोवाच ॥ ॥ यद्दर्ममहर्षी यास्वनकासा दन्तं वदी ॥ पुनर्ददामि ते पुत्रं तस्मा
त्प्रक्रादुद्धर्ता एव प्रक्रादुत्तमे मया दत्तो विरोचन ॥ यादश्च कालं न कुर्यात्कुमाय्योः सन्निधौ मम ॥ ॥ विदुर उवा
च ॥ ॥ तस्माद्गजे इन्द्रमर्थे नानुवक्तुं मर्हसि मागमं मुता मात्यो नाशं पुत्रार्थं मनुवन् ॥ न देवा दंता मादाय रक्षंति य
अया लवन् ॥ यं तु रक्षि तु मि वंति बुधा संविजं जंति ॥ यथा यथा हि पुरुषः कल्याणं कुरते मन ॥ तथा तथा स्पृश सर्वार्था
ः ॥ शिष्यं ते नात्र संवाच ॥ नितं बहं सिद्धिना चारयंति माया चिन्मायया वर्तमाना ॥ तीक्ष्णं कुंता इव जातयद्वा च्छंदा स्पृशं
प्रजहन्त्यं त काले ॥ मत्तायानं कैलहं मृग विरं नार्या एतोरं तरं जाति ते दं ॥ राजहिंस्रं स्त्रीपुंसयोर्विवाहं वज्रान्मा कुर्वेद्यं
बहं सिद्धे दानमाया चिन्माया संबंधि नंतरंति ॥ तापितेन वर्तमानं व्यवहरंतमित्यर्थः ॥ मत्तायानं मद्युमर्त्तानां यानगोष्ठी
विकल्पे कलारहितः ॥ अकुशलं तस्य तावद्विकल्पं न हिनोपात् ॥ अंतरविने दनं विरकरणं ॥ एवं जाति ते देयि ॥

५९

मनुदेवाणि ज्ञयस्व स सा मुद्रकः ॥ सा मुद्रकादीनां अर्थमात्रपरत्रया धमादि विषया ज्ञानादशाहं ॥ चोरा एव वपुः स मुद्र
यो यस्य पुंसः न चोरा पुंगं ॥ शलाकः याशकः ॥ तेन धूर्तं कितवमित्यर्थः ॥ कुशील वं न दन दृति ॥ मित्रमारः ॥ स्वस्मै वगज उतरका
लं तद्वचनस्य सत्ताया मग्रहे न वेद्यमिति ॥ मानोति मान ॥ पराये ह्ययाः कर्षप्रत्ययस्तदर्थमग्निहोत्रं मानाग्निहोत्रं मोनं
मोना हिनयः एता न्यग्निहोत्रादीनि चत्वारि वस्तुतोऽनयं करणपरिचयश्चाऽविधि कृतानि मानार्थत्वन कृतानि नयनर

सा मुद्रकाणि जं चोरा पुंगं शलाक धूर्तं च विकिसं कं च ॥ अरिं च मित्रं च कुशील वं च नेता साक्ष्ये लक्षिकुर्वीत सत्ता
मं नाग्निहोत्रं मुनमानमोनं मानेनाधीतमुत मानयत् ॥ एतानि चत्वारि नयं करणि तयं प्रयत्नं यथा हतानि अगारहा
दी गारदः कुंडाशी सोमविक्रयी ॥ पूर्वकारश्च सूची च मित्रक कृपारिदारिकः ॥ चूणा हायु रनली च यश्च स्यात्पानयोधि
जः ॥ अतितीक्ष्णश्च काक्षश्च नास्ति को वेदनिदकः ॥ क्व वप्रश्दणो व्रात्यः कीनाशश्चोर्थवानयिरहे सुकश्चो हिंसास
र्विब्रह्म हर्षि ममा ॥ दणो क्वा जायते जातरु यं युगेन न शेव्यवहारण साधुः ॥

करुणं प्रयत्नं ॥ कुंडाशी वक्रनोजी ॥ पूर्वकारः पूर्वविदेको व्यातिषिकः ॥ सूची सूचकः ॥ अतितीक्ष्णो हिंस्रः ॥ काक स्त्री
र्थकः कस्तीर्थं प्रतिग्रहजीवी ॥ क्व वप्रश्दणः ग्रामजानार्थं क्व वप्रश्दणो व्रतमानः ॥ अर्थवानयि कीनाशः कर्ष
कः ॥ दणो क्वा जलितं दणं ॥ युगेनांगल वहनकाष्ठे ॥ तदोदयः ॥ व्यवहारे संव्यवहारे ॥

उद्योग

ति

अर्थकृदेषु प्रयाजनसंदेधु उपकारकाराणां। सुहृदोरयश्च। दाह्यं जीवकामिनां। संयमात्त्वमयेत्यः। आत्मनि प्रसादं
व्ययेनार्थनिवृत्त्यावाप्रतिसंहतिः स्वयं वर्तमानश्चान्न द्रव्यमहासतोपि बलादानयतीत्यर्थः। एषगुणो राजसत्कारः। अन्ये वेत्ता

अग्रेतयेष्वर्थकृदेषु धीरः। रुद्रास्वायसुहृदश्चारयश्च। जरा रुपं हरति हि धैर्यमात्रात्सुः। प्राणान्धर्मवर्थाः। मसूया
। क्रोधः। अयं शीलमनार्थमेवाक्रियं कामः। सर्वमेवातिमानः। श्रीर्गलात्पुनरतिप्रागः। आसंप्रवर्द्धति। दाहात्तुं कर्तुं
सूतं संयमात्प्रतिष्ठते। अष्टौ गुणाः। पुरुषं दीयति प्रजावकोत्तरं वदमः। शुतं वा। यराक्रमश्चावकुनापि तावदानं य
प्राशक्तिरुत्तजताच। एतान् गुणान् स्नातमहातुतावानेको गुणः। स अयने प्रमह्य। सा जायते सत्कुरते मनुष्यं सर्वोत्तमं गुण
नेषु गुणोतिताति। अष्टौ च ये मानि मनुष्यलोके स्वर्गस्य लोकस्य निदर्शनानि। चत्वार्येधामन्वेतानि मद्रिश्चत्वा
येधामन्वेवयंति संतः। यज्ञोदानमध्ययनं तपश्चत्वार्येताश्च वेतानि सद्भिः। दमः सत्यमाक्रवमादृशं स्य चत्वार्ये
तान्युच्यंति संतः। इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं कृपा धृणाः। अलो न इति मार्गे यंधर्मस्याह विधुः स्मृतः। न सा मना
यत्र न संति दृष्टा दृष्टानते येन वर्धमाना सौधम्येन सत्यमस्ति सत्यं न तद्वत्त्वेनाभ्युपेतं। सत्यं रुपं शुतं।

निनित्यसंबद्धानि। अत्र दयंति प्रयत्नेनेतिः सद्यधंते। अत्यपि सत्यादोदं नार्थेयज्ञादिदं संतवात्। रुपं अमलिनाकार
ता। सुतं शांति

५८

विद्यावेदः। शोध्यं पारम्योतीतस्य पराक्रमः। चित्रनां च विस्मयहेतुवाक्यमापित्वं संसर्गस्य संबंधस्य योनयः। कारण
नि। एतद्युक्तैः ससृज्यते सर्व इति शेषः। मायी कीर्तिर्लोकप्रकाश्याय सप्तभ्याय कीर्तिः। दंदश्च कोरुतदः। निबुरोऽपि

विद्याकोत्तरं शीलं बलं धनं। शोध्यं च चित्रनां च वदशे मे स्वर्गयोनयः। मायं कुर्वन् पायकीर्तिः। पायमेवाशुर्वकनं।
पुणं कुर्वन् पुणकीर्तिः। पुणमत्यंतमश्रुते। तस्मात्पायं न कुर्वीत पुरुषः। शशितवतः। प्रज्ञायां नाशयते क्रिय
माणं पुनः पुनः। नष्टप्रज्ञः पायमेव नित्यमारुतेन रः। पुणं प्रज्ञावर्द्धयते क्रियमाणं पुनः पुनः। दृष्टप्रज्ञः पुणमेव नि
त्यमारुतेन रः। पुणं कुर्वन् पुणकीर्तिः। पुणस्त्वनं समर्धति। तस्मात्पुणं निषेवेत पुरुषः। सुसमाहितः। अस्य को
दंदश्च को निबुरो विरक्तवठः। स कुरु महदा मोतिन विरात्यायमाचरन्। अनसूयः कृतप्रज्ञः शोमनात्याचरन् सदा
। न कुरु महदा मोति सर्वत्र च विरोचते। प्रज्ञा मेवागमयति यः प्राप्तेन्यः संयदितः। प्राज्ञो ह्यवायधर्माष्टौ शक्रोति
सुखमधिष्ठे। दिवसे निवत कुर्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत्। अष्टमासनत कुर्याद्येन वर्षा सुखं वसेत्। पूर्ववयसिन
कुर्याद्येन वृद्धः सुखं वसेत्। यावज्जीवेन त कुर्याद्येन प्रेत्य सुखं वसेत्। जीर्णमन्नं प्रशंसति नायं विगतयौवनाः।
। अरं विजितं संशमंगतयोरंतयस्तिनं।

यवाक्। त कुरु सुखं। विगतो निर्गतः। संशमोस्मादिप्तिः संशमं जित्वा निवर्त्तते
इत्यर्थः। तं मनस्विनं तत्त्वज्ञानिनं गतयारं अति कृतं संसारयारं अन्यथा तरायोगविधुसंनवात्॥

विगतयावः
मन

उद्योग

५ वक्ष्ये

वित्रमधर्मरूपमपिधीयते ज्ञानादिना निवारणान् अवदीर्यते विद्वन्तरं वति। आत्मवतां आत्मनि ज्ञानार्थं संबधा
नां। प्रनवउत्पत्तिः। नाधिगतवोनाधिगंतुशक्यः। सुवर्त्मपुण्यासुवर्त्तमवतेनो यो पुण्यतितां बुद्धिवायारमात्रेण

धनेनाधर्मलब्धेन यविप्रमपिधीयते। असंभृतं तद्वति ततो न्यदवदीर्यते। गुरुगत्तवतां शास्त्राशास्त्राशा
दुरात्मनां। अथप्रयत्नयथापानां शास्त्राविस्मृतो यमः। रुषिणाचनदीनांचकुलानांचमहात्मनां। प्रनवोनाधिगंतवः स्त्री
णां उच्चरितस्य च। हिजातिपूजाभिरतो दानाजातिषु चार्कवी। कृत्रियः वीलनायाजंश्चिरं पालयते मदी। सुवर्त्मपुण्या
पृथिवीचिन्तितपुरुषाप्रयः। शूरश्चकनविद्यस्य यश्च ज्ञानातिमेवितां बुद्धिश्चेष्टानिकर्माणि वा कुमध्यानि तारत
। तानि जग्राजघ्न्या निगारप्रत्यवरणि च। दुर्धनेषु शकनो मदेदुः। शमने तथा। कर्मे विद्युत्तमा धाय कथं वंच
तिमिबमि। मर्विणीणे रुयेना सुयां उवातरनर्थेन। पित्रवर्त्तनते सुवर्त्तमपुत्रवत्॥ ॥ इत्युद्योगपर्वणि प्रजागार
विदुरवाक्ये॥ ॥ विदुरउवाच॥ ॥ अत्रेवोदाहरंति ममिति हासं पुरातनं। अत्रेयस्य वसंवाहं माध्यानां च तिनः
। शुतं चरंतं हं मरुयेण महर्षिसंमिति व्रतं। माध्यादेवामहाघातपर्यपुत्रं तविपुत्रा। माध्यादेवावय। मैतेमहर्षेदृष्ट
भवंतं न शकुमोनुमातां शुतेनधीरा बुद्धिमांस्तमोनः। कायावाचवक्त्रमहं सुदारं॥ ॥ हेमउवाच॥ ॥ एतत्कार्यममराः

कर्मश्रेष्ठं येन ते तथा। एवं वाक्कादौ। प्रत्यवरमतिजघनं प्रजाजकनेहस्तदुयेण। आस्मोनवामः। हांसोऽकार
लोपात्ताव॥ कायां कविर्विद्वान्। तन्न कृणानि धारिनी॥

मास्मा
धरा

श्रुतिः संदेहः। आत्मादिषुानाकोशेन शयेन। अपि उक्तमतेः मत्सुः शोक एव तितिकृतो न वति। यद्वानाकोशेन देवदाको
ष्टारदहति। अवमानीमानः पूजापरविषयाया नामनुनयति न करोति। रुषिंतीरोषकारिणी यरम्याधर्मो रामो धर्मरति
॥ निरुक्तिमलक्ष्मी। परश्वेदेन मतिवादवाणेः रणधातुर्वचनार्थे द्विकृतं॥ विविच्यमानो हीनः। क्रियमाणः। अतरिच्यमा

संश्रुतमेधुतिः रामः सत्यधर्मो हविः। श्रुतिं विनीय हृदयस्य सर्वं प्रियाप्रिये चात्मवशं नयीत। आकुरणमानो नाको
शान्मत्सुरवतितिकृतः। आकोष्टारं निर्दहने सुकृतं वास्य विदति। नाकोशी स्यान्नावमानी परस्य मित्रो हि तोतमीवो
प्रासवी। नवाप्तिमानी नवहीन इतो रुकावाच सुशती वर्जयित। मर्माण्यस्त्रीति रुदयं तथा सूचूकावाचेति हिंती हउ
सा। तस्माद्वाचमुयती रुद्ररुपाधर्मो रामो नित्यशो वर्जयित। अरुउदं परुषं रुद्रवाचं वाक्कं टके विउदं तं मनुष्या
न्। विद्यादलक्ष्मी कतमं जनानां सुखेति वदंति कति वदंते। परश्वेदेन मतिविधेयवाणे र्भृशं सुती ह्मे रनमार्क
हीष्टैः। सविध्यमानो यतिविध्यमानो विद्याक्कविः सुकृतं मेदधाति। यदि संतं मेव ते यद्यसंतं तयस्तिनं यदि वास्तेन
मेव। वामो यथा रंगवशं प्रयाति न यामेव वशं मत्सुपेति। अतिवाहं न प्रवदेन वादयेद्यो नाहनः प्रतिहन्त्या न घात
येत्। हं उच्चयेने वतियाय कं विनमे देवाः। मृदयं त्यागताय॥

नोऽरितिको महान् क्रियमाणः पूज्यमान इत्यर्थः। दधानि पुष्पाणि। रंगवंशानीत्यादिरंगवसंतदुयानुकारित्वात्। न प्रति
स्वयं न प्रतिघातयेत् परेण॥

उद्योग

शः

व्याकृता दुष्टारितसत्त्वात्तत्त्वावात्। व्याकृतं सत्त्वात्तद्वितीयं श्रेयः॥ संतिविशने संवसति। यतो विषयात् निवर्त्तितनत्ररज्य
तद्विमुक्तनष्टत्वात्तत्त्वावात्। नावत्तिदुःस्वमण्ययिति। न जीयते कामादिभिः। अन्नान्नासिनः। मां त्वयतिष्ठियं वदति नान्दर्थ
कं न मिथ्या राधमा राधनं श्रयराधमपराधः सन्तोः। क्रोधमवशवात्। वयतायाः। नावतीतन निवर्त्तितमन्युवशयवतव
अव्याकृतं व्याकृतावे यश्चक्रः सत्यं वदेद्याकृतं तद्वितीयं। प्रियं वदेद्याकृतं तद्वितीयं धर्मं वदेद्याकृतं तद्वितीयं। यादृशो
शान्तिविशने यादृशो पश्येते। यादृशो ब्रह्मविभुतादृशं च निष्ठुरुषः॥ यतो यतो निवर्त्तिततस्ततो विमुच्यते। निव
र्त्तनादिसर्वतो न वेत्तिदुःस्वमण्ययि। न जीयते नावृजिगीषतेः। न्यान्नाविरक्तवा प्रतिघातकश्च। निहा प्रशंसा सुसमस्तना
वोनशोचते रुष्यनिनेव वायं। नावमिबतिसर्वस्य नावावेकुरुते मनः॥ सत्यवादी नृदुर्हीतायः। सउत्तमपुरुषः॥ नानर्थकं
मां त्वयतिष्ठिजायदृशतिवाराहापराहे जानाति यः। सउत्तमपुरुषः॥ दुःशासनसूयहो मिशस्तो नावर्त्तितमन्युवशात
रुतघ्नः॥ न कस्यचिन्मित्रमथोदुगत्मा कलाष्टेता अधमस्य दधुमः॥ न श्रद्धातिकल्पारं पारम्यो यनुशंकितः॥ निराक
रोति मित्राणि यो विमो धमपुरुषः॥ उत्तमाने वा सवेत प्राप्ते काल उमध्यमान्। अधमांस्तु न सवेत यश्चेदुतिमात्मनः। प्रा

ति। अथो अपिबुदुरात्मेव न वति। एताः दुःशासनस्वा अधमस्य कला विद्या शिक्षा विषय इति यावत्। कल्याणं पुण्यं य
रम्यं पारम्यं आत्मनोः सद्दृष्टदृशी न ते शुशंकितः॥ प्राप्ते काले। अयोग्ये काले आयदीत्यर्थः॥

हृ

असहनेन असतां दुष्टादिबलेन। प्रज्ञया। अर्थार्थमात्रपरतया विमानाः यजाः समुहताः पुरुषाः॥ तानिमहाकुलानीत्यर्थः
। अत एवाप्येयित्येकानृतास्तानिमहाकुलानि। न वयते। न चलति। प्रदातेना विलम्बा मना संबध इति यावत्। तेन चरंति
नोति विविचमसहनेन नित्यो बानात्प्रज्ञया योरुषेण। न त्वेव मस्य सते प्रशंसा न हविमाप्नोति महाकुलानां॥ ॥ धृत
राष्ट्र उवाच॥ ॥ महाकुलानां स्पृहयंति देवा धर्मार्थं नित्याश्रयं कुरुताश्च। शुभमिवा विदुरप्रश्नमेतं न संतिवैकानि
महाकुलानि॥ ॥ विदुर उवाच॥ ॥ तयो दमो ब्रह्मविसे विज्ञाताः पुण्या विवाहाः सतस्तान्नदानां येषे चित्तममगु
णवसंति स मय्यज्ञास्तानिमहाकुलानि। येषां नृपे तं वयते न ये निवृत्तप्रसादेन चरंति धर्मा ये कीर्त्तिमीदंति कुले
विशिष्टान्यकानृतास्तानिमहाकुलानि। अनियुक्तविवाहे वैदस्यो रपादनेन वा। कुलान्प्रकुलतां याति धर्मस्यानि
कामण च। देवश्च विलोयेन ब्रह्मस्वरणेन वा। कुलान्प्रकुलतां याति धर्मस्यानि। क्रमेण च। ब्राह्मणानां परिनवात्परि
वादाच्च नारता। कुलान्प्रकुलतां याति न्यामाय हरणेन वा। कुलानि समुपेतानि गोतिः पुरुषतो र्थतः॥ कुलसंख्या न गतं
नियानिहीनानि वृत्ततः॥ वृत्ततस्त्वविहीनानि कुलान्यन्यधनानि च। कुलसंख्यां प्रगच्छति कर्षति च महद्यमः॥ वृत्तं ज
ज्ञेन संरक्षेद्विचमेति वयाति वा। अहीणे वृत्ततः। हीणे वृत्ततस्त्वदतो दतः। गोतिः यश्च निरश्चैश्च कथा च सुमहद्वयोः
प्राप्नुवंति धर्माश्च विवाहेः कुविवाहेः॥ परिनवात्तानां परिवादा निहातः॥ पुरुषेन पुरुषेति। परमं श्रेष्ठं तेन
च॥

उद्योग

समितिसेनकं निर्वपितं क्रियेत्। कथं कथं धीर्वाजानि धर्मैरां प्रवृत्तातिप्रवृत्तयः॥ अतिशयादीतिप्रति। परया अदया
उपेतानि तथा परं सकृत्तिमुपनीतानि उपगतानि परमसत्कारमतिनातिवन्ति। युक्ता उद्युक्ताः॥ सगता निबंधमात्राणि
कुलानि न प्ररोहंति यानि हीना निवृत्तः॥ मानः॥ कुलेवरक कश्चिदसुराजामात्यो मायश्चायहारी॥ मित्रद्रोही निरुति
को नृतीया सर्वशीवापि वृद्धे वापि तिष्ठति॥ यश्च नो ब्राह्मणं हन्याद्यश्च नो ब्राह्मणान् दिवेत्। ननः समितिगते द्यश्च नो निर्व
पे कृषिं। तृणानि च मिरुदकं वा क्वचुर्धौ च सुवृत्ताः॥ सतामता निगेहेषु नो बिद्यंते कदाचन। अदया परया राजचुपनीता
निसकृतिं प्रवृत्तानि महाप्राजधर्मिणां युग्यकर्मणां॥ सद्भो पित्रारं वृत्तः। स्यं दनो विशाको वोढुन तथा न्ये महीजाः एवं
युक्ता नारमहातवंति महाकुलीनां तथा न्ये मनुष्याः॥ नतमित्रं यस्य कोपादितेति यद्मित्रं शंकिते नो एव यं। यस्मि
मित्रे पितरी वाश्च सीततदि मित्रं संगतानीतराणि। या कश्चिदयसं वंधो मित्रतावेन वतीत। मय वंधुस्तमित्रं मागतिस्त
त्यरायं। चलचित्तस्य विषुमो वृद्धाननुपसेवते॥ पारिप्लवमातर्न त्यमक्रवो मित्रसंग्रहः॥ चलचित्तमनात्मानमिंद्रिया
णां वञ्चा नृणां अर्थः समतिवर्ती तदंसाः शुक्रं सरो यथा। अकस्मादेव कृप्यंति प्रसीदंत्यनिमित्ततः॥ शीलमेतदंसा
धुनामद्वयारिप्लवं यथा। सत्कृता अकृता यश्च मित्राणां ततवंति ये। तान् नृतां पिक्रव्यादा। कृताघ्नो यमूज्यते। अथ
पारिप्लवमते शूलबुद्धे। मित्रेण संग्रहः संतवः॥ अनात्मानमवशी कृतात्मानं। अहं मेधः॥ पारिप्लवं वातेन चाल्यमानं। तस्य च
प्रकोपप्रसाहो गर्जिता गर्जिते कृतोर्थः प्रयोजनं येषां ते कृतायः॥

६१

सतापः शोका। नष्टपरिदेवतस्याः। शोकेनापियत्र हंत रनवाप्यमवाप्यमेव तर्थाः। तेषां मध्ये यद्वर्द्धते यवयु। तत्र स्ववर्ते हीना
बुद्धिर्नवति। तत्रः कृशो यक्षो पवासो दिनाधर्मपरचात्। शिखापतिमन्त्रा पद्मि रवा मिथ्या च मता। उदि संजातं। इदं
च ये देवमित्राणि म। ति वा मति वासुंति ग्राधने। ना तष्ट्य च यत्प्रजा नानिमित्राणां सारफल्युतां। संतापाश्च रपातरू
पं संतापाश्च स्यात्तुलं। संतापाश्च रपातज्ञानं संतापाद्या धिष्टुवति। अनवाप्य च शाकन शरीरं चोपतप्यति। अथ
मित्राश्च अहं यतिमास्माका के मनः कृथाः। पुनर्नारा म्रियत जायत च पुनर्नरो हीयत वर्द्धते च। पुनर्नरो याच
ने याचात च पुनर्नरः। शाचति शाच्यति च। सुखं च दुःखं च मयाना बोवला नाला लोमरणं जावित च। यययिशाः सर्व
मिनास्मृता तस्मादीरा निवहये त्रयो वेत्। चला निहो मा मिष डिडिया णित पाय द्य वर्द्धते तत्र न वा ततस्ततः स्व
तबुद्धिरस्य चिद्रोदकुना दिवति त्पमनः॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ तत्रुद्धः शिखी राजा मिथ्या यचरितो मया मेरा
नाम मधुवाणां बुद्धिना तं करिष्यति। नित्यादि न मिदं सत्वं नित्यो दिन मिदं मतः। यतस्य दमबुद्धिं स तस्मै वरमदा
मता॥ विदुः उवाच॥ ॥ नात्यत्र विद्या तपासानां न्य। वेदियति यदात्। नात्यत्र लोभं स त्यागाच्छांतिं पश्यामिति
नय। बुध्दानयं प्रपुदति तपसा विदते मदन। उरुशुश्रूषया ज्ञानं शांतिं योगिन विंदति। अना शिना दानं पुण्यं वेदं
मम सत्त्वमात्मा। विद्या आत्मज्ञानं। लघुशीघ्रं। बुध्दा आत्मबुध्दा। तयं दुःखं प्रतिसंभननं। मदत्तं सुसत
वात्मज्ञानं। उरुशुश्रूषया त्यागन विषयानां। शांते दोषस्यानि। वरदुण्ये शांतिव दोक्तिकर्मजं पुण्या॥

उद्योग

श्र

अधातादीनां फलं सुखं तस्य रागद्वेषमादृश्यां तलनां तानि त्रिज्ञातिनिदयंतः विद्यदितज्ञातिनयानि ज्ञानं सं इति
अत्राणि निज्ञानं गादिकं ज्ञातिनिदयमित्यर्थः । प्रज्ञानं काधनावासादकुचनवंतीत्यर्थः । योगोऽलं ज्ञानो लब्धपरि
रक्षणं च मे । उत्र मे यागस्तु मे न कल्पति नोपपद्यते । एतादृशं ज्ञानं दर्शयति । संज्ञाव्यमिति । संपन्नं संपत्तिः स्त्री
रागद्वेषविनिर्मुक्ता विचरन्ती ह मोक्षिणी । स्वमीतस्य सुखं सुखं सुखं तस्य च कर्मणा । न एतस्य सुखं तस्य तस्यां ते सु
खमेधता । आस्तीत्यतिशयनानि प्रपन्नानि विनिर्मुक्ता विनिर्मुक्ता तानि स्वामी सुराजत्रतिमा सुखं तिनमागधः । सूर्यमाना
नं सूर्यते । न विनिर्मुक्ता उचरति धर्मन विमुखा सुखं मीदतिज्ञाः । न विनिर्मुक्ता गोरवंप्राप्तुवति न विनिर्मुक्ता प्रशमाराव
येत । न विनिर्मुक्ता स्वरातपय सुखाया गादृमकल्पति न विनिर्मुक्ता । निज्ञानं विमुक्तं ज्ञानं न विद्युत किं विदित्यः ।
दिनाज्ञात् । संपन्नं गा सुसंनयं संनयं बाह्यं तपः । संनयं चापलं स्त्रीणां संनयं ज्ञातिनयः । ज्ञानं वाप्याय
तानि तपः तवावकुलाः समाः । बहून्वकुला दायमासीदतीत्युपमासता । धर्मायतिव्यापता निज्जलं तिमदितानि
व । धृतराष्ट्रो लुकाती वज्ञातायानरतर्पन । बाह्यं तपः । अथ यथाः स्त्री सुज्ञाति सुगा सुच । हेतादिव फलं एकं धृत
राष्ट्रपतं तित । महानप्येकजो ह हो बलवान् सुप्रतिष्ठितः ।

रादे । तनवः रुशगा । आयतादीर्घाः । ततो र्ध्वं शीघ्रं चेदादु रित्याश्रयः । बकुलाः समाः बहून्वर्षान्मिता सुयमा । संतपतयो
प्यायवहरतीत्यर्थः । स्त्री । धित्य समर्थो पलक्षणा । तना समर्थो पिनवा वनी योजानि रित्यर्थः ।

६२

प्रसहः सत्यः धनवतामप्यातुरत्वादन्योनगुणः न इति कल्याणां शरणेन संबोधने । गोरवात् । यथा राजसंबोधने जयं विज्ञाय
येत्यादि । कटुकं कटु । कर्मकार्यं पुरुषधर्मा विलांती हं वेदकं । उक्तं साहकं । विषयेषु रुपादिषु न तु स्वरूपं । तिष्ठानानि
नवात् । तदेवं तत्राधिजागरादिनाशो केन रोगो न विषयिततः संज्ञास्य । येन जोको न स्पृहति रोगनिहातात्यर्थः । मृदुना सहिषु
प्रसह्य एव वनेन संस्कंधो मर्दित्रं कृणात् । अथ ये महिना हृत्वाः संवृताः सुप्रतिष्ठिता । ते हि शीघ्रतमावाता हं संहंते न्योन्य
संश्रयात् । एवं मनुष्यमयेकं गुणैरपि समचितं । शक्यं हि संतो मनुजं तवायुर्धुममिविकको अन्मोन्यमनुपष्टं तादन्योन्याया
अयेराजा ज्ञातयः संप्रवर्द्धत मरमी नोत्पलान्पुनः । अवधा बाह्यं तपः गावो ज्ञातयः शिशवस्त्रयः । अथांवा नानि सुंजीत
ये च स्युः शरणगताः । न मनुष्येषु गुणः कश्चिद्वा जन्म धनतामृते । अनातुरत्वाद् इत्येतत्तत्कल्याहिरो गिरा । अथाधि
जंकटुकं श्री रीरागि माषातुवंधं पुरुषं तीक्ष्णं सुहं । संतापे यथ न पिबंते संतो मनुजं महाराजपि बभूवुः । रोगा
हिता न फलान्प्राप्यंते न विलसंते विषयेषु न बाहुः । कोपता रोगिणो नित्यमेव न बुध्नात धनतो गात्रसौख्यं । पुरुषं सुक
नाकरो स्ववचो मनुते जितां शौचं प्रेक्ष्य राजन् । दुर्धनं वारायत्यहं वत् । कितवत्वं विं पंडिता वर्ज्यं तानत
हं यन्मृदुना चिरुध्यते मिश्रो धर्मस्तरमासे वितवः ।

नामहयदिरुध्यते तत्र बलं किं उयत्र क्रोधनेन हृदवाः पांडवास्तुलं न च बलेन त्वया प्राप्तमित्यर्थः । मिश्रो धर्ममिश्रोऽध
र्मः सेवितव्यो नाधर्ममात्रं ।

उद्योग

कुरो हि सा मात्र रुचिः मृदुघोषा मृदुः सवैषोदातीत्ता मेधी चूना आचार विरहात् ॥ प्रजागरे ॥ इन्द्रका मुकं रोहिता मरी
वीतघान्मूर्धः तस्य पादा नत्रमीसा एतेनासक्यविषय इत्यत्र वता रविना अशिष्य शिष्य लक्षणा हीना कुपेदतिवेलां सार्धसिधर्ष
प्रधमिनी कूरसमादिता श्रीमृदुघोषा गवतिमुत्र पुत्रान् धावरीष्ठाः पांडवान्मालयं उपांडोः पुत्रस्तव पुत्रांश्च पातु एकामि
त्राकरवो ह्येककार्या जीवंतु राजसुखिनः समृद्धाः ॥ मेधी चूनाः कोत्वा नां त्वमद्य त्वया धीनं कुरु कुलमाजमीठाया धीनं बाला
वनवासप्रत्यघ्नान्गोपायश्च संयथा सा तारुणा संधस्य त्वं कौरवयां दुष्टनिर्मीतं तरं रियवः प्रां र्थं उ। सत्येस्तिनास्तनर
देव सर्वे सुयोधनं स्तापय त्वं नारद ॥ ॥ इत्युद्योग पर्वणि प्रजागरे ॥ विदुर उवाच ॥ सप्तदशो वमात्रा जं इमनुः स्वायं तु
वो ब्रवीत् ॥ विचित्रविर्य पुरुषाणां काशं मुष्टिनिघ्नितानेवं इमं हि धनु रनाम्यनमो ब्रवीत् ॥ अथो मरीचिनः पादान
ग्राह्या नृपकृतस्य ॥ यथा विष्णोः शक्तिविद्युद्वरुणे ह्यथा तिवेलां ज्ञात हिंसेत ॥ स्त्रियश्च योरकृतिम इमं स्तुतयथा च
यं यावत्तकं च तेरा यथा तिजाना प्रकारात्पकार्यं यथा बलो बलिनं नित्यविरी ॥ अथ दधाना याच यो ब्रवीति यथा का
मान् कामयते नारद ॥ वधाहं संश्रुते सत्येयो वधा वसन्तु न तयो मानकाम ॥ एरुके त्रेतिर्वपनीयश्च बीजं स्त्रियं च यः परिवद
मिति शेषः ॥ स्वार्थे धिकोपि नाशक्य ॥ एवमन्यत्रापि ॥ हिंसेत मजने कबतो ॥ अकाधं यं करोतीत्याहो स्वार्थसिद्धर्मिति थूर
॥ ॥ ॥ स्वकृममात्रस्येष्टमत्रा क्यत्वा नावात् ॥ आयाचं य विउमनं ही अकामात निवत् ॥ कचिदकामा मिते पावेस्ततस्त्रि
यमिति शेषः ॥ वधा सहदा संनमस्यते अतुमन्यते ॥ तथापि मानकाम इत्याशयः ॥ वधा सह वसन्तु तं कुर्वन्निमानकाम ॥
समान काम ॥

६३

यस्मिन् यस्मिन् यः परस्तस्मिन् अतिवादः सर्वनितिक्रम्यानि नृयवा हो वपना एवं सर्वनितिक्रम्यानेति हो कर्षप्रत्येयानि
माना अत्यागोदान समये यदानमतिस्वादिन्यः अत्याशयति पाठे वद्वा शित्वा अत्र विधि सा उपरुत्वे प्रत्युयकारवा
ते ॥ तिवेलां यथापि लवान्मरामीति वादी दत्वा च यः कबतिया च मातां यथा मतः सांत्वमुया शयीत एतान् यंति निरयं
यावाहस्ताः ॥ यस्मिन् यथावर्तते यो मनुष्यस्तस्मिन् सथावर्तिनं सधर्मी ॥ साया चारो मायया वर्तितव्यः साधा वारः साधुना
प्रत्युयेय ॥ ॥ जगरु ये हरति धि र्यमाशा मृत्युः प्राणान् धर्मचर्या मसूया ॥ कामो क्रियंते मनार्थसिवा क्रोधः श्रियं
सर्वमवातिवमानं ॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ शतायुरुक्ता पुरुषः सर्वे वादश्रुतिरहा ॥ ताम्रो न्यश्च तसर्वमायुः केते हरे
तुना ॥ ॥ विदुर उवाच ॥ अतिमानोति वादश्च तथा त्वांगो न राधिया क्रोधस्तानु विधिवया च मित्रशेहश्च नानि षट् ॥ ए
त एवायसा सीक्षाः कृतं त्वां येष देहिना एतानि मानवान् धृतिन मृत्युर्न इमं श्रुते ॥ विश्वस्तस्येति यो हारान् यथापि पुरेत
त्यगः ॥ वृषलीयति हि जो यश्च पानयाश्च वनारत ॥ आदेशकृद्विहंता हि जानां प्रेषकश्च यः ॥ शरणागतहा विवमर्वे ब्रह्मदण
ः समाः ॥ एतेः समेत्य चर्चये प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः ॥ गृहीतवाक्येन य विदेवान्यः शेषाचनो काह विहिंसकश्च नानर्थक
त्या कुलिनः कृतज्ञः सत्यो मृदुः स्वर्गमुयेति विद्वान् ॥

शौयातः

नयविदवा
कः

तस्य च ह्येन शय्यावादिनो नार्थो यलह्यते ॥ परित्तवा कर्मणुटि ॥ आदे
शकृतमान्यानामपि आदेशकृता वृद्धिर्जीवो याय ॥ समेत्य संसृज्य ॥ अनय विदवान्योऽनाहि सवाक्यः ॥ ॥

उद्देश्य

६४

नक्रएवया
०१

कुतेवागसव्यमिति घृणां कृपावान्तेन कृणाहानादिर्नकार्यः॥ सहिकृपाविनीत्रसर्वधनत्वान्निश्च॥ राज्ञो राजहृत्तस्य।
मेनाजीविनां चाहनेन हंसा संनवात्। पुंश्चल्या सहव्यवहारसंतांत डयगमायवाहशंकार्यते॥ पुत्रादित्रयस्य उदूतनक
स्य धनार्थपीडानः कीर्तिसंतवारनकं वतन सुदूतमा कृष्टं यस्य स उदूतनकः॥

रूपमवयवसंस्थाननेदः। स्वरउदात्तादिवर्णः। कारादिः। तद्वनयप्रभृतिः। शुद्धता। म्यंशगिधेगुणपरसामानाधिकरणा। कुत्रमा
प्रवरमा। योपितसंगमस्य गुणवातागुणाश्चतिमितनक्तानाजनयस्यममितनक्तः। अनाविलमपत्यमन्यथा। वक्रवेन
नात्मादषमंनावेनाविलचप्रमगात्। आह्वानावकाशी। क्षिपंस्याक्षिपेति। अशुतंशास्त्राविगां। वराकसंभृतं वराक
एताश्चुणांस्नातमहाचुनावानेकोयुगाः। मययानप्रमस्य। राजाप्रदासचक्रुते मवृष्यं सवन्पुणानेययुगो विनर्हि॥
युगादशस्नातशीलनजतेवलरूपस्वरवर्णमिदिरेम्पशश्चगंधश्चविशुद्धतावशाः। सोकुमार्यप्रवराश्चनार्यः। गु
णाश्चपरिमितनक्तनजतआराग्यमाद्युश्चबलंखरंवच। अनाविलंवास्पनवत्यपसंनचिनमाह्वानद्विचिपेति
। अकर्मशीलचमदाशनचलो कदिष्टवक्रमायेष्टं सं। आदशकालज्ञमनिष्टावगपताश्चदमप्रतिवासरात्।
कदर्यमाकाशकमशुतचवल्लाकमध्वर्षेमान्यमानितं। निचुरिगां हृदविरेकतप्रमेताश्चशात्रोपितज्ञातु
याचित्। मस्तिष्ककर्माणमतिप्रवादित्या हृतवाहृदनक्तिकच। निरुह्यरागंपडमानितं चाप्येतात्रमेवेतनरा
धमाश्चद। महायबधनाह्वयाः। महायाश्चार्थबधनाः। अन्योन्यबधनावेति विनान्योन्यनसिध्यतः। उत्पाद्यु
त्रानहृणांश्चरुचाहृतिचतयोः। त्रिविधमयकाचित्। स्थानकुमा

वराकसंभृत
तापावः
व्याख्यातः॥

निचुरीनिचुरः। दीर्घं। इतिश्चस्वायत्तं। संस्तिष्ककर्माणमविचिंतकारिणां। अतिप्रवादबहुनाधिगां। निरुह्यरा
गमाहृष्टाचुरागनचुरककारमित्यर्थः। बधनेस्तिराकरणं॥

सुदस्ताज्ञातमान्यानामानिनमसजकं॥

इष्टारान्यथाकर्तुं समर्थोपिदिशोप्यार्थ। एतत्परदिताचरणं शूलकारणं। बुद्धिः। शास्त्रादिः। प्रभावः। शक्तिः। तेजः। प
रीः। प्रतिपादं। हासवी। अरण्यमंस्त्रो। यश्चनिर्बुद्धिः। पेत। दितंयसर्वज्ञतानामात्मनश्चसुखावदं। तत्कुर्यादीश्वरं ह्येतन्म
लेमवार्थमिदं। बुद्धिः। प्रभावः। स्त्रजश्चमत्रं सुवानामवच। व्यवसायश्चयस्यस्यातेस्याहृतिनयकुतोः। परंपादा
षात्रपांडवेर्विद्याद्वयत्रय्यायुगपिदवाः। संशकाः॥ बुद्धिर्वैरं नित्यबुद्धिर्नवासोयशः। प्रणाश्रादिषतांचहृष
ः। नीलस्यकोपस्त्रवचिवं। इकल्पज्ञोरास्पराज्ञश्चबुद्धिधिरस्य। उक्तादयस्त्राकमिमं प्रहृष्टः॥ अताग्रहस्तिर्य
गिवापतत्रस्त्रवचिवं। इकल्पज्ञोरास्पराज्ञश्चबुद्धिधिरस्य। उक्तादयस्त्राकमिमं प्रहृष्टः॥ अताग्रहस्तिर्य
राजन्त्याद्याः। पांडुसुतामताः॥ मावनेचिधिसव्याघ्रमाव्याघ्राजीनशास्त्रनात्। तस्याहृनृतेव्याघ्राव्याघ्रानस्यु
कृतेविनं। वृत्तिरिहृत्पातव्याघ्रव्याघ्रात्रहृत्तिकातता। नताहृत्तिकातल्याणांरपारयाविदिउगुणात्। यपिषा
ज्ञातुमिच्छति। तिर्गुणपापवेतमः॥ अर्थमिदिपराभिचनधर्ममवादिश्वरत्। नदिधर्मादिपेत्यर्थः। स्वर्गलोका
दिवाहृते। यस्यात्मादिरतः। पापात्कल्याणाचनिवृत्तिः। तनमवमिदबुद्धिप्रकृतिर्विहृतश्चया। योधर्म
मर्थकामचयथाकालेनिषवत। धर्माप्येकामसायागासासुहृच्चविंदति। सनियतति। यावगसुचितंको
धहृषयोः॥ सश्रियोनाजनराजन्यश्चाप्यसुनमुह्यति। बलं च विधंराजन्तुरुपाणांनिबोधनं॥ त

रिरसहृत्। सखंबलं। उचानमुद्यमः॥ व्यवसायोनिश्चयः॥ नीलस्यकोपस्त्रवचविकेउः। नीनशोनाशय। वेगमारंनो॥

उद्योग

हि

च त्विति उच्यते तत्र बलं त्वत्वं अत्रिजितं बलं कुलबलं कुलीनतया हि प्रजापरागः सर्वगणिवस्तुनि संयुक्तानि अपक्षि
यत्तु बाहुबलं नाम कनिष्ठं बलमुच्यते अत्र मांस्त्वानेन इति द्वितीयं बलमुच्यते तृतीयं धनं लानं च बलमाहुर्मनीषिणः
अत्र स्वस्य सहजं राजपिठं पितृपितामहं बलं अत्रिजितं बलं नाम तच्चतुर्थं बलं स्मृतं येन त्वेतां निःसर्वाणि संयुक्तानि निवारत
। यद्बलानां बलं त्वत्वं तत्त्वज्ञाबलमुच्यते । मदातयो प्रकाराय नरस्य प्रभावः ॥ तेनावेरं समासज्जहस्ते स्मृतिनाश्च
। सत्त्वाश्च राजसुमाप्यश्च स्वाध्यायश्च श्रुतश्च योगश्च ध्यायश्च विविधासनवाजः कर्तुं महेति । प्रजापरागानि हत
स्य जंतोश्चिकित्साकाः संति न चोषध्यानि न चामंत्रा न च मंगलानि न च धर्मा न च पापराः सुखिदाः ॥ सप्याश्च स्त्रिश्च
सिंहश्च कुलश्च चतुश्च नारतानां वा ज्ञायामतुष्येण सार्धं योतः तित्तु सः ॥ अत्रिस्तु जेमहस्त्रा कर्तुं शिष्टमिदं रुतु
। न चोषधुक्तं तद्द्वारुयवन्नो दाप्यातपरिः ॥ स एव वलुदास्यो यदा निर्मय्यदाप्यात । तद्द्वारुयवन्नं चान्यत्रिदं दत्त्वा शु
त्तजसा । एवमेव कुले जाता पावको एव ते जसः ॥ समावतानि राकाराः काष्ठेऽग्निरिव शरानि । लताधर्माश्चैव सुवः
सालाः पादुसुता मताः ॥ न लतावर्धते जातु मदाहुममुनाशिता । वनराजं सारवत्तु वा विक्कय सिंहावने पादुवांस्ता
नू विदि । सिंहे विद्वानं हि वनं विनश्ये सिंहा विनश्ये चूर्कते वनेन ॥ इत्युद्योगपर्वणि प्रजापरागः ॥

न्याषधिविकारः ॥ अथ वीराः ॥ अथ वंमंत्रा जयाप्यी ॥ अगदास्त्राताः न्यानि नेषजानि । कुलशुभो ज्ञातिः । उदीप्य
ते वर्षणादिना नि व्यज्यत । सालाः चक्षुशाखाः ॥ ॥ विडरवाक्ये ॥ ॥

६६

आयत्नागति । परितिलिप्तप्रकाशः आत्मसंस्तः । आत्मानुगतं धनं सर्वं प्रतिवेद्यति वेद्यः । न प्रतिगृह्णाति तेन दीयमानं दीयमानं म
यिवा । अहने हेतुः लोभा इनादिनि दीयमाना प्रतिगृहे हेतुर्भयान्ताया एतया वा शल्यकलीकांडकता । अवकीर्णीकृतवृत्तः ॥ अवि

विडरुवाव ॥ ॥ ऊर्ध्वं प्राणस्तुक्रामंति युनः स्वरिश्चायति प्रत्युत्ताना निवाद्या भां युनस्तान्प्रतिपद्यते । पीतं दत्त्वा साधवेया
गता अत्रानीयायः परितिलिज्यया हे । सुखं पृष्ट्वा प्रतिवेद्या न संस्तुत नो दद्यादन्नमवेक्ष्यधीरः ॥ अस्योदकं मधुपर्कवीणावनमं
अविप्रतिगृह्णाति गाहे । लोभो दद्यादथ काप्यि एतो वा तस्यानर्थं जीवितमाफुराये ॥ चिकित्साकाः शल्यकतविकीर्णीस्तेनः कू
रोमद्योन्मूलहवामेनाजीवीश्रुतिविक्रायकश्चतुर्विधोऽपि तिथिर्नैदिकाही ॥ अतिक्रेयं लवणं एकमन्नं दधिहीरं मधुतिजं
घृतं च । तिलमांसं मूलफलानि शाकरं कंदमः सर्वं मंध्रायुडाश्च । अरोषणोयः समलोष्टकां वनः प्रहीणो को गतसंधिविप्र
हः ॥ निहा प्रशोभो यरतः प्रियाप्रिये त्यजन्नुदासीनवदेषि च्छुकः ॥ नीवारस्तुले सुदृशा कवचिः स्वयं यतात्मा प्रिकायेषु चो
दः ॥ वने वसन्नतिथिषु प्रमत्तो धुरंधरः पुण्यकंदेषतायसः ॥ अयं कृत्य बुद्धिमतो हरस्ते स्मृतिनाश्च सेतः । दीर्घे बुद्धिमतो वा
कुर्यान्मांसं हिंसति हिंसितः ॥ न विश्वमेव विश्वसे विश्वमेनाति विश्वसेतः ॥ विश्वस्ता इत्युत्पन्नं मूलान्यपि निरुतंति ॥

केयमित्यादेस्तद्विक्रयिणो न्नतो ज्यमिति तान् धर्मगतसंधिविप्रहो मैत्राचिररहितः । प्रियाप्रिये । उदासीनवत रागहे
परहितः ॥ अत्रिकायेषु दोषेणोना प्रवर्तः ॥ अतः प्रवृत्तत्वात् । दीर्घेनाहु बुधा दीर्घीकृतौ ॥

उद्योग

ईर्ष्यास्वस्त्रीद्वर्जनजपरदे॥ अतएवतदनुचयेगुप्तद्वारः स्यात्॥ अहोबुद्धः॥ निराकारानिर्विकारः॥ शेरतद्वत्तुबंधत्वेनकृणाति

अनीर्ष्युर्मुसदारश्चसंवितागी प्रियंवदः॥ अहेकामधुरवाक्स्त्रीगानवासंवागोत्तरेत्॥ पूजनीयामहात्मागाः॥ पुण्याश्चमुहदा
म॥ स्त्रियः॥ अयोः गृहस्योक्तान्माद्रुह्या विशेषतः॥ पितुरेतः॥ पुरंदर्यान्माउदृष्टान्महान्मसं॥ जोषुवात्मसमदद्यात्स्वयं
मेवकृषिंउजेत्॥ नृत्तिर्वाणिज्यवारवमुनिः॥ सवेतवदिजात्॥ अष्टौभिर्वीरिनतः॥ कुत्रमश्मनोलेहन्तिलेनैषासर्वत्रगं
सेजः॥ स्वास्तुयोनिषुवात्पत्तिः॥ नित्यं संतः॥ कुलेजाताः॥ यावकोमयमनेजसः॥ इमावन्तेनिराकाराः॥ काष्ठेप्रिरिवशेरने॥ य
समंत्रंनजानंतिवात्साद्यान्तराश्चये॥ मराजासर्वतश्चकुशिरमेश्वर्यमसुते॥ करिष्यन्प्रसाधेतकृतान्येवउदवापि
सर्वकामार्थकाय्यणिनयामंत्रेनविद्युतेगिरिपृष्टिमुयारुहेप्रासादवारहेगतः॥ अरण्येनिः॥ शलाकेवातत्रमंत्रोवि
धीयते॥ नासुकत्वरमंमंत्रंभारनाहंनिवेदितां॥ अयंउतेवायिमुहन्त्ययंउतेवायनात्मवान्॥ नायरीक्षुमर्दीया
नः॥ कुर्यात्स्त्रिविमात्मनः॥ अमात्येष्टयंस्त्रिस्माचमंत्रंरुणमेवच॥ कृतानिमर्तकाय्यणिनयस्यारिषद्विदु
॥ धर्मोवायेवकामेचमराजाराजसत्तमो॥ गुटमंत्रस्यहृदयेनस्यमिदिरंशयः॥ अष्टास्तानिकाय्यणिनयोमोहादनु
निष्ठति॥ सनेवाविशः॥ रिन्नशासंस्पतेजीवितादधि॥

शलाकेरहः॥ अनात्मवानात्मसंबंधः॥ अष्टास्तानियायकमांतिविपरिन्तवादिरोधेनत्रंशात्॥

६७

अननुद्यानमयश्चावदनुद्यानं॥ बाहुयंमंध्यादिषडुणमंधः॥ अनवज्ञातमनवगीतं॥ आत्मप्रत्ययश्चात्मनाप्रतीतः
कोषायस्या॥ नाममात्रेणराजजेत्यनेनअरंजवेकीत्तिलनंतोनवानर्थेषुनयुज्यतेनसंबध्यते॥ नवेदनत्मानाद्यबुधि

कर्म्मणानुप्रशस्तानामनुद्यानंसुखावहं॥ नेषामेवानुद्यानंयश्चात्माकरंमहता॥ अनधीत्ययथावेदान्तविप्रश्ना
इमर्हति॥ एवमसुतबाहुयोनमंत्रंश्रोतमर्हति॥ स्तानहृदिहृत्तस्मबाहुयविदितात्मना॥ अनवज्ञातगीतस्यत्वा
धीनापृथिवीतया॥ अमोहं॥ कंधर्षस्यस्वयंकृत्याववेक्षिणी॥ अनात्मप्रत्ययकोषस्यवसुदैववसुंधरा॥ नाममात्रेणउ
द्येतवात्रणुमहीयति॥ नृत्तम्योनिहृजेदर्थान्निकः॥ सर्वदेरोनवेत्ता॥ वासुणे॥ वासुणोवदमत्तविदस्त्रियंतथा॥ अ
मात्यंहृदयेतिवेदराजाराजानमेवच॥ नशत्रुर्विमायन्तोमोक्तयोचधतागतः॥ अहताहितयंतस्माज्जायतेनचिरादि
वादिवत्तेषुचयनेनराजसुबासुणेषुवातिथंतव्यमदाकोषोहृदवालाउरपुचो॥ निरर्थकिलहंप्राप्तोवर्जीयन्मू
ढासवितं॥ कीर्त्तिलनतेलाकेनवानर्थेषुयुज्यते॥ प्रदसादोनिष्कसोयस्यकोध्यापिनिरर्थकः॥ नतंतत्तीरमिबंति
धेयं॥ यतिमिवस्त्रियः॥ नबुद्धिर्द्विन्लतायनजायमममृदयोलोकपयोयहृत्तांतप्राप्तोजानातिनेतरः॥ विद्याशीलवयोहृ
दान्बुद्धिर्द्वंधात्मानाधनानिजातवृत्तानित्यंमृदोवमन्यते॥ अनार्थवृत्तमप्राप्तमस्त्यकमधार्मिकं॥ अनर्थः॥ किप्रमाणं

प्राप्यतइत्याह॥ लोकपथ्यीइतिलोकयोरिहलोकयत्तलोकयोः॥ यथ्येणक्रमेणगमनेसति॥ वृत्तांज्ञोवात्तितां॥ एताद
शनपुण्येनयायेनवाइहलोकेदेवबोधेनलोकपथ्यीयहृत्तांतशरीरेदिवपरतयाथयाकयाचि॥

नकुसुमाद्याख्यातस्तदादरणीयं यदि हि बुद्ध्या धनलाभसदादेव ज्ञानेना। कथं किं। न हि देवम ज्ञानेन कलतीति। अति
जनकुलं। अविसेवादनमं चने। समयस्य मया दयाः। खयरकतायाः। अवर्तयति यगनया मीया न कुर्वति। नानि
प्रणिनः। सम्यक् प्रवृत्ता प्रणिहिता प्रयुक्ता। परिवारणं परिवारान् नृत्यादीन्। शमः क्रोधाभावः। दमः इन्द्रियनिग्रहः। अस
तिवाग्दुष्टं क्रोधं न तथा। अविसेवादनं दानं समयस्य व्यतिष्ठतः। अवर्तयति नृत्तानि मय्यक प्रणिहिता ववाक। अ
विसेवादकोदकः। कृतज्ञो मतिमान् नृकुः। अपिसेहीणको घोषिलनते परिवारणं। धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वाग
निबुद्धा मित्राणां व्रतानि श्रेयः सधैताः समिधः। अथ असेविता गीतुष्टात्मात्मा कृतज्ञो निरयत्रयः। तादयराधमो लोके
वर्जनी यो न राधियान स रात्रि सुखं शैते समय इवावचमनि। यः को यति निर्देष्टुं स दोषो म्यं नरे जने। ये सुदुष्टे सुदोष
ः स्याद्योगैः सस्य नारत। सदा सदा दानं तेषां देवतानां मिवाचरेत्। येषां स्त्रीषु समाश्रिताः। प्रमत्तयति तेषु च। ये वा
नार्यसमायुक्ताः सर्वे तसंशयंगताः। यत्र स्त्री यत्र स्त्री यत्र कितवो बालो यत्रानुशमिता। मज्जति ते वशो राजत्रयामस्य
स्रवाह्वः। प्रजो जनेषु येषां कान विज्ञेयेषु नारत। तान दं पडितान् मन्ये विज्ञेया हि प्रसंगिणः। येषां संति कितवा यं प्र
शंसंति चारणाः। येषां संति बंधक्यो न स जीवति मानवः॥

[illegible]

बुभेहि उचंगिनः सामान्यमिदो प्रसंगमिद्वित्यर्थः॥

६८

[illegible]

उद्योग

६ धार
राधि

स्वभावगुणः करुणादयः। विनयः शास्त्राभासबुद्धिः। उयमर्दनाशं। परदुःखोदयेषु न दुःखोदयनिमित्तं ये यन्ते अनिवर्ज्य
यः॥ विदुर उवाच॥ स्वभावगुणसंयत्नो न जातु विनयाच्चितः॥ सुसुहृन्ममिदं तानां सुपमदं सुपेक्षते। यथा यथा दानिरताः य
रदुःखोदयेषु च। परस्परविराधचयं तं तिसृषु तौ चितः। महोषदशीनं येषां संवासे सुमहद्वयं। अर्थदाने महाचोषः प्र
दाने च महद्वयं। ये विनेदने शीलास्तु सकामानि स्वयत्तः सदाः। ये याया इति विख्याताः संवासे परिगर्हिताः। युकाश्चान्ये
महादोषि ये नरास्तान्निवर्जयेत्। निवर्त्तमाने मोहाद्देष्टुं निवर्त्तयेत्। यथा चिद्वक्तुं निवर्त्ति। मोहाद्विचयं सुखं य
तते चायवादाय यत्नमारुतते इत्येवमप्युक्तं मोहान्नशान्तिमधिगच्छति। तादृशैः संगतं नीचिर्न शान्तिरुक्तान्मनिनि
शान्तिपुण्यबुद्ध्या विधातुं गविवर्ज्यत यो ज्ञातिमनुयुक्तातिदरिद्रदीनमातुरं। स पुत्रपुत्रमिदं हि अर्थदानं न्यमसु
ते। ज्ञातमोवर्त्तनीयास्ते य इत्येवमप्युक्तं। कुलद्विचरजं प्रत्यक्षमाधुममाचरात्। अयमायोऽयमेव राजकुलीनां
तिसृषु। विद्युगाद्यपि मरुद्व्याज्ञातयोः मरुतश्च। किंपुनरुगावन्तस्ते त्वत्प्राप्तिकंक्षिणः। प्रसादं कुरुवीराणां योऽ
वान्निशंयते। दीयतायामकाः केचित्तेषां हृदयमीश्वर। एवं ते के यथाः प्राप्तं विद्यति नराधिप। हृदये न हित्वया कां
पुत्राणां नातरं कुरु। मया चापि हितं वाच्यं विदिमांस्त्वदिति विना। ज्ञातिनिर्विग्रहस्तान्न कर्त्तव्यो न वार्यता। सुखानि
महानो ज्ञानि ज्ञातिनिर्वरतश्च। संजो जनं संकथनं संघीतिश्च परस्परं। ज्ञातिनिःसहकाय्येण विरोधं कदाचन
दित्यर्थः। अफलनिर्हेतिस्तदुपकारदिनामौ रुदेमोहाद्देष्टुं सुखं यत्नः। लताघातबोधनसर्वमोहाद्देष्टुं विवर्त्त
मानेन अतीत्यर्थः॥ निशम्य चिन्तायी दीनं कुर्याद्विषयं॥

दृष्ट

दिग्धहस्तं विषाकशरं हस्तमासाद्य सगद्वयोज्जति। श्रीमंतस्माद्यावसादति सश्रीमान् तस्यावसंधस्य शनो विरति॥ ख
शंसमारुतः खडानिव कार्यमधिरुतः। न कश्चिच्छार्गवात् शुक्रादप्यत्रानो नायनयने अनीतेन करोतीति॥ न स य
वत्तनीति शास्त्रपरत्वात्। नायनयने। तर्हि किमस्मादशानीति शिङ्खयेत्यत्राह। शोयेति। शेषस्य तत्कालो
ज्ञातयस्तारयंति ह ज्ञातयो मर्ज्यं। वनिच। प्रहतास्तारयंती ह दुर्हता मर्ज्यंति च। सुहृत्को न वराजेंद्रया उवा
नृप्रतिमानदा। अधर्षणीयः शत्रूणां तिष्ठति स्वन्नविषमि। श्रीमंतं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति। दिग्धहस्तं
सृगद्वयः पुनस्तस्य विंदति। यश्चादपि नरश्चैव न वता यो मविषति। तादाहतास्तु ताचापि शुत्वा तदनुचिन्तय
। यनरवशां समाकृतः परित्यजेत्त कर्मणा। आदावेव न त कुप्यदि कवे जीविते सति। न कश्चिन्नायनयनिपुमान
न्यत्र शार्गवात्। शेषसंघति यतिस्तु बुद्धिमत्त्ववतिष्ठति दुर्धनेन यद्येन न्यायंते सुपुराकृतं। त्वया त कुलपुत्रे
न प्रत्यानेयं नरश्चरं। तं स्वायदे प्रतिष्ठाप्य लोके विगतकल्मषः॥ न विष्यति नरश्चैव हृजनी यो मनीषिणा। सु
व्याकृतानि धीराणां फलतः परिचिन्तयः॥ अध्वरस्य तिकायेषु विरंशसि तिष्ठति।

चित्तस्य उत्तरप्रतीकारत्वनस्य सुनयस्य संघटियं जितं सा बुद्धिमात्मवत्करोति। अतोऽप्येन वायिनी तेषां सं
घटियं विवदगज्यादिदानेनास्मानि बुद्धानिरुपिते न्ययः। तदेतदेवाह। दुर्धनेनेत्यादि प्रत्यानेयं घटिकर्त्तव्यं
फलतः फलवत्तया॥

उद्योग

आस्ताधीरेरुदेस्यकरसंमंत्रिनिर्मुनिकारिनेयिस्वयंप्रतिकर्तुं युज्यत इत्याह। स अस्मभ्युपयुक्तं हीति। अस्मभ्य
कथाज्ञानमुपयुक्तं जनितं स्रक्तं विरात्ममतिनिर्मादियरीतफलमेव हिनसाधननयाज्ञापितं। स्वयं उपनस्यज्ञा
त्वायिविहितमस्मभ्युपयुक्तं दनुष्टितं कृतं सदिदितमस्मभ्युपयुक्तं तयायोदयफलं यस्य तादृशं। नद्याफलदशी
नात्। निश्चित्योनाचरति पुनर्न करेति सर्वदतो यस्तु पूर्वकृतमेकदा कृतं यां यां योदयत्वात्। कर्मनाटकफलन
अस्मभ्युपयुक्तं हि ज्ञानं स्रक्तं शालेरयि। उपलभ्यविहितं विहितं चाननुष्टितं। यायोदयफलं विद्वान् यो नारमति
वर्हीति। यस्तु पूर्वकृतं यां यां मविम्व्यानुवर्तते। अगाधं के दुर्मेधा विषमे विनियतिने। मंत्रनेदस्य यद् प्राज्ञो हारा
णीमानिलकयेत्। अर्थसंततिका मधुरके देतानि नित्यमः। मंदं अस्मभ्युपयुक्तं माकारं वा त्मसंततं दुष्प्राप्त्ये
षु विशुत्तं पुनाद्या कृशलादयि। हाराण्येनानि यो ज्ञात्वा संहरणे निमदा नृप। त्रिवर्गचरणे युक्तं सशून्यनधितिष्टति
। नारे शुभतमविज्ञाय हृदयानुपमेव वा धर्माधी विहितं शको हृदयति समिरयि। नष्टं समुद्धेयति तं नष्टं वा क
मश्नुवति। अनात्मनि शुभं नष्टं नष्टं कुत मनमिके॥

या अविषयं विवर्तितं। तत्र गोगाधक-यं के अनुतरणी यथाये। अर्थसंततिरर्थेति॥ मंदं स्वयं सतेन स्वयमेव
संत्राभिधानसंभवात्। एवं स्वप्नो वज्ञानं। भक्तिमेतत्। प्रकीर्तननत विद्यति। आकारं सुखविकारादिस्वकं।
अधितिष्ठत्यतिभवति। अयत्न इति शुभं वात्स्यं। आत्मा बुद्धिरनात्मन्युद्धौ॥

७०

जात्यापरीक्ष्य संत्रिणमयमसजातो नवतिनवेति मत्प्रेति यावे ममः तमनुमानं नया कार्यपरीक्ष्य तत्र स्पविचार क
यंपरीक्ष्य कयत्वात्। बुद्ध्या प्रत्यक्षेण फलाद्बुधं तेन संयाद्युपयुक्तं यत्ननेतन्मिथ्यातिनिश्चित्य। एवमर्थमित्य
त्रोयमानमुक्ता अस्मवाक्येनायिनिश्चयं दृष्टं इति। शुभाप्रेत्या तत्राधिकलादिकचिद्वृत्तामर्वादिना सधारावधारणा
त्। यथादिजायकार्यत्वेन निश्चित्य प्राज्ञैः समं नेत्री मंत्रणमाचिच्यं॥ अर्वाति जीवने ययुक्तायीतावां परिबेदः ज्ञानं वा
जात्यापरीक्ष्य मेधावी बुद्ध्या संयाद्यवामकृत्वा शुत्वाह ह्ययविज्ञाय प्राज्ञैर्मैत्री समारनेत्। अर्वाति विनयो हंति
हं त्यनर्थं पराक्रमः॥ हंति नित्यं कृमाक्रोधमाचारो हं त्यलं कृणां। परिबेदेन के त्रेण वेत्तनाय रिचर्यः ध्या। परीक्षेन
कुलं गजन्मो जनाद्यादनेन च। गजोयमेविनं विद्यं धार्मिकं प्रियदर्शनं। मित्रवंतं सुवाक्यं सुहृदं परिपालये
त्। दुष्कुलीनाः कुलीनो वामयोदां यो न लंघयेत्। धर्मायेही मृदुर्ही मानू मकुलीनशतादरः॥ यथो हं तेन वा हं
ति नृते निनृतेन वा। समेति प्रज्ञया प्रज्ञातवो मैत्री न जीयते। दुर्बुद्धि मरुत प्रज्ञं न कुं यं हारो रिवा। विवर्कशी
तमेधावी तस्मिन् मैत्री प्रणयति। अर्वाति तेषु सुखेषु रोद्रसाहसिकेषु च॥ तथेवायत धर्मेषु न मैत्री माच
परिचर्या परितश्चरणमाचारः॥ पित्रादिद्वर्तनानात्तनिर्दनतानिग-मः॥ तादृशस्य किं विजृहीत्वा तेदकरणस्य
संभवात्। विद्यं विद्यावंतं। निनृतं मृदाकारप्रवृत्तिना। चित्तं ज्ञानमात्रं। प्रज्ञा उपरीक्षाकारा बुद्धिः॥ समेति समतामेति
अकृतं प्रज्ञं कृतं घ्रा। गौड्युकोयनेषु। साहसिकेषु अचि सृष्ट्यकारिषु॥

इन्द्रियाणामनुसर्गश्च तन्निषेयेत्यो निवृत्तिः। अतोऽस्तु रवशिष्यतेऽतो जीवताम्रशकरः। अतं तसुसर्गोऽप्यवसाय
 तोतिकमेणानिवर्तनं कार्यमित्यर्थः। कविन्मृत्सुनापिविशिष्यते। एवंमर्थेऽतीया। अनीतमयनयेननाशिनं। आयत्ता
 रबुधः। कृतज्ञं धर्मिकं सत्यं मनुजं दृढमक्रिकं। जितेन्द्रियांस्त्रितंस्त्रित्यां मित्रमत्यागिचेष्टते। इन्द्रियाणामनु
 सर्गादित्युतापिविशिष्यते। अत्यर्थं पुनरुसर्गः सादयेद्देवतात्पदि। माईवं सर्वं नृतानामनष्टयाक्षमाधितिः॥
 आशुष्याणि बुधाः प्राकृमित्राणां वासिमानितां। अनीतं सुतीतेन बोधोऽप्यनितोपते। मतिमास्त्रायसुह
 दंतदकाशुष्यद्वतं। आयत्तां प्रतिकारं स्रदावृद्धतिश्चयः। अतीतकाय्याशयज्ञोनराथेनप्रदाय
 ते। कर्माणां मतसावावाद्यदनीत्यां निषेवान। तदवापहरत्येतं तस्मात्कल्याणमाचरत। मंगला लननं
 योगः। श्रुतमुत्तमानमार्जवं। नृतिमेतानि कुर्वन्ति सनां चोत्तमा दर्शनं। अनिर्वदं श्रियो मूलं लानस्यव
 अनुस्यवा। मद्यान्नवत्यनिर्विषमः। सुरवचान्तं त्यमश्रुते। तातः श्रीमन्नरं किंचिदन्यत्पश्यतमं मते। प्रनवि लो
 यदातातहमासर्वदा। हामदशकः सर्वस्य शक्तिमात्रं धर्मकारणात्॥ मागामिनि सुखं दुःखे वा अश्रुती
 कारः। प्रतीकारः। काय्यशेषः। शेषं प्रतिप्रतिरित्येव दर्शितः। द्यतिजयति। योगउद्योगः। उद्योगं प्राप्ति
 काय्यरितः। आर्जवं कोटित्यामावः। अनिर्वदं शोकाभावः। वारधस्यशीघ्रफलादर्शनेप्यत्यागोवा॥

अर्थानर्थसाधनशक्तिः। अर्थसाधनतया अशक्तिरर्थः। तेन अमराक्षराक्षमधर्मस्यापि हमादितेत्यर्थः
 नष्टवृत्तमत्यंतं सुखपरित्यागानेववृत्तसिद्धिरिति मृदस्पृष्टं। मृदुवात्। कृपाबुवात्। अस्यायमत्यं
 ताकुटिलः। आर्यदात्राहीनेन अकृतयतया बुवमति। अतिश्रुतिवृत्तयोस्ति। जामहिस्तुवात्। प्रज्ञानिमा
 अर्थानर्थैर्मोयस्यतस्यनित्यं समादिता। यसुरवं। सवमाने। पिधर्माध्यानं दीयते। कामंतदपमेवेतनष्टवृ
 त्तमाचरत। दुःखार्त्तं प्रज्ञातपुनास्ति। कथलमश्रुतं। न श्रीवस्यसं। तपुषावासादविवर्जिताः। आर्जवं
 ननसुक्रमार्जवं। अयपडवं। असकं मन्यमानसुधर्षयति कुबुद्धयः। अत्यायमतिदातारमतिद्वारमतिवृत्ते। प्र
 ज्ञानेमानिनेवेव श्रीर्नयात्रोपसम्पत्तिः। नेवातिउपावृत्तेषानात्यंतं निगुणाषु। उन्मत्तागौरिवाधाश्रीः। कचिदेवा
 वतिष्ठते। अतिदोत्रफलाविदाः। शालद्वेत्तफलं श्रुतं। रतिदुत्रफलानरीदत्तं श्रुतं वतंधनं। अधर्मोपाज्जितिरर्थ
 र्थः। कास्त्योईदिकानसतस्यफलं प्रत्युक्तेयस्यदुरागनात्। कांतारवनडगं श्रुत्वास्वापसुसंनमे। उद्यान
 उद्योगास्त्रुपुनास्ति। शायवतामयं। उद्यानं संयमोदाद्यमप्रमादोद्धतिः। स्मृतिः। समीक्ष्यवसमारं। नाविदि मूलं भवस्य
 वाने। पोवलं तापसानां बुद्ध्याविदां वलं हिंसावलं मसाधनां हमाश्रयवतां वलं॥

नदेवात्। वृत्तमाचारः। कांतारं शन्यवत्। कथास्वापसु। रागादौ। संन्यामड निश्चादौ। शायवतामायुः। शायवतां। संय
 मइन्द्रियाणां। नवस्य नृते॥ बुद्ध्याविदः॥

षडेताम्यवतघ्नानिनुक्ता निहविर्जशेषः। तथाअधधे। तवगारावचनमुच्यते इति गुरुवचनं। गुरुक्रमनमित्यर्थः। त
थाबाह्याणाम्पा बाह्याणां चया। तदनुज्ञायति यावत्। इतिमानुषयः काम्या। अत्रसुखा सुसुमितिरुताया लोपः
तादवंबाह्याणामुर्वतमतिविशिष्टमोषधमकमिति यत्। आद्योता नीतिपावेकेनचिदनुमतमप्योषधेन डष्यती
तितात्पर्येणअधधमात्रस्यसदात्राद्यविराध इति मंतव्यं। बाह्याणामुमस्यदिस्तुष्टयवचनं तत्रसत्यंतदोषा

अद्योताम्यवतघ्नानिनुक्तापोहलंफलपयः। हविर्बाह्याणाम्पा चउरो। हचनमोषधं। ततत्परस्यसंदध्या प्रति क्लृप्तं
यदात्मनः। संप्रदाणेधर्मः स्यात्कामादन्यः प्रवर्तित। अक्रोधेनजयेक्रोधमसाधुसाधुनाजयेत्। जायचदये
दाननजयेत्। आप्तनवाचतं स्त्रीधर्तकेऽलसेना रौचडधुरुषमानिनि। वो ररुताप्रवाश्यामानको। यानिचन
स्त्रिकाअनिवादनशालस्यनित्यहृद्यमेविनः। चवा रिसंप्रवर्तितकात्रिं राद्युर्थे। शाबला। अतिक्राशन
। यथाः स्फुटमस्यातिक्रमेणवा। अत्रवोप्रणिपातनमास्मते शुभनः। तथाः। अविद्यः। गुरुषः। शोच्यः

भावः। अधधमात्रं उदोषात्पतेति दर्शयितुं। संदध्यात्। संध्यायेत्। संप्रदेणसंरूपेण। कामादिष्यां सत्यां तावदेवउपय्या
मित्यर्थः। अक्रोधेनक्रोधं। अक्रोधा रंसाधुतासासाधुत्वेन अहृतमवृत्तवादिनं स्वावधर्तकश्चाधर्तकं। आश्यासस्तद्वन
विश्यासः। स्त्रीणां स्वभावात्तद्धर्तीनां इत्यलोनात्। अलसं स्यनियोगमवात्। नीरोनयमावात्। उडधुरुषमानिनोः क्रोधमस्तु
तिपरवात्। चोरस्य लानात्। कृतप्रमास्तिकयोश्च स्वभावाद्दृष्टतवादिवात्।

वाकशालं दुर्वचनं तेन मनसश्चलत्वं संनवात्। अनाम्रा यो अनन्यासः। वाहीकाः। रुषकाः। वाहीकदेशो ह वावां। विप्रवा
सा प्रतिजोदेनवासः। स्वप्नेनतिज्ञसेवया। कामेन कामो यतो गेना। यदि तवपि हृत्वेन सप्ततावावस्तु नो सितदा सममाद

शोच्यं मिथुनमप्रजातिराहाराः प्रजाः शोच्यः शोच्यं राहमराजकं। अधाजरादेहवतां यवतानां जलंजरा। असंतो गोजरा
स्त्रीणां वाकशालं मनसोजरा। अनाम्रा यमलावे हा ह्राणां स्याद्वत्तमला। मलप्रधिव्यावाहीकाः। गुरुष्यमाहृतंम
लं। कोहृतंमलासाधी विप्रवासमलाः। स्त्रियः। सुवर्त्मसमलंरुयंरुयि स्यापिमलंनपुज्ञेयं नपुमलंसीवांशीमस्यापि
मलंमलं। नस्वप्नेन जयेतिज्ञानकामेन जायतस्त्रियः। ने धनेन जयेदप्रिंनयानेन सुरांजयेत्। यस्य हानंजितं मित्रं चत्रवो
युधिनिर्जिताः। अत्रयानजितादारा। मरुलंनस्यजीविनां महस्त्रिणो पिजीवंति जीवंति शानिनसया। धृतराष्ट्रविभुवे
वानं कथंचिन्नजीवते। यत्पृथिव्यां व्रीहियवहिरण्यपयवः। स्त्रियः। नालमेकस्यनस्यर्वमितियस्यन्नसुखतिराज
नूयो ब्रवीमि त्वा युत्रे सुशमवामाचरा। समतायदिते राजस्वेषु यंडु सुतेषु वा। ॥ हस्तुद्योगयवरा प्रजागारा ॥ विदु
रुवाच ॥ ॥ यो न्यर्चितः सद्भिरमजमानः करोत्यर्थं शक्तिमहाययित्वा। हिं प्रयशस्तं समुपेति संतमलं प्रसेत्राहि
सुखायमतः। महातमयर्थसधर्मं युक्तं यः संत्यज। ननु या कुष्टयवा सुखं स दुःखान् वमुच्यते जीवित्वं च मय्यह
नावमुच्य ॥

रप्रवर्तस्व ॥ विदुरवाके ॥ ॥ अमजमानो अविनं वमाना। शक्तिमहाययित्वा नहिरुवाचरणेन शक्ति
मत्तत्का यथाशक्तीति यावत् ॥

उद्योग

द्विधा विद्या

५५ नमः कस्य अनुमाकुटोः अनिदिदोः मः मनुकधर्मस्य धीः तेन न कन्यो व्यवहार उच्यते। न चानुने साक्षेण उच्ये
सति अचननायामित्यर्थः। राजगामिराजगोवारायणाय अनुमस्युमासात्रेण प्रकारकरणं। पुरोरली के अचिये
निबंधः करणोद्यमः। अस्मादेरकदमेकवस्तुस्य पुरात्मन इति शेषः। यदंतस्माद्विबुधिनिकोये अतिवादेनि

अन्यत्र च मनुकधेरिजगामिचये अनुमः पुरोद्याली कनिबंधः समा निबुद्ध हत्याया। अस्मादेक यदंतस्मुरति
वादः अयोवधः। अशुश्रवा त्वरा आधा विद्यायाः। तत्र वस्तुयः। सुखार्थिनः कुतो विद्यानास्ति विद्यार्थिनः सुखं सुखो
र्थी वा त्वजे सुखं। नाभिसृष्टिका एतानां प्रगानां महोदधिनांतकः। सर्वे तु तांतां न पुंसां वा मलोचना। आशा
धृतिहंसि मनुहि संतकः। काधः अयं हंसि यत्राः कदयिना। अया वनं हंसि यत्र अराजनेकः कुतो ब्राह्मणो हंसि रा
इ। अजा अकां स्पृजते च नित्यमधा केयः। अकुनिः अत्रियश्च। एवो जातिरवसनः कुलीन यतानि नित्यं संतुष्टे
सदेव। अजोका वंदनं वीणा आदेशो मिधुमयिषी। विषमो दुर्बरं शत्रुः स्वर्गनामो शरोचना॥

दा। अशुश्रवा युरुया सना नावः। त्वरा अत्यकालेन ब्रह्मज्ञाने वा। आध्यात्मिक धर्मस्य च। यथोपमेतावत्या विद्या
यामनेति। मनुहि पुत्रकलावादेः। मधा कयः शकुनिः। कोकिलो मधुयः कोकिलो यिचेति वचनात्। अजशुका व
अजोका। आशी विषलोदः। तीक्ष्णाय लक्षणात्वात्। अदुर्बरात्। स्वर्गनामो दक्षिणवर्त शत्रुः॥

वा ५३

५५

५३

धन

धन्यानि संगत्यानि देवदास्यानि शिष्या जार्थे वंदनसंघीषि। अन्यानि संगलार्थमात्रेण। सर्वे यरं। पुण्यं सर्वस्मात्पुण्यहेतोरु
त्तमं महाविशिष्टं। अशुका मन्वेस्योयि। नित्यो धर्मः। परलोके पिस्वायी। यतस्मात् अजो जीव आत्मानित्यः॥ धातुः॥ धत्ते पुत्नाति सु
खितात्मानमिति शरीरं तस्याति न्यत्वात् तज्जन्म सुखदुःखे अयति तेन परलोकस्त्वयिनी। अनित्यान सुखदुःखादीनां नित्ये
महेत्वायित आनिधन्यानि मनु रव्वी वा देवदास्यपूजा र्थमिति धीनां च नारत। इदं चत्वा वत्स्यरं ब्रवीमि पुण्यं य
दनाम महाविशिष्टं। न जातु कामान्न तयानलो नाधर्मज ह्या जीवितस्य पिहे नो नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो नि
त्यो धातु रस्य नित्यः॥ त्यक्तः नित्यं प्रति तिष्ठति नित्ये संतुष्टः त्वो यरा हिलातः॥ महाबलान्तरमहातु नावात्
पुत्रा स्पृष्टमिधान्यपूसां। राज्यानि हि त्वाविपुलां अमो गस्तान्ना रं दान् च शमंतकस्या मृतं पुत्रं दुःखं पुष्टं मनुष्य
उक्ति यरा जन्म गृहानिर्हरं ति। तं मुक्तकेयाः करुणं रुदं न शीता मध्ये काष्ठमेव किंयंति। अन्यो धनं प्रेत्य गत
स्पृष्टके वयानि वा मिश्र शरीर धातुन्। दान्यामयं सह गव्यं मुत्र पुण्येन यायेन ववेद्यमानः॥ उच्यते विनिवर्तित
जातयः सुखं हलुनाः॥ अशुभ्या न फला वृक्षान्यथा तां तयत त्रिणः॥ अमौ प्रास्तं तु मुक्तं क मन्वेति स्वयं कृतं। तस्मात्
पुरुषो यत्रा धर्मं संविबुधो भवेत्। अस्माध्नो का दुर्मे मुष्यवाधो महत्तमस्ति एति संधकारं। तदिमं हसो हनमिं द्रिया
धर्मं संतुष्टं अत्येयि यया हि प्रत्ययं कुरु। नो वः संतो वः पर उत मोयस्मात्तु लोका तलोक प्राप्तिजन्या त सुखात्। मलोक
निर्हंत निनि। मारयंति। ऊर्हमाकावाः। अशुभ्या न लोका म्याधः॥

उद्योग

यातालेमहत्तमो नरकं अंधकारं अंधता करमिंद्रियाणां महामोहनं दुःखेन विख्यानराग्रहणात् उदुध्यस्व जात्वा धर्मं च
रातस्मात्त्वां प्रमहेतु अनित्येन श्रुतिपल्लुकल्लुपुण्यं धर्मस्तीर्थं यस्या नया। धृति कुला धृति तया। दमो मिः। तस्यां स्नातो
निस्सालः कुशलः पुण्यो ह्यात्मा आत्मेव हि पुण्यः तानदी। कामक्रोधेन्द्रियरुपां जन्मदुर्गाणि संतरां मोहाद्यतत्त्वान्

एण बुधस्त्वमात्वा प्रलतेतराजना इदं वचः शक्यमिच्छेद्यथावन्निशम्य सर्वं धनियुमेव। यथाः परं प्राप्यमि
 जीवलोके नयं न वा सुत्रनवेहति। आत्मानं दीप्तारतपुण्यतीर्थमित्योदकाधुतिकुलादयो मिः। तस्यां स्त्रा
 तः पुत्र्यते पुण्यकर्मणि पुण्योत्तमानि त्समंतो न एव। कामक्रोधग्राहवती यत्रिंश्रिजलं देनदी। न वंधुतिमर्थ
 कृत्वा जन्म दुर्गाणि संतरा प्रजापृष्टं धर्मं पृष्टं स्वधुविद्या वंधुवयसा चापि पृष्टं। काय्यकार्ये पूजयित्वा प्रमा
 दयः संप्रवेत्तमसुह्येत्कदाचित्। धृत्यातिशेदिरं द्रुत्यागियादं च वक्तुं। चक्षुः श्रोत्रे च मनसा मनो वाचं कर्म
 णा। नित्योदकी नित्ययज्ञो यवीती नित्यस्वाध्यायी यतिना न वर्ज्यः। सत्यं ब्रुवन् गुरवे कर्म कर्तव्यं ब्राह्मणाय
 वात ब्रह्मलोकात्। अधात्वेदात्परि संस्तीर्य चाग्नीनिष्ठा यज्ञैः। यालयित्वा प्रजायते॥

नोवाच। कर्मणा कर्महृत्तुना। प्रयत्नेन। नित्याद। कीमदोदकममीयवामी। नित्ययत्तोयवीतीमहादेवकर्मय
त्वात्। परिसंस्तीयपरिस्तरणोरग्नीन्। एतेनाग्निहोत्रहोममुयत्तकृत्यंति॥

गोब्राह्मणार्थे ब्राह्मणपूतः संग्रामे हत इति वा । विकल्पः ॥ त्रेतया अग्नित्रयेण । पूतं धुममाग्रायेति अग्निहोत्रहोमसु प
गोब्राह्मणार्थे ब्राह्मणपूतं तसमाहृतः संग्रामे कृत्रियः स्वर्गं गतिः । विज्ञेया धीत्य ब्राह्मणान् कृत्रियांश्च धनिः काले सं
वित्तज्याग्नितांश्च । त्रेता पूतं धुममग्रायपुरं प्रेत्य स्वर्गो देवसु खानि तुंके । असकृत् त्रिविधं बर्षं च शूद्रः कामयेनान्म्राय
तः पूजयानः ॥ चाष्टशतध्वजैश्च दध्यायस्य त्कादेहं स्वर्गं सुखानि तुंके । चातुर्वर्षीस्यैष धर्मस्तवोक्तो ह भुवने ब्रूवतो
मेति बोधात् । कृत्रा धर्मो ह्येतेषां पुत्रस्तत्त्वरजानां जधर्मे नियुङ्क्वा ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एवमेतद्वृथा मोक्षम
न्वशा समिति त्पदा समापि च मतिः । सोम्य न वन्ये वयं यथा वसां । सा तु बुद्धिः कृतायेव यं तु वान्प्रति मे सदा दुष्ये धिनेन
मासाद्य पुनर्विपरिवर्तीत । नदिष्ठमन्यति त्रांशुं शक्यं नूतनकेन विना । दिष्टमेतद्धवं मन्ये यौ रुषं तु निरर्थकं ॥ इत्यु
द्योगयवर्णिपुजागर ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अनुक्तं गृहिते किंचिद्वा विदुरविद्यते । तन्मे शृणुते ब्रूहि विचिना
णि हि नाशमे ॥ विदुर उवाच ॥ धृतराष्ट्र कुमारो वियं पुराणसनातनः । मनसु जातः प्रोवाच मृत्युर्न स्तीति भारतास
ने शुद्धान्मुकाशांश्चोन्नतं हृदयं शयान् । प्रवक्ष्यति महा राज सर्वबुद्धिमतां वरं ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ किं त्वं न वेद तत्पू
यो अन्मे ब्रूयात्सनातनः ॥ त्वमेव विदुर ब्रूहि प्रजात्रो योस्ति च त्वव ॥ विदुर उवाच ॥ शूद्रयोना वदं जातो नान्योन्यदृष्ट

लक्ष्यति। इति धर्मात् प्रजाया लक्ष्यते॥

उद्योग

विषदेरनूतः खजननेनातिनवेयुः॥ ॥ इति विदुरवाक्यव्याख्या॥ ॥ कवि ऊनीराः कविदप्रमत्ताः कविबवेहा
तु कतिनजेनीः मनसु नातस्य गिरिस्तनेतु विधीयते स्माभिरसावुपायः॥ ॥ अत्र मनसु जानीये कंकरनायं लि
खते॥ ॥ उनमः पुंसे पुराणा यद्गुणमिहाय विस्मये निरस्तनिखिलधनने जसे विशदेतवे॥ नमश्चाचार्येभ्यो ब्र

ह्मणे। कुमारस्य तु बाबुद्विदितां शास्त्रीमहं। ब्राह्मीदियेति मापन्नः सुगुह्यमयि यो वदेत। ननेतगस्योदि
वानां तस्मादेतद्वर्णीयते॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ ॥ ब्रवीद्विदुरत्वं मे पुराणं तु सनातनं। कथ्यते तेन देवतनस्य दिदिव
समागमः॥ ॥ विरोधाद्यन उवाच॥ ॥ चिंतयामास विदुरस्तस्मिन्मंत्रितव्रतं। मघनद्वितितं ज्ञत्वा दर्शयामास नारद
। सचेतं प्रतिजग्द विधिदृष्टेन कर्मणा। सुखोय विष्टं विज्ञातमयिन विदुरो ब्रवीत्। तगवन्संशयः कश्चिद्वृतराष्ट्रस्य
मानसे॥ योनशक्वामयवर्त्तुं त्वमास्मेव कुर्महे सि। यं शुक्लं यं मनुष्यं यं सखर्वडः खानि गोतवेत्। तानात्मानोपि
यदेवो यद्येनं न जरांतकौ। विषदे जगत्तयो ह्युत्पिपासमहोद्भवो। अरतिश्चैव तं द्रीश्च कामकोधौ ह्योदयो
दत्तुद्योगयवर्णिपूजागरे विदुरवाक्यनि॥ ॥

सविद्याः मनसु जान विवरणं संकेयतो ब्रह्मजिज्ञासूनां सुखाय व
बोधाश्चरन्ते। सविद्वानंदादिती यवृत्तात्मस्वरूपोप्यात्मासा अयथा त्वविषया स्वातु नवगम्यथा स्वाभाविकविश
दानां दाहिती यवृत्तात्मना वात्स्युन॥ अनात्मनि देहादावात्मना वसाय नो प्राप्ता शेषशुरुषार्थः॥ प्राप्ता शेषानर्थः॥

७५

टीका

अविद्याकामपरिकल्पितमाधनैरिष्टघातिमतिष्ठापकृतिवाकांस्तल्लोकविदिकसाधनैरनुहिते रपि परम
शुरुषार्थमोहाख्यमलनमानो अकरादिभिरो गराग षष्ठादिभिरितका तेत्रारूप्यमाणः॥ सुरतरति ह्येगा
दिविषनेयतिप्रसूनाना योतिषु परिवर्तमाने। सुहृमातः समरत्कथं वित्पुण्यवशादेहोदितानि श्वराय
कर्मभुष्टानेनायगतगादिमजोतिर्यादिदर्शनेनोत्पन्ने दार्ष्टान्त्याग विरागो वेदातेत्यः समरत्कथं वित्पु
तीयमाने ब्रह्मात्मना वंदेहोदितशमदमादि साधनसंपन्नो ब्रह्मविदमाचार्यमुपेत्माचार्यमुसारणायदा
तश्रवणादिना दे। ब्रह्मास्माति ब्रह्माण्मत्तवमवगम्यति ह्यज्ञाज्ञानतत्राष्टौ ब्रह्मरूपोवतिष्ठत इति वेदा
तमय्यादि। एतत्सर्वकामागदर्शयिष्यति नगवान्मनसु जातः॥ धृतराष्ट्रशोकमोहानितः॥ नवत्यशोक
मात्मविहितिवेदांतमुपेत्तु ब्रह्मविद्याया विनाशो कापतयनमशकं मवानोऽनुक्तं यदि ते किंचिद्विद्याविदुरवि
द्यते इति विदुरा योक्तवाक्यापि परमकारुणिकः सर्वज्ञः स ब्राह्मविद्यां विजिज्ञाधिकारविषयां मवानः शूद्रयो
नावदं जातस्तद्वक्तुं नाहमुमद इति शूद्रयोनिवादोपनिषेदब्रह्मात्मतवज्ञाननाहमधिरुत इत्युक्ता कथमेत ब्रह्मवि
द्यया परमोपादाज्ञातपरात्मनि परमानंदे स्वारज्येष्ठापयिष्यामीति मवानः॥ हेज्ञानमुपनिषत्प्रसिद्धमिति हास
स्मृत्वनान्योद्धमनंतमूनसः परमात्मानंदं शयितुं शंभुयादिति मवानमेव नगवतं मनसु जातद्योगबालनाह्वयः॥

मुत्रा

श्रृणु

सुखानादिनिर्गवतं ह्यजयिष्याहस्ते॥ अगवसंशयांकश्चिह्नतराहस्यमनसि विद्यातयोनशकोमयाये
ननुतमस्मिदकुमदमि। सुवायंनुमनुप्यः सुखदः स्वातिगोनवित्। तमस्मिधतराह्यवकुमवमात्सुक
वात्। इति॥ ॥ मनीषांशास्त्रसंस्कृतमनीषावात्समदात्मा मदाज्ञागधेयः। विज्ञिष्टनाग्यानात्तादृष्टुपदेशाज्ञा
संनवात्। मनत्पदमित्यत्र। मनश्चाजममिति चंदस्मितश्चादर्शनात् सुहुजातः स्वधर्मा विन्ततादह्यादिति। रहिते प
काताय प्रवृत्त्ये वक्ष्यमाण। परमा बुद्धिमात्मविषया। बुद्धिर्ज्ञासुमिच्छति॥ टीकांतरं॥ ततएतयाक्या
वेशं पायन उवाच॥ ॥ ततो राजा धृतराष्ट्रो मनीषासंक्षुब्धवाकं विडाररितं तत्। मनसुजातं रहिते मदात्मा यप्रवृ
बुद्धिपरमां बुद्धिं॥ ॥

नंतरं॥ त्वेशं पायन उवाच॥ ताता राजेति। विडारणमनसुजातं प्रति इतीरितं। उक्तं। तसंक्षुब्धसंमान्यमनसुजातं समि
तिसनातनं बुद्धिउच्यते। दिरापगसीरयंतस्मासनातनात् बुद्धिणो मानत्वात्। ज्ञानवैराग्यादिना समचित्ते जात इति। मन
सुजात इत्युक्तो जगवान् मनसुमारस्तरहितेरदमि प्राकृतजन रहिते जनवर्जितमहा बुद्धिः प्रवृत्त बुद्धि परमां धर्मानंद
हिताया विषया। बुद्धिर्ज्ञासुमिच्छति चक्षुर्विद्योपदेतमात्मानं लब्धुमिच्छतित्यर्थः॥

अथ प्रकृतं प्रवादं प्रशिद्धवाहं। देवासुराश्च मृत्यवे ब्रह्मचर्यमिव रत्ननिष्ठसुरस्तीति लक्ष्यते। असतोतिवर्तनासंभ
वात्। तव देवासुराणां वविष्टनियत्री मृत्युसंदेहः ततः कतरत्। सत्यमिति बुद्धिः। जिज्ञासा विकारो ब्रह्मवेदस्तत्
नियतुं चर्यमाचारो ब्रह्मचर्यं विद्याभ्यासादि। यदुक्तं नृपुणा। अनन्यासेन वेदानां साधारण्यं च वर्जनात्। आत्मसादन
दोषावृत्त्युत्तिष्ठान्तिष्ठान्ति। अतो न्ययानहंतीत्यर्थः। अतिरपि। मृत्योः पुरस्तादहंता नवतिथे ब्राह्मणा ब्रह्मच
र्यचरंतीति॥ ॥ टीकांतरं। तदेवाह धृतराष्ट्रः देमनसुजाता यतो मृत्युर्नास्तीति विद्येत्। प्रत्युपदिष्टमिति विडारः

धृतराष्ट्र उवाच॥ ॥ मनसुजातयदिदं शृणोमि मृत्युर्नास्तीति तवोपदेशः। देवासुराश्चाचारं ब्रह्मचर्यं अमृत्य
वेतकरं नरं तु सत्यं॥

शह। देवासुराः पुनरमृत्यवे मृत्योरमावायामृतप्राप्तये ब्रह्मचर्यमाचरंतो गुरोवासे कृतवतः श्रूयते च त्वंदेविषये
। तद्वेन ये देवासुराश्च नुबुद्धिरहं त्पारम्यनो हह विंशद्वयसहस्राणि ब्रह्मचर्यं संपन्नचित्तं नेन इविरोचनयोः प्र
वायति ब्रह्मचर्यं चरन्नेकशतं। मधवाग्रजा यतो ब्रह्मचर्यं सुवासतिव। यदि मृत्युर्नास्तीति तव प्रकृतं देवासुरा
ममृत्यवे ब्रह्मचर्यं चरणां नवनो मृत्युमज्ञावयद्वयोः कर्तुरनुसत्यं न हकुमदमि। निप्रायः॥

उद्योग

यवः अश्व
शतस्य वि
दिमो हात
याव

अथ प्रकृतं। अथः कर्मणा मृत्युर्नास्तीत्यपरं वत नोन्यत्र स्वरूपत एव मृत्युर्नास्तीति यन्मात्रं दृष्ट्या तथा श्रुत्या निशङ्कि
 याः। विरुद्धमेतदिति शङ्का माहृथा॥ उने सत्ये अस्तित्वनास्तित्वेन स मृत्योर्विदि। क्वचिदेति क्वचिदर्थमात्रवेदित्वं न
 वेति संशयो युक्त इति दर्शयति। न विव विरोध इत्याह। मोहादिति। मोहमिथ्या ज्ञानं। तत्त्वतस्तु मृत्युना शस्यवद्वयमा
 एत्वादयरोस्तीति मोहो विवाद्यववहारो मृत्युः। अतस्मिद्विपरीतमेवा मृतत्वं मृतत्वं ब्रवीमि। ननु वेदाभ्यासादिमात्रा
 मृत्युर्जीयत इत्यर्थः॥ ॥ टीकांतरं॥ एवं पृष्ठः प्रादुर्गवा ज्ञानसुजात॥ अमृत्युरिति। केचित्पवनवविद्या मृदाः प
 रमार्थतो मृत्युमज्ञावं मन्यमानाः वेदोक्तैक कर्मणा मृत्युरमृतत्वं नवतीति सत्त्वा अमृत्यवे वेदोक्तं कर्म वरंति। तथा
 ॥ मनसुजात उवाच॥ ॥ अमृत्युः कर्मणा यत्ना मृत्युर्नास्तीति चापरं। श्रुत्या मेव वतोरान्नयथेन न्मात्रं कि
 याः। उत सत्ये क्वचिद्याद्यप्रपत्ते मोहो मृत्युमज्ञावं मन्यमानाः वेदोक्तैक कर्मणा मृत्युरमृतत्वं नवतीति संमतोयः क
 वीनां प्रमादं विमृत्युमहं ब्रवीमि सदा प्रमादममृतत्वं ब्रवीमि॥
 त्वविषयविषाधाः विषयश्च यथा इति वा विषयस्य
 तिरकेण निर्विषयं मोहं मन्यमानः कर्मणेव मृत्युममृतत्वं देवादिना वं वक्ष्यंति तत्रैव वा गिरागीतं हो क मपुदाहरंति
 । अयिहंदावनेष्टनेष्टगालत्वं सगच्छति। ननु निर्विषयं मोहं कदाचिदपि गौतम इति। तथैव परमात्मन्यतिरेकेणाद्विती
 यमश्रुतेः ज्ञानकर्मणा मृतत्वं वक्ष्यंति। हरजन्मयित्तय कुर्योरविशेषः संनवति तथा बुवतो मम कर्मा श्रुत्या विशङ्कि
 यास्योक्तैश्च शङ्का माहृथाः। कथं उत इति। हृदये के मृत्योरस्तित्वनास्तित्वेदे क्वचिद्याद्य। आद्ये पृष्ठे आदिसंग्रहस्य पृष्ठे

अथ नास्तीति शङ्का विषयः प्रपत्तेः प्रपत्तेः
 कर्मसु न कर्मसु यः परमरवि

३३

न विषावः

कुर्योरस्तित्वनास्तित्वयोः सत्यत्वमिति तत्राह। मोहो मृत्युः संमतोयः कवीनामिति न वेदयं विरोधः॥ अस्तित्वास्तित्वयो
 दि परमार्थरूपो मृत्युः स्यात्तर्हि यो मोहो मिथ्या ज्ञानमात्मनि। आत्मानिमानः सन्ममृत्युः केषाचित्कवीतां मतः॥ अहं
 नुन तथा मृत्युं ब्रवीमि। कथं तर्हि प्रमादं मृत्युं ब्रवीमि। प्रमादः प्रयुक्तत्वात्तद्विकृतात्तावत्सत्त्वात्तत्प्रमादं मिथ्या ज्ञान
 स्वरूपं अज्ञानोऽज्ञानं मृत्युजन्ममरणमिदं सर्वं नर्थाजमहं ब्रवीमि। तथा सदा प्रमादं स्वाना विकृतात्तावत्सत्त्वात्तत्प्रमादं मिथ्या ज्ञान
 अनेन ममृतत्वं ब्रवीमि। तथा वस्तुतिः॥ स्वरुपा वस्तुतां मोहं प्रदर्शयति। परं ज्योतिरुत्पद्यते न रुयेणानि नित्यं दृष्ट
 इति। तथा बुगीता सुप्रमादः। एकाग्रजोनास्तित्तो द्वितीयो यो रुतयस्तमहमथो ब्रवीमि। यतः स्वरुपा वस्तुता न
 प्रमादादो अमृताः परानवन्ममृता इत्युच्यते। सुराश्च। नैव मृत्युर्वा ब्रह्मवाजिजन्त न ह्यस्य रुय सुयत्नयेत ह॥
 कृणोमोहः अत एव बुवि विधुफलविलक्षणदेव। न। कर्मसाद्यममृतत्वं। नापि स मुविता न्या ज्ञानकर्मन्यामिति। ये
 कर्मफलानुगास्तत्राचुयंति तिनतरंति मृत्युं। ज्ञानेन विद्यासेजस अनेत्यनिवांन विद्यतेऽन्यस्तस्य यथा॥ कथमेत
 दवगम्यते प्रमादो मृत्युरमृतत्वं निति॥ अथ प्रकृतं॥ परानवन्मृताः ब्रह्मचर्याः ब्रह्मशास्त्राः एतन्मृत्युकात्म
 नस्तथैव मृत्युरिति। हि यस्मात्प्रमोऽशरीर एव प्रमादरूपो मृत्युरित्यर्थः॥ ॥ टीकांतरं॥ तत्राह। प्रमादादिति। प्र
 मादाश्चाविक ब्रह्मप्रवचनादनात्मना वादसुराः परान्वताः अनवन्॥

स्वा

उद्योग

तथा वशुतिः अमुयः न न्यात्मानमिह न देवाः असुरावाते यारा नवीं चंतीत्यनेन अश्मादाश्वात्ता विक्रिषि
 दानं हादिनी यवस्वात्मज्ञाना वस्त्वानात् ब्रह्मज्ञानाः सुराश्च दद्यात् नद्या वशुतिः तं देवा आत्मानमुया सते तस्मा
 त्रिमांशो काश्चानताः सर्वे विक्रमाद्व्यादिना अथवा त्वेष्टु धारणे धिं दिये पुरमते अनन्त विदो विषयिकाः प्राणिनोः सुरा
 से स्वात्ता विक्रमा वमतिक्रम्यानामविदः अनात्मज्ञा वमायनाः यरा प्रता नवंति तिर्यगादित्वमायना नवंति तथा च ब्रा
 ह्मणो यनिषत् तस्मान्न प्रमाद्येत नातिजायादिति तथा सत्यमिनात्मन्येव रमत्येवात्मविदः सुराः तथा चोक्तं आत्मन्ये
 व रतिर्येषां स्वस्मिन् ब्रह्मणि वा वलो ते सुरा इति विख्याताः सूरयश्च सुरा सता इति अश्मादांते स्वात्ता विक्रमा वस्वा
 नात् ब्रह्मज्ञाना निर्दिताः मिथ्याज्ञाना तकार्यत्यागाद् द्वैतं वसं दत्ता इत्यर्थः न च न्य एव सर्वजं नना मन वस्त्वाना दुयसं
 हारको मृत्युः प्रसिद्धः कथमेव मुच्यते प्रमादं विमृत्युरहं ब्रवीमि इति तत्राह न विमृत्युरतिना वेन कथं ति प्रा
 णिनः यद्यसौ न कथं येष्टा प्रद्वानदा स्वरुयमु यलन्येनानरो यलन्येनानस्मान्ना स्वेव मृत्युरिति ननु उ यलन्य
 तेनासा विमृत्युमास्याने अथ सत्यवतः कायनाशादिति कथमुच्यते ना स्य रुयमु यलन्येन इति तत्राह विज्ञेयु
 कुंदो वदने मुकुंदः कर्सेषु कुंदो रुदये मुकुंदः येषां सदा सर्वगतो मुकुंदस्ते मानवाः किमु मुकुंद उच्यते इति॥

१८

उपसन्ना
वः

अथ प्रकृतं तर्हि शरीरी यमो मृत्युरिति मिथ्यैव लोकप्रसिद्धिः वेदे वदे दान्यामादा चारादिति मृत्युनरणो यदेश
 इत्यत आह यमं त्वेक इति एके देवा सुराः अतः प्रमादादन्तन्मनेन मृत्युमाक्रुः नात्मा वसन्नमात्मा वसाद
 कमेव ब्रह्मचर्यं विदोक्तत्वात् कृतं सत्यं तत्त्वतो मृत्युरुयमाक्रुः आत्मा वसन्नयदेन तत्त्वतो मृत्युनाद
 र्शयन् मृतत्वा मृतत्वं ज्ञानं तेषां मिथ्योति दर्शयति अवस्यदोषदुःखसंति सजनक वचनादवसन्नमित्यत्र क
 र्त्तरिक्तं यमः कतविदनु यलन्यमानो यिकथं मृत्युत्वेन कल्पत इत्याह पितृलोक इति देवपितृणां प्रत्यक्ष
 एवासावित्यर्थः शिवः सुखदः शिवानां शुभकर्म कृताः अशिवो दुःखदः अशिवानां पापिनां ॥ अथ टीका
 यमं त्वेको मृत्युमतो न्यमाक्रुः आत्मा वा स्वममृतं ब्रह्मचर्यं पितृलोके राज्ञमनुव्रयासि देवः शिवः शिवानां शिवो
 नरः यममिति मथ उ यलन्येनानासौ मृत्युः कस्तर्हि यः प्रमादाख्योऽज्ञानं मृत्युः मयवसा कृदिना वा हेतुत्वा
 वानथाऽज्ञानमस्य विनाशादुत्पन्नं शुभो यत्नेन न वेद वेदीमहती विनष्टिरित्यारण्यके प्रमादाख्यमज्ञानमस्यमा
 कृन्मृत्युत्वं दर्शयति मृत्युवितमः ॥ अतिरमृतमिति यस्मात्प्रमाद एव सर्वनिर्णयज्ञसमाम्न प्रमाद्येता विद्वानं
 दादिनी यवस्वात्मज्ञाना वेति हेदित्यर्थः तथा वा ज्ञानस्य बंधादुत्पन्नं विज्ञानमसौ कृदेतत्त्वमुक्तं न गवता उक्तं
 अज्ञाननाहं ज्ञानमिति यस्मात्प्रमादा मृत्युरप्रमादो मृतत्वा अत एव न कर्मसाध्यं न यलन्येनानाधिकर्म प्राप्यं
 नित्यमिद्वत्वात् नित्यप्राप्तत्वाच्च तथा च श्रुतिः॥

उद्योग

एवे नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येति ॥ तथा तमव विदित्रा विदुस्त्वामतिनाम् ॥ यथा विद्यतेऽयमाय ॥ तमेव धीया विज्ञा
 मिति ॥ ज्ञानास्येव मोक्षसाधनत्वं दर्शितं ॥ तज्ज्ञानं बहुषा यत्तदिति च ॥ वक्ष्येति मगवान् ज्ञानास्येव मोक्षसाधनत्वं ॥ ए
 व वृत्तजायमानं विदित्राति च ॥ तथा चोक्तं मां रुधाम् कर्मणा सुव्यातं जुर्विद्यया च विमुच्यते ॥ इति तस्मा
 कर्मन कुर्वीतियतः ॥ पारदर्शना इति ॥ ज्ञानं विशिष्टं न हि यज्ञा इति च ॥ तथा ज्ञानास्येव मां रुधाम् साधनत्वं मन्यम
 नः सर्वकामपरित्यागनाह ॥ न गवा ॥ द्वावायामिदं ॥ यद्योक्तान्पि कर्माणि ॥ तितथा ह न गवान्परमेश्वरः ॥
 ज्ञानं त ॥ केवलं सम्पदपर्वफलप्रदं ॥ तस्मान्न वन्निर्विमलं ज्ञानं ॥ के कल्पसाधनं ॥ ज्ञातव्यो हि प्रयमेन श्रोत
 यो ह्येष एव च ॥ एक ॥ सर्वत्र गोह्यात्मा केवलं विस्वरूपवान् ॥ आनंदो निर्मलो नित्यः ॥ स्यादित्यस्य दर्शनं ॥ ए
 तद्वदपरं ज्ञानमन्मोक्षप्रदायकं ॥ एतच्छेवल्पममलं ब्रह्मना दशु दर्शितं ॥ आश्रित्य तस्य रं मि तद्वत् त्रिष्टा
 सत्परायणाः ॥ गच्छन्ति मां महात्मा तयते ॥ तान् विदुर्मोक्षरं ॥ एवं तर्हि कर्माणि ब्राह्मणानि किं जुजानि नावु ह्येयानि ॥ तथा
 वा ह न गवान् ॥ यस्त्वात्मनिरतिरवस्थादिति ॥ तथा च ब्रह्म उपागोका उभेयः ॥ किमद्य न श्रुतं यत्नेन कार्यमिति ॥ तथा च ब्रह्म
 च ब्राह्मणोपनिषत् ॥ किमर्थं वयमधेयमाह ॥ तथा ब्रह्म दारण्यके विदुः ॥ सर्वकर्मसंन्यासं दर्शयति ॥ एतस्मात्तेतरा
 दिति ॥ तथा च लिंग ॥ ज्ञानाष्टानहस्येति ॥ तथा चार्थवर्णाश्रुतिः ॥ नितद्विद्वानिति केन तर्हि श्रुतं चेयाति ॥ अज्ञानिनाश्चाकुरु
 २ रा

७५

सर्वकर्माणि महावु ह्येयानि ॥ तज्ज्ञानिना ॥ तथा च ह न गवान् ॥ लोके स्मिन्नि विधीति हेति ॥ आरुरुको मुनियोगिनि विवात
 या च ह न गवान् ॥ नृवती सुतः ॥ द्वाविमावथ यं याना वि ति ॥ न चैवमा रुरुकुणापि कर्माणि नावु ह्येयानि ॥ कर्मणां
 बंधहेतुत्वात् ॥ तथा चोक्तं ॥ कर्मणा बध्नेजं जुर्विद्यया च विमुच्यते इति ॥ सत्यं तथापि ॥ इच्छा र्थतया फलनिरये
 कर्मनुष्ठीयमाना निबंधहेतुनि ॥ तथा चोक्तं न गवान् ॥ यज्ञार्थं कर्मणो नृन इति ॥ किमर्थं तर्हि तेषां मनुष्याणां ॥ स
 त्वश्रुयार्थमिति ब्रूमः ॥ तथा चोक्तं न गवान् ॥ कायेन मनसा बुद्ध्या यतो दानं तय श्रेयसा वना निधमनीधि
 णमिति ॥ गतसंगस्येति च ॥ तथा काशयत्किं ॥ कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः ॥ काशये कर्मणिः ॥ एकैतनो ज्ञानं प्रव
 र्त्तते ॥ ननु ॥ ननु कर्मणा नपि मोक्षादनुत्वं श्रूयते ॥ विद्यां च विद्यां च यस्तदेतन्नयमिति ॥ तथा च मनुं तयो विद्यावि
 प्रस्येति ॥ नितत्पूर्वया वना तु संधाननिधनोत्तमः ॥ तथा हि ॥ विद्यां विद्यां वयथोर्निन्न विषयत्वेन न समुच्चयतावः
 ॥ श्रुत्वेव दर्शितः ॥ दमशममेवास्पृष्टमाह न गवान् ॥ तयो विद्याव विप्रस्यति ॥ श्रेयसकारण्यु नितय
 सा कल्पमर्थं हि विद्यया मृतमश्रुते ॥ इति तयसो नित्यनिमित्तिकस्य कर्मणाः ॥ श्रुत्वेव नियोगं दर्शितवान् ॥
 तथा शममेवास्पृष्टं सर्वमिति ॥ सर्वस्य तावत्तन्मात्रत्वं न तादृशीतानि वक्तव्यं स्यात् ॥ साध्यांतरमप्ययत्ना
 त्यागेति वक्तुं निवृत्तिरिति ॥ त्यागेति वा तस्य रियात्नन मुक्ताश्च न हात्मवेदिनः ॥ केन तर्हि आत्मा परियात्नन नि

उद्येस

त्वां कुरुर्वान्वाहा कर्माणि यावज्जीवितं सम्पद्येत् त्वयि नान्यथा तोस्तन कर्मणा लिख्यते नरोदयेत। एवं
नृत्तत्वात् नरमात्राणि मानि न्यस्य विद्या निमित्तोत्तरं पूर्ववत् शेषविनाशात् नाना कर्माणि वसन्ता जावज्जीव
जीविष्येदित्यस्य नरमात्राणि मानि नः शुद्धं ध्यावज्जीवं कर्माणि दर्शयति। अतएव निरपि वाक्यैः कर्मणां शुद्धि
साधनत्वं सवगम्यते। तदप्युक्तं तेन तत्त्वविदोऽप्युक्तं तेन जस्योति च शब्दसमुच्चये वगम्यते। तदपि प्रसि
द्धविनियोगानुसारणयोऽयं यितव्यं। तथा चानुगीतासु तन्मवात्स्य एवमादा कर्मणां शुद्धिद्वाराणो वसोदसा
धनत्वं। नित्यनिमित्तिके रिति वक्ष्यति न गवान्मनसु जातः। तदुक्तं। तदयत्नदिति। ननु कथं सत्त्वशुद्धिद्वारे
णो वसोदसाधनत्वं। विनायी शूरतानात्तत्त्वशुद्धिद्वारेण मोक्षमिदिरत्यस्य। किं उजातेने वसोदः। न
नु तदेव ज्ञानं कारणं। सत्त्वशुद्धिं विना तन्नो यदयत्नः। तथा चोक्तं। ज्ञानमुत्पद्यते पुमां कथात्याप्यस्य कर्मणा इति
। तथा ह्यज्ञातवच्यः। विरक्तकरणः। विशुद्धसत्त्वस्यैवात्मज्ञानेन मोक्ष इति। नित्या नित्यवस्तुविवेकद्वारेण
मोक्षसाधनज्ञाननिष्ठतिः। तस्मात्सत्त्वशुद्धिर्धर्मसर्वद्वारमुदिवर्यसर्वीणि वाप्नोति। कायलक्षणानि श्रोतस्मा
त्तानि समाचरेत्। यश्च विशुद्धसत्यो नवति। स ह्यमुत्र नो गविगोयोगारुढो नवति। तथा चाह न गवान्। आरुढ
कोऽस्ति न योगिनि। स न्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्नुमयोगत इति। तस्य लक्षणमुक्तायादाहितेन्द्रियाद्येति॥

८५

॥ २१ ॥

यस्तु पुनरव्यज्ञादिनानि शुद्धमात्रं द्वाभुवनो गविगोयोगारुढो नवति तस्य शमपवकारणं। न कर्मात्तथा चोक्तं। यो
गारुढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते। इति। तस्यामिश्रमदमादि साधनसंपन्नश्रवणादिसमचित्ता योगीशु जीतमततमा
त्मानं रक्षति स्मिति इति। कथं तर्हि योगावधानं। शृणु। श्रवो सामादशो शर्कमवक्रिजलाशयवर्जितमनो नुक्नुते य
विम्वनासु छितं नति नीचं चलाजिनकुशात्तरमासनं प्रतिष्ठाप्य तत उपरि विरपामस्य स्त्रिकादि वस्त्रासमेकाय
शिग्रायी बंधारयन्नि त्यादीन् क्रामणा कार्यकारणविनिष्क्रियणात्मनि तसर्वमुपरं संस्तु ह्युत्तमाच्छि वाध्या
यत्। पुरिशयनं देवा पुरुषं ह्युत्तमं नंदति रजने। अश्वं मपरपरं बुद्धानति न त्यादिलक्षणं स्यात् शनाद्यं संस्तु
बुद्धिना न स्मिति ज्ञानात्मना वस्थितं परमात्मानमिति। तथा चोक्तं बुद्धि विदा। माहोय कुरु प्रयत्नमिति। एवं यु
जन्मदात्मानं परमात्मने न यदा साक्षाद्विजानाति। तदा विरक्त्या ज्ञानतत्त्वा ग्याविताशाकः कृतकस्यो नवति॥
तथा चेहृददारण्यके। आत्मानं च विजानीयात् दासुक्तामवज्जन इति तथा चेज्ञावाप्ये। यस्मिन्सर्वाणि। तथा
च कटकवल्लीसु। तद्वैशमिति। तथा च कावलीयगीतासु। आत्मज्ञः शोकमतीतो निविनति कुतश्चानति। तथा
च मनुः। सर्वमानवतो ह्ययमात्मज्ञानं परमं वमिति। तथा चाह न गवान्। तदुद्धा बुद्धिमान्सादिति। यस्मात्तद्विज्ञा
नादवपरमपुरुषार्थप्राप्तिस्तस्मात्तमेव परमानंदात्मानमात्मा च न जानीयादाह मस्माति। न किं विदित्यवितयेत॥

उद्योग

अस्यादे
जातयावो
गोतु

नष्टावशुनिः॥ नमेव धरो विना प्रति नष्टा वाह न गवान् संकल्प प्रसवा न्कामातिनिः॥ एवं प्रसंगान् सर्वशः सार्थः॥ संकेयतो द
रितिः॥ अथेदानीं प्रकृतमनुसरा मः॥ अस्मात्प्रमाद एव सर्वनिर्धनी जंतस्मात्प्रमाद वाहं मृत्युं ब्रवीमि नयसः॥ अ
मं तु पुनर के धिषी मे यं यं मृत्युं यां धाः विद्या रुताः स्नातव्य निर के धि ती यं यं नो मृत्युं मनुते॥ अतो मयो क
प्रमादो मृत्युः॥ तस्माद न्य मृत्यु नंतरं विवस्वत माहुः॥ आत्मा वा संश्रुता मनि बुद्धौ वसतीत्यात्मा वासंती॥ तस्या वा
हमनु॥ यमो विवस्वतो देवो यस्तु विवस्वतु हि स्थितः॥ तेन विवस्वतु विवादां समागमात् कुरुमागमः॥ अमृतममरध
मीरां ब्रह्मचर्यं ब्रह्मण्यन्तत वरमाणा ब्रह्मनिष्ठा माप्नोति त्र्यर्थः॥ उद्यत कंठक वल्ली पुकि स्तं दमादं तु
देव मन्यो ज्ञो जातु महतीति॥ पिब लोके राज्ञ मनुष्या सीति॥ शिवः॥ सुख प्रदः शिवा तं पुण्य क कर्मणां॥ ॥

अस्यादयनि स्मरते नराणां क्रोध प्रमादो मोह रुयश्च मृत्युः॥ अहं गते निवचर चिमाग निवात्मनो योग मुयेति क
अशिवोऽऽसुख प्रदः॥ अशिवा नं याय कर्मणां॥ ॥ अथ प्रकृतं॥ तत्किं यमो मृत्युरित्याह॥ अथा देवा
निःसरत इति॥ प्रमादो हि मृत्युः तस्य सकारिणो वक्रो धर्मो हि॥ तच्चित्तमवर्तत तन्मात्र रुयेण तस्या वदे शास्त्र
बालो निस्मरते उत्पद्यत इति मृत्यु फल कत्वा त मृत्यु यादना तिधी यत इत्यर्थः॥ एतेषां तु माहाहुः स्वाह तु त्वा
मृत्यु त्वं सुख्य मित्याह॥ ते मोहिताः मोहं प्राप्ताः॥ ते मोहिताः सवरो वर्तमाना इतः प्रेतास्तत्र पुनः यंति॥ गोडुया
वे॥

८१

उपलक्षणं चित्तं॥ कुवाः प्रमता इ॥ त्वयि दुष्टं॥ तदशेतेषां क्रोधादीनां वरो इत्ये लोकात्प्रेताः प्रकर्षेणा त्यंते देह
त्यागे नगताः तत्र स्वर्ग नर के वायतं ति॥ स्वर्ग स्यादि पुनः याहता हि दुःख श बल तया नर क तुल्य त्वं दृष्टिं ति॥ य
तीति सामान्य तो ति धानं वन तु त वं त्वे नं दुःखिनः दुःख र हिता नं त्वि द्रा दीनां ब्रह्मचर्ये ण वा मृत त्वं नूतं त क
थमित्यत आह॥ ततस्तं देवा अनु विष्णवं ते अनु गच्छंति॥ यमेन ना तो पि दे वि श्व र्थ मासा दय ति॥ येन देवा
अपि न मनु गच्छं तीत्यर्थः॥ अतोऽमृत्यु निह लो के मृत्यु त्वेन प्रसिद्धो देवो पि नरणा र्व्या मुपेति॥ मरणं हि दुः
ख संताना विवेद एव॥ सवदेवैष्यति॥ तथामपि कर्म विशेष त्वेनैष्यति॥ मयि मानुष लोका तु गम्य दुःख वि
ततस्तं देवा अनु विष्णवं ते अतो मृत्यु मरणा र्व्या मुपेति॥

वेदादि त्र्यर्थः॥ टीकांतरं॥ एवं तावत् प्रमाद एव मृत्युरिति॥ मृत्योरुपनिर्धारितं॥ इदानीं तु तस्मैव कार्यमिति नो
वस्थानं दर्शयति॥ अस्मादिति॥ यः प्रमादात् मृत्युः स प्रथममात्मानं यरिणम्यते॥ अस्या हि मानात्मको हं
कारः॥ तथा चोक्तं॥ सर्वा र्थाः केयं संयोगाद्यः स्वधा तु मम चित्तान्॥ अस्याश्च मृत्यु वने घोरो यकं हंकारा गुणो महा
त्॥ एव-महंकारात्मना स्तित्वा ततो हंकारे निस्सरति निर्गच्छति॥ कामात्मना ततः कामः स्वविषये वर्तमानः प्रतिह
तस्ततः क्रोधस्ततः प्रमादो मोह रुयश्च नवति॥ ततो हं गतेनाहं स्वरुपेण हंकारात्मात्मना स्तित्वेनाज्ञानेन तदात्मना
वमायनो ब्राह्मणो हं कृत्रियो हं विज्ञेया हं स्तूना हं रुरो हं मृत्युनामौ मम स्या यमित्येवमात्मको राग देव मम चित्तश्च

रविमार्गदिशो तस्मात्त्रिपरीता समाचरन्नात्मनः। यरात्मनो नायं समाधिलक्षणमुपेतिकश्चिदपि। अथवा अ
विद्याकामकर्मणि संसारस्य प्रबोजकत्वात् निर्वृत्ता मोहो नृत्सुः संसृत इति अनेनाग्रहप्रदण्डात्मिका अविद्याद
शिना। उच्यते तत्र कर्मोदित इति कर्मवद्वृत्ति। अथेदाती कामो निधीयते। अस्यैवेति कथ्यते। ततः संसारप्राप्तिर
ति। आत्मः कामः आत्मवदसं सर्वजगद्व्यापनं तदा चोक्तं न गवता। काम एव क्रोध एव इति। अथ एव नृत्सु रास्या
त्मना विपरिणामतो उक्तं। कामको धो निजायत इति। ततो हंगतेनाहंकाराय तेनाहंकारफलकारुढेन विदा
भासेन चरन् रविमार्गनिवात्मनो योगमुपेतिकश्चित्॥ इति॥ अथ प्रकृतं॥ तर्हि अतद्विद्यो मनुष्य एव तच्च देवे

कर्मोदये कर्मफलानुगतास्तत्रानुयांतीति नतरं निवृत्तुं। मदर्थयोगावगमात्संतापवर्त्तितो गयोगे
नदेहे।
अथोऽनृतो नृतावतापि विदिक कर्मणामनृतुदेत्वसंतवाहित्यत आह। कर्मोदमिति। तथा लब्ध
विश्वार्थफलानुगाः कर्मफलं वेद कर्मफलमनुगता इत्यंतः। नृलोकगमनाहं नोः कर्मण उदये कालविशे
षलात्त रुये जन्मनि अत्र नृलोके अनुयांति यथा नृगयांति। अतो न तेन वेदोक्त कर्मणामनृतुतरंती
ति व्यवस्थितमित्यर्थः॥ टीकांतरं॥ एवमविद्याकामयोर्विदुर्नृत्सु निवृत्तं। अथेदाती कर्मबंधदेव नृत्सु माह।
कर्मोदितो विदितिकर्मणामनृतुत्वं न वतीति यन्मतांतरं नृत्सु नृत्सु तनिराकरोति। न केवलं कर्मणामनृतुत्वं
वति। अपि तु कर्मोदये कर्मणामनृतुत्वं नो कर्मफलानुगाः संतस्तत्र तस्मिन् कर्मफले अनुयांति यस्मात्तत्रैवावृत्तानि

अतानतरं तिष्ठत्य। अतः खनर्जकमरणात्मके संसारपरिवर्त्तन इत्यर्थः। तस्मात्सुता कर्मोदये कर्मफलानुगतास्तत्रैव परिवर्त्तितं॥
मदर्थयोगानुवगमात्। मदर्थयोगः मदर्थयोगः परमात्मना योगस्तस्य मदर्थयोगस्यैकाध्यात्मनश्चिदात्तं
राहित्यवशात्तत्त्वज्ञानवानवगमादित्यर्थः। समंता समंता प्रवर्त्तितानो गयोगविषयरसबुद्ध्या देही। यद्यंधेति श्रोत्रतकं
टकादिषु परिचरमति। एवमसावपि विविक्कहीनः सर्वत्र विषयाकाश्यापरिचरमति। किंच तदा इति। याता रागादिदत्तस्य
इंदियाणां विषयेषु प्रवर्त्तनं तानामहामाहमेतदुक्तं न वति। यस्य न विषयश्च वास्तवबुद्धिस्तस्य दियोगिन विषयेषु प्र
तद्विमहामोहनमिंदियाणां मिथ्यार्थयोगस्य गतिर्हित्या। मिथ्यार्थयोगातिहतांतरात्मा स्मरुपास्त विषयां समंतात्॥

वर्त्तितं। तस्य विषयेषु प्रवृत्त्या वादात्मन्येव प्रवृत्तिर्भवति। ततश्च मोहनिवृत्तिः किंच। यस्य विषयेषु वास्तवबुद्धिर्मयं दि
याणामपि रागतेषु विषयेषु प्रवर्त्तमानत्वात् सोऽममदितीयं प्रत्यक्षं तं परमात्मानं आत्मविनमात्ता ज्ञाताति। तथा चोक्तं
। स्त्री। पंडमया कैंक कलुषितेतासा विषयांधो ब्रह्मज्ञानंतीति। ततश्च महामोहो नृत्सु न विषयेषु प्रवृत्तिः। तथा च। हं मनुः। न
जातु कामः कामानाप्नुयता गनरा म्यत इति। ततश्च। मिथ्यार्थे रविद्या कल्पितेः। राहादि विषये योगिन वति। तस्मिन्मि
थ्यार्थयोगस्य गतिर्हित्या संसारगतिर्हित्या नियता। प्रमिदमेतत्। स्यात्मा तत्तं परमात्मानमवमनवगम्य विषयेषु प्रवर्त्तमा

उद्योग

न॥ अथवाभूतास्त्रियैर्ग्योनिवंप्राप्तुवन्तीति। न्यायावरुचश्चाज्ञाणोपनिषत्। यावेताइमाः प्रजाइति। वक्ष्यति। कामावसागधुरु
षइति। कस्मात्स्वनर्मिष्यार्थसुक्रस्यगतिर्हितित्यतितत्राह। मिथ्यार्थयोगेनातिदत्तांतरात्मानिदतस्वभावः स्वानाविक्रम
भावमस्मरश्चाक्षदानविषयात्तदास्त्वनपरमात्मानं समंतात्समंततः। ततः किमिति चेन्नष्टु। अनिधेति। अनिध्याविषय
ध्यानप्रथमदंति विनाशयति स्वरूपात्प्रसूतंकाराति। ततादिषयाध्यानातिनिवृत्तेनाएतविषयरमेसंनिधेः शोषेतिष्ट
ह्यकामश्चदंति॥ ततः कामानिदतमेनंप्रतिदृष्ट्याकाधश्चदंतितादतेअनिध्यानादयएतानमिध्याकामस्काधवशंगतान् विव

अनिधाय प्रमदंति चित्तं कामक्रोधैर्यस्य चित्तं च पश्चात् । एता द्वा लान् मृत्यवे प्रापयंति धीरास्त्वैष्येति तंति मृत्युम् ॥

किं नो दृष्टं त्वत्प्रपद्यंति। यद्विपंति श्रूयत कंठकवक्षो धुक्कामानिति धारा सुधैव्यादिषया रजिवापरमात्मानमात्मवेनावगम्यत
रंति मृत्वं श्रूयत वात्मनि चाप्यमृतं मृत्सुपयंत्यन्यथा इति। अथ प्रकृतं तदुच्यते किं मीणा मृत्सु र्जनवति नत्कथं क्रोधादिना शात्प्र
माद रूपशालारत्नाव इत्यादि। सा निधाय त्रिति। सा मृत्सु मिचुरति धाय रत्नात्मानं योगशास्त्रोक्तप्रकारेण अत्रि सर्वतो धाय रत्न
त्यतिता उत्यन्नात्र क्रोधमादमोदर मृत्सु निदमात्। तदनिधानस्य क्रोधोदप्रमाद विरोधिवात्। न ते महावस्थानं संनवतात्पर्यः। त
द्विचुप्रमाद विरोधिवात् न स्पतत्यनियोगिकवात्। क्रोधमोद विरोधिवात् कथमित्यादि। अनादरेणेति। अउध्यमानो विषयानरं। आ

63

[illegible]

यौ निधाय त्रुत्येति स्मृति हन्यादनादराणापतिबुधमानः मेवेष्टस्वष्टस्वरिवानिभूयासेवंविशस्यो निहंतीहकामाः॥

निबन्तः ।

यमस्यतद्वारेवसृष्टुजनकोवात। तएवसृष्टुनोमृत्यवः। तज्जनकतयात्रयमस्यापिष्टुस्त्वष्ट्रपचरितमित्यतिराधं॥ द
कांतरं॥ कथंधीराः पुनः स्वाधेय्यादिषयाश्चिन्वामृत्संतरंतात्वाहायइति। योनिध्यायं त्रित्यानश्च वीरुडः स्वावविदतयाउत्पत्तिस्
रुत्पत्त्योत्पत्त्यपतंतीत्युत्पत्तिस्त्वष्ट्रविषयास्त्रात्रिहन्त्यात्परित्यक्तत्। अनादराणामेधदशनेनिवा। अपतिबुधमानः पुनः पु
नरचितयश्मविष्टुरुषोमृत्योमृत्स्वरिवद्वामृत्सुमन्तीति। उक्तं। विषयप्रतिसंहारयः कारातिविषकतः। मृत्साष्टुस्वरितिया
तः। सविदनात्मवित्कविरिति॥ एवमित्यादिस्वरूपविदाउमरुनादरादिनानिहंतिकामाः॥

उद्योग

गहनं च न
बुद्धिः पाठः

अथ प्रकृतं॥ तदवमद्ययतिरकान्यां का धिद्वयसिरेडग्वाहउंतादवउष्टुरितिदवयति। कामाउमाराधुषइति। का
माउमारीधुवदकामाकाधप्रमादमोहानउनवति। तदधीनः मन्प्रवर्ततेयः मननेवकामानउलसीकृत्यविनयमिमियते। म
किंविडजोडः संधुतेपरितः क्षियत। अत्रचविनयपतात्यननयमन्निधययतिरकारेः। शस्यडस्थपयायस्यानिधनः
डः स्वमेवउत्तरितिद्वितीं। अयंकामः नमः सउदायातिषायमकवं। यत्ताहृतानांसंबंधः प्रकाशविराधी। नरकोडः स्वदेउवा
त। प्रहृषतेधारेः। नवस्वनावडः स्वदेउंगछंतः प्राप्नुवंतः सुखंयस्य। ताहृत्तः विकरणयत्ययात्। सुखाहउवेतहृत्तइत्य

कामाउमारीधुषः कामानउविनयति कामान्मुदस्यत्तुधुतेयकिंचित्स्वरूपोरजः। देहोपकाशोहृतानानरकोयंप्रह
र्यताहृत्तएवधवंतिगछंतश्चनमन्सुखाः॥

यः। धावंति सुखडः सजतककमधिंशां प्रवर्तते॥ ताकांतरं॥ यधनरनाइरादिना। नानिहंतिसकिंकरातीत्याह। यस्तुधनविषया
निधातेनकामाउमारीमवतिसकामानउविनयति विषयनाहमतिकामानउकामिः सहविनयति। अतिमाः कामाउगाः प्र
दक्षिणविनाशात्रिताः॥ यः इकामाविशात्मनिवति। यस्तुधनविषयदोषद्वानेतकामान्परित्यजतिमकामान्मुदस्यपरि
त्यज्यविवेकबुद्ध्याधुताधंसयतिमकिंचिदिदजन्मतिजन्मानस्वोपाकिंते। रजः। अणपापादिनसंगकर्मतसर्वधुता कथंउतर
स्यदेहस्यकामानां देयवमित्याह। देहइति। योयंरतानां देहोहृषते। मत्प्रकाशतम। अविद्याकथ्यमातः केवलंनरका। होषासृग्धमापि

तमो

रध

मृत्रविद्वक्मिपरिहृषात्। तथाचाहमउः। अस्मिस्त्रां स्माखुबंमोम। शाणितलेपनं। वमावनडंडगंधिहृषां हृत्तुराप्रयोः। ज
गशोकममाविष्टारागायतनमाउरं। रजस्वतमनित्यं चरतावासमिमंत्प। जत्। इत्येवमतिवीनसतस्त्रादि। हदकमेनायबुधाहृध
तोअनिकांस्तएवधेवनिगछंतश्चनमन्सुखाः। यथाधक्त्यादिकं विवक्तुमशक्ताः। कृपादिउन्मन्सुखाः। न्नां तसुखाविपरी
तसुखाः पतन्ति। एवस्थाद्यनिकांस्तोविषयाउन्सुखाः पतन्तिनरकदित्यर्थः॥ अथप्रकृतं। अतिध्याआत्मविनविषयेषु
परिणति। सुस्मत्वेनानिधानं। अथममादोमहकारि। वनकामकोधाववष्टयगृह्वायतदनेतरमाशुलाकाहंतोत्यव

अतिध्यावेष्टमं हंतिलोककामकोधववष्टयापुपश्चात्। एतेवालान्मृत्यवे प्रापयंति धीरा सुधैर्येण चरंति धर्मं

यः॥ तकिंपमादेनहंत्येवतथाचकथमसौष्टुः॥ अतथाह। एतमाधमालामयात्तुहृत्यवेआत्मज्ञानाउद्यमरूपायप्राप्नुवं
ति। एतद्वशादिनात्मज्ञानार्थयतता। तदेवामषीहंरुवमाताहृत्तुमित्यर्थः। धीराशास्त्रमंस्कृतमनयः धैर्येणाधीरविन
दिउमातेधर्मनिः। अथमहउधर्मसाधनवादात्मज्ञानेचरंतिआचरंति। अमन्यमानांस्त्रियकिंचिदस्यत्रापोयानबाल
इवाश्मव्याइति। अमन्यमाना आत्मनो न किंचिदस्यत्राज्ञानत्वात्मानात्मपदाकिंचिदस्यद्विषयज्ञाननाधीर्यः। त
नधिगच्छत। नप्राप्नुयात्। यथामालोनप्राप्नोति विद्यामानस्यचित्तनयात्। अस्मया इवअवेतनवादपर्यन्ता

उद्योग

धिगच्छतीति एवं। आत्मज्ञानस्य रूपसुखाद्यर्थको मृत्सुखाद्यस्तत्प्राप्ताह। क्रोधलोभमोहनयांतरात्मासर्वे मृत्सुखं चरीरे
यएषा। यस्तु कामतादृशं उच्यते। तर्हि इवास्म्यस्य तत्रात्मास एव मृत्सुखं मृत्सुखं। प्रमादस्यादुत्तमं य एव चि चरा
स्ति तः। ताकांतरं। एवमृत्सुखं एव धमवति तेमीदृशे निरर्थक इत्याह। अमन्यमान इति। तत्र अस्यादिकं देहम
निकाशं वत्तु धमवति स्वरिषया विषां धमः। तत्र तिरिक्तं स्थात्मनूतं परमात्मानं मन्यमानः प्रतिबुध्यमानाधीय
ततश्चिषयमध्यात्मशास्त्रनाधिगच्छेति। तस्यास्य विषयविषां धम्य षडंगवद विडोषिदिहसृणानिमित्तिव्याघ्र
इव निरर्थको न वति। तथा वाहवमिष्टः। च उच्यते विप्रः स्रक्ष्मन् न विंदति। तद्वदनेराकांतः साववाहिनग
अमन्यमानः क्षत्रियकिंचिदन्यनाधीयते तस्मिन् इवास्म्यव्याघ्रः। क्रोधध्वोनामोहनयांतरात्मासर्वे मृत्सुखं चरा
नदः। न केवलं देहो निरर्थकः। य एव नूतः स एव मृत्सुखित्याह। क्रोधध्वोनामोहनयांतरात्मा। क्रोधलोना
न्यामोहनयमचित्। अंतरात्मा अध्वरागारय एव मृत्सुखं मानास्यामिदृशं पतनस एव मृत्सुखः। अस्तु न रजितं द्रियः
क्रोधलोनादिसमन्विता विषयेषु प्रवर्तते स एव मृत्सुखं विनाशदुत्तमं। उच्यते। आत्मव्यात्मानाबंधुह्यात्मिबारे
पुरात्मन इति। प्रकृतं लिख्यतां एव मृत्सुजायमानमन्यो देवस्य जायमानं विदिवातादुत्तमं प्रतिबंधं मृत्सुजायमान
ति। ज्ञानेज्ञाननिमित्तातिष्ठनवतिष्ठत्। तस्य सुरुषस्य गोचारतस्मिन्निति यावत्॥

अ

व्यासश्वा
शमन्याप्रः

या

८५

मृत्सुखं विनश्यतनपेक्षति मृत्सुखं विषयं प्राप्य यथा मर्त्यः॥ ताकांतरं। तर्हि कनोपायनमृत्सुखं विनाश इत्याह। एवमिति। एवं क्रोध
दिहरेण जायमानं प्रमादस्य मृत्सुजनमरणादिसर्वमनर्थबीजं उदिवाक्राधरात् नूतनादेहीतादापात्य रिज्ञाय क्रोधद
रज्ञानतविमरानदादिनायब्रह्मावतिष्ठत् विनेति मृत्योः। तथा च श्रुतिः। आनंदब्रह्म इत्यादि। तस्मात्सुखं ज्ञानेन तिष्ठन्नवि
नेति मृत्योरित्याह। विनश्यते तस्य ज्ञानिनो ज्ञानं विषयाणाचारपरमात्मन्यप्रमाणाख्य ज्ञाननश्यति। यथा मृत्सुखं विषयं संसा
रमागात्या मृत्सुना निवृत्तनाशमवति मर्त्यः। एवमात्मवेदिना विषयागतज्ञानमृत्सुखं नश्यति। उच्यते। ज्ञानसंस्थानसंज्ञावो ज्ञानाभि
एवं मृत्सुजायमानं विदिवाज्ञानतिष्ठन्नविनेति मृत्योः। विनश्यतो विषये तस्य मृत्सुमृत्योर्यथा विषयं प्राप्य मर्त्यः॥

ज्ञानवज्रनृत्सुखं इति विख्यातामवीरावज्रनृदिति। एवं नावकस्योदय इत्यादिना कर्मणां बंधे उच्यते स्था ज्ञानेन तिष्ठन्नवि
नेति मृत्योरिति ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनं सुकंतवावादयति धृतगडः श्रुतिः। अथ प्रकृतं ये स्मिन्निति। अस्मिन् ह्येके यके वित्तकवि
धर्मानाचरन्ति तथा धर्मानप्याचरन्ति। प्रायशो लोकस्याधर्ममात्रं चरित्वा तां केविके वित्तधर्मचरणे कादाविकवोपदर्शति। उच्यते धर्मम
कृतप्रायश्चित्ततया पंचधर्मेण प्रायश्चित्तेनाधर्मप्रणुदति। तस्य धार्मिकस्य यानि मानाहुः अस्मिन् धर्मस्य लौकिकस्य तपस्यादिजन्य
तया संबंधिनो लोकास्ते गेदे शास्त्रमना तना विरस्त्यायिनो यानाहुः कृषयः इमानिति सर्वप्रसिद्धतामाह।

नयां लोकांश्च परिक्रमात्कथयत परिक्रम्यते प्राप्ते लोका एविरिति परिक्रमाः साधमानि तत्रात्मन्यानां रत्या रतितदि वरु
नितरुतं च कर्म च योऽक्रमात्मानानि वदः खनाश इत्यनेन तत्रावमस्मि । देवि वरुते वरुतं च कर्मा च नि फलानां वाह ।
तथा चानक इति पूर्वोक्तः ॥ टीकांतरं ॥ यानि तानि त्वकर्मणां बंधादुच्यंतां वरु । याने वा ऊरि ज्ञया ज्ञानि शो मा दि
ना साधु लोकांश्च साधु निधीर्मिके राहृदांश्च गणतमां प्रवित्रां मनानां निहा रते वां ब्राह्म लोकां पयं तां परमार्थं च पर
धनराहृ उवाच ॥ ये स्मिन्धर्मात्रा चरेतां ह केचित् तथा धर्मा केचि दिहा चरेति । धर्मा पापे न प्रति हन्यते स्म उता दो धर्माः इति
हंति पापं ॥ मनसुजात उवाच ॥ उभयमवतत्राप्युज्जत फलं धर्मस्यैव तस्मै च धर्मेणा धर्मे प्रणुदंती ह विहा र धर्मा विली
यानि तितस्मिदि ॥ धनराहृ उवाच ॥ यान वा ऊरि ज्ञया साधु लोकां निजातीनां च गणांश्च गणतमां मनानां निहा रतं वा
परमार्थं कथयं निवदानं दिवा त्रितिकथं च कर्मा ॥ ॥

मधुरुषार्थं च कथयता ह । अस्मिन्धर्मा रमंडले वेदांश्च लोकांश्च परमधुरुषार्थं च विहा र कथयतां उमा धनं तति न गच्छति तां
निष्ठतीत्यर्थः ॥ अथ वेद इत्यलोकं पयं तां साधनं नृत्त कर्म विदुः सवित कथं तेति नावुतिष्ठति । एवं प्रष्टुः प्रादुर्गवाह । एवमिति
। सत्यमेव ब्रह्म लोकां दिमाधंश्च खं परमार्थं मन्यमानो विषया धेय विहा र उपयाति तस्मिन् ब्रह्म लोकां दिमाधनः नृत्त कर्म
णि । न विद्या दोष दर्शी । तथा वचं ददाराण्यके । अमृत्या गोडपावेस्ति । श्रीशंकरे व्याख्याने एतौ लोका वयेतिष्ठतः ॥ ॥

नामां लोकांश्च धेनतमसाहता ॥ तां स्थापयति गच्छंति यके चात्महो जनाः ॥ आत्महोः विहा रः ॥ तथा र्थं ज्ञातं वषाया जतजा
ने च तस्मै वा विहा सावदंति वदः ॥ यस्मादतिहा र एव वदंति तद्विहा रं सत्मा त्रिहम विहा रं ब्रह्म लोकां द्यति स सुखं न तसाध
निकर्मणा याति प्रवर्त्तयति किं तर्हि कुरुत परमात्मानमात्मनि नावगम्य परमात्मा मरु परं प्रयाति । मार्गणांति हंति अमार्गा
रुदे उ नृत्तानां त्मानमात्मनि नावगम्य परमात्मा मरु परं प्रयाति । मार्गणांति हंति अमार्गा रुदे उ नृत्तानां त्माने । विरुद्धमार्गा
धर्मा धर्मोपासना रूपाश्च । अथवा । एवं हि विहा र उपयाति तत्र ति यावा तस्मिन् गच्छति विहा र तत्र ब्रह्म लोकां रावुपासन फलं च
याति प्राप्नोति । तत्रार्थं ज्ञातं चाप्यवदंति वदः को ह्यं वदंति । सनेहा याति सविहा निहा स्मिन् लोके कर्मा यावेरस्य माने यांति न
मनसुजात उवाच ॥ एवं हि विहा र उपयाति तत्र तत्रार्थं ज्ञातं च परं प्रयाति । तस्मै वा विहा सावदंति वदः सनेहा याति मार्गेणांति
जायत किं उ ब्रह्मोपासना याः मार्गा विरुद्ध मार्गा त्रिहंति । एवं तत्र दवा । हृत्संसार मार्गात्परमात्मा ब्रह्मात्मोपास
नकालेन परं ब्रह्म यातीत्यर्थः ॥ एवं तावत्समाहारं ज्ञानस्य हृत्सुखं प्रमादस्य स्वरूपा वस्तु न लक्षणां स्य हृत्सुखं प्रमाद हृत्सुखं
चामीत्सादिता दर्शयिवा अस्मादपना रायणादित्यादिनां विषयं सुखं सुखं निशारा । अथ एष इत्युच्यते ततस्तेव कार्यात्मना परिणत
स्य सर्वानर्थान् दर्शयति । कथं मम हृत्सुखं विनाश इत्याशंकर एव हृत्सुजायमानं विदिवा ज्ञातं तिष्ठति विनिष्ठस्यो रित्यात्मजा
नेन हृत्सुखं दर्शयिवा । न वा ऊरि ज्ञया दिना ब्रह्म लोकां दः । धुरुषार्थमांश्च एवं हि विहा रित्यादिना तेषामविषयं

ननु सप्रार्थयेत्तु का परं परमात्मानं प्रयाति मार्गोऽतिज्ञानमार्गोऽपि कुरुते इहः तत्र परं परमात्मानं प्रयातीति जीव परयो र
 कच सुकृतं तदसहमानः पृच्छति न हं तिरा इहः को मा विनि ननु यदि मयैव मया दितं कृपाः परमात्मकमेव आकाशादिधरि
 यंतं सृष्टा तद्वत्प्रविश्याममया धत्तनास्ति तः संसरेतीति तत्र को मो तं मया दितं कृपाः अत्र संसारतियुक्तं प्रयति कि
 मान्यनस्य मववेत् किं वा स्य नाना योति प्रवर्तमानस्य काय्य प्रायाजनं अथ वना नाया निष्ठु प्रवर्तमानस्य च सी दृतस्य
 स्तदं महि विस्ति तस्य संसारवृत्तेशा सुखमनर्थजात किं वा न गवति ह विदुः सर्वं यावत् एतत् एव सर्वं स्य स्ति सुक्ता न
 धनरा इव वा को मो नित्युक्ते तमजं उरागां मविर्दं सर्वं मनु कमेव किं वा स्य काय्य मथ वा सुखं वतन्मे विदुः सर्वं
 यथावत् यस्मादस्मीना वरेतीह लोके केचित्था धर्मा केचिदिहा चरंति धर्माः पापन प्रतिद्वन्पातवोताहो स्ति धर्माः प्रतिद्वंति
 स्येवं जीवात्मव सुपगम्य येद्यं सकं वल्लभ्या पयो नित्युजायता ईश्वरश्च कथं नावेरति विदुः प्रसक्तता इति पाप
 को मो नित्युक्तं इत्यनेन न गवतो क्ता मवद्वल्लभ्या जीव वा दप क्ता च क्ता चोद्यं स्य मवा स्य क्ता उक्तं वा न स्यादिति यस्मादस्मीन
 निष्टो मादीना वरेतीह लोके केचित्था धर्मा निहा चरंति तेषां धर्मा पापन प्रतिद्वन्पात उताहो स्ति धर्माः प्रतिद्वंति पापं अ
 थ वा उल्लभ्या लानतार नरस्य विनाश इति अविदुः प्रवृत्ता यो रव न व एवा तान्यतार नान्यतरस्य इति विदुः पुनरता पारपि
 ज्ञानाग्निना विनाश इत्याह ॥

एवं पृष्टः प्रादुर्गवाः यस्मिन्निति यस्मिन् पुण्यपुण्यात्मिके कर्मणि स्ति तोपि कुर्वन् पिउन्नयं पुण्यपुण्यलक्षण कर्म नित्यं नित्य
 मवदिदा न ज्ञानत प्रतिद्वंति विनाशायति कथं मा तदवगम्यता ज्ञानत विद्वान् प्रतिद्वंतीति तत्राह सिद्धं प्रसिद्धा सतत् स्ति स्मृ
 तीति दामपुण्यपुण्यतया च स्ति नित्यत रुदयं शिरित्यादि तथा च कुरुपता इति यथेषी का पृष्ठलमिति च यथेषी कसिम
 मिक्षे प्रिरिति च अन्यथा ज्ञानदीना स्ति पुण्यपुण्येनित फलं प्रापेत्तु कथं मतदवगम्यत इति चेन्न तत्राह एतदं पि स्ति स्मृती
 ति दामपुण्यपुण्यदिषु प्रसिद्धा तथा च स्ति इष्टा इष्टं मन्यमाना वरिहं नान्यस्यो नितेदंति इष्टाः नाकस्य इष्टा इष्टातानद
 मनसु ज्ञान उवाच यस्मिन्निति वा पुनयं दित्यं ज्ञानेन विद्वान् प्रतिद्वंति सिद्धं तथा न्यथा पुण्यपुण्येति द्वा तया गत पापसु
 पेति सिद्धं गद्योभयं कर्मणा च ज्ञाना स्ति रश्च तस्य पापस्य सवापिकं कर्मणा धर्मेण पापं प्रणुदंताह विद्वान् धर्मे विलीयति तित
 ॥ स्प विदि ॥
 नृचेमाला क पुनरवा विराति अरु य्याना मतलोका अं धनतम सावताः त्रि विद्या मामिति किमपि डो
 उच्यते अयोरुता न्यतरा न्यतरस्य विनाश इति तत्राह गति गति गति पशो क प्राप्य उन्नयं पुण्यपुण्यसाध्य फलं पु
 ण्यपुण्यलक्षण कर्मणा च ज्ञाना अस्ति रश्च यातदददारापके यो वा एतदददरमिति अथायन्यथा विद्वरिति सवापि
 सोपि विद्वान् धर्मेण कर्मणा पापं प्रणुदंति विनाशायति इदं लोक विद्वान् कृतज्ञा न्यदीश्वरार्थं कर्म उद्वेति इति तथा च व
 द्यति तदर्थं सुकृतं प एतदि न्याता म्याम सो पुण्य पुण्येति विद्वान् पुण्येन पाप विनिहत पश्चात् ज्ञानाय ज्ञान विदा पि ना
 त्मा इति ज्ञाननवात्मानसु पिते विद्वान् यायथा वरु फलं उक्ताहो अस्मिन् कृतं तत्परिहृतं सर्वं मनु चैके पुनरेति मार्गमि

उद्योग

नि॥ अथ प्रकृतं॥ येषां बलेन विस्मृति बलवता मिथं येषां ज्ञाना बलेन तपो बलेन विस्मृति या बलवतां च विद्याणां श्रु-
तनापत्ति अन्योन्यस्य ईयाधिकारि फलानां च प्रवर्तक धर्मजनकं तत्पञ्चरणमिच्छकं भवति निवर्तक धर्मस्य सवशिष्ट ति-
मोक्षरूप फलमाप्नोत्य ईया ज्ञाना तस्य ईयि देवत त्रिवर्तिनं । इत्यालोकात् तिस्रकला लोकास्तथा मता अत्र इत्यात्म सुता द-
त्तां काम्या पद श्रितं । कामादि निरतिन वेदु यिण्यपि स्वर्गे विर काल स्या यि च मात्राणामना तन तत्र बुद्ध्या । इत्यावतः प्रथ-
मं स्पष्टं प्रतिन स्माधाना पदोऽशकश्चि होषः पाप प्रह स्या पदोऽशक इत्यत्रोपादोऽशक इत्यादित्यर्थः॥ अथ टीकांतरं॥

धर्मेषु यावः

अथ बलिषु विस्पष्टं बलवतामपि । तद्वाह्यं इतः प्रत्युत्थागं याति प्रकाशतः । अथ बन्धुर्न च स्पष्टं ते प्रांतद
ज्ञानमाधतं निबन्धना इति मुक्तास्वर्गं याति त्रिषिष्टपं ॥

येषां धर्मणश्च स्पृहा तेषां तत् ज्ञानमाधनमित्यादौ येषां विषयपराणां स्वर्गादावुर्वर्यानां नो गश्च वृणात्माधनमृतो ज्ञेः
निष्ठो मादिऽधर्मेषु विस्पृहा मरुषे विवर्त्तते। अस्माददसु कुरुत रधर्मकृत्वा अस्माददसु कुरुत रधर्मकृत्वा अस्मा सुखी नृ
याममिति बलं बलवतामियद्या बलवान्ना जा बलवता राज्ञो बलवत राजानं दृष्ट्वा अदमस्मादपि बलवतां संपाद्य एनं
जिह्वा सुखाद्याममिति मरुषे विवर्त्तते। तद्वदिति फलम्यात्। तद्विना ब्रह्मणा यज्ञादिकरणादिनः प्रेत्य के धर्मादिमा
येषां बलेन विस्पृहा बले बलवतामिवाते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य ब्रह्मलोकप्रकाशका इति गोडपाठः॥ ॥

८८.

ह्रस्वः

मार्गिणा गवास्त्वमनिस्त्रादिरूपेणायां निषादुवंति। प्रकाशातां श्रूयते वा अथ यश्च मनमा इष्टाहर्तृदत्तमिति। येषां विषयानां कष्टं चे
नमां अनित्यफलज्योतिष्टोमादो धम्मपतवम्पर्षी नेवमं द्रव्यो विद्या तनवती ततेषां फलनिरपेक्षं परार्थं कर्मवृत्तिश्च तान
वृत्तानां दिकं कर्मस्युद्दिष्टारणा ज्ञानसाधनं द्रव्यतिचमगवान्स्वयमव। शुद्धिद्वाराणो वृत्तानसाधनं। पुण्येन पापं वि
निदत्त्यपश्चाज्जायत ज्ञानविदापि तात्मानि। ययज्ञादिनिर्विशुद्धसत्त्वा। परमात्मानमात्मविना वगच्छेति ब्राह्मणाः। इ
तास्मात्कार्यकारणलक्षणा। ह्याकात्प्रत्यक्षुक्ताः स्वयं ह्यत्मानं द ब्रह्मयां निः। इतः स्वर्गादिभ्यो विनक्षणा मारु। त्रिषिष्टय
तस्य सम्यक्प्रमाचारमाह्वारविरोजनाः॥ निनमन्येत नृयिष्टं वा ह्यमा मंतरं जनां यत्र मन्येत नृयिष्टं प्राहृषा वदणो
दके। अत्र पातं ब्राह्मणास्तुक्ता। यत्रैवानुमंज्यारत्॥

मिति त्रिजिगम्यात्मिकादिनिस्सृष्टेस्त्ववादिज्ञायादिनिर्वाता उक्तं त्रिपिष्टमिति । अथ चेतेर्विशिष्टमधिकं या नाति वि
पिष्टं । अथ परतो एवं प्रसंगाकृतं तेषामुत्तरमुक्ता सर्वप्रकाशताविकमुत्सृज्यमाणं पायं कथयति । यत्र मन्योतपिति । यत्र देवो अत्र पा
नं हृषिष्वङ्कृतं मन्येत प्रावृषियथाटणोत्तपं । उत्तप उद्धिततरट् । एतच्छान्तं जीवत्यल्पायमापाति जीवतना उमं ज्वरत् । अत्र
स्यत्येतदनाम्नः । खाने वङ्कय्यादिति लोके मन्यारः साध्यमाना क्रः । अथरीकातर । इदानीं विडषः तस्येति । तस्य विडषः
सम्पत्तमाचारं वदति । उज्जनाञ्चः । मेनयोगिने मन्योतचितयेत । हृषिष्वङ्क । बाह्यमान्यतर उत । उत्तरकलत्राद्यन्तरं नन्दतर

उद्योग

दमशा॥

बासं तथा अत्र मित्रादयो या ननु श्रुत्वा तान्नाम गोचर एव मदीय इत्यर्थः । कादृशो दासाष्टगचौरादिपीडारहिते अत्र पानादिभूयि
ष्टवज्जलं वतीति इति मन्यो न । प्रादुर्भावात् एणोदकं बज्जलेन वनित इत्युक्तं । एणोत्प्रेयमिति कश्चित् । एणोत्प्रेय इति विख्याता सुनिनोऽप्य
नादिष्विति वदन्ति । एवाधिषोऽपि मितिकश्चित् । तत्र स्थित्वा तदत्र पानादिकं यत्रोदेनाभुमं ज्ञात्वा । तस्य तस्यो न वेत् । अन्यथा
अत्र पानादिरहिते । द्रवो कथं नाम देहयात्रा मिदिरिति संतस्यो न वेत्ति । ततश्च न योगमिदं । अथ यत्कृतं नयादपि सत्यादिमेन
त्या । ज्य इति दृश्यति । यत्र दासां च । दिकं न यत्पतञ्जरात् । अथ यत्कृतं नयादपि सत्यादिमेन
वतीति यावत् । तत्रापि देहनिष्ठ इत्यत्र नयमतिरिक्तमकुर्वन्मयेयात् । तत्र हि संज्ञामपि यथाकथं ते मिथ्या । दोषोऽन्यथा हि सादो
यत्रा कथ्यमानस्य प्रत्यक्षं च शिवं मयं अतिरिक्तमिवाकुर्वन्मयेयात् । ततस्ताराजनः ॥

षडिति न इतरः संज्ञमा एतच्च श्रुते विशिष्य शतिपादिनां टाकांतरं ॥ तत्राप्यवविधजनसमायेवास इत्याद्यात्रति ॥ यत्रयस्मि
न्नेदेति अकस्मानस्य रस्तीरुतस्य स्वमाहात्म्यं प्रकाशयता यत्कनचिदावन्नस्यायत्कनचिदाशितस्य यत्र कचन शाश्वित ॥ अ
त्मानामवलोकयन्ता नृदवस्त्रोकमवाचरता प्रत्यक्षिवन्नय जड इति मत्वा अत्रिदमवमानादिकं प्रयत्नं तितथा अतिरिक्तमिव क
वाणं यथा कश्चित् स्थात प्रज्ञा लक्षणो ज्ञा ज्ञा विदिति ज्ञावा प्रणिपातादि सर्वकमाश्चर बुद्ध्या संश्रजयति तद्वदज्ञातयातिरिक्तं ज्ञा
स्याज्ञातिमात्रप्रसक्तज्ञातिरिक्तं ज्ञांतरं ब्रह्मविदब्रह्मम ऊर्ध्ववमानादिकामवयोजनं यस्मै स्प विज्ञयः ॥ अथांतरः यो प्रणिपातादि

८५

एवंकमीश्वरबुद्ध्याश्चयति तितथाहमनुसममानाज्ञासो नित्यसुदिजेत । तथाहपराशरः सममानात्परमाहानि मितिप्रकृतं । यदाया
त्रयोविनाने। कृत्यंतद्वीयति। योवाक्ययमानास्पति। कृत्यमानस्यार्थयमानस्यार्थकं वसुध्वलदीकृत्यनसंज्जारत् । दावं
डखीनभवेत् । वाशहउत्तरपक्षाएसायासमुच्चय । तद्वन्तस्यान्नां समंतं मोक्षतया । टीकांतरं ॥ काहशस्यतर्ह्यन्नाज्यमिसा
हायोचेति । योवाक्ययमानस्यार्थयमानस्यार्थकं वसुध्वलदीकृत्यनसंज्जारत् । नतापयत् । ब्रह्मस्त्वं
नापह्न्याहा । ब्रह्मनिष्ठासाधनहृतवलाजिनपुस्तकादिकं नापह्न्याहा । तथावोक्तं । अत्रहैमादिकं नास्पद्यागिनः संघच्छाते ।
यावाक्ययमानसाह्यात्मानं नावसंज्जारत् । ब्रह्मस्त्वं नापह्न्याहातदनेसमंतं सतां । नित्यमज्ञाता चर्यायां इति मन्येत ब्राह्म
णः ज्ञातानां वदमन्येतेषां विद्येत किंचन ॥

॥ ज्ञातानां बुद्धमन्यथा विद्यतां कचन ॥
 कथावल्कलवेनान्यब्रह्मस्वायामिनो विदुः ॥ अन्यदपि ब्राह्मणं ब्रह्मवा ॥ तद्वन्तस्यान्मोक्षं न संमते ॥ अनरपितस्येवम
 माचारमादमित्यमिति विषमेन अज्ञातवर्ण्यामममकर्तव्यमिति मन्येद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित् ॥ ज्ञातानां बुद्धादिप्रवृत्तानां मध्ये स
 त्रिधौ वसन्तव विद्येत् ॥ प्रतिपद्येत् ॥ किंच ॥ न किंचिदपि कश्चिदिति तर्कयत् ॥ योगात्वेव विद्येत् ॥ अत्र कलत्रादिकं परित्य
 ज्य स्वात्मनि शेषं दृष्टव्यं येषां वदित्यर्थः ॥ तथा वदति ॥ कहुं बुद्धद्वारां च वदंगांति वसर्वशाः ॥ यज्ञे यज्ञोपवीतं च स्मृत्वा
 दृष्टश्चरन्मुनिः ॥ तथा वाहवसिष्ठः ॥ अउवस्त्रो कमाचारदिति ॥

उद्योग

अथवा नित्यमज्ञातव्यं यथा अज्ञाते च कुर्यादविषयं न तेनैवाचामगोचरश्च विदितानस्मिन् ज्ञातात्मना दस्तिनोऽज्ञा
 नाद्यमस्मद्वेन ह्यज्ञानं दस्तिनो यथा सवतिरप्यस्मत्तत्त्वस्य विषयं निष्ठा समाधिलक्षणा मम मुकर्तव्या यथा स्मृते देहं
 दियं अत्र मित्रकलत्रादौ स्त्रोला हं कुरुशो देवासाणां देहं त्रियोदमिति । एवमात्मिकानकर्तव्येति मान्यतत्र ह्यविज्ञा
 स्त्राणां । तथा च श्रुतिः । अथ ह्युक्तं । वक्ष्येति । यस्माद्वै तस्मादज्ञात एव ब्रह्मनिष्ठाकर्तव्येति । तस्मात्क्रोधमाना दे
 यो रानित्या विषयाश्चेदियाणां वा । यत एवममाख्याता । इति न स्मृते दर्शितः । इदियादीनां ज्ञातिशब्देनोक्तत्वात् ॥
 ज्ञातातामिदियाणां मध्ये वसन्त्यानां नंद एव नृणां एव नृणां स्मृता इति प्रतितिमन्त्यमानो विज्ञातत्रपि ते वमात्मा ।
 दिरूपेण विद्येत्यपश्येत् । तस्मात्स्त्रिधा तन्मनः । तथा च श्रुतिः । अथ यथा वदति प्रतितिमन्त्यात्मति देहद्वय
 तद्वर्त्मना तावत्तदस्त्रोयादित्यर्थः । अथ पुरुषः । अथ च यथा दर्शयति । अज्ञातव्येण अज्ञातचरणेन । इत्येव
 प्रकारं मतेन ज्ञानी यात् । ब्राह्मणं ब्रह्मन् । ज्ञातीनां बंधना मध्ये वसन् वसन्तमपि द्वितीयायां प्रथमा क
 श्चिदेव ब्राह्मणं वदईह शो गुप्तः स्यात्तयेन ज्ञातयोऽपि वजानी श्रुतिर्यथा । ब्रह्मज्ञानम्याति । प्रथमसाध्यवमाह ।
 कोऽनंतरमात्मानं ब्राह्मणो गंतुमर्हति । तस्माद्विकिंचित्प्रियवत्सा वसति एष्यति । अंतरं विशेषो व्यावर्तको धर्मः ।
 शरीरादः सकारादात्मनस्तद्वर्तिनश्च ज्ञातवेनाभावोपचारात् । ब्रह्मवेदमवेदिता ब्राह्मणांसो पितृगणं ज्ञातुं कादिता इति ।
 तस्मात् ।

शुठ

किंचिद्विदित्वर्थं हेतुं त्रि एव स आत्मा तं आवसति अत्र ज्ञाता अं ध्येन विषयी करोति । तत्रादिकश्चिदे
 न न्यश्नति । यथागीत्या । यत तां मयि मिदं नमिति ॥ अथ हीकांतरं । कोहीति । कोहिति निर्गं स ह्यमम च तं क्रियाक
 र्त्तुं हि तन्मं शुद्धमविद्यादिदोषरहितं सर्वदं ह विवर्जितं । अथ नयि यमादि धर्मवर्जितं अंतरात्मानं साकिं प्र
 मारणात् तं अनात्मविषयं नृणां एव मुक्त प्रकारेण देहद्वयतद्वर्त्मनया स्तुतो हं स ह्येमाहं करो हं न गतामिनय
 यमि मूको बहीरः कारः सुख्यहं दुःख्यहमिति ब्राह्मणः समत्वं मं तुमर्हति । तथा च ब्राह्मणमेव वहीयतेत्यर्थः ॥
 वक्ष्येति च । य एव सत्यानाप्येति सा ज्ञाया ब्राह्मणस्त्विति ॥ यस्त्वेवं मनुते स यो यीयानित्याह । यान्येति । योन्यथा ज्ञा
 को हेव मंतरात्मानं ब्राह्मणं मं तुमर्हति । निहिं गमवत्तं शुद्धं सर्वदं ह विवर्जितं । योन्यथा संतमात्मानं सन्यथा प्र
 तियद्यते । किं तेन न कृतं याप्यो विारणात्मा पहरिणा ॥
 नान् । निहिं गमवत्तं शुद्धं सर्वदं ह विवर्जितं चिद्वद्वानं द ब्रह्मात्मा
 नं संतं स्वात्मानं अन्यथा देहद्वयतद्वर्त्मनया । कर्त्ता नोक्त सुखी दुःखी कुरु कुरुतोऽसुख्य पुत्रोऽसुख्य नृणां ब्रह्म
 णो हमिति । एवमात्माना प्रतियद्यते किं तेन नृणां कविदा आत्मा विारणात्मा यहा रिणान कृतं याप्यमहा यान
 कादि सर्वकृतं तेनेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । असूय इत्यादि । ब्राह्मणं प्राप्येति तत्तद्विस्मृतिः । तस्माद्विषयं नृणां तदेहिं
 द्रियादिवात्माना वं परित्यज्या ज्ञात एवा वन वगा ह्यमहिमन्यगा वारय रमात्मनिति निष्ठाकर्तव्येति ॥

॥ तस्माद्विकिंचित्प्रियवत्सा वसति ॥ गोडपाठः ॥

अथ प्रकृतं श्रुत्वा तः श्रमं न कुर्वन्ति गोपादिना ध्यान विद्या यत्र ॥ अथातस्त्वे हेतु रनादानात् ॥ आदानं संग्रहं सहजा वा
ता ॥ अन्यसंग्रहादेव श्रमः ॥ सर्वतेन कार्यं हित्यर्थः ॥ समनोऽद्वयः ॥ उयं करं समीपं ॥ समीपं स्वत्वमादातं हितः कस्य
विश्वं निधौ न स्थितः ॥ शिष्टो गुरुणा तु शिष्टः ॥ अशिष्टवत्तस्यात् ॥ न हि सः स्यादित्यर्थः ॥ मन्त्रास्त्राः कविः विद्वान्
ब्रह्मविद्भवतीति शेषः ॥ अत्रोवाक्यं यथमानस्येत्युक्तं न तादृशान्ता गिनसेवां दोषमाह ॥ यथेति वातं स्वयमे
व श्रुत्वा श्रुतिश्च न तथेति न ह्यस्मीति निमित्तं न घातेना न्नो जिनो यितु वातं को न दोषो येन वातं तु न्यतेत्यत उक्तं स्ववी
र्यस्योपजीवनात् ॥ तदनन्तरेन स्वस्वयदी व्यर्थं कुरुयात्तं न स्यात्तेनान्नदात्रा उच्यते च नात्र दद्यात् वातवदी
अथातः स्यादनाचारः संमतो निरुपद्रवः ॥ शिष्टो न शिष्टवत्तस्याद्वा स्त्राणे ब्रह्मवित्कविः ॥ यथा वा वातममंति
शालानित्यमदृतये ॥ एवं ते वातममंति श्रुत्वा व्यर्थस्योपजीवनात् ॥ ॥

यहानिकरं तदित्यर्थः ॥ अथदीकांतरं ॥ अन्यथा देहद्वयमिंद्रियदिनिहर्मानुयादयत् ॥ किं न वंतीत्यत आह ॥ आ
थातस्त्वेति ॥ येनात्मनस्तं देहं हित्यत न हर्मानात्मत्वेन नोपादेते ॥ स पुरुषोऽथातः स्यात् ॥ संसारश्च मयुक्तेन तवेत् ॥ अथा
नयिमासा देहं हर्मात्तत्वात् ॥ तथा च श्रुतिः ॥ अशनायियासेति श्रुत्या स्यात् ॥ देहद्वयधासेन तदममिधासो न वति ॥ य
एवमथातस्त्वनिरुपद्रव इव न वति ॥ को धनो न हर्षादेयो गांतरा जातय इवास्ते हीनो देही विद्वद्भिः संमतो न वति ॥ शि
ष्टत्वे संमतः शिष्टवत्तथा चाचरेत् ॥ जडवच्चरद्वा स्त्राणे ब्रह्मवित्कविः ॥ इदानीमप्युदाचारिणो कुसहनाह ॥ ये यथेति न
दाः शाला इति प्रोक्ताः ॥

ज्ञानः शालाश्च इत्यपि इति निदर्शनात् ॥ यथा शालाः शानो वा मृदा वातमुक्ती र्ममंति एव ये विद्या ब्रह्मविदः संमदा
त्संख्याययंतः ॥ मृदवारिणो वंतीति ते वातमुक्ती र्ममंति ॥ स्ववीर्यस्योपजीवनात् ॥ यदि हं वाताशनं तददृतयेत्य
नर्थः ॥ ये वेत्यर्थः ॥ तस्माद्भुतः सन् शिष्टवत्तवारदिति ॥ ॥ अथ प्रकृतं ॥ अन्यदपि मुक्तानां रुयमाह ॥ अन्माद्या इति ॥
५ मानुषेष्टे चरिते चित्ते वा असंयन्ताः ॥ देवेषु ह्येष्टेषु देवमात्रेणानि शुश्रूषाः संयन्ताः ॥ जलुषो जशिवांसः ॥ अत्र
चित्तेन संयन्ता ये जातास्ते मानुषवित्तेषु हिरण्यदिषु नाद्या न वंति ॥ दुर्दृष्टा अनमितायाः ॥ दौषि दुष्प्रकंयास्तत्त्व
ज्ञानादसंयन्तिताः तां ब्रह्मणस्तत्त्वं स्वरुपं विद्यात् ॥ ब्रह्मस्वरुपास्त इत्यर्थः ॥ ॥ अथदीकांतरं ॥ योगिनः प्रशंसाय
अनाद्यामानुषे चित्ते आद्यावेष्टेषु ये हि जाः ॥ ते दुर्दृष्टा दुःप्रकंया विद्यात्तान् ब्रह्मणस्तत्त्वं ॥

आद्या अनाद्या इति ॥ अनाद्या अत्र कुमता अनासकात्मनो मानुषेषु चित्तेषु जायन्त विद्यादिषु वेदेषाद्याः ॥
वेदोक्तेषु कर्मसु अहिंसासत्यमस्तेयब्रह्मचर्यादिसाधनेषु सममताः ॥ जेहिनास्ते दुर्दृष्टा दुष्प्रकंयाः ॥ तां ब्रह्म
णस्तत्त्वं विद्यात् ॥ ब्रह्मस्वरुपत्वात्तानित्यर्थः ॥ किंच ब्रह्मविदो महिमेव ॥

देवेषु गोडयावः ॥ आद्यादेवेन धाकतो ॥ आद्यादेवेषु जलुष इति वागोडयावः ॥

उद्योग

अथ प्रकृतं सर्वस्मिन् कृतो देवान् ब्रह्मादीन कथं वन युन कर्म विद्यात् प्रत्यक्ष एव जानीयात् सोयिन ब्राह्मण
स्य ब्रह्मा न्यास वनः समानः यतो सोमस्मिन् ब्रह्मणि स्वयं प्रययने ननु तदर्थं विद्यादीन् यावत् यद्यस्वयं नस्मि
न अस्मिन् प्रकृत्यमानः यगमवस्थितयने । हवद्विदितुता दृशाने हि कथं प्रययने न इत्यर्थः ॥ दीकांतरं ॥ स
र्वानिनि सवीन म्यादीन् स्विष्टकृतः ॥ यत्तु कर्तुः स्विष्टं स्वकीयमिष्टं कुर्वती स्विष्टकृतिः ॥ तथा च शुनिः ॥ स्विष्टं कु
र्वन् स्विष्टकृदिति देवान् प्रत्येकमुद्दिश्य न्यागर्थं विद्यात् । इह कश्चन सर्वदेवता ब्राह्मणस्य समाना ब्राह्मणेन
ब्रह्मविदसमान इत्यर्थः । नितदाश्रय्यी यस्मिन् देवता विद्येयेया देवतास्तु । इदं विद्यह विदस्यागेन कलायं प्र
सवी स्विष्टकृतो देवा विद्या इह कश्चनान समानो ब्राह्मणः स्याद्यस्मिन् संवयने स्वयं ॥

वतीति । स्वयं यजमान इह मम य इह मिद्राय सोयिन त विध्यति यो मिह देवता विद्येयेन समानो ब्रह्मविद्या ॥
किमु वक्तव्यं । देवता यश्च यजमानो न यते समा इति । तथा च सोऽर्धमिणे ब्राह्मणस्य सादृश्येन कश्चिद्वर्त
तो सोयि किं पुनरित्यनेन येन संवेण यजमानो द्विजोत्तम इति । तथा चाह मनुः ॥ ब्रह्मविद्याः परं नूनं न किंचिद
विद्यते । इति तथा चोक्तं । ब्राह्मण्येभ्यः परं नास्तेव सादृश्यामहः ॥ तथा श्रीभागवतेन । न ब्राह्मणस्तुल्येभ्य
भूतिरिति । तथा चोक्तं । हरिर्नागीरथी विप्रा विप्रनागीरथी हरिः ॥ अतो हेतो ब्रह्मचिक्रिब्रह्मणोः स
मानकोऽर्थीति ॥

२२

अथ प्रकृतं यववस्य विदं अग्र्यात मातं अयमाना यजना सादृश्या नितिकृशं नयंति । समानयंति । मब्रह्मा न्यास वनः स
मानितः इव तदेव मन्यमाना नानामन्यता । तनानिमानं न कुर्व्यात् । नानि संज्वरत न मनाय कुर्व्यात् । अत्र यादृशिकता बले
नानिमानेन न वेति । तदाह । विद्यामः स्वभावात् सर्वं समानयंति । न चातनमं गुणो कषोऽस्तीति निश्चिन्नशक्यमिति म
नितोऽनुमन्येता चिंतायत् ॥ टीकांतरं ॥ पुनरपि तास्येव समाचारमाह । यमिति । यवस्य विदं अग्र्ययमतमानं दृष्ट्वा
नृतं सर्वं व्यवहारोपसंहारं कृत्वा स्वमदिमनिश्चितं । व्यवहारं पूढवारिणं मवाकचिद्विद्यामः स्थितप्रज्ञः ल
यमप्रयतमानं बुमानयंति समानितः । न मन्यमानो मन्येत नावमानं न संज्वरता लोकस्य नावहृद्विदिति मे
षोऽन्मषवश्चरणं विद्या । सामानयता दइति मान्यतमानितः ॥

अणाननिज्ञाः उडइति मन्वाः । वमानं कुर्वताति चित्तस्मिन् वमानः । वमानमिति तना नु संज्वरितं । तानुक्षुपेत् ॥
किंतर्हि मानितना वमानतन मंतव्यमित्याह । ताकास्पत्यादिना ॥ श्लोकद्वयतः ॥ यदिदेविद्या सा ब्रह्मविदं
मानयंति तया निमेषा । न्मषश्च नावहृद्विदिति । स्वानाविकीर्तुर्मित्यतः । तथा । अधाम्मिति । अमानिता न
नेराज्ञोपि विद्यानवमान्यत् । अधर्मात् विद्या हृदा विवकदीनाला कशास्त्रदीना मान्यमाना ईमानयिष्यति
अमात्यानपि मानयिष्यता । तत्तद विदुषां स्वभाव इति मान्यतः । मानितः । हृजिताप्यहृजिता विद्यामान्यता । इ

१

दानोमानमोनयोर्निर्विषयवमाह नैवति। नैवमानंचमोनंचसदितावेकएवमतः। तदायं हि प्रत्यक्षादि गोचरालो
कालोक्त इति प्रपंचो मानस्य विषयः। अस्मोतद्वितः। तथाचाह नगवाह। हुतमदिति ति। ईशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत
इति। तस्मदिस्मृतेति सर्वमिति। सासुत्पदा निति। तच्च एवाकां ब्रह्मामोनस्य इत्यर्थः। तडकृतवति। मानां अमा
रप्राप्तिमोतिन ब्राह्मणस्य प्राप्तिरिति। उक्तं च हिरण्यगर्भे यानादिनो गणुना व्यमान इति स्मृतः॥ ब्रह्मणि तस्युत्प
सिम्मेति इति स्मृतः॥ अथ प्रकृतं॥ अथ वमानः। स्वातन्त्र्यादद्वैतावातां दर्शयति। अधर्मविडम्ब इति। ध

अधर्मविडम्बो मृदालोकशास्त्रविवर्जिताः। न मान्यमानयिष्यंति एवमन्येदमानितः। नैवमानंचमोनंचसदितौ वमतः
मदा। अयं मानस्य विषयो ह्यमो मोनस्य तद्विदः॥

मनविशंसः लोकशास्त्रलोकायतनास्त्रविशारदाः मानयिष्यंति। अतिमानतव ज्ञानयो विरोधमाह नैति। मानो
निमानः। मोनं मुनेर्भावो मनतं। तव ज्ञानं। न सदि तोचरतः। नैकफलदेहनावः सममेकवदेहो। तदाह। अयं ह्यति
। अयं लोकोऽभिमानस्य ततावेव सुखोत्पत्तिः। असौ मोनस्य। परलोक एव सुखोत्पत्तिः। मानसदकारि श्रीमोन
योरपि विरोधमाह। श्रीर्लक्ष्मीरिदं सुखस्य ऐदलौकिकसुखस्य संवासः। साचापि परिपंथिनी विरुद्धा तव ज्ञानस्य
मात्रवद्दी श्रीर्ब्रह्मज्ञानं श्री ज्ञानेव। मायज्ञाहीनेन विराग्याद्युपस्कृतज्ञानेन तस्युद्वेगः। एवमध्वरणीमा।

वडुविस्तरो धिवातदेहप्रिय दाराणि कारणानि तस्या बाह्याः। अथोडरावराणिः। सेनाचरणायातिषट्सत्यादातिनातिचमान
स्याभिमानस्य प्रतिबाधनानि प्रतिफलबोधकानि २ अथ टीका। इहानीमाननसंसारप्रवर्गनिबं दर्शयति। श्रीदीनि
देहप्रिय श्री हिमनाथ संसारात्मानविषयसंसारान्मानगावरे प्रपंचेवर्तमानस्य सुगमनाद्यादिमाधननृते कम्पातिष्ठ
नः श्रीर्हि नवति। साचापि श्री परिपंथिनी। अयामोहविश्रान्तिना। तथाच मोहधर्मीति बंधिनी रज्जुस्या इति। यएव श्री योनिनृ
तामृदः मन्विषयप्रवर्तते। तेन विद्याहीननबाह्या ब्रह्मनृते लक्षणा श्रीः। इति तथा हि हिरण्यगर्भे यानित्वा विरुणानंता

श्रीर्हिमानाथ संसारात्माचापि परिपंथिनी। बाह्यी सुडर्लभा श्रीर्हि प्रज्ञाहीनेन रूत्रिय। दाराणि सम्यक्वदंति संतावर्ग
प्रकाराणि डरावराणि। सत्यार्जवेदी ईमशोचविद्यापामानामाह प्रतिबंधकानि॥ इत्युद्योगपर्वणि मनसुजातीये प्रथमो
॥ ध्याय॥

गुरुरूपविवर्जिता। आनंदारूपा पराश्रया बाह्यी आरितिकथ्यात। मावडर्लभा। एवं नापि सा शक्या। तथा-
चयुतिः। अवाणायापि वडुभिरिति। इहानी ब्रह्मलक्ष्मी दाराणि दर्शयति। दाराणां तिमहालक्ष्मी प्रवेशदाराणि संतः सम्यक्
वदंति डरावराणिः। स्वाचरणायातिनाति। सत्यायाथनायणां नृते हितव्यार्जवमकोटित्यं। कारकाय्यकरणलक्षा। द
मोतकं शोपरतिः। बहिःकरणोपरतिश्च केचित्। शोचं द्विविधं। कल्मषप्रक्षालनं। विद्या ब्रह्मविद्या। षडेता निमानमोहप्रति
बंधकानि॥ इति मनसुजातीये प्रथमाध्यायटीका॥ ॥

अतः परं द्वितीयाध्यायस्य ॥ अयमानास्यत्यादिनामौनमाहात्म्यं परदर्शितं । शुचायां धृतेराहः । कास्यति । कस्यकाहवास्याः प्रः पूर्वोक्त
 रागादपरमतद्वर्णोमौनो नवति । कतरं उत योरमना षणात्मनः स्वरूपयोर्मौनं । प्रबुद्धिमेविह त्रिदमौननावंमौनस्वनावंमौनेन
 हृत्प्रीनावेन कहेविह त्रुतयातिमौनं बुद्ध्या । आहोस्त्रिदेनकथं वा न्येन कथं मोनमिहाचरंति । एवं पृष्टः प्रादुर्गवानिति । यत इ
 ति । यतोयस्मादेरात्मनसासादेन परमात्मानं नावुपविशंति । तथा वक्ष्यति । यतोवाचोतिवर्तेत इति । तस्माद्वेदकारणात् । म
 एववाचामगोचरः । परमात्मा मोनः । याद्यवकिंलक्षणं तर्हि परमात्मा तत्राह । यत्रोचिततावेदशास्त्रथायं सतन्मयावनयस्मि
 धृतराष्ट्र उवाच ॥ ॥ कस्येपमौनः क- रवमौनं प्रबुद्धि विह त्रिदमौनेन विह त्रुतयातिमौनं कथं मनोमौनमिहाचरंति ॥ स
 नश्चुजात उवाच ॥ यातानावदामनसासादेन सवप्रविष्टश्च ताताथामोनायत्रावि तोवेदशास्त्रथायं सतन्मयावेत विनातिरा
 चर्येति मित्तवते स मुचितो वदशास्त्रः शास्त्रादिकारणं ज्ञात्यर्थः ॥ अथवायमिन्मवेदराख्ये उचिते वाचकचेतत्र ॥ ॥ ज ॥
 युक्तावदशास्त्र इत्यर्थः । तथावेदशास्त्रस्यापाद्यः । मविहृषोयं परमात्मायदिवाचामगोचरः परमात्मायदिवाचामागोचरः परमात्मा
 कथामतद्वगम्यते । सविहृषः परमात्मेति । स परमात्मा तन्मयावनये । तस्मिन्मयावेत विनातिराजान्नवमवास्मन्ननुव
 स्तविद्यासः कर्तव्य इत्यर्थः । अथवाश्चुतिमृतातिहामधुराणादिषु ज्योतिर्मयवेत प्रतीयते । तथा वक्ष्यति । तादवाज्यतिरि
 ति ॥ ॥

अथ प्रकृतं ॥ यामानिदुःखफलानि एवर्तककर्मणि । यायेततेन कर्मणालिख्यते दुःखसंनतिमनुत्पाद्यते न चेति प्रश्नः ॥
 उत्तरं निवसिति ॥ अतएवमात्मानं अविहं संयायान्त्रायनेमोचरंति ॥ टीकावरं ॥ इदानीं वेदस्वभावप्रविज्ञाप्रशहधून
 राहः ॥ काधिति । यः यायानि कुर्वन्तु स एव हि संधीयते । निनं प्रतीषिह वरिणं कवेदादयो वेदाः याया कर्मणस्तो
 र्त्तेन रक्षामिति । ततेनियं । ब्रवीम्यहं । एवमनन्तात्रविश्वासः कर्तव्य इत्यर्थः । नावेदेहमायावर्तमानं निष्ठावा
 रिणं तं न रयंति न रक्षन्ति न हि किं कुर्वन्तीति चेन्न चाह । यथा शकुन्ताः यद्विलोकात्तयद्वाः नीडं सा अग्रजहंति । एवं
 धृतराष्ट्र उवाच ॥ ॥ रुचोयजुष्यधीतेयः सामवेदं च यो हि जः ॥ यायानि कुर्वन्त्यायेन लिख्यते ॥ ॥ मनश्चुजा
 त उवाच ॥ ॥ निनं सामावृचो वायि यज्ञं च विवर्कणः ॥ त्रायते कर्मणः । यायान्तेनियं । ब्रवीम्यहं । न
 वेदं हि सिद्धिजिन्नाहारयंति मायाविनं मायया वर्तमानं । वेदाश्चैनं प्रजहन्त्येन काले नीडं शकुन्ता इव जातय
 दांसितं काले मरणकाले एतस्मात्प्रकृतं जहति त्वजंतीत्यति ॥ अथ प्रकृतं ॥ माया प्रवर्तक यथादिकर्म
 हतुबुद्धिः तथा । बलं सुहेषु माया च पुरमसि स्थिति प्रज्ञाया इति । तज्जन्यत्वाद्वा । तादृशं कर्ममाया । यथा मृगयेते
 मायाविनामनिरस्य मायया अस्मत्सोमस्य कर्मणा कर्मवतोमनिरयत्तं । परितितं कृतवंत इति तस्यार्थः । तादृशं कर्म
 जोमायावीसवात्ममजो नवतीति । अत उक्तं मायया वर्तमानमिति । अज्ञानपूर्वकन कर्मणा तादृशं फलप्रतिपत्ति
 इति । अत उक्तं मायाविनमिति । अत काले मरणसमये न हि कर्मण्यनुगच्छति । येन तेन रक्षे पुरियर्थी न हेतदर्थिका
 शक

उद्योग

[illegible]

गोदयाचे

੨੫

टीका

प्रवर्तकधर्मप्रवृत्तानुप्रतिनासौवेदोमृत्युरुयायनिसारहेतुः॥निवर्तकधर्मप्रवृत्तानुप्रसववेदस्तज्ञान
साधनत्वेनपूर्वमुपमुक्तोपिपञ्चानिष्कलप्रतितदेवयायाचारयतीत्युक्तंभवति॥अथदीकांतरंएवमुक्ते
समुप्राहानवेदिति।कस्मिंदेवेइत्यादिनानित्यानांविपिदृशेकादिशक्तिहेतुत्वेनसंसारानर्थहेतुत्वमस्यदक्षितित्वा
त्।प्रतिबिधस्यकर्मणोहेतुत्वेनानर्थहेतुत्वमस्यवदक्षितित्वात्।नवेदास्तत्रात्रुक्ताश्चेदित्यर्थः॥कस्मादेतैः
लाभे।नर्थहेतुत्वेनवेदाध्यायनतदर्थविचारस्तदनुष्ठानेनकर्तव्यद्वयार्थः॥नवेदेव।यद्येवएवावदार्थःस्या
त्।अन्यएवस्वर्गादिपरमपुरुषार्थोमिहकार्योवेदार्थःस्यात्।इतरेत्यकर्मणोऽप्युक्त्यादनाद्यतन्प्राप्तिमा
धनज्ञानसाधनं-कर्मशुद्धिसाधनत्वेनयारंयथायथापुरुषार्थत्वादेव।अदप्रतियाद्यत्वात्।नथाहितमेव
परमानंदंपरमपुरुषार्थंदर्शयंतिवेदः॥असूर्यानामनेलोकांश्रधेनतमसाहता॥तांस्तेप्रेत्यानिगठंति
त्युक्तोवात्महनेजनाहति।आत्महनेविदुषः॥विष्णुविभुत्वाः॥स्वर्गादिलोकानामपुरुषार्थत्वात्।अनानंदात्मक
त्वमविद्याविषयात्वनदक्षयित्वा।आत्मानावहिजानीयादयमस्मीतिपुरुषः॥किमिदंक्रम्यकामायशरीरमनुसं
वदिति।आत्मविदःकृताद्यत्वंदर्शयित्वा।इहैवसंनार्थविसमद्वयं।नवेदवेदीर्नदतीविनिष्टि॥अतहिदुरमृतास्ते
भवन्ति।नाथतरेदुःखामवोययांति।इत्यात्मविदाहृतत्वश्रुतिमनात्मविदश्चात्मविनाशमनर्थप्रतिदर्शयित्वा।यादना
मनुपपन्नानामानमंजमावेदज्ञानं।तत्तत्तद्व्यस्यनातविजुगुप्सतद्व्यादिनिवाकोस्तद्व्यदतद्वरनिफलातिनूयोदर्श
यित्वा।

उद्योग

कथमेवंरागादिनिरितस्ततः कथमस्य विषयानि सक्तं मोक्षयित्वा परमानंदयदे परमात्मनि पुरुषनिंदमोक्षात्वे
स्वायच्छिष्यामीति मत्वा तस्यासिद्धिमाधन विवदिषा माधनत्वेन यदादिना इति दृष्टं तिवेदा तु वचननवा सखा
यिविविदिषं तु यजेन दानन तयसा केचित् तस्मात्तदर्थत्वेन यत्तदना त्यामयि पुरुषार्थमाधनत्वं दत्तं तदु
नानासा गोः पुरुषार्थत्वं दृष्टं तिसंसारानर्थदत्तत्वात् तया च शुचिः ॥ अवाप्तेन दृष्टं यत्तदना त्यामयि पुरुषार्थमाधनत्वं दत्तं तदु
रुमवरं कर्माद्यु एतदेवेति नंदं तितेन तजरा मत्सु पुनरवसा पुनंति ॥ यस्मादेवं मोक्षतस्या धनप्रतियादक
त्वेन संसारानर्थ निवृत्तिरित्यु त्वं वेदानां तस्माद्देहावद्विदना तुं वा का एव तत्रावमनिधेत्याह न गवान् तस्ये
तस्येव नामादि विरोधरूपे रिदं जगद्भ्रान्तिमहा तु ताव निर्विदं सस्य क्व वदंति वेदानां द्विष्टा विरुय सुदा
वेत्यादिना शोकत्रयेना तत्र प्रथमे परमपुरुषार्थे परमात्मानंदं दृष्टं तिसंसारानर्थदत्तत्वात् तया च शुचिः ॥ अवाप्तेन दृष्टं यत्तदना त्यामयि पुरुषार्थमाधनत्वं दत्तं तदु
स्मितिर्नामदिविरोधरूपे रिदं जगद्भ्रान्तिरित्यु त्वं वेदानां तस्माद्देहावद्विदना तुं वा का एव तत्रावमनिधेत्याह न गवान् तस्ये
इति ॥ साधारण्यवदुक्तं यतिर्द्विष्टं तस्येव सस्य गृहं तदेव ब्रह्म पूर्वमनंतं परमममलमित्यादिना प्र
वदंति ॥ अदादेव ब्रह्मणो रूपे मूर्ति रित्यादिना तस्येव ब्रह्मणो मूर्तिमकं जगत्स्वरूपं निर्विदं तस्य सस्य क्व
पुनंति तितेन्यादिना प्रवदंति वेदाः ॥ तथा तनत्रा कां संभूतं इति विद्यदादि धरित्र्यां तं तस्येव कां यं नि
र्विदं को वा यस्यामसु रेव तस्येव सस्य गृहं यतो वा वे निवर्तत इत्यादिन प्रवदंति वेदाः ॥ तथा त्रिका

न

रुह

अथाहि नगवन्नित्यादिना नामादि प्राणां तं जगन्निर्देयं यत्तदना त्यामयि पुरुषार्थमाधनत्वं दत्तं तदु
तमनसः परं त्वेमहि निवृत्तिं प्रवदंति वेदाः ॥ न केवलं वेदा अपि तु मुनयोऽपि न इत्यु विदुः विरुयं विदुः क्व
विपरीतस्वरूपं सुदाहरंति ॥ तथा चाह न गवान् राशरः ॥ इत्यस्मिन् तदेव प्रसंता मा त्रमागा चरां सविद्यो येन व
वसानं ज्ञानं ब्रह्म संज्ञितमिति तत्र विज्ञाः परं रुयमरुया स्य मनुजं भावति ॥ विदुः क्व विरुयं तदुक्तं परमात्मे
ति ॥ इहानीमीश्वरार्थं मनु जीयमानां तस्यासिद्धिमाधनो ये इति तदुद्दिष्टं राशरं यथ्याय पुरुषार्थत्वं ॥ इत्येवां
संसारदत्तत्वेन प्रपुरुषार्थत्वं दृष्टं तिसंसारानर्थदत्तत्वात् तया च शुचिः ॥ अवाप्तेन दृष्टं यत्तदना त्यामयि पुरुषार्थमाधनत्वं दत्तं तदु
तदर्थं कृतं तदु एतदिज्याता स्यामसो गुरुयमुपि निविदं ॥ पुण्येन या यं विनिहत्य यश्चा ज्ञा यतज्ञानविदी
किंतयः कृत्वां प्रायणादि किं वे ज्ञा ज्ञेयं निष्ठा मादि किंतो न वतीति चेन्न त्राह ॥ नास्यामि ज्यातयेत्या
पूर्वोक्तिविनियोगात् ॥ इत्यर्थं किं मनुष्यानेति इन्न पुण्यमुपि निष्ठा मादि किंतो न वतीति चेन्न त्राह ॥ नास्यामि ज्यातयेत्या
विनिहत्य यश्चा वदना त्रिषो कलमो जायते ज्ञानविदी यितामा ज्ञानं प्रकाशेत् ॥ सविदानं दाहिती यदुक्तं तदुक्तं यो न वति
॥ ज्ञानेति ॥ यथा ज्ञानेन परमात्मानमुपेति प्राप्नोति ॥ विदनात्मविदं ॥ तरीश्वरार्थं किं मनुष्यानेति इन्न पुण्यमुपि निष्ठा मादि किंतो न वतीति चेन्न त्राह ॥ नास्यामि ज्यातयेत्या
कलमो ज्ञानी न वति ॥ तदा यवर्ग फलाकांक्षी इष्टं फलाकांक्षी मगदि फलाकांक्षी ॥ अस्मिन् लोके कृतं यत्
वैपरिष्टह्यनु त्रपरलो के तत्तत्फलमुपलुके ॥ ततः कर्माद्ये पुनरतिमार्गी तथा च शुचिः ॥ तस्मिन्वा वसंया

अत्र दशदोषानाह ॥ क्रोध इति ॥ क्रोधः परस्मै च्छा कामदृष्ट्या लोभः प्रपञ्चनापरिहाराद्यत्र ॥ मोहोऽनात्मन्यात्मधीः ॥ विधिमात्रमात्म
कर्मसंतानि च ॥ क्रुपा एरुः स्वदृष्टिनिव्याकुलता ॥ नम्यायोगविराधित्वा दोषवत् ॥ त्याज्यक्रुपा करुणारुपा ज्ञानिता विहिता मा ॥ प
रुः स्वप्रदण्णात्मा मात्रमित्यविराधः ॥ अन्यस्य परशुगोष्ठदोषादृषाः ॥ मानो निमानस्वयणाहंकारः प्रयत्नः शोकारित साध
नाशनादस्पृहानिष्प्रायान्नमिंदियदिष्यत्कृपादि विषयदर्शनिता ॥ ईर्ष्या परमशुणोवेदप्रयत्नः ॥ अज्ञानासूया घासमा
नार्थवत् ॥ ज्ञानमावीनसद्वीननतत्त्वज्ञाने वासांतति ॥ मउष्यस्य बाह्यत्वेन संवेक्षिता ॥ दायाः दोषमंजा करण फलमादव
ज्या इति नारायणतयश्चरता ॥ दयांतरं क्रोध इति ॥ क्रोधो नाम प्रमाद्याता इत्यद्यमानस्त्राडनाक्रोशनादिहेउच्छांतः करणविद्यो नो
क्रोधः कामेलो नम्याहौ विधिमात्रमात्मक्याप्याप्यातगोकोमहात्मा ईर्ष्या ज्ञानमात्रमहाशुणो नमदावज्याहादौ तेदिजेन ॥
गात्रास्वदकंपनादिलिंगः ॥ कामस्त्राह्यतिनाषः ॥ लोभः परद्रव्येच्छा ॥ अर्जितस्य द्रव्यस्य स्वकायतीर्थविनिर्ग्यागामार्थमो
हः कृत्याकृत्यविवेकशून्यता ॥ विधिमात्रविषयमात्रेणुमिच्छा ॥ क्रुपा निसुरताव ॥ असूयाशुगोष्ठदोषाविकरणी ॥ परशुणादिषु अहं
मावेमाननात्मबुद्धमानचंसाकोदशार्थवियोगजोतकरणाविद्योता रादनादिलिंगोऽवतीकारविषयाः ॥ स्पृहाविषयनो ग
या ॥ ईर्ष्या परश्रिया मसद्विमुना ॥ ज्ञानमापरशुणानपक्राउमिच्छा ॥ एतकोधमदायाहादवादोषास्तपसः कल्मषरूपाः महावज्याः ॥ म
हाशुणेन वा सरेत ॥ महाशुणो वेदप्रप्राप्तिस्तनब्रह्मप्राप्तिलक्षणेन ॥ एतेवर्जनीया इत्यर्थः ॥ उक्तवनाममहोदधौ ॥ महद्व्यस्य इति प्रो

कोमहवान्महतामपि। तस्यामिपुरासंयुक्तमहायुगाः इति स्मृतः। ब्राह्मणाणाञ्च कृष्युगयोगः। स्मृतावमिद्विः। तथा चोक्तं नगव।
ता। शम्मादमस्तपः। शोचंस्तानि गज्ज्वलमवव। ज्ञानं विज्ञानमास्त्रिक्यं ब्रह्मकर्म स्मृतावजं। तेषां सदावर्ज्यमस्त्रिहनुमाह। एकै
कमिति। यथाष्टगाणामंतरं लिख्यमानो वक्षः। त्रिषणपराबुधकाष्टगदुरचवतीति। यथावति इल्लद्याहंतिताशतया तेषां
बुध्याणां वक्षः। त्रिषणपरा तकोध्रदयशकेकं मनुष्यं पयुषामात। अथवा मनुष्यान् पयुषामात इति वा पाठः। तस्मिन् एकं
बुध्याश्च कृष्युषामात। इति याजना। तथा विंशत्युषाहंति। तस्मादतश्चाकापि दाषा विनाशकारणं यस्मादवं तस्मा
सर्वादावर्ज्या इत्यर्थः। उक्तं च हिरण्यगर्भे। यथा पांथस्य कान्तारं मिद्व्याद्यादय उपद्वकरास्तद्वक्रोधाघाटणोमिव। अथ प्रकृतं।
एकैकमेतेराजेंद्रमनुष्यं पयुषामात। लिख्यमानो तं रातषांष्टगाणामिदं बुधकः। विकचनः स्मृत्या लुप्यन्स्वी विदुको पंचप्लो
रुहणाश्च। एतान्मात्राः। वसूराः। पायधमात्रिषु कुर्वन्तो नान संतः सुदुर्गा वक्रनेहेतुमनिष्टमाधनवमाहा। एकैकमिति। एतस्य
समुदितेनो मध्यादेकेकः कोप्यकः पयुषास्ते। ह्यविहित नृनकालप्रयागः इन्द्रमनुष्यलोके। अंतरं हि सावसरं अथ ववमो द
शसुवशांमधुवाच्येति वृशंसतया प्रथममाह। विकचन इति विकचनः पराग्रापक्षयाश्च उगो कर्षा निधनशालः स्मृत्या
लुरिति। इव स्मृता संप्रयाजन वस्तुपलं भसंतानं प्रयत्नं सचालः स्मृत्या लुः। तथा च निष्प्रायाजन स्मृता। सर्वथा तत्र ज्ञानसहानव
स्त्रित्विन दोषसक्ता। स्मृत्या लुता च ते वज्ञानकाल संनवित्यपि तत्राशकतया वृशंसकततिनकश्चिद्विराधः। मनस्वी। यशव
मानादवडर्बलवादिदोषनाशवा इति चकोपरादापरोक्षरूपकोपदेउपरोपकारभावमं विनवारयश्च प्लोऽस्तिरः।

उद्योग

एदेउवेनस्वीकृतार्थस्य। अतिमितस्त्यागीरकृणाइहमाधननाशदर्शननेनतइहणाप्रयत्नवान्। रुहणाइतिक्रवित्यावमत्रपरुषसा
पीतर्थाः। अयंतुयुक्तोऽमनास्यवपुःकृणाउवाहममायपरुषपादनाम्यवह्यमाणाआत्। एतेपइप्राप्तालघानरेः। यापधर्माचिरान्तु
उगनितकेवकर्वतेनत्र- नंकर्वति। तानमनोतमसापिऊर्वतेतदितत्राप्यर्थः। असेतइवमतातरकेऊर्वतिइति। तत्पर्यः।
तापवान्। संजोगसंवित्। नोगोविषयनोगसत्रसंवित्। कार्यवसुधिरवव्यकाव्यत्रयाव्यवस्थानं। द्विषाहपंपरपांनावि
किन्। एधमानोवर्धयन् एष्यवात्। तनयराहृष्टाएरापकारकारोत्यर्थः। तदतावत्स्मरणतन्महुःखवान्। दत्तावतापः ऊ

संजोगसंवित्द्विषमेधमानोदत्तावतापीकृपणोबलीयान्। वग्विशंमीवतितान्चदेषाएतेपरमज्ञवृशंमरुपाः॥

पणः। दत्तानागप्रतिबंधकधानवात्। बलीयान्बलाकारमात्रन्यायेनव्यवहरन्। वग्विशंमीपरमनोग्रहणार्थपरवग्विशं
मात्रालः। वतितानुदेषास्त्रविषयकाधवात्। मरुकांमनोगप्रयत्नवतांतदलानेनवतीतिकांमनागाप्रयत्नादलानडः। खित्त्रअनेतो
एलह्येत। वृशंमरुपाधम्मः। अथदाकांतरं॥ इहानीवृशंसंजोगाह। संजोगेतिः। संजोगविषयसंजोगसंवित्पस्यबुद्धिवर्ततेम
संजोगसंवित्। द्विषमिवपरपांमवापधमानावर्गमानः। अथवाविषयमधमानइतिपावांतरं। विषाहपंपरपांनावि
तद्वाराएधमानइतिवग्विशंमाइद्विवर्गपोषकः। अनातो। वतितान्चदेषाअनन्यवारणानायथोदष्टि। यएतपरम
वेक्तिन्यः। काश्चदित्यः। सत्तावृशंसंरुपाः॥

एव

धर्मश्रुतिग
उपातः॥

इहानीजानादयोहादशउच्यते। ज्ञानमिति। ज्ञानांतत्रार्थवेदनं। सत्यंयथायथापणं॥ नृतहितंदयाच। दमोमनसोदम
नं। श्रुतमध्यात्मश्रवणश्रमासर्प्यमवृत्ततुसहमानता। तदनावोऽमास्यकारकायकरणलज्ञा। तितिसाईहमहि
सुतो। अनस्रयापरलोपाविकरणं। यजोमिष्टोमादिमहायज्ञाश्रुदानंतमत्यानादिन्योधनादिपरित्यागः। धृतिर्विषयादिदि
यनिग्रहः। शममंतः। करणोपरतिरिति। कचित्। एतजानादयोमहावताः। परमडुरुषार्थसाधनरूपाबाह्यास्यवर्तिता
॥ येज्ञानादयोहादशज्ञानतानाइतिहर्वषसुतास्त्रवर्तिताः॥ अथश्रुतं। गुणानाह। धर्मइति। धर्मान्चानिसेहितफ

ज्ञानंरमत्परमश्रुतंवश्रमासर्प्यं। क्षितिनिज्ञानस्रया। यज्ञंवदानंवहति। शमंचएतेगुणाहादशबाह्यास्य॥

लकर्मजन्यः। सत्यंयथाहृष्टावतापणं। दमस्तपः। क्लेशसहिष्ठता। तपोनिवृत्तिलक्षणाधर्मजनकः। कायक्लेशः। अमास्यम
काधः। क्षीलज्ञाअकर्व्यकरणनिवृत्तिप्रयत्नः॥ तितिसाक्षमा। कथंविद्वत्यात्रपिकाधेतसंतानवित्तदेवा। अनस्रयापरगुण
नाशेलायाअनावः। यज्ञाः। नित्यचिनादवातन्योहविस्सागाः। दानमितारन्यः। प्राणियोदानंतदपिनित्यबुद्ध्या। धृतिर्दुःखदु
निपातेपिप्रारब्धकर्मपरिहारादुज्जानं। श्रुतंगुरूपदेशेहर्वकविदशास्त्रार्थबाधः॥ प्रतानिसंमतानिउराचिनवा
स्यणस्यविदार्थहवः॥

॥ अथयहीकांतरं। क्वालिखतेनडीशंकराचार्यकृतंनार्यज्ञानम्॥ ॥

उद्योग

यस्त्विवा एतेभ्योऽप्युपेक्ष्योर्ध्वतः एतज्जुग्यप्राप्त्यर्थं प्रवसेत्प्रवृत्तं कर्मन्विजेदितियावत्तान्प्राप्तेषु मध्ये त्रिनिर्दिष्टानामेक
तो वा यतोऽपि एकत एकेन प्राप्नुयानिष्टेनेति यदि प्रवसेत्सर्वसर्वं वृष्टिर्वी श्रयास्यायिनास्य स्वमस्तिनास्य धनं बंधनहे
तुरस्तीति ततोऽपि तावन्मात्रेण तद्गुणो वदितव्यः एतेषु साधत्रिनिर्दिष्टानामेकत इति एकधितान्मात्रं दर्शयति ॥ दम ॥
स्याग इति त्यागो दानप्रदोक्तः पूर्वमः प्रमादश्च परिग्रहीता कर्मणो धर्मो धृतिर्यदेन ॥ अमृतममृतस्य ॥ सत्यसुराणि
सत्यप्रधानानि ॥ एवं त्रिकमेकं वदति ॥ द्विकं तु मादित्रयमध्यात्तियं बोद्धव्यं ॥ इति स्फुटतया नूदति ॥ अत्र प्रसंगा

यस्त्वेतेन्योनश्च दोषदोषः सर्वानिमांशृष्टिं वीमश्रितिव्यातात्रिभिर्दान्यमेकतो वा विमुक्तः क्रैमादिमुक्तो
ननुतामवन्ति॥ हेमस्त्रागो धमादश्रयतश्च मृतमाहितं तानिमन्युस्त्वान्या कुब्रासणा येन मनीषिणाः॥ मदोमाष्टा
दशदोषः स्यात्प्रतिकूल्यकृतो नावत्पि मृत्युमृतं तस्मात्प्रतिकूल्यतमोरतिः॥

अ न्मदस्य विरोधिन द्वाहा दाषा दुष्कारि बोधिनः॥ धनिक धानिक ल्य दुःख ह उल्लेख तावान्॥ कृता कृता यत यः सः कृ
तस्य दुःखं प्रत्यक्ष सिद्धं तन्मूल्य व्याप्य कृते दुःख तावता वा॥ अथ ह निरिति कृत ग्रहणं॥ अथ स्या यर स्मिन् दोषा
यः॥ कामार्थिकामः स्त्रीतो गच्छन्ति लाघः॥ अथे धिनं तस्मिन् स्याद नित्यो गे वायाः प्राप्ति कत्वेन तयः के शम ह नाव
अथ दीकांतरं॥ इदानीं गुणस्तुतिकरोति॥ एतेऽन्यः पूर्वोक्तैः प्रवसेत् प्रवासं करोति॥ नति एव समचित्तो भवेत्॥ एते
स्त्यक्तेन भवति॥ समर्प्य दृष्टि दीप्ति॥ मां प्रशियात् प्रशाम॥

शतिकल्पकृताकृते। अनृतं वा न स्यात्वावकासापेक्षितस्यास्य
हेतिगोडयात्।

नामस्त्वस
स्तीनिसवे
दितव्या
गोदुमस्ता
गहतिगोड
पाते:

१८५

यिना। आत्मवशं कारति। य एतेषां मध्ये विनिर्दिष्टानामेकत एत एकस्माद्विमुक्ता एतेषामन्यतामयामन्यतमेताद्विमुक्तसमवित्ता
एतेकमेण विनिर्दिष्टानामेकत एत एकस्माद्विमुक्ता एतेषामन्यतामयामन्यतमेताद्विमुक्तसमवित्ता
दशाद्वेषसमवित्तो न वंति किमेतेषां दोषत्रयमिति चेन्न त्राद। प्राति कृत्य कृतान् विता एषामन्यताम कृतदमदस्य प्रति
कृतं कृतं न विता। किंमश्चेदतं अयथा र्थवचनं। ऐश्वर्यं परदृष्ट्या दानं वृत्ता विषयाणां प्राति कृत्यं स विषय प्रति कृत
लतातमोऽज्ञातं। अरति र्यथा लानां संवृष्टिः। लाकाद्वेषो निमानश्च विवादः प्राणिपीडनं। लोकद्वेषो लाकानां सुदेगकार
लाकद्वेषो निमानश्च विवादः प्राणिपीडनं। एताद्वेषो निमानश्च विवादः प्राणिपीडनं। एताद्वेषो निमानश्च विवादः प्राणिपीडनं।
ता। एतेहापि विमुक्तायः सदमः सदिरुच्यता॥

॥ अत्रिमानं सर्वत्राप्रणतिमावः॥ विवादे जनकलदाचरणं॥ प्राणिपीडनं॥ मदहेत्ररणायाप्राणिहिंसा॥ परीवादः॥ परदूषणं॥
निधनं॥ अतिवादे निरर्थकोतिमलापः॥ परितापोन्यस्यवृथादुश्चिंतनं॥ असमाश्रमदिसुता॥ अधतिरिंदियाप्यधुचरल
ता॥ असिद्धिरिति॥ असिद्धिर्धर्मज्ञाननिवाजानां यापकृताप्रतिषिद्धाचरणं हिंसा विहिता इति दमादायाः प्रकाशिता
॥ एतेर्विसुक्तो अष्टनादिनिर्हायैर्विस्तृक्तो याचणः॥ मदमउव्यातसदिरिति॥ अथ प्रकृतं तत्रेणोडपावे॥ ॥

क्रोधः शोकः स्रग्धा वृत्त्यालो नः पे नृत्यमवचः ममरश्चा विदिमाचपस्तिपस्त्रयारतिः अपस्मारस्मातिवादस्त्रयामंतावना
त्यनि। एतिर्विमुक्तादो जैर्यः मदीतः मद्रिरुच्यते ॥ ॥ ॥ अस्यार्थः ॥ ॥

लोकांतरं॥ त्यागघट्टं दर्शयति॥ अर्हतइति॥ अर्हन्तानयोग्याययाचमातायपुत्राद्विन्नंददाति यत्॥ तदवत्यागादयइति॥ कचि
 त्॥ यागादिकं प्रथमं इष्टापूर्वद्वितीयं इष्टं श्रोतकर्मणि यद्दानं पूर्वस्मान्न कर्म॥ यद्वा॥ इष्टं दिवादिदत्तं पूर्वं पितृदत्तमिति॥ नित्यं वि
 राग्ययोगतः॥ विश्वं सर्वस्य॥ नित्यं चादिदायं स्वीयता विस्तृतवाधनादिपरित्यागः कामइति॥ कामति॥ कामत्यागश्चराज्ञे इम
 द्दत्ताय इति स्मृतः॥ किमितिर्मेवतीत्यादय एति स्यागो॥ समञ्चिताः सोऽप्रमादोऽनावात्॥ अग्रमादोऽष्टगुणः॥ अष्टनिर्गुणोऽसमञ्चिताम
 वति॥ कातता दर्शयति॥ सत्यमिति॥ सत्यं यथायं चाषणं॥ ध्यानं चेतसः॥ कस्मिंश्चित्॥ सूनासा आयमंगलचक्रादोऽतिलधरा
 अर्हन्तयाचमातायपुत्राद्विन्नंददाति यत्॥ इष्टापूर्वद्वितीयं स्यात्त्रियस्य विराग्ययोगतः॥ कामत्यागश्चराज्ञे इम
 ति स्मृत्यः॥ अग्रमादोऽनावादतिः॥ सवाप्यष्टगुणः॥ स्मृतः॥ सत्यं ध्यानं समाधनं चोद्यं विराग्यमवच॥ आस्त्येव सच र्थवत्तथा मद्र
 हामवच॥

चमंतनिः। अविचेदनाय प्रवृत्तिः। चममाधानं प्रत्ययेन विद्याद्युपहारां कृत्वा स्वानाविकविमदानेदादिनाय ब्रह्मात्मनाव
स्वान्तोक्तं। कादं कस्य कृतावत्यादिवैराग्यं हृष्टार्थं अविक्विमयहृष्टनास्त्रयमवोयोमात्माना इत्यस्य। आत्मनो यश्च क्तं
चायात्मघामंतमात्मानमित्यादि। उद्वेग्यमेषां हृष्टगामेषु न त्यागः। नथाचोक्तं। दर्शितं स्पृशति कलिः कार्वितं गुह्यनाथगं। संक
ल्योध्यवसायश्चक्रियानिहृत्तिरवद्व। एतन्मेषु न मष्टांगं प्रवदंति मना विराः। विपरीतं ब्रह्मव्ययमेतदवाचलरूपा मिति। अमय
हाः परियुदः। अत्र दारहेत्रादीन् परिपालयत् ॥ ॥

पुत्रद्वारहेत्रादीनामेतत्परिग्राहनां दोषान्वर्जीयदित्याह। एवं दोषा इति। मदीष्टादशदोषः स्मादिति। ये दोषा उक्ता स्मा
 दोषान्वर्जीयदिति। कस्मादित्याह। दोषत्यागोऽप्रमादः स्यात्तेषु दोषेषु नृत्तमित्युक्तेषु प्रमादीनाम्यात्। इत्यर्थः। सोऽयं
 प्रमादोऽष्टगुणो मतः सत्यं ध्यानमित्यादिना पूर्वाभावो यदिष्ठमित्यर्थः॥ इदानीं सत्यं स्तुतिः कियते। तां स्तुतिं। अहं
 तं मोहं सत्यात्मा सत्यं रुये। न वा हे राजेंद्र सत्यात्मा सत्यलोकाः अनिष्टिताः। निष्टेने निवेति। निष्टेने निवेदोषेण क्रोधादयं
 इत्यादिना पूर्वाक्ते दोषरहितास्तया च न मिहाचारत्। एतद्व्यापारमेश्वरणाकृतं सत्यमेव तां परं वृत्तं॥ इदानीं कथं
 एवं दोषा मदीष्टादशदोषा स्मादोषान्वर्जीयत्। दोषत्यागोऽप्रमादश्च। अष्टगुणो मतः। तां स्तुतिं सत्यं मुखानाहुः
 सत्यं वा मृतं मश्नुते। सत्यात्मानं वराजेंद्र सत्यलोकाः अनिष्टिताः। निष्टेने निवेदोषेण तस्माच्च न मिहाचारत्। एतद्व्यापारमेश्वरणाकृतं
 वृत्तं सत्यमवमता वृत्तं। दोषेण रतेः समन्वितं। एतत्समृद्धमप्युद्धृतयो मवतिकेवलं। यन्मां पृथमि राजेंद्र मां ह्यात्प्रब्रवी
 मितो। एतस्यायहरं शुद्धं जरायहं। इंदियेन्य श्रुयंच न्यो मनसं चैव तारता। अतीतानागतं तत्पश्य मुक्तश्चेत्तसुखी भवेत्॥ ॥

समृद्धमित्यादिनोपक्रान्तप्रकरणार्थस्तुयमंहरति। दायिरेति श्रुत्वा धादय इत्यादिना पूर्वीक्तेर्विभुक्तं लुगुणैरनै
ज्ञानादितिः समन्वितं यत्त एतस्मिन्मृदमप्युद्धंतयेन वतिकेवलं। किं ब्रुनायन्मां पृष्ठमितेराजे इति। यन्मां पृष्ठमित
श्रद्धेयाद्युर्वमिते समासतः एतस्यायहरं शुद्धं जन्म मृत्युजरायहं। तन्किंतदिति वेत्तनाहं। इंद्रियेभ्य इति। मविषयेभ्य इ
इंद्रियेभ्यो वर्त्तमानेभ्यो मनसश्चैव भारत। तथातीतेभ्योऽनागत्येभ्यश्च सुक्तं श्रेयसमुखीभयेनामुक्तेव तवतीत्यर्थः॥

उद्योग

अनुच अत
धायरगोड
यात

अथ अक्रते इन्द्रिये न्यस्यति मनः ब्रह्मेत्यं द्रिये न्यस्यतीति तत्त्वनाचमतिक्रम्यागतं उत्पन्नं विषयजानमिति यावत् । अ
नागतमनुत्पन्ना तेन एवेन्द्रियादिभ्यो हेतुहेतुतयाः सुखी भवेत्स य एते दीर्घे विद्युक्ते गुणे आश्विनद्वयार्थः ॥ आख्याने
यंच मेरिति आख्यानं पुराणं तिहासादौ । वेदे रधातिर्द्वाष्टिं प्रायज्ञः कथ्यते निधीयते ब्राह्मणतया । जनो लोकः यंच
ब्राह्मणस्य वेदादिर्न किंचित्कार्यमिति वहसि तत्किंचित्ति विहाधायिने ब्राह्मणा उता न चः । क्रकशा येन वेदमुपल
क्षयति । अवेदा एव ब्राह्मणा इति कतकः स म्यात् । यमहं वेद जानीयां ब्राह्मणमिति ॥ टीकांतरं ॥ एवमुक्तेश्चाह धृ
तराष्ट्रः ॥ आख्यानेति । पुत्र आख्यानं पुराणं । यंच मां देवानां मुखान् श्रूयते । वंदमि वेदेषु च वतुषु इति हासपुराणं यंच
धृतराष्ट्र उवाच ॥ ॥ आख्यानं यंच मि वेदे र्द्रष्टुं कथ्यते जैतेः । तथा चान्ये च उर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथा परे दिवे
दाश्चेकवेदाश्च अन्यैतश्च तथा परा एते शुभमधिकं ब्रूहि यमहं वेद ब्राह्मणम् ॥ मैत्रवेदे र्द्रष्टुं अत्यर्थं कथ्यते सा
द्यात च बहुमत्या । सर्वस्मादधिको यमिति । कथ्यते इति केचित्पवंति । आख्यानं पंचमेव हिः किञ्चिज्जन इति हासपुराणं यंच मोक्षदस्त
पवतीत्यर्थः । तथा चान्ये च उर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथा परा दिवेदा इति । दिवेदा एकवेदाश्च अन्यतश्च तथा परा एतश्च मुमुक्षुः अधिकः । ओ
ष्ठं सं ब्रूहि । यमहं ब्राह्मणं वेदविदं विद्याम् । य एव स्वात्ता विक इति । मदा तं दाहिता यत्र स्थात्मना स्थिता स एव ब्राह्मण इति दर्श
यत् । तद्यतिरिक्तस्य सर्वस्य तदजातमूलत्वं दर्शयति । एक एव वेदस्यति । एकस्या वेदस्य विद्यमिदं रूपमिति चेद एकस्या द्विती
यस्य सहि रूपस्यत्यर्थः ॥ ॥ तेषां तु करतरः सम्याद्यमहं वेद वैदि जंगौर पावः ॥

१०३

तस्यैकवेदस्य ब्रह्मणोऽनवगमादविगादयो वेदा ब्रह्मोऽनवत्। अत्र कृणादयो विदास्त्यति पश्यं विचारं कुर्वन्ति। विहास्या
मवाचुः॥ अथवा सन्नावं साधयन्तीति विदन्तीति तस्य ब्रह्मणा वचनाद्वदन्ता इति विदाः। अथवा ब्रह्मा धातमात्मानं लने
त इति विदाः। ब्राह्मणस्यात्मतया लानाद्वदन्ति। विदादविचारो रक्षा इवदः। अथवा ब्रह्म विदन्तीति विदाः। अथवा ब्रह्म
सज्जानन्तीति विदाः। अथवा ब्रह्म वदन्तीति विदाः। विदविचारणा। विदसन्नाया। विदज्ञानविद्वान्ति। वदना घण। एषां धा
तुनां विषयवर्तमानस्यादतो वेदा इत्युक्तम्। देत किमिति च सत्यज्ञानमनंतं ब्रह्मेति श्रुतः। तस्मात् सत्यस्य ब्रह्मणोऽनवगमात्
वेदा ब्रह्मा वदन्ति इति निर्व्याख्याता इत्यर्थः। विदास्तद्दर्शनहेतवः। वदन्तः कश्चिमात्मस्थितः इति ह्योमश्च गुणमत्यादिति। स
मनस्तु जात उवाच॥ एकस्य वेदस्याज्ञानादेदास्तद्ब्रह्मोऽनवत्। सत्यस्यैकस्य गात्रं सत्येकश्चिदवस्थितः सत्यात्सच्यवमाना
नामैकत्वावितथानवत्। ततः कर्मप्रतीत्यत सत्यस्यानवधारणात्॥ संकल्पावतथानवेत्। ततो यज्ञः प्रतीयेत गौडपादः॥
त्यादिज्ञानलक्षणे ब्राह्मणस्य तस्यात्सच्यवमानो ब्राह्मणस्तस्य संकल्पावितथानवन्ति व्यर्थं निवन्ति। स्तानां विकसत्यसं
कल्पादयोऽनमिधन्तीत्यर्थः। ततः कर्मप्रतीत्यत। विस्तृतः। इत्यर्थः। तदतः सर्वसत्यस्य सत्यादिलक्षणस्य ब्रह्मणोऽनवधार
णात्। अनवगमात्। आत्मज्ञाननिमित्तत्वात्। संसारस्यावत्परमात्मा तमात्मा वितमा सा त्रजानातिता वदयना एचयानि
नूतोमकरादि निरिवरगादितिः सममाकृष्यमाण इतस्मात्तमानाः सत्यसं कल्पविकल्पकस्वर्गपञ्चो जादि हेतुसाधनेषु व
र्तते इत्यर्थः॥ ॥ गौडपादेषु लक्ष्मोक्तः॥ ॥ एकं वेदमनुसाद्य प्रज्ञामहति मन्यते। दानमध्ययनं यज्ञो लोभादेतपर्वतौ।

उद्योग

गोडपावे

अथप्रकृतं॥ एकस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मा तदेवाधमववेदा॥ स एव ब्रह्मणः तदज्ञानिनां तस्मिन् दिक्कललो न प्रवृत्तानां वेदाश्च
उत्सिद्धादिनिनाश्चिह्नमित्यर्थः॥ सत्यं वेदे कश्चिदेवावस्थितः एकं वेदं सत्यरूपं॥ अथुसाद्य अनामाद्या उपसर्गाणां
मनेकार्थत्वात्॥ इतरेषां देः प्राज्ञो विद्वान् इति कुरुते बुद्धिमिति शेषः॥ तत्रुत॥ य ज्ञायदिवेदाः प्रवृत्तास्तव फल
लोप्ते कर्मभूताः सचः॥ स्यादक इत्याह दानमित्यादिना नाववंज्ञानितः प्रतिवदति वर्तका एव स्युः॥ यज्ञादिकं ते
षां नकार्यस्यादत्तत्वाद्॥ सत्यात्सच्यमो नानां सत्यवचनज्ञानविरहिणां संकल्पात्॥ कल्पानिलापोत्थो दानादिकं त
मनसा न्यस्य तव निवाचा न्यस्यार्थकर्मणां संकल्पमिदं॥ पुरुषः संकल्पादधिनिष्ठति॥ अनेन न्येतत्वेन स्यादसितवतमा
चारत्वा नाना मैतवाचुनिष्ठं सत्यमेव मतां परं॥ दानं विना मप्रत्यक्षं परेण जायते तत्॥
यानि विद्वानावत्॥ ततः सत्याद्यज्ञादयः प्रज्ञा यंत एव सत्यास्येवेत्येवकारस्य निबद्धमवात्॥ सत्यस्य ब्रह्मणो वधरणा घेत
अवधारणार्थं॥ उद्दिश्य वेन ह्युविद्वस्यया एवमी॥ ततः संकल्पात् पूर्वकायज्ञादयो निषिद्धा बंधाश्च वात्॥ तदर्थं वेतावदाध्ययनेन
श्रमिस्तुक्तं॥ ननु ब्रह्मावधारणाच्छ्रेयासं कल्पित फलयज्ञादिप्रतिपक्षं मध्यममिति नावः एतद्विद्विधेयज्ञः॥ तस्य ब्र
ह्मविद इत्याह॥ मनसा न्यस्यति॥ अत्यस्य एकस्य॥ एवं एवं चोद्दिश्य॥ तस्य पुंमकर्म यज्ञो दविहीमादिः॥ तत्तानि ह्यत्र स्यवावा
यज्ञो जपयज्ञा रूपः॥ तत्ता पिरात स्यमानमो यज्ञो ध्यान रूप इत्यर्थः॥ ननु तर्हि संकल्पवत्कति विधेयज्ञ इत्याह॥ संकल्पमि
दं संकल्पा मिदं साधकः॥ कर्मणा पुरुषः॥ संकल्पाद्वादिनि॥

१०४

तस्मादिति
गोडपावे
ईशो कः

आरभते कर्मणि॥ तस्यास्य संकल्पस्य निवृत्त्येन संकृतं तस्मिन् बोमानसो यत्तस्य ज्ञानेति नृत्यंतो न्यदानं नृत्यंत
स्मादस्य मानसयज्ञसाध्यत्वात् तद्विरही कृतमेव वाचारत्॥ दीक्षितस्य गृहीतसं कल्पस्य व्रतं हि कृतव्रतं॥ तत्र वाचा
कर्मणा वा मानस्य संकल्पासाधकत्वादि त्यागः॥ ननु ज्ञानाधिरण्येन ह्यनेव संकल्पपूर्वकं किमनुष्ठीयत इत्यत
आह॥ नामितेति॥ अस्मिन्नेति ह्येतत् सत्यमिति नामासन्निति च नामासतामिति च सुदेश्यमिति व्यत्ययात् तदि
तोत्यतो सत्यमिदं नाम निरुक्तेरवमदुदेश्य इत्येवं सत्यां गम्यते सत्यं प्राप्तिहेतुश्च मानस एव यज्ञः साक्षादिति ज
नः संकल्पः कुतो वा यज्ञादेविध्यमिति नाव॥ अत्र हेतुतरमाह ज्ञानं वेनामेति॥ नाम प्राकारेण व्ययं ज्ञानं वेनामेति
विद्याद्वयं तं त्रुवकुवागिति ब्राह्मणं॥ तस्मान् कृत्रियमां सत्त्वा जयितेति च विद्विजं॥ य एव सत्यानायेति मजेयो ब्रा
ह्मणस्त्वया
यज्ञानां नामादे शं तस्य ह्यं॥ तादृशं च मूयो नावतारुमानसजन्मयज्ञमेव तत्रुतयो वाचिकं कर्म
वा तत्परोक्तं जायते जनयति॥ एतद्वत्त्वात्॥ अत्यं ज्ञानादितरहे वधर्मरूपं फलं जनयतीत्यतोन तत्त्वज्ञानस्य
साक्षादनुत्तिर्यर्थः॥ एतादृजययज्ञस्य कर्म यज्ञात्परस्या ययज्ञो जकत्वं दर्शयति॥ विद्यादिति एवं तं यज्ञं
जयितेन जययजेत॥ ब्राह्मणं ब्रह्मज्ञानयोग्यं॥ सत्यानायेति सत्यान्मनसो नायनयति॥ मानसयज्ञरूपत्वात्॥ अ
थटीकांतरं॥ इदानीं ब्रह्मलक्षणमाह॥ विद्यादिति॥ ब्रह्मयं तं आत्मानं यं च मंत्रे वा ध्यायनं ब्रह्मवागिति चि
द्यात्तानमसाक्षाद्ब्राह्मण इति कस्तर्हि ब्रह्मण इति च वा य एव सत्यादित्यं लक्षणं नायेति॥ न करति चेन्नदानं दाहिनी

उद्योग

यच्चसकृदेणावतिष्ठते। स एव ब्राह्मणस्त्वया ज्ञेयः॥ नेतरः॥ यः पुनः सत्यावप्युनः सोऽहं तार्थः॥ न कर्मणि पुनः श्रवणे
। तथा च ब्रह्मविदित्येवं ब्राह्मणं दर्शयति मोक्षमोक्षं च तं विद्या ब्राह्मणमिति। विद्यायां विरजो मोक्षो विविक्तिः सो
ब्राह्मणो नवतिष्ठति च॥ न विदितं देवं यदि न दाब्रह्मसिध्यते न वसिष्यत्यन्यपरत्वात्॥ ब्रह्मासीति। हे द्विष्टा ध्व
रिष्टा ब्रह्मासि वदाः स्वब्रह्मः स्वब्रह्मास्वाधीनता यथा काममित्यर्थः॥ तत्रैव परमात्मनि नवतिष्ठमाणं नवति।
श्रूयत च। सर्वे विद्यायत्पदमात्मनो विदित्युत्तरं हामववेद्यमिति। पुरुषार्थपदं वसायित्वा हेदस्य न तद्यति
रिक्तस्यातित्याशु विदुः। त्वादविरुद्धत्वेन पुरुषार्थत्वात्। नानात्वं च यत्तासाधकप्रतियादकत्वेन। ब्रह्मणा प्रमाणा
ब्रह्मासिना न द्विष्टां वरिष्टस्वब्रह्मयोगेन नवतिष्ठत। ब्रह्मे विदितेन च तान्यधीत्यगता हि वेदस्य न वेद्यमायाः॥
त्वमित्यर्थः॥ यस्माद्देहाः स्वब्रह्मयोगेन तत्रैव परमात्मनि प्रमाणं नवतिष्ठते न हेतुना तानूवेदानधीत्याधिगम्य
वेदां तश्च वराणां दिकारणं कृत्वा गत्वाः प्राप्ता वेदस्य तस्य विदुः परमात्मरूपं न वेद्यं प्रयच्छन्त्याः। यं जित
ब्रह्मविदः॥ अथ प्रकृतं। ब्रह्मासिनामिति। नामवाक्यारंते। कृषीणां सध्वी कृषीणां काश्यपादीनां। सर्गे क
त्रैव तान् देहाध्याययितुं तत्पुरुषात् तत्पूर्वं अथवा गिरा ब्रह्मासि जगो अधीतवान् ब्रह्मणा। तत्परंपराध्ययन
संप्रदायः॥ तत्र ब्रह्मविदो ब्रह्मात्रविदिना यत इति चाद्ये। त इति प्रसङ्गसंज्ञा। अधीत्य वेदान् ब्रह्मवेद्य
स्य विदित्यस्य प्रतियादकत्वेनो वदानुपनिषदो न विदुः॥ न तद्वन्ति श्रुतं न वन्ति इत्यर्थः॥

२५५

जोड पावे

न किं वेदाश्च योजका एवेति शंका निरूप्यति । न वेदानां मिति । वेदानां सृष्टिपदां । यदि ता विदिता यो न कश्चिदस्मि
 प्रायश्चित्तास्ति यद्विन कश्चिदस्मि च कथं तदा जानामायाह । कश्चिद्वैतान् बुध्यते इति प्रायिकं च न तथोक्तमित्यर्थः । न
 च यदि वेदाद्यं न जानंति कथं यज्ञादौ कर्तव्यतात्पर्यं न आह । यावद्वेदान् कर्मणा गात्रमत्युत्सृज्य ज्ञेयं न उद्यतः ॥
 पाठदया वा यज्ञज्ञानाद्यमानवति स एव वेदश्चरणत्वरूपं प्रवृत्तिजनकं नृपतिष्वप्यप्युक्तं । यावद्वेदान् कर्तव्यतात्पर्यं न आह ।
 चेदां सिनाम ह त्रियतां यद्यप्युगजगौ मर्षि मर्षि एव । चंदो । वदस्त्रय उताधीत्येदान् वेद्यस्य विदुर्हितत्वं । न वेदानां वेदि
 ता कश्चिदस्मि कश्चिद्वैतान् बुध्यते वापि राजन् । यावद्वेदान् स वेदावद्यं सत्ये स्तिताय सुसवेदवेद्यं । यावद्वेदान् स च
 वेद्यं न तं विदुर्बद विदो न वेदाः । न यथापि । वेदेन विदंति वेद्यं । यज्ञास्मृणा । वेदविदो न वेति । अमांशनागस्य तथा हि वे
 दायथा हि शाखा च मदीरुदस्य । मां वेदं च वेतथा मंति तस्मिन् हित्ये शममात्मनो यः ॥

कातरं। एवं तर्हि विद्युच्चैः अन्यदेवतद्विदितात्त्यनात्त्यनोवाचो निवर्तते इति विरोधं प्रसज्यत इत्याह। न वेदानामिति। न खरा
नाष्टक्रामादीनां मध्ये कश्चिदपि पदपरमात्मानामनागचरस्य चिद्विषयविदितास्ति कस्मात्। यस्माद्विद्येन जडरूपेण वेदसा
क्षिद्विषयविदुर्न वेद्यप्रपञ्चमपि विदन्ते विदुः संविदधीतवा सर्वसिद्धिः। यस्मात्संविदधीता सर्वसिद्धिः तस्माद्योवद्विज्ञा
नातिवदसच्चिद्विषयपरमात्मानं सचाविदावद्यमिदं सर्वमिदं विदुः। आत्मानो वाङ्मरदर्शनेन श्रवणेन मननेन विज्ञातः।

देसर्वविहितमिति। योवेदवेद्यमिदंरूपंनसेवेदजानातिसत्यंमत्यादिलक्षणंपरमात्मानं। नात्रवेतवेदंनविदुतवेद्य
मितिबदनाच्चनात्मविदःप्रपंचमिहिरवेत्सुकंनवतात्प्राशंक्याह। योवेदति। योवेदजानातिक्रक्यामादीवेदात्सोप्प
नात्मविदवृत्तिनैनमावदनेनवेद्यंप्रपंचावद। नात्रवेतर्हिवेद्यवत्परमात्मानंविजानीयादित्प्राशंक्याह। नतं
रमात्मानेवाचामागोचरंविदुर्बदंविदः। नावहावदात्रपिनतंविदः। नतंविषयीकर्वतात्यर्थः। नात्रवेतर्हिक्रिमो
पनिषदंब्रह्मस्मात्। नेत्यादातथापिबदेनविदंतिवदं। यद्यप्यगगादिविषयब्रह्म। तथा। वा। वनकृक्यामादिनावि
अभिजानामिब्राह्मणमाख्यातारंविचक्षणं। परंरहितपरंब्रह्मजानात्यवचबाह्यगः॥

इति ज्ञानं निवर्तयन् विष्णुं परमात्मानं कर्तव्यं ब्राह्मणं वेदविदो न वंति वेदानां विदुषति याद न प्रकाशं ज्ञानं नीत्यर्थः । कथं न हि
अविषयमवब्रूयादवाः प्रतिपादयतीत्याशंक्याह । धाम्येति । धामांशो नागस्य । रात्र्या मचं इति श्रुतः । चं शं ज्ञानागः । प्रतिपद्य
इकलादङ्गिनयथा महीरुहस्य ह रुहस्यशाखा । हतुर्मवति नयथा । हि । ब्राह्मणे व परमात्मनः स्वरूपं संवेदने तित्ये । विनाशि नि । अथ
परमस्वरूपार्थरूपे परमानं स्वरूपे देत वेमवन्ति । न पुनः । मीसा वाचामगोचरं परमात्मानं प्रतिपादयतीत्येवमात्मन इति । य एवं वेदानां वेदरूपा
त्मप्रतिपादनप्रकारमवगम्य व्याचष्टे सोऽपि ब्राह्मण इत्याह ॥ अनीति । ब्राह्मणमभिज्ञानमियमन्वालेपां डित्यादिभिः निर्विद्यावसि
तधनामवब्राह्मणो ज्ञाने । अथ ब्राह्मण इति ॥ ॥ गौडपादे । व्याख्यातोरं विचक्षणं । यश्चित्रविविक्किजः सन् व्याचष्टे सर्वमंशया

न इति पाठः ॥

१०६

॥ अन्त्यावर्त
स्वनकुसुम
अंतरालनि
वेशितं ॥
विनिश्चुतं
पाठः ॥

[illegible]

उद्योग

दियाणां प्रत्यक्षाणां स्वस्वानुभवप्रत्यक्षेणापेक्षतः एवं निदिध्यासनस्यानात्मसाक्षात्कारः प्रथमं फलमिति दर्शितं। न चेतद
तिशायनवदतस्मादृष्टिष्वप्यत्रमायागान्मास्यतर्हन्तरमाविब्रज्यमाक्षाकारफलमाह। मयेवेवद्यगस्तिष्ठत्तत्रैवावचित
यत्नतुयोगविधेयुक्तस्य इत्यपश्यतीति साक्षात्काराति। न तत्सर्वव्यापकं देवावगम्यत इति नास्तीति फल इत्ययमं द
रतिवाद इति। आचक्षते यथोक्तं कामगतसर्वसुखनिषक्तुबुद्ध्यानुत्पन्नकरुणया बुद्धिमास्यः॥२॥ टीकांतरं॥
ज्ञानति। ज्ञानादिषु ज्ञानं चेत्यादिना। ह्येवैकैव स्थितं। एवं यथा सत्यमिति तद्वत्सपश्यति। वदनां वा वगमपूर्वेण वि
ज्ञानादिषु स्थिताप्यवस्थति यद्यप्यपश्यति। वदनां वा वद्वेणानदिह स्वर्वादीमिति॥ इति महानाराज उद्योग
पर्वणि मनसु ज्ञानीय द्वितीयाध्यायः॥ धृतराज उवाच॥

रां तत्र वणादि न स्युः। अथ वा उगांतरविधनममृतं। ज्ञानादिषु स्थितोऽपि न केवलं तन्मात्राण्यपश्यति। अपि तु स एव म
वक्ष्यमाण प्रकाराणां वद्वेणानां पूर्वकमेव पश्यति ब्रह्म। एतादृशानां वा वगमप्रकारं। देवि ह त्रुवदीमि। वक्ष्यामीत्यनि
प्रायः॥ इति वांकरनाप्ये मनसु ज्ञानीय टीकायां द्वितीयोऽध्यायः॥ धृतराज उवाच॥ इदानीं ब्रह्मचर्यादिमा
धनप्रतियादानंतरं तस्याप्यवस्थपतिपादयिषुं हतीयं चतुर्थी वध्याया वारता। तत्र तावद्ब्रह्मव्याप्यादिमाधनंत इत्या
वगमा कोटी प्रादधृतराजः॥

२०८

मिमांसाः

हे मनसु ज्ञात इति। यद्यस्मादिमां परमायां सुकृष्टायां बाह्यी ब्रह्मसंबंधिनी वाचं वदसि। दिवि अरूपां परमावृत्तमां परमायां
स्वरूपा काय्य सुकायं स्वरूपं प्रपंचसु सुदर्शनं च वणायाप्यशक्यं कथां ब्रूहि। मावाक्यमवच्छेदकमां रयस्मात्वं ब
ह्यी वाचपरमसु सुषार्षमाधनं तं सुदर्शनं वदसि तस्मात्वं वक्तुमर्हमात्यनिप्रायः॥ एवं दृष्टः प्राद नगवाः। नितदिनि॥
नित इत्येवमवमाननसु सुषार्षणालेन्य इत्यमां वदसि। अनिषंगालेन्य इत्यष्टमि। अनिषंगनराजत्वं कथं तदि
लेन्यमित्याह। अथ वसायात्मिकायां बुद्धौ मनसि वपलीयता। चित्तादिद्याहिमां संकल्पविकल्पात्मकेषु लब्धविषय
मनसु ज्ञातयदिमां परायां बाह्यी वाचं वदसीह वि अरूपां परां हि काय्य सु सुदर्शनं कथां प्रब्रूहि। मावाक्यमवच्छेदकमां र॥ स
नसु ज्ञात उवाच॥ नित इत्येवमवमाननसु सुषार्षणालेन्य इत्यष्टमि अनिषंगनराजत्वं बुद्धौ वपलीयता मनसि वपलीयता। न वि चित्तादिद्याहिमां संकल्पविकल्पात्मकेषु लब्धविषय
नः संकल्पविकल्पात्मकं माना विषयं न। परादृष्टस्वात्मने वनि अलं न वतीत्यर्थः। ये यं प्रलीने बुद्धौ मनसि चित्ता
विद्यावक्ष्यमाणान् ब्रह्मवाय्यणालन्या॥ अथ प्रकृतं॥ मनसु ज्ञात नि। यामिमी बाह्यी ब्रह्मसंबंधिनी वाचं वि अरूपां अनेकविधं व
दसे। कामेषु सुषार्षणालेन्य इत्यष्टमि। तत्र माणान् अधुने व सर्वज्ञानीयानि त्पनि नि विरावतानलन्यां वयेत कथं ज्ञातमित्या
द्यनाति ह्येवैकैव स्थितं। अथ कथमिति। सर्वमेवं बुद्धे। तेषां ब्रह्मवाय्यणालेन्य इत्यष्टमि। अर्द्धवेताय बुद्धे ज्ञानमि॥
॥ ज्ञातिह्यस्य तावदसं तविद्यामनि ध्याम्य चरणी बुद्धे च तेषां ब्रह्मवाय्यणालेन्य इत्यष्टमि। गौडपादः॥

परां हि कामे
बुधाः

अथ क्रविधां
पादः॥

यस्तुतरे। यस्मिन्ना कविजयंतिकामात्रगारा। बासीवसंबंधिनांस्त्रितिवस्वा ब्रह्मचर्यादिरूपं चतुर्तिनिस्माणाः कामविजया
 दंडमदमानाः। ततः प्रयासगधेन निहता स्तमवमसाः। उक्तमवादिहादात्या न निर्दंति विवका टुक्तं तिष्ठता तत्रा स्वत्फात ईषी
 काशस्कांड इव। इदानीं युरुकुलवामप्रकारमभिधमार्ग उरासावसावतिमवमाद। शरीरमिति। यदुक्तमायमंवेतंसदिवि
 द्यातसंजनयति यकेष्टं जन्मशरीरमेवमातापितरौ जनयत इति। एताविति मातापित्रोः प्रमिद्वमाद। शरीरं शरीरमाणा। आचार्य
 जाता आचार्य जनितया जातिर्जन्मविद्यायां मातरि ज्ञानरूपेणादिदेनमानित्या कृतं यत साधुजरा गजगमरा विरहिणी।
 अजगमनित्यपदवापिदेउवातस्वपुपवारः। शरीरविधम्योपादशादनाथी। आचार्य योना आचार्य संबंधिन्यां स्त्रिया यो नो
 शरीरामतो कुरुतः पिता माता च जारता आचार्य तस्य यज्जमतस्य वेयथाष्टं। आचार्य शास्त्राया जातिः साधुगया साजगमरा॥

तच्च ज्ञानोतच्च ज्ञानरूपदेहोत्पादस्त्वा न विद्यायामिदं प्रविश्यावगायतस्यागर्भमधे नृवा ब्रह्मचर्यं चरति। इहे वतनादाह नशास्त्रमवशा
 सनंतकारः शास्त्रकारः प्रवायदहं परमयोगविषयं ब्रह्मयाति॥ ॥ टीकातरं॥ कथं दर्शितं मातापितृव्यतिरक्ताचार्यस्य यो
 निमित्याशं कपाद॥ स एव साक्षात्कृतं यतीत्याह। शरीरामताविति। शरीरमावा। स्येतौ मातापितरौ कुरुतः॥ नात्मानं आत्मज्ञान
 स्वरूपं जनयतः यदि दंदे ददयात्मकं जन्मतदस्य। आचार्य तस्य यदि दं चिद्विदं दं। द्वितीयं ब्रह्मात्मज्ञानस्वरूपं जन्मतस्य परमा
 र्थं दत्तं यथावापुतं विनाशादुवर्जितं तस्मात्त एव जनयितव्यं। श्रूयत प्रश्नोपनिषदि। वंदिनः पिता माता स्माकं अविद्यायाः
 ॥ गौडपाते आचार्य योना विनिहोकोत्रप्रदर्शितः हृदयस्थः॥

परंपरंतरयसीति। तथावाह। आपस्तंबः। युरुहिविद्याशरीरं जनयति। एतत्तस्यष्टं जन्मशरीरादवाशरीरमव जनयतौ यौताम्याम
 पि। इति। यस्मादाचार्य धीनायुर्मवुरुपाथी। मिहिस्रस्मात्त आहृणोत्याहृयति। अष्टतानंदं ब्रह्मात्मजनमं प्रयच्छतस्मै। आचार्य
 यनहुस्योदेनाचरत्। तथावश्चुतिः। यस्मादावयरा न क्रियेथाचदेवेनयायुरो। तस्येन कथितायथाः प्रकाशात्तु महात्मनः। त
 थावाहायस्तंबः सहिविद्यानसंजीवयतीति। कृतमस्य ज्ञानं। आस्यति तृतीया र्थपटी। आत्मनात्मनः कृतमुपहारं ज्ञानं।
 कथं तर्हि कर्तव्यमित्याह। गुरुशिष्यो नित्यमतिवादयतीति। दवमिवाचार्य सुपासीता तथावश्चुतिः। ततः स्वाध्यायमिच्छेत्तत्र वा।
 यथाहृणोत्यष्टं संप्रवृत्तयेन कर्मोत्साहं नं कुर्वन्नष्टं संप्रयच्छत्। तस्मिन्मन्येत पितरं मातरं च तस्मिन्नुद्येकृतम
 स्य ज्ञानं। गुरुशिष्यो नित्यमनिमन्यमानः स्वाध्यायमिच्छेत्तत्र वा।

णादिपाराजववसदाः प्रमत्तः अप्रमादासत्। अष्टप्रकृतं। इदानीं ब्रह्मचर्यधर्मा नाह। यथाहृणोतीति। आचरणमाहृणो।
 अविनाशतसत्येन ववसावेदेवतीनात्। कृतं ब्रह्मनदवकुर्वन्नष्टं गमाद्वेन उद्येत्। नहुः रवं जनायत्। अस्य कृतमुपकारं पु
 ज्ञानं स्मरत्। तथावश्चुतिः। यथाहृणोत्यष्टं वितयेन कसाष्टिः खकुर्वन्नष्टं संप्रयच्छत्। तं मान्यतदितरं मातरं च तस्मिन्नुद्ये
 कृतमस्य ज्ञानं। तथावाविहृतलतितापाद्यं। अनिमन्यमानः समानयत् स्वाध्यायं अष्टप्रमात्राः बहिता॥

उद्योग

[illegible]

इमे व ब्रीहते गार्थिकस्तद्वितः॥ अथ टीकांतरं। तथा च नृपि व्यातिष्ठति तां तरिक्षे। तथा च शुक्तिः। तान्त्राव
स्थानंदर्शयति। स भगवन्कस्मिन्निति स्थितिः। स्वे महेतीति कस्माद्युनः कारणात् नृपि व्यादिषु न तिष्ठति
तितत्रादाति तच्च सुदेमलिलं यंच नृनात्मकं देहं विभक्तिसिल्लिराष्टौ नृत्यं च कोयले करणायः। यथा अप
एव समजा दीता सुवीर्यनिवासा ज्ञा। इत्यत्रापि मिलिलराष्टौ नृत्यं च कोयले करणायः। श्रूयते वा यंच साम्यात्
ताश्चायः पुरुषा वा का न वेति। अथ मेव पुरुषा एवाव्या एत दुक्तं न वेति। यदि ब्रह्मणः संसारां न वेति त्वेन वेत॥

२२३

क्रयेतिपाठः

[illegible]

अणीयरुयं
हुरधारवात
येतदिडु

उद्योग

एतदध्याये
गौडपावे

॥ ह्युधाययं च मध्ये द्वितीया तदुक्तं प्रतिष्ठापनं । सर्वेषां न त्वनित्यादरादयः ॥ तदुक्तं यथाः कीर्तिः सुखहेतुत्वात् । सुख
तो नृतेः महात्ते दृष्टं कां परिहरति नृतातीति न तत्र नमिहाह उमति । एतेन नृते इत्यतिस्पृशकतया उक्त्या द
कात्वन उयत्ता विकसितुक्त । अनामयं । अशनायापियासाजो कसो हजरा मृत्युययशगरहितं वाचावच
नस्य विकारः । विक्रियते संशोधनेनात्यरुणा न वत्पस्मिन् विषये वागिति । तथा च शुचिः । सकुमिव नित उना
पुनंतो यत्र धीरा मनसा वाचमकृतं अमृतमकृतं यति । येन ब्रह्मणि तित उना वा सन्यासकं पुनंतो नितुमसि
वकुर्वन्तः सम्यगर्थप्रकाशनेन धीरास्तत्त्वज्ञाः । असत्यतिरासमने सामनतेन वाचमसिद्धिः । अतश्च मृतं सुकि
सनसुजातववाच ॥ ॥ शोकः क्रोधश्च लोभश्च कामो मोहो यरा सुता । हर्षा मानो विधिः सावक्यं स्यात्पुत्र
मिता । दादशेतामहादोयासु व्यप्राणता चना ॥ यिरा विद्योत्तरः यायं मूढबुद्धिर्व्यवस्यते ॥

॥ ॥ ३॥ ॥ ॥ इदानीं प्रसंगात्कलासि संध्या प्रवृत्तस्य पितृयमः । कारणविरोधितो दर्शयंतुं समृद्ध
त्वात् । इदं दर्शयति शोक इत्यादिना । यत्तस्मिन् इदमित्युपसंहारं तेना । तत्र शोक इत्यादिनोक्तदोषात् । वादे
न मनुष्यप्राणनाशना इति वदन् कतत्तत्त्वज्ञानादपि ब्रह्मणो दृष्टविशेषमपि तद्दर्शयति । शोकक्रोधभ्यां सति प्र
विशदिनास्येव प्राणहानिः । क्रियात्तालासिन उर्गदेशगमनादिनात्यं सर्वत्र दृष्टं च । मोहायथाप्यथा नावः । परा
सुतानि प्राणवः । स्य च माह रूपदाय गगान समाय

११४

मोहपदे तु संग्रहः कृतः । शीर्षा सूर्ययोर्निर्देशः प्रायुक्तः । मृदा बलो मविशेषत्वेन लोभयहेति वात्र संशुद्धीतः । यायं या
यहेतु कर्माः व्यवस्यति प्रारतात् । मूढो मोहसमानाधिकरणा बुद्धिर्यस्या एव दृष्टविरोधित्वेन नृवं मानय्यनुव
दति । मृदया लु रिति । पूर्वमेव यदो क्ता उग्र इति प्रायुक्तमनस्विशदस्यार्थानुवादः । दुरुष इति रुक्मणो
स्य वदन्त्या वक्तव्यं । विकबनशब्दस्य क्रोधविक्रीडितं प्रायुक्तमेव । मनसा विविक्तीत्यनुवगः । एतेन श
युक्ततयनशब्दार्थः संशुद्धीतः । विकबनं हि वचनस्य वक्तुविषयत्वमित्रादिवक्तुविषयमात्राय रोयकारिक

मृदया लु र्ग्रुक्मणो वदन्त्यः क्रोधविन्नमनसा विविक्ती । नृवं सधर्ममिदं मे नना वि प्राप्या यर्थं नो तम
नाजयंत । संतोऽगं संविद्विधिमोतिमानी दत्ता विकबी कृपण दुर्बलस्य । वर्गप्रशंसी वतिता हि दृष्टिवसं
वोक्ताः यापशीला नृशराः ॥

विकबायहेतुमनःकरणत्वात् । यदसाहितात् । श्रूयमाणेन वक्तुं नार्थनिधा
नमं नवात् । मनसा विप्रकर्षा नित्यं चिन्त्याहः ॥ - - नृवं स एव धर्मा यथा ते नृवं स धर्मा जिनाः प्राप्या यर्थं
नो तमदो यत्तु जतेन सदा तद्गं कुर्वन्ति । अतरात्मनोऽर्थस्य अनशनादित्यर्थः । संतो गं संविदा दयश्च यथा
सर्वमवाप्यादिताः । विषम इति विषमे धर्मानवत्पस्यार्थ उक्तः । अनिमानी । दत्ता विकबी निदत्ता नृतायः
नकारकवक्ता । अनिमानी ह्यनीत्यात्मा निमानः । तदाश्च दत्ता नृतायः । विकबनं वान्ति मया कृतमिति वचसा
यनगवर्तनं

धर्महीनदृष्टकारणत्वेनाह। धर्मश्च निःश्रद्धधर्मो धर्ममात्रं। इह वरेति नित्यं श्रुतं न क्रोधनिवर्त्तनं। इमां तु क्रोधात्तुत्यादतमिति
विवक्ष्यते देवानां धर्माणां पूर्वतितिक्रान्तेना न समं। इतः। तत्र पृथगुक्तं सत्यं न सत्यं योदातत्राह। न्यासं ग्रहस्य तदुभय
त्मकत्वात्। महाव्रतनिश्चया। सुपासुं लुगित्यादिना ज्ञादादेवा। ब्राह्मणस्य ब्राह्मणजातीयस्य एतेनोदादस्यः प्रव्यावर्तायते
न्योदादशस्यः एतदर्थं एतात्कुरुंशः प्रव्यवर्तेगमजायत इत्यर्थः। परात्माकादिमेलोकं प्रव्यवर्तेतयेतयस्मिन्नादशविधशुणव
वद्यात्वं। योवात्रिभिः क्षान्तामेकतोवा। अत्रापितादर्थ्यवत्तुप्यर्थेदृतीया। यदिवासर्वदृष्टिर्वीचिष्यात्तथापिनास्यस्वमस्ति

धर्मश्च सत्यं च तयोदमश्च अमास्यं कीर्त्तितिकान्तस्य। दानं श्रुतं विवधृतिः। इमां महाव्रतादादशब्राह्मणस्य एतेनिते
न्यः प्रव्यावर्त्तादशस्यः सवीमयीमां पृथिवीममिष्यात्। त्रिनिर्वाप्त्यमेकतोवाचितायोन्यास्यस्वमस्तीति वावदितव्यं। दम
स्यागोष्ठाप्रमादइत्येतेष्वसृतेहितां एतानि ब्रह्मसुरव्यानां ब्राह्मणानां मनीषिणां॥

तव्यमित्यर्थः। अत्र प्रधानत्रयं दर्शयति। अत्रमादइति अत्रमादो धर्मचरणो। श्रुतं स्वर्गं। एतानि मवन्ति तिशेषः। ब्रा
ह्मणानां जातितः। ब्रह्मसुरव्यानां ब्रह्मवेदसन्नुस्वानां वेदोक्तकर्मपरशयणमित्यर्थः। ब्रह्मजात्यानीति यावे ब्रह्मणा वेदेन
जात्यानि श्रुतिदृष्टार्थानि धीशमानस्य स्यसुरव्यत्वात्तानि धातां कर्मप्रवृत्तानां अत्यन्तमत्यस्याशक्यत्वेन अन्तमिदं
स्यापितस्य वाक्यत्वमिदं दर्शयितुं। एहादश्रुतिः। सत्यवचनेरिह तात्तवत्तदन्तवचने वयायिकाः कीर्त्तिविक्रान्ताशयनोपक्रमत

१ जात्यानां वायावः॥

॥ ७॥ ॥ ८॥ ॥ ९॥ ॥ १०॥ ॥ ११॥ ॥ १२॥ ॥ १३॥ ॥ १४॥ ॥ १५॥ ॥

सदा सदायरीवा हो ब्राह्मणस्य नशस्यते। नरकप्रतिष्ठास्तेस्युर्य एवं कुरुवतेनराः॥ ८॥ महोद्वादादो
षः स्यात्पुनर्योवैप्रकीर्त्तितः॥ लोभद्वेषौ प्रतिकूल्यमन्मसूया मृषा वचः॥ ९॥ कामक्रोधोपारतं त्रं परिवा
दायैयुनं। अर्थहानिर्विवादश्च मास्यं प्राणिपीडनं॥ १०॥ ईर्ष्यामोहोतिवादश्च संज्ञानाशो मसूयिता। त
स्मात्प्राज्ञानमाः येन सदाहेतद्विगर्हितं॥ ११॥ सौहृदेवैषदुर्लभवदितव्याः प्रियेक्ष्णं त्यप्रियेव व्यथंते॥ स्यादा
त्मनः सुविरंयावनेयोददासयाचमयिदेयं खलु स्यात्॥ १२॥ इष्टान् युजान् विनवान् स्वांश्च दारान् नर्थितश्वा
हतायुधनावः। सकृदयः संवसेन्नेह कामान् नुं के कर्मस्वाशिषं बाधते॥ १३॥ इव बान्गुणवानेवं त्यागी
नवतिसात्विकः। पंचभूतानि पंचभो निवर्त्तयति तादृशः॥ १४॥ एतस्मिन्मृदमपूध्न्तपो नवतिकेवलं। स
त्वात्प्रवमानानां संकल्पेन समाहितं॥ १५॥ यतोयज्ञाः प्रवर्द्धंते सत्वस्येवावबोधनात्। मनसान्मस्य नव

॥ श्री॥ ॥ ॥ ॥

॥ ११॥ ॥ १२॥ ॥ १३॥ ॥ १४॥ ॥ १५॥ ॥ १६॥ ॥ १७॥ ॥ १८॥ ॥ १९॥ ॥ २०॥ ॥ २१॥ ॥ २२॥ ॥ २३॥ ॥ २४॥ ॥ २५॥ ॥ २६॥ ॥ २७॥ ॥ २८॥ ॥ २९॥ ॥ ३०॥ ॥ ३१॥ ॥ ३२॥ ॥ ३३॥ ॥ ३४॥ ॥ ३५॥ ॥ ३६॥ ॥ ३७॥ ॥ ३८॥ ॥ ३९॥ ॥ ४०॥ ॥

तिवाचाऽन्यस्याथकर्मणा॥१६॥ संकल्पसिद्धं पुरुषमसंकल्पेधितिष्ठति॥ ब्राह्मणस्य विशेषेण किंवा नदधिमेष्ट
एक॥१७॥ अध्यापयेन्महदेतद्यशस्यं वाचो विकारान्कवयो वदन्ति॥ अस्मिन् योगे सर्वमिदं प्रतिष्ठितं ये तद्धिदु
मृतास्ते भवन्ति॥१८॥ न कर्मणा सुकृतेनैव राजन्मत्पदे कुदुयाद्वा जपेद्वा॥ नेतेन बालो मृत्युममेति राजन्
तिं वा सो न लनत्यंतकासे॥१९॥ तूष्णीमेकमुयासीत् ये ह्येतमनसापि ना तथा संस्तुतिनिंदायां प्रतिरोधो विव
र्जयेत्॥२०॥ अत्रैव तिष्ठन् ह त्रियोपि ब्रह्मा विराजति पश्यति॥ वेदेषु चानुश्रव्येण एतद्धिदु न ब्रवीमि ते॥२१॥ ॥
॥ इत्युद्योगपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ॥ मनःसुजात उ० ॥ ॥ यत्तच्छुक्लं महज्ज्योतिर्दीपमानं महद्यशः
॥ तद्देवा उपासन्ते तस्मात्सूर्यो विराजते॥१॥ योगिनस्तं प्रपश्यन्ति न गवं तं सनातनं॥ शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति
ब्रह्मशुक्लेण वर्द्धते॥२॥ तच्छुक्लं ज्योतिषां मध्ये तप्तं तपेति तापनं॥ योगिनस्तं प्रपश्यन्ति न गवं तं सनातनं
॥३॥

॥ ११॥ ॥ १२॥ ॥ १३॥ ॥ १४॥ ॥ १५॥ ॥ १६॥ ॥ १७॥ ॥ १८॥ ॥ १९॥ ॥ २०॥ ॥ २१॥ ॥ २२॥ ॥ २३॥ ॥ २४॥ ॥ २५॥ ॥ २६॥ ॥ २७॥ ॥ २८॥ ॥ २९॥ ॥ ३०॥ ॥ ३१॥ ॥ ३२॥ ॥ ३३॥ ॥ ३४॥ ॥ ३५॥ ॥ ३६॥ ॥ ३७॥ ॥ ३८॥ ॥ ३९॥ ॥ ४०॥ ॥

१६
१७
१८
१९
२०
२१
२२
२३
२४
२५
२६
२७
२८
२९
३०
३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०

विति यस्मात्मा यथास्मात्मानं प्राणाद्यन्तरं कृत्वाऽत रात्रिपविश्यानि पश्यन्नास्ति तं न गवं तं योगिन एव पश्यन्ति॥ अथ प्रकृतं।
योगिन इति पाठो योगिन एव पश्यन्ति नान्य इति दृष्टं कर्तुं इदानीं शुक्राद्ब्रह्म प्रभवतीत्युक्तं सुपमादधिष्ठेतीत्युक्तं मदाय तमस्मा
यि त्रेपि शुक्राद्ब्रह्म विद्यमानं तिरिति दर्शयति॥ आद्य इति॥ अद्वा दवा न रज्जु रूपाऽन्योऽब्रह्मसर्गमयस्य यथा तमदाय त
यादोऽपि त्रिधाऽद्वा दवा न रज्जु रूपाऽन्योऽब्रह्मसर्गमयस्य यथा तमदाय त
निलम्प मध्ये उन्नोदवो शुक्ल ब्रह्माणाऽतरि त्रिंशोऽध्यायः॥ अथ याताः शरीरा वेव तिष्ठन्तः तदा मलिलव्य निरिक्क ह्यंत
ना वात्॥ यदा ह्युतिः॥ तमश्वासी तमसा गृह्णन्त्युक्तं मलिलं सर्वमापु श्ति अत्रा कतं अवेतनमित्यर्थः॥ तमस्मसा गृह्
मिति तमसा तिरा य उक्तः॥ प्रलयस्वरूपं शुक्लं सृष्टिस्वरूपं मादः॥ अनिता ज्ञानतिरा नावरहितः सपरमेश्वरो न जीवस्त्वा
स्य तदज्ञाना नावनत इति ततया व्यापारा नावात्॥ द्विष्ट्वी विश्वस्सर्वतोऽवता दिशो वसान आचार्यं व्यापिवात्॥ उने
ष्टिवा दिवं च विनर्त्ति त्रिंशोऽध्यायः॥ अथ याताः शरीरा वेव तिष्ठन्तः तदा मलिलव्य निरिक्क ह्यंत
तिश्चरन्तः समधी चो मविष्ट्वी ब्रह्मान् आवर्गं वृत्तिं च वने अंतः॥ पश्य पश्य मिति वामदेव मदर्षिणा योग प्रनावेन तत्काल
न तत्कालं तथा व्यापृतं परमेश्वरं यत्पतेत इत्तं॥ गोपा रक्षितारंति पश्यमान मिति शायानस्य नाम्ने दमि तनाति पद्य
मानमशयानमतदितमित्यर्थः॥ कार्यं सृष्ट्यर्थं इति॥ ततः देव आत्मानि सुखं परा वारपथि निरंतरि त्ते रावर्त्तन्ते न
चरन्तं चारन्तं व्यापियमाणं तदेव विदिमिः॥ सदब्रवतीति मधी चो विदिशः॥ विश्वं च वतीति विश्वी दिशः॥ वसान आ

हस्मादनवविज्ञात्स्वीमवोच्यते। जीवश्चरस्वरूपेण यस्मात्तस्मादनयोः शरीरमित्यर्थः। हस्मात्तत्रात्मना स्थितस्य हस्मात्
 रूपमायनं पदार्थशोधनं कृत्वा शोधितपदार्थः सन्नित्यर्थः। हस्मात्तत्रावशिष्यतश्च स्थितवतीत्यर्थः। यः शरीररूपः यः
 रमात्मा तं योगित एव प्रपन्ति। इदानीं दास्ये साविति मंत्रार्थं कथयति। आप इति। अस्मात्परमात्मन आयेः प्रथमं ज्ञाताः। त
 थावाहम उच्यते। अथ एवममर्कादौ ता सुवीर्यमवा सृजति। न तपंच कायलक्षणार्थ आये वाहः। अनेन सूत्रेण सूचिरनि
 दिता। अथानंतरमत्रो विविशितान्यः सलिलं नृत्तपंचकात्मकं स्तले देहादिकं सृष्टं तस्य मलिलस्य देहात्मनावस्थितस्य मध्ये
 अथोपायाः सलिलं तस्य मध्ये उमौ रवौ शिथियते तं रिद्धे। आदधीचाः सविष्णुर्वावमाना बुभौ विनर्तिष्ठति वादितं व। योगि
 नस्तं प्रपश्यंति न गवंतं सनातनं॥

अंतरिक्षे रुदया कारो उमौ जीवपरमात्मानो रवौ द्योतनसूनावौ शिथियात्तवेत्तीता केवलमंतरिक्षे शिथियात्ता आदधीचाः
 सविष्णुर्वावमानो अनिष्ठस्वो धियमाणा अवस्थितो वा। अवेत्तीत्यादधीचादिशः प्राच्याद्याः सविष्णुश्च उपदिशो विष्णुः क
 र्वाः तापि स्मदवर्तत इति सविष्णुः प्राच्याद्याः सदादिशो वमानो। आवाद्युत्तमो उन्नो। तयारकः विनर्तिष्ठति वादितं व। को
 जीवात्मनः स्थानादिकश्चिदनेदं द्वितीयं ज्ञात्मकं दृष्टव्यमवगम्यमानात्मनि। देहादावात्मनावमापनः। पृथिवी नृत्तनौतिक
 लक्षणं कर्मफलात्वरूपं सुखदः स्वात्मकं देहादिकं विनर्ति। अपरादि वद्योतनात्मकं स्वात्मरूपं विनर्ति। श्रूयते च। दास्ये

आद्यततथा चोपनिषदि। मम धीश्चक्षेपविष्णुश्च वस्तु इमादिश इति ता एव दिशो वरीवर्षा इति गोतिजंगमस्वावारे
 कस्यादिने च वनेषु अंतरनवनेषु जति तस्य मध्यं। उन्नो रवौ पृथिवी दिवं च। द्यावा पृथिव्यो रवौ गतिमाधनत
 यादिशो च वनेषु लं विनर्तिष्ठत्यतिजंगमस्वावारे हि शो दिशः सरितायाः स्रवन्तिता अपितस्मादवविदिता स्थापाम
 हांत। ममुद्राः। अधुना तस्य सूर्यतां दर्शयति। वाक्करथस्यति। वाक्करथस्यति संवत्सररूपं। एवं क्रवस्यति तस्य कदाचि
 दपि महत्कृपा - नावामेन वात्। कालरूपस्य अयमनाशिकमर्थस्य। सततगामि वने गमन संताना विवेदात्। तस्य र

उन्नो चक्षेयो पृथिवी दिवं च दिशः शुको च वने विनर्तिष्ठति तस्मादिशः सरितः स्रवन्ति। तस्मात्स्रव विदिता महान्तः। योगिनस्तं प्र
 पश्यंति न गवंतं सनातनं शूलगौडपाव॥ वाक्करथस्यति संवत्सरं क्रवस्यत्ययकर्मणः। कृत्तमंतं वदं तश्चास्ति दिव्यमज रं दिवि
 शं ग्यागिनस्तं प्रपश्यंति न गवंतं सनातनं॥

यस्य वाक् संवत्सरमयतिष्ठंति तस्मात्। यत्नगमनात्। मदाधवतो यस्य अद्याः स
 ततं के उमंतं त ज्ञात इत्यस्मादुपत्य। यज्ञानं वं तं दिवि स्थिता वदंति दिव्यं दिवि स्थितं। अजरमविनाशितं कृत्तमं विणा। सूर्य
 आत्मा जगतस्वरूपमस्ति। अथ टीकांतरं॥ इदानीं ज्ञातिनः स्वात्मा वस्तुनं दर्शयति। क्रवस्यत्ययकर्मणः। परमेष्ठुरस्य
 विष्णुगत्मा वस्थितस्याव्ययस्य शरीरस्य। त्रिलोकां तगात्मना स्थितस्या चक्रमणात्मकदेहतिष्ठंते। कृत्तमंतं प्रज्ञावतं एव
 मप्राकृतं जगमरणादिवर्जितं दिवि द्योतनात्मकं। अत्र दिनामि न सुमितज्ञानात्मना वस्थित इति चेन्न स एव वदंत आ

[illegible]

प्रपश्यति त गवतः सनातन ॥ यामनसा संकल्पविकल्पात्मकेन कदाचरुदयेन साधनरूपेण रुदयं विना नान्यत्र परमात्मन उपलब्धिः संभवतीति मत्वा कदाचित् रुक्मं अथवा रुद्रा रुद्राया यतः केवलं मनो बुद्धिमात्राणां पि कदाचरुदयास्तनय रामश्चाराणां खट्वाः सताय एतं परमात्मानं विदुरग्रमदमस्मीति अमृता अमरधर्माणो नवंति अथवा कदाचरुदय न परमात्मानां तथाच रुतस्यै परमात्मनि रुदयशब्दंतिर्यत्र मवागष आत्मा रुद्रितस्येवंति रुक्मं रुदयमिति तस्मा हृदयमदरद्वारं विस्वर्गलोकमतीति तथाच श्रुतिः तदधीनामात्मशुद्धिर्दृश्यति यस्य हृदये परमना क्रियया हृदयतथाशरीरं तस्मात् कथितास्यार्थाः प्रकाशात् परमात्मन इति यामवं विदिवा अष्टानंति तं योगिन एवं योगि

नपवपुषंति। किंचादनामिदियाणां विषयेषु बुद्धिर्नष्टा। यत्पाह। हादवेति। ये हादशास्त्राः कार्मडियाणि। कादशं मनो घद
शी बुद्धिस्त्रिषामत कुरुषा पत्तयाण के कम्पसग वसुचत। विषयानाग बाह्यत्वात्सरितः सराणां तादरर। क्षिप्तादवेन पर
मात्मनारक्षिताः मधुविषयं दशात नियमं तं तिआसां काय्यणसंखं विषयमवुनवंतात्पथः। यदेवमवुनवं नितदातदनुविधा
यित्वा विषयपराः संवरंति घोरं संसारं तस्मादिदियाति विषये न्यउपसंरुत्य स्वात्मनो ववगं नायदित्यर्थः। देतं। देवं योगिन
पवपुषंति। अथ यरुतं। नमादृश्यमिति। तस्य रूपं स्वरूपं कनचिदृशं न दृश्यं। पितदतितस्य सूर्यं ज्ञेन ताद्विकवा दिति

छादशास्त्राः सरितादवरहितामधीशततदनुविधायिनः संवरं तिघोरं। त्यागिनस्त्रयपश्यन्ति न गवं तं सनातनं। तद्वद्मा
संपिबति संचिर्यत्नमागमधुईवान्मवत्तत्तदुदविर्भूतमकल्पयत्। योगिनस्त्रयपश्यन्ति न गवं तं सनातनं॥

शोयस्मिन्नाततो विस्तृतः स्थितः प्राणतिप्रकाशेणानंत्येनोतनिप्राणआकाशः आकाशा नाव निरुद्धामस्य जीवात्ता
वात् एवमुक्तानां पंचानां आश्रयस्त्वया गिनः बहिर्हताश्रयं व्याख्यायममस्मादध्वरणादुच्यते प्राणा
त्मानोरपि तदाश्रयमिदं मित्याह। अस्मादिप्राणआतना विस्तृतत्वात् प्राणस्मिन्नाश्रयप्राणआत्मा यत्ता वि
स्तृतस्तिन्नाश्रयप्राणआत्मा यत्ता विस्तृतस्ति इति। अतोदिप्राणशब्दात्मातिप्रसिद्धः। न स्येतस्यात्मन
इत्सुपसंहारमवामवकायं तथा विप्रोज्ञानात्तातं तथापि तस्मिन्प्राणवस्तुन शक्यत इति तामव
स्तुतां या गिनः पश्यति। पुनरादित्यस्य प्राणतमाह। अपानमिति। गिरति आत्मन्यंतर्ना वयतिहराकणप्राणान
अपानं गिरतिप्राणः प्राणिगिरतिचंद्रमाः आदित्यो गिरतेचंद्रमादित्ये गिरतपरः। योगिनस्तं पश्यंति नगवंतं मनातनं॥

मिथीकृतस्यापानस्यैवकावस्थायां प्राणेन सह निर्गमात्। प्राणतिः स्तुतं आकाशरूपेण चंद्रमा गिरति। आकाशश्च त्रिदिचंद्रः।
तथाव्युतिः। अथ स्तुतिश्चंद्रमाः अति। तथायमप्येव चंद्रमाः प्राणमहितः। अथो गिरति। वायुना शिष्टानां जलानां जलानां आ
काश एव विषयात्। तंचंद्रमादित्यो गिरति। दर्शनसमायप्राप्तताद्वंसावपामपांचत्रादित्य विलयस्तं योगिनः पश्यंतीति टीका
तरं। इदानीं योगिंदर्शयति। अपानमिति। उपसंहारमनश्चंद्रमा अणिदेवतेयस्यात्ता चंद्रशास्त्रमन उच्यते। तंचंद्रमन आ
रित्या बुद्धि गिरति। बुद्ध्यापि देवतमादित्यः बुद्धिनिराततत्परस्वरूपत इकं मयति ममाधिवलाया अपानं प्राण उपसंहृत्य प्रा
णमनसि मनश्च बुद्धि बुद्धिपरमात्मनि उपसंहृत्य स्थाना विकचि संदानं दाहिती पश्यतास्मानेवावतिष्ठत इत्यर्थः॥

महं म अहं म त्रिमियात्मा। तदुच्यते योजकवात्। हंसः। दिनस्ति। अज्ञानतमो जगत्तमो वासूयः। ममलिला दुर्वरत्तमं ममु
द्रादुदयममयं उच्यते एकपादं नास्ति पतिपादो रश्मिः न एतत्परकपादना वयः। तन अज्ञानका तपादा वयः। बुद्धि यतीत्यर्थः
। क्रान्तो यजयतीति कवि कृतं सूर्यं मतं सर्वदा कविज हतो यजंतं तदर्थ एतत्तदं कुर्वतमित्यर्थः। तंचिदिति। तंचंद्रमा
दहरणा। तश्चिज्जनष्टुः ससारलक्षणाः। नावतामाहः कारणा काप्या प्रचारात्। चारत्तगच्छत्। प्राणुयादित्यर्थः। तादृश
योगिनः पश्यंति। टीकां तरं। इदानीं जीवात्मनो वस्तुनं दर्शयति। एकमिति। हंतीत्यविद्या कार्यं देसः परमात्मा। नूतनो
तिकलक्षणा समागतः। मलिला दुर्वरत्तं साराद्विचारवत्तमान एकं जीवात्मपादं अज्ञानास्ति पतिनाहरति। नाप स
एकपादं नास्ति पतिमलिला हंस उच्यते। तावत्ततष्टु जन्म तष्टु नीष्टुतेनावत्। योगिनस्तं पश्यंति नगवंतं
दरतिरूपं। रूपं रूपेति ह्यन इत्यर्थः। श्रूयत कंठकवल्लीषु। एकस्त्वयांतरात्मति। कस्मात्सुनारवंपादं नास्ति मनातनं
पति। इत्येवाहं जीवा रप्यपादं सः तनष्टु जन्मत तष्टु ना उद्धृजितं। यदुक्ति पतस्वमायया स्वमात्मानं प्राणा वनं तदेतदेवं
अवा उच्यते विप्रजीवात्मना यद्विनाशिताष्टगर्भजन्मनन मरणादिलक्षणाः ससारस्तं तारत्तं। ससारिणा जीवस्या जवात्।
तथाष्टु तमष्टुतां विमाहान नावत्। अननुप्रविष्टस्य दर्शना संनवात्। तथाच तदर्थमेव। उच्यते दर्शयति रूपं रूपमि
ति। तथाचाष्टवर्गाश्रुतिः। एकं पादं नास्ति पतिमलिला हंस उच्यते। सारवदुक्तिप्यांतरष्टु नीष्टुतेनावदिति। एकं रूपं व
ज्जम्भयः कारतीति वयः पादरूप एव ज्जम्भजीवात्मना विअदानं दाहिती यतश्च स्मात्मना वस्तितं परमात्मानं तं यामि

उद्योग

लेखको
पाठः॥

अहमवेति। आत्मा अधिष्ठाता। अहं यद्वनास्ति अधिष्ठाता। अहं यद्वनास्ति अनित्यं यदस्ति सर्वं दानित्यं। स्वदिरः पिता पितामहः।
 संप्रपितामहः तथा पुत्रः। पितामहास्यं वरिष्ठं व्यसितया वत्। पितृव्यं पुत्रवत्। यासु दातृवत्। यत्तामिमेवात्मस्थानमास्त्रारणः।
 ससर्वपां जन्मसाधनं रावाद्युतिमात्रं अजगत्प्रविनाशिनो प्रतिष्ठावस्थानं यस्य॥ अथर्थांतरं॥ आत्मावति। सर्वप्रत्यक्षं
 तथा श्रुतिः॥ आत्मन एवेदं सर्वमिति। उक्तं प्रोक्तं अहमेतत्सोतरुणं। अणवस्थिता जगदात्मा युष्माकं जनयिता अज
 रप्रतिष्ठः अजरजगमरणवर्जिते स्वमहिमि तिष्ठतीत्यजरप्रतिष्ठा। तथा च श्रुतिः॥ सतगवाक्कस्मिन्प्रतिष्ठत इ
 ति स्वमहिमाति। अणारिति। अणोः मूह्यमादणीयान् मूह्यतरः सुमनाः॥ शोभनं मनोरागाद्यमादिमा अर्षणं
 आत्मेव स्थानं मम जन्मवात्मा उक्तं प्रोक्तं हेमजरप्रतिष्ठः॥ अजश्वरो दिवा रात्रमंतं इतो हं ज्ञात्वा उमां करस्तेन मत्तः॥
 कमोहादिधर्मवर्जितं कवलं विमदानं दाहितीयः बुद्धाकारं मनो यस्य स सुमनाः सर्वं हृतं पुंसर्वं प्राणा पुनरुद
 येकमध्ये अहमवात्मा एव तावत्सुता वदति॥ इदानीं कवलमस्मद्वुभव एव प्रमाणं। अन्त्याप्यवामवाव
 गच्छंतीत्याह। पितरमित्यर्थना। यान्म सर्वं नंदनवामादवाद्यो ब्रह्मविदस्त्रपि सर्वं हृतानां सर्वप्राणिनां पितरं जनयि
 तारं परामश्वरं पुष्करहस्तुंडरीकमध्ये निहितं सति हितं विदुः परमात्मानमात्मा विना वगच्छंतीत्यर्थः। तथा च श्रुति
 ॥ सत्यं ज्ञानमनंतं मातं रं रुपाया विदंतीति। तेषामनुभवदर्शयति। तदेतत्सर्वं पृथिवीमादव इति प्रतिपादय
 हं राणके। एतस्मात्सामगायना इति तत्रिरीयाकसामगाने स्वातुना वादयति॥ आत्मनः कृतार्थं द्योतना र्था

मां विन्याय

२२७

उजाग्रति

न

तथा चंदोगा अहमन्नमित्यादिना विदुषश्चात्र न बोद्धव्यं॥ तदेव श्लोकानवन्ति। नित्यं शुद्धं बुद्धं सुकृमस्वरना वमी
 शमात्मना तातयत्पडिडियाणि सन्ति यम्यनिश्चलः अस्ति वस्तुविषयक न इतः प्रसूतिकारणं मनोमात्रं न वंजग
 त्वा मात्रं वंजगत्वा मात्रं वंचयत्। यत्पदेकवाचकं सदृशं न रंजनं चित्तं हृत्तिहं यत्तातास्यहं॥ इति श्रीशंकर
 राचार्य विरचिता द्योगपर्वोत्तमं सन सुजातीयटीकायां च उपाध्यायः॥ ॥ अथ प्रकृतं॥ अणोः शरीरादर
 णीयानं पुष्पमात्रः सुमनाः शोभनं मनो ज्ञानं यस्य अतएव सर्वं हृतं पुजा प्रतिवचनं व्यत्यात्। सर्वपां हृतानां
 अणोरणीयां सुमनाः सर्वं हृतेष्ववस्थितः॥ पितरं सर्वं हृतानां पुष्करनिहितं विदुः॥ इति श्रीमहात्मारत उद्यो
 गपर्वणि सन सुजातीयटीकायां॥ ॥ मधिष्ठातृत्वव्ययः॥ तं पितरं पालयितारं सर्वं हृतं पुंसर्वं हृतानां पुष्करहस्तुंडरीक
 निहितं विदुर्ज्ञातीयुरिति व्यत्यात्। ध्याया ध्यायं तव इति तात्पर्यं शेष इति सुंदरं सर्वं स्वस्याचिकात्मना वनस्परागद
 यनिष्ठं त्रिःफलं तदनंतरं चाया गधर्मादिसहस्रना प्रावना विज्ञायात्। सर्वविभक्तस्मात्मानमात्रावरणमिति मंतव्यं।
 तथा तदनंतरं कात्मानावनायाः फलं सुपसंदरनाह। एवयः सर्वं हृतं पुष्पवत्प्रात्मानमव्ययं। स सर्वं मनता
 मत्यबुद्ध्या न्यतिसमाततमिति॥ इति पंचमोऽध्यायः॥ अत्र सन सुजातीयटीकायां तं यत्तत्तं कृत्वा प्याड्यं॥
 यस्य कृतं तसर्वं जनागयणीयं च॥ क्वचिन्मूलं गोडपातं कृत्वा पुनरिति खितं तत्र तत्र प्राप्यानुसारणाड्यं॥ ॥ श्री

विशंपायन उवाच ॥ एवं मनसुजातन विदुराणावधीमता । माई कथयतो राज्ञः सायनीयाय शर्वरी तस्यां रत्नत्पाब्ज
 श्यामराज्ञानः सर्व एवाति । मनामा विविच्य हं ह्यः स्रजस्योपदिह ह्यया । अश्रुषमाणः पाथानां वाचोधर्मार्थमिदिताः ॥ ध
 तराष्ट्रसुखाः सर्वे च दृग्गजमनोभुजा । सुधमवदातां विस्त्रासां कनकातिरक्षणां । वंद्यतां सुविशं सिकाचं दनवा
 रिणां रुधिरैरामने स्त्रासां कां वने हरि विरपि । अश्रममारमये हीने स्त्रासां मोक्षरुदि ॥ तामो दोषाः कथयः श
 ल्यः कृतवर्मा जय इष्टः ॥ अश्रुतामा वि कर्माश्रमो मदनश्च वाक्त्रिकः ॥ विदुरश्च महापात्रा सुसुश्रुश्च महारथम
 विचमहिताः शूराः पार्थिवानरनर्षना धृतराष्ट्रं सुरसूत्य विविशुस्त्रां सनां भुजा । उरुखोडः मदीः कर्माश्रुकोय
 विविंशतिः ॥ कुरुगजं पुरसूत्य दयोधनममर्षणां । विविशुस्त्रां सनां राजनसुराः शक्रमदोयथा । आविशद्रिस्त्रराज
 शूराः परिषदादवः ॥ अश्रुतमा सनां राजनसिंदेरित सुगिरगुहा । तेषु विश्रमादवामाः सनां सार्धमाहोजमः ॥
 आसना निविशन्नाणि नजिरस्य वैवर्मः ॥ आसने स्तुभुसार्धुत सुगजसुनारता । दारोति विदया मामसूतु
 वसुपस्त्रिताः अयं सरथ आयातिय आमात्यां डवान्प्रति । इतो न स्तुभुसमायातः सिंधविः माधुवादिनिः ॥ उपायाय च
 सन्निधं रथात्सुक्कंधकुंडली । प्रविवेश सनां शस्त्रमदीपाले मदीपाले ॥ ॥ मंजय उवाच ॥ ॥ प्राप्ते स्मि
 पांडवान गच्छतः दिजानात कोरवाः ॥ यथा वयः कुरुस्मर्वात्प्रतिनंदंति पांडवाः ॥ अनिवाद्यति वृद्धाश्च वयस्य

वाकुवीर्यमात्माना विदितो जानतः ॥ उपकारमनिधौ कर्मपापं । अनिर्दिष्टमनुकं ॥

अवयस्य वत् । हनश्चान्यवदन्पाथीः प्रतिहृज्ययथावयः ॥ यथा दंष्ट्रराष्ट्राशिष्टः पूर्वमितागतः ॥ अश्रुवं पांडवानावा
 तत्रिबोधत पाथीवो ॥ अनिवाद्यति वृद्धाश्च वयस्य ॥ अश्रुवत्पाथीः प्रतिहृज्ययथावयः ॥ यथा दंष्ट्र
 तराष्ट्राशिष्टः पूर्वमितागतः ॥ अश्रुवं पांडवानावा तत्रिबोधत पाथीवः ॥ ॥ इत्युवाच ॥ ॥ धृतराष्ट्र
 उवाच ॥ एवमिवां मंजय राजमध्यं किमब्रवीद्यत्पुनस्तु ॥ धनं जयस्त्रातयुधोपपाताडगस्त्रनां जीवितवि
 न्महात्मा ॥ मंजय उवाच ॥ ॥ इत्युवाच ॥ ॥ पांडवाणां वाचमिमांशुणां उपदब्रवीदकुंतायाश्च मानः ॥ सुधिहिस्त्र्या सुमत्तमहा ।
 त्मानं जयः शृण्वतः केशवस्य ॥ अश्रुवत्पाथीवो विदितो जानतः उपकारवासादवमधीरः ॥ अश्रुवत्पाथीवो मानः किरी
 दामध्ये ह्यया धर्तरी इकुंरणां । मंजयवत्सुस्त्रस्युज्जाविणो विदुरात्मनः स्तुतुवत्सुस्त्रतायाया दुमाशंसति मां सर्व
 वमं दृष्टा जालपक्रातिमृदः ॥ यावेराज्ञातः पांडवायोधनाय समानीताः ॥ शृण्वतां चापितपां । यथा समग्रं वचनं म
 योक्तुं सहा मात्यां श्रावयथा ह्येवंतं । यथा हृतं ददराजस्य दवाः ॥ अश्रुवत्पाथीवो वचनं दत्तस्य सार्धं । तया शृण्वत्पांडवा
 ॥ मंजयाश्च किरीटिना वाचमुक्ता समेषां ॥ इत्युवाच ॥ दकुंतो योश्च मानागां दीवधवा लोहितवयानवाः ॥ तच्छेष्टा ।
 ज्यं सुचति धर्तरी शोयुधिहिस्त्र्या जमीटस्य राजः ॥ अश्रुवत्पाथीवो कर्मकृतं पुरस्सादति विष्टपायकं धर्तरी शोयुध

कुर्वीषमात्मनो विद्वानो ज्ञानराउपरमत्रिधौ। कर्मपापं। अतिहिंस्रमवृत्तं। अश्वि न्याम श्रिताः सुता न्याः पांडवस्य दे
ता मोडव प्रयाजनन हवना। मान ज्ञाना दितं कार्यं। डः स्वशयां डः स्वशयां डः प्रवासं। आनो उता धात्रं राः अंत्यशया
मीमसनाजुता न्यांतथा श्रि न्यां वासुदेवेन चिदा। शोतायन भवमात्मा सुधेन धृष्टद्युमेताथ शिखंडिना च। युधिष्ठिराणो इकल्पे
न विद्याया पथ्यानां त्रि ईदे जां दिवं च। ते श्रि द्यो दुमन्यात धर्म राशे निर्वृत्तौ यः सकलः पांडवस्यार्थ हेतारु ते हि युद्धे यदि मन्य
सिद्धं। यां तां व। न डः स्वशया मवासीत्यवतिनः पांडवो धर्म चारी। प्राप्नोतु तां डः स्वतः गमनार्थं मंत्वा शयां धर्म राशे म रासुः।
क्रिया ज्ञानन तयसा दमेन शोप्यणा। आधर्म्यु स्या बलेन। अस्या यष्टिः कुरु पांडवेयान ध्यातिष्ठ धर्म राशे ड गत्मा। मा
यो पधः प्रणिधत्ता र्कवा न्यांतपो दमान्यां धर्म्यु स्या बलेन। सत्यं बुद्धि पत्रोत्पो न स्ति तिष्ठमाणः क्लिश्यमानो न विवेकं। य
दा ज्येष्ठः पांडवः संशितात्मा क्रोधयुक्तं वर्षा गन्तुयो रं। अवस्य कुरु कुरु हत चेता सदा युद्धं धर्म राशे वत स्यात्। कुरुवर्मा
वज्रलितः समिहो यथा दहे कुरु मयि निर्दिष्टो। एवं दग्धं धर्म राशे म्पमनां युधिष्ठिरः क्रोधहीनो ब्रह्म। यदा दृष्टा नी
मासंतरं यस्मिन् राहस्यं क्रोध विषं वसंतं। अमर्षाण पांडव नीमा वरं तदा युद्धं धर्म राशे वत स्यात्। सनाग्र गदं जिते नी
मासनं स्वालक्षणं वीरदणो। पराधां। प्रंतं च ह मंत क मनि काशत

पांडवानो
मानकापीः

प्रतिपक्षेण न त्रिदिव्य प्रतिपक्षा चरणात्। अर्कवत यो द मधर्म्यु सयस्य युधिष्ठिर गता एव प्रति योग हेतवः। तस्य
नियतेन दितत्वेन हि माद्य कारित्वात्। तत्र यक्षा चरणस्य सुकरत्वात्। बलेन वत्तात्कारेण हन्यात्। तिति कृमात् उत्पन्न
मयिको धनिवर्त्तयन् युधिष्ठिरः क्लिश्यमानो दुःस्वेन याज्यमानः। क्रोधयुक्तं नियतं। अवस्य एव निव्यजिष्ठति।
उद्धृत चेताश्चलनः। अन्वतम्यत गोचिद्यति॥ कुरुवर्मा दाहेन कुरु कुरु नृनागः। स्वालक्षणं स्वकीयत्वं क
दासमर्त्ता वरन स्याति मानी। यदा दृष्टा नीमसे तेन तगा नियाति ता नृगिरि कूट प्रकाशात्। कुंतेरि वासुदेवस्य तोति वक्तुं
मां सदा युद्धं धर्म राशे वत स्यात्। महासिंहो गावश्च प्रवेश्य गदाया गिर्द्धी राशे च येत्या यदा नीमो नीमरुयो तिहं ता नदा यु
द्धं धर्म राशे वत स्यात्। महातये वीतनयः कुरुवर्मा समागमेश च वत्ता वसदी। स कुरु द्येना प्रतिमात्रा यो द्यात् यदा तिसंधाना द
यानि तिष्ठन्। शिकेन नागां स्तरमा विमृश्य दहे द्वाधात्र राशे म्पमित्यं। विवचनं यर शान व शुरसदा युद्धं धर्म राशे वत स्या
त्। दृष्टा या यज्वलने निवदग्धं शमयथा धात्र राशे न्यमी द्या यकं मस्य विद्युते निवदग्धं यगमिक्तं विद्युत्तं स्वलो धां हत प्र
वीरं विद्युत्तं यज्ञं यगशु

गं केचु सद्युक्तं। निवक्तुं ता नृमिन्नं कुरुवत्तात्। तमतो रुधिरमत एव कुंता निवो त्तमां गे वित्तव
त्त्वमा म्परा गावो गाः। शक देक वाहं। राधन राथो द्या नृ राधनान का नृ अतिशयत यन् मंजयन्। शिकेन वरुकेन तृणा प्रा
यं दृष्टा वक्तुं ज्वलतने वशां। यथ निहयोः परस्पराने रये ह्येण। मञ्जय सुयस्य मोन विवक्तुं यगमिक्तं हार किं॥

उद्योग

कांतिः श
कैः

शायशोवाकुत्सेन। अथ योधमश्रुप्रयोधं॥ तयामंगान्तरणीरादृक्किरोनयार्थेनावावायन्त्यावारय
न्। सवेनशराणांमोक्षशिकृणान्। प्रवेताकुटीकतीः। सुः। खराय्यामशेत। सुखाभावेनाशयनेपि शयनो
चारात्। तांशय्यांश्याशीविषइवयदास्मरिष्यतीतिशेषः॥ इत्येतानिनिशेषः॥ अथवन्त्याइवनः। गताः। श
खंशायशोधृष्टयोधं। शस्त्राविषाभीमसेतेनदग्धंनदायुधंधार्तराष्ट्रोचतस्यत्। उयामंगानाचरन्तृक्किरोनय
रंशतान्कुलश्चित्रयोधी॥ यदारथागोरथिनः प्रवेतात्तदायुधंधार्तराष्ट्रोचतस्यत्। सुखोचितोऽः। खराय्या
वनेषुदीर्घकालंनकुलोयामाशताश्याशीविषः। कुदइवोहमन्विषतदायुधंधार्तराष्ट्रोचतस्यत्। युक्तात्मानः। गा
धिवायोधनायममादिष्टाधर्मगेजेनसुताराथेः। शुचिः। सैन्यमाध्यइवतोदृष्टायश्यात्रस्यतेधार्तराष्ट्रः। शिशून्यकृता
स्यानशिषुप्रकाशान्यदाइष्टाकोरवः। यंवशुरान्। त्यक्ताशरणान्कोरवाइवनस्तदायुधंधार्तराष्ट्रोचतस्यत्। यदा
गतोदाहमकुजनाकंसुवस्तारंरथमाततायी। दातेयुकंमहदेवाधिरुडशराशिराज्ञादिस्यतेमार्गशोभैः॥ मदाभये
संप्रवृत्तिरथस्त्विवर्त्तमानमसारकृतास्त्रमवादिशः। मयत्तत्तसमीक्ष्यनदायुधंधार्तराष्ट्रोचतस्यत्। कीनिवेवो
निपुणाः। मत्यवादीमदावलः। सर्वधमेपियन्॥
नारुतउतमावाहाशुश्रायेनमगतोदाहाः। अकुजनोशुश्राएकदकोयस्य। सुवर्त्तमय्यस्तारायत्राकांतिरुमिः॥
शक्तेशुकवत्पादिनिपुक्तं। विवर्त्तमानविविधिप्रकारेः। प्रवर्त्तमानं। प्रवीदिशंप्रथमादिशंमर्वेधामेस्थितत्वात्

पूर्वा
१३०

गंधारंशकुनिश्रवति। गमयन्। अंतर्नीवितगिवा। बुध्याश्रयतश्रागवतः। विंगाहिताश्रितविष्यति॥

गंधारमवंसुसुलेकिप्रकारीकेज्ञाजनामहदेवसरस्वी॥ यदाइष्टादौयदेयान्महेशुब्रगकृताश्रात्रययुध
कोविदान्। श्याशीविषात्तद्वारविषामिवायतस्तदायुधंधार्तराष्ट्रोचतस्यत्। यदासिमत्सुः। परवीरघातीशारेः। यगन्मेषइ
वानिवर्धेन्। विंगाहिताकृत्समः। कृतास्त्रस्वदायुधंधार्तराष्ट्रोचतस्यत्। यदाइष्टावात्समवात्तवीर्यदिवत्संसु
मिवोत्पत्तेः। मोनइमिंइप्रतिमंकृतास्त्रतदायुधंधार्तराष्ट्रोचतस्यत्। प्रनइकाः। वीधुतरायुवानोविशारदः। मिहस
मानवीर्यः॥ यदाकेज्ञारोधात्रराष्ट्रास्समित्यास्तदायुधंधार्तराष्ट्रोचतस्यत्। द्वाधोविराट्। दुयदोमहारायोदृथक
सून्याममिहत्तमावो॥ यदाइष्टारोधात्रराष्ट्राः। समित्यास्तदायुधंधार्तराष्ट्रोचतस्यत्। यदाकृतास्त्रोदुयदः। प्रविच
नृशिगंशियुतांमसारयम्॥ कुदः। शारेष्ट्रेत्यतिवायुक्तेस्तदायुधंधार्तराष्ट्रोचतस्यत्। यदाविराट्। परवीरघाती
महंतारशत्रुवृक्षप्रवष्टा। मत्स्यः। मारुमहत्तमरुयेस्तदायुधंधार्तराष्ट्रोचतस्यत्। ज्येष्ठास्यमहत्तमंसाय्यरुयवि
राट्पुत्ररथिनापुरस्तात्। यदाइष्टादंशितंयांडवाथेतदायुधंधार्तराष्ट्रोचतस्यत्। रणेहतेकोरवाणां। प्रवीरे
शिखंडितामत्तमेशातनूजेनजातुनः। शत्रवाधारयेपुरमंशयंमत्यमेतद्वीमोददाशिखंडीरथिनः। प्रविचनृनीमंरथे
नातियातावरुथी॥ दिविर्हयिरवइत्राथोधांस्तदायुधंधार्तराष्ट्रोचतस्यत्। यदाइष्टामंजयानासतीके। धृष्टद्युम्नप्रभुते

अपकृतं विने। दस्युसंधारं गच्छ संघातः। पुगां तं अंतं दुग्मिवाल्पपाणिकं कालं प्रवर्तयन्। महादधिमाहादकनि
 विना प्रकृतं। यदा यदा स्वस्वतं संप्रदत्तं दापयन्। अतिमंदबुद्धिः। कालं दिशन्तं चित्रगन्धर्वसंगिद्युधिनाऽप्यति सर्वासे
 न्। हताश्ववागयनारं इनागं पियसितं श्रान्तं च नयात्। आर्तं स्वरं दन्त्यमा नंदनं विकीर्णं केशां स्त्रिकपालसंघां प्रजापतः
 कर्मयथाई निश्चितं तदाहृष्टान् अतिमंदबुद्धिः। यदा रथे गां दिववा सुदेवं दिव्यं स्रग् पावजं न्यदयात्। दृणां च हृ यो। दव
 दत्तं च मां च दृष्ट्वा बुद्धिं धर्तुं गच्छेत्तत्पुनः। उदयं दस्युसंधान्। मतां प्रवर्तयन् दुग्मस्य सुधां। नायदाध्वान्। नृवाको
 रवेयां सदा तमा धर्तुं गच्छेत्। सत्तु वः। सन्नाता विमदमेनः। मन्त्रो नृषेभ्यः। क्रोधवाजा ल्यवेतः। दप्यमानं विहितावेपमा
 नः। पश्चात्तं दस्युसंधान्। धर्तुं गच्छेत्। धर्तुं गच्छेत्। मां कृतं जपं करविदिषः। प्रोवा बोदकां। निमतां। कर्तव्या तदुक्कं कर्म पाठ्योद
 यंतं तत्र निमग्नमावित्। इन्द्रो वातं हरिषा बुज्जहस्व। खरसाया उमम। गच्छि निघ्नत्। सुग्रीवसु केन रथेन वातयश्चाक
 शोरसुतवा सुदेवः। ववे वाहं वज्रहन्तं देवा रसि सुदेवा सुदवं मदायं। मामलघोदसु वधय क्लृप्तो मन्त्रे च तदिदितं देव
 तिर्म। अयुधमातो मनसा पियसजयं क्लृप्तः। उरुपस्या निनंदत्। क्रवे सर्वा सोम्यतायाद मित्रा मे ददेवा त्मा उषेना स्तिवि
 ता। मवाकृन्मा गच्छेत्। त्रितीये न्महोदधिं सलिलस्या प्रमेयं। तत्र स्त्रिंशं क्लृप्तमत्यंतं रथे युद्धेन यो वा सुदवं जिगाधेत्। गि
 रियं चेतु तलेन नेतुं शिलावयं

अनमतपवसलिलस्य सलिलेना प्रमयम परिमयं। शिलो ब्रयं शिलागिरि॥

श्वेतं किलाशं। सुदर्शनं नाम कश्चिज्जानं नृजितः सुतेयुर्धं। देवतानामपि सधेलला सं प्रशस्तं। स्वमेव कवाटे
 श्वेतमति प्रमाणां तस्यैव पाणिः। सनखो विदीर्ये नृवापिकिं चित्रगिरिस्तु कृष्यति। अग्निमग्निं शयमेदुजा
 न्यां चंद्रं वसुर्थं च निवारयेत्। हारदेवानाममृतं प्रमद्युदेन यो वा सुदेवं जिगीधेत्। योरुक्मिणी मे करयेत्। नाजा
 तुव्याद्य गतः। समार प्रमद्युत्तवाह नाय्यं यममाज्जलं ती यस्या जाजरु किरो यो महात्मा। स्वयं गांधारां स्तरसा
 संप्रमथ्य जित्वा पुत्रान् नृजितः। समयात्। बद्धं सुमा च चित्तं दत्तं प्रमद्यु सुदर्शनं। देवतानां ललासा। अयं कवाटे
 निजद्यानयां अंतथा कलिं गच्छेत्तु कुरममदी अनेन दग्धा वर्यं गान्धिना था वाराणसी नगरीं संबन्धुव। यमसुदे
 मन्वात त्पिरजे यंत मे कलव्यं तीषादराजं। वेगाते वा वेलम निहत्य जेतः। शोतम क्लृप्तं हतः। पराशुः। तथो ग्रसेन
 म्पुतं सुदृष्टं हृत्स्य धकानां मध्यगतं समास्व। अयात यद्वत्त देव द्वितीयो हत्वा ददौ चायमना यराज्य। अयं सो
 नं योधयामा मखस्व विनीषणं मा यथाशा च गजं। सो नंदरि प्रत्यष्टका बतघ्नी दोम्यं किरने विषहेत मत्प्यः।
 प्राज्योतिषं नाम बन्धुवर्गं पुरंधोर मसुराणाममहं। महा बलिनरकस्तत्र नो मो जहारादित्या मणिकुडले शुभे
 । नंदनं देवाः महशक्रेण शैकुः। ममागता बुद्धि मृत्योर मीताः। दृष्ट्वा च तं विक्रमं केशवस्य बलनधिवास्त्रमपारणीयं
 नगरमेदे। एवं दंतकारयि। मन्यते सुयोधनः॥ कश्चिज्जानं चोत्तमे दमनिहत्य यथा तदनिद्या तादतः। शौशात्वेराजा

यस्मदवस्वसं चारिपुरमसौ नस्यातं राज
 राजः॥

उद्योग
द्य

म

प्रकृतिं शुभां दत्तुं वधा यत्तु रमारणाय ॥ यत्तु यत्किं सदा ॥ मिद्विषु कार्यं मिद्विषु निमित्तं नृणां सुनिश्चितेन ग
रातेन नरकतः ॥ अत्यंतं वतावति वातकं यत्तु कलपति ॥ अस्मान् समीक्ष्य सदा पश्य यत्तु गतं कमागतं समस्त
जानंते स्य प्रकृतिके शत्रुस्य न्ययोजयं दत्तु वधा यत्तु सत्तु ॥ मतत्कर्म प्रतिशुभा वदुक्कर्मिषु यत्तु मिद्विषु वाम
देवः ॥ निश्चिते यद्दत्तु गतिदत्ता मंति यत्तु शत्रुसदमा दृगं नाना ॥ सुहृत्वा ॥ वीनिहता दृक्को निहता चनवापि ज
गामवीरः ॥ तन्निवतना स्य वन्ने वयुहं सदा बालना तिबलस्य विहो ॥ शतमस्तु तेन दत्तः ॥ यत्तु सुवीतने वंमथित
ः कर्त्तिकारः ॥ अत्यंतं लोमणि कुंडलानि दत्ता वन्ति मन्तरकं सुहृत्वा ॥ अथा दत्ता यत्तु समा विव विहान् प्रत्या ज
गामा प्रतिष्ठतावः ॥ अस्मिन् वराण्य दत्तं सत्तु देवा दृष्टा नी संकर्मं कर्त्तुं रणे तत्तु ॥ अमश्नान् सुधमानस्य तस्या दत्ता
रावाश्च वतकमः स्यात् ॥ शत्रु शिवा शिवा तत्तु कामरत्नित्ये वत्तु कस्तु तत्तु ॥ कृतार्थः ॥ यत्तु रुपा सुदिवे प्राप्ते
माहा बालपुण संयत्ता दिवा तत्तु मम विस्तु मन्तवीर्यमात्रा शान धातु राष्ट्रे विजेतु ॥ सदा दत्तं तत्तु कर्त्तुं यत्तु दुरात्मा
तद्यो यत्तु सदा तत्तु स्यात् ॥ यत्तु गतं समस्त स्य विवा यत्तु सन्यत कलहं स प्रमदा ॥ शक्यं दत्तु पांडवानां मम
त्वं तादृहिना संयुगं तत्र गत्वा ॥ तत्तु मत्तु त्वा शान्तनवा यत्तु राजा दृष्टा यत्तु मद्दुना यत्तु विवा ॥ शारदता यत्तु प्रतिदंदिने
वयो ज्ञा स्य दं गदे जं मती धमानः ॥

नृ

१३३

सस्य पांडवानां वमस्तु तन्मो न्यसेहं कर्त्तुं यत्तु तत्तु तत्तु कलहं युद्धं प्रमज्या ॥
मज्या तत्र कलहो संयुगं गत्वा युद्धं कृत्वा विदिता ज्ञास्यति ॥ ॥

साहस्यमिच्छा निर्जिताः ॥ अथ दृक् वन वसाया ह त्रिषमा सुती वना पांडवानां अनादरयत् ॥ अनादर्य ॥ तत्तु लस्ता व
लिनी नृत्या कस्मा नं दिष्यति ॥ अ पिबु न नं दिष्यतीत्यर्थः ॥ तत्तु यत्तु स्यात्तु यत्तु सुस्तदा धर्मा दिधाम्मा गरीयात् ॥ सोधु कृतं सु
धाम्माणां प्र नियतं तत्तु स्य मन्त्रे या यो स्यात्तु पांडु विन्याय बुद्धिः ॥ मिथ्या सत्तु निर्जिता विदुः शंसेः संवत्सरं दृष्टा दृष्टा राज
पुत्राः ॥ वासः कृत्तु विदिता स्यात्तु यत्तु दार्ध कालं वेव मजात वर्यः ॥ तत्तु पां कस्मा क्ती वता पांडवानां नं दिष्यति धर्त्तु राष्ट्राः
पदे स्थाः ॥ तत्तु वेदस्मा त्नु धमा ना ज्ञाय यु द्विर्वीहं दृष्टु सुखेः सदा ये ॥ धर्मा दिधर्मश्च स्यात्तु धर्त्तु राष्ट्राः ॥ पदे स्थाः ॥ ते
रिता गरीयां स्यात्तु धर्त्तु नास्ति कृतं वसाधु ॥ तत्तु वेदि दायो रुध कर्म बहना वद स्यात्तु न्यता सो विशिष्टा ॥ अशं स्य दं वा सुदे
वदिता याः ॥ डयो धितं मा सुबंधं निदं ॥ तत्तु विदं कर्म नास्ति बंधना च द्राव सुकृता त्रिष्फलं वा ॥ इदं वत द्या नि समीक्ष्य नं यत्तु
जयो धर्त्तु राष्ट्रस्य साधुः ॥ यत्तु कृतं करवो यद्दत्तु मिद्विषु धमाना धर्त्तु राष्ट्रान संति ॥ अन्यत्तु दृष्टा कुर वायदि तत्र युद्ध विवा
पद दक्षि कश्चित् ॥ दत्ता वदं धर्त्तु राष्ट्रान् कलान्ना ज्यं कुरुणा मव ज्ञाना सम ॥ यत्तु कार्यं तत्तु कुरुधे यत्तु सत्तु दृष्टा द
रातात्मनो गात्रे जं ॥ अथा वना दृष्टाणाः संति वदा व दृष्टुताः ॥ शीलवन्तः ॥ कुलीना ॥ मा वत्तु राष्ट्रयो निषि चानि ॥ युक्तान द
रुतनास्ति ॥ न वेदि संयुग्मात्मानं कर्म बहं कर्म पगधीने मन्त्रात् ॥ देव मन वधार्थं उरुष कारमात्र राय दिवा क्यमा सुमिष ता
मर्थः ॥ नथा स्यात्तु यत्तु दिवि शिष्टा तन मन्त्रात्तु मन्त्रात्तु उरुष कारा र्हाता न्यत्तु ॥ एतेना स्यात्तु डाय धाना ॥ वधी रयता निदर्शिता
तदा रा स्य द्यामि ॥ अत्र वदं वधरः ॥ न वेदि कर्म युना यत्तु मन र्गु वदं नियत फलं तत्तु न विद्यात्तु उरुष स्य कर्म अह

वल स्वाभाव

रूपं। तस्य फले को न्ययत्। एवं समकर्मकारिणेन मा वयं ज्ञायमाना मत्तया विषयकारणा विजिह्वशक्ता एव तदा द
 इदं प्रायुक्तं योरुषमस्माकं। तथापि धर्मात्तदपक्षममीह दृष्टं। न निश्चितं पराजयो धर्मेण इत्यमाधुयुक्तिमिदं। प्रत्य
 संसृज्यं ब्रवीमि। यद्युधमाना नैराशान संति न विष्यंति। अन्त्ययुद्धादयुद्धकरवः पराप्रत्ययस्य मित्रेति। इ
 नश्चालारः यतानुद्यतां शयइहास्ति। ब्राह्मणाश्चाप्यवनातिवदयंतः सावसरः संतीत्यद्यः॥ तथा उवाच
 त्रयो गधुवतिश्च यज्ञाः। उवाच चंदे वयुकरं हस्यं दिव्याः प्रश्नाष्टगवका सुहृत्ताः। जयं महान्तं कुरु संतयानां नि
 वदयंत पांडवानां जयं वा यथादिनो मन्त्राति जानशत्रुः संसिद्धाया हि यतांति गहाय। जनाई नश्चाप्यपराकृवि
 यान संशयं पश्यति हस्तिमिदः। अहं तायेन खलु ना विरुपं पश्यामि बुध्यास्त्रयमप्रमत्तः। हस्तिश्च मोत व्यथानुग
 णा संसृधमाना धर्मे गज्ञानमंति। अनालघं जंति तिगां विवधुश्चाहता कं पतिमधुज्या
 चनेकविधं हस्यं गाप्यं देवयुक्तमाधिदेवकं सूर्यमंडलविडादि। दिव्या वृत्तमाश। प्रश्नाष्टपश्यति। मृगचक्रान् सु
 गमसूहाश। अनाशुनसूचकाश्च मुचुश्चर्त्तः। सैव हं संचारादिकृतकालविशिषात्ता पांडवजयकुरुसं जयसेय
 द्योतकाश्च विवदयंतः। तथा हीति शकुनानं तरं। अज्ञातशत्रुरहिंसापरापितास्मात्तमन्त्राति विषतांति यपहाय
 तथा जनाई तोपिन संशयि मिति क्रियादिशयणा। ततानास्मो संशयन पश्यति। अपि वृत्तिश्चित्पवत्यर्थः। जंति
 नामानात्मनने कुरुता॥

उवाच चंति शिक्कः स्वप्नः। शितिकं वाधवल कंवा॥ काकाः बलाकाशेण काका॥ सुवर्षपत्राः सुसपिप्ताः। क्षीयांतरजाताः। ये
 : संप्रहृष्टमिः पांडविर्देवानपि सहायात्रा राक्षसाधुराधर्मेण। इदं वनोपिन नीतिं चक्रश्रित्यावत्। तारवपांडविः
 बाणाश्च मद्रासुखादि स्तुत्युक्तं सुकुंगं बुभुशंति विव। शिक्कः कोशान्ति स्मृति प्रसन्नादि हि विवजासासुर
 गस्तुवंस्वा। धाजवाचोरो इरूपानवतिक दाराया। याह्यत तकि गति नागमाधुसंघात्तनदेति गत्रोरहो स्याथा
 निष्पतयंतं रिह्रात्तामृगाः शृगालाः शितिकं वाधका कासु धवलान्ति वतरं हवश्च। सुवर्षपत्राश्च पतंति पश्चाद्दृष्टार
 येत्येतद्व्ययुक्तं अहं सिकं वपां पि वासवया धर्मे रात्र्यं नृत्सुलाकनायय। समादहनः दृष्टगस्तुमार्गान् तथा
 पिरिहोगदतेति दाद्य। सुगा कर्मपाशुपतं महासुं बासं वासं यधुशक्राथरात्मवधे हता विगवतः संसुचत्रा
 हं प्रजाः किं विदिहावशिष्या। शान्तिं लप्स्ये परमासिपनाय। स्तिरा मम हृदि गावलागेनाश। यविन जय्याः समारसु
 तलछादवानपी इ प्रसुखान्महायात्रा। तेर्मन्त्रात कलहं संप्रमद्य धर्मे रात्र्यः पश्यतामाहमस्य। उदो नो मयः शान्तनवः
 कृपश्च जोणः सपुत्रो विडस्वधीमात्रा। एत सार्वविह दानत दस्तु आधुषंतः करवः संसुमवी॥ इत्युद्योगसं
 जययान अर्जुनवाक्य निरुपणा॥ ॥ विवशी पाउवाच॥ ॥ समावत सुसर्विधुतशु राज सुनारत। डायधिनमि
 दं वाक्यं मीयः शान्तनवो ब्रवीत्॥ हहस्यति श्वाशनाश्च ब्रह्माणं पश्यति। मरुतश्च साह। इणवसवश्चाग्निनो
 मदकलहं ममन्त्राति अत्र मन्त्राति शितामाहमस्य पश्यतत्यद्यः॥ ॥ इत्यर्जुनवाक्यं॥

मह। आदित्याश्चैवमाध्याय्य चसर्वायादिवि। विष्णुवसुध्वगंधर्वः सुनाम्ना सरासागणाः। नमस्कृत्योपजग्मुस्तानि
कवदं पितामहं। परिवार्य च विष्णोः पयसा तद्विक्रमः। तयो मनश्च तज्जगत्प्यारदना विबो जम। श्रुत्वा देवो व्यतिक्रान्तो
नरनारायणो वृषीः। हृदयमिति सुपुत्रं ब्रह्मणो काविमाविति। तगुर्वनापनिष्टे। तातो तः शंसपितामहः॥ ब्रह्मोवाच
यावेति शशिर्वाद्यां चनामयतो तपस्विनो। जलं तोरो वमातो ब्रह्मो व्याप्यताता मुखा बाला। नरनारायणा विनो। लाकोक्षो
कं समस्ति तो। ऊर्जितो सैनतप सामहामवपराक्रमो। एतोदिकर्मणा लोका तं दयामामनु कृवा। असुराणां विनाशाय
देवगंधर्वैर्जितो। जगाम शक्रस्तु वीर्यवातो। तपुस्तपः सा हो देवगणो स्मर्त्तुं हृदयमिति पुराणो मे। तदा देवा सुखं
नयेजातदिवौकसा। अथाचत महात्मानो नरनारायणो वरं। तावच्च तावृणीत्यति नदानरनसतमा। अथो तावच्च वीर्यं क। म
हंतं क्रियतामिति। ततस्तो शक्रमवृतां करिष्यावो यदि चसि। तान्पंचमदितः शक्रो विजिग्येदित्यदानवाः। तदंडं दस्य
संयापदत्वा शत्रुत्परेतपः॥ पोलोमाः कालकजाश्चः महस्त्राणि शतानि वा। वृषन्तां ते रायनिष्ठैः त्रेना पादरत्निरः॥
जनस्त्रायममानस्य तदा शक्रो नित्याहवा एव पारसमुद्रमहिरण्यं च रमां जत। जिघ्राय क्षिं महस्त्राणि निवातकववाः
हृरणो। एव देवान्महे देगा जिघ्राय परत्रं जयः। अतर्पयन्महाबा ऊरुजुनो जातवदसा। तारायणा स्याथ वाचनं यस्मा

तावतीतो

त

न्याः जघान ह। एवमतौ महावीर्यौ तो पश्यत समागतौ। वासुदेवा ऊर्जितौ वारो समावतौ महारथौ। नरनारायणौ देवौ श
र्वदेवा विनिश्चुतिः॥ आश्रयो मातृषे लाके संदेरपि सुरासुरः॥ एव नारायणः कृष्णकाल्युवश्चतरः स्मृतः॥ तारायणो
नरश्चैव सवामकं दिक्षकृतं। एतोदिकर्मणा लोकानश्नुवातः। ह्येयान्धवाः। तत्र तत्रेव जायत सुहकाले पुनः
पुनः॥ तस्मा कर्मैव कर्तव्यमिति होवाच नारदः॥ एतदि सर्वमात्रं प्रवृत्तिवक्रस्य विवचितः। शंखचक्रगदादस्त्रयदा
इत्यसि केशव। एयादिदानवा स्त्राणि नाम ध्यानमर्जुनां सनातनो महात्मानो कृष्णावेकराद्यस्ति तो। इयो ध
नतदाता तस्मै शसि वधनं मम। तो चेदयमनावः स्या ऊरुणां प्रसुपस्तिनः॥ अथ विनातधम्पि न वच्चुहिरुपसु
ता। तवे इहियमेवा कं शोतासि सुबहू हताः। तवे वहि मंतं सर्वं कुरवः पश्यं माता तयाणां मवच मंतं नवामको वम
न्यासा। रामेणावेव शस्त्रकर्मस्य नरतर्पिता। इर्जातः स्तुत उग्रस्य शक्रानः मोवलम्पवा तथा ऊदस्य पायस्य नाउड
ः शानस्य च॥ कर्मा उवाच॥ नेवमा सुप्रतावा च्ययत्मा मातृपितामहः। कृत्रधर्मो स्ति तो ह्यस्मिन्त्यधर्मदित
पेयिवाः। किंवा न्यमयि डर्त्तं यन मां परिगदमे। तदिमेव जितं किं विद्वान्गहो विडः कचित्। राजा हि धनराह
स्य सर्वकार्यं प्रियं मया। तथा डयो धनस्यापि महिराजसमादितः॥ विशंपायन उवाच॥ कर्मस्य च व

इषायतववचइति॥

शुचानामः शान्तनवः पुनः॥ धृतराष्ट्रमुवाच॥ इमं हाराज संताप्येवं बोधवात्॥ यदयं कथातनित्यं हंता हं पांडवानि
ति॥ नायं कलापि संशुष्य पांडवानां मदात्मना॥ अनयोप्यायमागता पुत्राणां तद्वरात्मना॥ तदस्मकं मीजानी हि सुत
सुवस्मदं मीति॥ एतमाश्रित्य पुत्रास्तमंद बुद्धिः सुयाधनः॥ अथ मत्पुत्रतां चोरा देवपुत्रानरिदमात्र॥ किंचाप्येते
नतकर्मकृतं शुद्धं सुदुष्करं॥ तिर्यथा पांडवे स्मर्त्तुं केकेन कृतं पुनः॥ इह विराट् नगरात् तत्रेति दत्तं प्रियं॥ धनं न
यत विक्रम्य किं माननतदा कृतं॥ स हि तादृशं कुरुत्वनिनित्याता धनं जयः॥ इमं पृथक् चित्तं दामः॥ कमयं प्रोषित
स्तदा गंधर्वैर्घषियात्रायां क्रियातयस्तु तस्त्वा कृतदासुतं पुत्रा नृद्वयं दानीव पायता न पुत्रा पिनी मेन पार्थिव उमहात्मा
नायमात्मा मवसां मयं धर्मास्तपराजिताः॥ एतान्यस्य पृथक् कानि बहूनि भरतर्षभा॥ विकृतं न स्य न दानमदाधर्मा र्थलोपित
॥ नीमस्य उदरः शुचानारक्षामदामनाः॥ धृतराष्ट्रमुवाचे देवराज मध्ये निहृजयशायदाह नरनाशो नीमस्य क्रिय
तामिति॥ न काममधीलिप्सुता वचनं वकुमर्दसि॥ पुरा बुद्ध्यामाधुमन्ये प्रोडा विः स हं संगतः॥ यदाक्रमं कुरुनिनाक्रमं
जयत निवदितं॥ सर्वतदपि जानामि करिष्येति पांडवः॥ न ह्यस्य त्रिभुलो कश्चु मद्गोस्तिधुर्दरः॥ अनादृत्य उत हाक्य
मर्थवदोरा प्राप्नोयोः॥ ततः संजयराजा यथा वृत्तं पांडवानां॥ तदेव कुरुः सार्वभौमराजा विवर्तवत्॥ नाशो दोरा

कनक्षितेयसंख्येन दृष्टं बुधस्य मेनेन अन्यसंजयता॥ अजियोगो विवादः तद्विषयान कुर्वत॥
यदा राजानमस्य गच्छतापते॥ ॥ उद्योगपर्वणि संजययाने॥ ॥ धृतराष्ट्रमुवाच॥ किमसोपां डवो राजा धर्मपुत्रा
न्यजापते॥ शुचिद्वज्जलाः मेनाः प्रात्यर्थनः समागताः॥ किमसो च दृष्टात स्मृतायाः प्रमाणा सुधिष्टिरः॥ कवा स्य च
दृष्टाणां पश्यंत्याज्ञां प्रवाप्तुं स्व॥ किं सिद्धिं न वारयंति बुद्ध्या मयति वा पुनः॥ निरुत्थाकापितं मंदे ईर्मं जं धर्मचारि
णः॥ ॥ संजय उवाच॥ राज्ञो मुखं सुदीक्षंतं पांचालाः पांडवेः सदा सुधिष्टिरस्य न दंतमसर्वनिवृत्तां स्त्रियां
यस्मृताः पांडवानां पांचालानां रघुवजाः॥ आयातमन्ति नंदंति कुंता पुत्रं सुधिष्टिरं॥ न नः सूर्यमिवाद्यं तां कोतिय
दीक्षत जसं॥ पांचालाः प्रतिनंदंति तां जाराशिं मिवोदितं॥ आणायाला विद्यालाश्च नंदमाना सुधिष्टिरं॥ पांचालाः कि
कयामस्याः प्रतिनंदंति पांडवः॥ ब्राह्मणो राजपुत्रश्च विज्ञादहित रश्चयाः॥ कीडं त्यागि समायाति पार्थ स नृमी
क्षिणं॥ ॥ धृतराष्ट्रमुवाच॥ संजया वक्ष्यतां स्मृत्यां डवा अन्यसंजयता॥ धृष्टदुष्प्रस्य मेनेन सोमकातां बलेन च॥
विशंपादय न उवाच॥ गावलाणि सुत मृष्टः सनायां कुरु संसदिनिः॥ अस्मत्पुत्रं शरीरं पुङ्गवः संचितं यत्रिव॥ त
वानिमित्रतो देवाकृतं कश्मलमा विजान्॥ तदा वचसे विडम्बः सनाया राज संसदि॥ संजयो यं मदा राज सुचि
तः पतितां च वि॥ वाच सुकृतं तकां विहीन प्रज्ञो ल्यचेतनः॥ धृतराष्ट्रमुवाच॥ अथ संजयो हं कंती पुत्रा॥

उद्योग

नमो हारणात्तेरस्य पुरुषव्याधिर्नृशसुहृजितं मनः॥ विष्णुपावन उवाच॥ ॥ संजयश्चेतनां लब्ध्वा प्रत्याश्रयेद
 मब्रवीत्॥ धृतराष्ट्रं महा राजसभायां कुरु संसदि॥ संजय उवाच॥ दृष्टवानस्मि राजांश्च कुंती सुतात्मदारणा
 ॥ मय्यराजसुहावामतिराधेनातिकर्षिताः॥ शृणु येदिमं द्वा राजपां उवाच न्युजता धृष्टद्युम्नेन वीरराजसुदेवस्त
 न्युजता यो नैवाराणां नयानलोनात्रार्थकारणात्॥ नादववादा हर्मात्मा मत्पुत्रो ह्य कदाचन॥ यः प्रमाणा
 न्महाराज धर्मधर्मन्तं वरः॥ अजातशत्रुणा तनपांडवाश्च न्युजता यस्य बाहुबले तुल्यः शृष्टिर्वा नास्ति कश्च
 ना यो विमर्शन्मदीया लाघवात्क्रिधुर्दरः॥ यः काशी नंगमगधकलिगांश्च युधामन्युः॥ तनवो नीमामस तनपांडवाश्च
 न्युजता यस्य बाणसदसा च चारा सुविमानवाः॥ निमृता जनुगेहादि हि डिं वात्सुरुमादकात्॥ यश्चैषामनवर्द्ध
 यः कुंती सुत्रो ह्यकोदरः॥ याज्ञमनी मथो यत्र मिथु राजो यच्छुवाश तत्रिषामनवर्द्ध॥ यः कुंती सुत्रो ह्यकोदरः॥ यश्च
 तो संगता न्मदीयां पांडवाश्चाराणां वत॥ दस्यु नो मोक्षयामास तनवास्तन्युजता॥ रुक्मायाश्चरता प्रातिपन्ना काधव
 शादताः॥ प्रविशं विषमं धोरं पर्वतं गंधमादने॥ यस्यागाधुते वीर्यं तु जयाः॥ मारमर्षितं॥ तनवो नीमामस तनपांडवा
 च न्युजता॥ रुक्मिणिनाया विक्रम्युच्छर्षं जात विरसः॥ अजयद्यः॥ वरावीरा युधामांनं सुहृदं रंशः॥ समाक्षी मदा
 बाहु

१२७

पितृजन्मांतरा॥
 गिरिशं ह्यलपाणिनां तोषयामास युद्धे नरेव देवदुमापतिः॥ यश्च मर्षा चोचकलोकपालाश्च धृष्टर्दरः॥ तनवो विजयेन
 जौ पांडवाश्च न्युजता यः प्रताप दिशं चक्रवर्त्तास्तु बगणोर्ध्वतां॥ सत्तन कुलोपादा चित्रायाधीनवस्थितः॥ तनवो दर्शना
 येन वीरणाति धनुर्धृता॥ माद्री पुत्राणां कोर्य पांडवाश्च न्युजतयः॥ काशी नंगमगधकलिगांश्च युधामन्युः॥ तनवः स
 ह देवेन पांडवाश्च न्युजता॥ यस्य बाणसदसा च चारा सुविमानवाः॥ अश्वा माधुष्टके वरुक्मी प्रयुम्न एव तनवः स
 ह देवेन युद्धं जन्मदात्ययः॥ यवी यमाश्च वीरणा माद्री नंदिकारणा च तस्य चारयो धोरं काशिकना उरामती॥ नीमामस वध
 मिच्छती धेत्वा पि नरतर्षन॥ पंचाल्यस्य सुता जज्ञे देवा वसपुनः॥ पुमाश्च स्त्री पुंसोः॥ पुरुषव्याधयः॥ सवेदपुणा सुगाः॥ यः क
 लिगां न्यमापेदे पां बाल्यो युद्धं दुर्मरः॥ शिखंडि नावः॥ कुरुवः॥ कृता स्त्रिणा न्युजता॥ या यरुः॥ उरुषं वा कनीयस्य निधान
 न्यामदेवा मे न मोदे पां डवाश्च न्युजता॥ मदेवा साराज सुताना तरः॥ पंचके कयाः॥ सायक कवचाः॥ शूरास्ते श्वस्त्रि
 न्युजता॥ यादीर्घबाहुः॥ क्षिप्रस्त्रो धृतिमान्मत्यविक्रमः॥ तनवो॥ हस्तिवीरणा युधामांनं न संगरः॥ यत्रासी चरणां का नपा
 डवानां महात्मनां॥ रणे तेन विगटेन न वितावः॥ समागमः॥ यः सकाशि पतीरा जावा राणां स्यां महारथः॥ सतपामनवर्द्धो
 हा तनवस्ते न्युजता॥ शिशु निडं जीयेः॥ संख्ये पदायेर्महात्मनिः॥ आशी विषमस्य विः॥ पांडवा न्युजता॥ यः

करकषेणकरकषनामा॥

कुरुमहेशोऽवीर्ये बुधिरसमो हस्तेनेनाभि मन्तुना संख्ययां डवाञ्च न्ययुजता यश्चेवा प्रतिमावाप्यष्टके तुर्म
 हायशा। डः महा समारकुक्षो शोऽपानिर्महारथः॥ नेन वश्चेदिगाजनपांडवाञ्च न्ययुजता। अक्षो दिग्गपापरिवृतः
 पांडवानो निमंत्रितः॥ अः संशयः पांडवानां दवाना मिदवाभवः॥ तनवो वासुदेवेन पांडवाञ्च न्ययुजता तथा
 वेदिपतेर्नाताशरजो नरतर्पनाकरकाषणमहितस्तान्वा वस्तुन्ययुजता जारासंधिः महदेवो जयस्मिन्शुताचुनै
 । युद्धप्रतिरथो वीरो पांडवाथ्यवस्थितो। युद्धमहातजा बलिनमदता हतः॥ तत्क्रात्या पांडवाया मयो
 स्मान्वावस्थितः॥ एते चान्यवददवः प्राचोराच्यामहीक्षितः॥ शतशो यातमाश्रित्य धर्मगतो व्यवस्थितः॥
 इत्युद्योगपर्वणि संजययाने॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ ॥ मर्ष एव महेश्माहायत्रया परिकारितः॥ एकतास्तु वात
 सार्वसमता नाम एकतः॥ नीमसेनाधिपन्त्या नयं संजायात महतः। कुक्षदमर्षीणा ज्ञानव्याघ्रादिवमदाकरोः
 । जागर्तिरात्रयः सर्वाश्च सुप्तं च निश्चसत्। नीता वृकोदरा ज्ञानमिहा तप्यश्रुतिवापरः। न हितस्मृमहाबाहो
 । शक्रप्रतिमानजसः। सिन्धुसिन्धुतिपण्या मिथ एनं विषादयुधि। अमर्षणाश्चाकोत्तपो ह दारयोश्चैवः॥ अ
 नेर्महासा सो न्यादस्त्रियक्ते सो महास्वतः॥ महाविगो महोऽस्माहामदा बुधिमहाबलः॥ मंदानां

ममपुत्राणां विप्रतापो विरुद्धः रत्नसंज्ञामात्रणाय तिमनयेत्प्रवर्त्तमानः॥

ममपुत्राणां बुद्धेनांतं करिष्यति। कुरुयादृष्टातानां गदां विन्नुहकोदरः॥ कुरुणाष्टपत्नो बुद्धे दंडपालि रिवान्तकः॥ अ
 ष्ठाश्विमायसीघोरागदाकाचननूपणा। मनसा दे प्रपण्या मित्रस्य दंडो मिवाद्यत। यथा कुरुणाष्टपत्नो बुधिसिंहा ज्ञानबल
 श्वरतः। मामकपुत्रयात्रीमावलेषु विचरिष्यति। सार्वधाममपुत्राणां स एकः कुरुविक्रमः॥ वक्राशा विप्रतापश्च बाल्यपि
 रत्नसः सदा। उद्येपते मरुदययथा। डयोधिनादयः॥ बाल्यपितन बुध्याता वारणो नवमर्दिताः॥ तस्य वीर्यशो संक्षिप्त
 नित्यामवसुतामम। स एव देवुर्निदस्यनीमो नाम पराक्रमः॥ ग्रसमानमनीका निवरवारणा वाजिनां। एवामीवायता नाम
 कोधमूर्धितमाहवे। अस्त्रे। शणा कुर्न समवायुवग समंजवे। मत्तश्च रसमेकाधेकाहनामीममाहवे। संजयावस्त
 मत्तश्च रसमसिनममर्षणाश्च तिलाने उमये हं यत्ननरिषु यानिता। तादेवतदताः सार्वपुत्राममनस्त्रिना। येन प्रोमबला
 यत्ताराहमाश्च बुगदताः। कथं तस्य रणा वगमाचुषः प्रमदिष्यति। तस ज्ञा उवरो तस्वो मम बाल्यपि संजय। किं पु
 नर्मामडपुत्रेः क्षिप्तः संप्रति पांडवः॥ निहुरारुषणो त्थर्थन ज्येतापिन संनमेत्। तिर्यक्प्रेक्षी मंदतवः कथं शम्पु
 हुकोदरः॥ शूरस्यथा प्रतिबलो गो रस्तालशवाज्ञतः॥ प्रमारातामीमसिनः प्रादेशानाधिका कुर्नात्। जवेन वाजि
 तात्येतिबलेनात्यतिकंजरात्। अथ कुरुजल्पी मधुसोमधर्मः पांडवो बली। इति बाल्ये श्रुतः पूर्वमया व्यासं मुख्या

उद्योग

शोकामायसो शोकं विमुहमयस्मृतां निष्क्रीणं किं देन विचिकीर्षमलां। कां वनो कां वनपहनदा। शतसंक्रादां व
स्वरा। रूपतो वीर्यतश्चेव याथातयेन पांडवः॥ आयमेन स रं डन रथा चागात्र राइयासु। हनिष्यति रणो कुदौ रोडुः
कुरपराक्रमः॥ अमपी नित्यसंरक्षो नाम उदरतां वरः॥ मया नान प्रतापानि कुर्वन् वीरिमानिनः॥ निष्क्रीणा मायसी
शोकं सुपाथीको वनो गदा। शीतमां शत निष्क्रीणां कथं शब्दं तिम सुताः॥ अपारमस्त्रवागाधं समुद्रं श रेवे गितं। नी
मसेन मयं ड गं तात मं रास्ति तीर्थवः॥ का शतामन शृण्वंति वलाः॥ पंडितमानिनः॥ विषमं नाव मस्यंति प्रतापं मधुद
र्शिनः॥ संयुगाय गमिष्यति नररूपाणां सुतना। नित्यं ते वो दितं ध्वजा सिंहा ने व दता पुणाः॥ शोकं तात व वक्रि कुं य
उत्तममि तो ज सं। प्रदितां ड। स्व संस्पशां कथं शब्दं तिम सुताः॥ गदां न्ना मयत स्तस्य सिंहा ता दस्ति मस्त्र काः॥ सुक्कि
णां ललि वान स्य बाष्प सुस्त्रु जता सुकुः॥ उद्विष्य नागा न्यततः कुर्वन्तौ नौर वा ज वाः॥ प्रतीये यत ता मन्त्राः कुं ज रा न्यति ग
र्जतः॥ विगा ह्य रथ मार्ग सुवरा उद्विष्यति प्रताः॥ अमिः प्रज्जलि ता स्य व सुपि सुये ताम प्रताः॥ वीथी कुर्वन्मदा बाहु ज
वयन्मम वाहिनी। इत्यत्रि व गदा पाणि सुंगा त र्दशी यि प्यति। प्रति न इव मां तंगः॥ प्रमं ज र सु धिता र डु माः॥ प्रविश्य ति
रणा सनां पुत्राणां मम को दरः॥ कुर्वन्तं धि सु रुपा विमार पि दय धृजाः॥ आरुज सु रु य व्या प्रा रे धिना। मा दिन स्रथा
। गंगा वे ग स्वा र्थं स्तार जा वि विक्ष र डु माः॥ प्रमं ज र ति रणो सनां पुत्राणां मम सं जय। दिशो र्त्तंग मिष्यति नी मसेन मया हि
ऊरा हं। वीथी सुह मा गति। अरु पा र ज ल सं ति धौ। स्तिता ज्ञा ॥

१३४

वयमाययायत्रदेनेदानोऽष्टेयागचतदस्मदाश्रयाः॥ अयं चिंतिं निष्कृतिः॥

मम पुत्राश्च नृत्याश्च राजानश्चेव संजय॥ यत राजा महावीर्यः प्रविश्यांतः॥ पुरं डुरा। वासुदेव महायन जरा संधे नि
पातितः॥ कृष्णं यं धि वीर वी ज रा संधे न धी मता। मागधं ड रा व लिना वा रा कुं वा प्रतापिता। नी ष प्रतापा कुर वो न ये
नां ध क हृस्व यः॥ यत्र तस्य व रा ज राः॥ कव लं। दे वाम व त तां स ग द्या पांडु पु त्राणां त र सा वा ऊ शा लि ना। अना सु धे न
वारण निहतः॥ किं त ता धि कं। दार्घ काल समा यु क्तं विष मा शा वि षो य था। समो ह्य ते र रो। न जः पु त्र सु म म सं ज य म
दि ड ड व स ड रा दान वा चे व स त्र मः॥ नी मा स नो ग दा पा णिः सु द यि ष्य ति मे सु ता र। अ वि ष ह्य म ना वा यं ती ड वे ग प रा
क्रमे। प र पा मी हा ति ता प्रा कृ मा य तं तं ह को दरं। अ ग र स्या य ध तु ष्म वि र थ स्य वि व म्म राः॥ बाहु न्या सु ध मी न स्य क
स्ति ह्ये द म त र डु माः॥ नी षो जे रा श्च वि षो यं कृ यः शार ह त स्त था। जा नं त्प न ता थे वा ह वी र स स्य धी म ता। अ यं वृ तं
उ जा नं तः सं ग रं ते वि धि स वः॥ स ना पु र व सु स्था स्यं ति मा मे क्ता नां न र र्थ नाः॥ व ला यः स र्व तो वि ष पु रु ष स्य वि षा ष
तः॥ प र प त्र पि ज यं तं ति य द्वा मि य सु ता र। ते पु रा णं म दे द्वा सा मा गी मे डं स मा स्ति ता। त्प ह्य ति तु सु लि प्रा णा न्न सं ताः पा
थि व य राः॥ या थि वां मा म का स्ता तं त थि वां पांड वा अ पि। पो त्रा नी ष स्य शि ष्या श्चो रा स्य व रु प स्य च य स्य स्म द
अ य किं वि द त्र मि ष्ट च सं ज य। त स्या प चिं ति मा र्थ वा क त र र स्त वि रा स्य रः॥ आ दान स्य रा स्त हि स व ध म्म प रा म तः॥ नि

वज्र

पांन

उद्योग

रि

न.

मिष्टिकाः जीवन्मुक्ताः लोकसंहराश्च लोकव्यवहाराश्च परंपरालोकमधोस्तिताः संतः श्रमः । उत्तरश्च उत्तरका
 धनं शत्रियस्याजोवरामवाकुरुतमं । सत्वेणोचामि सवीधेयसु सुसंतिपांडविः । विष्णुं विडारणादिना दत्तत्रयमा
 गतं । ननु मान्यविद्यातायज्ञानं डः स्वस्य मंजया नवत्यतिबलेन सत्तानस्याप्युपधातका कृपाया अपि निःसृक्ताः परंप
 तालाकसंमदाश्च । सुखमवतिष्ठत्यिनस्रष्टाः । स्वतः खिनाः । किंतु नान्म्यादमासका स्तत्रतत्रमदस्रधा । पुत्रपु
 राज्ञेयारभुषोऽपि विवेधुः । संशय उमात्यादस्माकं उमदमसुत्रं । विनाशात्पुनरप्यपि मिश्ररुणामनुवितय
 न । दूतप्रमुखतोनातिकुरुणां व्यसनं मदह । मंदनेश्च र्यकामनलोनात्यापमिदं कृतं । मान्यपय्याधियधामांयं का
 लस्यात्यंतगामितः । वक्रेषधिविवा मकोनास्यशक्यपलायितुं । किंतु कुर्याकथं कुर्याकुरुगवा मिसंजया । एते
 ननुपतिकुरुवो मंदाः कालवशं गताः । अवाशाहंतदाता ननुवाणां निदतज्ञान । शोष्यामि नितदं स्त्रीणां कथं मां मर
 रां स्मृतात् । यथा निदो जलः समिदो देहकुरुवायुना बोधमातः । गदादस्रः पांडवावितथेव दंतामदीयां नृदि
 तोर्जुनेन ॥ इत्युद्योगपर्वणि संजययात ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यस्य विनाहतावाचकदा विदुश्चुमुमात्रै
 लोकमपितस्याम्याद्याद्यस्य धनं जयः । तस्यैव न प्रव्यामि सुधिगां दीवधुनः । अतिशयं तया नापियः प्र
 तीयाऽस्मत्ततः । अस्मत्तः कर्त्तिना लीकात्मा र्गणारूढयश्चिदः । प्रत्यतानमनः कश्चिदुधिगां दीवधुनः । शोराक
 र्यं प्रतीकारः ॥ पर्यायेण सुखडः खनोगः ॥ पर्यायः स एव धर्म्मः । सकालस्यावयवः । चक्रास्यवप्रधानमिः

१५०

नयार्जुन

कालसंबंधिनिरस्मानिरस्मादस्माच्च शक्यं यत्नायिचुं । संसयेयं जेनायमिति एतेन साम्यमिति मतिरिति । सोर्जुनोऽन
 वेहउ सुसंयुद्धे सर्वशोय पराजित इति उवाचो निन्नक्रमः । सर्वकथोयि । त्रयस्त्रिंशजसताः इतो वश्यरात्रयत्रि
 स्त्रिंशतीयातां यदि वीरो न रथेनौ । कलास्त्रौ बलिनं श्रेष्ठौ समारथ पराजितौ । महाभ्यां शयोलोकेन त्वस्ति विज
 यो ममाद्युणी कर्त्ता प्रमादी च चार्यः स्वविरोयुः । समर्थो बलवान्पार्थ हृदधना जितकृतः । सर्वे सुउत्तुल्लेख
 र्धमवशोय पराजयः । सर्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सार्वभौमा महद्युधः । अयि सर्वा मरे श्रुयंत्य जेयुर्न पुनर्जयं । व
 धनूनं न वेत्तांति स्तयोर्वा फाल्गुनस्य वा । ननु हंता कुंते स्यात्ति जता वास्यत विद्यते । मनुस्तस्य कथं शास्यं सदा नृति
 यवचितः । अनेयस्त्राणि जानंति जीयंते वा । एकांतविजयस्त्वेव श्रुयंते फाल्गुनस्य वा । त्रयस्त्रिंशजसताः सूत रवांडवे प्रिम
 तयं यव । जिगाय च सुरात्मवन्नाम्यविद्यः पराजयं यस्य यंता कृषीकेशः । शीलवृत्तिमोयुधि । धवस्तस्य जयस्तान
 यथं ह्यस्य जयस्तथा । कृष्णावेकरथेयतावधिज्यं गां दिवधुः ॥ युगपश्चीरिते जांसि स मेता न्यतुश्चुमुमा । निवास्ति नो
 धनुसा द्वायो धानवमारथिः । तच्च स दानजानंति दुय्यो धनवशात्तुगाः । शेषयेदशतिर्हीनो नियतनृदि संजया ॥
 गां दीवो बंधाहताजो पुत्राणां ममवाहिनी । अयि सारथ्यो मे एतया ती मय्यसा वितः । विवस्तावकुलासेताभार
 ती प्रतिसाति मे । यथा कुरु महानग्निः प्रदहेत्सर्वतश्चरन् । महाधिरतिलो हुतस्तदहह इति मा न कान् । यदो हत
 शत्रु मेऽहह तथै ॥ गां दीवो बंधाहताजा विनिश्रान्तिनाति मे धन्यमि मशोकेता नृयः ॥ ॥

उपररुर्जुना
 स्तातश्चिन्तिना
 विरास्योवा ना
 निविनिप्रानिव
 पांयुनः खंडः श
 ररुमृष्टाशरीति
 मरुहृजिः प्राव
 वासाययनेः प्रा
 मिमिवमरुत

तेषां योऽवातां रणायै समंततः॥ प्रकारान् वसथे कुरुणां योतासीति ह्यन्वयः॥ अस्मिन् रात्रौ रोगः॥ अस्मात्तु यदि
 निश्चिन्ता बाणसंघासात्तातयायी समारकिरीटी॥ स्तेनकः सर्वहरो विधात्रायथा सवेतद्वयारणीयः॥ यदाह
 नीदं सुवकुत्र प्रकारान् योतास्मिता वसथे कुरुणां॥ तेषां समंततः चतारणायै कुरुः किलायं तव तां चयि
 ति॥ ॥ हस्तुद्योगयवलिमंजययाने॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ ॥ यद्येव योऽवाः सर्वे पराक्रांता जिगीषवः॥ तथैवा मरा
 स्तेषां त्यक्ता मानो जयेधृताः त्वमेव हि पराक्रांता नाचकीयाः परात्मसायं चालाके कथानमस्यान्माराधान् अममिया
 न्॥ यथा संज्ञानि मां लोकानि बकुर्वाहो वची॥ मथैव जगतास्त्रया योऽवातां जायधृतः॥ समस्ता मज्जुतादि
 द्यामात्यकिः क्षिप्रमात्रवान्॥ शितयः समारस्ता बीजवत्प्रवयं वरात्॥ धृष्टद्युम्नश्च योऽवात्यः कूरकस्य महारथ
 ॥ मामके पुराणं कर्तुं बले पुंरसास्त्रविना युधिष्ठिरस्य चक्रो धादज्जुनस्य च विक्रमात्॥ यमास्यामी ममेतावन्न
 यं मे तात जायते॥ अस्मात्तु संमत्तां योऽजितं चित्तं न संतरा॥ तामसित्यास्तरि व्यंति नतः क्रोधा मिमंजया दर्शनीये म
 नसी वलक्ष्मी वान् ब्रह्मवर्षसा मेधावी सुकृतप्रजो धर्मतायां दुर्नंदनः॥ मित्रा मात्यैः सुसंयतः॥ मय नो युग्यये
 जकिः॥ त्राहतिः॥ सुपुरे वीरैरुपयतो महाराथे॥ धृत्या वधु रुषया यो न हृत्पे न व योऽवः॥ आह्वयं सो वदन्त्यश्च
 यं॥ अस्त्रवलेनांतरा मित्यसंधे सुतुष्येऽपि॥ योऽवे जीतं चित्तं न मे मित्यास्तरि व्यंति॥ यो ज्योऽद्योग विषय संप्रति
 यो जकिरुद्योगिति॥ ति हृत्पे न संतुष्टा॥

शिङ्गमाणां तंधर्मं बुवतां ववत सुये केतमा मेवो दिश्यमास वाधर्मै रकारो न जुगुप्सते अयं संकथं कथं क
 तान्मत्य पराक्रमः॥ वकुश्रुतः कृतात्मा च वृद्धमेवी जितं द्रियः॥ तं सर्वं पुरा संयत्नं समिद्धमिव यावकं॥ तयं न मिव को
 मंदः पतिष्यति यतंगवत्॥ योऽवा मिमना वायं सुमु बुर्नीष्ट वेतनः॥ तत्तुरुचः शिखी राजा मिथो यवरितो मया॥ मदातां
 मम पुत्राणां युदेतां तं करिष्यति॥ तिरयुद्धं सा धुमत्ये करवस्तु निबोधता युदे विनाशः॥ कुरुस्य कृतस्य न विनाश
 वा एवामे परमा बुद्धिर्यथा श्याम्यति मे मनः॥ यदित्थं युद्धमिष्टं बोधयं शांतियता महे॥ तनुना क्लिश्यमाता ता सुये
 केतयुधिष्ठिरः॥ सुसुसति हृद्धर्मै रमा मेवो दिश्यकारणः॥ ॥ हस्तुद्योगे संजययाने॥ ॥ संजय उवाच॥ ॥ एवमेत
 न्महाराज यथा वदसि तारता युदे विनाशः॥ कुरुस्य गाडी वेतप्रदश्यते॥ हृदं उता निजाना मितववीरस्य धीमतः॥ यस्तु
 अवशमचिह्नं सत्वतः सव्यसाचिनः॥ तेषां कालो महाराज न वराश्च कुतागमः॥ त्वया ह्येवा दितः॥ यार्थानि कृतान्तर
 तर्षना पिनाश्चः॥ सुहृन्मयश्च मत्पक्षे शि हितात्मवान्॥ आस्तेयं हि दितं ते न न द्रोघा यु रुरुच्यात्॥ हृदं जितमि
 दं न च मिति शुचाय राजितात्॥ युतकाले महाराज समयसे स कुमारवत्॥ परुषाणु ममानाश्च सुराया धातुये कसे
 कुरुं राज्यं जयंति तिष्ठानं तां पुंरस्यसि॥ पित्रां राज्यं महाराज कुरुवसे मजगला॥ अथ वीरै र्जितानां सुवीरं मयि तं प्रत्यय
 या॥ बाकुवीर्यं किं तां मिसवपाथे ति वदिता॥ मथे दं कृतमित्येव मत्पक्षे राजसत्तमा॥ यस्तानां धर्वा जेत मज्जतो ह्यस्त्रे
 रिष्यतात्यर्थः॥ तेषां कालः शश्चिरं कर्तुं मिति बोधः॥

उद्योग

अस्य तां पांडवेष्वेव रः॥ गांडी बंधुष्वं वरं के शवः सर्वे नृतां वरः॥

ममिः श्रानिना यद्युतः याथी पुत्रां सेराजसवमा कुमारव वसयसे दूते विनिकृते सुयत्ता पांडवे सुवतं राजन प्रव
जसु पुनः पुनः॥ प्रवर्धतः शरवाता नृकुं नस्य शिता नृव कुनः॥ अयं र्त्वा विभुषेयुः किं पुनर्मीमये नयः॥ अस्य तां
फाचुतः श्रेष्ठे गांडी बंधुष्वं वरं के शवः सर्वे नृतां मायुधाना सुदर्शिनः॥ वानरो धीरमानश्च केतुः केतुमतां व
रः॥ एवमेतानि सरथो बह्वे न दयोरणे॥ कथञ्चिन्निते राजन कालवक्रमिवोद्युतं॥ तस्माद्यवसुधा राजन त्विला
नरतर्धना॥ यस्मिन्माकुं नोयाधो मराजा राजसवमा॥ तथा सीमहत प्रायान्मकुं तीतववाहिनी॥ दुय्येधनसुषा
दृष्ट्वा कथं गाम्यंतिकोरवायननी माकुं नये नीता लभ्यन्ते विजयं विनो॥ तव पुत्राधमहाराजा राजानश्चातुमारि
णः॥ मय्यास्वामयता र्वं ति यां चालाश्च सकिकया॥ श्रावेयाः सुरसताश्च सर्वे त्वामवजानते॥ याथी ह्यते गताः
मर्वे वीर्ये जास्तम्यधीमतः॥ नका ह्यस्य विरुधं ते तव पुत्रेः सदेवते॥ अतर्हीतवतु दधे धर्म युक्ता चिकर्म्मणा
॥ योक्ते शयत्पांडु पुत्रान्यो विद्वेषु धुना पिबि॥ सार्वभौमिनिधिं तवः मातुगः यायपुरुषः॥ तव पुत्रो महाराजना
तु यो विवुमर्हसि॥ द्युतकाले मया चोक्तं विदुरा रोचधीमता॥ यदिदं न विवर्त्तयेत् पांडवान् प्रतिनारतः॥ अतीवो
नेव राजे इमवीमत नीरर्थकं॥ ॥ इत्युद्योगमंजयथाते॥ ॥ दुय्येधन उवाच॥ ॥ तमेतव्यं महाराजन शोच्या
भवता वयं॥ ममयाः मयरा नृजे तु वलिनः समरे विनो॥ वने प्रव्राजिता रयाथी नृय दायान्मधुसूदन॥ महता

१४२

प्रणिपातेन द्रोणेऽस्ति न वतिसंधिरव न वति॥ हे नीक्षतव पुत्रे रसमद्राहनिः परायां पांडवानामवरोधतं विरोधः

बलवक्त्रेण परगद्गावमर्दिता॥ के कथाधृष्टकेतुश्च धृष्टद्युम्नश्च यार्धतः॥ राजानश्चान्वसुः याथी च हवोत्पेनुयामि
नः इन्द्रप्रस्थवाद्गरा समाजसुर्महाराथाः॥ व्यगर्हयंश्च संगम्य न वतं कुरुति महाते युधिष्ठिरमासीतमजितेः प्र
तिवासितां कुरुप्रधुनाः संहत्य युयुधानेन तारता॥ प्रत्यादानं वराज्यमकार्यमृचुर्नराधिपः॥ नवतः मानुबध
स्य मनुवेदं विकीर्षवः॥ शुत्वा चैव मयोक्ता मृगी मद्रोरा कयास्तदा॥ ज्ञाति कथनया द्राजनी तनमरतर्धना तन
ः स्ताम्यंतिसनारयां डवा इति ममति॥ मनुवेदं हिनः कुरुते चासुदेवश्चिकीर्षति॥ कते च विदुरा सर्वेषु यं वध्यामता
ममा॥ धृतराष्ट्रसुधर्मज्ञेन वध्यः कुरुमवमः॥ मनुवेदं च कुरुतेः कुरुता तजता र्दिने॥ एक राज्ञ्यं कुरुणा मवि
कीर्षति युधिष्ठिरा॥ तत्र किं प्राप्नोत कालतः॥ प्रणिपातः पलायनं॥ प्राणा वा संपरित्यज्य प्रतिमुध्यामहयरात्॥ प्रति
मुदेतु नित्यतः स्यादस्माकं पराजयः॥ युधिष्ठिरस्य सार्वभौमिनिधिं वावरावर्त्तिनः॥ विरक्तराष्ट्राश्च वयं मित्राणि कु
पिता नितः॥ धिक्कृताः याथी विः सविः स्वजनेन व सर्वे योः॥ प्रणिपातेन द्रोणेऽस्ति संधिनाः श्राश्रुतीः ममाः॥ पितरं
त्ववशो वामि प्रजान् प्रजनाधिपः॥ मकृते दुःखमायनं क्लेशं श्रासमनंतकं॥ कृतं हिनवपुत्रे शूयरायाम
वरोधनं॥ मत्प्रियाथीपुत्रे वितदिदितं तेन रोत्तम॥ तेराज्ञो धृतराष्ट्रस्य सामान्यस्य महाराथाः॥ विरप्रतिकरि
कृतस्तधृतराष्ट्रस्य पुत्रा सर्वान् स्मान् दनिष्यंतित्यतः पितरं शोचामि॥

उद्योग

अनिङ्गुत्था अनिङ्गुत्कारिणाः। येमया अनीतास्त एकाथी अस्मानिः सदेकधनाः सुखदः। एवमुपरिविकृतनपरगुणारव्यान
परिकुलोवेदेनपांडवाः। तता शेणोववीनामः। कृपोदोणिश्चनारतामवा मांमदती वितामास्तिनेय्येतिनेडियं। अनिङ्गुत्थः
पार/वत्तानातनवंपरतपा अममथीः। पारजुमममाधिममास्तिताः। एकिकशः। समथीः। स्मोविजेउमव याथीवा
३। अगउंउविनप्यामादप्योमवांशितेः। शारेः। उरे। कन हिनाप्यगाविजिताः। सवंपाथीवाः। एतेपितय्यति कुवे
रथेनेकेननारत। जयानसुवहू। स्तपांसंरथः। कुरुसत्तमः। ततास्ववारणंजगु। ईवउतंमिमंनयात्। मनीमः। सुसम
थीयमस्मानिः। सदि। तारण। यग विजेउतस्मान्मवेउनीनरतर्षना। इत्यपानिश्चायायासीत्कालेमिततजसा। पु
राएरपांष्टिवीरुआसाहशवत्तिना। अस्मान्मुनरमीनाद्यममथी। जजुमादाव। विनयदाः। पारस्यद्यवीर्यहीनाश्चपा
उवाः। अस्मसंस्त्वावष्टिवीवईतनरतर्षना। एकाथीः। सुखदः। एवमुसमानाताश्चपाथीवाः। अय्यमिष्टविशेषु
। स्तमसुडवापरतपा। मदथीयाथीवाः। सवंपतहिडिकुरुनेदना। उन्मत्तमिवयापिचोप्रदमतीहडः। खिते। विलपं
तंवऊविधनीश्चेपरविकृतने। एवास्तिकेकाशाराजसमथीः। पांडुवान्मति। अस्मानंमन्यात्तमावीयेउतनयमागता। ज
उंसमयायतास्मिवासावापिनशकुया वा। उंउमहय्यरूपयंउसगा। पिस्त्रयंउवः। सुधिष्टिरः। सुंदिवा पंचग्रामान्मयाव
ति। नीतादिमामका। सेन्यान्मनावा विवमविनो। समर्थमन्यामयवृकंतीउवंवृकोदरं॥

क्रियमाणा। अक्षय्यरूपा। अशक्यरूपा॥

१४३

सुक्ताअतिथागवात्रा। डः। खोदिताप्रकारः। रवमहः। यत्तयतआरम्भाएतउपाविशंशिष्यवेनएतसमीयेस्ति ति
तन्मिप्यानहिमकृत्तंप्रनावंदमिनगृता। ममा। मादिगदायुधष्टिमांतास्त्रिकश्चन। तामी। कश्चिदनिक्वांते
नवितानवेकश्चन। युक्ताडः। एवावितेशांविद्यापारगतसूया। तस्मान्नीमात्रान्मन्यान्मनयामविद्यतिक्वचित्
। डयोधिनसामानास्तिगदायामितिनिश्चयः। संकषणस्यनडतयत्रादेनसुपाविशं। सु। हसकषणसामाबले
नास्याधिकोउवि। गदाप्रहारमीमामनजाउविषाहसुधि। एकप्रहारंयदेधनामायसुपिताहय। मएवेनेनय
होरः। छिपेविवस्ततय। इहयंचगदाहस्तंरजतइहृकादर। सुधिरप्राथीना। सधममनि त्पमानारथः। ग
दयानिहानाह्याजोमयापोथिहिकादरः। विशोत्तगात्र। एधिचीपरासुः। प्रविपतिष्यति। गदाप्रहारनिहाना
हिमवानपिपर्वतः। मकृन्मया। निदीप्यतगिरिः। शतसहस्रधा। सचाप्यतहिजानातिवासु। दवाजुनो। नया
डायाधिनसामानास्तिगदायामितिनिश्चयः। तत्रएहकादरमयनयं। यउमहाहाव। क्यएनप्यामाहंएनेमारा
जतविमनानवा। अस्मिन्मयाहतहिप्रमजुनबहवारथाः। उल्यरूपाविशिष्टाश्चाहस्यंतिनरतर्षन। नीप्योदोण
। कृपोदोणिः। कर्मन्त्रिश्चवास्तथा। शाख्ये। तिषाधिपः। शल्पः। सिंधुराजो जयइष्टः। एकैकएणाशकसुहउतारतपांड
वात्रा। सामतासुसो। नितान्पनियमसादन। सुमयाष्टिवी। सनायाथीमकंधनंजयं। कस्मादशका। निर्जेउ
नंविद्यत। शरशानिखुनीप्यगाराताशाष्टमहरोः॥ मे

मिहरेउ

वानस्मितिततआरम्भास्यनिश्चयइत्पयः। अंगशांगगं॥

उद्योग

शांतनोरधिशान्तोऽमकाशात् इत्यर्थे वेदिकः प्रायागः यथा विराजो अधिष्ठातृ इति । तस्य वाक्त्रिपायस्य सव्यस्य रश्मि इति
 शोणोऽग्निरुपश्रवणं तापार्थं यमक्यं । पितामहो विगाणयः शांतनोरधिनारतः । असर्विषमहो जज्ञे देवे रश्मिषु दुःसह
 ॥ नदंता विद्या तवापिराजन्नी यम्यक्यतः । पित्राद्युक्तः प्रसन्ननाका मस्य मरिष्यमि । असर्वेऽनरदाजा शोणोऽग्न्या
 मजायता । शोणाज्जमहाराजा प्रोणिश्रु परमास्तु वित् । रूपश्चाचार्यसुख्याय महावर्णिमादपि । गारस्तावाक्यव्या
 मातवध्यऽतिममतिः ॥ अयानिजास्त्याह्यात पितामाता वमावतः ॥ अश्रुवा मा मदा राज सव्यशूरः स्त्रितामम । सर्वपते
 मदारजादवकल्या महारथाः ॥ शक्रस्यो पितृणां कुयुः सद्युगनरतर्षतः । तितयामर्जुनः शक्रणककप्रतिवीक्षितः । सदि
 तास्तुनरव्याघ्रदतिष्पतिधनजयः । नीष्मदो राकृपानाचतुल्यः कल्यामितामम । अत्रुजातशूरामगाममासातिनार
 तः । कुंडलकवदवासा कर्त्तव्यसदाजुमतिश्चायर्थमादरेण याचितः सपरतपः ॥ अमाधयामदारजशक्त्या पर
 मनीमया । तस्य शक्रोऽप्यदस्य कस्माज्जीवेदं न जयः ॥ विजायामध्वराजन्फलपाणा विवाहितः । अनियकः परया
 चरुस्तोऽभुविपराजयः ॥ अस्माद्ये कननीयो यं प्रसूतं ह नितारता । तस्माश्च मादवासा शोणाऽग्निरुमा अपि । संसतका
 नाहं दानि क्षत्रियाणां परतपः ॥ अर्जुनवयमस्माच्चानिदं न्याकृषिकतनः ॥ तंश्चालमिति मान्यतसव्यसाविवधे हताः ॥
 शपः ॥ संसतका निरगो कृतानिर्वर्तनशप्यानि । क्षत्रियाणां केषां चित्त्रस्वरूपमा । अर्जुनवायमस्माचाधनं जयो हंत
 ति शपः । तावच्छत्रियास्मासकानलं सव्यसाविवाद्य हत इति । अत्रिमन्यं तसीस्मादयः ॥

१४४

त्रिगुणस्त्वृत्तीयेन गुणेन सागेतसाधं । येन त्रिगुणहृतीय सागेताधिक गुणाधिकेन युक्ता । गुणहीनं त्रयो यदि गुण
 पार्थिवः स न वांसेत्येव कस्माद्यद्यने कथं । श्रीमतेनेन निदते कोनो युद्धे तमारतः । पारयंतममावक्ष्य यदि वेदप
 रंतयः । यं वने चानरः सार्वधृष्टुष्टोयसात्यकिः ॥ पारयंतमये राजन् योधाः सारं बलं सतां । अस्माकं तु विविशिएनेमी
 या शोणक्यादयः ॥ शोणिविकर्त्तनः कर्त्ताः सोमदत्तोऽथवाजिकः ॥ प्राज्ञोतिषाधिव्यः शान्त्यावन्त्याचजयदयः
 ॥ दुशामनो दुर्धरश्च दुःसहश्च विशांपते । सुतायुश्चित्रसेनश्च युधमित्रो विविशतिः ॥ बालो नृपिश्च वायव्ये विकर्त्ता
 अतवात्मजः ॥ अक्षौहिण्या हि मेराज नृशेका वसमाहताः ॥ नूनतः पारयंतममेव कस्मान्ने स्यात्पराजयः ॥ बलं हि
 गुणतो हीनं यो ध्यं प्राह हृदस्यति ॥ पारम्यस्त्रिगुणा वेयं मम राजन् नीकिनीं । गुणहीनं पारं ध्यं च बकु यस्यामि
 नारतः । गुणोदयं बकु गुणमात्मनश्च विशां याता एत सर्वममाज्ञाय बलाय मम नारतः । नूनतं यादवानां च नमो
 हं गंतुमर्हसि । इत्युक्त्वा संजयं नृपः पृथयत्त नारतः । विविशुः प्राप्तकालातिजात्वा परशुरंजयः ॥ ॥ इत्युद्यो
 गपर्वणि संजयज्ञाने ॥ ॥ दुर्ध्रुधन उवाच ॥ ॥ अक्षौहिणीः सप्तलव्वाराजमिः सह संजयः किं स्तिदिठति कोनेयो
 युद्धे सुयुधिष्ठिरः ॥ संजय उवाच ॥ ॥ अक्षौहिणीः सप्तलव्वाराजमिः सह संजयः किं स्तिदिठति कोनेयो
 यिनविमलः । रथं तु दिव्यं कोतयः सर्वा विनाजयन्निशः । मंत्रजिता समानः सन् बीतशुः समथोजयतः । तमपश्याम
 हीनं । बकुसेनं शुणानां शौर्यहीनं उदयो यत्त बकु गुणबहुधिकां विदुदेव प्रनायस्यत विदुषतः ।

उद्योग

शुर्वरुपं लङ्कां नौ सतस्त्वष्टा विश्वकर्मो धाता प्रजापतिः । चक्रुस्ते तद्दृश क्रधातारः । योजनमात्रं करोधते जसा अग्नि
मन्त्रं मेघं विद्युधनं यथा । सन्तासमति धायत्त रुष्यमारो म्यना घन । शुर्वरुपं सिद्धं प्रश्रव्यं येषामसंजया वीजस्य
सो यथोवाच तथा वेम्य ह मय्युत ॥ ॥ दुयोधितो उवाच ॥ ॥ प्रशंसम्यति नंदस्तान् यथानि कृपणजितान् । अकुर्व
स्य रथेषु हि कथं मया कथं धृजा ॥ ॥ संजय उवाच ॥ ॥ नौ मनः सह शक्रेण बभूवुर्विशं यते । नृपणिकल्प
यामास त्वष्टा धाता संविनो । धृजे हितस्मिन् नृपणिव कुस्ते देवमायया । महाधनानि दिव्यानि संहति वलद्युति च । सीम
सेनातुरो धाय हन्ता न्मारुतात्मजः । श्वात्प्रतिकृतं तस्मिन् धृजे श्वारो ययिष्यति । सर्वादिशो योजनमात्रं मंतरं सति
यस्मिन् चरुत्तरो धविधृजः । न संकृत्य सोऽरुनिः संशतायितथा हिमाया विहिता सोमतेन । यथा कारो शक्रधनुः प्रका
शातन विवेकैर्लंघ्य विष्म किंनुत त । तथा धृजो विहितो नो मानन बद्धाकारं दृश्यते रुयमत्रया । यथा सिद्धमो दिवसे
ति रुक्षो वर्णाश्चिन्ना जसाश्चित्ररुयान् । तथा धृजो विहितो नो मानन न वै श्वारो न वितानो तरोधः । श्वेतास्तस्मिन्वातवे
गाः सदृशा दिव्या युक्ताश्चित्ररथे न दत्ताः । घातं यत्तन्मृर्यातति त्यक्तं हतं हतं दत्तं वरं पुरस्तात् । तथा राजो दंतवल्गु
हंतो रथे युक्ता नांतितर्हीर्युतुः । त्वा ॥ ॥ ऊरु सुख्या सीमसतस्य वा दारा यवा येऽस्तुल्य वेगा बभूवुः ॥ कल्पायां गति तिरि
वित्रपृष्टा नात्र दत्ताः श्रीशतफाल्गुतन ॥

२४५

प्रत्यर्थिनः प्रत्यर्थिभावेनास्माकं समागतान् पांडवैः॥

आनुवीरस्यस्त्रिपुरांगेर्विशिष्टासुदायुक्ताः सहदेवं वदन्ति । माझीपुत्रं न कुलं त्वाजमीढं महेंद्र दत्ताहरयो वाजिमुखाः ॥
 समावायो बलवंतस्तरस्त्रिनो वदन्ति वीरं वृत्तशर्तुं शयं प्रान्यास्यति वियमा विक्रमेण महाजवाश्चित्ररूपास्त्रिसदृशाः ॥
 सोमशर्दीकां प्रोयादथ कुमाराश्च हंत्यश्वादेव दत्ता वदन्तः ॥ ॥ इत्युद्योगे मंजय याते ॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ॥ कांस्तत्र सं
 जययत्तुः प्रत्यर्थिनः समागतान् । ये योऽन्ते यांडवार्थे पुत्रस्य समवाहिनी ॥ ॥ संजय उवाच ॥ ॥ मुख्यसंधकदस्त्रि
 नामयत्तुः कृत्स्नागतान् । वेकितां वतत्रिवयुधुशानं च मात्यकिं । पृथगक्षौहिणीन्यांते यांडवानति संश्रितौ । महारथो समा
 रथात्तु नो पुरुषमातिनौ । अक्षौहिण्याथ वा ल्यो दशानि स्तनये हंतः । सत्यजित्प्रभुरेव वीरेर्धृष्टद्युम्नसुरोगमिः । पु
 यदो वदं यन्मानं शिरं वडियरियालितः । उयायाऽर्वासे न्यान्तां प्रतिवाद्यत द्वावपुः । विराटः सहपुत्रान्यां चारवारो बोहरेण
 च । सूर्यदत्तादिभिर्वीरेर्महिराष्ट्रसुरोगमिः । सहितपृथिवीपालो भ्रातृनिस्तनये स तथा । अक्षौहिण्येव सैन्यानां हतः या
 र्थं समाश्रितः । जारामंधिर्मगधश्च धृष्टाकडश्च वेदिराट् । प्रयक्ष्यथ गनु प्राज्ञौ पृथगक्षौहिणीयत्तौ । के कथं आतरः पव
 सर्वे लोहितकधजाः । अक्षौहिणीपरिवृताः यांडवानति संश्रिताः । एतान्ते तावतस्तत्र तान् प्रययं समागतान् । ये यांडवार्थे यो
 स्यन्ति धात्रे राष्ट्रस्य वाहिनी । विवेदमानुष्यवृहदिवं गांधर्वे मातुरां सतत्रसेना प्रभुरवधृष्टद्युम्नो महारथः ॥ श्रीकः

उद्योग

विद्यमानं बुद्धिं सुधिरस्यात्मनः सारं श्रुताः सरस्वती रत्नाः ॥

शांतनवो राजा गोकुलस्य शिखंडिनः तं विराट्पुत्रं संयाता सार्द्धं मत्स्यैः प्रहारिनिः ॥ जेष्टस्य पांडुपुत्रस्य भागो महा
धियो बलीतौ तु सत्रा बुवके विद्विषामो नो मताविति ॥ पुत्रो धनः सहस्रतः सार्द्धं भ्रातृशतेन च ॥ धाव्याश्चादाकिणात्पा
शुनी ममेन स्य भागतः ॥ अर्जुनस्य च भागेन कलौ विकर्तनो मतः ॥ अश्वत्थामा विकर्त्तुं शक्तिं धवश्च जयद्रथः ॥ अ
क्याश्चैव ये कवित्पृथिव्याश्चरमानिनः ॥ सर्वं स्तान् कर्तुं नः पार्थः कल्पशामा ममारत ॥ मादृशं सत्तज्जुनां भारतरथं व
किकया ॥ किकेयानेव भागेन कृत्वा ये संति संयुगे ॥ तेषां मे वक्तुं भागो मा लवाः शाचका सथा ॥ त्रिगतां नो वविस्व
रव्यो यितो सं सप्तकाविति ॥ पुत्रो धनस्तुताः सार्वतथापुः शासनस्य च ॥ सौ नरेण कृतो भागो राजा विवद हृत् ॥ द्रौप
देशमहेष्वासाः सुवर्षा विरुतधुजाः ॥ धृष्टदुम्नसुर्वाद्रो मनि याम्यति मारता ॥ वकितान् सः सोमदत्तं दिरायथे दुमिब
ति ॥ भोजस्तु कृतवर्मा संयुधुवानो युयुजसि ॥ सह देवस्तु माद्रथः शूरः संकंदनो युधि ॥ स्वमंशं कल्पशामा मस्यालंते
सुबलात्मजा ॥ उत्तमं विवकितं वारय च शरश्च तागणा ॥ न कुलः कल्पशामा ममारं मा प्रवती सुतः ॥ ये चान्ये पार्थिवराज
नृस्तु द्याम्यति मंगार ॥ समाकानेन तां शयिष्या दुष्टनाश्च कल्पयन् ॥ एवमेव मनीका तिष्ठति न कानि नागशः ॥ यदिका
र्थं स पुत्रस्य त्रियतां तदकालिकं ॥ ॥ इत्युद्योगे सजयथाने ॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ न संति सर्वे पुत्रा मे सदा दुर्जनदे

१४६

सर्वं विवृथिवी स्तथा मदर्थं यादवान् प्रबाधि तुं जेष्ठसर्वं वृथिवी वृथिवी स्ति ताराजानो मदर्थं बाधि तुं स एव नृप
विनः ॥ ये पांडुदं बलवता मीसेन रणमूर्धनि राजानः पार्थिवः सर्वे प्रोक्ता कालधर्म्मिणा ॥ गंडीवसिं प्रवेक्ष्य नित्य
तंगा हवया वकं विदुतां वाहिनीं मन्ये कृतविरिर्मदात्मनि ॥ तारणे केतुयास्यंति प्रसमां यांडवि युधि ॥ सर्वे ह्यतिरथाः
शूराः कीर्त्तिमंतः प्रतापिनः सूर्यया वकथे ये स्तुत्या स्तेजसा समितिं जयाः ॥ ये पांडुधिष्ठिरो जतो गोघ्ना वसुधुसूदनः
यो धो च यांडवौ वीरो मव्यसाची हृकोदरो ॥ त कुलः सह देवश्च धृष्टदुम्नश्च पार्थतः ॥ सात्यकिर्दुषदाश्चैव धृष्टदुम्न
स्य वात्मजाः ॥ उग्रमोजाश्च यांचाल्यो युधामन्युश्च दुर्जयः ॥ शिखंडी कृत्तवैवश्च तथा विराट् उतरः ॥ काशयश्चैव दृ
ष्टेव मत्स्यः सार्वभजयाः ॥ विराट्पुत्रो वल्लुभश्च यांचाल्यश्च प्रमदकाः ॥ येषां मिंद्रो य कामानां न हारत्पृथिवी मि
निबलिसंजया ॥ ॥ दुर्धन उवाच ॥ ॥ उ नो शूरकजाती यौ ताया नौ नृनि गोचरो ॥ अथ कस्मात्पांडवानां मे कतो
मन्यसे जयं ॥ पितामहं वदो वक्तुं क संविदुर्जयं ॥ जयद्रथं सोमदत्तं मश्वत्थामां न मे वच ॥ सुव्रतं सोमदेष्वा
सां ॥ शिखंडिनः शूराः समर्थं प्रतिबाधि तुं न मामका नृपांडवास्ते समर्थाः ॥ इति वीरि तुं यराक्रांतो ह्यहं पांडुर्मपुत्र

उद्योग

य

कवचक
देयावः

संविधान
व्यपावः

निवारयिष्यन्ति रोगा निवर्णी श्रावका निवर्तुना यजेत। कवचक देक ववातां स्नाने युद्ध इति यावत्। समर्थं वा
नृयो दुःसाहवे। मत्प्रियं मां धिवाः सर्वे यविकीर्यति भारतानेता ता वारयिष्यन्ति रोगे यानि वसंतुता। महता रथं वंशेतर
षा जालि श्रुता मकेः॥ अस्मिन्नुता मविष्यति यां चानाः पांडवि सदा॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ ॥ उन्मत्त इव मे पुत्रो विलय
त्येष संजय। न हि वाक्करणे जनुं धर्मराजे युधिष्ठिरं। जानाति हि यथा नीमः पांडवा तां यशस्विनीं। बलवतां स पुत्राणां
धर्मज्ञानं महात्मनां। यतो नारी च यदयं विग्रहं निर्महात्मनि॥ किं तु संजय मे बुद्धिपुनस्तेषां विवर्षितं। कस्मात्सर
स्विनो नृपः संदीपयति पांडवा वान्। अविमता महेष्वा मानू ह विषाया वका निव॥ ॥ संजय उवाच॥ ॥ धृष्टद्युम्नः
मदि वैता न संदीपयति भारत। युद्ध धर्मिणि मा निष्ठु कद्रत सत्तमा॥ ये कवि न्यायि वा तत्र धर्तरी रक्षेण संहता॥ सु
दि समागमिष्यन्ति तु मूले शस्त्रैः संकुले। नाश्वनी तादावकुवा सा तु बंधा समागतान्। अहमकः समादा स्यति निर्मिता
निवोदकात्। नीमं ज्ञेयं कपंक सीधे रिवा न्युये धनं। पुत्रां श्यायि निरो सा मित्रने वस करतये। तथा बुवंते धर्मा
त्मा शह राजा युधिष्ठिरः। तव धियं ववीर्यं वयं चानाः पांडवि सदा। सर्वे सम धिरुवाः स्मः। संग्रामा नूः म सुदरा। जाना मि
त्वां महाबाहो कवधर्मव्यवस्थितं। समधीमकं यथा हिं कोरवाणां विज्ञायते। पुरस्तादुपनीतां तां कोरवाणां विज्ञायते।
पुरस्तादुपनीतां तां कोरवाणां युयुत्सतां न वता यद्विधानं तन्नः। अथः परंतप। संग्रामादप्यता नाना। मातां शराणे विली
॥ योरुषे दवीयं वृरो यस्मिन्नेदं शतः पुमान्॥ कं पय्यि ह्यथ ये हं। संविधानं व्यक्त्वा दिशं विधानं कर्तव्यं॥

१४७

शरा। जानतः। वीरा वलवान्। शरहंतं कृतं। तदितला पात्। आर्जुनेन साधुना। वना न्युपेति प्रत्युपगच्छति॥ सिंघरा
क्रोणीया चं सदे स्रेण इति नीति मतां मत्तं। मत्तं शूरश्च विक्रान्तश्च नरर्षभ। नया त्तीनां परित्राता संयुग युत संशयः
एव बुवति को ता य धर्मा त्वसि युधिष्ठिर। धृष्टद्युम्न उवाच। देमौ वचोगत साधुसं। सर्वा रजन परा नृत्वा यधु डयो धिन
म्याय। मवा ह्मि का न कुसु रक्षयाः। धाति पीया चर हतः। मूतं पुत्रं तथा। दोणं सदे पुत्रं जय दयं। डः वा सने विकसो च
तथा डायी धतं वयं। नापं व बुद्धिगद्वा त्रमा शुग हत मा धिरं। युधिष्ठिरः साधुनि वा न्युये ता गावा वधी र कुनो र वयुमः
गात्रं रध धर्मराज स्य त्रसं या च धा वे पांडवं लाक वीरं। तिता ह शो दियो धे स्ति प्रथिया मिद कश्चन। यथा विधः सव्यमा
ची पांडवः सत्य विक्रमः। रवेदि सं नृता दिव्यो रयोगा डी वध वनः। तस ज्ञाया मनुष्या मा स्म कृ दं म ता युधि॥ ॥
इत्युद्योग संजय या म॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ ॥ सत्रा त जा बभूव चारी। को मा राद पि पांडवः। तन स युगा मप्यति मे दः॥
विलपाता मम। डायी धन निवर्त्तस्व युद्धा द्रत सत्तमां न दिष्टुं प्रशंसंति सर्वा वस्त्व मरिंदमा च्छत मर्दं प्रथिया स्म
सदी मात्य स्य जी विवे। प्रयत्न पांडु उवाचां यथा चित मरिंदम। एत दि कर वः सार्ध मन्ये त धर्म संहितं। यत्वं प्र
जांति मत्यथा पांडु पुत्रे मर्दा रये॥ अंगमां स मव ह्म स्व पुत्र स्वा मव वाहिनी। जात एव त वा स्वा वस्त्वु त्ता मा दान बु
ध्याम। त ह्य दं या दु मिने त दिष्ठति वा ह्मि कः॥ न च नी। प्मान व दोगो ना श्च ज्ञा मान संजय॥ न सो म दाना न शालान।
प्रं निवर्त्तस्व मा गत। अंग सं बो धान। इमां स्त्वा मव वाहिनी। समपे ह्म स्वर स। अन्यथा च त वा स्वा वः। कृति परिचयो

जात एव॥

अद्याग
ध

चात्रहेविहोमसाधनं। रुचिकृत्तुष्टयं। होताधुर्ब्रह्माग्नीध्रश्चेति। धुर्गारथाग्नीः। आत्मशरीरं आत्मयज्ञेन। श
रूपो यो धुमिष्ठति। सत्यवतः। धुरुमित्रोजयो। हरिश्च वासुधा। अष्टमं प्रति तिष्ठतुः। ऊरवः। पीडिताः। परे। ते सुहृन्ना
ति नंदं तितनुं तातारावतां। नवं काराधिकामनकस्यः। कारयिता तव। डः। शासनं श्रुपायात्मा शक्रनिश्चायि सौ
बलः॥ ॥ डायधितउवाच॥ ॥ नाहं नवतिनशोणानाशुबाभिनमंजय। न नीष्पनवका। बाजिनकाएनचवा
क्लिके। सत्यवतधुरुमित्रनृरिश्चवसिवाधुनः॥ अन्पुत्रतावकधुनारं रुवासमाकाय। अहंचतातकस
श्चरणयज्ञं वितस्यते। युधिष्ठिरं पशुं कृत्वा दक्षितोपुरुषपत्नौ। रथो। वदीस्कवः। खक्रोगदास्ककृवचंसदः॥
चात्र। हात्रवंधुर्गामशरादनाहविर्दयाः॥ आत्मयज्ञातदृष्टानदृष्टावेवस्वतं रणा। विजित्यचमामष्यावोद
तामित्रोश्चियाहते। अहंचतातकस्यैवनाताडः। शासनं श्रुम। एतवयदनिष्पामः। पांडवान्समारुत्रयः॥ अहं
दिपांडवाहृत्ताप्रशास्ताष्टिदीमिम। मां वाहृत्तापांडुवानाकारः। स्थिदीमिम। तत्क्रामजावितं राजधनं सर्वं च
पार्थिवानजात्रपांडविः। साईवसयमदमच्युत। योवदिस्यस्यास्तीत्यायाविध्येदाग्रामारिष। तावदप्यपरित्याज्य
मिनीपांडवान्। ॥ धृतराष्ट्रउवाच॥ ॥ सर्वास्मात्तत्रोवामित्यक्ता डायधिनमया। अमंदमवेयास्यधुर्गानं वि
वस्वतं रुयं। कुरुणामवहायधुव्याघ्रः। प्रहरतां दराः। दराचराहृदनिष्पंति। सामतायुधिपांडवाः। प्रतोयमिद
मनातिषुधुध्यानननारता। व्यसासामंतिनायस्ताप्रष्टसादयवाजना॥ चाप्रहृविषाकृतनयज्ञेन। प्रतोयमिवति

इवशाखोत्रिचक्रमः। प्रतापप्रतिरुत्पत्तः॥

२५८

पशुधानां दुःखमानानां ॥ सनाञ्जनिविष्पतिनामः ॥ अग्निर्वीत्यवश्यं ॥ इतवाक्यं ॥ मधुसूक्तं ॥
संश्लिष्टं यच्च यो बलं पा र्थस्य माधवः ॥ शो नयः सम रस्ता ता बा ज वत्स्वपं तार ॥ सनाञ्जनि विष्पतिनामः ॥
विष्पतिः ॥ तं सार्धं संश्लिष्टं प्रतिष्ठाकार मकु ता नयं ॥ यदा इत्यसि मा मेत कुंज रा र्वि नि पा ति ता र्वि शी र्ण दं ता नि य
ना र्वि त्त ॥ कुंजाञ्जलि ता र्वि ॥ तान नि ष द्य सं ग्रा म वि शी र्ण ति व र्व ता र्वि ॥ ना मा नी म स्य सं स्य शी र्ण ति सि व
चन स्या मा ति हृ द्यं नी मा मा त न मे त्प ह त र थ दि पं ॥ ग ति मा त्र रि वा ष द्य स्म त्ति सि व च न स्या मा म ह द्यं न य मा गा मि न्
चि वा म्य थ पा ड वि ॥ ग द्या नी मा स ने न द ता ऽ श म सु पो ष्प थ ॥ म हा व न मि व ड्ढ नं य दा इ द्य सि पा ति ता व लं कु रू णां नी मे
न त दा स्म त्ति सि म व च ॥ वि शं पा य न उ वा च ॥ ए ता व ड्ढ क्रा रा जा उ स र्वा स्मा र्ण य चि वा प ता र्वि ॥ अ नु ना ऽ ष म हा रा ज
उ नः प प्र च सं ज यं ॥ ॥ इ त्थ यो ग सं ज या न ॥ ॥ इ त रा इ उ वा च ॥ ॥ य द ह्यं तां म हा त्मा ना वा सु रा द व ध नं ज यो ॥
त न्म ह्म दि म हा प्रा ज सु द्वा ष व च नं त व ॥ ॥ सं ज य उ वा च ॥ शृ णु रा ज न्य था द द्यौ म या र्क स्त्र ध नं ज यो ॥ ऊ च च
श्या पि य दा रो त त्र व द्या मि ना र न पा दा उ त्ता र नि ष द्य प्र या तो दं कृ ता ज निः ॥ शु दं तं प्रा रि शं रा ज ना स्या उं न रा द व
याः ॥ नि वा ति म न्मु र्न य मो तां द श म ति यां ति वे ॥ य व क्ता शो च क्ता शो च स त्प ना मा व ना वि ना ॥ उ न्ता च म धु स व क्षा वा उ न्ता
चं द न रु षि ता ॥ स्व षि णो व र व स्त्रौ उ दि द्या त र ण त्र षि ता ॥ ते क र त्र वि चि त्रं उ कां च नं म हा स ना वि वि भ स र णा स्त्री
॥ एक प र्य क श या ना द द्यौ म के श वा कु म्भो ॥

उद्योग

आमोहना

नष्टमक्रियोलवाहः॥ कादिनी काराहः॥ वरनरुमां वक्रुं त्याग्यां सुखं यथा न वति तथा निवारय च विधुतरा इत्यत्र
 संयत्रा माता मरि रमो॥ अर्जुनो संगणो पादो कशव स्यापलस्य॥ अर्जुनस्य चक्रुं मायां मस्यायां च महात्मनः॥ कां च
 न पादपी वक्रुपाया मत्रा दिशत्यदा॥ तदहं पाणिना स्पृष्टान्ता नृमा विपा विना॥ उदीरखतलो पादो पाथं स्पृष्टतल
 रणो॥ पादपी वक्रुपातो तत्राप्यमं दंशुतो॥ रथा वया मोहं हं तो तरुणौ जाल रुक्म विवो ह्रतो॥ एकामन गतो
 दृष्टानमं मां मददा विरातः॥ इंदु विसु ममा वतो मंदात्माना वबु ध्याति॥ संश्रया दोगा नो प्मा न्यो कर्णं स्पृष्ट वि क
 चनात्॥ ति दश स्था विमो यम्य मान मस्त स्य स्यति॥ संकल्पो धर्म राजस्य निश्चाया मत दान विर॥ मरुतश्चा
 न्नपानात्पामो जाल स्रम क्रियः॥ अंजलिं मूर्द्धि संधय तो मं दश मा चारया धनु र्गुण किणा कन पाणिना शुनत
 ह्रणो॥ पाद मान मय न्पाथः॥ कशव सम चो दयत्॥ इंदु कव रि वा वा य म व नि र ग न्द पितः॥ इंदु वीर्यो प मः कृष्णः
 संविष्टे मा न्य नाष ता वा च संवदतां श्रु शो का दिनी वचन रुमां॥ वामतो धर्तृ रा शाणां शुद्ध र्वा सु दारुणां॥ वाचं ता व वना
 हं स्पृष्टि सा हर सम व्रितां॥ अशौष मा ह मिष्टायां पि श्वा ह दया सा पिणा॥ वा सु दि व उ वा व॥ संजाय रं व चो ब्रूया
 धतरा इमं ना पिणां कुरु सुखं स्पृष्टा प्यमं दश मा चारया धनु र्गुण किणा कन पाणिना शुनत
 सश्रु क शलं पश्चात्सहै व सुतरां य ज धं वि वि धै वी शै वि धै न्यो द न द क्षिणा॥ पुनर्द्वा रे श्च मो द धं म ह रो न य मा ग न्त म॥
 वः चो ब्रूयात्॥ यवा य म श्रु क शलं ब्रूयाः॥

१४५

क. प्राप्

धै

दापा

काम जा इत्यस्य कामो देता सा ज्ञाता॥ प्रार्थयिष्ये ह्यं काव्य कारणे पचारात्॥ विपरातः शत्रु यरात्ता मित्रं॥ संख्या च विचा
 अर्था स्तुत त पात्र न्यः सुता न्ना च त काम जा न॥ विषय विषय न्यश्च रतरा जा दिव रत जाय॥ कृणाम तत्स हं मि ह दया न्ना प
 सप्यति॥ यजो वि द ति चु का श रु स्या मो ह र वा सि नां त जाम यं ड रा ध रं गो डि व य स्य का र्त्तु कं॥ महि सा प्य न त ने ह वि रं
 सव्य सा दिना॥ महि ना यं च नः पाथं यि च मि च ति॥ या दिका ल प री ता वा प्य पि सा हा ख रं रर॥ वक्रु न्या च ह द ह्मि र्द ह क
 रु द्माः प्रजाः॥ पाताय चि दि वा ह वा री या र्जु नं स मा र ज यत्॥ दे वा सु र म उ ष्य च य र्ग ध रं नो गि सु॥ न तं प र पा म तं सु ष पा ड वं
 यो न्य या इ तो य त्र दि रा र न गार श्रू य तं म द र ह्नु त॥ ए के त पा डु पु न्ना वि रा र न गार य द॥ न ताः प ला य त दि शः प य्या मं त वि द श
 न॥ व लं वी र्यं वा त अ श्रु शी प्र ता ल सु ह स्र ता॥ अ वि षा द श्रु र्द्वि यं व पा र्थ ना न्य त्र वि द्या ता इत्यं वी ह षी क शः पा र्थ वि द र्प य
 र गि रा ग र्जं स म य व र्णं व ग ग ना पा क श म नः॥ क श व स्य व दः सु वा कि री टा श्रु त वा ह नः॥ अ र्जु न स्त न्म ह द्वा क्य म ब्रू वी
 प्रो म ह र्यं ॥ इत्युद्योगे मंजयमान॥ विंशपायन उवाच॥ मंजयश्च वदः श्रुवा प्रजावत्सुर्नरश्चर॥ ततः संख्या च
 मारुततद्वचोयुगादोषतः॥ पुं संख्याय च सोऽस्येण युगातिषो विवक्षणा॥ यथा वन्य तित त्वेन जय कामः सुतान्यति॥ व
 लाबलं विनिश्चित्य याथातथ्येन बुद्धिमाशु शक्तिं संख्या च मारुततदा विमनुजाधियः॥ इदमात्रुपायाः शक्यातिजमा
 विवर्णोऽवात्॥ कुरु न शक्यात्यतरया ड्याधिनमथा बवात्॥
 रयिष्यं युगादापतः॥ अस्य वा क्य तात्पर्या योऽङ्गो स्या कं दपो स्मा कं लोपो रति॥ पां उवा च शक्या बाल न दि व मां च

पातज्ञाह्येण कुरुशक्त्या त्वत्तस्या मावषमात्रयाशक्त्याः विनिश्चित्य बलावत्तां। शक्तिश्चावाप्ता दमंत्रजां। संख्यां
गणयितुं। स्वपरायावोचो मयथा ह्याधनमवदीदित्यत्रयः। प्रियाणि विषां कर्तुं वितरस्ततः। पुत्रप्राप्त्यादवः संत्य
ह्याधने यं वितामशश्च न्युपशाम्यती मत्ययेत दं दं मन्येषत्पहं नावमानतः। आत्मा ज्ञुपरास्वदं सर्वत्र ना
निकर्तते। प्रियाणि विषां कर्तुं यथाशक्ति दिना निवा एवामवो एक ईणां प्रायशो लक्ष्यामहे। इति ब्रह्मसंतः प्र
तिकर्तुं महत्प्रियाः प्रियाः सा विषयकत्रास्यात्तां डवत कृतस्मरणा अर्जुनस्य पिनीमस्मिन् कुरुपांडुसमागामाज्ञाति
गुह्यानि एनाश्च पांडवानां मानकत्राधर्मादयन्मामप्यंति समाहूता दिवोकसः। नाभ्यासां कृपादीनां नयव्या
निसमिंतं। विवक्षितं संरं गमिष्यतीति ममतिः। तिदवेनः सहिताः पाद्यानिशक्याः प्रतिवाहिवं। मातृपराज
रम्या घवीयं वंतास्त्रपारगा। इरासं यम्य दिव्यगाडी वधु रुत्रमं। वोरुणो चाक्षयो दिव्यौ शरहो माहसुधी। वानर
अधुनो हि मीतिस्मगाधुमवप्रतिः। रघुश्च वरुनायां यम्यना स्त्रिममः सितो। महामेघनिनश्चापि निघोषिः श्रूयानजने
महाशतिममरवप्रवात्राणां नयकरः। यचातिमात्रपदीप्य कश्चोलाको व्यवस्यति। दवानामपि कृतारं विडः
पार्थिवारणा। शतानि मेव विवहृत्यो हस्तत्रेव हवता। निमपांतरमात्रा सुवहृतं वपातयता यमादनीशो दोराश्च
ज्यकरिष्यतासमवह्यति। अत्रांतराग्निरपि सा विषयकत्रा निविष्यता तत्रो यपत्रिमादा एवामवा एक ईणां प्रत्युपका
रा प्रतिबंधानां एक ईणां। महत्प्रियं प्रतिकर्तुं मिच्छति संतः इति। प्रायश्चालक्ष्यामहे॥

३३
१५०

मानश्चात्मनीर्षोयः। अजित्ययरांचरतं। अशतं परहिंसां प्रतिबंधानां तावः। शुद्धं शुद्धे स्मृतिमः अलो लुपो लक्ष्यं ता
नाशकः। अत्येवो। लक्ष्यं वक्तुं नारवहितः। कामानां स्त्रीसुखांतं सुहृत्तश्च वारवान्। प्रसन्नात्मा अकुर्वः। बुधः शास्त्रवि
वा। यतश्च नित्यं सर्वत्र न्येत्ता तातिस्तु नयेरेकं यदंकारेण यदीयं चमोत्तमिन् प्रत्ययं तं संबध्यते। प्रशास्यति सुच्यते।
मान ईर्ष्या च शोकश्च नित्यं दंतोति येवते। अजित्ममराचं शुद्धमेतदंतस्य लक्षणां। अलो लुपस्तथा त्वेत्तुः कामानां
विचिंतना। समुद्रकल्पः। पुरुषः महातः परिकीर्तितः। सुहृत्तः शीलसंपन्नः प्रसन्नात्मा त्वविबुधः। प्रायेह लो
के संमाते सुगतिं प्रेत्य गच्छति। अतयं यम्यतृतेत्यः सर्वेषां मनयंयतः। मवियरिगतप्रजः प्रख्यातो मनुजोत्तमः।
सर्वत्र तदितो मित्रस्तस्मात्तो द्विजतेजतः। समुद्रवर्गगीरः प्रजापतः प्रशास्यति। कर्मणा वरितं सुर्वं सद्गिराव
रितं च यत्ता। तदवास्त्राय मोहंते दंताः शमयरायणा॥ ति कर्मवासमास्त्रायता नट्टो जितं प्रियः। कालाकादी च
रध्वो के व्रतन्यायकल्पते। शकुनीनामिवाकारो यदंतिवोपलस्यते। उच्छ्रज्जवा यहा त्वस्तु माहमेवानिमन्यते
। लोकास्ते जो मया स्तस्य कल्पंते शाश्वता दिवि॥ ॥ इत्युद्योगे संजयवाते॥ ॥ विदुर उवाच॥ ॥ शकुनीनामिहा
सद्भिः पूर्वकर्मणा वरितं यथाहपि सद्भिस्तथैवावरितं सुर्वं सद्गिरावरितं त्वेपि गोयज्ञानदिनां कल्पाकरसात्मानकर्म
फलानि संधिपूर्वकर्मत्यागः। मुनेर्वर्त्मप्रवृत्तिः। एतदृष्टहस्तश्चमिणः कर्मैकं। परिब्राजकस्य ह। उच्छ्रज्यावति। यहा न
गाहं स्पृष्टुं ज्यतदाश्च मोचितकर्मणां येन निबंधानेनात्मकरणं निषेधति। लोके नैव नत्वमिष्टो मादिक्रिया सुर्वं अनिमन
तेहति॥

उद्योग

ॐ

पूर्वेषां पूर्वोद्देशः शुभमविद्याय समाकाशं। संकथनं स्वमुखेन दुःखनिवेदनां संश्रयं परस्परं नयप्रश्नः ॥ १ ॥
 र्यायपात्रं तस्मादयो जयतः। अस्मिन्ना कुनिकस्तात पूर्वेषामिति शुभमां तस्मिन्कोशकुनौ बहौ युगयसदचरिणो। ता
 तुपादायतेऽप्याशं जन्म तुः खरगुत्तमो। तौ चिदाय समाकांतिदृष्टा कुनिकस्तदा। अचुधावदनिर्विणोयेन ये
 नस्मगलतः ॥ तथा तमनुधावदृष्टगुत्तमकुनार्थिनां। आश्रमस्तो मुनिः कश्चिद्दृष्टो यत्कृतार्थिकः ॥ तावन्तरिकुगोत्रा
 वमन्त्रयान्तमहीवरं। स्त्रोकेनातेन कौरव्यप्रचमनुनिसदा। विचित्रमिदमाश्रयं गृहम्प्रतिभातिसे। ज्ञवमानो हि
 खचरो यदातिरनुधावमि ॥ शाकुनिकउवाच ॥ ॥ याशमेकमुत्तावितौ महितौ हरतौ ममा यत्र विविदियेतेनत्र
 मेवशमिष्यतः ॥ ॥ विदुरउवाच ॥ ॥ तौ विवादमनुशास्त्रोशकुनिमृत्युमंदिनौ। विदुस्तु वसुधुदीष्टिध्यासंति ये
 तनौ ॥ तौ युध्यमानौ संरक्षो मृत्युयाशवरातुगो। उपस्त्याय रितातो जयादृष्टगुहानदो। शवाय जातयोर्धुमिद्योग
 त्वेति विग्रहं। ते मित्रवशमायंति शकुनविद्विग्रहात्संभोजनं संकथनं संश्रयं समागतः ॥ एता निजानिका
 य्यगितविरोधः कदाचन। येमकाले सुमनसः सार्वदृष्टाव्यासते। सिद्धयुक्तमिवाश्रयमधुप्या नवंति। तदर्थम
 ततमासाद्य दीना व्रममासते। श्रियं तसंश्रयं तंति द्विजो नरतर्षना। धूमायंति व्ययेनातिज्वलंति सहितानि
 धृतगृष्टौ कौकानी वजातयो नरतर्षना। इदमन्यत्र वक्ष्यामि यथा दृष्टं गिरिमया। शुत्वा तदधिकारव्यथ
 नृजातृद्वतधान्। समाश्रयं हि सित्वा। धूमायंते तिते जसो नवंति। ज्वलंति ते जस्विनो नवंति ॥

१५५

विद्यामंत्रादिविद्या। जंनकमोक्षः विशेषः ॥ तदर्थं वातिकावातवद्देशं नरानां ताः अमितः सर्वतः। कुंज नृतेनिकुंज
 याश्रेयस्तथा कुरु। वयं किरातिः महिता गतामो गिरि सुतरं। आसुरोर्देवकल्पे अविद्या जंनकवातिकिः। कुंज नृतां
 गिरिं सर्वमनितो गंधमादनां दीप्यमानौ अधिगणं सिद्धगंधर्वीमविन। तत्रायस्यामविसेवेमधुपीनममाकिं। मरु
 यानविषमे विनष्टं कुंजमसंतितां। आशी विषेरद्व्यमा गं कुवेरदयितनृचां यस्या ययुषो मृत्यो यिमरत्वंतियत्
 ति। अत्र कुंजं नते वसुधुहं नवतिविद्युवा। इति तत्कथयंति स्म ब्राह्मणा जंनवातिकाः ॥ ततः ॥ किरातास्तदृष्टा
 र्थयंतो महीतलो विनेशु विषयेतस्मिन्समर्थगिरिगकार। नयिवनवपुत्रो यंष्टिधीमेकइवति। मधुपश्यति सं
 मोहात्पयातं तातुययंति। दुयोधनो यो दुमनाः स नारमवसाविना। तवपश्यामि ते जोस्य विक्रमं वातया विधाएके
 नरथमा स्थायष्टिधीयनतिर्जिता। नीमश्रेण प्रभृतयः संवस्ताः साधुयायिनः ॥ विगवनगरममाः किं तत्र नवद
 श्यता। प्रतीक्षमाणो यो वीरः कृमात विद्वितं नवा दुयदो मस्य गजश्च संकुदश्च धनं जयः ॥ निःशेषयेयुः स नारवायु
 क्ता इवाग्रयः अंके कुरुवरा जानं धृतगृष्टु धिष्टिरा। युध्यतो हि द्वयोर्धुनि कंतेन सवक्रयः ॥ इत्युद्यागं संजय
 त्ना ॥ धृतगृष्टु उवाच ॥ ॥ दुयोधनविजानी हियत्नो वक्ष्यामि सुत्रक। उत्पद्यं सत्यमेमागमिनमिदं वाधुगः ॥ यवा
 वक्रलो गंधमादनां पीतं पीतवर्त्ममाकिं काचिरसं दृप्तं मधुमेरोः यवतिस्य प्रयाते। तव वीक्षितं प्रमाददृष्टिं प्रतीक्ष्यमाणः ॥

उद्योग

मार्गमिबोत्पद्यमन्यसेनकयमेत्यन्तवेनाकलयमिप्रतिमानेनविधायमाणाः। सीकतितिक्रसतद्वनंक्रमश्च। मांशुश्च
नायादुपुत्राण्यलेजःप्रजिहीर्षा। यंत्रातामिवनुतातामहतांलोकचारिणा। युधिष्ठिरंदिक्तेयंयंरंधर्ममिहास्ति
तांयरागतिममिप्रेह्यनन्वाजनुमिहाहंसि। सीमसेनंकोतेयंयंनान्तिमसोबले। विरेणांतंकेतकयसिमहावा
तमिवदुम। सर्वशस्त्रहंतंश्रेष्ठंमरुंशिखरिणामिवदुम। सर्वशस्त्रहंतंश्रेष्ठंमेरुंशिखरिणामिव। युधिगाडीवध
वानंकोतुयुदेनबुधिमार्ग। धृष्टद्युम्नश्चयावाल्मीकिमिवाद्यनशानयेत्। शत्रुमध्येशान्मुचयेवराडशनीमिव। सा
त्यकिश्चापिदुर्धर्षःसंमनोधकहस्तिधु। धंसयिष्यतिनेमेनायाडावयहितरनः। यःपुनःप्रतिमानेनत्रीहोकाततिरिच
ते। तंरुक्तंपुंडरीकाहंकोतुयुदेनबुधिमार्ग। एकतोह्यम्पदागश्चानयश्चमबाधवाः। अन्तावपृथिवीविद्यमेकनश्च
मंजयः। वासुदेवोपिदुर्धर्षयतामायत्रयाडवः। अविषह्यपृथिव्यापितहंसयत्रकेशवः। तिष्ठनात्मनावाक्यसुक्त
दामर्षवादिना। हृष्टंशाननवनीकंतिनिक्रस्यितमहं। माधुबाराणशुश्रूषकुरुणामर्षदेहिनि। शोणंकर्त्तयंवि
कलंचमहाराजंवबा। ललिकं। एतेह्यपिद्येवाहंमंभुमहंसितासथा। मार्वधर्मविदोहेतेतुल्यास्तहाश्चमरतायत्रदि
गदतगारमहन्नाटनिरग्रतः। उरुज्यगाःसुमंत्रस्तंवलंतेममशीर्यता। यद्विवनगारतमित्त्रश्चयनेमहदुताएकस्मव
बहुतावपय्या

१५५

॥ महवन्श्रोतुमिब ॥

तथाचखांडवेण्वमेवतपितामिःसाचिचक्रा अर्जुनास्मिन्मगमइत्यवयः। जातःपुत्रस्मयथास्तेहननीप्यादितांभी
मादिनिर्जन्त्याद्रयात्। विवक्षिष्यतःपांडवाः। धूमवानमिस्तस्म्यवराहिकानगतिर्यस्यमधुमव्रतिः। अकामाद्वसंयागात्
रूपोदोणिस्तथैवमइराजस्तथाशलोमधस्ता। यवमानवाः। युधामन्युतंपाथंयाधि। विरतिमात्रुप्येः। अशक्यंरथ
शाईलंपराजुमरिंदम। महंशंवाकुवीर्यकात्तवोयस्यपांडवं। क्षिपत्येकेनावागमयं चवाणशतानियः। तमांर्जुनमह
धामंमहंशेपेंडविक्रम। निधंतमिवपश्यामिविमहंसिरेमहाताय। इत्यवंचितयत्तक्रुन्नमहारात्राणिभारता। अनि
शानिःसुखश्चास्मिन्नरूपांशमवितया। ह्यायादायायंसुमहात्तक्रुन्नं। अस्पृकंवेकलदस्या
तेः। मादन्त्योनविद्यत। शमोमारावतनित्यपाथेस्मातनविग्रहः। क्रुन्नोदिसदामान्यपांडवांचक्रिमन्नर
॥ ॥ इत्युद्योगेसंजययाता॥ ॥ वैशंपायनउवाच॥ पित्रारतद्वचःशुवाधर्मराष्ट्रोत्पमर्षणाः। आधम्यवि
धुलेक्रोधपुनरावदमबवात्। अशक्यादवसविवाः। पाथाःसुरितिमद्रवात्। मन्थतितद्रयं। अत्रुनवनोराज
सत्तमा। अकामाद्वसंयागात्। ह्यानास्त्रहावनारत। उपह्यावनावा नोदवा चमाशुवत्। इतिहोयनोया
मातारदश्चमहापाः। जामदग्न्यश्चरामानः। कथा मकथयत्सुरा। नेवमात्रुपवाहवाः। प्रवर्त्ततिकदाचनाका
मात्क्रोधात्रेयालानादवावनरतर्षन। यदाह्यमिश्रवायुश्चधर्मशश्विनावपि॥
कामदेषसंयोगाचावात्। तथालोमडोहकरणात्। नावानांप्राणिनामुपेक्षया। अयेहानिन्नवेना॥

मते

उद्योग

合

देवप्रामाण्यात्तदेवेत्तमाहकप्रमाणम्यलोभमोहाद्यनावस्यप्रामाण्यात्तदेवंचानिषांविष्कमिष्यतिप्रतिवर्तिष्यते
कामयोगात्प्रवर्तिरत्रपाश्चादिस्त्वमाप्नुयुः। तस्मान्ननवताचिंताकार्येषांस्माकंशुभं। दिवेषुपेक्षकाह्ये
तश्चेष्टेष्टावितुनारत। अथविष्कामसंयागादिषोऽलोभमोहाद्यनावस्यप्रामाण्यात्तदेवंचानिषांविष्कमिष्यतिम
यानिमंत्रितःशशुक्लतविद्यःप्रशंसति। दिधदुःसकलोऽलोकात्प्रक्षिप्यसमंततः। यदापरमकान्तजोऽय्यनुक्ता
दिवोकसः। ममाप्यवपमनूयोदात्मोविदिधनारत। विदीप्यमाणवसुधंमिरिणांशिखराणिच। लोकस्यप
र्यानागजज्ञास्त्वापयिष्यामिमंत्रणात्। चित्तनाचतनस्यास्यजंगमस्त्वावरस्यच। विनाशायसमुत्पन्नमहघोरं
हास्यं। अस्मद्वर्षचवाचुंचरामयामीदनित्यशः। जगतःप्रपन्नाभीदण्डतानामनुकंपया। स्तुतितास्त्वशुभंतिम
प्रारब्धपदातयः। दिवीसुराणानावानामदमेकःप्रवर्तिताश्चाहोदिणातिषांदिशान्यामिकाः। एणिकनचित्।
तत्राश्चामप्रवर्तितियत्रयत्रात्रिकामाय। नमानकानिविषायव्यालादोतिनसंतिम। मंत्रगुप्तानिहृतानिनदि
संतिनयंकराः। निकांमवर्षीपुङ्गव्योराजुश्चिष्यवासिनां। धर्मिषोश्चप्रजाःसर्वास्तयश्चनसंतिमा। अश्चिन्यामथवा
द्यग्रीमरुक्षिसद्वृत्ता। धर्माश्चैवमयाधिष्ठात्रासदंतनिरक्षिता। यदिहोकेतसमथाःसुमहिषस्त्राउमंजसा। न
स्मत्रायादशममाःपार्थादिस्त्वमवाप्नुयुः। निवादेवानगंधर्वीनासुरानचराहमाः॥
दिधदुरपिजातवेद। मयानिमंत्रितो नमस्तस्मिन्मंत्रेणप्रशंसतिप्रणयितुमिच्छति। स्वापयाम्यविदोस्तुतेन॥ ॥

१५१

इत्युक्त्वा इति वचनात्तरं द्योधिं तं स्यात्तु धृतराष्ट्रः निन्नक र्थक इति उक्त्वा उत्तरः ॥ इति द्योधिं नवाक्षः ॥ वा
नात्मास्त्रां मया दिष्टं सत्यं मत इवामित् । यदि निध्याम्य दंशश्चक्षुर्न नवाय दिवाश्च न । तेन दिष्टं नृवं मे मित्रे र्छरिषु च न
योः । न विष्णोर्न मिति वा य इवामि परं तया नान्यथा नृत्तं पूर्वच सत्यवा गिति मां विदुः ॥ लाकसाक्षिकं मतं नमो ह
त्यं दिदु विद्युतं । आश्वासनाथं न वतः । प्राकृतं स्याद्यथा नृत्तं तस्य हं । स्याद्यनो राजन् नृत्तं पूर्वकं वाचनं । अमराच
रितं सत्यं ददात्मानं प्रशंसति । पांडवोऽश्वं मस्याश्च पांचालान् ककयेः सह । सात्यकिं वासुदेवं च आतासि
विजितान् मया । मरितः सागरं प्राप्य यथा नश्यंति सर्वे शः । न चैव तवितं ह्यति मामासाद्य संबोधवाः । पराहुदिः
परं तज्जो वार्यं च परमं ममापरं विद्यापरायो गोममत न्यो विशिष्यात् । पिता महश्च डोणश्च कुरः शल्पः शलस्तथा
। अस्त्रं युयत्सु जानंति सर्वे तन्मयि विद्यात् इत्युक्त्वा संजयं नृपः । यथैष्टं तन्नारत । तावद्वा युयुः काय्याणि प्राप्तका
नमरिदम् ॥ ॥ इत्युद्योगं संजययात् ॥ । वेवांपायन उवाच ॥ । तथा उष्टं तं मतीव पाथं विचित्रं वायं तमर्चितयिव
। उवाच कर्णो धृतराष्ट्र उष्टं प्रदोषं यन्मम शिकौ रवाणं । मिथ्या प्रतिज्ञाय मया यदस्त्रं रामा हृतं ब्रह्म मयं चरन्तात् । विज्ञायते
नास्मिन् देवमुक्ते स्तवांत काले प्रतिना स्पृतीति । महापराधे सपियन्नात तमदोषं । तद्देवगणा च शप्तः । शक्रः प्रदग्धुह्य
तिति ग्मातजाः समागरामप्यवतिमदोषिः । प्रसादितं ह्यस्य मया सनो हृत्पुष्टं यथास्वेन च यौरुषेण । तदस्ति वास्त्रं समवा

उद्योग

प्रधने सनायतौ। पिहिते यो धर्म इति ध्यामाति यास्यति ज्ञातयायं सत्यप्रतिज्ञ एव। किले स्तुपालं।
विशेषतस्मात्तमर्थोऽस्मिन्मेषनारः॥ निमेषमात्रात्तद्विषयमादमवाप्यपंचालकरूपमस्याः॥ निहत्सुपाथी नदधुत्रयोत्रे ह्यका-
नदंशस्त्रिताम्यपरे। पितामहस्त्रिष्टुते समीपे जागृत्सर्ववतारं इत्युच्यते॥ यथा प्रधमनवलेन गवापाथी इति ध्यामिम-
मेषनारः॥ एवमुच्यते तत्र वाचनीयः किकच समकालपरितबाह। तर्कज्ञानासि यथा प्रधने दत्ते दत्ताः स्तु ईतराश्च त्राः॥ य-
त्वा इव दत्तयता कृतदिक्कृद्धितीत्यनधनं ज्ञेयं। शुभिवत्तकर्मनियं तु मात्मा तु कस्त्रया विमदत्ता धवेन। याचापि वाक्किं विद-
वाधियास्तददोमहात्मानगवान्मदेः॥ नस्माकृतांतां समारवित्रां सांविक्तादता इत्यसिक्तावता यमेश्वरः सत्यं सुखो वि-
नाति सदायमात्यमीहितः प्रयत्नात्। मया दुष्टवानिह न। वारो धैर्यं दत्तयायास्यति कर्मात्ताः। वारास्यानो मस्य वकर्मा-
दंताकिरीटिनं रत्नं विवासुदेवः॥ यस्माद्दृशांतां वरीयसां वदंता रिहणां तु मुनेषां गाढे॥ कर्मा उवाच॥ असंज्ञायं ह्यस्मिपुति-
यथोक्तं तथा च दत्तया अतनामहात्मा। अदं दत्तः दुःखं वक्तुं किंचित्पितामहस्य सफलं नृणां। न स्यामि वास्त्राणि न जात-
संख्ये पितामहो इत्यतिमांसनायां। वयि प्रजा। तत्र मम प्रजा वश्यं नि सार्वत्रि विदमिपालाः॥ विज्ञापायन उवाच॥ इत्यवमु-
क्ताममदाधुषा इति वासनां स्तु वनं जगाम। नाप्यसु दुर्योधनमेव राजन्यधे ऊरूणां प्रहमनुवाच। सत्यप्रतिज्ञः कि-
लस्त

२५२

तिष्ठ

अमेनवर्षमा-
पावः॥

लोकस्य हि नीमसेनादयं प्रपति। तथा च यं तं नारं प्रयोधमारणां रूपं कथं सहेतकं शकुयात्॥ नीमस्य प्रतिराधकवात्। नदवं-
नविषाप्रतिज्ञाना मिथ्या नव विज्ञि। यदयमसुक्तप्रतिज्ञा कृतवा शान्तनवति सा दायमवसत्य जातमित्यर्थः॥ ब्रह्मा। ब्राह्मणं। आत्मा
उत्र स्यात्तानां विषाहतकस्मात्। मूहं प्रति मूह्य शिरां मिनिद्या। लाक रूपं प्रपत नीमसनात्। आवत्सका लिंगत्रय इत्ये-
षा चिद्विज्ञाति वाक्कि कच। अदं इति ध्यामि सदायारवा स दस्युश्चा द्युतश्चाप्याधराय देवगामनगवत्यनिघे ब्रह्म-
ब्रवाणाः कृतवां प्रदस्त्रं। तदिदं धर्मश्च तपश्च नष्टं वे कर्त्तव्यं। धर्मश्च कृष्णः। तथा कवा कष्टपती न इतीत्यनिहिष्य-
शस्त्राणि गते च कर्त्तव्यं। विचित्रदीर्घं स्युतात्प बुद्धिर्द्विधा धनः ज्ञानं न वैवमा। ॥ इत्युद्योगे संज्ञयमानः॥
उवाच धन उवाच॥ ॥ सदृशानां मनुष्याणां सार्वपात्रुल्य जन्मना। कथमिमां ततास्त्रया पाथीनां मत्स्य उयं दयं चानपि उ-
त्पा विदीप्य गवपरा क्रमिः। सोमन देयमा विव प्रातिन नृणां तनवा। आसुराणां धनुष्याः। शाश्वता कोशजतया। सार्वस्म सम-
जातीयाः सार्वमात्रा पायनयः। पितामह विजानीष्यार्थं विजयं कथं। नाहं नवतिनशाणान कृष्णवबाहिके। आनृषवतारं देवपरा क-
म्यसमारोहः अदं वे कर्त्तव्यः कर्त्तव्यता उवाच। सासनश्चाम। पाडवान्समारयं च दनिध्यामः शितिः वारः॥ तताराज नमदाय सौविधि विधे रिर दहि-
णो॥ ब्राह्मणां स्तुयिष्यामि गो विरनिर्दनेन च। सदापरिज्ञा विरं विष्यति ऐरावति वतं उवा-
नं ब्रवाणः॥ कृतवा रस्त्री कृतवा र। लाघवयोग्या नृणां लाघवयोग्या सुवलाघव संघानां स्वाधीनं योग्या अन्त्यामः। परिनविष्यं-
ति यरिह रिष्यति वश्यिष्यति। ह्यदोर्नृणां दमातिहकारस्य नकारा॥

असुलाघव-
योग्याः पावः

उद्योग

धु

धस्तो

विवेचयत्याहोति॥सर्वं न सं चलस्यैवात्मा॥संमाहमनात्मने॥कईव प्रतिपादनात्॥कालचक्रं संवसरादि॥
 जगच्चक्रं जंगमादि॥सुगचक्रं कृतादि॥आत्मायागनात्मबलमात्राणकर्मविनापरिवर्त्तयेता॥धनः धनः सुष्टि सं
 यतः सत्यं यतो धर्मो धाता॥होराजं वेयतः॥ततो नवनिगो विरो मृतः कृष्णस्मात्ताजयः॥एषिबीवांत रिहं चदिचं च
 रूपोत्तमः॥विवेचयतिरतात्मा क्रीडति वतना ईना॥सकृत्वा पाडवात्मनालाकसमाहयत्रिच॥अधर्मतिरतात्मा
 तादृग्मुमिव तितुता॥कालचक्रं जगच्चक्रं सुगचक्रं चक्रावः॥आत्मायागनात्मबलमात्राणकर्मविनापरिवर्त्तयेता॥धनः धनः सुष्टि सं
 लस्यचदिहृत्पोष्ट जगसस्तावरस्यच॥ईवातमगवात्मकः सत्यामतइवामित॥ईशानविमेशायागीसर्वस्य ज
 गतो हरिः॥कमरिणारमातककुकीतारा इव डर्बलः॥तनवचयनालाकात्रमायायागनाकशावः॥यतामवप्रपद्य
 तनातसुहृन्तिमानवा॥ इत्युद्योगयानसंभवे॥ ॥धृतराष्ट्र उवाच॥ कथं वमाधवावृत्तमवलोकमादिश्वरं
 ।कथमेतं न वदस्व तन्ममाचक्ष्व संजय॥ संजय उवाच॥ शृणु राजन् तविद्याममाविद्यामदीयात् ।विद्यादि
 नस्तमांति निजानातिकेशवः ।विद्यया तातजानामि त्रिद्युगं मधुसूदना ।कृत्वा रमकृतं स्विं नृतानां प्रतवाय मे
 ।धृतराष्ट्र उवाच॥ गावन्तो गोत्रकाशकिमीनित्यातजना ईना ।यथा वमनिजानामि त्रिद्युगं मधुसूदना॥ संजय
 हारायोः ।कोताशः कर्कशः ।डर्बलो हरिः ।मायायोगानमोहोत्पादनेन ।विद्यातवज्ञानं ।त्रिद्युगं सुगत्रयमा
 त्रेह्यपेन ।यथाविशुधर्मोत्तरा ।पुरुतेरूपधृदेवोदृश्यते न कलौ हरिः ।कृतादिधेवतेनेमविद्युगः परिपच्यतः॥ ॥रामः

२५७

को

व्याधर्ममावाचरणं देववपुर्हनिष्यति तदा तद्वुगमवेधना दंगहेन तस्मात्पयास्यामि ।अवकि अधेगामी ।वईयं नाचं दस॥रुषी
 कशजानाति - - - यस्वराणां नित्यं यच्च नवकाव्यं तत्त्वयं जानाति ।तमोमाह उहनाः सितावहाः ।पाणिः ।अंधेनेतावर्त्तजा
 माया न ।सवितरं ज्ञात न वयाधर्ममावाच॥इह नावाताने कृपावास्वादि यिजना ईनं॥ ॥धृतराष्ट्र उवाच॥ इयेधिन रुषी केश प्रपद्य
 स्वजना ईना ।आज्ञेनः संजयस्मात्तवारणगवाकशावः॥ ॥इयेधिन उवाच॥ जगवारेव कीडनोलाका ।अतिद निष्यति ।प्रवद
 न्कर्तुने मरत्यनाहं गच्छय केशवः॥ ॥धृतराष्ट्र उवाच॥ अर्घीणां भस्त्रिषु तस्मै गवात्पषडुर्मतिः॥ इषु ईरात्मा मानी च ।अयसा
 दवनातिगः॥ गांधर्व्युवाच॥ ऐश्वर्यं कामडशात्स वृक्षानां वामनातिगः ।ऐश्वर्यं न वि ।तदिवा पितरं मां च वारिवा ।वई
 यं डईदाजा ।तिमां वशो केन वईयं तिरुतोमी ।मामेतेन स्मर्त्ता सिववने पिबुः॥ व्यास उवाच॥ प्रियासिराज न कृष्णस्य धृत
 राष्ट्र निबोधाम ।यस्मात्संजयोऽतो यस्त्वांशे यमियोत्पात ।ज्ञानात्पषडुर्षी केशां उरागां यच्च विपरां सुभूषमाणं कायं मोक्षते
 मदतो जयात् ।विविच वीर्यं उरुषाः ।धृष्टकेतुसमाहता ।सितावज्जविधेः ।पाशोयं न वृष्टाः ।स्वके ईनेः ।यमस्य वशमाया ।तिका मधु
 ताः पुनः पुनः ।अधनेतायायेवाधानीयमानाः ।रुक्मिणिः ।एक एकायतः ।पयायेन या निमनीषिणः ।तं दृष्ट्वा मृत्युमात्यतिमत्संन
 नसकृति॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ अगसंजयमरापयानमकुतो नय॥
 यथा अंधनेता यथा अंधयस्य वशं यांति गती रोपा तात् ।तथा कामनवर्त्तयापकविना उपायन कामाणां मेनामनो यमस्य

लि

उद्योग

वशं यांति। एकायनमेक एवायनं वत्स्यत्र। पथिनिः श्रिय सगा मिनिन हिस्वर्गविक्रमने। दनतत्रापिकर्मनिदः तं यं ध्यानमात्मानं नत्र
ज्ञानदृष्टान्तेनैव हउनामहा रूपायै नादिति। एतन्नतद्वैज्ञानरूपस्य वा सुदिवसात्तस्य यं ध्यानमात्मानं नत्र मितिद शितं। अकृतं
वैरुतात्मन नावः तत्रैरुतात्मन व्यावाह। आत्मनास्ति। आत्मनः क्रिया संस्काराज्ञानाद्यप्यतापादनं नास्याया यइ। इयानियरो
विषयेषां परांतस्याहउमाहाइ। इयागामिति। उदा। तां विषयाभिपुखानां कामाविषयस्तेन सदस्या गोवि योगः अपमोदतत्रात्य
एध्यानमकतोचये। ऐतगद्यारुपीकेशं ब्राह्मयांसिद्विमुत्रमा॥ संजय उवाच॥ नाकृतात्मा कृतात्मा तं नाहु विद्या कृता इ
ना। आत्मनस्तु क्रियोपा। याना न्य इदियनिग्रहान्। इदियाणां सुदात्मनां कामत्यागाः प्रमादनः। अपमोदः। विदिमाच ज्ञान
यातिरुसंशयः। इदियाणां यमे यज्ञानवराज नतदितः। बुद्धिश्चात्मनो वउ नित्यमाय तस्त्रनः। एतस्मानविदुविषा कर्ममि
दियधरणां। एतस्मानं व एथाश्चामनं यांति मनीषिणाः। अप्राम्यः। कशवो राज त्रिदिये रकृतात्मनिः। आगमाधिगताद्येणाहवात
वप्रमादति॥ ॥ इत्युद्योगायनसंभवे॥ ॥ धनराइ उवाच॥ नृयो मे उडरीकाहं मजया वद्व्यपुत्रः। नाम कर्मय विज्ञानप्राप्तु
नावनात्मा। विदिमाज्ञानस्यानिर्दि संशयायायोत्याव तदसंनवात्तशमविषयाना पशामनिय च आत्मपरतयो विष
यस्यानिवर्तया एता बुद्धिः। ज्ञानं ज्ञानसाधना आगमाधिगताडपनिषदाधिगतात्पोगातु ज्ञान प्रकारात्। क्रियमाणान्ता वाशव
शीकृतस्तिरीकातच्छे आत्मतवितनं वप्रमादति। अयोददाति॥ यानसंभवे॥ ॥ तस्मिन्नामातकर्मणा सहितोपनिमकर्मय
ः। तद्विज्ञानेदिनात्। इदनात्॥ प्राप्नुयाज्ज्ञानयापुसुयोत्रममित्यर्थ॥ ॥

२५८

नक्ष

नावत्तनामिज्ञानेस्मरामिता वद्व्यामा निषाप्रः। एकदशज्ञानाहउर प्रमेयेत्येति। अनवचेद्यः कर्मादिनियुत्तो
रिसर्पः। वसनाचादनात्। पवित्रमाज्ञावास्पमिदं सर्वमिति श्रुतो। तन्न वसुधाहउराहवाचवाहीधैश्यां दसः। दे
वयोनिता देवाना। यानिः। कारणातस्मादेव वादिति श्रवः। हृषावाहपः। मक्कावतनः। यडकं मये पवससंजं हि
नासुवीयमवारुजदिति। ताना विस्तुः चदमितस्यादीना सुपलक्षणा। एतां वाकु प्रत्ययश्कारश्च सकारस्य। एव
मन्या स्वपिसंज्ञा सुप्रकृतिप्रत्ययविनागा दुमिय। मोनाद्यानादिति मोनं वध्मानवता त्यासुकोमाधवः गांयजगात्स
मजयउवाच॥ युतमदेवदेवस्मनामतिर्वचनं युतां यावत्तत्रामिज्ञानहमप्रामयोहिकेशवः। वसनासर्वत्रतात्मव सुखाहव
यातिता॥ वासुदवसता विद्योहैपद्याहसिमच्यता। मोनाद्याना प्रयोगाच्च विदिनारतमाधवः। सर्वतवमया वाधमधुहामधु
सूदनः। कृपिर्वाचकः। शरीयै निवृत्तिवाचकः। कृष्णस्त्रावयोगाहकृष्णानवतिसावतः। उडरीकपरधमतेत्यमह
यमवयं निज्ञावात्तुडरीकाहोहसुत्रा माकृताहिनः॥ ज्ञायामितियोगविज्ञागाहप्रत्ययः। योगाद्युत्पत्तिनिमित्तयोगादित्यवचकश्च
निवृत्तकमः। तन्मोताव ध्यानाद्ययोगाद्युत्पत्तिनिमित्तान्माधवविदीत्यर्थः। यद्ययोगादितिसंबंधादित्यर्थः। तथा च तद्विदप्रत्ययाप्युक्तः
। तदुयोगादित्यत्रात्मध्यानायोगो धकारस्य निमित्तवेनोक्त इति व्याख्यादराणीया ध्यातव्यतिरिक्तस्य तस्या नावात्। सर्वतवतया। त्वितिसर्व
तवैद्ये व्यादयो विषयाः। तव सुखमाधनेतयामधुशाहताकाः। तेषां तत्रलयात्। आसो। तेषां हतासूदताश्च तिमहामधुसूदताश्च तिम

नामहयः कृषि विनिश होतु वाचकः कथ्यते मस्या रीमिति व्युत्पत्त्या तथा यतदन्तरामकारा निर्वृति वाचकः अयं जनं विहा
य इतरां कुरलोपात् एव च कृषि पदस्थकारलोप सति कर्त्री व्युत्पत्त्यः तथा च पुरुषः सावेत कलजः तद्वत् -- नृति
हेतुः नृमिलोकस्वप्राणि सुखे म्यानाखत्मा दन्तत कर्तृत्वात् कृषो नवति ७ डरा कं कुरु डरी कां धम मस्या नमस्यतव -- स
वराः सयमना नि अयय मय ह्यर हिते तस्य नावात मवा न सु डरी कम ह्ये धम मयस्य संबंधे नवतीति छे डरी का हः --
-- स्तु जना न ईयति -- नाति जना ईनः ॥ नव्यवतना त्यतेन अपतिसवा त वलात् नदीय तत नाल्म शान्मुतो न नवति
यतः सव नव्यवते यव सवा नदीयतः सवतः स्या चेतः स्या स्या दार्पना ह्यनेहणः ॥ जजायते जनित्राय मजस्तस्या दनी कर्जित ॥ दवा
नो स्वप्रकाशवा दमाहा मादरा विडुः ॥ दवा सुखा सुखे श्रम्या ह्यो कवा च मशुत वा कुन्यां रादमी विनमवा यो कुरिति
स्मृतः ॥ अधेत द्वायान जात यस्मा तस्मा दधे सज ॥ विभागस्त्रिधा विचार्य ना वगतर्क्य देहणः ॥ कथयेनं ये दमात्मान मोक्षत
इति कर्त्री रिनद्या दन्तः ॥ तजायते जनिना पिता तथा नी कर्जित इति उता न्यां निमित्तान्या मजः ॥ दवानां स्वप्रकाशवा डदरः -- तो
रुडु वस्य जना र्थवात् ॥ दमा दाम इति दा मादरः ॥ दवा ह्यिः सुखा त क क मिति दि सुखे नाम सुखे श्रम्या दीजा ॥ मदी इति चां द
मारा दस्यो नीम ॥ उदी ॥ निघे ड दर्शनात् ॥ तवा कुन्यां विनत्री ति मा द्या वा ह्ये स्य मम दामां कुः ॥ इकारा कार श्चो दमः ॥ अधे न
दीयान जात अना दिवा त्थं इति पदमा स्य दः ॥ इयां जकारा जात शशाथ ॥ ॥

नराणां जीवानां अथ नात प्रायः हरणः ॥ सुष्टौ विश्वस्म क रातीति हरुः ॥ उपत्यंते व कुलं चंदसीति ॥ नततः सदन मेव सह
रं प्रत्येकारा तलिसत्किरंतं लिगं ॥ तत्रातिशायनतमपसकारा का स्या चो कारः ॥ असात्ता नित्यस्य प्रना वाजनक
ः सात्ता नित्यस्याप्ययः ॥ अप्ययान प्राप्तातीति व्युत्पत्त्या सदसव सर्व यरे ना द्यात अतस्व हे दसात्प्रवा प्ययहेता बुधवा
रात्प्रवर्तते एव सर्व जस्य ज्ञानादित्यत्रा पिनिमित्त उपचाराः ॥ शतपथं च स्मृति पति हि तः ॥ कामन तस्मा सता
नराणां मयना वापित ता नारायणः स्मृतः ॥ हरणा मूदना वा पित ता पि डुरुषेः तमः ॥ असतश्च सताश्चैव सर्व
स्य प्रववा प्ययाः ॥ सर्वस्य च सः राजाना सर्व मेत प्रवहेत ॥ सात्प्रपति हि तः कृष्णः सत्यमवपति हि तः सत्या स
त्ये च ग्रा विंदतस्मा सत्या पिना मतः ॥ विशुर्विक्रमणा ॥ दमो जयना जिस्सुरुच्यात् ॥ वाश्व ते दाने तच्च गो विरो
विदना प्रवाश ॥ अतवे कुरुत तत्तनामा दयात प्रजाः ॥ एवे विधे धर्म नित्यो नगवान्मु सुहरेन ॥ आगं ता दिम द
वा डरा हरां स्या र्थ मचुतः ॥ इत्युद्योग मान संधेः ॥ धृतरा इव वाच ॥ चरु स्य तां विस्प दया मि सं उय इत्यंति
एवा सु दिव समीप ॥ दिवा जमीन व उपापारण प्रकाश मंतं वदिशा दिशश्च ॥
तमत्तो ना त्प्राप्तेः ॥ अतव मसत्त्वा कसव ॥ डया दानेन विप्र मगो विरो विस्सु रिति निमित्तानं विक्रमणा त्वया पनात् ॥ श
अतवा नित्यवात् ॥ गवा गोवर्द्धन धरणे न विदना त्प्राप्तः ॥ अतव मसत्त्वा कसव ॥ डया दानेन विप्र यजा तं कुरुत तन
मा दयत तत्र स्थि रं वा दिम मा र्जन यति आशु रं स्य महि सा कुरु पांडवा या स्तदर्थ ॥ ॥

उद्योग

नारतानां मदीयानां संजयानां वसमर्चनानां प्रज्ज्यां शंकरोऽप्यप्रामाद्यो वा। बुद्धयश्चिद्विदिति मित्रदिः। परासूनां यस्याम
सूनां वाचः समुद्रवावा माश्रयं। यतीनां सुसुहृणां कलशमाश्रयसु पचाणां। नमिः पादिचक्रवत्प्रतरस्त्रितवा
इत्येतन्मार्तो नारतो नारतानां मन्वन्तानां शंकरोऽप्यप्रामाद्यो वा। बुद्धयश्चिद्विदिति मित्रदिः। परासूनां यस्याम
पासि सुद्यते मावतामकरूपं धर्मतां प्रष्टुं जयाश्वातां निहंतां क्वात्रनेशां वाणां सुसंतर्षतां विजयां सिद्धिं रो
दिकरवृक्षां सामतामहात्मानं चोदुदां वाराणं। सुवन्तं वाचमष्टशं मरुपां हस्तिप्रष्टामादयन्तं मरुयात्मा कषि मभा
तततमं विपश्चितं वाचः समुद्रकलशयतीनां। अरिष्टनेमिगरुडं सुपर्णं हरिषजां सुवन्तं मधुसूतं। मत्स्यगोक्षं पुरु
षं पुराणमनादि मध्यांतमन्तं तकीर्तिं। शुक्रस्य धनतारमजं च तित्पं परं परं परं शरणं प्रपद्ये त्रिलोक्यनिर्माणा
करं जनित्रादवास्तुराणामथ नागरहमां। नराधिपानां विदुषां प्रधनमिंद्राजं तं शरणं प्रपद्ये॥ ॥ इत्युद्योग
यानमंधि समाप्तः॥ विज्ञापयन्तं वाचः॥ संज्ञापयति यात उधमराजा बुधिशिरः॥ अन्त्यनाषतदाशा ईश्वर
जमर्वसावता अयं सकालः संज्ञापामित्राणां मित्रवत्सलं न च वदन्तं पत्रपा मियात आश्रय सुतारयेत्। वादिमाधव
न। अरिष्टोऽहं सिनो। यस्यापि तस्यारिष्टं नमि रिति। नमः गुरुड रूपं सुपर्णं सुपर्णं प्रजानां हरिहता माश्रित्य
आदिकारणं मध्यस्थितं हतुः। अतादिनाशकं तत्रा देतमत एवाति नित्यं जनित्रं जनयितारं पितरं॥ ॥ इति
यानमंधि॥ ॥

दि

१६०

मोघदपि तं हृष्टा दयं वाय्यानावाहः अनुसुं ज्येष्ठार्थयामहे। विहतांतरः प्रकाशितनावः। संजयो यदववादिष्वयः॥ शान्तिवि
रशांति। असंबंधं रूपं। वसनाः ज्ञातवाप्तन। तस्मिन् समाय। कृतनियमपालनानंतरं मस्माकं राज्यदानसं माय प्रतिज्ञा या
निर्नयां माघदपि तं। धर्मराष्ट्रं सदा मातृस्वमशमनुसुं माह। यथा हि सर्वस्वा पशुपासि हृस्मान् रिदमां तया तपांड
वास्थाः पाह्यस्यासदा ता नयाह॥ नगवाचवाच॥ अयमस्मि महाबाहो ह्यहियान् विवक्षिते। करिष्यामि हित
अवयत्वां वक्ष्यामि भारत॥ बुधिशिर उवाच॥ सुतं तधुन राष्ट्रस्य सवत्रस्य चिकारित। एतद्विषयं कलंकं समजयो मां
यदववाह। तस्मै तं मराष्ट्रस्य सा स्यात्मा विहतांतरः। यथोक्तं इत आवाह वधः स्यादन्त्या बुवत्। अथ दानेन राज्यस्य शांति म
स्मा सुमागति। बुधः पाए नममसा चरत्रा ममात्मनः। यत्तु द्वादश वर्षाणि वानह धुवि तावय। उ मनाः शरदं चेष्टां धतरा
इत्यशा मनाह। स्नानानः समाय तस्मिन् धुतरा इति पत्तो। माहात्म्यं समयं कृतं तदिनो जासणा विदुः। एते गजाधनरा
इत्स्वधर्मना तु ययपि। वयं वा सुवर्गं हि द्वाभ्यं दस्या विविशा संतं। सुयोधनं मातति हृद्राजास्मा सुजना ईने। मि प्याचरति बुधः
सत्वरं हि प्रियमात्मनः। इतो दुःखतरं किं तु यदमा बुरस्ततः। संविधुवंतं शक्नोति मित्राणां वाजना ईन। काशि निःश्रिया
वालेर्मध्ये मधुसूदन। मवतां चिवना ह्यनपेव प्रामाहता मया। अविस्मृतं हृकस्मलं माकं शीवारणावते। अवसानं वगो वि
दकं चिदिवात्र पंचमां पंचन स्नातदीपं तां या मावान गगणिवा। वासमसहिता यशुमास्मनो नरतान शान॥
मिति चिंतयि चाना हास्मनत्कवंत॥ अताताये पां परित्यागो मि। शंसेमं। मातुर्मित्राणां वा विधुवं कर्तुं न शक्यत॥

आत्मन्यवस्वाम्यं पञ्चवमसातिमवा। पय्यधिनानेदापमादा। कुलेजातास्यतिहृदस्यता। ननप्रज्ञानं दोषगुणज्ञानं। उरु
 पय्यस्वतावतः स्वदोषात्। श्रीहताउरुषस्वजावतः स्वदोषात्। श्रीहताउरुषं हति। लाभेनविज्ञातानावेदोषमादा। अध
 नचतानपि। उष्टात्माधर्तरोशे। उमन्याता। स्वाभ्यमात्मनिमर्वासावाता। उरुतरचुकि। कुलेजातस्यवृद्धस्यपरवित्रेषु
 ध्यतः। लोनेः प्रज्ञानमाहतिप्रज्ञाहतिदत्ताफिय। फाहतावाधतेधर्मधर्मोहतिहतः। श्रियं। श्रीहताउरुषं हतिउरुषस्याध
 नेवधः। अधनाहितिचर्वतेज्ञातेयः। सुहदोद्विजाः। अधुष्यादकला। हताद्यथाकल्पतत्रिणाः। एतद्धमरणं तातयन्मत्र
 पतिता। चः॥ कज्ञातायावितिवर्तनाधतमवादिवासवः। नातः पापीयसोकोविदवस्वाशं दाराबवीत्। यवनिवाघनप्रात
 नेतिनेत्रनिदृशत। धनमाहुः पारधर्मधामसर्वप्रतिष्ठितं। ज्ञा। वंतिधनितोलाकेष्टतायवधनानराः। अधनादणकधति
 नरेस्त्वलमास्तिता॥ तधर्ममर्थकामधधमप्रतिनरंचतं। एतामदस्यां प्राप्तेकमरणं विरजनाः। ग्रामायािकवनाये
 कनाशायेकप्रववजुः। उन्मादामकवुष्यति। यास्यत्यामहिवावजुः। रास्यमेकेवगच्छेति। पारधामर्थहेतुना। अपदे
 वास्यमरणात्पुरुषस्यगरीयसा। श्रियोविनाशस्तस्यनिमित्तधर्मकामया॥

नादिति। पतमवात्प्रगतमनसः। तधर्ममर्थकामचदेव्यस्यधमपुंति। नरंचाहणं। एतामदीयां। मरणाष्टदृष्टप्राप्ता
 यद्विदमत्रयामवस्तुप्रववजुहृतात्रिगताः। नाशायमरणाया। अपत्श्रियाविनाशरूपात्। मरणादतिरिच्यतस्य
 तस्याः श्रियादियस्मादसत्पुरुषधर्मकामयोनिभिन्नयज्ञादिष्टहादिवा।

नदित्यत्रचम्पर्थः। एवंचधर्मकामानावादाएतः। एरलोकेहलोकयाधृतः मरणातिरेकं दर्शयितुं। मरणास्पष्टदत्तामा
 ह। यदास्पतिधर्ममात्रुषधर्मप्राप्तं। अतमनादि। समलोकवर्त्म। लोकवर्माधराणवर्त्म। लोतत्समं सत्सर्वतुसर्वदृ
 यदस्यधर्ममरणांशाश्चतलोकवर्त्मतत्। समतासर्वतुतातानतदस्यतिकश्चन। ननथावाधतकृष्णप्रकृत्यातिहिनोजनाय
 दानश्रियं प्राप्तायाः। सुखेधितः। सतदात्मापराधनसंप्राप्तिव्यसनमदत्तः। संप्रादाहयातादवानात्मानवकथंचनानवा
 स्यसर्वज्ञास्त्राणिधनवन्तिनिवर्तणे। सातिकुधतिरुत्यानापुष्टदश्राम्यश्रयात। ततदामस्तारवेतसहृयसंप्रवृत्ति। सामाद
 वशमायत्राकूरकर्मनिषवाता। पापकर्मवयाचिवेसाकाशपापकर्मणा। तावत्सुबुधतेरुसतरकायवगच्छति। तस्यप्रवाध
 प्रजिवप्रज्ञाचक्षुरिष्यति। प्रज्ञालाभदिपुरुषः। सास्त्राणवचवेहता। शास्त्रतिष्ठः। पुनर्धर्मस्यकारंगुत्रमं। कामादिवायंप्र
 दष्टितस्यश्रानिवर्तते। श्रीमान्मयावद्वतितावद्वतिपुरुषः। धर्ममित्यः। प्रज्ञातात्माकार्ययोगवदः। मरा। ताधाम्यकरुतुबुदि
 नचपापप्रवर्तित। अज्ञाकावाविष्टोवातेवस्त्रीनपुनः। पुमात्। नास्याधिकागधर्मसिपथाष्टदस्यपिवम। कामान्नवेति। त
 वाश्चपिहनात्मानामववा। तनाष्टनववजतिमाकाशानुगपकर्मणा॥

तानांमधेनकश्चित्तदस्यतिष्ठतिकामति। तिगर्हणातिहा। मस्तुः। शोकः। मकरधर्ममकरवास्याः। हवधर्ममिव्यादि। प्रज्ञा
 विवेकः। तस्यधर्मस्यकाययोगः। कर्तव्ययोगस्तददः। ननुदिकुरुतश्चतान्यस्ववर्तित। अज्ञाकोविष्टोभवतिसक्रिया
 नावात्। नस्त्रातिविष्टवानेष्टुमात्र॥ ॥ ॥ X मकरं ननपुष्यति। मकरानरकायव X मूलनाउलिप॥ उपलि॥ X

उद्योग

नादवशिष्याय दण्डात्ता नदाय सुक्ता तदनाचमरणा धिक्पम निधमसर्वपदमल्प होषवात्तृकाति। तवतस्य मितिप्र
थमः कल्पः प्रथमः प्रकारः समन्तता सुखं सुखं स्वः। असंख्यबांधवा ईदृशा इत्यत्रयः। कपालं विद्यायां यथागता
तदिदं मयि तदृष्टं प्रत्यक्षं मधुसूदन यथाराजात्पनित्रयो वसामिव समनी रिमाः। तवयं नथियं हातुमं तन्मायन केनचित्
अत्र नोयतमाना तावधेदपिमाधुतता तत्र नः प्रथमः कल्पो यद्यतनमाधवा प्रवाता समन्तता प्रियं ताम सुवीम
हि। तत्रेष्वापरमाकाष्टागोदक मन्त्रियोरयः। यद्यं को रवा दृवाता निराशापवाहुमः। यिष्ठनः स्फुरं बद्धा अनायाः
कृत्स्नमवः। तमा मध्यवधः कार्यः किञ्चनार्थं सुगोदृशाः। ज्ञातये म्येदृष्टिषा मद्यमागुरवश्चतः। तेषां वधोतिपापी
यात् किञ्चुद्रेस्त्रिजोत्तं। मापः कृत्रियधाम्मिं वयं चक्रवंधवः। समः स्वधमो धामावाहृत्रिन्पाविगर्दिता। अहः
कपालिश्च अयो वेष्वा विपाणिजीविका। वयं वधेवजीवामः कपालं बाह्यणोर्वृतं। कृत्रिया कृत्रिं दंति मः
येमाम्पेन जीवति। आश्चानदंति दाशाहं पत्रधामा यथागतः। युद्धे कृत्स्न कलिनि तं प्राणाः मोदंति मं दुगा। व
लं उजीतिमाधर्म्ये इव जयराजयो। ताम्बेद न चताना जीवितं मरणात्था। नाप्य काल सुखं प्राप्येऽ स्व बापिय
दहा एको ह्यपि वरुन इति हं त्यकं वदवोपुत। शूरका पुरुषो हंति अयं रास्वा यशये स्विनी। जपोति वोनयो ईदृशो नो नयो
गतायं प्रकार प्रापः। वलं मेखानी तिमावायना निशास्त्रो कपालनाय। दवेड त्याद्या नावेदैव इति यावत्।

यावे

१६२

तद्येवो मयोहं हः। अपरयोगहानि किञ्च य पयानपलावते। एरं सयोनाशो मयोः। अयश्च दृष्टो मन्त्रश्च व संहन्ता। तनमदि
दिवात्कृतस्त्वपराजयजीवन एवा अंगमिन्ना अवर सुतमं। यवा यारहीनः पापा उबंधः। जेव डीखादउ रुत्र रा करप्रवादः। आ
तयो वापचयो ह्येव यथा तस्य ययो। सर्वथा वृत्तिनं सुदं को प्रन प्रतिदन्ता। हतस्य वरुषी कशसमोजय पराजयो
। पराजयश्च मरणास्य मोतेव विविध्यात। यस्यादिजयः कृत्स्नस्याप्ययथा कवं। आतातादपि नं मंति कविद स्य पराज
नाः। तस्या गवलहीनस्य उत्रा उत्रा न पत्रपतः। निर्विदो जीवित कृत्स्न सर्वतश्चोपजायत। यासं वधात क्रामं तश्चायाः के
मगावदिनः। त एव युद्धे हन्त्यत यदीया मुद्यात जनः। दवाप्य उत्रा या निसं वध नोपि नार्हन्। अत्र वधश्चोपात्रा वापुश्चाय
वशिष्यात्ता। आयो हिवल मासाय नाशम उत्रोषायत्ता। स वशिदेव यतमे विर स्यात विधिमया। जयो विरं प्रसृजति डः स्वमास्त्र
पराजितः। सुखप्रजातः स्वपिति जिज्ञासय पराजयो। जान विरश्च पुरुषोऽऽखं स्व पिति निस्पृहा। अतिर्द्वितममममम सस्य
वावमनि। उत्रा दयति यः सर्वं सुमासम विमुच्यत। अकीर्तिः सर्वं च तेषु आश्चर्याम विवधति। नदिविराणि शास्त्रं निशार्धको
लेधनापि। आख्यातारश्च विद्यात उमाश्च हि द्यात कुले। तवा पि वेरं वेरणा कश वस्त्रुपमा मति। इविवा मि र्थया कृत्स्न
पस्य उद्देशे पितस्य परसेन्यस्य। अबंधमवाहः। शेषोहीति नशेषं जउः रात्रोः। आशानव स्वातादा पमाहा। उत्रा दयती
ति। शेषा वस्त्रा नदापमाहा। नहीति। आख्यातारः। पिह वध्ना दरजातस्य कथयितारः। विद्यात न वंति। उमा उवराश्च
दिद्यातः स्त्रिकला ॥

अतः शेषनागादन्वया शेषस्यापन्नः अतः ॥ शेषात्रिप्पमात्मनां नरं चिदं संनवाति अथ स्वयं तस्यांतरं लिप्पमानानां
 तथाप्ययं दोषो विरुद्धिरूपः ॥ तदा दोषो रूपः सुरुच्यप्रतिपत्त्यागस्मरणजः स्यात्तद्विस्त्यागनः तस्याधिशोति निर्वृ
 त्तामनसामरणो न तस्य माना विच्छिदरूपवाचः ॥ मूलघातनविरतिरित्यमणानकलनिर्द्वित्रिः ॥ वादीमातन्मूलघातनः ॥ त
 न्नय एवाभिर्वर्तते ॥ आताम्यथानास्त्रिशोतिर्निर्त्यमंतरमंततः ॥ अंतरं लिप्पमानानां मायं दोषो निरंतरः ॥ पोरुषो दोषो द्वि
 लवानाधिर्दयवाधनः ॥ तस्य स्यात्तद्विशोतिर्मरणनापि वानवत् ॥ अथवा मूलघातेन द्विषतां मधुसूदनाफलनिर्द्वि
 त्तिरिद्धास्यान्नं शंसवरं नवित् ॥ यातुत्यागनशोतिः स्यात्तद्विषयवधः ॥ संशयाद्वसुचेदाद्विषतामात्मनस्तथा ॥ नव
 त्यक्तं तद्विज्ञामानाद्विज्ञातः कुलदोषः ॥ अत्रयाश्रयिणीयातनशोतिः ॥ मेवगरीयसा ॥ सर्वथायतमानानां मधुसूदनिका
 क्षतां ॥ मां प्रविष्टातुष्टं यमिदं नापराक्रमः ॥ प्रविष्टातनमात्रस्यदारुणमप्रवर्त्तते ॥ तत्तुनामिदं पातयं हि ते रूप
 लक्षितं ॥ लांशुलवालनं ॥ हृत्वाप्रतिरावाविवर्त्तनं ॥ दंतदशनिमारावस्त्रात् ॥ सुप्रवर्त्तते ॥ तत्रयावलवात् ॥ कलजिवा
 मास्त्रितदामिषं ॥ एवमवमवाप्यसुविशेषो नास्ति कश्चन ॥ सर्वथाचित्तुचितं ॥ बर्त्तलेषु बलायसां ॥ अनादरा
 विराधश्च प्रणिपातादिर्बलः ॥ पिताराजो च हृदश्च सर्वथा मानमर्हति ॥ तस्मान्मान्यश्च ह्युप्यधनराशो जनाईनः ॥ अत्रास्ति
 हततं वधमृतेवधः ॥ अहताप्यसोहत इत्यर्थः ॥ मधुसूदः प्रहृष्टावप्यात्मानाद्विषतां मधुचेदः संशयात् ॥ सं
 शयेनयदिकथं चिन्त्यात् ॥ तदा जंमात्त्वप्रतिहतकपितयसु दंतदशराक्रमः ॥ प्रहृष्टारवपराक्रमवात् ॥

एवं च मां प्रविष्टायाणां पपराक्रमवात् ॥ अकारि कर इत्याशयः ॥ दारुणां सुदंयस्य वर्त्तते तत्र सुनां मया तसु देहमात्रं स्मरानानि
 मित्रं उपलक्षितं ॥ हृदयथा तत्र मां जनामां प्रवृत्तिस्तथा पातिश्च प्रहृष्टारवतिभावः ॥ हृदः प्रात्याचारः प्रविष्टारः प्रविष्टकु
 कुरवाचुरुत्पवारः ॥ विवर्त्तनं ॥ मितुवतं ॥ नवदृष्टिः ॥ दंतानायाज्ञायादृष्टिः ॥ आरावः परुषशयकरणां ॥ नात्रवमात्रमवयाय
 वित्ततश्चाह ॥ सर्वथातिप्रणिपाताद्वर्त्तनं इति प्रमिदमवा ॥ अता अनादरवि ॥ राधे सुहमां च इति यावत् ॥ अतएतद्विर्त्तवलीय
 अवलवात् ॥ धतरा इत्यमाधवः ॥ मधुवचशमापन्नः ॥ प्रणिपातं प्रहृष्टास्य तातत्र किमन्यसकृत्प्राप्तकालमनंतरं ॥ कथम
 थात्रधर्माच्च तदायमहिमाधवः ॥ इहोस्य कृत्वेस्मि कमन्यं मधुसूदना ॥ उपास्यन्मधुमहामिवाष्टानुसुमोत्रमाप्रियः ॥
 अत्रियकामश्चातिज्ञः ॥ सर्वकर्मणां ॥ कादिकृष्णास्त्रिनस्त्राहकसर्वनिश्चयविमुहता ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥
 एवमुक्तः प्रहृष्टावधर्मराजं जनाईनः ॥ उनाया रवा वामायथास्यामि कुरु संसदां ॥ शमंतवलतेनेयं चेष्टुषदर्थमदा
 पद्यत् ॥ पुराणमसुमदज्ञं श्रितस्यात्मदाफलं ॥ मोचाययमुपाशां सरथाते कुरु संसदां ॥ पांडवानां धर्मराशेश
 सर्वादिष्टिवा मिमां ॥ ॥ सुधिशिर उवाच ॥ ॥ नमामेतन्मते कुरु यत्तयाया कुरु प्रविष्टा सुधाधनाः ॥ मृकमपि
 साडवलेषु पतदित्यवविशामनादरस्य वदयमाणावात् ॥ अज्ञातविशामतयानुसकं ॥ तस्मात्स्माकमपि बलवत
 याप्रसिद्धिस्तुमाच्युक्रमित्यर्थः ॥ तथा च हतं तस्मादापितेति ॥

उद्योग

धायन उत्पद्यत धनं नामनेकाग्रं ध्यात्वा यदेवाततः हृत्वा तथैव सोऽरुदेन परबुद्धिना ॥

न करिष्यति तव च ॥ सामंते पाणि वंक्ष्यं दुर्गो धनवशा उगा ॥ तया मध्यावतरणं तव कृष्णतरो वात ॥ तदितः प्राग
 य इत्येतादव वंक्ष्यं कृतः सुखं ॥ तव सर्वमभिमन्यते तव शोभा गमाधवा ॥ नगवाववाच ॥ ॥ ज्ञाता मपेता मत्परा ज धन
 रा इत्यपापता ॥ अवाच्या सुन विष्णामः सर्वलोक मदीक्षितं सिद्धाराज धनरा इत्यपापता ॥ अवाच्या सुन वा पि
 मम यथा ध्याः सदिताः सर्वपाणि वा ॥ कुहस्य मं सुखे स्थावे सिद्धस्येव तारुणाः अथ च वेत्तु प्रवर्तते मयि कि
 त्तिदसां यतः ॥ निहृदं यं कुहस्य सर्वानिति मेधीयात मतिः ॥ न चापि गमं न या र्थं नावतत्र निरर्थकं ॥ अर्थप्राप्तिः क
 दा विष्णो देता ता वाप्यवाचता ॥ सुधिर उवाच ॥ यत्तु म्परा वात कृष्णस्वस्ति प्राप्नुहि को रवा ॥ कृतार्थस्व ॥
 स्ति मंतवा इत्यामि उतरा गत ॥ विषक्सेन कुरुता वा नारतानूना मायः प्रान्ता ॥ यथा सार्वभुमनसः स हस्याम सुवेत
 सः ॥ आता वा सिसखा चातिवान् सो मम वशिष्ठः ॥ सोऽरुदेता विशंको मिश्र सि प्राप्नुहि हृत्वा य ॥ अस्या च चं एरा य
 वं ॥ त्वा था चि वेत्तु मा वि तं ॥ यद्यस्मिदितं कुरुते तदा चः सुया धनः ॥ वद्यदामिण संयुक्त सुपराद्य दिते ववः ॥ तत्र
 केशव नामे थाः सां च वायु दिवतरता ॥ ॥ इत्युद्योगत गवद्याने ॥ नगवाववाच ॥ संजयस्य सुत वाक्प
 वतश्च सुत मया ॥ सर्वजानाम्यतिषा पतमा च न वतश्च ॥ तव धर्मश्रिता बुद्धिस्तेषां विरा अयामतिः ॥ यदसु खं न लभ्येत त
 त्वं वक्तु मंतं वेत् ॥

१६४

निष्टिकं निष्ठां निवर्हणं जीवना वास्तवो न्यदनिवर्हणं ॥ कृतस्नेहा राजनिः सह पर्यायः ॥ प्राप्ति युक्तिः ॥ ननु को शात
 क मया युद्धे पिका र्णया नावः ॥ अलं समर्थः ॥ एतादव निमित्तं कारणं यत्तव कामं या वृत्तौ यात तं करिष्यति दुर्गो धनोः
 न चि व निष्टिकं कर्म कृत्रियस्य विशां यते ॥ सर्वजानाम्यतिषां यं ते प्रां वत वतश्च यः ॥ आकुरा अमिणः सर्वे वै वै द्यं
 कृत्रिय श्रुते ॥ जयो वधो वा संश्रामे धात्रा दिष्टमना ननः ॥ स्वधर्मः कृत्रियस्येव कार्येण प्रशस्यते ॥ तदिकार्य
 रणमा स्ता यशका एति युधिष्ठिरा ॥ विक्रमस्य महाबाहो जहि शत्रून् परंतप ॥ अतिशुद्धः कृतस्नेहा दीर्घकालं सहोषिता
 ॥ कृतमित्राः कृतबन्धा धार्तराष्ट्राः परंतपानपय्या योस्ति यत्ना म्यत्त्वयि कुरु विंशां याता ॥ बलवत्तो हि मन्ते मीमंशे रा
 कृपादिनिः ॥ यावद्यसीद्देविताना जनुय वरिष्यसि ता वा दते हरिष्यति तव कार्यं मरिंदम ॥ ननु को शात कार्येण
 त्रवधमर्थकारणतः ॥ अलं कुरु धार्तराष्ट्रास्तव कामं मरिंदम ॥ एत एव निमित्तं ते पांडवास्तु यथा त्वयि ॥ ननु तयं निको ते य
 ता वक्तु ता उडुकरं ॥ पिता महस्य श्रेण स्य विदुरस्य वधीमतः ॥ ब्राह्मणा वसाधुतां गजश्च नगरस्य वायव्यं तं कुरु सु
 र्यातां सर्वेषां मेव न ववः ॥ दानशीलं सुदुहांतं धर्मशीलं मनुजं तं यत्वा सुयधिनाराज नृपुते वंचितं वा सदा ॥ न वा यत्र यते त
 त नृशंसः सेन कर्मणा ॥ तथाशीलं समाचरे राजमा धरायं कथा ॥ बध्नास्ते सर्वे लाकस्य किं पुनस्तव नारता वापि
 तो युद्धे निवसाधः ॥ तद्ध्या श्रीस्वायतमित्येतत्प्रति संधाने तते पांडव मीमादश ॥ ता वडुकरं वनवासं दिक्त्वा शक्यो यं
 त्वयि नानुतयं तत्त्वयि न कुपिताः युद्धस्य न दुःखहेतोरवश्यं कर्तव्यत्वादि त्यागय ॥ अनुव्रतं मनुव्रतं उयधिना बलना ॥

उद्योग

सुदुष्टेति

प्रकृतौ न सिध्यति प्रकृतौ न यथासंति नाशं यथासंति यावत् तेषां डवान् प्रकृतयो न ह्यस्मात्वाः । इषत्कायेति न साध
 स्वधनिरुपाभिरुदत्तं सदा तुजाः । आद्यमानः प्रकृतः सन्नाहतिः सह भवते । एतावन्मांडवानां हि नास्ति किंचिदिह स्व
 कं । तामधेयं च गोत्रं वनदये धानं शिष्यात् । कालेन महता विद्यां न विद्यति परमवः । प्रकृतिं ते न सिध्यति न ह्यप्रकृतयो
 मयि । दुःशासनं न पापेन तदा बुते प्रवर्तते । अनाथवत्तदा दवीं यदी सुदुरात्मना । आकृष्याकरोरुदती सनाशरा
 जसं सदि । श्रीमद्राण प्रमुखतो गोरिति व्याकृताः पुत्रुः । न वता । वारिता सर्वे ज्ञातरो नीमविक्रमाः । धर्मपाशानि
 बद्धाश्च न किंचित्प्रतिदेहा । एताश्चान्याश्च यस्या वाचः सममुदीरयत् । आद्यते ज्ञातिमधेस्मत्प्रियं प्रवृत्तिं वनं
 । अतत्रा सन्मानीतास्ते हृत्वा धमना गमः । अशुकं वारुदंतश्च सनाथमा सते मदा । न धिनेत्यनंदास्तगजानो ब्रा
 ह्मणे सह । सर्वे दुर्धनेन च निदंति स्म सनामदः । कुलीनस्य वयं निदावधो वा मित्रकरिभिः । महायुगो वधो राजन
 उनिदास जीवजाका । तदेव निदंनो राजनृद्विनिदंनौ रयत्रयः । निदितश्च महाराज प्रियं सर्वराजनिः । इ
 षत्काये विधस्तस्य यस्य चारित्र्यमीदृशं । प्रस्कंदेन प्रतिष्ठं चिन्मूलं हवदुमः । वध्यः स र्यद्वानाथः सर्वलोक
 स्य दुर्मतिः । जहो न त्वमसि त्रयमाराज निविचिकिषायाः । सर्वथा त्वं कर्मचेतश्चेतवममानद्य । यत्तं पितरि नीके
 वप्रणिपातं समाचरेः । अहं तु सर्वलोकस्य गत्या वेसा मि संशयं येषामस्ति विधाता वाराज नुर्धेनं प्रति । मध्ये रा
 । प्रस्कंदेन मध्याशिकया पारस्करादिः । अतिष्ठो ह्येयचितः । विनश्चिन्मूलं हत्यर्थः ।

१६५

तदितरयाश्च शिफः । यथाऽन्यप्रयत्नवेद्यः । विधीना बोधुकमेतस्य चरितं न वेति प्रतियोरुषिकान् इतरपुरुषसा
 ज्ञामहं तत्र शान्तियोरुषिकान् पुराणान् । न वसंकीर्तयिष्यामि ये वनस्य वृत्तिक्रमात् । बुवतस्तत्र मेवाकं धर्मार्थमहि
 तं हितं । निशम्यार्थिवाः सर्वे नाता जनयदेश्वराः । त्वयि संप्रतियस्यते धर्मात्मा सत्यः । वागिति । तस्मिन्नाधिगमिष्य
 तियथा लोनादवर्त्तते । गर्हयिष्यामि चिद्विनं यो राजानयदेश्वरि । इदं बाला लुपा न्दाय चातुर्वर्त्यममागतो ब्राह्म
 विद्यावमानस्वनाधर्मं तत्र लप्स्यसे । कुरुष्वि गर्हयिष्यंति धृतराष्ट्रं वयार्थिवाः । तस्मिन्लोकपरित्यक्ते किं कार्यं स
 वशिष्यते । हते दुर्धने राजन्यदन्त्यक्रियतामिति । यो धावाहं कुरु सर्वत्र युष्मदर्थं महाययत् । यतिषो प्रशंसक
 हुं न कथिष्ये च वेदितं । कौरवाणां प्रवृत्तिं वगत्वा युधाधिकोरिका । निशम्य विनिवर्तिष्ये जयाय तव नारता । सर्वथा यु
 द्धमे वाहमाशंसामि परेः सह । निमित्ता निवसवाणि हृष्टा प्रादुर्भवन्ति मासृगाः । शकुंताश्च वदंति धोरं हस्यश्च
 त्वयि निशम्य सुखे वधोराणि रुपाणि तथैव वाग्निर्वर्त्मान् कुरुष्वति धोरं रुपाणां तदुभयात्मा कुरुष्व रुद्रा । धरोना
 त्वदनु प्राप्स्यं वानकः स्यात् । शत्रूणि यत्र कवचान् यथाश्च नागानूयाश्च प्रतियादयित्वा । यो धाश्च सर्वे कृतनिश्च
 यास्तं संवत्तदस्य शूरये सुयत्नाः । सांशानिकं ते यदुयाजनीयं सर्वं समग्रं कुरुतं नारद । दुर्धेनो न ह्यनमद्यदाउ
 धारणात् । हते लोकपरिशेगे न हन प्राये । युधावतारिका युधावतारा । न चेन्नयदीहांतक आगतं सदा नैतद्व
 नीतिशेषः । एवमुक्त्वा लोकादिदेयकप्रतियादयित्वा सजीकृत्य ।

वतारिका
यावः

नयित्वा

उद्योग

मगवद्याने॥ समाचारः अवहरति॥ निर्गुनिहुरवाक॥ हेसाऽथाकोशकः॥ अयावीनोवियरीतः॥ ज्ञानीअपिंडान्
जीवंस्तचित्तद्वयेनेकं चित्तं॥ यत्नेपुरस्तादभवत्समृद्धं दुतेरुतेपांडवमुख्यराज्यं॥ ॥ इत्युद्योगेनगवद्याने॥ ॥ नीम
मनउवाच॥ ॥ यथायथेववर्णनिस्यात्कुरुणामधुसूदन॥ तथातथेवनाथेयामात्मयुदेनमीषये॥ अमर्षीजाव
संरंभः श्रेयोदधीमहामना॥ नोयंदुयैधनोवाचः॥ मान्निबिन्समाचरः॥ प्रकृत्यायायस्तत्त्वश्रुत्वावतामुदस्तुनि
॥ एष्यमिदमस्तु कृतविरच्यमादवे॥ अदीर्घदर्शीनिहुरीहृषाकूरपराक्रमः॥ दीर्घमसुरातयश्चयायात्मा
निकृतिप्रिय॥ श्रियातापिनमज्येतनविजयास्वकंमत्तं॥ तादृशेनसमः कलमत्येपरमदुकरः॥ सुहृदावा
चीनस्तत्कधर्मी॥ प्रियाहृत॥ प्रतिहंत्येवसुहृदावावाश्चेवमनांसिच॥ समन्तुवशमायनः स्वभावाडुहिमास्वित
॥ सुभावात्पापमत्येतित्तरोश्चनइवोरगः॥ दुयेधनस्तुशरीलः॥ सर्वथाविदितस्तव॥ यबीलोयस्वभावस्वय
हलोयत्पराक्रमः॥ पुराप्रसन्नाश्चकरवः॥ सहपुत्रास्तथावयं॥ इन्द्रज्येष्ठाहवाहूममोदमानासंबाधवाः॥ दुयेधि
नस्त्यकोदेननवितामधुसूदन॥ धन्यतेकिशिरायादेवनानीवकृतावति॥ अष्टादशमेराजानः प्रख्यातामधुसू
दन॥ यममुद्विबिडुजतिरुसुहृदश्चमबाधवान्॥ असुराणाममृदनांज्वलतामिवतेजसा॥ यथयथिकालधर्म
सुहृदोमित्राणि॥ बांधवान्संबंधमात्रमाज॥ यथयथिकालेसुरेभ्यो धर्मस्ययथिगमनकाले॥ ॥

१६६

पुगांतेसत्यपुगांते॥ अमुदामीहतिः॥ स्यान्मित्रीतावन्मासु॥ उदासीनपिहतिः॥ यथाकुरुनि॥ महस्यातथा॥

हिहयानामुदावर्तीनीयातांजनेजयः॥ वकुलमालजंघातांरुमीणासुधनोवसुः॥ अजबिंदुः॥ सवीराणांसुराष्ट्राणांरुष
र्धिकः॥ अलर्कश्चवलीहानां॥ वनेषुश्रुमहोजसं॥ बाहुः॥ सुंदरवेशातादीप्ताकांतः॥ नीवानोद्योतमूलकः॥ हयश्रीवोवि
दहानाः॥ पुरुषाः॥ सहजश्चदिमस्यानांधवीराणां॥ वधजः॥ वारणां॥ इवसातांमुकुदातांविगाहनः॥ रामश्चतंदिवेगाना
मित्येतकुलपांसतां॥ पुगांतेस्मैरुसंभृताः॥ कुलेकुपुरुषाधमाः॥ अव्ययंतः॥ कुरुणांस्यापुगांतेकालमंभृतः॥ दुयेधि
नः॥ कुलागारोजधन्यः॥ यापुपुरुषः॥ तस्मान्मुकुशानिर्वृथाधमार्धिमहितं॥ हिताकामानुबंधवकुलेनीयं॥ सुप्रपराक्रमा
अपिदुयैधितं॥ कलमविधवयमधश्चरा॥ नीचेतुत्वावुयास्यामोमासुनोभरतावृशदः॥ अमुदाशीतिहतिः॥ स्याद्यथा
नः॥ कुरुनिः॥ मह॥ वासुदेवतथाकार्यनिकुरुननयः॥ स्पृशेत्॥ वाच्यः॥ पितामहोदयोद्वेष्टकलमसासदः॥ नानुरागम
स्तुमोनाचंधातराष्ट्रः॥ प्रशाम्यता॥ अश्रुहमेतच्च॥ बीमीवांराजाचिवप्रसंसति॥ अर्जुनोतिवयुदाधीनयमीहिदयाजु
ने॥ ॥ इत्युद्योगेनगवद्याने॥ ॥ विशयायतउवाच॥ ॥ एतत्तुत्वामहाबाहुः॥ केशवः॥ प्रहसन्नीवा॥ अहृतपूर्वभीमस्य
मादीवायहितं॥ वः॥ गिररिवलभुत्वंतवीतत्त्वमिवयावाक॥ मत्परासाजुः॥ शोरिः॥ शाऊधवाहकोदरां॥ संतेजयं
स्तदोवाग्निमतिरिष्टेवयावकं॥ उवाचभीममासीनं॥ रुययानियरिहृतं॥ ॥ नगवानुवाच॥ ॥ त्वमत्यदासीनमेतयु

उद्योग

सुखं चोद्युक्तं। अस्मिन्नेनाग्निमहोत्सवमस्तुता। अतदिदं सुकोया वेदिनः। अरुणं संकापरिकुजनिवतमयनिवादि

इमेव प्रमेसवि। बधानिनेदिनः। करुणाधारीष्टान्मिमीहियुः। न च स्वपिष्टिनागधिभुजः। शोभेयं रंशधोरामशातासुवा
तीसदाकाचप्रतापसे। निःशुसन्निवर्त्तनेन संतप्तमस्तुता। अथवा तमनामीमसधुमइव यावकः॥ एकैतितिष्ठ
सन्नाशेन गतं इव दुर्बलः॥ अपि त्वं चेत्तिष्ठ न संतप्तं तेन हि होजनाः॥ अरुणं संकापरिकुजनिवतमयनिवादि
इत्यदि। कितिमीमनिष्ठनन्यरिधावसि। तस्मिन्नेनाग्निमहोत्सवमस्तुता। अतदिदं सुकोया वेदिनः। अरुणं संकापरिकुजनिवतमयनिवादि
यिनेदसि। अकस्मात्समयमानश्चरदस्यास्मिन् रुदनिवाजाचो मूर्धनसाधाय चिरमासेषमीलितः॥ तु कुट्टिचुनः
कुर्वन्नाष्टिचैदेशनिवा। अनीकुरुदस्येमीमसर्वतन्मस्तुकारितं। यथापुरस्ताद्विवाहयेने शुक्र सुवर्णा यथा
वपश्चात्तिष्ठको कुर्वन्त्येतिरस्मिन्मातु। यथासत्यं वृवीम्येत्तन्नास्ति तस्य व्यतिक्रमः॥ हेता हेगदया म्येत्तु ध्येधि
तमधमर्षण। इतिस्ममधोना वृणा सत्येनालनमेगदा। तस्यने प्रवाम सुविदियनेद्यपरंतया। अहो बुधानिकाका
णि शुद्धकाले उयस्ति। वेतसाविप्रतीयाति यदा नीमीमविंदति। आह्वयार्थं निमिहानि विपरीतानि यश्यसि॥
स्वप्नांते जागरांते वत्समात्स्यमिहसि॥

तिसंबंधः॥ कियमिनिवसमि। शुक्रं तेजः पश्चान्निष्ठको सुकैतल्लोकः क्वं
मेरुः पथ्येति वेष्टयति। सद्या तदेतत्सत्यं वृवीमि। निमित्तानि वस्तुस्फुरणदीप्ति। स्वप्नांते स्वप्नांते जागरांते स्वप्नेनेव
सीत्यर्थः॥

१६७

वित्तता

अनित्यं विनाशि। बलाचलं चंदलं। अन्यातागामि चंचलवाची वलावलराहः। अथला अस्ति प्रज्ञानं आत्मनः। समाधानतः
अहोनाशं मासकिं वित्तं सुंक्तं। वड्वात्मनि। कश्मलेना निपजो सितततविकृतं मनः। उद्यपि तत्तद्वयं मनस्ते प्रति सी
दति। अरुणं संकापरिकुजनिवतमयनिवादि। अतदिदं सुकोया वेदिनः। अरुणं संकापरिकुजनिवतमयनिवादि
हीलाशात्मलेरिव। त विषामे धिक्कृतौ बुद्धिर्गवावा गिवमावुमी॥ मनां मिमांशु पुत्राणां मुक्तयेत्यत्र वा निवा इदं मेम
ददाश्च यो पर्वतस्य वमप्यणं। यदा हं प्रतापे था नीमासनां संववां सदृहा स्वाति कर्माणि कले जन्मवना रता। उन्निष्ठ
स्वविषादमाकृष्यावीरस्ति गानवा। न चेतदुत्तरुपांतयते लानिरिंदम। यदोजमानजनतित्तत्रियो नतदश्रुता॥
इत्युद्योगे प्रगवाद्याने॥ विंशमायन उवाच॥ ॥ तायाको वासुदेवेन निपत्य मन्त्रुरमर्षणः॥ सदश्च वत्समाधा
वच्चः प्रापे तदंतं रं॥ नीमसेत उवाच॥ अन्यथा मां विक्षीर्षत मत्पश्या म न्यासमस्तुत। प्रणीतना वमत्पथ्य सुधि
सत्यमरा कर्म वज्रिहाशा दसवं मदीर्घकालं सहायितः। उत बालान्न जाता मित्रवक्रद इवास्त्राव। तस्मादन
निरूपा निवाग्निमां त्रं ममर्षसि। कथं हि नीमासन मां जाने कश्चन माधव। ज्ञया दृष्टिरूपाण्यथा मां व कु
मदसि। तस्मादिदं प्रवक्ष्यामि वचनं हस्तिन रना आत्मनः पौरुषं वेव बलं वनसमं परे। सर्वथा नाय्य कर्मैत
कोरवान्प्रचीति आधीरिउ। मिहत्सु सत्त अथांति न वात। प्रणीतना वं निष्पीतानि प्रायां कादस्त्राव॥

न

उद्योग

किं मां जानहि शोधयति यस्मात्प्रेरसायेर्वचने। एरुषिसप्तशोकादितिर्बिंशतिमिव॥ विकर्षतं विनिघ्नतं रूपया
त्यं सास्त्रयमात्मनः॥ अतिवाद्यपविहस्तुवक्ष्यामि बलमात्मनः॥ एष्ये मेरादसा रुषययोगमत्रिमाप्रजाः॥
अचलेवाप्रतिष्ठवाप्यनंतसर्वमातारो। यदीममहमाकुक्षेममयातांशिलेऽव। अहमातनितुल्लयां बाज
म्यांसवराचारापश्येत्तदंतरेवाक्षोर्महापरिधया रिवायएतत्पाप्युच्येतनंतं पश्यामि हरुषं॥ हिमवांश्चसमुद्रश्च
वज्रीवाबलतिष्ठय। मयानिपत्रत्रायरबलमास्वायतत्रयः॥ युद्धाहं नृक्षत्रियासर्वीनयं। डवेधीततायितः॥ अ
धःपादतलेतितातधिष्ठामि नृताला। नद्विन्तातिजानासिममविकममच्युत। यथामयाविति किं तस्माजानो वरा
गाः कृताः॥ अथमंचेन्नजानासि हर्यस्येवोद्यतप्रना॥ विगादे बुधिसंवाधे वेस्यासमांजनाईत॥ किं मां जानहि शुरुषेः
वरां प्रितिमिद्वेन्नयत्। यथाह्यतिबुद्धीम्यतद्विधिमाधिकंततः॥ इहासि बुधिसंवाधे प्रहानविशामदनि। मया प्रण
नाम्नातंगात्रयिनसाद्विस्तथा। तथानरानन्तिकुक्षतिघ्नंतं त्रियर्पनात्। इहा मां च लोकाश्च विवर्षतं वसवगशतमेसा
दंतिमजानो नमोऽप्येते मनः॥ सर्वलोकादतिबुद्धास्तत्र नयं विद्यते मम। किं विद्यति प्रमाकिं तसो हृदमेवेतरूपयामधु
सूदने। सर्वास्ति तिहेमं स्तेजान्मास्मनो नरतानरात्॥ इत्युद्योगेन गवद्याने॥ नगचाउवावा॥ नावं जिज्ञासमाना
हृदययादिदं मुबुवत्। नचाहोपात्रपाडित्याश्रकोधोत्रिविवक्षया। वेदाहंतवमाहात्म्यमुततवेदयहंत। उतते
नितिहे। नोरुहादेव तितिहयाएवामववकुमिहया॥ ॥

१६८

आ

धर्मस्य वस्तुनो देवो पुरुषं हृदयमासन्निधयस्फलं प्रतिकस्य प्राधान्यमिति जिज्ञासंतः। एषां यं कुर्मः। आदौ देवमनंतरं। पौरुषं
देवं च प्रायाजकमिति वा। विधराता वाक्। विदेवं क्वचित् पुरुषमिति वा तव्यवदस्य तिनतिश्चिंत्यतिमात्रं प्ररुषकारः। स एव प्र
रुषकारः। ततः। पौरुषं कस्मिंदिग्धं। फलवत्। विनाशा। विनाशकः। परिहृष्टानितिश्चिंत्यति पौरुषकस्मात्। पौरुषस्य सुना
तदकस्मिन्। तत्रापरिभवाम्यहं। यथावात्मनिकल्याणसंज्ञावयसि पांडुरासहस्रप्रणामात्पतत्ययि संज्ञावयस्य हं। यादृशचक्र
लिजन्मसर्वगतानि प्रजितानि। बहुमिच्छसुहृदिश्च नाम त्वमस्मितादृशः॥ जिज्ञासंतादृधर्मस्य संदिग्धस्य हाकादरः। पर्यायेना
धवस्यति। देवमात्रं प्रायाजनाः। स एव। तद्वत्। आदिप्ररुषस्यार्थमिदं। विनाशि। पिस एव। स्य संदिग्धं कस्मि पौरुषं। अ
न्यथा परिहृष्टानिक विमिहीषदं जिनिः। अन्यथा परिवर्तता। यगाश्च मरुद्वतः। सुमंत्रितं सुनीतं च न्यायतश्चोपपादितं।
कृतं मातृस्य कं कस्मि। दावनापि विरुध्यात्। देवमप्यकृतं कस्मि पौरुषाणां विहन्यात्। ज्ञातं सुस्मृतं तथा वर्षं दुत्पिपा
सि च नारता। यदप्यदिष्टं। तवस्य प्ररुषस्य स्वयं कृतं॥
तं सम्यगारश्च न्यायात्ता सुकेरुत्यादितं निश्चितं कृतं निष्पादितं। देवतं प्राकृतं
स्मिणा विरुध्यात्। अफलं क्रियत्। अधुना त्वं तमफलं प्राप्स्यसि। तदाह। अकृतं स्वयमनुत्पादितं। अतएव। तदं प्राकृतं कर्ममात्रं। अर्चकं कर्मका
र्यं ज्ञात्वा। तस्मादिषा वारजलादि संपादके तपौरुषाणां विरुध्यते विफली क्रियत्। एवं देववि। राधि। पौरुषस्य अकृतं निराकाराति। यदप्य
स्वयं कृतं प्ररुषस्य पौरुषं प्रावारादि तदिष्टं। तवस्य तस्य भवति। तदवतस्मात्प्रावारा विराधो दुःखो त्यतिर्भवति। अस्मात्ति नावः॥

उद्योग

दिष्टं देवनावंनावः सन्तस्मिन्सदिष्टनावाः ततता दृशा देवाः च यथा एव प्रावारादि कंठु रुवेण कृतमपि धीनमपनयति अतः
स्त्रापि न हि द्यतिलक्षणं लक्ष्मि व्यज्यत फलमावतिलक्षणं देवं तर्हि कुरुषुकारं च मप्रवर्तितव्यमेव देवादेव फल
मिह रत आद्याला कस्य सर्वस्य कर्मणाः कुरुषुकारादप्यत्र देवना न्याता वृत्तिना न्येस्त्र प्रवृत्तिर्जन्यात देवस्य प्रवृत्त्य
विषयवात् कवलमुपादशादिना कुरुषुकार एव लोकः प्रवर्तिततत्र च एवं बुद्धिरता फलमावाति बुद्ध्या उपपादशजनि
तया प्रवर्तित प्रवर्तीता तदा त्रुपस्थिता देवना वये मं र घे कुरुषुकारस्य फलं स्यादिति एवं कृतबुद्धिर्दवजं कर्मणां फ
नस्मादुपपादधश्च विद्याततत्र लक्ष्मि ॥ ला कस्य नान्याता वृत्तिः पादवात्प्रकर्मणाः ॥ एवं बुद्धिः प्रवर्तते फलं स्यादित्यत्र
या एव कृतबुद्धिस्मत्कर्मस्वेव प्रवर्तीता ना सिद्धो व्यथा तस्य तमिहोदयमश्नुते तत्रैयमर्थमात्रा ममी मस्मन् विवक्षिते
निकांतसिद्धिर्वक्तव्या रात्रिभिः स र मं दुग ॥ ना विप्रहाण रात्रिः स्यात्तथा ना वदियर्थये ॥

लमिति ना स्ति प्रवृत्तिस्तत्रैव स दृवतीत्यत्राणां देवा लिख च यपितत्र प्रवर्तितव्यमिति निष्पादिन बुद्धिस्मत्कर्मस्वेव प्रवर्तते न देव
सतस्य कर्मणो सिद्धे कलानावे न व्यथा तसिद्धो न रूप्यति ता देवदेवमेव लोपानमिति निवर्त्य प्रकृतियोजयति तत्रैयमिति मात्रा दव
धरणा मिति नाना र्थः ॥ अत्र लिङ्गव्यत्ययादर्थमात्रा व धरणा मित्यर्थः ॥ निकांतसिद्धिः संयोग कर्मणां देवा त्रुक्त्वा यथा तस्य बुद्ध्या
न्यादिति अतिप्रणा तो विस्तारिता रस्मि स्त्रजो यस्य विप्रदमात्रे डरितियावत् तदा हितस्यानेन प्रकारेण प्रवृत्तस्मन्वति ॥

१६५

उत्पद्येति लक्ष्मि फलवर्गविषादः स्वं ज्ञानिमवसादं कृते त्याज्यात् तस्या सांख्यप्रसूत्या तानार्थमिच्छना वप्रकारांतरानावा
नसुखं विधेयमिति श्रोत्रानधतरा इममोपपाद्य प्रशमा ययतिष्य इति ॥ धृनराग्र्य ॥ ऐकामा अहं यं ता स्यामिति अन्यथा दमविषु
विषादमवेष्टाति वाप्येतमर्थं वीमिता श्रोत्रे धतरा इत्यसमापं प्राप्य पांडव ॥ यतिषो प्रशमं कर्तुं यु यदर्थमहाप्यश शमं
चेन्न करिष्यति न दानं तया शममा च वतां चकृतः कामास्त्रपां चाथय उन्नमं ॥ तचेत्तदतिनिविश्यं तना सुपप्यं निमवच ॥ ऊरवो
सुहमवावधोर कर्मा न विष्यति अस्मिन्नुदनी मा म न वयिभारः समाहितः ॥ धृज्जुनेत धर्मा स्यादो दय इत मो जेतः ॥ अहं
यं ता बीन सो र्नीविता मं दुग सति ॥ धंत जया स्पेष्ट कामा न हि दुहन कामये ॥ तस्मादाशं कामा ना दं ह को द र म तित द ग द तः की व
या वा वा त ज म्म समादादिपं ॥ ॥ सुद्योग न ग द्यात ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ उक्तं बुद्धिधिराणो वया व द्वा व्यं जना र्त्नं ॥ त
व वा सं तु म शुवा प्रतिना नि परं तया ॥ नैव प्रशम मत्रं म न्या स सु करं प्रजो ॥ लो ना वा ह त रा इ स्या द न्या काम सु प स्थिता त ॥ अफ
ले म न्या स वा पि कुरुषु स्य य रा क्र मां न वां त रा णा क मां ति पो रु ष णा फ लो द य ॥ त दि दं ना षि तं वा कं त या च न त या ये व च त ॥ ना च
त द व द्वा म मा ध म पि किं च ना किं च त म्म न्या स कृ त्म म्मा क म व सा द कं ॥ ऊ र्व ति त षां क र्मा णि य षां ना स्ति फ लो द य ॥
अपव ॥ तदा हं न हि दुहन कामाय स्वयं या दु न हि ने चामि ॥ ॥ वा सु दे व वा कं ॥ ॥ देवा वा प्रति कृत देवा त्क ता यं र तं
त्र मि त्या द्या न वां त रा णा ति ॥ क मां ति वा कृ ता ति ॥ ना षि तं त्र मा य या य था यी ॥ ॥

५४

२०

मयि

उद्योगकारानप्रधनमिति। कृतपिकर्मणि फलाद्विनात्। तत्राप्यायथा शेषप्रकृतमस्माकं न वतासदितानामसाध्याना
वात्॥ तदहतादहनादहनास्माकं फलप्रापणं असाध्यमलन्यमपीति इत्यर्थः। कुरुः स्वजनकपापं प्राक्तनं वा। अस्मिन्
स्मासु मन्यास॥ यन्नास्मिपि फलं न संतावयति॥ तदपि पापनास्माकं विराधनयप्यमिहान्ताह॥ कुर्वताहितं वाक

संपाद्यमानं सम्यक्कर्मसफलं नो। मतथा कुरुवर्तयथावर्तयतावत्यरे॥ पांडवानां कुरुणां च न वाप्युपय
मः सुहृत्। सुराणामसुराणां च यथावत्प्रतापति॥ कुरुणां पांडवानां च प्रतिपक्षेति रागमय। अस्मद्विमतमवस्थानं मन्ये
तवतुङ्करा। एवं कारयतामतिकार्यं तव जनाईन। गमता देवामवत्कुरिष्यमिजनाईन। विकारितमयान्यत्र
फलं तस्मिन्वीरुडरात्मनि। न विष्यति वत्सर्वमथातव विकारितं। शमंति। सदेवातास्मिन्तव वायविकारितं। वि
कर्ममाणायः कामस्य वत्ससमायुक्तः। तस्मादतिदृष्ट्या तव धर्मसुतवोधवः। येन धर्मसुते दृष्ट्या न साध्या रूप
मर्षिता। यत्राप्यप्यतोपायधर्मिधर्मधुम्दनाउपायतदृशं सततं रुताड्दृतिदिविना। कथं हि सुहृत्प्रो जाताः सन्निमे
उधुवर्दर॥

मणिपायानि कुर्वति फलानावमिति। त्रायः॥ यथानास्ति फलोदयः। फलयोग्यता तस्मादस्मान्निःफल
संवेद्याप्येः संप्रदायान् उरुषका। रागफलसंपन्नं क्रियमाणं प्राक्तनं सफलं स्यादवतथावत्स्थानं तु प्रवृत्तिर्निफलति
मन्वावित्रय। यथापरेः सदेवातिना वत्समरूपं। अन्यविकारितं मरणं। उरुः। अथ॥ ॥ वा॥ ॥

समारुताष्टतन्निर्गीतानिश्चायतगतः। सुख्या फलवताष्टतानाशामनकारोत्तमुदेना। सनामति। नामसंतावतायां। सम्य
कपांडवसुवर्तिनिति। सन्तावितमिति। नमजायत बुद्धिर्बोजुष्टमिवापरसंतावितमित्यर्थः। यथान बुद्धिर्जायत। कर्मणा

समारुतानि वार्त्तिप्राणत्यागसुपस्थितानि। अधर्मिणजितानि। दृष्ट्या वानप्रवृत्तितांस्तथा। वधतां मम वास्मिन्निजातासो सुयो
धनः। नचेत्तदुत्तममिवाथं यद्विकारिणि। क्रियाकथं सुख्यास्यान्वृटनाचतारगावा। अथवा मन्यासज्यायावध
स्तिपा मनंतरा तदवकि यनामाशुन विचार्य मत्तुय। जानामिदियथा तन। पदी पापबुद्धिना। परिक्लिष्टा मनाम ध्ये तव
तास्यापमर्षितं॥ मनामसम्यवर्त्ततपाडावप्रितिमाधव। ममसंजायत बुद्धिरुत्तमो जमिकोपार। तस्याद्यमन्यासु सुकं
पांडवानां दितेषु च तानदाशु कुरुवास्मिन् यत्र कार्यमनंतरं॥ ॥ सुद्योगतगवद्यानि॥ ॥ एवमवाचुवाच॥
एवमेतन्महाबाहो यथावदसि पांडवा पांडवानां कुरुणां प्रतिपक्षेति रागमय। सवीद्विदं समापते वीरसो कर्मणोर्दयोः
सेवदिरमवचुडं कर्मणो वीरपादितं। कृतवर्षा सुकोत्तयजातु निर्वर्त्तीयत्फलं। तत्रोपापोरुषं सुपुरासकं यत्र कारितं।
तत्रवापि कुरुपुत्रोपणं दिवकारितं। यदि वंतिश्चित्तं बुद्ध्या शर्वैरपि महात्मनिः। देवे वमात्रां चैव संसुकं

दयोः पात्रेनेडजनि कयो॥ रसवदित्यंतं ताशु कुरुदं हारा दृष्टवितं कर्मणा। उरुषकारणावपीदेव कर्मजन्यां। आस
कं वीजवपते। यत्र कारितं। योरुषाणि प्याद्या। शापणमवप्रहादिना। संसुकमायातां॥

लोककारणं लाकहितसाधनं । दिवं न वतां नाग्यमविद्यमानं । यदितद्वानशकं अत्यवधिमाद्यं चिरुषकारविताध्याह । स
 एति । मातृवंशः सपरिवारः । प्रणिपातनस्य स्य कुं राज्यं नवाद्यः । तादृशवनायाग्यः । तथापि सुधिष्टिरादशाद्व्यातः ।
 लाककारणं । अद्विदितकरिष्यामि परं चरुषकारतः । दिवं न वतां नाग्यमविद्यमानं । यदितद्वानशकं अत्यवधिमाद्यं चिरुषकारविताध्याह । स
 विडम्वीति । न हि संनप्यत तन तथा हृष्याकर्मणा । तां वा पिबुद्धिपापिष्टां दईयिष्यं त्यमं विगाः । वाकुनिस्तपुनश्च ना
 ताडः शासनमथा । महिमागेन राज्यस्य नशमं सपुप्यति । अंतराणावधपाथमातृवंशः सुयाधनः । तवापि प्रणिपातन
 तं कृमिचिनिधर्मगद । याचमानश्च राज्यं सन पदा स्यति डम्वीति । ननु सत्ये सतदा चोय सुधिष्टिरासना उक्तं वायाजतं यत्रुध
 म्मं राजेन नारत । तथा पापसुतसर्वं न करिष्यति कोरवः । अस्मिन्नास्मिन्मागे सो लोकवधो न विष्यसि । मम वापि सव
 धो हि जगतश्चापि नारत । यत को मारके ह्ययमाव विप्रकृता सदा । विप्रलुभं वरिणं नृशमन दुगत्मना । नवोपगामने
 पापः प्रियदृष्टा सुधिष्टिरा । अमरुवाप्यहं तन चकृत पाथी नरितो । नमया तद्गृहीतं च पापं तस्य विकीर्षितं । जानासि हि मया
 बाहो वमप्यस्य परं मते । प्रियं विकार्यमाणं वधस्मै राजस्य मामपि । मजानं प्रस्य चास्मानं मम । चेव परं मते । अजातनिदमा क
 स्मामदं कुनाया निशंकसा ॥

त्यावायनसुधिष्टिरासनमित्युक्तं । अवाच्यवाहउरुक्रमित्यादि प्रायाजनं । शम
 रुपां च कृतवडयकारणी अनिशंकसाकोनादेशमंकारयिष्यामाति यातामां प्रतिवाच्यमुदिशति ॥ श्री ॥

यच्चापि परमं विधानं विहितं विधिनानिर्मितं दिव्यं दिवि न वंद्यो धिना दयो न वदितं न व्याडिति तथा च कथं परेः सदशमं न वेत्ता
 शासमेना वयामि संकल्पिता वधा इति निश्चिताः । लवराः कृणोत लवेल वेहराणां कृणा ननु द्यो न प्ररुद्यो न वति । दया च वध्या च
 यच्चापि परमं दिव्यं तवाप्युगतं त्रयाः । विधानं विहितं पाथं कथं शर्म न वेत्परेः । यच्चाचामयाशकं कर्मणा वापि पांडव ॥
 कुरिष्यं डव । करिष्यत इह माथं नवाशां सत्रां मं परेः । कथं गा ह्यरा सुको नितं च स्मिन्नाहिते । याचमाना पिनाप्यणां सव
 अरगातिध्वनि । तदेवातपरा ह्यरायरां संकल्पिता वधा । लवराः कृणोत लवेल वेहराणां कृणा ननु द्यो न प्ररुद्यो न वति । दया च वध्या च
 मं राजस्य शासनं । सनायं तस्य नृपस्य कर्मणा यद्विडरात्मनः ॥ इत्युद्योग नमो वदो न ॥ नकुल उवाच ॥ उक्तं व
 कुविधवाक्यं धर्मराज न माधव । धर्मजे न वदात्यनमुतं चि वेदत स्या ॥ मत्तमा ज्ञायरा तश्च नीमामने न माधव । सगमा वड
 वीर्यं वर्यापितं माधवात्मनः । तथैव कालानुतिनापि यडकं तस्य याचुतं । आत्मनश्च मृतं वा स्मृतिं मृतं तस्य सक्तं । सर्वमिदं
 तिकम्यजाद्या परमं तं नवा । यस्यासकांतं मान्यथा सक्तुयाः । उरुषो नृम । तस्मिन्नास्मिन्निमित्तं हि मते न वति क्वाव प्राप्
 कोलमवाप्या रुमं कायं मरिदम । अन्यथा चिंतिता ह्यर्थः पुनर्न वति साम्यथा । अतिसमताया लाके नराः । उरुषस नृम ॥
 अन्यथा बुद्ध्या सन्नस्य सुवनवमिषु । अदृश्ये धनं धाकृसहस्रं पुनरन्यथा । अस्माकमपि वा । स्त्रियवान विहरता ।
 न संकल्पितः । संनवा लाके ख्यापनाय ॥ नगवद्वात ॥ तस्मिन्नास्मिन्निमित्तं हि मते न वति प्रतिक्रान्तकालं त
 कालाचितं नृमं शक्यं न वचकार्यं । अदृश्ये धनं ज्ञातं वा मवमश्नु । दृश्ये धिदानी ॥

उद्योग

नव्यायतनकुध्येन विवर्तते विपरीतं

तदा न तथा प्रत्ययोगे यथा संघतिवर्त्तते। निवृत्तवनवासान्नः शुद्धाचारसमागताः। अत्रौदित्यौ हि मासमास्तुत्य
सादा जनाईन। इमा हि सुखव्याघ्रानवित्पवनपोरुषाः। आत्रास्त्रात्राण हृद्धानव्यथेदिदकः। उमात्रा मनवात्कुम
मध्ये तंसां वृत्तं नयोत्रं। सुया दक्यं यथा मादानव्यायत सुयाधतः। सु धिष्टिरं नीमासनदीन सुं वापराजितं। महाद
वंचमां विवर्त्तं चरमं वाकशं। सात्य किंच महावीर्यं विराटं व महात्मजं। इमदं व महा मात्यं धृष्ट द्युमं व माधवं। कात्रि
राजं च विक्कां तं धृष्ट केतुं व सुदितं। मांसात्राणि तदुत्तम्यः प्रति युध्येत का सुधि। मनवानमना देवसाधयिष्यत्संवाया।
इष्टमर्थं महाबाहो धर्म राजस्य केवलं विदुरश्चिदनीमश्च द्रोणश्च महाबाहिकः। अयः समर्था विज्ञातु सुच्यमाना स्त्रिया महे॥
तच्चिद नमो नयं निधनराई जनाधिपं॥ तं च पापममाचारं महा मात्यं सुयाधतं। आनावाधस्य विदुरश्च वक्ता जनाईन
। कमिवायं विवर्त्तनस्था पायतां तं वन्मति॥ ॥ इत्युद्योगनगवद्यात॥ ॥ महादेवा उवाच॥ यादत कथितं राज्ञो
धर्मिणमनातन॥ यथा च बुद्धामवम्यात्र याकाप्यमरिंदमायदिप्रशम मिच्छेत् करवः पांडवेः महा तथा पिबुद्धं द
शाईयो जायथाः महादेवतेः। कथं बुद्ध्या पांवाली तथा कलमनागतां। अवधेन प्रशाम्यत मम मनुः सुयाः धाताय
दितीमा कुं ना कलमधर्म राजस्य धर्मिकः। धर्ममुक्त्

नद्याः

१७२

धर्ममुक्त् ज्यते ता ह बुद्धमिवांसि संयुगे॥ ॥ सात्य किरुवाच॥ ॥ सत्यमाह महाबाहो महादेवो महाबुति॥ दुयेधितवधेशंति
सत्यकोपमनेमवेत। न जानामि यथा हृद्वा वीराजित धरावने। तवापिमसुरुद्धतो दुः खितान्नेदयं पांडवात्। तस्मान्माही
सुनः शूरो यदाहरणं कर्त्तुं। वचनसवीया धातां तत्तुलं पुरुषोत्तम॥ ॥ विशयायन उवाच॥ ॥ एवं वदति वाक्यं यु
युधाते महात्मनि॥ सुनीमः सिद्धता दो नूयो धातां तत्र सर्वशः। सवि हि सवीता वीरास्तद्वः प्रत्य पूजयन्। माधुमा धिति वि
तय हर्षयं तो युयुजव॥ ॥ इत्युद्योगे नगवद्याते॥ ॥ विशयायन उवाच॥ ॥ राजसुवचनं शुक्लाधर्म धर्मिहितं हि
तं। कल्लादा शाई माः शीनू मबवी। वाक कर्त्तिना। सुता दुयदराजस्य सुमिताय तमूर्द्धजा। संभूज्य महादेवं स सात्य कि
वनहारया। नीमो सनं वसं शात हृद्वा यरम दुर्गताः। अशुभं कर्त्तुं वाक्यं सुवाचे दं स नस्वितं। विहितं तमहाबाहो ध
र्मजसुधुसुदन्। यथा तिरुतिमा स्थाय वं चिताः पांडवाः सखात्। धृतराई स सुत्रेण सामात्येन जनाईन। यथा वसं ज
योराजो मंत्रं रदसि आवितः। युधिष्ठिरादा शाईन ह्यापि विहितं तवायथोक्तः। संजयश्चैव तत्र सर्वश्रुतं सया। यवान्ता
तदीयं ताग्रामा इति महा बुते। अविस्तुलं ह कस्तुलं माकं दी वारणा वतं। अरसानं महाबाहो कं विदवात्र पंचमि। इ
ति दुयेधितो वाच्यः। सुहृदाश्चास्य केवा वीता वापि ह्ये करो वाक्यं सुवाक कल सुयोधनः। युधिष्ठिरस्य दा शाई श्रीमनः संधि

उद्योग

प्रतिस्मासितुं प्रनियक्तया स्मातुं समर्थमस्य धर्मजो जनवत्। प्रसन्नं यं न तं नयते न वयं च स्त्रीयाः॥

सिद्धतः॥ अथ दानेन राजस्य यदि कस्तुभेधनः॥ संधिमिति न कर्तव्यं तत्र गत्वा कथंचन॥ शङ्क्यति हि महाबाहो पांडवः
संजयेः महा धार्तराष्ट्र बलं शौरं कुवं प्रतिस्मासितुं। सहिष्णात्मानं हि सास्त्रान् दानेन शक्ये धीमनु कश्चन। तस्मात्तेषु
न कर्तव्या कृत्याने मधु सूदन। सामा दानेन वा कस्तमेन शक्यते शत्रवो कव्यस्तेषु दंडः स्या जीवितं परिरक्ता। त
स्मात्तेषु महा दंडः कृतव्यः॥ किं प्रमथ्यता त्वया विवमहा बाहो पांडु विस्मह संजये॥ एतस्मर्थं या धीनां तव विवयश
स्करं। क्रियमाणं तवे कस्तुभेधनं च सुखावहं। कुत्रियाया बलमास्त्रितः॥ अकिं त्रियो बाहो शार्दूल धर्ममनुतिष्ठता। अ
न्यत्र ब्राह्मणानां सर्वपापेषु वस्तिनात्। गुरु हि सर्ववर्त्मानां ब्राह्मणः प्रसन्नाग्रमुक्त्वा यथा वध्यं वेदो वध्यमाने जना
ईना। सर्वधर्म्या वधे ह्येति धर्मविदो विदुः॥ यथा त्वानं सृष्टो देवदेवः कस्तनथा कस्तुभेधनं पांडविः महाशार्दूलः संजये
श्रीमहाबाहो॥ पुनरुक्तं वदस्वामि विप्रं ते राजना ईना। कातुरी संतिनी मादकृष्टि व्यामस्तिकश्च नासुता दुर्दरा जस्य
वेदी मध्या कस्तुभिता। धृष्ट दुश्मनगती तव कस्तुभिया सखी। अजमी टं कृतं प्राप्तां स्तुषां पांडोर्महात्मनः॥ सहिष्णी पांडु
पुत्राणां यं वदसमवर्त्मानां सुता मे यं च मित्रीरे। यं च जाता महारथाः॥ अस्मिन्सु रथे कस्तुभेधनं तव धर्मतः॥ मादक
शार्दूलः शार्दूलः परिक्षिप्तसत्तांगता। यस्ततां पांडु पुत्राणां त्वयि जीवति केशव। जीवतु पांडु पुत्रे शुभं चानेष्टथ हस्ति

१३३

विधीयतां प्रवर्त्ततां॥ मृदु संहारं समाकृतमपि हृदु। हजिनायं कुटिलायं। सुदर्शनं दर्शनीयं॥

शु। दसी भूता स्मिया पातां सता मध्ये वस्तिता॥ निरमर्षे धेवेष्टेषु ह्येष्टमारेषु पांडु सु। पाहि मामिति गोविंद मनसा धिति
तोसि मे। यत्र मां न गवाना जाशु शूरे व्याकृतमब्रवीत्। वरं हरीष्यं वाति वराहं किमतासि मे। अदासाः पांडवाः मंडु सर
थाः सायुधा इति। मयो केशव त्रिभुक्ता वनवासा यकेशवा त्रायस्व पुंडरीका कस्तुभेधनं ज्ञातिबंधनां न वदं कस्तु
भीमस्य धृतराष्ट्रस्य चोपमयोः॥ स्तुषा नवा सिधमिरेण मादं दसी कृता बलान्। धिक् कया धीमधु कस्तुभेधनं ममेन स्या
धिक् कस्तुभेधनं यत्र कुत्रिधिनं कस्तुभेधनं मयि जीवति। यदि ते ह मनुयाद्य यदि ते स्ति कया मयि। धार्तराष्ट्रेषु विकोयः
सर्वः कस्तुभेधनं॥ विवराय यन उवाच॥ इत्युक्त्वा मृदु संहारं हजिनायं सुदर्शनं। सुनीलमशितायां गीसर्व
वैगंधाधिवासितं। सर्वलक्षणं संयत्नं महा तुजगवर्धनं। केशव केशवरो ह्यहं वामेन याशिना। यस्माद्दीपुंडरी
का कस्तुभेधनं गजगामिनी। अशुभं सी कृता कस्तुभेधनं वनमब्रवीत्। अयं ते पुंडरीका कस्तुभेधनं शसनं कारा दुतः॥
मर्त्यः सर्वं कायं पुदारवां संधिमिबता। यदि नीमा कुनौ कस्तुभेधनं संधिका सुको। यिना मे यो ज्यते ह्येः महं पु
त्रिर्महाराथे॥ यं च विवमहावीर्याः पुत्रा मे मधु सूदन। अस्मिन्सु पुरस्कृत्यो मात कुरुनिः महा पुः शासनं तुजं
त्रयामं संलिनं याशुगुं वितं। यद्यहं तं न यस्यामि का शान्तिरुदयस्य मे॥ नयो दरा दिवशीणि धृती कं त्यागतानि मे॥

उद्योग

अतस्संदुःखं तद्वीची नृनिव ॥ ॥ धनियार्थं धारणीयं मनामयमनाशः ॥ एतद्वचनं तव धर्म्यं ॥
निधाय रुदये मत्सु प्रदीपमिव पावकं विहीयति मे रुदये मीमांसका वत्स्यपीडितो यो यमस्य महाबाहुर्दर्मसमनुययं
निःस्तुत्का बाधुमत्तेन केवेनायतलोचना ॥ रुदोदकत्वा कोयं सत्वरं बाधुगुरुदं सतोपीनायतशोणी महिना वसिष्ठ
रनिः प्रदीपनमिवास्तुक्तं सुवंतीवारिनेत्रजं ॥ तामुवाच महाबाहुः केचनः परिमात्त्वयन् ॥ अविगदुदयसकलेन
दनीनीरनस्त्रियः ॥ एवातनीरुतेति निहतशान्तिबाधवा ॥ हतमित्राहतबलायेषां कुक्षामिमाविनिः ॥ अहं वत्स करिष्या
मिमीमां कुनयमिः सह ॥ युधिष्ठिरनियोगेन देवाश्च विधिनिर्मितान् ॥ धार्तराष्ट्राः कालयज्ञानां च कृण्वन्ति मे वरः ॥ शोष्यते नि
हता नृमैश्च शृणुता दनीकृता ॥ वने हि हिमवातिलो मे दिनीवातथा फलेत् ॥ द्यौः ॥ यतव स न कृत्रान मे मोघं ववो मवे
त् ॥ सत्यं ते धृतिज्ञाना मिह स्मिबाधो निरुहता ॥ हता मित्रा नृश्रिया युक्तान विगदुदयसेयतीत् ॥ ॥ हस्तुद्योगे नगवद्य
ने ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ कुरुणामद्य सर्वं धाम नानु रुदनुत्तमः ॥ संबंधी दयितो नित्यमुसये यदुद्योरपि यांड
विधातृराष्ट्राणां धृतिपाद्यमनामयं ॥ समर्था धरा संविद्वक्तुमर्हसि केचन ॥ त्वमिनः सुडरीका कुरुयो धनमहर्ष
णः ॥ इत्यर्थं नानरं ब्रूयात्तद्यच्च ममित्रदत्त ॥ त्वया धर्मो धिमुक्तं च दुक्तं ॥ विवमनामयं ॥ हितं नादास्यते बालो हि
स्य वशमेव ति ॥ ॥ नगवातुवाच ॥ ॥ धर्म्यमस्मद्विदं विवक्तुं रुणा यदनामयं ॥ एवशास्यामि राजानं धृतराष्ट्र

१३४

अमीत्यथा प्राप्नुमि वया ॥ मित्रतारादि मित्रयोगिने ॥ कौमुदे कार्तिके ॥ कौमुदे को जागरा युक्ता यो लिप्ता स्यात् ॥ ततः
ममीत्यथा ॥ ॥ विशंयायन उवाच ॥ ॥ ततो वयेत त्वमसि सूर्ये विमल उज्जते ॥ मित्रे धुक्ते संघाते मृदुर्विदिवा
कर ॥ कौमुदे मासिरेव तं वारं दत्त हि मागसे ॥ मही तस्य स्य सुखे काले कल्पः सत्ववता वरः ॥ संगत्याः पुरातिषोषावाचः ॥
रावश्च सूरुता ॥ ब्रह्मणानां प्रतीतानां मृषी सा मित्रसावः ॥ कृत्वा यो वीरि कं कृत्य स्नातः ॥ शुचिरलंकृतः ॥ उयतस्ते विव
संतयावकं वज्रनाहिनः ॥ रुध्रं संघृष्टं ॥ अलस्य बाहू स्नानमिवाद्यव ॥ अग्निं घृदक्षिणं कृत्वा यत्नं कृत्याणमग्रतः ॥ त
स्य निशा यव वनं यांडवस्य जनाहिनः ॥ शिनेर्न द्वारमासीनमस्य नाशमसात्य किं ॥ रथश्रेय यत्तांशं वशुं कं वगदयाम
ह ॥ उया संगायुसक्यस्य सर्वं घहरण निव ॥ दुर्धनो हि दुष्टात्मा कस्यश्च महसौ बलः ॥ नवशत्रुरवज्ञेयो दुर्बलो विवर्ती
यमा ॥ तत्तत्समस्तमासाय केचन स्य पुरस्मर ॥ प्रसक्तयेजि यिष्यंतोरथं वक्रगदानृतः ॥ तद्दीप्तमिव कालाग्निमाका
वागदवाधुगं ॥ सूर्यो वदुःकोशाभ्यं वक्रात्मा समलंकृतः ॥ अर्धघाते सुचंद्रे शुभमस्येः समृग प्रक्षितिः ॥ पुष्पेः सुविविधेः
त्रिमणेरनैश्च सर्वशः ॥ तरुणादित्यसंकावां हृदं वारुदक्षिणि ॥ मणिहर्म विविगं सुधुज सुयता किं ॥ सूर्यस्करमना धुयं वि
या प्रपरिवारं ॥ यशो धुम्रत्यमित्राणं यदुनांतं दिवर्द्धनं ॥ वाजिनिः ॥ शोषसुग्रीव मेघपुष्पवलाहके ॥ स्नातिः संपा
धृतिज्ञायस्त्वत्वा वचनं यांडवस्य दुर्धनशेहं चरिष्यतीति ॥ वज्राकारं यद्विणमिव अर्धतमधुनि गतं तं अर्धं शदिनि
कृत्तिमे ॥ सूर्यस्करं सूर्यकरं ॥

३२

आचमः पातवन्तः॥

उद्देश्य

गगाधर्षिर्धर्मजस्वजेयामधुसूदनः। इत्युक्त्वा माधवं तत्र राजमधो युधिष्ठिरः। अत्र ज्ञाता निवसेत्कृष्णकृष्ण
 प्रदक्षिणा। वृत्ताविवर्तनीयः सखायं पुरुषर्षिनः। अत्र वीत्यरवारघ्नदाशाहमपराजितं। यदस्माकं विने
 हतेपुराविमवतिश्चापः। अर्द्धराज्यमपगाविद्विदितं सर्वराजसु। तद्विद्वद्धारमगतमकृत्या नवमन्य
 च। वियमस्यात्महावाहसुयोरत्नदत्तो नयात्। अतश्च दत्तया कर्त्ता धनैरगोत्रपाये विद्वत्। अतैर्मैक
 रिष्यामि ह त्रियाणां जनाईत। एवमुक्त्वा पांडावनः समहृष्य ह्रकोदरः। मुकुमुकुः कोधवशात्प्राविषते रया
 डकः। तदपमानश्चकोतयः प्राक्काशन्महता रवात्। धनजयवचः शुवां दपोन्मिक्रमना नृरा। तस्य तत्रिन दंष्ट्र
 वासं प्राप्नोत धचिन्तः। तादना निवमवाणिशकृत्प्रे मुस्रुहुः। इत्युक्त्वा कशवतव्रतया चोक्त्वा विनिश्चयः।
 अत्र ज्ञाता निवसेत्। रिष्यजनाईत। तत्र राजसुमर्बुनि हात्र पुजनाईत। दृष्टमप्यागमहृष्टः। त्रि
 सुयी वकाहनः। तदया वासुदवस्यदाहणा कणा प्राचादिता वपयानमात्रे सुखि वश्यमाना इवो वरः। तथा
 पश्यन्महा वाङ्मयी मधुनि कशवः। वास्या श्रिया दीपमाना स्त्रिता व्रतयतः पथि। सोर्वा र्यात्समिति
 वाधजनाईत। तथा वक्राष्टमी सर्वा नमना घत हाजयत्। कश्चिन्ना क उक्त्वा लकश्चिह्नमः स्व उष्टितः। वास
 णानां त्रयो वसाः कवित्ति। एतिशा मता। तन्यः प्रयुक्तः तां हाजा प्रोवावमधुसूदनः॥

तीर
१७६

[illegible]

उद्योग

जायत किंचन प्राज्वलनमये राजवृक्षे विषमकपता उपदयानाञ्चक्रं प्राप्तिवचनं जलं तमः सह
 तमया सोमं वज्रगदिदं तथा तदिष्टा राजस्य जायतस्मरगुता प्रादुरासीत् तदा च हः खरा रीरन दृश्यते
 सर्वशुभराजं चेष्टावत ददुतमिवातवत् प्रामप्रादु स्मिन्तु रंवाता दक्षिण पश्चिमः आरुजनाणां ग्राह्यो
 न्यरुषो जति तिस्रस्तनः यत्र यत्र ववासीयावती तपश्चिन्तारता तत्र तत्र सुखे वा सुः सर्ववासीत्यदक्षिणं ववर्ष
 उष्णवर्षं च कमला निचरुरिष्टाः समश्च यथा तिष्ठुः खो व्यापत कुशकंदकः संसृता बाह्याणां गीर्तिः स्तत्र तत्र
 सहस्रराः अर्चते मधुपार्के अथ सुनिश्चय सुप्रदः तं किं तं महात्मानं वान्यः पुष्पिः सुगंधिनिः स्त्रियः पश्चिममाग
 म्य सर्वं हत हिते रतः सशालि मदनं रम्यं सर्वं सस्य समाहितं सुखं यस्मिन् धर्मिण मत्पगा हत र्वना पश्यन्तु कृप शुभ्रामा
 नं म्या हृदय तापणा नः पुराणि च व्यतिक्रामन्नाङ्गा विविध भतिवः नित्यरुहाः सुमनसो नारते रभिर्गहिताः नो
 दिग्माः परवक्राणां व्यसना नामाका विदाः उपलब्ध्या दयाग म्यजना सुगति वामिनः पश्यति हंत स्मृति ता विष
 क्येन दिदृश्या तसु सर्वसुनामानं ममि मिडु मिषं प्रभुः अर्चयामासु रवै हि देशा तिथि सुयस्विताः एकस्मिन् लसमा
 साद्य कशवः परवीरहा प्रकाश रिग्मा वा दित्यव्या मिविलो हिता यतिः अवती र्य रथा नृगहि वा शोचयथा वि

२७७

धिः रथामाचनमादित्रय संध्या सुविश्रान्ता दारुकोपि दयानुक्ता परिचर्य च शास्त्रतः सुमाच सर्वं योक्ता दिवुक्ता वि
 तानवा सुजना अथ तासु उत सर्व सुवाच मधुसूदनः सुधिशिरस्पर्काम्पा र्थमिदं वयमाह कृपां तस्य तन्मतमाजाय
 च कुरुगवमथ नराः सगो नवानपा ना निष्ठरा वेति समाकं यज्ञा तस्मिन्प्राप्तमप्रक्षता सुयश्चा मत्र बाह्याणां दृष्टाश्च
 य्याः कुलावाङ्मा मंता बासी हस्ति सुयस्विताः तन्निगम्य महात्मानं रुषी कशामरिदमः इजां च कुरुयात्पायमा
 शां सं गतं सं सुताः तं पुत्रं मिवा दशा दं सर्वलोक सुप्रजितं त्ववदयं तावत्प्रमाति रन्न वंति महात्माना तान् सुतुः
 कृतमिच्छुक्ता मन्त्रं च यथा हंतः अन्त्य रं चिन्ता व र्मानि पुनराया अदिबतिः सुप्रहं नो जयिवाच बाह्याणां
 स्त्रव केशवः सुक्ता विसदतिः सावैरवसेतां स पां सुखं ॥ इत्युद्योग नगवद्याने ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथा
 इति समाजाय प्रयात्र मधुसूदनः इतराश्चो जवी दीप्पमः वीर्यवान् महाबुजः शोणं च संजये विव विडरे व महा मतिः
 उयो धनं महा माय हृष्ट रोमा बवादिदः अहुतं महदाश्चर्यं श्रूयत कुरुनेदनः स्त्रियो बालाश्च वंदाश्च कथय
 ति गृहं गृहं मकृत्वा च दत्तं चान्य तथे वा न्य समागताः पृथग्वा राश्ववती तत्र चारु समा सुवा उपाया
 म्पति दोगा दे पांडवा पराक्रमीः स नो मान्यश्च शून्यश्च सर्वशामधुसूदनः तस्मिन् दिवा त्रालोक स्पृष्टता
 नामा आरादिमः तस्मिन् च निष्ठवा यं च प्रजा विजय माधवे संमान्यतां न रथेषः सहि धर्मः सनातनः इति

दिसुखायस्यादसुखः स्यादश्नितः ॥ मेवेद्युष्यतिराशार्ह उपचारे शरिरे मः ॥ कृत्वा सर्वानि प्रायान् प्राप्यामः सर्वराज
 सुतं स्युषा धीमहि वसं विधुः परं न पमना ॥ यि विधीयंते सर्व कामसमविता ॥ यथा प्रातिर्मदावा होस्ते विज्ञाये
 ततस्मिन् विद्या कुसुमा धारक शवा नीममन्यासा ततो भीष्मादयः सर्वे धृतराष्ट्र जना धिये ॥ ऊचुः परममिच्छुः
 पुत्रं यत्ताम्यतश्च ॥ तथामनुमतं ज्ञात्वा राजा डयो धनस्तदा ॥ मना वासूनि रम्यानि प्रादुसुयवाक् ॥ माता रजो सुदे
 वाश्चरमणीयं पुत्रा गताः ॥ सर्वे रत्नममाकीर्त्ताः मनाश्च कुरने कदा ॥ आसना निविचित्राणि युक्ता निवि विधेय
 णि ॥ स्त्रियोगं धनं लंकारान् रत्नमणि वसनानि च ॥ पुण्यं तत्र पातानि नो ज्यानि विविधं ति च ॥ मात्या निच सुगंध
 नितानि गन्धदोतत ॥ विद्यापतश्च वासा धर्मनायामेव कस्तुल ॥ विदधे कौरो राजा वक्ररत्नं मनोरमा ॥ एतदिक्षमिव स
 र्वदेवार्हमिति मातुषं ॥ अथैव धृतराष्ट्राय गता डयो धनस्तदा ॥ नासनाः कदाचः सर्वे रत्नानि विविधं ति च ॥
 ममाक्षेपदाशादुपायो कुरु स पतत् ॥ ॥ इत्युद्योगः समाप्तः ॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ॥ उपज्ञप्यादि
 दक्षं नृपाया तो जनाईत ॥ वक्रस्तूलनिवसति सव प्रातरिदिष्यति ॥ आकृकानामधिपतिः पुराणः सर्व सव
 तो ॥ महामतामदावीर्यामिहामाज्वा जनाईत ॥ स्फोटस्पष्टस्त्रिराजस्य नत्तगो सा चमाधवः ॥ त्रयाणामपिलोका
 नां नगवान्प्रपितामहः ॥ वृष्णधकाः सुमनसायस्य प्रजासुपासत ॥ आदित्या वसवामरुद्रा यथा कुदि हृदस्यति ॥

नेईपालांगलदंडः तममदं ज्ञात्वा च उवाच रमैष्टौ गजरत्नका गता वा अत्र वरा ॥ पश्चाद्बुराण्यवां ॥

तस्मिन् जनां प्रायास्यामि दाशा हीयमहात्माना ॥ पत्युस्तव धर्मज्ञतामक शयतः शुणु ॥ एकवर्त्तेः सुहृदां गो
 वीक्षि जातेर्दयो ज्ञामे ॥ वक्रस्तु कान्तायास्तस्मिन्नेका दस्यामि पाडरा ॥ नित्यं निजान्माते गानीया वंता न्यहारिताः
 ॥ अष्टावृत्तमकेकमष्टौ दस्यामि कोरव ॥ दासामि सप्रजातानां पुत्रानां रुक्मवर्द्धमां ॥ ज्ञातमस्मि प्रदास्यामि दामाना
 मपिता वतः ॥ आविकं च सुसस्यामि सदस्त्राणि दशाष्टव ॥ अजिनां वसदस्यामि धीनदे शो ध्रुवा निव ॥ तामप्यास्मे प्रदास्य
 मियावददति केशव ॥ दिवारा मोचनात्पुत्र सुतसा विमलामणिः ॥ तमप्यास्मे प्रदास्यामि तमप्यर्दति केशवः ॥ एकेना
 तिपतत्यक्राया जना निच उहं ॥ यानमश्नुत रा सुकंदा ॥ प्यतस्मे नदप्यं यावति वादना न्यस्य यावंतः पुरुषाश्च ॥
 तताश्च पुण्यमप्यास्मे ताज्यं दास्याम्यदं सदा ॥ मम पुत्राश्च पोत्राश्च सर्वे डयो धना हाता ॥ प्रसूयास्यंति दावा ईराथि मृ
 णिः स्तुलं कृते ॥ अलंकृताश्च कल्याण्यः पादे रवसदस्त ॥ ॥ वारसुरव्यामहा नागं प्रसूयास्यंति केशव ॥ नगरादपि
 याः कश्चिदुमिष्यंति जनाईत ॥ इह कन्याश्च कल्याण स्त्राश्च यास्यंति नाहता ॥ सखी पुरुष बालं वत गम्यं धुसुदने ॥ उह
 सेतामहात्मानं मातुमंतमिव प्रजा ॥ महाधजपताकाश्च क्रियंतां सर्वतो दिशः ॥ तलावमिहो विरजाः घंथास्तस्य तिचा
 ये जात ॥ ॥ ॥ शासनस्य च दंडयो धनदहाहरं ॥ तदद्या क्रियंतां हि प्रसुसष्टमलंकृत ॥ एतदिरुचिराकारैः प्रसा

उद्योग
जाति

सर्ववृत्तरमणायां मायं ड जालं अतस्तत्तथा कथितं नृपवचनं ॥
दिरुपशो नितं शिवं चरमणां च सर्वं बुद्धमहाधनं सर्वमस्मिन् राहुरं ममुदयो धनस्य व ॥ यद्यदतिवा स्त्रियस्त
त्रेयमसंशयं ॥ ॥ इत्युद्योगनगवद्यानं ॥ विडर उवाच ॥ राज्ञश्च ब्रह्ममस्तथा सिविलोक्य स्यापि सनमः
सना विस्मयसंमतश्चापि नारत ॥ यच्चामवगतं ज्ञयाः यश्चिमेव्यसि स्थितः ॥ शास्त्रावाप्तुप्रत का वा सुस्थिरः सुविगार
सि ॥ लखा ॥ शशिनिनाः स्यात्पम हो म्मिरिव सागरा धर्मस्त्वयितथा राजनिति वारु मितः प्रजाः ॥ मदेवना विनो लोको
युगो धैस्तव पार्थिव ॥ गुणानां रूपा नित्यं प्रयत्नस्त्वमवोधवः ॥ अर्कवधति पद्यस्तमोत्या ह ऊना नराः ॥ राज्ञश्च ब्रह्ममस्तथा सिविलोक्य स्यापि सनमः
य सुहृद ॥ यश्च सुप्रियाः ॥ यश्च मित्र मित्रा यरा जत्र तिथाय वज्रा एतदप्य वदशाईः ॥ यश्चिमीम पि वाईति ॥ ननु व धर्म
सुहृत्पतस्य वा प्रिय कारणात् ॥ एतदिष्ठ मित्रं स्यात्स येनात्मानं माल ज्ञा मायेषा मत्प मविनद्या येन इति दिशि ॥ जानामि
चत्सं तं राज्ञश्च ब्रह्ममस्तथा सिविलोक्य स्यापि सनमः ॥ पंचपं व लिप्यं तमाम कात्र पांडवां पान न्निदिष्टमिति स्यात् ॥ सत्त मन करिष्यमि ॥
यनतु मदा बाहुवां सियं वं जि हायसि ॥ अतन चान्नुपायेन पांडवस्यो विनिमसि ॥ नच वित्रेन शको मितो द्यमन
गदया ॥ अन्यो धने जया क ह्युमत तत्रैव वा मिति ॥ वेदक सस्य माहात्म्यं विदास्य हृद रक्तितां ॥ अस्याज्य मस्य जानामि प्रा
णा सुल्यं धनं जयं ॥ अन्यं कुं नादयां इत्यादित्यत्यादाव सच नात् ॥

ने

जा

१७७

नपिष्यति न स्वा करिष्यति ॥ उपाकुरु उदरादशः कालस्तथा र्वनायासुकः ॥ युक्तिमादा मं स्यताति ॥ अत्यम वशा उना संशको ॥
अन्य कुं गतं संप्रश्ना त्रि शिष्यति जनाईनः ॥ यश्च स्य प्रियमा तिथ्यं माता दस्य महात्मनः ॥ तस्मै क्रियतां राजन्माना होमो
तनाईनः ॥ आ शो ममानः कल्याणं कुरु नात्यति कशवः ॥ आयति व राजनार्थ नत दवा स्यात्पाकु रुशम मित्र ति दाशाईस्त
वडा यो धनस्य च ॥ पांडवां न वरा लिङ्ग तदस्य वचने कुरु ॥ पिता सिरा जत्र ब्रह्मसुहृद कं शिशवः ॥ एतं स्त्रियं व वस्त्र
वैत तिदिष्ठ वत ॥ ॥ इत्युद्योगनगवद्यानं ॥ ॥ इत्युद्योगनगवद्यानं ॥ ॥ इत्युद्योगनगवद्यानं ॥ ॥ इत्युद्योगनगवद्यानं ॥
यमं हायः पाथा न्यति जनाईनः ॥ यत्र सकारणा दुक्ता दयं वसु जनाईनः ॥ अतन करुणं राज्ञं नत दयं कदावत ॥ दश काल
स्तथा सुको नदि नाईति कशवः ॥ मं स्यत्यक्षे रजो रं ज न्द्राद्व निमा मिति ॥ अतमानस्य यत्र स्यात्तु त्रियस्य विज्ञापता ॥ तन
कुं या कुं धः कार्यमिति मतिश्चि ता मतिः ॥ महि पूज्यता मा लाके रुसः ॥ यश्च न लोचनः ॥ यथा णाम पि ला कानां विदितं मम स
वया ॥ तनुता म्प्रदयं स्यात्र था काय्य गतिः प्रजा ॥ विग्रहः सधु पारथो न हि शाम्य त्य विप्रहात ॥ तस्य तद्वचनं सुवाती
मः कुरुपितामहः ॥ विवित्र वाय्य राजान मिदं वचनं मववात् ॥ सकृता सकृता वा पित कुंधेत जनाईनः ॥ नालि म्मतम
वशा उना वज्ञाया दि कशवः ॥ यत्रु कार्यमहा बाहा म नसा काय्य तागतं ॥ सवा पायेन त छ कं केन वि कर्तु मत्यथा ॥
तबीलवाता य कार्यरुस सपांड वेत्यो नेदतं ॥

परिहसन्मर्कवरे। संबंधकंसंस्थाहवकं व्यवहारं। अर्जितामधुयका चै॥ अजितः शत्रुवचनेः॥

राश्यशस्त्रिनः। मनासंभजयामासपाप्मयावाप्तिरंजमातेषुधम्मविहारीनां प्रयुज्यमधुसूदनः। यथावयः ममायायराजनि
 : महामाधवः॥ अथश्रेष्ठमवाङ्मोकमपुत्रं वयशस्त्रिनः। रूपं वामासमदं वसमियायजनाईनः। तत्रासीदृष्टिं वंशकाचनं मद
 सुसनं। शासनोधतरा इत्यत्रापाविशदच्युतः। अथगामधुप कंचासुदकचजनाईनः॥ उपाज कुयया न्यायधतरा इत्य
 रादिना। कृतानिष्पसुगे विदः सर्वान्परिहसन्कुरुतः। आसुसंबंधकं कुरुतः कुरुनिः पश्चिमः। मोर्चिताधनरा इत्या
 प्रुजितश्च महायशाः। सजानसमवृत्ताप्यनिगकामदरिदमः। तेः सामत्ययथान्यायं कुरुनिः कुरुसमदि। विदराजमशं
 रम्यमुपातिष्ठतमाधवः। विदरः सर्वकल्याणो रतिगम्यजनाईनः। अथयामासदाशावं सर्वकामिरुपस्थितः। कृतानिष्प
 उणा विदं विदरः सर्वधर्मविदः। कशलपा इव नाणां सट्टसुसुदतः। प्रायमाणस्य सुहो विदपो वृद्धिमत्तमः। धर्मा
 योनित्यस्य मतागतागवस्य धीमतः। तस्य सर्वसविस्मारेणोडवाना विवक्षितः। सुकुराचष्टदाज्ञाहः सर्वत्र कुरुदशिव
 ३॥ इत्युद्योगनगवद्याति॥ विंशपायनववावा। अथोपायस्य विदरमुपराक्तेजनाईनः। पिष्टमामरमुष्ट्या म
 त्यागदरिदमः। साहसा कसमायाते प्रसन्नदित्यवर्द्धमः। कविरुहोवात्राकोशस्मरता नमया नृथा। तेषां सचवतो मध्ये
 गा विदमहचारिणां विरस्पृहावासीयं वाप्यमाहारय नृथा। सा ब्रवी कसमासीन कृतानिष्पसुधुपति। वाप्यगज

स्नानं कुशलसंप्रश्नानि शिष्यतिजनाईनः॥ यत्तस्य प्रियमातिष्ठमानाईस्य महात्मनः। नदस्मि क्रियतां राज॥

दशरूपीनसुखतपरिश्रमता। योतवात्या त्वनृते वसुधुशुषणे रताः। परस्परस्पर्धसुसुदतः सम्मताः सवेमवेतसः॥
 विरुद्धां विमितागत्या कृतानाईनिर्जनगताः। विनीताकाधहवा अत्रयणाः सत्यवादिनः। त्यक्ताधियसुखेपाथीरुदताम
 पहायमा। आर्हाष्टं अवनयानां ससुतहृदयमम। अनरदा महात्मानः कथं कथा रपाडवाः। ऊर्ध्वमहावतताम सिद्धया
 प्रगता कुला बला विदना। पित्रातिमया सतनला लिनाः। अपश्य सपिपितरौ कथं शुभं दावान। शरवड्डतिनिधो
 पिमृदे गोविणुनिः स्थिते। पांडवा समबोधं दवाला त्वनृति कथावाप्यमा वारणा शरवदयानादिवितेन वारयते मिनि
 नास्ति अथवाधततदाश्रदा। शरवने रातिनदेवा वणुवाणा तुनादिना। पुण्यादयो धर्मा अगाष्ट नृमाता हितातिनिः। व
 त्विरुत्तरसंकारेः रजयतो हि जन्मनः। गीतिर्म गलपुकाति बीयाणां तामहात्मनः। अर्जिते रवेनाईनः सुवदिरतिने
 दिनाः। प्रामादाय प्रबोधनं कवातिनगायिनः। कुरुवतिनदे सुवाद्यापदानां महावतः। नस्योपयातिनिद्रा नवनेद
 योवनाईना नेरी मुदेगातिनदेः। शरवणेण वतिरुतिनेः। स्त्रीणां गीतोतिनादे सुमधुरे मधुसूदना वंदिमागध सार्ति
 सुवदितं धिताः कथं महावनेषु बोधं दद्या पदानां रुतनातः। कामात्ममधुति होतानां नृतां नो मनुकपिता। कामा
 पोवशं रुवा सतावत्मा उवर्तना। अत्र राप्यमाधुयं याते न कुरुस्य च। नरतस्य हिलायस्य शिविरोजीतरः।

उद्योग

दु

धुरंधरिनो रं वो दुम हीति कथं का ह कः ॥ यः स श्रेष्ठः ॥ मातृजाता कथं मिति नाम विवेका संबन्धतश्च शो पौरुषं ॥
स्वराजतर्षीणां चुराणां नां धुरंधरे ड रुद्धां ॥ जाल ह तो य सं प्रवो धर्मस्य मत्स्य मंगरः ॥ राजा सर्व प्रणोपेत स्त्रिलोका
स्यापि यो न वत् ॥ अजात शत्रु ई मा त्मा शुद्ध जा ह न द प्रना ॥ अशु क रु सु मा र्वि धर्म तः शुभ व त यः ॥ विरद र्शनो दी र्घ
नुजः कथं रु स यु धि रः ॥ यां स ना गा यु न पा र्णा वा त रं द्य म द्य व लः ॥ साम र्षी पांडवो निसि धिया ना उ प्रियं करः ॥ का
च क स्य उ म ज्ञा त यो दं ता म धु रू द न ॥ शूरः ॥ क्रोध व शा नो व दि डिं व स्य व क स्य वा ॥ पग का म श क मा मा मा त रि श्व स मा
व लो म हेश्व र स मः ॥ क्रोधे नी मः ॥ च द र ता व रः ॥ क्रोधे व ल म म र्ज वा मा ति ध म य रं त यः ॥ जि ता त्मा पांडवो म र्षी ना उ
स्ति श ति शा म ता ॥ ते जो रा शि म द्य त्मा नं व रि श्व म मि ता ज म ॥ नी मं व र श ने ना पि नी मा स ने ज ना ई त ॥ त न्म मा
व द्वा ॥ स्रिय क थ म द्य ह को द रः ॥ आ स्त प रि ध वा ऊः स म ध मः ॥ पांडवो यु त ॥ अर्जु ना ना र्जु ना यः ॥ म रु द्वा
वा क्कु म द स्त्रिणा ॥ दि व ऊः ॥ स्य ई त ति त्य म ना न ना पि क रा व ॥ हि पा त्या क न वे ग न पंच वा रा श ता ति यः ॥ इ य
स्व म ह शो रा जः ॥ का र्त्त वी र्य स्य पांडव ॥ त ज सा दि त्य स द्वा मा म द पि स द्वा मा द मे ॥ स म या द धि वी उ ल्या मा ह ड स म वि
क मः ॥ आ धि रा ज्य म ही द्वा म प्र थि तं म धु रू द न ॥ आ ह तं य न वी र्य ण क रु णां स र्व रा ज सु ॥ य स्य वा ऊ व लं स र्वे पा
ड वाः ॥ य द्वा पा सा ता स स र्व र थि नां य शः ॥ पांडवः सत्य विक्रमः ॥ भगवा नि सु खः स र्व

१८२

पश्यणो र हि यि धा न रे मा व ल्योः सं धा नः सं यो ग ॥ त के र दु य दि ने ॥ पु त्र लो का न्नु व सं ति क र्म न पे द्य प ति लो कं य ति तिः सं वा
न जी क्ति द्वा व्र जे त ॥ ये जे ता स र्व न्ना ना म जे यो वि स्तु र वृ त्ता यो या अ यः ॥ पांडवा नां दे वा ना नि व वा स व ॥ स ते च्छा ना स र्व
वि व क थ म द्य ध ने ज यः ॥ द द्वा वा न स र्व दि ने शु क्री ति शे वा म द्वा वि त ॥ रु दु शु सु क मा र श्च धा मि क शु प्रियं मे ॥ स ह दे वो म
हेश्व मः ॥ शूरः ॥ स मि ति शो स नः ॥ आ द र्ण क स्य शु शु र्द नी र्थि कु श लो यु वा ॥ स ह दि व स ह दे व स्य ना ल रो म धु रू द न ॥ वृ न क
न्या रा ह न स्य पू ज यं ति म ह क न ॥ जे ह्य प वा यि तं वी र स ह दे व यु धां य ति ॥ शु शु रू म स वा र्त्त यं मा ई पु त्र श्रे ष्ठ मे ॥ सु क मा
रो यु वा श्रे ष्ठो द र्श नी य श्च पांडव ॥ आ द र्ण वि व स र्वे यं प्रियः ॥ प्रा णो व रि श्व रः ॥ वि त्र यो धी व न कु लो मा ह श्व सो म हो व न ॥ क वि
अ कु रः ॥ नी क स व शो म स सु चो धि तः ॥ सु वि चि त म दुः र्वा द सु क मा र म दार श ॥ अ पि जा तु म द्वा वा हो य र्थे यं तं कु ल पु त्र
य ह स सं धा त जे का ले न कु ले न वि ना क्ता न ल ना मि धु ति वी र सा ह जी वा मि य र य ता ॥ स र्विः ॥ पु त्रिः ॥ प्रियं न र शि य ही मे ज नो ई
ना ॥ कुः ॥ नी ना रु य सं य न्ना स र्विः ॥ स मु दि ना शु रोः ॥ पु त्र लो का न्नु व सं ति लो का न्नु र्वा ना स त्वा दि नी ॥ प्रि या न्ति य सु ता न्या
ड वा न व रु ध्वा ना म हा ति ज न सं य न्ना स र्विः ॥ का मेः ॥ सुः ॥ पू जि ता ॥ इ श्व री स र्व क न्या र्थि ॥ प्रि यो क थ म वृ त्ता य ति तिः ॥ पंच
भिः ॥ श्रे ष्ठ र मि क ल्येः ॥ प्र ह रि ति उ य य ना म हेश्व मि र्थे य ही दुः र व ना गि नी ॥ वृ द्वा द श मि द व र्थे य ना य श म रि द म ॥ पु त्र
धि मिः ॥ रि यु नां प्रि य ही म त्वा दि नी ॥ त न्म क र्म निः ॥ पु त्र य र शु ते शु रु या शु र्वा हो य ही वे त था व ज्ञा ता शु ते सु र व म य यं
स ह र वा ना ॥ वृ द्वा द श मि ति पु र ण प्र त्य य स्य पु र णी या ये हि त्वे न पु र व र्थि तां य रि म दः ॥

उद्योग

यद्यपि यदीति तन्वावातागम्यात् तन्वावादेवात्मा । अथ यत्नमकृत्वा । कीडागवधः कृतः कवित्वे वा यं दवानां सुखावहं । नष्टीयो मम कृत्वा यावी न सुन युधिष्ठिरः । मीमसे तोयमो वायि यमयमयतागता । तमेतुः खतं किं विदुः तन्मूर्खतया । धिकं । स्त्रीधर्मेणीय बुधुराणां समीपगाः । अनायिता मना धर्ये सको धनो ना तु वर्तिता । सर्वे धनं तं कुरु वरक वस्त्रा म भागता । तन्निवधुतरा दुर्मय महाराजश्च बाह्यकः । कुरुषु सोमदत्तश्च निर्विघ्नः कुरु वस्तथा । तस्यां संसदि सर्वेषां कृतारं पूजयाम्यहं । एतन्निहिमवन्त्या येन धनेन तन्विद्यया । तस्य कृत्वा महा बुधिर्गमीरम्य महात्मनः । कुरु वा । ली मलका लोरो लोका विष्टभ्येति हति ॥ ॥ विशयाय न ववाव ॥ ॥ सावो कालो विष्णुः स्यादहो विदमागता । नाना विधानि दुःखानि सर्वाण्येवानुकीर्तिष्यन् । धर्मे रावरितं यत्तु कुरु राज निरिन्दमा । अथ यत्नमकृत्वा । कवित्वे वा यं सुखावहं । तन्मादहतिय कृत्वा मनाया कुरु संनिधौ । धातरा हि । परिक्रिष्टायथा तं कुरु तन्वा निवर्तितं वनगगन्य । ब्रह्मवपरेन य । नाना विधानां दुःखानां सति कास्मि जना हिनः । अज्ञात चर्या बालानां न वरा धनमाधवा । तन्मकृत्वा तं संतस्यात्पुत्रिः सह परेन य । दुःखे धनेन निरुक्ता वर्यमद्य वतु ईशं । दुःखादयि सुखं नम्याद्यदि पुण्यफलकृत्यः । तन्मविशो बोजात्वासीद्वारा द्वेषु यं दवे । तेन मयेन कृत्वा तद्वा दना मित्रं श्रिया हतं । तस्मादि सुखं संया मात्ये यं यं वि । महा निवशक्यः । पराजेतुं सर्वं ह्यं तया विधौ । यितरं त्वेवं गीदयं नात्मानं न मुयाधनं । येन हं कुंति नो जायधनं धुर्तिरि । नत सुखार्थं कुर्वंति कविदित्यर्थः । निवर्तितं वषट्पञ्चावदहनीत्यन्वयः ॥

३१५३

[illegible]

इतश्चोऽप्रतिष्ठानवत्त्वात् नानित्योक्त एव लोकोदरः अयमेवोद्यमित्वात् त्वं उच्यते उद्यमित्वा उच्यते अतिक्रमिष्य

उद्योग

निधिगन्तुना। धृतिः कार्यरत्नमवाप्यति। अथो धनं जयं वृत्तिं नित्योद्युक्तो ह कोदरः। यदर्थं कृति
या तु तत्तस्य कालो यमागतः। अस्मिन् द्वादशते काले कालो वेति क्रमियति। लोकसंभावितः संतो मा नृशंसं करिष्य
य। नृशंसं न ववो युक्तं स्याज्यं शाश्वतीः समाः। काले हि सममुप्राप्तेत्यक्तव्यमपि जीवितं मा डी पुत्रौ ववत्तवौ कत्रध
मरीतासदा। विक्रमणार्जिनामोगान्ध्यातं जीवितदधि। विक्रमाधिगतादुर्थाः अर्जुनं यंडुवरीरं प्रेयथाः पदवीवर
विदितो हितवान् तं संकुर्वो तोयथा तं को। भीमाज्जुतो नयनां हि द्वा नयि परा गति। तयो न्ये तदवसानं यज्ञा क्रमा
समा मतोः पुः शमनश्च कर्त्तव्यं रुद्रा यन्त्रा घना। पुये धानमीमिर्ममं गव नमन त्वितं। पश्यतां कुरु मुख्याना तस्य
प्रदयति यत्फलं। न हिविरं समा साद्य प्रशाम्यति ह कोदरः। सुचिरं दक्षिणिनी सम्य न हिविरं प्रशाम्यति। यावदंतं न वयति
शात्रवश्च बुकर्वीनः। नेदुःखराज्यहरणं न च दुते पराजयः। प्रवृजने वपुत्राणां न मे तदुःखकारणं। यत्तु मा हृदनी वषामाय
कवत्रा समागतं। अथो रत्नमवावावः किं तदुःखतरं ततः। श्रीधर्मिणी वरा रोहा कत्रध मरीतासदा। नात्यगवत्तदा नाथ
निव्यथेयाम्यति। अदृशं स अस्मिन्नन्यायः। अयुदेन ययस्योत्पत्तेः। पदवी गमनवर्त्मा। अत्यगवत्त अस्मिन्नवत्त। हृदनी अवा
ना।

256

[illegible]

उद्योग

विद्यसेषुधं। कामादिबामावसा। संरंनसिक्तमधेपात। अर्थकारणादर्थप्राप्त्यर्थलो ज्ञात्। काय्यगपात्। अत्र अत्र क
स्ताः। अरुपोत्तम। विरंनोना सिनवतागो विंदनव विषद। समवायसमीक्षितानुद्वं वकुमर्दति। एवमुक्तः प्रत्युवाच धी
नराष्ट्र। जनाईन। अमिदीक्ष्यमदा मायंराजादः। प्रत्यमनिवता हं कामात्र संरंनोना हपात्रा अकारणात्। नदुवादा
स्त्राताशधर्मजह्या कथंचने। संप्रतिना ज्ञान्यत्रा नित्यापन्नो ज्ञातिवाचुतः। नच संप्रयासरा जत्राचिवा यज्जतावय। अ
कस्माद्वि विरंज जत्तन्मधचति पांडवान्। प्रियावुवर्त्तिना न्नाहृत्समार्वेः सप्रदितात्प्रणोः। अकस्माद्वि वपा धी
नाहृत्पातावपद्याताधर्मस्त्रिता। पांडविया कस्मात्किं वकुमर्दति। यस्माद्वि विममा। हृदिय स्त्रानवुसमामनुसमाम
त्रा एकात्म्यमागतं विदिपांडवे धर्मचारिनिः। कामाकाधमवही द्वियो मोदादिरुसति। उगावंतं चयो द्वे द्वितमाहु
। अरुपाधमं। यः कल्याणगुणात्तानात्तमादात्रा तदिहृत्ता। स्याजितात्मा जितकाधेन विरंति एतिश्रिया। अथयोयु
गसंप्रत्राहृदयस्य प्रियानपि। प्रियगक्रुतवर्णं चिरं यशसि तिष्ठति। सर्वा मत्तत्र नोक्तव्ये मन्त्रेण प्रिमंदितां सचुरेक
स्यनोक्तव्यमिनिमेधीयतमतिः। निश्चक्रामततः। अन्नावातं गइति वेशनात्। निर्यायचमः वावाजिवाधिरावामदा म
नाः। निवेशाय ययो वत्रमा विडुरस्य महात्मनः। तमन्यगवाप्रणश्चरुपोनी प्रोथवाक्त्रिकः। अरवश्चमदावाहु

१८६

मानं

अर्थे निमित्ते। धर्ममता गवतीतितया। प्रहृष्टं प्रहृष्टं प्रहृष्टं विदिनिवेशंगतः प्राप्तः। नृत्तमीतुतमां हतिगोरवप्रह
विडुरस्य हृदे स्त्रितां। तज्जुमुधिवं वीरं ऊरवो मधुसूदनं। निवेदयामावास्त्रियमरं नाश्चरुहं नृपं। तानुवाच मदा
तेजाः। क्रौरवान्मधुसूदनः। सर्वं नवं नोगवंतु मवमियचितिः कस्माः। यानि पुं ऊरु पुं हता दोराहं मयराजितां अत्र
वया मासवदा सर्वकामिः प्रयत्नवान्। ततः कत्रात्रयान्। निश्च विनिगुणवंति वा उवयाहरदने कामिकेशवाय
महात्मने। निस्तर्य चित्वा प्रथमं ब्राह्मणान् मधुसूदनः। वेदविश्वेदेहो कस्मपरम इविरा न्यधि। तनोनु यायिनिः
साहं मरुद्गिरिवयामवः। विडुरात्रातिबुभुजे बुविनिगुणवंति च॥ इत्युद्योगे मगवद्याने॥ विंशत्ययन उवा
च॥ १॥ तं बुक्ते वं तमाश्च संनिशाय विडुरो ब्रवीत्। नेदं मय्य च वशिर्न के शीवां मसनंतवा। अर्थदमीतिगो संदः सं
रंमी वजनाईन। मानं प्रोमानकाश्च हृदनां शासना। तिगः। धर्मशास्त्रातिगी सुवो डुरत्मा प्रहृष्टं सतः। अनेयः अथमा
मंदो धार्तराष्ट्रजनाईन। कामात्मा धाजमानी वमित्रक कसर्वशक्तिना। अकतीवा कृततश्च तत्कधमा प्रिया नृतनः।
सुहृत् कृततु द्विश्च कत्रियाणामनी अरः। कामा नुसारी कृत्ये पुमार्वे वरुसति अमशति शान्ये अवरु निहो वेतधम
मचितः। त्वयो वमातः। अथोयि संरंसा च अहीयति। नीके दोरे कृपे कर्षी प्राणुत्रय जयदप्य। नृत्तमी वतीतबुद्धि
नशासक कृतमनः। निश्चितं धार्तराष्ट्राणां सकलानां जनाईन। तीभक्त दोरा नुवान् मायद्रिवाकाः प्रतिवीक्षितं
त्रियो सते इत्यसिंधानेन॥

संविदन्योन्यमप्यदिष्टा यनां प्रतिदेयमिति व्यवसितानि श्रुताः। अविजानन्नुत त्वज्ञानरहितेषु मूढेषु विपरीत
 सेना समुदयं दृष्ट्वा पाथिवं मधुसूदन। कृतार्थं मन्यते बालश्चात्मानं मविचक्षणः। एकः कर्त्तुं पराजितुं समर्थ इति
 निश्चिन्त। धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धं सममनो यथा स्यात्। संविद्धात्तं राणाणां सर्वेषां मवके रावा। शमेष्यतमानस्य बल
 मो भ्रात्रकांक्षितः। न पांडवानां मस्मानिः प्रतिदेयं यथोचितं। इति व्यवसितानि शुभं वचनं स्यान्निरर्थकं। यत्र सूक्तं
 पुरुक्तं वसंतं स्यात्तु मधुसूदन। न तत्र प्रत्येत्याजो बहिराश्वि वगायतः। अविजानन्नु मूढेषु निर्मर्यादे सुमाधवानं व
 वाक्यं शुभं न युक्तं आडातेषु द्विजो यथा। मो यं बलं स्मिन्मूढे न करिष्यति ते वचः। तस्मान्निरर्थकं वाक्यं सुक्तं स
 यस्मिन्नेतनः। तेषां समुय विष्णानां सर्वेषां पायावतमा। तव मध्यावतरणं मम कृष्णनरो वते। दुर्बुद्धीनां मशिष्ठा
 ना ब्रह्मना ब्रह्मना दुष्टवेतसां प्रतीत्य वचनं मध्ये तव कृष्णनरो वये। अनुगामितव हस्तीत्या विद्यादयं विमोहि
 नः। वयोदय्यादमश्विन तश्च यो शहीयति। बलं बलवदयस्य यदि ह्यसि माधव। त्वय्यस्य मदतीं शकान करिष्य
 तिते वचः। तदमद्युधारा कर्मिद्रागि मदा मरेः। इति व्यवसिताः सार्वधार्तराष्ट्रजनाईना। तेषु वसुधयनेषु का
 मक्रोधानुवर्तिषु समर्थं मयि ते वाक्यं मम मर्थं न विव्यति। माध्यति ह्दहस्यनीकं सदा दारया शुभं सुकस्य बलस्य मूढः॥
 ज्ञानवत्सु। बलं पांडवानां बलवदतिशयितं ह्दहस्यनीकं बलं न वाक्यं न साध्यं तवतीति व्यवसिताः। तेषु वसुधयनेषु पु
 वत्तु

वीतमन्सुर्जनवोकः। समो नाशा मावः। केवलः कृष्णः। लघुमर्थं मपेक्षि संमन्यत तमववदं मन्यत वदवेतावलममतिपे
 ति। ययस्मा विवर्तिनाः। क्षितिपाला राजानः। सामंतादयः दृष्ट्वा पतयः सहताः कृतसंघयः। मृशानि श्रुताः। मगस्तु निश्चय
 डयो धनो मन्पत वीतमन्सुः कृष्णमाययं दृष्ट्वा विवर्तिनाति। आशंसती वेधनराष्ट्रस्य पुत्रा मदा रात्र्य मसयं दृष्ट्वा
 तस्मिन् कृमः केवलेनोपलभ्यो वदं संने मन्यत लघुमर्थं पयस्मिन् दृष्ट्वा कालपका डयो धनार्थं पांडवानो धकामः। म
 मागताः सर्वयोधः दृष्ट्वा गजान श्रुतिमालेः सामताः। सार्वधार्तराष्ट्रजनाईना। तेषु वसुधयनेषु पु
 स्मिन्ना विष्णामे श्रिता धर्मराष्ट्रांस्तु मंदताः। मदकृष्णनरो वराः। तस्मात्मानः मदडयो धनं न हराया दुपांडवान्मव
 यो धमः। तेषां मध्ये प्रविशे या। यदि च न नमंतं ममदाशा दृष्ट्वा। ममामपुय विष्णो वरुतां डष्टवेतमा। कथं मध्यं पय
 याः। शत्रूणां शत्रु कर्त्तव्यं मवथा च मदा वाताद विरपि ह्दहस्यनीकं सदा दारया शुभं सुकस्य बलस्य मूढः॥
 विषुदयः मात्रयि माधव। वे मपुत्रं वरुमाना वृमो ह्दहस्यनीकं सदा दारया शुभं सुकस्य बलस्य मूढः॥
 ख्यायतनुये मंतगत्ता सिदेहिनाः॥ इति मदानां गत उद्योगपर्वणि नवमोऽध्यायः॥ ॥ नगकावुषाच॥ अथ याज्ञवल्क्य
 ब्राह्मणेन याज्ञवल्क्येन विवर्तनाः। तेषां वाच्यं विधेन तस्य ता मदिधः। ब्रह्म। धर्मार्थं सुकतं यत्र यथा वसुधयनेषु पु
 इति नानार्थः। मृय इति अयं तनालिगता प्रमां स्त्रिदिना मोहदा मित्राः॥ विवर्तनाः। शास्त्रतः। वदिद्येन वअदशे
 नन वतावतया वाचः। अयि वन्मनसि उपपद्यतस्मि।

अतयथाभवतावाच्यः श्रयोतकः। मनसा पापमयकारं कर्म धृष्ट्या नानि राचयेत्। पापं लोके पापे न हि पापं विप्रकाशयति शुद्ध
 वचनमुक्तेः स्मिन्नेत्येतात्पि दृष्टमावृत्तं। सत्प्राप्तं वदुक्तं चोपेवमेव यथा स्तुमा। शुष्णुवागमने देवविद्वद्गवदिनो न व। हो
 रात्प्राप्तं धर्मराष्ट्रस्य ह्रियाणां च विरना। सर्वमेतद्वै जानन्नृकः। प्रातो ह्यको रवात्र। पर्यस्तांश्चिद्वीमर्वा साश्चामरयुक्त
 जरा। यो मावयेत्सुपाशाया सुयावर्ममुत्रमं। धर्मकार्यं यतः शक्नुना नो चत्यात्रोति मानवा प्राप्ते न वतितत्त्वमपमत्रमे
 नास्ति संशयः। मनसा चिंतयन्त्यापं कर्मणा तानि राचयेत्। न प्राप्नोति फलं तस्मैत्येवं धर्मविदो विदुः। सोऽयं तिष्ठेत्प्रथमं
 कुरुः कर्म ममायया। कुरुणां स्तुजानां च संग्रामे विन शिष्यतां। मयमापन्नहाद्यो गुरुमाध्वममुचिता। कर्मविदो
 धनकृता मर्वस्येते न दद्याः। यस्मान्निष्कृष्यमानं दिव्या मित्रं तानि पद्यात्। अत्र यायथा शक्ति ते वृत्तं मे विदुर्बुधः। आ
 केशप्रहणा निमित्रमकाप्यमिति वृत्तं यत्र। अवाद्यः कस्य विद्वद्विद्वत्तयत्रो यथा वलं। तस्म मर्थं शुभं वा कथं मां र्थमा
 हितं हिता धर्मराष्ट्रः महा मासो गृहीतुं विद्वद्गवदि। हितं हि धर्मराष्ट्राणां दवातां तथेव व। दृष्टिमां ह्रियाणां च क रि
 ष्येह ममायया। हिते प्रयत्नमानं मां शंकुद्वार्या धनानां दि। हृदयस्य चाम ग्रीति रावृत्तं च न विष्पति। ज्ञातां च मिथो नैद
 यमित्रं तानि पद्यात्। सर्वयत्ने न माध्यस्थ्येन तन्मित्रं विदुर्बुधः। न मां बुभुक्षि रधर्मिणा प्रहृष्टा ह्य सुहृदस्तथा॥

नाववदा धरता नियावत्। तस्य कर्मणः तदव्यास्त दवृत्ता। नानि पद्यातनोपकाराति। हृदयस्य प्रातिः स्वकर्मव्यप
 रिहागात्। अतएवाहृत्पमित्रं शुभं कर्तव्यं कारि वं। न म विष्पति॥

शक्तेन वारयत्त रुक्मः संरञ्जान् कुरुपांडवान्। उभयोः साधयन्नर्थमिह मागत इत्युत। तत्र यत्नमहं कृत्वा गच्छेयं न
 शुवाच्यतां। मत्तु धर्मा र्थं युक्तं हि युत्वा वाक्यमनामयं। न चेदावा स्यने बालादि हृत्पवशामव्यति। अहाय यनूपांड
 वार्थं यथा व हं संकुरुला यदि वा वारयं। सुखं व मे स्यात्वरितं महात्मनः सुखे राष्ट्रकुरवो हृत्पुपाशात। अथिवां
 नाधमा रास्य काव्या धर्मा रासा मर्थवती महिना। अवे के रन्ध्रार्थं राष्ट्राः शमा र्थं मां च प्राप्नुवन्तु। न चायि म
 मय र्थाः स हिताः सर्वयार्थिवाः। कुहस्य प्रमुखे स्ता उमिहा स्यावतरे मृगाः॥ ॥ विशया यन उवाच॥ ॥ इत्येव मुक्त्वा व
 चनं हस्तीनां हृष्यनस्तदा। शयने सुखं संप्राप्तं शिष्ये यदु सुखा वदः॥ ॥ इत्युद्योगे न गवद्याने॥ ॥ विशया यन उवाच
 ॥ ॥ कथाः कथयतो रवतयो बुद्धिमतो सथा। शिवानक वसं यन्ना सा व्यतीया यश वीरी। धर्मा र्थका मयुक्ता अवि विना
 र्थयदहराः। शृगवतो विविधा वाचा विदुरस्य महात्मनः॥ कथानिरनुकुर्यामिः रुक्मस्य मितानजसः अकामस्यैव रुक्म
 स्य सा व्यतीया यश वीरी। न तस्तु सुखं संप्राप्तं बहवः सूनमा गधाः। शरवुंदमिनि वीरिः केशव प्रत्यबोधयन्। न त उवा
 च दारा हं कथयः सर्वसंत्वतां। सर्वमावक्ष्ये कं वा क्रशतः कायं जना हिनः। रुक्मो हं कायं जयस्स कुलाभिः समलंकृत
 ॥ ततश्चादित्युद्योगे त उवाचि ह स्वमाधवा। अथ दुष्येधिनः रुक्म शकुनिश्चायि सो वलः॥ संध्या निष्ठेन ममेतां दशार्हम

उद्योग

मणिमरकतः॥

इजनेश्वरातातिराजमदस्त्राणिममुत्रस्तुःसमेततः॥आमनेमर्वतोतदंजांबुतदपरिस्कृतं॥कसार्थेकल्पितंनवधुतराक्षस्य
शासनात्समयमानस्तुराजानंभीष्मशोणावमाधवः॥अन्यमाधनधर्मात्साराजस्यान्यथावयः॥ततःकेरावमानर्तुःसम
गम्यागतंमत्तं॥राजानःपार्थिवःसर्वेकुरवश्चजनाईनांतत्रातिष्ठतदाशाईराजमध्येपरंतयः॥अथआदंतरिकस्त्रान्कधी
नपरपुंजयः॥ततस्तानसिंघेद्वनारदप्रमुखादधीन्॥अन्यभाषतदाशाईभीष्मशातनवंशानि॥पार्थिवीममिति॥
मृषयोत्यागतान्यपानिमंयतामासां॥निश्चसत्कारेणचतयमा॥नितेषुतुयविष्टेषुशक्यकेनविदासिउ॥पूजाप्रयुज्यतामा
स्तुभुतीनांमवितात्मनां॥कधीनशांतनवोहृष्टमनाहारमुयस्मिता॥तस्मात्सतोहृत्यानामनातीत्यवोदयता॥आमनान्यथ
मृष्टानिमहांतिविभुलानिवाभिरिकाचनचित्राणिममाजऊस्ततस्तनः॥तेषुतत्रोयविष्टेषुहीनार्थेषुनारतानिधमादाममे
कस्मोराजानश्चयथासनाः॥शामतःमात्यकायददावामनमुत्रमा॥विविचतिहोदोयीवकावनरुतवमीये॥अविदुरकु
लस्यकसिदुयेधनाबुनो॥एकामनेमहात्मानोनिधीदुरमर्षाणाः॥शकुनिर्गंधारेरतिरक्तिः॥निधमादामनेराजासह
पुत्रोविशंपते॥विदुरेमणिपीतेउशुकस्यधीजितोत्तरः॥

१७०

रूपापरडःखदशीननडुखिवं॥अडकपाप्रहाणांपरडःखास्पचा॥कारुण्यमपकारिण्यपि॥स्त्रहसत्राप्रतिसंधातनप्रत्य
संस्थशत्रामनं॥शोरमीहामतिस्माविशताविरस्यदृष्टादाशाईराजानःसर्वेएवात॥अष्टतास्पवनाट्टप्राप्रेष्टमाणोऊनाई
ना॥अतसाधुयसंकाशःपीतवर्माऊनाईनः॥वाचाजतसनामध्येहृष्टावोपहिनोमणिः॥ततस्त्रुलीसर्वमासीजीविंदगतमा
नृसं॥ततत्रकिंचिकेष्टिदाव्याजहारकुमारकवितः॥॥इत्युद्योगप्रगवद्यान॥॥वैशंपायनउवाच॥॥तदासीनश्च
सर्वश्चरुलीरुतश्चराजसु॥वाक्यमन्यारदकस्तःसुदंष्ट्रोडडनिस्वनः॥सीसुतश्चधर्मात्सर्वेसंआवयन्मना॥धतरा
इमतिप्रहस्यमनाधतमाधवः॥ऊरूणांयादवानाचशमस्यादितिभारत॥अथगात्रानवागगांमनहोहिउमागतः॥रा
जनान्यत्सवेक्यतवनिःअयमेवचः॥विदितंस्तिवातसर्वविदितव्यमस्मिदमाइरसद्युक्ताअष्टसर्वरात्रसुनारमास्तु
तद्वानापमपत्रेसर्वेःममुदितगुणोः॥रूपाडकपाकारुण्यमाइशम्यचनारतातथाऊवंसमासत्य॥ऊरुखवविजि
ष्मतातस्मिन्नेवविधेराजऊलेमहन्तिष्ठति॥अस्मिन्नेविश्रापणानदुक्तममांप्रतं॥चंचिचारयिताअष्टःऊरूणां
ऊरुसत्तममिथ्याप्रचरतातातबोसघान्यतारखव॥ततश्चत्रास्तवकोरव्यड॥याधनडारागमाः॥धर्माप्योष्टिहताःऊ
वाप्रचरंतिह्यंसर्वे॥अजिष्ठागतमवाहालोत्तनरुतचित्तमः॥स्त्रेपुवंधुपुसुरव्यसुताहृष्टपुरुषधनासिधमाप
न्यदाधोराऊरुधेवमधुविता॥उपेष्टमागाकोरव्यदृष्टिवीघातयिष्यति॥

एकारानाचरणंआट्टशंस्यममारणेचा॥

उद्योग

यारायुरो। परिषदं धर्मविचारणाममुषममुदायसूयमाहुः॥ यधर्मपश्यंतापि हस्मानामंता एतानाहु जतिहिनस्तिध
 म्। अब कलजा कललं लो कलपजाता नृणां लो तस्मात्तस्मिन्नासद। अद्या एव सत्यं धर्मा द्या कुरिति। तकार
 कृतनिश्चयाः॥ न ह्यस्मसमयं तात न ह्यन्ता द्या लणा विहः॥ न स्मिन् समाय तिष्ठति नानां न रतर्षना नित्यं संस्कृति
 ताराजं रज्यां शलने महि। वं धर्ममर्थं संजानन्मम्यद्गुस्त्रावु मर्हसि। उरुवं न वति। अद्य बहून् केशांति नि
 दमह। स नवान्माहृ पिष्टव दस्मा सुप्रतिपद्यता। यारो गी रायमा हृदिया वशिष्प्य नारता न त्रीमा हृदियि दतां व
 चवर्तस्व न स्वया। पित्रा स्थापयितव्या दिव्य सुत्य धर्मा स्तिताः। संस्थापय पयि धर्मा स्ति सुधाम्य स्ववर्त्मनि। आहु
 शे मां परिषदं बुत्रा स्त न रतर्षना धर्मज्ञ सुसनाम सुन ह्युक्तममां वत। यत्र धर्मा धर्माणां सत्यं यत्राह तनव
 । हन्यत प्रेक्षमाणानां हतास्त्र सनामः। विधी धर्मा धर्माणां सनायत्र प्रयद्यत। तत्रास्य शल्यं कृतं निविधा स्त्र स
 नासदः। धर्म एतानाहु जति यथान द्य बु कलजा न। यधर्ममनु पश्यंतस्त्र सीध्यायंतस्त्रा सता। धर्मा यो सं प्रधमा ज्ये
 यदि मेत्यं बुधम्यवं। प्रधमा न्यत्सु पावा कृति दात्र रतर्षना। अत्रा म्य न रतर्षे हमा म्यु वशम वगाः। पित्रा तस्मै
 प्रदायां जयां विनो यथा चितं। नतः स उत्रा। सिद्धा यो विस्त्रा गात्र रतर्षना। अत्रा तशाल्यं मा नाष स्ति तं धर्म सतां सदा
 । स उत्रा वपिष्ट निवर्तते यां न राधिपा दाहितश्च निरस्तश्च वा मि बो पाश्रितः। उतः॥ ॥ ॥
 व्यययात्। तद्यया दाना द्या दाना दन्यत। किं शक्य मत्र वकुमिति। एता वद्वा बुवंडमां। यद्येतस्यं बुधमि न च ति॥

১৮২

निरस्तोऽतिदूरं हिमो जनुग्ददाहानंतरं वने आगतश्च पुनर्विवामितः ॥ परमो यधिः महत्तमः ॥ अतर्धमर्थं अथ निहतस्तः पूर्व
इंद्र प्रसन्नत्वा ये वासो मधुमेण विवामितः ॥ सतत्र निवसन्नुवाच समानीय वयं यधि वान् ॥ त्वमुवाच न करो जन्तुं चैतामत्यवर्त्तता तस्यै
वं वर्त्तमानस्य सो बलेन जिहीयता ॥ राष्ट्राणि धनधान्यं च प्रसक्तः परमो यधिः ॥ सतामवस्थां संप्राप्य कृत्वा प्रहस्य सतां गतां ॥ इन्द्र
धर्मादिमेया तानाकं पतयिष्ये ॥ अहं तु तव तेषां वशे य इहामितारता ॥ धर्मादर्थं श्रुत्वा विवमा राजनी नशः प्रजाः ॥ अतर्धमर्थं
मन्वानो यर्थं वसुधमात्मना ॥ लोभेति प्रसन्ना नृपुत्रान् निगृह्णीष्य विशां यते ॥ स्विताः शुश्रूषिषु यथाः ॥ स्विता यो दुमरिह
माः ॥ यथैते यथ तमं राजंस्तस्मिंस्तिष्ठ परं तया तदा क्यथा यधिः ॥ सर्वे ह दयिः समं प्रजयन् ॥ ॥ इत्युद्योगे नरा वदन्ते ॥
विशं यथ नृप उवाच ॥ ॥ तस्मिन्नतिहिते वाक्ये केन वेन महात्मना ॥ स्तिमिता रुद्रा रामा आसन्न वेमता मदः ॥ कश्चिदुत्र
रमेतेषां वक्तुं सोऽहं ने पुमान् ॥ इति सार्वभौमो तस्मिन् विनयं निस्सया यधिः ॥ स्यात्तेषु च सर्वेषु तस्मी नृते पुरा जसु ॥ जामद
ग्न्य इदं वाक्यं ब्रवीत्कुरु संसदि ॥ इमां मे सो यसां वा वंशं गुप्त्या मवां किनः ॥ तांश्च त्वाश्रेय आदत्त यद्विमांस्त्विति मन्य
सो ॥ राजा हं नो इवो नाम सार्वभौमः ॥ पुरा नवत् ॥ अरिबला बुधुजे सवंधि धिर्वीमिति नः ॥ श्रुतां मस्म नित्यं निशाया ये प्रातरु
द्याय वीर्यवान् ॥ ब्राह्मणा नृपुत्रियांश्चैव पृथक्नामे महारथाः ॥ अस्तिकश्चिद्विशिष्टो वामदिशो वा नवे द्युधिः ॥ अश्वो वि
श्वः कृतियो वा ब्राह्मणे वायि वा स्रुतः ॥ इति बुवन्न च वरसराजा यधिर्वीमितां ॥ दय्येण महता मत्तः कं विद न्यमवितेय
तानि दानीं तु पुत्रान् निगृहीयात् ॥ ॥ इति श्री कृष्ण वाक्यं ॥ ॥

उद्योग

जयि नौ संरये
वि वि पुरुष
स रु मा पावः

अनेकजननमनेकजन्मानुहोम संसेत्रं। ययोरित्यनामनिर्देशादतिमहत्त्वं। ययैव बल अनामये कुचलं॥
ना संव विद्या अरु यणा ब्राह्मणाः सर्वतो नयात्। पुन्यवेधतराजाने ह्यामानं पुनः पुनः। निषिध्यमानो यमरुतु बने
वमविदिजान्। अतिमानं श्रियामं तमुचु ब्राह्मणास्तदा। तयस्मिन्मो महात्मानो वेदव्रतसमाश्रिताः। उदीयमाना राजा
नं क्रोधदीप्ता हि जानयः। अनेकजन न संसंययायोः पुरुषसिंहयोः॥ तयोस्त्वनमो राजा विनासिकदा वना एवमु
कः मराजा नु पुनः पप्रवता नृदिजान्। कति वीरो क। जन्मानो किं कम्मणि वाको वनो॥ ॥ ब्राह्मण ऊचु॥ ॥ नरो नारा
यणाश्चैव ता यमा विनिनः शुतं। आयातो मानुषे लोके ता न्या युधस्यार्थि व। अयते तो महात्मानो नरनारायणा बुभुक्षे। तयोश्चो
रमचु ईदृशं तये ते गधमा दाना। मराजामहती मेना यो ययित्वा वरुधिनी। अयस्य माणः मघाया द्यत्र ता व पराजितो। मरात्वा विष
मघोरं पर्वतं गधमा दत्तं। मराया लोचनं गतो ता यमो वनमाश्रितो। तो द ह्य ह्युत्पिया मो न्या कं शोधमतिमंततो। शीतवा ता तय
श्चैव कश्चितो पुरुषो वमो। अतिगम्यो यमं दृष्ट्य ययैव दनामयं। तमर्चित्वा सुलफलिरामने तो द के न व। न्यमंत्रये तां राजा
नं किं कार्यं तं क्रियतामिति ततस्त्वा मा नु पूर्वी मपुनार वा नु कीर्तियता। वा कुम्भामे जिता नृमि निर्दिताः सर्वशत्रवः। मवस्था
युद्धमाकांक्षु यया तो स्मियवतं। अतिष्णु दी यता मे त कां कितं मधिरं प्रति॥ ॥ नरनारायणा वचुः॥ ॥ अयेत क्रोधलो
नो यमाश्रमो अमो राजसत्त्वमान ह्यस्मिन्नाश्रमे शुद्धं कृतं शस्त्रं कृतो। रज्जु। अन्यत्र युद्धमाकांक्ष बहवः कृत्रियः कितो॥ ॥

१५३

अथ एवात्पुहृत युवाय ह मतिशायितम करोत्। कां दर्थी कृत्य अतर्थ केतया कुमि त प्रजो जतानि कृत्वेत्यर्थः। तसका न
॥ ॥ राम उवाच॥ ॥ उच्यमानस्तथापि मन्त्रय एवात्पुहृतानां पुनः पुनः कृम्यमाणः सात्वमातश्चत्तारता दंतो इवो युद्धमिबन्ना
कृत्यत्येवता यमो तितो नरस्त्विषी का यो मुष्टिमा दाय नारता दंतो इवो युद्धमिबन्ना कृत्यत्येवता यमो ततो नरस्त्विषी का यो
मुष्टिमा दाय नारता अश्ववी दे हि युद्धं स्वयुद्धं का मुक कृत्रिया शर्वशस्त्राणि वा दस्व योजयस्व ववाहिनी। अदहिने विनेष्या
मि युद्धं अहमितः परं॥ ॥ दंतो इव उवाच॥ ॥ यद्येतदस्त्रमस्मा मुमुक्तं ता यममन्यमा एते नापित्वया योऽस्मि युद्धार्थो ह्यहमा ग
त॥ ॥ राम उवाच॥ ॥ इत्युक्ता शरवर्षेण सर्वतः समवाकिरता दंतो इव स्ता यसे संजिह्या मुः महसि नि कः। तस्मा तानस्य तो
घोरानिष्पत्त्यरतनु बिदः। कदर्थी कृत्य ममुतिरिषी कानिः समार्ययत्। ततो स्मि प्राप्ता जैरमिषी कम पराजितः। अस्त्रमप्र
तिसंधेयं तदद्रुतमिवानवता तेषामकी लिक संश्रुतस्तकांश्चैव मायया। निमित्तवेधी ममुतिरिषी कानिः समार्ययत्। स
दृष्ट्वा अतमा काशमिषी कानिः समावितं। पादयोर्न्ययत शजा स्वस्ति मे स्त्विति चाबवीत्। तमब्रवीन्नरो राजन् वारण्यः शरणे
षिणां। ब्राह्मणो न वधर्मात्मा मास्मचिवमनः कृथाः। निता दक पुरुषो गजन् कृत्रधर्ममनु स्मरन्। मतमाह्य शार्हल न व
त्य रिपुरं जयः। मावदय्यं समाविष्टः कैत्सीः कश्चिन्कथं वना। अन्मी यो मं विजिहं वा तने राजन् समाहितं। कृतं प्रज्ञो वी तलो नो
नामारं धाणि। निमित्तं लक्षं। समार्ययत् संगतम करोत्। अत्रैर्यं तम्य रुयं॥

उद्योग

म

काकुलीक
शुकं नौकं

समाहितं। काकुलीकं। शुकं नौकं। मक्षि संतर्जनमित्यादयो। होचाराति संवत्सरं संवत्सेदा इति। देवबोधयादास्तु। कामकोषे
लोभमोहो मदमानो ताथेवा। मांमय्याहं कृती चेव कसादेते उदाहृता इति। केचित्तु। काकुलीकं। शुकं नौकं। लोकं
निरहंकारश्चात्मवान्। हांतः कंतो हृदुः सोम्यः प्रजाः यालततत्तरः। मांमय्यः कियः किंचिदविदित्वा बलाबलं। अनु
नुज्ञातः स्वस्तिगवामैव हृदयममावरेः कृतांतं ब्राह्मणं हृद्वेरावधौ बंधनां नृशः। ततो राजा नयोः यादमा निवाद्यम
हात्मनोः प्रत्याजगाम स्वपुत्रं धर्मं विवावरश्च। सुहृदं दद्यापि यत्कर्म यन्तारा कृतं पुरा। ततो युगोः सुवकुनिः श्रेष्ठो
नारायणो भवत्। तस्माद्यावदनुः श्रेष्ठं गाडी वेस्त्रं मय्युज्यते। तावत्समानं मुञ्च्य गवराजं नृधनं जयं। काकुलीकं शुकं
कंतो क मक्षि संतर्जनं तथा॥ संतानं नर्तकं घोरं मांमोदकं मक्षि संतर्जितं विहाः सर्वं यवमरणं याति मातवाः॥ उन्मत्ताश्च वि
विहते नृपं सजा विवेतमः स्वयंति वृक्षवते च मानवाः॥ अमंवेया युगाः पार्थे नदिशि होजना हंतः॥ त्वमेव नृयो जातासि
कुंती पुत्रं धनं जयं। नरनारायणो यो तोता ववा कृति केशवो। विजानी हि मां हाराज प्रवीरो पुरुष र्धनो। यद्यत देवं जा
तामि तव मासिः कश्चि। आर्या मतिं समास्वायशा म्यनारतयां डविः॥ यदित्थं मन्यसे श्रेयो तमेनेदो न वेदिति। प्रशाम्य
मरतश्चेष्टमावयुदे मनः कथा॥ भवतां व कुलश्रेष्ठ। कुलं व कुलं मते सुवि। तता ये वास्तुम इते स्वार्थं मेवो यदित्य
महदेवं। द-अक्षि संतर्जनं कृत्वा। संतानं अस्मिन् नर्तनं मक्षि संतर्जितं। घोरं घटोत्कचं। आमोदकं नीलं सेतमित्ये। त
देतदस्त्रं यावद्गाडी वेत युज्यते तावत्कृतेत्यर्थः॥ असंख्येया युगास्तय प्रवृत्तयः॥

पृथिवीपते

१२०५

इति देवोद्भवो याव्याने॥ ॥ अथ योऽयं वरदितः॥ प्रभुस्वामी। इष्टो रोणिनादिना। तिमि तं प्रलयदिनि। तिमि तं मरणं तावो
इत्युद्योगे नरावद्याते देवोद्भवो याव्याने॥ ॥ विशं यायत उवाच॥ ॥ जामदग्न्य वचः श्रुत्वा क एवोपि नरावाह विभुर्ध
नमिदं वाक्यं मब्रवीत् कुरु संसदि॥ ॥ करवत उवाच॥ ॥ अक्षयश्चाव्ययश्चैव ब्रह्मालोकयितामहः॥ तथैव नरावतौ तो
नरनारायणा ह्ये। आदित्यानां हि सर्वेषां विस्तारकः सनातनः॥ अजयश्चाव्ययश्चैव शाश्वतः प्रभुरीश्वरः॥ तिमि तं मरणा
द्यात्वे वंद्यं सूर्ये मिही जलो वायुरग्निसंस्था काशं यहा सारागणस्तथा॥ ते देवयाने जगतो हि त्वा लोकत्रयं सदा। कथं गच्छे
ति विमविस्मयं ते वपुतः पुनः॥ सुकृते मरणा स्वत्ये मानुषाः। मृगय किरणः॥ तिष्ठ्यो नाश्रये वा न्ये जीवलोकवरास्तथा॥ नृ
दिनि। पांडवाः कुरवश्चैव यालतं वपुधरा। बलवान् हसित्यवनं हंतं यं सुयोधना बलवतो बलिभ्यो हि दृश्यंते पुरुष र्धन
बलवंतो हि ते सर्वे पांडवा देवविक्रमाः॥ अत्राप्युदाहरती ममिति हासं पुरातनं। मातलिर्हं कामस्य कन्या मृगवतो व
नं। मतस्त्रिलोक राजस्य मानलिनां ममारुधिः॥ तास्यैके वकुले कन्या रुयतो लोकविभुता। युगाकेशीति विख्याता नाम्ना
सा देवी रुचिरा। श्रिया च वपुषा विवस्त्रि शोभ्याः सातिरिध्यते तस्याः प्रदानं समर्थं मातलिः। सहचार्यया। ज्ञात्वा तिम
येयो ने निमित्तमरणाः प्रतियद्यंते परलोकतरुणाश्च। अतस्त्वमपि तारुणे न मरणां संतावयेत्यर्थः॥ एवं बलमित्यं बलि
नामो रसबलवता। बले सामर्थ्यं न भवति। मातलेरिति हासं पुरातनं॥

उद्योग

उत्तितातामहत्तयात्वात्तातां। वस्तुषाज्ञानेन॥ मातलिवराचेष्टरो॥ ॥

मृशेराजं सत्यरः परिचिंतयन् अधिकवचनपुत्रीलानामुद्धितानां अश्विनां। ताराणां मृदु सत्वातां कुलेकन्या प्ररोह
गां। मातुः कुलपिह कुलत्रयं च विवर्धयते। कुलत्रयं संशयि तु कुरुते कन्यकासतां। देवमानुषलोकोद्दिमानमे
नेव वस्तुषा। अवगाह्य विविचितो न वसेरो वने वरः॥ ॥ करवउवाच॥ ॥ न देवानि वहिति ज्ञानं धर्मानमावृणो
अरोच्य हरकृते यथेव वकुलानृषीन्। तार्ययाउससं मंत्रमहरात्रौ सुधर्माया। मातलिनगलोकाय वकारगमतेम
ति। तमे देवमनुष्येषु पुण्यकेव्याः समो वरः। रुयतो दृश्यते कश्चिन्नागे सुमविता धर्वा इत्यामं च सुधर्मा मरुत्वाच निप्र
दक्षिणां। कन्यामिरस्युपाद्याय प्रविवेश महीतले॥ ॥ इत्युद्योगे मातलिवराचेष्टरो॥ ॥ करवउवाच॥ ॥ मातलिस्तु
वृजन्मार्गे नारदेन महर्षिणा। वरुणं गवता हृष्टं समागच्छ हवया। नारदो ध्यात्वा देवं कनवान् गंतुमुद्यतः। स्वेन वा
स्तुतकार्येण शासनादोशत क्रतोः॥ मातलिनारदे निवसं हृष्टः पथि गवता। यथा वसुधैव कुटुम्बकोऽयं वरुणं प्रति।
तमुवाचायममुनिर्गवावमलिताविति। मलिनैरादि इकार्यमहमप्युद्यतो दिवः। अहं ते सर्वमाख्यासे दर्शय च सुधा
धातत्वाद् दृष्टान्न वरं कंचिद्विद्वद्यिष्यावमातले। अवगाह्य ततो नृमिसुमौ मातलिनारदौ। ददृशते महात्मानौ लोक
यात्मनो यति। तत्र देवर्षिर्न दंशीं हृजा सं प्राप नारदः॥

१२५

यं उच्यते तारं प्रति। गोपतरादित्यस्य दृशादित्यमध्ये वरुणस्यापि संख्यानात्। अदिति। ईवमातुः पृथिव्याश्च नाम। इयं
विपृथिव्यदिति रिश्रुतिः। एते तव वरं दत्ता दंशे पृथिवी प्राप्स्ये गोरिति। तनादिति गापदायाः प्रात्यकट्ये विद्यन्ति
मादं दमदंशां विवमातलिः प्रत्यपद्यत। तावु। नो प्रातिमनामो काय्यवत्ता निवद्यद्। वरुणो नाम्नुत्तमो नाग
लोकं विचरतुः। नारदः सर्वं हृत्तानां मंत्रं मिनिवा मितो। ज्ञातं च कारुण्यारुण्यं। न यतुः सर्वं मैत्रा पतः॥ नारद
उवाच॥ ॥ दृष्ट्वा वरुणः स्मृतपुत्रं पौत्रं समाहृतः। पश्योदकपतिः स्नानं सर्वं तां मद्रुद्धिमता। एवमुवाच मोहाया जो वरु
णामहं गापतः। एष विशालहृत्तनशोचन च विशिष्यता। एषो मधुव्रतमिमनः। उकरे सताः। रूपवान् दर्शनीयश्चास्मा
पुत्रावृत्तः मदा। अया क्का कालीनियामा ऊर्हितीयां रूपतः। श्रियं च दित्याश्चैव यः। उवाच। न्यष्टः कृतः स्मृतः। न व
नं पश्य वरुणं पयादत्तं सर्वं काचने। यत्प्राप्य सुरतां प्राप्ताः सुराः सुरपतिः सर्वो। एता निरुतगत्यानां देते यातां महाबले
॥ दीप्यमाना निदृश्यते सर्वे प्रदरणास्तुतः। अरुयाणि किलेता निविदं र्जितं समातत्। अत्रेताव प्रयुक्तानि सुरे
रवजितानि ह। अवराहसजात्पश्चादेत्यजात्पश्चात्मातले। दिव्यं प्रदरणाश्चामत्र सर्वं देवत निर्जिताः। अग्निरपम
चारोपि मिलितयो रय निचारादित्यागोः पुत्र इति पृथिव्याः पुत्र इत्यर्थः। कृत इति तस्मिन्नामो या वारुणां प्राप्य दवाः। सु
रतां सुरशब्दाच्च तां प्राप्ताः। सुराया आराता ह सुराग्रहणा सुरादिति स्नानांतर दर्शनात्। निवर्तते। हिमनिशत्रु
हवा आयाति। अत्रेतावन्मजा॥

उद्योग

हविष्मतामसिना।गांडीवमंथिः।तन्मयस्तवात्र।लोकस्यमंथः।समाचानगोरवंतं।तनमंथुतानिर्मितः।तत्रनिय
ते बलंधुर्दंडविशेषः।प्रसिद्धः।प्रमाणानयतावच्छादनध्वो नित्यः॥दंडादमयिना॥एतच्छास्त्रनारदाणांतीतिशास्त्र
हविष्मतागर्जिवारुणकृत्।विश्वं चक्रमाविहं विधुमेनदविष्मता।एषगांडीवमयश्चापेलोकसंहारसंभूतः॥२
रुतारेवतेनित्यंयतस्तज्जोडिवंधुः।एषकृत्यसंस्तुतान्नततकारयतवल।सहस्रशतसंख्येनघाणानसतनेक्रवः
।आशास्यानेपिता।स्पर्धरहोबंधुसुराजसु।सृष्टःप्रथमतश्चंडोब्रह्मणाब्रह्मवादिना।एतच्छास्त्रनारदाणामद्वैतक्रा
नापितं।पुत्राःसलिलराजस्यधरयंतमहोदयं।एतसलिलराजस्यचक्रं च नष्टदेहिता।सर्वतःसलिलंशांतंजीघृतस्ववर्ष
ति।एतच्छास्त्ररिचंद्रं सलिलं सोमनिर्मलं तममाशुर्हितं नातिायतनार्हतिदर्शनं।वक्रतुण्डतक्ष्णपाणिद्वयानादमातले
।तत्कायोरारधस्तुतस्माद्रुद्रावमाचिरं॥॥इत्युद्योगनगवद्यानिमातलिवरावृषणे॥ नारदउवाच॥ एतच्चुनाग
लोकस्यतानिस्त्रातस्त्रितंछुरं।पातालमिति विख्यात।देत्यदानवमदिते।इदमद्भिःसमंप्राप्तापके विदुवजंगमाः॥३
विशंतामहातादंतंतिनयपंडिताः॥अत्रासुराग्निःसततंदाप्यातवारिजोन्नतः।आपाराणधृतात्मानंनिबद्धमबुध्यत
।अत्राहतंसुरैःपीवानिदितंनिहतारिनिः॥अतः।सामस्यदातिश्चुहृदि।श्रेयश्चदृष्टवता।अत्रादित्योह्यशिराःकोलपर्वणि
उत्तरकं।अक्राणापितंभरयंतिपवति।हृत्तितंमिश्रितं।इतितन्मिअमिदप्रकाशात॥॥अद्भिःसमंप्राप्ताजलावागत
ताताः।आपाराणजगकार्यणि।धृतआत्माशरारंयता।अतःपातालहा निःविधनादहतस्य हृदि॥ सोमस्य।आदित्यो

१७६

उद्योग

अकस्मिदिकमकोपलः॥

धृत्पातमातलेसर्वत्रैलोक्येसवराचरं।मातलिस्तुब्रवीच्छुचानारदस्याथनापितं।नामत्राचलकश्चिदन्यतोव्रजमाचिरं॥
॥ इत्युद्योगनगवद्यानिमातलिवरावृषणे॥॥नारदउवाच॥॥हिरण्यकेशुरमित्यतर्थातेशुरः।वरंमुदहृदि
त्यानादानवा।नाचमायाशतविचारिणाः।अनल्पेनप्रयत्ननिर्मितंविश्वकर्मणा।सायनसतमासृष्टपातालत
लमाश्रितं।अत्रमायासहस्राणिबिभ्रुवाणांमाहोजसः॥मानवानि वसेतिस्मशूरादत्रवराः।पुरा।नितशक्रिणाना
न्येनयामनवरुणानवा।शक्रांतवशमानुताष्टेवधनदेनवा।असुराःकालंकजस्युतयाविस्तुपदोद्भवाः।निरुतायावु
धनाश्चब्रह्मपादोद्भवाश्चये।देहिणोनामावगाश्चातवेगपराक्रमाः॥मायावीर्योपसंयन्तानिवसंत्पात्मरक्षिणाः।निवात
कवचानामदानवायुहृत्तुर्महाः।जानामिवयथाशक्रोतिताशक्रोतिवाधितुं।बहुशोमातलिचंचतवउव्रजगोमुखः
।निर्नयोदवराजश्चमदुव्रजः।शचीपतिः॥प्रपवेयमानिकेकाणिमातलेराजतानिच।कर्मणाविधिसुक्लनमुक्तास्तु
पगतानिच।विह्वलमणिचित्राणिप्रवालरुचिराणिच।अकस्मिदिकमुक्ताणिव्रजसाराज्जलानिच।पार्थिवानाववा
नातिपयरागमयानिच।चोलानाववहृत्तारवाणाववापुतासूर्यरूपाणिच।नातिदामानि सहजानिच।मणिजालवि
चित्राणिप्रान्श्रुतिनि विडानिच।तेतानिवाक्यनिहृत्तु रूपतो इत्यतस्तथा॥।उरातश्चैवसिद्धातिप्रमाणउरावन्तिच॥

१७७

दयविगः॥विष्णुः॥वाग्निगह्वरयत्रावदाश्वयज्यस्माद्वेतिपातनपतकलमितिनिरुक्तायः॥सुतादिवमातोदिवामाचंडमा
 पर्वणि॥उत्तिष्ठतिसुवर्णाख्यंवाग्निगह्वरयत्रजगतायस्माद्वसुमयास्त्राःपतंतिलजलसूक्ष्मैः॥तस्मात्पातालमित्येवख्या
 यतस्वरसुतम।ऐरावणास्मासलिलंरुद्राजगतादिनः॥मधेष्वाश्वतथातंयन्मादंडःप्रवर्षति॥अत्रतानाविध
 कारास्मिमयोनिंकरूपिणः॥अशुष्मासंप्रनापीचावसेतिजलवारिणः॥अवसृज्यअनिर्नित्रा॥यातालमाश्रितः॥नृ
 तादिवसतःसूतपुनर्जीवतिवितिशि॥उदयनित्यवाश्चात्रचंडमारश्मिपर्वतः॥असृतेसूतपुनसंस्पृशन्मनोवतिदेहितः॥
 अत्रातधर्मातिरतावदाःकालनपीदिताः॥देतयातिवसतिस्मवासावनरुतश्रियः॥अत्रनृतपतिर्नामसर्वतृत्तमदेश
 रः॥नृतायसर्वतृत्तानामवरत्रयउत्तमः॥अत्राश्रयतिनाविधाःस्वाध्यायाभ्यायकर्त्तिताः॥त्यक्त्वाणातिनस्वर्गातिवसेतिम
 द्धर्षयः॥यत्रतत्रशयोनिस्पायनकेनविदाश्रितः॥यनकनविदाश्रितः॥सणावतइदोच्यते।ऐरावणोनागराजादीमनःकुंभ
 दाजतः॥उसृताःसुप्रतीकस्यवावावाराणसतमाः॥पश्ययद्यत्रातकश्चिदेवातयगातावरः॥वरयिष्मामितेगवायत्रमा
 स्वायमातल॥अडामतकलेन्यसदाप्यमानमिवश्रिया॥आषाजातानिसर्गादिनाद्रिद्यंतनसर्पति॥नाम्यजातिसर्ग
 विक्कयमानंशृणोतिवे॥पितरंमातरंवापिनाम्यजानातिकश्चन॥अतःकिलमहानधिरेतकालमशुचितः॥
 रश्मिपर्वतोश्मिसहृदः॥आषजातादाजन्मनः॥निसर्गातिस्वनावाह॥जातिसर्पवादि॥निसर्गसृष्टिः॥

तल

दिशात्मकंराजचामरहात्मान।सुतांप्रति।अलमत्यर्थः॥॥वाद्याण्यनलनंति काश्चपसुतवनातद्योमवेपि॥
 आकीडात्रपउदेत्यानाताथेवशायनासुतरनेवतिमहादीणिनाजनान्यासनानिच।जलदाजासंध्या।शिलास्रोत्रप्रस
 वणानिच।कामधुष्यफलाआपिपादपात्रकामचारिणः॥मातालकश्चिदत्रापिरुचित।स्ववारातवत।अथवान्यादिश
 नृमेर्गवावयदिमन्यास।मातलिस्वबुवीदतनाप्रमाणंतथाविध।मादवर्षनेवामकायविजियंविदिवाकसा।तिर
 उरुक्कविगहिचोतगादवदानवा।परपक्षगामबंधागचयिष्माम्यदंकथ।अन्यत्रमाधुगचावइहनादीमिदुतवान्॥
 जानामितववात्मानेदिशात्मकमलंतथा॥इसुद्योगमातलिवरावषणो॥।तारदउवावा॥॥अयंलोकमुपेक्षा
 नापक्षिणाप्रवगाशिता॥विकामगमनेनारनेषामस्तिपरिश्रमः॥वि।नतेयसुतेःसूतपक्षिस्वतमिदंकल।सुसुखेनसुनात्रा
 वसुतात्रासुवर्द्धमा।सुरुचापसिराजनसुबलनधमाताल।वर्हितानिप्रसृत्याविधितनाकुलकईति॥पक्षिगजातिजा
 त्यानामदस्त्राणिशतानिच।कण्ठपस्यततावशाजातोहृरिविर्दनेः॥सर्वेद्योतश्रियायुक्ताःसार्वाधीवअलरूपाः॥स
 र्वश्रियमनामताभरयंतिबलान्पुनाकमेगाहत्रियास्तेजतिष्ठणानागिजाजनाः॥जातिसंसृजकेयेईचा।आसरापंत
 लनंतिवे।नामानिचिषावद्वामिषयाप्राप्त्यतःशृणु।मातलेस्याम्यमितद्विकलंविस्तुपरिग्रह।देवतंविस्तुरतेषां
 विस्तुरवपरायण।हृदिचिषामदाविस्तुविस्तुरवमदागतिः॥सुवर्षाडातागायंदारुणश्रुडउडकः॥अतिलश्चान

ଉଦ୍ୟୋଗ

प्राणतोवलतः। शुषितस्य वाकनेन शुषितमहशास्पव वि- सितफेनवतः सारविधेः पर्यंतमनुवृष्टितं। व्यासं केन पितं
नः॥
नमो व विज्ञा लाहो नि कुंडला। कंय जिह्वु विकंनो विनातयोः अनामनः। वातावागादिशा बहुर निर्मयो निमिषस्तथा
। विरादा समरावश्च वाल्मीकिर्ही पकस्तथा। देत्यदीपः सारसः पद्माकतनः। सुसुखश्चित्राकडुश्च विरवदस्तथा नद्यः। मे
यत्कुसुमोदहः संपातः। सामनोजतः। गुरुनारः कपोतश्च सूर्यनेत्रश्च वातकः। विस्तुधम किमार्श्च परिवहो हरिस्त
था। सुस्वरा मधुपर्कश्च मंदमवसास्त्रिधेव। मज्जाया मातस्त्रिधा वनिशा करदिवाकरो। एतेषां दशमा त्रिणमयोक्ता ग
रुत्तमजाः। प्राश्नत्यतस्तथ शमाका विताः प्राणितश्चाय। यद्यत्र न रुचिः का विदहि गच्छावमातल। तन्नि यिष्यामि दवां
वां वरं यत्रोपलप्स्यामि॥ ॥ इत्युद्योगमातलिवरा विषणो॥ ॥ नारद उवाच॥ इदं रसातलं नाम सप्तमं पृथितं।
यत्रास्त्रिपुर निर्माता गवाममृतमनवा। चरंती सततं चारंष्ट्रिवा सारसनवा। पत्नारसा नां सारण रसामक मनुन सा। अ
मृतेना निवृष्टस्य सार सुहिरतः पुरा। पितामहस्य वदना उदतिष्ठदनिदिता। यस्याः चारस्य भगव्यानि पतंत्यामही तले
द्रुदः कृतः। चार निधिः पवित्रं परसुव्याता शुषितास्य वाफानन पर्यंतमनुवृष्टितं। दिवांता निदसं तत्राफतपा सुति सत्रम
॥ फेनयानामतेरव्याताः फेनाहाराश्च मातलो। उग्रेतपसि वर्वते ये पाविन्यति देवताः। अस्याश्च तस्यो धेवा न्यादिहु सर्वा सुमातलो। ॥ ॥

शत

एतद्विलेनसंज्ञितां विज्ञितां सुधरास्सुधराश्चतुर्दशरूपं स्वधं कव्यरूपमष्टं । एवं चाष्टं वाष्टनां वाष्टुरतीति प्रायस्क
निवसंति दिशापाल्यो धारयं त्यो दिशः स्मृताः । पूर्वादिशधरयत्सुरूपा नाम सोरना । दक्षिणां दक्षिकानां धरयं त्यग्रं दि
शा । पश्चिमाधारुणिदिक् धरयत्तेवे सुनद्या । महावृषावयानित्ये मातालविष्टरूपया । सर्वकोमडद्यानां मधे उर्ध्वं रयत्तदि
शा । उत्तरां मातेलरम्याताथेल विलेनसंज्ञिता । आसां च पयसा मिश्रं पयानिर्मयसां गणं मध्यातं मंदरं रुद्रादिवेरसुरसं
दिता । उहता वारुणी लक्ष्मी रयत्तं वापि माताला । उच्चैः श्रवाश्चाश्च राजा महारत्नं वाको सुनो सुधराश्च सुधरास्सुधराजि
वृक्षधरा । अष्टं वाष्टनां वाष्टुरतीति रत्नपयः । अत्र गाथापुराणां तारसां तलनिवासिनिः । पौराणी श्रुयतां लाके गीयता
यामना विनिः । नना कलोकतस्वर्गनि विमातत्रिपिष्टाया परिवासः सुस्वप्नादृशमातलतले यथा ॥ ॥ इत्युद्योगमात
लिवरात्रयणा ॥ ॥ तारद्वयः ॥ ॥ इयं नोगवती नाम सुरी वासुकिपालिना । यादृशी तद्वगजस्य पुरी वय्यामि गवती । प
पाशपश्चिन्नानां पायेनेयं धर्यातमदा । तपसा लाक सुख्यतपना वमहिना मदी । ताश्च नाचल निजा कारो दिव्या नरा
दृषितः । महस्वधरयत्तुर्ध्वजालाजिको महावत्सः । इह तना विधका गताना विधविष्टरुणाः । सुरमायाः सुताना गां नि
वसति गतयथाः । मणिस्त्रिकचक्राकाः कमंडलुकलकराः । महस्व संख्यावलिनः सविरोडाः स्वनाचनः । महस्व शिर
सः । कविकेचित्यं च शतानां तमाः । शतशीर्षाश्च । कवि । कवि । त्रिशिरसापार । द्विपंचशिरसा । कविकविसंमुखारुथा ॥
स्य संक्षेपेण कथनं नष्टम् । मृत्तमिति मंतव्यं । परिचारो नोगः । श्वेतो वृयः किलासः पताका जगवत् ॥

परिवारः पाठ
श्रुतो ज्ञेयः पाठः

उद्योग
चतुर्मुख

एतौ कोनागणामितिकतमस्यनेगितावंशास्पेत्ययः॥ प्रणिधाननावधानन॥

महाकायाः पर्वतानेगनेगितः॥ बहूनिहमहस्याणि प्रयुतात्पुर्वदातिव। नागानामकवंशानां यथा श्रेष्ठं मे शृणु॥
वायुकिस्तदकश्चेवकाकाटिकधनं जयो। कालिया नकुपश्चेवकवलाश्चतरा बुनो। त्वाद्यदंतामणिनागस्यैव
प्रणः स्वगः वामनश्चेत्यत्रैव कुंजरः कुंजरास्तथा। आर्यको नंदकश्चेव तथा कलमपोताको॥ किलासकः पिंजरको नाग
श्चिरावतस्तथा। सुमनाश्चास्वा दधिसुखः शंखो नंदो यतं दको। आशः कोशकश्चेव शिखानिस्तारकस्तथा। त्रिचिरिदं स्त्रि
मदं शुक्लं शुद्धो मातुपिंडकः॥ क्षीपप्रौष्ठुर्गोकश्च शुष्मो शुद्धरूपस्यैकः। करवीरः पितरकः सहजा हृत्त एव च पिंडारावि
डपत्रश्च शुषिकादः शिरीषकः॥ विलापः शरवशा पश्चाज्यातिको ध्यापराजितः॥ कोरव्या धृतराष्ट्रश्च कुंदरः कुंजकस्तथा
। विरजाधरणाश्चेव सुबाहुर्बरो जयः॥ रुधिरां धेविशुं विष्णु विष्णुः सुरमस्तथा। एते चान्ये च बहवः कथं पश्यन्मात्म
जाः स्मृताः॥ मातले पश्यत्यत्रैव काश्चिन्नोरा चतुर्वरः॥ मातलिस्तु कथं पश्यन्मनतं सतिरीक्ष्य वि। पश्यन्ना रदतत्र प्रीतिमानेव
शक्तिः॥ स्तितो य एष पुरतः॥ कोरव्यस्यार्थकस्य च। सुतिमा दर्शनाय च कस्यैकं कलनदनः॥ कः पिता जननी कास्य कतमास्य
षनेगितः॥ वंशस्य कास्यैष महाशक उच्यते तत्रैव स्थितः॥ प्रणिधानन धैर्यगह्णपणवयसा च नि। मनः प्रविष्टा ददवर्ष

य

१७७

नजस्वी अक्षयः॥ वीर्यवान्शत्रुक तनमरहितः॥ बज्रीलीमामर्ष्यवान्॥ ॥

युगाके ज्ञाः पतिप्रदः॥ ॥ कणव उवाच॥ ॥ मातलि प्रातिमनसं दृष्ट्वा सुखं स्वदर्शनात्। निवर्ह्या मासतरा माहात्म्यं ज
न्मकर्मचारैरवतकुले जातः सुखो नाम नागराह्ण आर्यकस्य मतः। पोवा दोहित्रो वामनस्य च। एतस्य हि पिता नागश्चि
कृणानाममातलोन विराडितायतं पंचवक्षुपपादितः॥ नता उवाच। मातमातलिना रदवचः। एषां मरुति तस्मात्तज्जमा
तां तु जगात्तमः॥ क्रियतामत्र यन्निरीक्षति मानस्य नितवि। अस्मिन्ना गायविदी उषिया डदितरं घना॥ ॥ इत्युवाच। मात
निर्गच्छेयणा॥ ॥ नारदा उवाच॥ सुताय मातलिना मत्रा कस्य रयिनः सुहृता सुविज्ञा लुणो पेतस्त्रिजस्वी। वीर्यवान्
बली। अकस्या ये स मावेदमत्री मारथिरवचा अल्पा तरु प्रमी वक्षुवा से विनरगैरणा अयं हरि सदा स्रगा सुकजिरे
धोत्रमं। द्वा सु र सु सु दे सु मना से वति यवति। अनन विजितान श्चो हा म्य जयति वामका। अतेन बुलनि ह्युव प्रहात प्रद
रस्तुव। अस्मकं न्या वरा गदा ह्येणा मरुतीनु वि। मत्र शालुणो पता युगा कजा निविशुता वस्य स्य मत्रा वरतस्त्रेलोक
मम रस्तुतिः॥ सुखो नवतः बुधारा वत डदितः पतिः॥ यदिति गरा तस्य सुजगात्तममा चिरा क्रियतामार्थ कलि
प्रबुद्धिः कन्या परिग्रहा। यथा विस्तु कल्लत ह्मी र्दया स्वाहा विना वसाः॥ कुलत वत थिवास्तु युगा कजा सुमध्यमा। पौ
कस्या र्थनवान्मा शुगा कजा प्रतीचउ। सदशी प्रीतिरूपस्य वा सवस्यैवा मिवा पिंडहान मपि सन युगा तावरया महे

संयुक्तः संबंधी। कारणस्य कन्या प्रतिग्रहकरणस्य दिर्वल्यादल्पात्। अस्यामुपःशायिणकार्यणाप्रकाशात्।
 वज्रमानावनवतस्तथैविरावतस्य द। सुमुखस्य गुणाश्चैव शीलविवेकमादिनिः। अतिगम्यस्वयंकन्यामु
 युक्त्यामयं वाचं ससुद्यतः। मातलिस्वस्य समाने कर्तुमर्हति नवानपि॥ कणवउवाच॥ ॥ सुवदीनः प्ररुष्ट
 दृष्टाद्वारदमार्यकः। प्रियमाणतथा। यो। त्रुत्रुवति धने गाता॥ ॥ आर्यकउवाच॥ ॥ नाम नितद्वज्रमतं मद
 र्धे ववतंतष। सखाशकस्य संयुक्तः कन्यायं न पिता नावत। कारणस्य तु दिर्वल्यात्तेन मामिमहासुता। अ
 स्यादद्वारस्तातममउत्रोमहासुता। तस्मिन् तावेन तप्युनडः। खात्रीस्तेन विस्वयं। उतारववातानाकं विनत
 येन गच्छता। मासना। नन सुमुखं नरुपिष्यति प्राप्ता। अवंतथा तद्विना जानीमस्तस्य निश्चयं। तनदृष्टः प्रा
 णामसुपस्य विचनतव॥ ॥ कणवउवाच॥ ॥ मातलिस्त्वज्जीवने बुद्धिर्नरुतामया। तामाहता विनवत सुमु
 खस्तव उवजः। सायं मया वसहि तो नारदेन च यत्र गः। त्रिलाकरां सुरपतिमवापयत्तु वासवं॥ शायिणकार्यका
 र्यणाप्रकाशात्। अहमाहुषः। सुपस्य विद्यातव प्रयतिप्या। मितम। सुमुखश्च मया सादीदवशमनिगच्छे। कार्यसं
 बोधनायैयस्मिन् तसु उजंगमा। ततस्स सुमुखं गृह्य सर्व एवमहो जसः॥ दहयुः शकमासीद्विराजं मदाहुति। संग
 त्यातव न गवान् विस्तरासीव उवजः॥ ततस्स सर्वमाचरय्यो नारादीमातलिपति॥ विशेषाय न उवाच॥ ततः पुर
 मि विज्ञापयिष्यामि। शक्रं॥

सुखः खः प्रीत सुखः॥ मम दुःखपति नयं दुःखपताकारः स। वीण कियमाणान विज्ञाय। कामकारवशां स्वरुपं वशां अ
 दरे विस्तरुवावउवने श्रुं। अहं तदीयतामस्यो कियताममरेः समः॥ मातलिर्नारदश्चैव सुमुखश्चैव वासः॥ लनं
 तानवतः कामात कामा मतं यपि स। पुरंदाराय संचिं स विनतय पराक्रमं। विस्तरुवा उवाच॥ इव न वातवदरा
 द्विति॥ ॥ विस्तरुवाच॥ ईशस्त्व सर्वलोका नां धराणामवराधाय। वयाद न मदनकः कर्तुमुक्तुह त विनो। शार
 ठकस्तन स्याम्यय मगायं। सुखं नम। तस्मिन् समष्टन प्राशं वकारवल हवत्। लया वरं तु सुमुखः सुमुखः सव नूवद॥
 कृतदारायथा कामं जगाम वद हान्यति। नारदश्चार्यकश्चैव रुतकाप्यो सुदाचितो। पतिजग्मवु रन्मर्च्य देवरा
 जं मदाहुति॥ ॥ इत्युद्योगमातलि वरावपण॥ ॥ कणवउवाच॥ गरुडस्तनु शुभा वयथा वृत्तं महाबलः॥ आसु
 : प्रदातवा कण कृतं नागस्य नारता। यद्व्यातन मद नारुध्विचुव तं स्वग॥ सुपस्यः परमकुर्वो वासवं स सुपावत॥
 गरुडउवाच॥ ॥ नगवत् किमवजाना हस्तिः प्रतिहतामम। कामकारवशां दवापुण्यश्च लितवानमि। निसर्गो सर्वदे
 तानां सर्वं च ते शरणाम। आहारा विहिता क्षत्रा किमर्थं वायं ते वया॥ वृत्तां चैव मया नागः स्थापितः समयश्च मे॥
 अतन च मया। देव नर्तयः प्रमवो महात्मा। एतस्मिन्नु तथा च तेना न्यदिमि तु सुसाह। कीडास कामकारेण। देवराजयथेव कं
 सो हं प्राणा विमोक्षामि तथा परि नो ज नो मम। यच्च च त्याममम दवातिमात्रव वासव। एतश्चैव। हर्मामि नृपश्च वल हव
 नन नागवा प्रमवः उवाचो नाराज नर्तयः मया। तथा परि ज न एव नर्तयः॥

उद्योग

हो

आदित्याय इति माहात्म्यादाहो विष्णुः संबोध्यः ॥ उदकं कारणं ॥ उदकं फलकं हुकं ॥ एवं वदत इति कुहवात् ॥
त्रिलोक्यस्य शरायाहं परमं त्वमागत्य ॥ इति निष्ठितिं देवान विष्णुः कारणं मम ॥ त्रिलोक्यं राजराजं हि त्रिवि-
सं वशाच्च तं ॥ ममापि देहस्य सुता जननी कउपयः ॥ पिता ॥ अहं मम सुता हलोकान्ममं तोषा दुमं जमा ॥ असह्यं सर्वं नृतानाम
मापि विबुलं बलं ॥ मयापि सुमदं कर्म कृतं देतय विग्राह ॥ श्रुतं श्रीः ॥ श्रुतामृतं श्रुतिवत् ॥ त्राचना सुखं ॥ प्रभुतः कालका-
रवत् ॥ मयापि हि तिजाहता ॥ यत्तु धृजस्मान्गताय त्रात्यरिव गम्यं ॥ वदामि विधावुजं तानमा मवमन्यामि ॥ कोन्यो ना-
रमं होस्मि कोन्योस्मि बलवत्तरः ॥ मयाप्याहं विशिष्टं मन्त्रं वदामी मम बाधवं ॥ अदृशाय च युवाहं मा जना द्यवापितः ॥ तत-
मगोरधं नष्टं च त्रयास्माच्च वासवा ॥ आदित्याय इति माहात्म्यादाहो विष्णुः संबोध्यः ॥ उदकं कारणं ॥ उदकं फलकं हुकं ॥ एवं वदत इति कुहवात् ॥
साहं पक्षिकादशेन वदामि वागं तत्कमः ॥ विष्टा वशाते स्मात को वच बलवानिति ॥ ॥ कण्व उवाच ॥ ॥ मत्तस्य वच-
ने श्रुत्वा रवगस्योदकं कारणं ॥ असौ न्यस्तानयं स्नाहं सुवाच रश्मि वच कश्चन ॥ गरुत्मन्या मत्मानं बलवंतं सुदुर्बलं ॥ अत-
मस्य मम हतस्तोत्रमात्मानं मडज ॥ त्रिलोक्यमपि मे कृत्स्नं मम कंदे दधरण ॥ अहं मवात्मनात्मानं वदामि वाधं धरायत ॥
इदं तावत्तमि कं वदामि मे तं वद ॥ याद्यते धरयास्य कं मफलं तत्रि कश्चित्तम ॥ ततः मत्तगवांस्तस्य स्कंधे वा कं समा-
सजत ॥ निपयानमनागवां विह्वलानां च ततः ॥ यावाश्चिन्तारः कृत्स्नायाः ॥

२०१

बलदाहो दयोष्मातेन विदग्धस्य ॥ व्याघ्रस्य ॥ एते देवाः ॥ एतान् ददवान् ॥

इति व्याः सहयर्षतिः ॥ एकस्या देहशरायास्तावद्भारममन्यतो ॥ नत्वेन पीडयामास बले बलवत्तरः ॥ ततो हि जीवितं तस्य तव्य-
नीनशदेक्युतः ॥ व्याघ्रास्यः स्वस्तकायश्च विवेता विकृतः रवगः ॥ सुसुचयत्राणितकायुक्तारप्रयीडितः ॥ स विष्णुश्चिरमा-
यकी प्रशम्य विनता सुतः ॥ विवेता विकृतो दीतः किंचिद्वनमश्रुवीता ॥ मगवन्लोकसारस्य सहशेन वशुष्मता ॥ सुजेन-
स्त्वि रशुकेन तिष्ठिष्णोस्मि महीतले ॥ हं उमहं मिमे देव विक्रमस्य ॥ नत्वेतमः ॥ बलदाह विदग्धस्य यक्षिणो धृजवासितः ॥ ते-
न मत्यामहे वीर्यमात्मनो तमं यरे ॥ ततश्चाक्रमनगवान् प्रमादे विगरुत्ततो ॥ मिमे न्या इति स्तेहातदा चिन सुवाचद ॥ ॥
॥ कण्व उवाच ॥ ॥ तथा त्वमपि गोधारेयावत्याडुसुतान्नाणो नासादयसितान्नीरां स्तावज्जीवमिषुत्रका नीमः प्रहरतां अष्टौ-
वासु सुत्रो महाबलः धनं जयश्चेदुसुतो न हत्यातो कुं करणो ॥ विष्णुर्वीर्युश्च शक्रश्च धर्मिष्ठा वाश्चिना बुभो ॥ एतदेवास्तया-
केन हेतुना वीक्षितुं कृमाः ॥ तदस्ते विरोधनशमग वदयात्मज ॥ वासुदेवेन तीर्थेन कुलं रक्षितुं मर्हि मि प्रत्यक्षदशी-
सर्वस्य नारदो यं महातयाः ॥ माहात्म्यं यत्तदा विष्णोः सोयं चक्रगदाधरः ॥ ॥ विशयायत उवाच ॥ ॥ दुर्गधनस्तु तबुत्तानि-
स्वमदं कुटी सुखः ॥ राधेयमभिमाप्रह्य जहास स्वतवत्तदा ॥ कदशी कृत्यतदा कृष्टेः कण्ववस्य दुर्मतिः ॥ उरुं गेजक-
राकारताडयन्निदमश्रुवीता ॥ यायेवेश्वरस्तेमिथ ज्ञावीया च मे गतिः ॥ तथा महर्षि वतीमि किं प्रलायः करिष्यति ॥ ॥

धर्मसा

उद्योग

मातलिं वराचे वरां समां ॥ ॥ नगवान्पितामहो मीमांसा ॥ उक्तं मीमांसे तु तत्र दर्शनात् नगवता विष्णुना सु कृत्स्नं त्रिते
 दत्तुं योगे मातलि वराचे वरां समां ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ अतर्थात् ज्ञानं विंधं परार्थे लोभमोहितं ॥ अतर्थात् केचमि
 रतं सरणे कृतं निश्चयं ज्ञातीतां दुःखकरीं बंधुनां शोकवर्द्धतां कथं नितं विमर्शं स्वारयती ह बाधवाः सौ रुद्रा वा सुकृति
 धे नगवान्पितामहः ॥ ॥ विशं याय न उवाच ॥ ॥ उक्तं नगवता वाक्यं सुकृत् मीमांसे यत्कृतं उक्तं वक्तुं विंधं चित्तारदे
 नापितं व ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ पुंश्चो विष्णु कृता पुंश्चो न श्रुतः सु कृतं तिसृति हि सु कृतं न बंधु सत्र तिसृ
 ति ॥ श्रोतव्यं प्रियं यथा मिसु कृतं कुरु नंदना न कर्तव्यं श्रुतिं विंधो हि सु कृतं ॥ अत्रापु दाहरती ममिति दा संपुरातनं ॥
 यथा निबंधं तां सां गाला वन परजयः ॥ विश्वामित्रं तपस्यं तं धर्मो जिज्ञासयत्सुरा ॥ अम्यगं च स्वयं नृत्वा वमि लोभा
 वा नृषिः स प्रसीता मन्व तमं वेधमा स्थापयन् ॥ बुधदुः कृधितो राजा शमं कोशिकं स्मृतं ॥ विश्वामित्रो यमं चोत
 : अयं मा सता वरं परमान्न स्य नैनं न वत प्रत्यया लयत ॥ अत्र तेन यदा सु कृतं न्येदं तं तपस्विनि अथ यदा
 त्रसत्सु विष्णु मित्रो यमु नाग मत्वा ॥ उक्तं मे ति हता वत्स मित्पु त्का नगवान्पितामहो ॥ विश्वामित्रं सतो राजदृष्टि त एव महा
 तेयं वरं यदेवा विषये तत्र बंधु स्ति हति ॥ ततोपि सु कृतं ददः अथ इत्यर्थः ॥ अतो वा मुदे वस्य सु कृतं ददं कुरु विंध्यत ॥
 श्रोतव्यं श्रोतुं युक्तं वाक्यमिति शेषः ॥ वशिष्ठं सुत्वा धर्मो न्याग वत् ॥ न प्रत्यया मयत् ॥ न रुशय राय यं सत प्रती कित वा न
 तेन वसिष्ठे न ॥

२०२

उद्योगमदमि हसमीयं ॥ मूर्ध्नि वा कु म्पां च प्ररह्यः ॥ अस्यासे समीये अशमस्य गो रवात्पुरु त्वात् ॥ वक्तुं मानात्मान
 बुतिः ॥ उक्तं प्ररह्य मूर्ध्नि विवा कु म्पां संमितं वतः ॥ स्तितः स्थापु रिवा म्या से निश्चो हो मारुता शतः ॥ तस्य शुश्रुषो य
 त्रमकरो जालवो बुतिः ॥ गो रवा वक्तुं माना वहा हेने प्रिय का म्यया ॥ अथ वरं यते प्रसी धर्मीः पुनरुयाग मत्वा ॥ वासिष्ठं वेध
 मा स्थाप्य कोशिकं भोजने मया ॥ महद्वा शिरमानं कंधि यमाणं मह र्षिणा ति हता वायु न के रा विश्वामित्रे रा धी मत्वा ॥ प्रुति
 यदु ततो धर्म स्ति यो वे संतथा न दानं वा ॥ सुकाशी नो मि विप्र र्थे न सुत्का म सुति गतिः ॥ कुरु ना वा दय गतो ब्रा ह्मण त्वं सुयाग
 तः ॥ धर्मस्य वचनात्प्राप्तो विश्वामित्रं स्या भवता विश्वामित्रं सुश्रियस्य गालवस्य न पस्विनः ॥ सुश्रु यथा वत स्य वधी ति
 मा नितु वा वद ॥ अत्रु ज्ञातो मया वस्य यथे सं ग वगा लवा ॥ इत्युक्तः प्रत्यु वा वेदं गालवो मुनि सत्रं सां प्रीता मधुरया वाचा ॥ वि
 श्वामित्रं महा बुतिः ॥ दक्षिणाः का प्रय वा मि न वते पुरु कर्मणि ॥ दक्षिणा निरुप्य तं हि कर्तुं सिध्यति मातदा ॥ दक्षिणां हि द
 ता वि अथ वगां नि युज्यते ॥ स्वर्गे कुरु फलं तं हि दक्षिणां तिरुच्यते ॥ किमाहरमि युर्वधं ववी उ न गवानिति ॥ मजान
 स्ते न गवान् जितः शुश्रुषे रा न वि ॥ विश्वामित्रं स मम कुरु वग वेत्स वो दयत् ॥ असकुरु वगा वति विश्वामित्रे रा न धित
 ना हं त्वात् ॥ शुश्रुषया वचनं बाधना ॥ मत्स्या आत्म समर्थो ना विमृष्टा ना शास्त्र मि विमर्शितं न निश्चि ताना ॥ अथ वगे रा दाने ना त
 तस्मात् ॥ दक्षिणां तिरुच्यते ॥ जानमानो दक्षिणा कर्म समाप्ति रिति ॥

उद्योग

व्यावोहरितः कलिरकत्रयश्रेयसां ॥ गालववरिते ॥ परं यरादृशदपि उरं अनीदया अत्रयमेन। कत्वा प्रणयं स्नेहा तु हतिं।
किंदानीति वक्रुशो गालवः प्रत्यनायता निर्वधतः सुबक्रुशो गालवस्य तयस्तिनः किं विद्युग तमं रं नो विश्वमित्रो ब्रवीदिदं
एकतः व्यावकलनां दयानां वदवृत्ता। अष्टौ शतानि सदेहि गालवमा विरं ॥ इत्युद्योगे गगवद्युते गालववरिते
॥ ॥ नारद उवाच ॥ एवमुक्तमदति न विश्वमित्रेण धीमता। ज्ञानेन शैवेना हारं कुरुते गालवस्तदा। त्वगस्मिन्नतो हरिण
श्विनां शौक्यरायणः। शौचमानोतिमात्रं मददमानश्च मनुना। कृतः पुष्टानि मित्राणि कृतो यीः संवय कृतः। दयानां वद
शुभ्राणां शतान्यष्टौ कृतो ममा। कृतो मे नो जने श्वदा सुख श्वदा कृतश्च मे। श्वमे जिवितस्यापि विना किं जीवितेन मे। अहं
पारे समुद्रस्य पृथिव्यां वा परं परात्वात्मानं विमुं वामि किं फलं जीवितेन मे। अधनस्या कृता र्थस्य त्यक्तस्य विवि
धिकांतिः। कुरुंधारयमाणस्य कृतः सुखमनीदया। सुहृदां हि धनं सुक्ता कत्वा प्रणयमीक्षितं। प्रतिकर्तुमशक्यस्य जी
वितान्तरां वरं। प्रतिशुभ्य करिष्येति कर्तव्यतदकुर्वतः। मिथ्या वचनदग्धस्य हृष्टा पुत्रं प्रणम्यति। नरुयम नृतस्यास्ति नानृत
स्यास्ति संततिः। नानृतस्याधियत्यं वं कृत एव गतिशुभा। कृतः अकृतस्य यशः। कृतः स्नानकृतः सुखा अश्वदयः कृतश्चो हि
कृतश्चेनास्ति निष्कृतिः। न जीवत्यधनः पायः कृतः पायस्य नंत्रां। पायोऽकृतमवाप्नोति विनाशनाशयन् कृतं। सो हं पायः कृत
तेन वसत्क्या। इमिषु प्रतिकर्तुं प्रत्युपकारत्वेन कर्तुमशक्यं अहृतस्या नृतानि धायितः। तंत्रां कुटुंबधारणं ॥

२०३

कत्वा यत्रं प्राणमोहाया प्रतिष्ठं लोस्त्रिं नवं तितं गालवमात्मानं दर्शयामास। प्रादवा सुहृदा मने प्रां मध्ये सुहृत्कृतः ॥ मम वविमवो व
मवा वरजो विस्तु रवधनमेवा तत्राया पति संनवात्। पूर्वमुक्तमदर्थं मम सवेगा। तवाथ प्रीतो नवतिथा चितः सर्वकाम
प्रवृत्तयण ह्या नतो यिवा। गुरो र्यः कृतका र्थस्य तत्करो मितमायितः। सो हं प्राणा विमोक्ष्या मिकत्वा यत्र मनुत्तमं। अर्थान न
नमया का वि कृतपूर्वा दिविकसां। मानयति वमां सर्वे त्रिदशा यजसंस्तरे। अयं उ विस्तु ह अष्टं देव त्रिभुवने श्वरे। विस्तु ग
वाम्यहं कुरु गतिगतिमतां वरम। नो गायस्मा स्मृतिं प्रतिव्या य्य सर्वसुरा सुरात्। प्रणाता इष्टु मित्रा मित्रसंयोगिन मय
यं। एवमुक्ते मवा तस्य गुरुडो वानतज्मजः। दर्शयामा सनं प्रादमं हृष्टः प्रियकाम्यया। सुहृद्वान्तममतः सुहृदां वमतः
सुहृद इष्टि तेनामिला येन यो कयो विनवे मति। विनवश्चास्ति मविप्रवासवा वरजो विजा। पूर्वमुक्तमदर्थं वकृतकाम
श्रुतजम। सतगवाते उगवा वोनयिष्येत्वा यथा सुखा। दशयारं पृथिव्या वा गगालवमा विरं इत्युद्योगे गगालववरिते
॥ सुयस्म उवाच ॥ अत्रुशिष्टोस्मि देवे नृगालवा ज्ञातये निना। ब्रुहिः कामं उकां या मिदं सुखं मतो दिशः। सर्ववा द
किं सा वात्यं सुखं वा त्वमथवा यस्मि मा दिशः। उत्तरं वा दिजा अष्टकृती गवा मिगालवः ॥ गालव उवाच ॥ यस्या सुदयते पूर्व
सर्वला कप्रतायनः। मवित्राय त्रसंध्या या सा ध्याना वरीततयः यस्या पूर्वमतिकृता यया व्या हसिदं जगत्। वक्रुशी यत्र धर्मस्य वन
लेन मे कृतस्त्वविधीतो नृदीत्यर्थः। अतो यद्वततो पदितं मया शक्यं कर्तुं ते करिष्यामि तद्वदिगमनादिकं यद्विददा
नयमित्कामित्याह। सनगवानित्यादि अत्रुशि अत्रुसात् अज्ञातये निना अनेन विस्तुना ॥

सुपर्ण

उद्योग

पूर्वप्रथममतिबुद्धिः निजनाशस्य तदेतोः। पूर्वदिक्त्तवित्तसंबंधाधीनत्वात्। अतएव यथा व्याघ्रं व्यासिर्व्याघ्रारः तदर्थं प्रवर्ति
ते। वस्तुषीधर्मस्य त्वया वैदमसि। उद्यात्पुत्रगतत्वाधर्मस्य। तयोश्च तत्र प्रथमदर्शनात्। एषधर्मः प्रतिष्ठितः कायस
या॥ ॥ एतदेव दर्शयति। नूतमिति। यतो मुखं यन्मुखं। दोहूगांतन्मुखं त्वेन हव्ये पितृयुवा रात। अधनोरये पितृवै न

कुतश्चो मुखे द्रव्यं मय्यते सर्वतो दिशि एतद्वरं हि जज्ञे अत्रि दिवस्य तथा धृतः ॥ तत्र पूर्वेषु सृता विद्या कायणः प्रजाः स्त्रि
यः ॥ अस्यां दिशि घृष्टाश्च कश्यपव्याससंतवाः ॥ अतो हतं सुराणां श्रीर्यत्राक्रौत्पयिचतः ॥ सुरराज्येन विप्रर्षेद विश्वा
त्रतयश्चितं ॥ एतस्मात्कारणाद्भुसन् पूर्वत्येषादि युज्यते ॥ यस्मात्पूर्वतरे काले पूर्वसिवा देता सुरैः ॥ एत एव च पूर्वेषां भू
वामाशां प्रवृत्ते ॥ पूर्वकार्याणि कार्याणि दिवा निशुवमी सता ॥ अत्र वेदान् जगो पूर्वभागवत्सोकभावनाः ॥ अत्रिवा
क्वामवित्रासीतमावित्री ब्रह्मवादिषु ॥ अत्र दत्तानि सूर्येण यज्ञे विदिजसत्तमा ॥ अत्र तत्त्ववरः सोमः सुरैः क्रतुसुयीयते ॥
अत्र वृक्षा कुतवदाः स्वांयेति सुयजुं जते ॥ अत्र यातालमाश्रित्य वरुणः प्रियमायव ॥ अत्र पूर्ववसिष्ठस्य पौराणस्य हि ज
र्यना ॥ सति श्वेदप्रतिष्ठावनिधनं च प्रकाशते ॥ उकारस्यात्र व्याज्यते सूनयो दशतीर्द्दश ॥

वंकारां। त्रियोदाश्याण्योदित्याद्याः। प्रजाः। लोकाश्चायेति जलं उयं जुजते। तेषां पूर्वसंबन्धे धोस्ति तत्वात्। यो राणाम्यु
राणाम्येकालनवस्यनिधतं वमिष्टस्य। निमिशायात्। तूतयोजनादिप्रकारमेदात्। दशती ईशदमसहस्रं दशतीरिति बाळ
दमतिजमिपूर्वसवस्मि।

२०५

हविर्हनिवेदीहर्षनागशालायां। ध्वजिताः शक्रेण यज्ञाद्यो मानुषाश्च सुराश्च। एतद्ग्राह्याद्यादयन् इति तेषामायुः स
यद्यति। लाकस्य पातलं च मन्तरिस्ताणं विज्ञाव। ध्वजिताः। मालवचरितः। शुक्लवर्णवर्णयत इति स्वोक्तो वि
पिबन्ति सुनयायत्र हविर्हनिस्मासामपाः। ध्वजितायत्र बहवो वराहाद्याष्टगावनाः शक्रेण यज्ञनागाद्यो देवा तेषु प
कल्पिताः। अत्र हि नारुवमाश्च मानुषाश्च सुराश्च। उदयं स्नाहि सर्वं वैक्राध इति विना वसुः। एतद्द्वारं च लाकस्य स्वर्ग
स्य ध्वजमुत्सृज्य। एष हवीर्दिशा नागा विज्ञावाः त्रयदात्र मि। प्रियकार्यं विमेतस्य यस्याः सिववत्तस्त्रितः। इति गालवया स्या
मिच्छन्तु वायु प्रगविशः। ॥ इत्युद्योगनवावद्यात गालवचरितः। ॥ सुपर्णवृत्ताः। ॥ इयं विवस्वता हवीं सोऽवरावि
धिना किलागुरवे दक्षिणा दक्षिणा सुचातमिदं कृत्वा लाकत्रयस्याः स्यात्प्रत्येकः प्रतिदिनः। अत्राभ्यासानां देवानां वि
नाशः श्रूयत इति। अत्र विष्टसतात्वाः पितृनिःसाहमासतः। इत्यमानाः स्मालाकत्रयं स्यात्सुल्यनागनां। एतद्दिनार्थं धर्म
स्य दारमात्रे इति। कादिगालवयाश्च। अत्रापतकाले निश्चयः। अत्रादवर्षयो नित्यं मिदं लोकं धर्मस्तथा। तद्योगजपयः
सर्वे निवसेति गतवयाः। अत्र धर्मश्च सत्यं च कर्म च। अत्र निगद्यता गते। एषादिना अष्टधर्मणा त्मा धर्मादिना। एषादि चर्मादिना
अष्टायां सर्वः प्रतिपद्यत। एतच्च तवाराधनं सुखात्ततः गम्यत। नेरुतानां सदस्त्राणि बलं न्यत्र हि जपन। संध्यातिष्ठति क
धियज्ञः। सुरवेकत्र पायपाणानि श्रूयः। आयुर्निश्चयः। आत्मा वसादिनः। पापस्य धर्मस्य उद्योगवोक्तं द्वारकं वृत्तात्तनाः। अ
वराधेनमाहनः॥ ॥ प्राणनिश्चय इति वा पाठः॥

॥ प्राण ॥

॥ प्राणनिश्चय इति वा पाठः ॥

उद्योग

मंदरकुंजसुयोगंधर्वास्तुवित्तमानावद्विंदरंति॥ अत्रयाहोभायागीयंततादृशात्पुत्रवृद्धसदनेसामानिगाथागीतं वृत्तं
तं वृत्तं वृत्तः ककुप्तितातानकाति। युगान्यतिवृत्तानि। तावताकालनवरलोकदारादयो वृत्ताः स्यातातानपश्यन्वत्तंगतइत्य
र्थः। मय्यादास्वापितामातः परंस्वय्यगादक्षिणायातप्यतिक्रमणीयमिति। वृत्तनाचारगा। तपसाइत्यर्थः। सर्वसर्वसर्वोपा
लानिदृष्टव्यान्कृतात्मनिः। अत्रमंदरकुंजे सुविप्रर्षिसदनेषु वागायंति गाथा गंधर्वाश्चित्तबुद्धिहरादिना। अत्रसामानि
गाथानि सुवागीतातिरेकतः। गतदा। सगतामास्यो गतगजो वतगतः। अत्रसावर्णितावेदयवक्रानात्मातनवामयीदा
स्वापिता वृद्धस्यार्योनातिवृत्ता। अत्रगुरुमगातनपोलास्यनमदात्मना। गवणातनपस्त्रास्त्रासुरस्योमरतादृता। अत्र
वुसर्वसर्वः प्राप्तावनर्गहतिपवक्षी। अत्रउक्तकम्पाणोनराः पच्यंति गालव। अत्रवितरणातामनदा। वितरणोर्ध्वना
। अत्रगवा सुरवस्यातेड। रवस्यातपपद्याता। अत्राहतादिनकरा सुरसरजातपुयः। काष्ठाचामाक्षानि संहिमसुवृज
तितुन। अत्रादंगतवसुगदुधधर्पपरिवितयः। लक्ष्म्यातुधमातोदौ हृदातो गजकक्षापो। अत्रवकधुर्नामसूर्या
कृतोमहावृषिः। विडर्यकपिलादवायनात्राः मगरात्मजाः॥

ब्राह्मणानंतरमत्रासाः। प्राणादिजने नपवक्षुन पुर्नगवति। वितरणो वितरणानरके गामिनिः प्राणिनिः सुखस्यात
नारा। प्राणिनप्रतिपद्याता। अहतादक्षिणायातनापयो जलसरता। दक्षिणायातनवृष्टिनवतिधानिहाकाष्ठाधनिष्टोमा
गम्यकाष्ठांमकरराशिस्वइत्यर्थः। अत्रवाधनादाधनिष्टः। तस्यकाष्ठाधनिष्टोकाष्ठा॥

२०५

लोक

निर्याणकालवृत्तुकाल। तामो धकारं नरकेषु। एषोपि मार्गतिस्म एव। परिवायस्या। वृषणस्य। प्रतिष्ठासि तिरुर्मिः पश्चा
अत्रमिहा। शिवातामबायणा। तदपारगा। अधीत्य सारिला। तदाल्लसु। तदमहयं। अत्रनागवतानामनदां वासुकि
पालिता। तदाकगावतागनताये। तिरावतेनव। अत्रनिर्याणकालवृत्तमः संधायतमहत्। अत्रनास्करणापिस्वयं
कृतवर्कता। एषतस्यापितमार्गः परिवायस्वगालव। ब्रह्मिमयदिगंतव्यं प्रतीचीष्टुचापरा॥ ॥ इत्युद्योगगालव
चरिता॥ सुपर्णउवाच॥ इयंदिग्दयितागजावरुणास्यतुगायतः। मदासलिलराजं स्पृशतिष्ठा मादिरवदा। अत्रप
श्चादहस्योविम। ऊयतिमाः स्वयं। पश्चिमस्य निविख्यातादिगियेद्विजसत्रमा। यादमात्रगाल्यतलिलस्य वयस्य
। कश्यपो नगवार। खोवरुणास्यमापचयत। अत्रपीवासमास्त्रा। वेदरुणस्य रसां सुषदा। जायतवरुणः सोमः सुक्त
स्यादितमिसिदा। अत्रवपश्चाकृतादेत्यावायुना संयतास्रदा। निश्चमंतामदावातिरहिताः सुसुखदिन। अत्रसूर्यप्रण
यितं प्रतिष्ठातिपर्वतः। अत्रानामयतः संधायपश्चिमाप्रतिमप्यति। अतानामयतः संधायपश्चिमाप्रतिमप्यति। अतो
रात्रिश्चमिडावतिर्गतादिवसस्य। जायतनार्वायहउमईमिवाहुः पः। अत्रदेवीदिति सुतामात्मप्रमवधरिणा। वि
गर्भांमकरातत्रोयवजातामरुद्राः। अत्रशूलं हिमवतामंदरं यातिशाश्वतं। अत्रिद्वर्षमहास्वगानवास्याताधिगम्यते
दहोक्रः पश्चाद्भागनाना। साविमऊयति। पश्चाकृतावेगानहृष्टतः कृताः। अत्रमवसवागर्जः। शूलं शूलं नृमिमत्रिकृ
तागः। अत्राधः मसीमा॥ ॥

उद्योगः

कोचनां बुद्धरस्यो रधेरुल्लस्यमानस्य तं नदीरूपस्य सुवर्गशिरसा सुतः हरिमधुसाधुतः तिष्ठति तिष्ठति सूर्य
 स्पशामनात् अत्रवाद्यादिचतुष्टयं स्वस्वम्यं संवधिं च तितनयति आक्रिकमदः संवधिकालि एवनेशमिति सं
 अत्रकोचनशिलस्य कोचनां बुद्धरस्य ॥ उदधे स्तारमासाद्य सुरनिः कुरातपयः ॥ अत्र मध्ये मधुस्य कबंधः प्रतिदृश्य
 ता स्वतनोः सूर्यकल्पस्यासामस्य ज्ञेयमनः ॥ सुवर्गशिरसाप्यत्र हरिगच्छः प्रगायतः ॥ अदृश्याप्रमयस्य
 यातविषुतो धनिः ॥ अत्र धनवतीनाम कुमारा हरिमधुसः ॥ आकाशानिष्ट तिष्ठति स्था सूर्यस्पशामनात् ॥ अत्र वायुस्तथा
 वक्रिणः स्ववापिगालवः ॥ आक्रिकं चैवने शं च ड स्वस्वम्यं विचुचति ॥ अतः प्रचतिसूर्यस्य तिथीगावतीत गतिः ॥ अत्र ज्यो
 तीषि सवाणि विंशत्यादित्य मंडलं अष्टाविंशतिगत्रं चं कम्पमरुता नुता ॥ तिष्ठति तिष्ठतः सूर्यात्ता सामसायागायागतः ॥ अ
 त्र नित्यं सवतीनां प्रनवः सागरादयः ॥ अत्र लोकत्रयस्यापि तिष्ठति वरुणा लया अत्र पत्रगगजं स्याप्यनंत स्य निवृत्तानं ॥ अ
 नादिति धनस्यात्र विष्णोः स्नानमवतमः ॥ अत्रानलसं स्वस्यापि पवनस्य निवृत्तानं ॥ मरुतः कत्रयस्यात्र प्राचीत्यतिवृत्त
 नः ॥ एतेषु शिवो मा गोविंदारण प्रकाशितः ॥ ब्रह्मिगालवगचावो बुद्धिः कादिसं सत्रमः ॥ इत्युद्योगे गालवचरितः ॥

वदेत्यर्थः ॥ ज्योतीष्यश्चिन्त्यादिने चवाणि ॥ अष्टाविंशतिगत्रं अष्टाविंशतितमे दिने तिष्ठति तत्कंदिनं ॥ चंद्रेण युक्ता ॥ न सूर्याण्युज्यं
 तावदाह ॥ सोमसंयोगयोगत इति श्रमावास्यान देवं च सामसायागापि सूर्याण्युज्यत इति विंशमः ॥ सागास्यादय उद्
 वः ॥ ॥ गालवचरितः ॥

त

२०६

उ
 परिस्कृत
 यावा

उत्तरस्य रस्यस्य परिवारस्य स्थानस्य मार्गो गामनदिक् पश्चिमपूर्वाभ्यां दिग्गो पश्चिमपूर्वयोर्मध्यगो मध्यमः ॥ प्रकृत्या प्रकृ
 सुपर्णवाचः ॥ यस्मादुत्राद्यन्ते पायाद्यस्मान्निः श्रेयसोऽमुता ॥ यस्मादुत्तराणां बलादुत्तरात्तु च्यत हि नामार्गः पश्चिम
 पूर्वाभ्यां दिग्गो विमध्यमः स्मृतः ॥ अस्मादिशिवरिहाया सुतरायादिजर्षन ॥ नासोमो नाविधेयात्माना धर्मा विज्ञातज
 नः ॥ अत्र नारायणः कृष्णविष्णुश्चैव नारायणमः ॥ उदय्यामाश्रम परतथा ब्रह्मा च शाश्वतः ॥ अत्र वेदि मवत्ताष्टनित्य
 मास्तमदृश्यः ॥ प्रकृत्या प्रकृत्यः साई सुगाता निसेमप्रनः ॥ न सटश्यो मुनिगणोस्तथा देविः सवासो विः ॥ गंधर्वयक्ष
 सिद्धे वनिरनारायणा हाता ॥ अत्र विष्णुः सटस्वातः सटस्वर लोचयः ॥ सटस्वशिरसः श्रीमानकः परपति मायया
 अत्र गान्धर्वविष्णो चंद्रमा वायुपि च्योता ॥ अत्र मंगो मदादेवः मंतो गगनाद्युता ॥ प्रतिदृश्यददौ लाके मातुषे ब्र
 ह्मवित्रमः ॥ अत्रादव्यातपस्त्रमदश्वरयणीया ॥ अत्र कामश्च रोषश्च शीलश्चो माचसकतुः ॥ अत्र गरुडस्य क्राणाग
 धवीणां वगालवा ॥ अधिपत्येन किला श्वनदोप्यनिषेवितः ॥ अत्र चैत्रं रथं रस्य मत्रावे रवातमाश्रमः ॥ अत्र मंदाकिनी चे
 वमंदश्च द्विजर्षन ॥ अत्र सोमं धिकवनेति कृतिरनिलक्ष्या ॥ शाकलकदली स्कंधम वमता न कामगा ॥ अत्र संश्रम वि
 द्यानां सिद्धानां स्तिरवारिणां विमानान्य चरुयाणि कामाग्यानि गालवः ॥ अत्र तत्कमयः सप्तद वीचारुंधता तथा ॥ अत्र
 तिष्ठति विज्ञातिरत्रास्या उदयः स्मृतः ॥ अत्र यज्ञसमासाद्य कवस्थातापितामहः ॥ ज्योतीषि चंद्रसूर्या च परिवर्तनित्य
 तिरूपया ॥ उमयामाई ॥ युगांतः ॥ मिना कृतायन रूपेण परिस्कृतः ॥ अलंकृतः ॥

गंधर्व
उद्योग

गायंतिकाक्षरकाखनिलविशेषस्पर्शरंजनकृति कसदाचारकियापरिवर्त्तयुगांतः प्रविलीयतितयतिउशीरवीडे
 वाः अवगायंतिकाक्षरंहरंतिद्विजसत्रेमाधमाताममदात्मनोभुनयःसत्यवादिनः। नतपांजायतसूतिर्नकृतिर्न
 तपश्चित्तापरिवर्त्तसदस्याणिकामाताग्यानिगालवायथायथाप्रविशतितस्मात्परतरंनराः। तयातथाद्विजश्रेष्ठ
 प्रविलायतिगालव। नितकनविदत्येनगतद्वेद्विजर्षनकानारायणादवतरंवाजिस्तुमव्ययं। अत्रकेलाम
 मित्सुकंस्थानमेलविलस्यतत्। अत्रविद्युत्पत्तानामजहिरपरसादरा। अत्रविस्तुपदंतामकामताविस्तुनाक
 तं। विलोकविक्रमेवस्तुवरादिशमाश्रिताः। अत्रराजामकानतयजेतष्टेदिज्ञात्रमा। उशीरबीजविशेषयत्र
 जाह्ननदंमुरः। जीहृतस्यात्रविशेषरूपतास्त्वमदात्मनः। साक्षादिमवतः। पुण्योविमलः कनकाकरः। बाह्यो
 पुत्रयक्षस्तंस्वतंक्रवाधनंमददा। वज्रधनंमदधिः सजैष्टतंतदंततः। अत्रनित्यंदिशापलाः सायंप्रातर्द्विजर्षनः।
 कस्यकायकिमिति विपरिकोशतिगालव। एवामपाद्विज्ञाप्रहृष्टाणोरन्यर्हिउत्तरा। उत्तरतिपरिरयातासर्वक
 मसुचोत्तरा। दताविस्तारतस्मात्तवसंकार्त्तितदिशः। चतस्रः कमयागनकामाशांगंभुमिस्तसि। उद्यातादं द्विज
 श्रेष्ठतवदशयिचुंदिशः। दृष्टिवाचाखिलाब्जस्त्वस्मादागदमाद्विजः। इत्युद्योगमगवद्यानगालववरित
 स्त्वा। नजीहृतस्यउपसमाप्यतस्यौदिमवतः कनकाकरः। स्तंताज्ञानतकसंदतमित्यर्थः। दवेवास्तान्यः
 ॥ मन्त्रामकामतदस्त्विति॥ ॥ गालववरिता॥

ॐ

२०५

आत्मनःशरीरस्पर्शकारणं। जीवात्मानं। ब्रह्मवध्यामनुस्मरन्। शंकमानामद्वेन। सोमिश्चक्षुषीतिचाप्यमंदीकृत्यशाम्य
 गालवउवाच॥ ॥ गरुत्मरुचुजगद्धारसुपर्णविनतात्मजानयमांताहोश्रवणयत्रधर्मेस्यवक्षुषा। श्रुमेतादिशंगवयाह
 रंपरिकाशिता। देवतानादिमात्रिधमत्रकार्त्तितवानस्मि। अत्रमत्पेवधर्मश्चक्षुषामप्यकप्रकार्त्तितः। इत्ययंउसमा
 गंतुमस्तिहैवतिरदं। म्हंस्मृत्यश्रुतान्पुराणेषुमिच्छयमरुणाजुता॥ नारदउवाच॥ तमाहविनतासुचुरागे
 दास्त्विति विद्विजे। आसाराद्यमभुनिर्गुडंगालवस्मदा॥ गालवउवाच॥ कममाणस्यातहपदृश्यातयत्रमाशानास्कर
 स्यवक्षुषीकसदस्याशाविदस्त्वतः। प्रस्थितानामवसमंप्रपामीदगतिरव्या। मसाग्रजनाभुवीमाशेलवनकानना।
 आकर्षत्रिवचनासिपक्षवातनखवर। समीपतागमनकरंखरवमिवागप्यतजला। वासुमाचिवमदनापक्षवाततवाति
 शं। उत्पक्षुपानतामस्यास्त्वयातिमितिमिजिताः। नागाश्चरथवकाश्चप्रपाम्यन्मथितातिश। मदासदस्यवरदेः। आ
 त्रमेवधिरीकृता। तश्चलोमितपश्यामिनात्मना। विप्रकारणा। शतिः। मनुनवात्याउब्रह्मवध्यामनुस्मरन्। नदृश्यातरविस्वा
 ततदिशोनवरखरवगः। तमएवउपश्यामिशरीरततल्लय। मणीवजात्योपश्यामिश्चक्षुषीतेहमंडज। शरीरनुनपश्यामिनव
 चिवात्ममश्चद। पादपादनुपश्यामिसलिलादमिषुचितं। सामतिर्वाप्यमदसाचक्षुषीशाम्यातुनः। नत्रिच्छुचमदाविशम
 नत्रिनतात्मजे। तामप्रयाजने किंविजमानपत्रगात्रा। मत्रिवर्त्तमदानागतवगंविषदामिता। सुरवेसंश्रुतानीदशता
 त। निवातिहयोमार्गीसागरपत्रनक्षरः॥

उद्योग

रुचिमाऽन्याधीनकालोनाशकालः॥परमेश्वरएवंतस्मान्नेच्छेद्यमरणमपिसंनवतीत्यर्थः॥नानिवोदितःशुद्धरक्षिणानि
न्यष्टौहिवाजिनां॥एकतःपञ्चपामकस्मान्शुच्राणांचंद्रवर्द्धमां॥तथावेत्तापवगयिमार्गपञ्चपामिनांडडा॥तानाथंजी
वित्त्यागहृष्टोमाणीयमात्मनः॥तेवमस्त्रिधनेकिंचित्रधाननादितःसुहृत्तान्चाथनामिमदताशक्यामतद्यापा
दिनु॥एवंबहुचरांनेवबुवाणांगालवतदा॥प्रत्युवाचब्राह्मणवप्रदमविततात्मजः॥नानिप्रज्ञोसिविप्रपयोन्मानं
सक्रुमर्दसि॥तचापिक्रुत्रिमःकालःकालोदिपरमेश्वरः॥किमर्दंष्ट्वमवेदनवतानानिचोदितः॥उपायात्रमदान
स्त्रिभनेतडपद्याता॥तदप्रकृषन्तोनामयवतः॥मागगति॥काश्चत्रविश्वम्पुत्रुक्तावनिवर्त्रिष्णावगालव॥ ॥
इत्युद्योगगालववरिते॥ नारदउवाच॥ ॥कृष्णनस्पततःशृंगनियत्यद्विजयसिंहो॥वांडिलाबास्यातप्रदद
जाततपोव्रितां॥अनिवाद्यसुपस्त्रुगालवश्चानिवाद्यतां॥उवाचस्वागतानाकोविष्टरसंनिधीदु॥सिद्धमत्र
तयादत्तबलिमन्त्रापट्टंहितं॥उक्तावृष्टावृष्टोन्नामोसुसोतावत्रामादितो॥सुहृत्त्रास्यतिबुद्धस्तुमुपगोगिमानप्रया
॥अथनष्टतदृत्तागमात्मानं॥दृष्टारवग॥मांमपिहापमाहृत्सुखपादावित्तःस्वगः॥गालवस्तनथादृष्टाविष
साःपय्यष्टत॥किमिदंनोवताप्राप्तमिहागमनंफलं॥वासायमिदकालंउकियंतां॥नोनविष्यति॥किंतुनमन
साध्यातमेधुनंकर्मइषण॥

मित्रं॥उपायोदितस्यतत्रेवास्ति॥ ॥गालवचरित॥ ॥

२०८

अनिवारधर्मतिक्रमः॥अनयादतोचित्यात्॥शोचताकथामघात्रवमतीति॥

नयचनवतःसुल्योअनिवारानविष्यति॥सुपस्त्रोथाबुवीहाकंप्रधातंवेमयादिजा॥इमांसिष्टामितोानुंतवएत्रप्र
जायति॥पत्रादस्वामदादवायत्रविष्णुःसनातना॥यत्रधर्मश्चयत्रतद्व्यनिवासदिति॥साहंनगवतीयाचप्रगतःप्रिय
काम्यया॥मयेतत्रामप्रधातंमनासाशोचताकिला॥नारदववकुमानाशमायदानाफितंकुते॥सुहृत्तंवाष्टमादात्मात्
हंतुमर्दसि॥मातोतदाबुवीष्टपरागंडद्विजयनौ॥तान्तंयंसुपस्त्रोसिसुपस्त्रोत्यजसंन्म॥निदितास्मिबयावसं
तचनिहांहमाम्पदं॥लाकस्यःसपरिन्त्रंयेद्योमांनिदतपापकृत्॥दानयालक्षणेःसर्विस्त्रयानिदितभ्यामया॥आ
चारंप्रतिष्ठस्त्यासिद्धिःप्राप्तयसुत्रमा॥आचारःफलतधर्ममाचारःफलतधर्मां॥आचारःश्रियमाप्रातिआचारहंल
हृत्ता॥तदासुपस्त्रुगपतयाष्टगम्पतामितः॥नचानगहृणायापिगदितयास्त्रियःकचित्॥नदितासियथापूर्वबलवी
र्यममवितः॥बन्धवउस्रतस्मपेक्षौइविगवत्रागो॥अनुज्ञातसुवांडिल्यायथागतसुपागमत॥नचिवामादयामासत
थारुयोसुरंगमात्ताविष्टा॥मित्रोयतंहृष्टगालवंचाधुनिस्थितांउवाचवदतांश्रेष्टोवेनतयसमंनिधौ॥पस्त्रुयास्त्रुयामवा
थीप्रतिज्ञाताममबुद्धिजा॥तस्यकालापवर्गस्ययथावामन्यतेनवाश॥प्रताक्षिप्याम्पहंका॥लामतावंतंतथापरं॥यथासंसि
ध्यातविषममार्गस्तुनिशम्पतां॥सुपस्त्रोथाबुवीहानंगालवंचाधुनिस्थितां॥प्रत्यहंस्वच्छिदानीमविष्टामिवायडकवात्र॥

उद्योग

गालवचरितम् ॥ दिव्यैः बोर्हि क्वचित्कवाहरनाशेनापि निगमदशीनात् । रणोरमणायावायुः । तत्रापि नातनितं वा
युनाच निवर्द्धयतावर्द्धितं तमिति तत्र नमयन्नाह । मर्द्धतमित्यपि मनसं बंधः । हिरण्यमयमिच्छातदिरण्यं च सर्वधत्तं । यस्य त्व
तदागच्छद्विजयेष्टमंत्रयिष्यावगालवानादवायुरवेशकं रज्ज्वमर्थं चयासिद्धम् ॥ इत्युद्योगमगवद्याने गालवच
रितम् ॥ ॥ नारद उवाच ॥ अथाह गालवदानं सुपत्नीः पततां वरः । निर्मितं बर्हिना नृमो वायुतावर्द्धितं तथा । यस्मा
दिरण्यमयं सर्वदिरण्यं ततः चोच्यते । धातुधरयानवे दामतस्याकारणादने । तदतस्त्रिभुलो कश्चुधनं तिष्ठति शाश्वतम् ॥
नित्यं प्रोष्टयदायां च कुक्षे धनं पतितं तथा । मनुष्येभ्यः समादाय शुक्रश्चित्रा कर्त्तुं धत्ते । अनेकया ददितुं धैर्यं तदधनं न व
एवं न शक्यतल सुमनस्य च हि जयते । कृतं च धनमश्नानां नावा विविद्याततः सत्त्वं च याचात्र राजानं किं विज्ञातुं विवंगजम् ॥
अपीत्यमो गता पौराण्यो मो कुर्यात्कृतार्थिनाम् । अस्मिन्नामावयासमजातः कश्चिद्वृषः सखा । अग्निगन्धर्वो हतवेतस्या
स्ति विना वाचुवि । पयातिनामराजपिना कृष्णस्य विक्रमः । सदास्पतिमया चोक्तो न वता वाचितः स्वयं । विमद्व्यास्य सुम
दानासीदधनं पतिरिवा एव युरुधने विद्वद्दानेन वविजोधय । तथा लोकं ययति ववितयेति वयस्कृमा प्रतिष्ठातत रय
तिष्ठत्सु पश्चिन्तो ॥ प्रतिशुभं सकारं रघ्ययाद्यादिकं वरः ।

यस्य पितृस्यार्थं स्यात्वाला नाता धनं पुलाति धारयत जीवति एवं च वाद्यानि मसु विभुलो कश्चुधनं तिष्ठत्येवं प्रोष्टयदयोर्नक्षत्रयोः शुके
धनं पतौ कविर्वर्तितया उपाया चिन्ता सर्वमप्यर्जकेन ह्येक एव दातव्यम् । एवमनेके रक्षितवाता । अतश्च यं कर्मणा पुरुषकारणा वा प्राप्ति योग

नामनाता

३१॥

वस

निरुतार्थिनां कृतार्थो कुर्यात् । असादशश्च कावपाश्च शूरः । निदर्शनं प्रमाणं तपसः । गालवस्य । अतः ककालं युरुपासतं तपः स
दृष्ट्या गमानाहं प्रोवाच विनता सुतः । अयं मना कृष्णसखा गालवस्तपसा निधिः । विश्वामित्रस्य शिष्यो नृदधीण सुतः । आह प
। सोयं तन्नाम्यं ज्ञात उपकारं प्रयाद्विजयत मादनगवाकोले ददानीय रुदहि रणां । असकृन्नितवा कृतं किं विदागतं सुतः
अयं सुकः । प्रयत्ना मिज्ञानता विनवं लघु । एकतः उपाम कर्णानां शुभानां शुद्धजन्मतः । अष्टौ शतानि मामादहि दयानां च द
वर्द्धमां । सुर्वथो दायतामय यदि गालवस्य तपसः । इत्येवमाह सको भो विश्वामित्रा महातपाः । सायं प्राक् कृतं मदेता तप्यमा
नो द्विजर्षिनः । अशकः प्रतिकर्तुं तद्वतं शरणं गतः । प्रतिशुभं तस्या प्रवृत्तानि संगतं यथैः । कृत्वा पवर्गं युरवेशं रिष्यति मद्
त्रयः । तपसः संविना गतं भवं तमपि पोक्ष्यता । स्वनराजर्षितपसा हर्षितां हरिष्यति । यावन्ति रागाणि दायन्तं वेताहन र
शूरता वातावाजिनोलाकारं प्राचुवति मदीपते । शाखहारी विवामकं न वाचितं तथो यमा ॥ इत्युद्योग गालवचरितं
॥ ॥ नारद उवाच ॥ एवमुक्तः सुपत्नी ततः पवतं सुकम् । विदुष्यावर्द्धितो नृवानिश्चित्य वचनः । सुनयसा कर्तुं स द
स्वागादातादातपतिः प्रभुः । ययातिमर्बकाशीश इदं वचनं मनुवीत् । इह्वा प्रियं मखं तादृशं गालवं वद्विजर्षिनः । निदर्शनं
वतपसो निहोऽप्यां वकीर्त्तितः । अतीत्य वदुपातन्माता दित्य कुलसंतवात् । इमं सकाशं मनुप्राप्ता वेतां लुहिमावहस
व । अद्याम सफलं जन्मतारितं चाद्याम कुलं । अद्यायं तारिता । दाशाम मतादौ वयान रघु । वकुमिच्छामि वसरवे यथाज्ञा
मुदिमं उमापयति ॥

नो

उद्योग

नामिमांशुरा नतथा वित्तवान्मिहागं विनंदिमसार्वानवशाकोमितकथुमाधमगमनंखगानचाशामस्यविप्रविनथा
 कर्तुमुत्तमदनुदास्यामियकार्यमिदं संपादयिष्यति। अनिगम्यहताशोदिनिवृत्तेरदृतेकुलानातपरंविनतयकिंचित्पा
 विष्टसुच्यत। यथाशानंशानाहोकेदेदेनास्नातिवाववः। दनायाह्यकृतार्थः सन्नुहः संचावितातरः। हिनसितस्यु
 नोअपोनाश्चाकरोताहितं। तस्माच्चतुर्गोवस्मानिंस्वापयित्रासुतामम। इयसुरसुतप्रयावंशानां। सर्वधाम्नीपचायि
 नी। सदादवमउप्याणामसुराणां वगालवः। कांकितास्तुताबालासुतामपतिष्टयतां। अस्याः शुक्लं प्रदास्यंतिष्टपा
 राजपमपि कृवांकिं। नउपामवस्मानां दयातां वरुः शान। सनवाच्यतिष्टलासुताममेतां माधवी सुतां। अहंरोदित्र
 वानस्यावेवरणममवृजो। प्रतिष्टयवतां कन्या गालवः सद्पतिगा। पुनईस्यावस्तुत्का प्रतस्त्वमदकन्याया। उपल
 धमिदंशरमस्यानामितिचांडज॥३॥ उक्ता गालवमाष्टक्यजगामनवतंस्वकं। गातपतग राजवुगालवः सद्कन्याया।
 चित्तयानः स्रमंशानराज्ञां विष्टकृतोगमत॥

ददात्तुको नंतरं नास्नातिववोददिनासिइतिवचोअथाशानाशानात्पापिष्टवाकाशोऽवधरणे। अत्यस्यास्य दानात्ताना
 स्नात्यतद्वचनः अत्मादानेदिनताह्यदोषं संचावितमावायाविषयीकृताचवृत्तिष्टयमावाणां। वंशानां स्वापयित्रा निदेव
 ज्ञादिति रुक्कवात्। निश्चितं वारापकिताधर्मः। सर्वधामाणां मपचायिनी श्रुजिका। मावेषां धमाणां यागात्यर्थः। रा
 जामध्येहानरुमवितयानः उच्युक्ततः। अल्कननिमित्रतादामत्त॥

टीकाउलिः
 २१०

शाम्पतं वृहंतपउत्तमं पत्नार्थं। वडुकरष्टवायाः कुचयोअयातसुत्रातसुमं वंधडुत्रतास्तनयानि नंवायाश्चुहोश्चिवा॥
 सप्तसुष्टुत्वाकरणाकरणायासुवेकाशचतिविष्णुनागनानि हृदयं वारु। पंचसुरकाकरणाश्चरायास्थारवावडादवा
 मागवृत्तनसत्त्वाकुं दयश्च राजमममं। अस्याध्यामहावां यधुसंगवलावितं। काषधम्यबलोपतं प्रियपो रंदिउप्रियां प्रजानि
 कामेशाम्पतं कुवां तपउत्तमं। तसुयागम्यविप्रः सद्दयश्च गालवाडवीत्। कान्ययं ममराजं इप्रमविः फलवर्दनी। इयं शुक्लनो
 यीष्टी दयश्च प्रतिष्टयतां। शुक्लं तकीर्तयिष्यामि तदुवांसं प्रभम्यतां॥ ॥ इत्युद्योगानगवद्यातगालवचरित॥ नारद
 उवाच॥ ॥ दयश्च सुवृद्धा राजा विधित्य वडुधततः। दयश्च संचरिः अस्पृजादतावृपोत्तमाउ नतश्च नप सुसुहृत्मा अस्म
 सुममसु। गनाराविष्णुना। श्रियंरकासुपंचसु। वडादवासुरालोकावडुगंधर्वदर्शना। वडुलक्षणां संपत्ती वडुप्रसवधरि
 णा। समार्थेयउतयिउचक्रवर्तिनमात्मजं। हृदिशुक्लं हितश्रेष्ठममीत्येवितवं मम॥ गालवउवाच॥ ॥ एकतः उपामक
 स्मानां शानायाहोप्रयत्नाम। दयानां वंडुत्तानां राजानां वसुधता। नतस्त्वद्वित्री यउवाणां जननीशुना। अरणावडुताशा
 नाया निराधतलाचना॥ ॥ नारद उवाच॥ सतेशुवावाचाराजा दयश्चः कामासादितः उवाच गालवः दानाराजपि क
 षिमत्तमं। हामशातसन्निहितदयानां यद्विधमवा। राष्ट्रव्याः शतशश्चात्यचरंति ममवाजिन॥ सादामकपत्यवेजनयिष्या
 मि गालव। अस्यामतेनवाकाम संपादयुतामवरं॥

सुराहकाईपदसमाप्तो वडुवचं दसवादप्रकृतिलिगता। अहंकंशालादवासुरायाशाला॥

उद्योग

परस्परवापिबहुलद्वेष्टादोवदुःखद्वेषवावसुरप्रित्त्यायाः॥परेरेत्ये गतिमाग्यामीत्यवयः॥

एतच्चुवाचसाकन्यागालववाक्यमब्रवीत्॥ ॥कन्योवावा॥ ॥ममदात्रावरःकश्चिन्नविदुःखवादिना॥प्रसूतानप्रसूतात
कान्येवमविष्यसि॥ममददस्वमाग्राज्यप्रतिद्वयदायातमात्रा॥वृषेभ्योपिबहुभ्योऽपिप्रसूतानिबो नविष्यन्तिनथोपुवा
ममववाणवव॥क्रियतांउपसहाग्राज्यवर्धयिजसत्रमाग्रातावनमप्रज्ञायथावामन्यामदिजाएवकुलसुमसुनिःकन्यागात
वस्तदाहयश्चष्टिवापालमिदं ववनमब्रवीत्॥इयंकन्यानरेष्टव्यश्चप्रतिद्वयता॥वृषमागिसेशुनकवजत॥स्वेकमात्मजं॥
प्रतिद्वयसतांकन्यागालवंप्रतिनंद्ये॥समापिरशकालेवल्लघवास्तुमीप्सिते॥तानावसुमुनानामवसुन्योवसुमंभवः॥व
सुप्रनोनरपतिःसवस्ववसुप्रदः॥अथकालपुनर्दीप्तगातवःप्रसूतस्थितः॥उपसंगम्यवैवावद्वयश्चप्राप्तिमा
नसे॥जातावपःसुतास्तद्यबालानास्करमनिनः॥कालेगात्रनराश्चष्टिवा॥अथपरंउप॥हयश्चःसत्यवैवतेःस्ति
तःस्तिवावापोरुषा॥उल्लेखेवाद्यनानावप्रदादोमाधवाचुनः॥माधवाचुनःहोधापरित्येष्टपश्चियः॥क्रमाशकामातान्
वोगालवदृष्टावगातावप्यवतावत्रिष्टुदयाइत्युक्तवाचद्विजा॥अथाशोकन्यासासर्द्धदिवोरासधत्तश्च॥ ॥इत्यु
द्योगनरेवद्योगगालववरित॥ ॥गालवउवाच॥ ॥महावीर्येमिदोपालकाशानामाश्वरःपुत्रु॥दिवाहसइति॥
स्म्यातांनिमामतिनरोधिपः॥तत्रगच्छाव

द्या

ज्य

२११

ग च

हेनडेरातिगंभमाशुहः॥धार्मिकःसंयमेयुकःसत्येविवनरेश्वरः॥ ॥नारदउवाच॥ ॥तसुयागस्यसमुत्पत्तिर्न्ययनस्तेनस
कृतः॥गालवःप्रसवस्यार्थेनेहंप्रत्यवोदयत्॥ ॥दिवोदासउवाच॥ ॥शुतमेतन्मयापूर्वंकिमुक्त्वाविस्तरद्विज॥कोदि
तोहिमयिद्योष्टीःशुत्ववदिजसत्रमाएतच्चसबहुमतंयदुक्तज्यनराधिपन्॥मामेवमुपयातोमिमाविवितदसंशयः॥सर
वविनवोस्माकमस्यानामयिगालवःअहमप्येकमवास्याजनयिष्यामिपार्थिव॥तद्येतुक्ताद्विजश्रेष्ठःप्रादात्कन्यामहीयते॥
विधिपूर्वंचतोकन्याग्राज्यप्रतिद्वीतवान्॥रेमतस्यांवरजोषीःप्रभावत्योयथारविः॥स्वादायंवयथावक्रियथाशयांचवाम
वः॥यथावदुशुरोणिण्यायथाधूमोर्लयायनः॥वरुणश्चयथागौर्योयथावर्धधितेश्वरः॥यथानारायणोतदस्यांजाह्नवांचयथो
दधिः॥यथारुद्रश्चरुद्राणांयथावद्योयितामहः॥अहवयायांचवामिहोवमिहश्चाक्रमानया॥अवनश्चसुकन्यायापुलस्त्य
ः॥सधयायथा॥अगस्त्यश्चापिविधदम्योमविद्यासत्यवान्यथा॥तथानृपुःपुलोमायामदित्याकरययोयथा॥रेणुकायांचय
त्रीकोहिसवत्यांचकिशिकः॥हृदम्यतिश्चाताराण्यशुक्रश्चातपर्वणा॥यथानृम्योन्मिथतिरुर्वयांचवरुवरवाः॥रुवीकःस
त्यवत्यांचमरुत्वत्यांचयामनुः॥शकुंतलायांचुकंतोधुत्याधर्मश्चाशुतः॥दमयत्यांचतनूवसत्यवत्यांचनारदः॥जर
त्कारुर्करुकावी॥पुलस्त्यश्चप्रतीचय॥वासुकिःशतशीवीयांचयथावाशुपतिर्कृयांमिनकायांचयोलीयुस्तुवरुश्चिवरुमाय
था॥

उद्योग

कुमार्यो वधने जयः । विदेहा वयं यथा रामो रुक्मिण्यं वज्रनाईनः ॥ तथा तु रममाणस्य दिवो दासस्य जयते ॥ माधवी जनया
सा मनुत्रमेकं प्रतेहैना ॥ अथा जगाम नगवान् दिवो दासे स गालवः समये समनु प्राप्ते वचने वेदमब्रवीत् ॥ निशितयत
मेकं न्या ॥ मवां लिङ्गं तु ॥ वाजिनः ॥ यावदस्य जगता मित्रुकार्यं पूथिवी पते ॥ दिवो दासे यधर्मात्मा समये गालवस्य तं
॥ कन्या निशितयामा मल्लितः मत्ये मही यतिः ॥ ॥ इत्युद्योगे गालव वरिते ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ सायिवता श्रियं यका
कन्यां ज्ञत्वा ज्ञत्वा यशस्विनी ॥ माधवी गालव विप्रमं ब्रूयात् सत्यमंगरा ॥ गालवो विभूशने वस्त्रकार्यं गतमानसः जगाम
भोजनं गारं इहुमोहोत्तरं हयं न सुवाचा यगत्वा मनुयतिः सत्यविक्रमं द्विधं कन्यां सुति ॥ दिते जनयिष्यति याशि
वो ॥ अस्यानवावासा यो न विता प्रेत्य वेदवा सो माध्वी प्रतिमेका बो जनेयित्वा सुतो नृपः ॥ सुककुमर्धर्षसं सवातां व
इवर्षसो ॥ एकतः ॥ यथा मकलीनां देयं मयं वतु शतं ॥ सुवर्धेयं ससारं नो न हयिः कृत्यमस्ति मे यदि शक्यं स हाराज
क्रियताम विचारितं ॥ अत एव सोमिराजर्षि सुभोजनं यथा र्थिवः ॥ पिबन्तु पुत्रं विनित्वं मात्मानं विवतारय ॥ न पुत्रय
तमो क्तां हि राजर्षि पात्यात दिवः ॥ नयानि नरकं प्रैरथ यथा गच्छन्तात्मजाः ॥ एतन्वा नृप विविधं सुत्वा गालव माध्विनं
उशीनरः प्रतिव वेदाहो नम्य नराधियः ॥ सुतवान् स्मिते वाक्ये यावदनिगतवः ॥ विधिं सुबलवान् ब्रह्मन् ब्रवणं

२१२

परिरन्तिर्गते मार्गे यामीत्यव्ययः ॥ ५ ॥ संवत्समासं इति एवं प्रकारं ॥

हिमलोसमाशनेदेउमसशानामीदशानादिजोत्तमादतरेयासहस्राणिशुब। कुनिवरंतिमोसुतसयेकमेवास्यान
नयिष्यामिगालव। पुत्रंदिजगतामार्गमिष्यामियरेरह। हत्येनासमंकुयतिवादेदिजसत्रम। यौरजासयवाष्टु
ममार्थेनात्मनेगतः। कामतोहिधनेराजायारकयः प्रथवतिानसधर्मसधर्मात्मसुज्यतेयत्रासावधसोहप्रतिश्र
दीष्यामिदंदावेतांनवान्ममाकुमारीदवगतामामकपुत्रनवायमे। तथापुबकुंकन्यापुबकुवंतनराधियोचरी
नरंनरश्रेष्ठिगालवः प्रत्यक्षजयताउशीनरंप्रतिगालगालवप्रययौवना। मसतांसमासायुक्तनपुण्यद्वयिया
कंदरेपुवशिखानांनदीनांनिष्कारपुव। उद्यानेपुववित्रेपुवनेसूयवनेपुव। हर्म्यपुरमणीयपुप्रासादशिव
रेपुव। वातायनविमानेषुतथागर्भगृहेपुव। ततोस्यसमयेजजेपुत्रोवात्सरविप्रनः। शिविनिम्रानिविष्यातोयःमया
थिवसत्रमः। उयस्यायमनविप्रोगालवः प्रतिगृह्यवाकन्याप्रयातसांराजदृष्टवाचिननात्मजः॥॥ हसुद्योगा
लववदिते॥ ॥ नारदेउवाच॥ ॥ गालवविनतेयोयप्रदमन्निदममुवीतादिष्टाहमाथयवामिसवत्सनिदावेदि
जागालवस्तुवधेशुत्वाविनतेयेनसाधितोवतुमीगवकिंसदाधरवीकावमस्यदिसुधर्मस्त्वमवीदेमगालवं
वदतावरः॥ प्रथनस्तेनकर्त्तव्यानिवसंयज्यतेतवापुराहिकन्यकुलेविगाधिः सत्यवतीसुतामायीथवरयकन्या

उद्योग

सुखीकलेनमधितः॥ एकतः॥ यमकलीनांदयानां वंदवर्षमां॥ नगवनीयतां महं महमितिगालवः॥ कवीक
तुवथेत्तुक्कावरुणस्यालंगतः॥ अथतीर्थेदयानलवादनवानयार्थिवायवि॥ इहानेपुंदरीकेगारवारामादिजा
तिभु॥ तेनोदेदेशतेक्रीत्वाप्राप्तातिः॥ यथिवित्तदा॥ अथरागपयित्वारिशतानिदिनसत्रमातीशमातानिसंता
रेकृतान्यासवित्तस्तथा॥ एवंनराकमप्रायंप्राप्तुगालवकर्हिद्वि॥ इमामथसतान्यातस्मेतिवेदय॥ विश्वा
मित्राधर्मात्सन्धिरश्चरतिः॥ सदाततोमिगतसंनोदः॥ कृतकृत्योहिजोत्तमागालवसंतयत्तुकासुधर्मास
दितस्ततः॥ आदायाश्चकन्यावविद्यामित्रमुयागमव॥ अथानांकाकिताथीतांयडिमातिशतानिवि॥ शतव
थेनकन्येयंनवताप्रतिपद्यतां॥ अस्याराजर्षिनिःपुत्राजानाविधार्मिकास्त्रयः॥ वपुर्धनयत्वेवंनवानयिनरी
वमं॥ सुसीत्येवंशतान्यहोत्रगाणांनवंत्रमे॥ नवतोहृदरोत्तमातयः॥ कथंयथासुखं॥ विश्वामित्रमुदेहा
गालवमहयकिता॥ कन्यावतावररोहामिदमित्युर्वीद्वरः॥ किमियंस्वर्गमवेदनदत्ताममगालव॥ पुत्रासमे
ववत्वारोभवेयुः॥ कुलनावता॥ प्रतिपत्तामिनेकन्यामकपुत्रयत्तायवि॥ अथश्चाश्वममासाद्यवरंउमम
सर्वशः॥ सतयारममारोथविद्यामित्रोमहादुतिः॥ अत्माजंजनयामासमाधवीपुत्रमहकं॥ जातमात्रंमुनंनव

न
२१३

आथमपदपगम्यकर्तुं कामोद्विदिशेषः॥ शिलेतिशिलाधिष्टाओदवतास्तत्रसमागताइत्यर्थः॥ ३३ कम्पपरित्यज्य॥ लघुतांति
विद्यामित्रोमहादुतिः॥ संयाज्यार्थस्तथाधर्मराष्ट्रेस्तिः॥ समयोजयता॥ अथाहकः॥ पुरावायात्रेदोषामधुरघनं॥ तिर्यक्त
न्यांशिष्याधिकोशिकपिचन्यायो॥ गालवापिमुपार्थनसहनिपात्यदेहितां॥ मतमानिब्रताप्यनकन्यामिदमुवाचद॥ जा
तादानपतिः॥ पुत्रश्चयाश्चस्तथापरः॥ मत्पधर्मरितश्चात्मायज्वावापितथा॥ परंनदागत्रवरासादकारितास्तपितासुतिः
वचारेष्टवराजानस्तथाहंसुमध्यामा॥ गालवस्तुभुजायसुधर्मापनगाशमं॥ पिबुमिध्यास्तोकांन्याप्रयाणोवतामं
दा॥ इत्युद्योगेगालववर्षित॥ नारदउवाच॥ सवुराजापुनस्तस्मात्कर्तुं कामस्तत्रयं॥ ३४ धाम्या॥ अमपदेगंगायमु
नसंगमोदृष्टीतमात्पदामोतारयमारोपमाधवी॥ हरयुडश्चनमितीमाश्रमपयधिमवता॥ तामयसुसुष्याणांगंधर्वी
पृगपक्षिणा॥ शिलेडुमवानोकांनामासीत्तत्रसमागमः॥ मानाचुरुषः॥ इयामासाद्यैश्वर्यमाकुला॥ कृषिनिर्बलकल्पे
श्चसमंतादाहेतवने॥ मिहिश्यमानेषुसुखावरागवरवर्षिनी॥ वराहकृष्णमर्वीत्तावने॥ हतवतीवर॥ अद्वतीयरथाक
न्यातमस्तुत्यवधुसु॥ उपगम्यवतंशुगधतपस्तपययामिजा॥ उपवामेश्वरिविधिहंसांनिर्नियमेस्तथा॥ आत्मनो
लघुतुकरुद्याकरवसुगवारिणा॥ त्वेष्ट्याकुंरकल्पाणिपृष्टनिदरितानिवाचरता॥ अत्मासम्यगितिनीतिमधुसूनि
व॥ स्ववतीनांवदुण्यानी॥ सुरमानिचुवांनिवापिवंतावारिसुरव्यानिशतानिविमलानिवा

प्यापत्तु।

हृगराजो व्याघ्रः सिंहा विप्रो धिताय ॥

वानसु हृग रात सुसिंह विप्रो धिताय ॥ दावा विप्रो धिताय ॥ कृष्णान्धु ॥ वरंती हरिणोः साई हृगा वनवा
रिणा ॥ च्चवार विप्रुतं धर्मं वृक्षवाय्यामं वृता ॥ ययाति हृष्टि हृष्टि पांगरा वन मनु हितः ॥ वक्रवर्ष सहस्राख्य काल ध
र्माणा ॥ हृष्टि हृष्टि हृष्टि वावा वरंती मानो नगवमो ॥ तात्या प्रतिष्ठित लाक यशला कचना कुषः ॥ मदीयात नरपति य
यातिः स्वर्गमास्थितः ॥ मदर्थि कल्पो वृष्टिः स्वर्गाय फल वृष्टिः ॥ वक्रवर्ष सहस्राख्य काल वक्रवर्षा सुगाति ॥ रा
जर्षि सुनिपास्य मदीयस्सुमदर्थि ॥ अवाप्त नरान्मर्षी देवा वृष्टि गणा स्तथा ॥ ययाति हृष्टि विम्वया विष्ट चेतनः ॥
ततस्तु बुधे दावः राक्रावः लनिष्टनः ॥ ते च राजर्षयः सार्वधर्मिणि गित्य व मनु वरं विचारश्च मनु त्प्राप्ता निरीक्ष्य
न कुषात्मजः ॥ काव्ये कस्य वा राजः कथं वा स्वर्गमागतः ॥ कम्पणा कन सिंहाय के सुमिनत पश्चितः ॥ कथं वा ज्ञाय
त स्वर्गी कन वा ज्ञाय तत्त्वतः ॥ एवं विचारयंत स्त राज्ञानं स्वर्ग वासिनः ॥ दृष्ट्वा पशुरान्यात्पं ययाति वृष्टि विमानपाला
ः रातशः स्वर्गवा रात्रिरेणाः ॥ दृष्ट्वा असन पालाश्च न जानां मत्पथा बुवन् ॥ सार्वत ह्य हृत ज्ञानानां न्यजानं तं तं वृष्टि म
सुक्रादय हृष्टो दतो ज्ञाश्च न वत्तवा ॥ ॥ ५ ॥ त्वद्योगा गाल वचरित ययाति पतन ॥ नारद उवाच ॥ अष्टवचलि
तस्मान्ना वासना च परिच्युतः ॥ कं पित ते व मन साधर्मितः ॥ शाक वक्रिना ॥ स्नात सप्त्रष्ट विज्ञानः ॥ प्रचष्ट कुटु गदः ॥

दुप्राच

प्रतिबंधुषु ॥ ॥

विष्टाणी स्रक्त सवंगः ॥ पन्नशानराणां वरः ॥ अदृश्यमान स्नान्य उपन्न पश्यंश्च वनः ॥ वनः श्रुत्यः श्रुत्येन मनसा प्रपतिष्यन्मदीत
लं ॥ किं मया मनसा ध्यात मनु तं धर्मं हृष्टि पांगरा ॥ यना हं वलितस्त्वा नादिति राजा वचित यत्ना तत्त्वतः वरा ज्ञानः सिद्धाश्चाप्य
रमस्तथा ॥ अयं पश्यंति गालं वं तं ययाति परिच्युतः ॥ अष्टेत्युत्तमः कश्चिन्नाण्डाण्यतिपातकः ॥ ययाति मवृष्टा राज्ञे
वराजस्य शा मनात् ॥ अतीव मदमत्र स्तुत किं विना दे मत्यास ॥ मात न वष्टः स्वर्गी स्तना ईच्छु पार्थिवात्मजः ॥ न वृष्टा यमे
गते पतस्त्विति न मवृष्टी ता पातय मस्त्विति व वस्ति रुक्ता न कुषात्मजः ॥ पतिष्यंश्चित्तं यामास गतिं गति मतां वरः ॥ एतस्मिन्ने
व काल उने मिष पार्थिवर्ष नात्र वत्ताराः ॥ पश्यंति यस्ते यामधे पपात ॥ वत ईनो वसु मनाः ॥ शि विरो ज्ञान रा हकः ॥ वाज
पाय न यज्ञ न तप्यंति सुखं च ॥ तपामध्वरं धर्मं स्वर्ग वा रा सु पश्चितः ॥ ययाति रुष्ट जिघृक्षित यपात मदीयति ॥ नृमोस्व
गं च संवेदं नदी धूम मया मिदं गंगा गामिदं गच्छंती मां ले व्यज गती पतिः ॥ श्रीमन्मन्त्र च्याप्य सुवत्तु सुवति वं बुधु ॥ मध्य
नियतितो राजा लोकपालो णम सुमः ॥ वत्तु वृक्षत कल्पे वृक्षत सिंह मन्त्राग्निषु ॥ यपात मध्ये राजर्षि ययातिः सुखं सं हृये ॥ त
मा कुषाधिवाः सार्व दाय्य मान निवश्रिया ॥ कानवात्त कस्य वा वं बुद्धिं शस्य नगर म्पवा ॥ यज्ञा वाप्य पवा दवोग धर्षी राह

उरातनेष्टद्यादिकाल। अष्टनागताष्टमनागता॥

उद्योग

सु

मोपिवा। नहिमात्रुपहपोमिकोवार्थः काह्यतव्या॥ ययातिरुवाच॥ ययातिरस्मिन्नुपिः क्षाण्डाण्युनादिव॥ य
तेयमस्मिन्निधायन्नवपतितस्ततः॥ राजानकुरु॥ मत्सामसद्वतुनकास्तिनंनुमवर्षना। सार्वधानः कुरुफलधर्मश्च
तिष्ठत्यता॥ ययातिरुवाच॥ नादंप्रतिप्रदधानावासाणां कुरियोह्यदं। तदमेववणाबुद्धिः परवृत्तविनाशने॥ नारद
उवाच॥ एतस्मिन्वकालेपृष्ठगव्याः क्रमागताः। माधवीप्राप्पराजानस्त्रिवाद्येदमब्रुवन्। किमागमनकल्पं। किंकु
मः शासनंतवा। आजाप्यादिवयं सार्वतवृत्तवासाप्राधाना। तयां तज्जापितं शुद्धामाधवीपरयासुदा। पितरं स सुपागु
द्ययातिमावदं देव। स्पृष्ट्वा पुर्नितान्नुवासापसीवाक्यमब्रवीत्। दोहिवास्त्रवराज इममनुवादानपरा॥ इमेवातारयिष्यंति
दृष्टमेतस्मिन्वतन। अहं तद्वदिताराजन्माधवीपृष्ठगवारिणा। मया सुप्रविताधर्मस्मात्तद्वदितिष्ठत्यता॥ यस्माज्जन्मराः सर्व
अपत्यफलनागिनः॥ तस्मादिह्यतिदोहिवासापतामदमथाब्रुवन्। उबेरवपमेः स्निग्धः सुरेराह्यमेदिना। मातामदं दृष्टपस्येस्त्रा
रयंतो दिव्यभुताः अथ तस्मादपगतो गालवोप्याहपाधिवांतयमोप्यर्द्धनागेन स्त्रीमारोदतां नवा॥ इत्युद्योगे गालववर्तितेय
यातिपतान॥

ययाति

२१५

विहाय्य सुविहारमविशु। निपाते सुपरणमारण्डा॥

नारद उवाच॥ ॥ प्रत्यनिज्ञातमानाद्यमद्विस्तेर्नरुंगवः॥ अयातिर्दिव्यसंस्नाता बन्धविगतज्वरः। दिव्यमात्म्यां वधारा
दिव्यात्तराण्युषितः॥ दिव्यगंधगुणोपतो न दृष्टीमस्य शतदा। ताता वसुमताः सर्वं सुविह्वारयन् ववः। ख्यातादानपति
ला। कव्याजहो रदृष्टद। प्रासवानस्मियः स्त्रा। कसर्वदस्मिन्नुगर्हया। तदप्यष्टवदास्यामितनसंयुज्यतां नवात्ततः
पतद्वनोप्यादेवाकांक्षत्रियसुंगवः॥ यथाधर्मातिर्नित्यं नित्यं सुदं परायणः। प्रासवानस्मियः शोके स न वंशा प्रवयशा। धी
रशङ्कलोवेव तनसंयुज्यतां नवात्त। शिबिगोशानराधीमात्रवाचमधुरांगिरः। यथाबालसुनारी सुविहाय्य सुतायेव
च। संगतं सुनिपातसुतथापयमानसुव। अहं तानाकृष्टवीमातनससेनखं वृत्त। यथाप्राणाश्चराज्यं वराजकर्मसु खान्तिव
। त्याज्यं ननुतः सत्यतनसत्यनखं वृत्त। यथासत्येनामध। मायथासत्यनपावकः॥ प्रातः शतकवः श्वेव तनसत्यनखं वृत्त।
अष्टकसु पराजर्षिः। कोशि। कोमाधवीसुतः॥ अनेकज्ञातयत्नानं नाज्यप्रादधर्मविशतः। शतशः सुंदरीकामगास
वाश्रिताममाकृतावावाज। पयाश्चातपाफलमवाहुरि। नामरत्रानितधनं न तथात्यपरिचराः। क्रतुवृत्तं सुक्रा
नितनसत्यनखं वृत्त। यथायथादिजल्पति। दोहिवासां नराधिपं। तयातया वसुमतां मत्काराजादिवययो।
X यत्फलदानशीलस्य ह्यमावाजस्य यत्फलं। यच्चामफलमाध्वानातनसंयुज्यतां नवात्त। X सुतनीउलि३

चतुष्पादस्तपो ज्ञानदानधर्मरूपवाञ्छालोकेनलोकहितेन। नमसामो देवा।
 एतद्यत्नमसंस्मरेत्। गतातः सुकृतेनराययातिस्वर्गात्। नष्टतारयामासुः। सोऽदिवाः। स्ववधामिषयचरानकदवावे। अत्र
 सुमनवरो सुमदनाः। कुतवर्द्धनाः। मातामहसवाप्रसूदिदमापमयतत। गतधाम्। अणोपेताः। सर्वभर्मा। अणोपेताः। विनाः। वि
 दिताः। स्ववयं गजसद्विमापदमापि वि॥ ॥ इत्युद्योगात्। गतवचरित॥ ॥ नगवचराः। मन्दिगणपितः। स्वर्गया
 थिवेनृतिरक्षितोः। अत्रयुजायदोदिवाः। ययातिर्दिवमाश्रितः। अनिष्टप्रवर्षाः। पलातुपुष्पसुगंधिताः। परिष्
 कृत्युपेतवायुना। अत्रलंछानमासाद्यादोऽदिवफलनिर्जितः। कर्मणि। स्मिरुपविताज्जालपर
 याश्रिया। उपगीतायश्चतुर्धर्माश्चरमागणोः। धीत्याप्रतिपत्तीतश्च स्वर्गड्डमिनिः। स्वनिः। अमिष्टुनश्चविशिष्टाश्च
 राजर्षिचारणोः। अविनश्चोत्रमाय्यापदेवतेरनिनेदिताः। प्रातः। स्वर्गफलोचेतसुवावपितामहः। निर्हंतंशंमनसंवाचा
 भिसर्पयन्निवाचतुष्पादस्तुयाधर्मश्चितोलाकेनकर्मणाः। अकृयस्वलोकोयंकीर्तिश्चैवाक्षयादिवि। पुनस्तुये
 वराजपसुकृतनविधातिताः। अष्टतममसाचतुसार्धषास्वर्गवापिताः। यत्तच्चानामिज्ञानंतिताज्ञातामिषाति
 तः। श्रीत्येववासादोदिवेस्त्वारितस्तुमिहागतः। स्वानवधतिषन्नोस्त्रिकर्मणास्वननिर्जितं। अत्रलंछाश्चतु
 ण्यसुतमंश्वमव्ययं॥ ॥ ययातिरुवाच॥ ॥ नगवचरायामस्त्रिकचित्रास्तुमहमि॥

शाक्यं परहिंसाहेतुर्वचनं। मायाततो न्यद्वचनं। समोनास्तियादिहत्वेन॥ ॥ गतवचरितं॥ ॥
 नह्यन्यमहमहोतिप्रहंलोकयितामहः। बकुवर्षमहस्तातं प्रजायालनवर्द्धितं। अनेककृतुदानोद्यैरर्जितं
 समहत्फलं। तदनेतिवदोद्यैराक्षीरं येनामियातितः। नगवचैश्चलोकाश्चराश्च। तात्समिर्जितान्। कथं
 समतयवैविध्यमहंमहावृत्तिः॥ ॥ यितामहउवाच॥ ॥ बकुवर्षमहस्तातं प्रजायालनवर्द्धितं। अनेककृतुदानो
 द्यैर्यत्तयोपार्जितं फलं। तदनेतिवदोद्यैराक्षीरं येनामियातितः। अस्मिन्नेनराजेंद्रधिपुत्रः। स्वर्गवासिनिः॥
 नास्मिन्नेनराजेंद्रनवलेननहिंसया। नशायेननमायातिस्त्रैकोनवतिशाश्वतः। तावमान्यास्त्वयाराजत्रधमो
 कुरुमध्वमाः॥ नहिमानप्रदध्नानाकश्चिदस्तिममः। कश्चिन्। एतन्नारोहरामिदं कथयिष्येति येनराः। विष्मा
 ण्ययितेशास्त्रारिष्यन्तिनसंशयः॥ ॥ नारदउवाच॥ ॥ एषदोयोऽस्मिन्नेनपुत्राश्वोययातिना। निर्वधुतामिमा
 त्रं वगात्वेनमहीयते। शोतव्यं हितकामानां। सुहृदां हितमिच्छतां। नकर्तव्यो हिनिर्वधो हि कुर्यादयः। तस्मा
 त्समयिगांधारेमानंकोधं चवर्जयः। संधव्यां उवधीरसंरंजत्यजयार्थिः। ददाति यत्पार्थिवतत्करोति यद्वातय
 स्यति यत्कुरुहोति। नतस्यनाशोऽस्तिनवायकर्थेनात्यस्तदशानिमश्वकनी। इदंमहात्मानमनुत्तमंमनं बकु
 तानांगतरोगरगिणां। समीक्ष्यलोके बकुधाप्रतावितत्रिवर्गदृष्टिः। पृथिवीमुयाश्रुते॥ ॥ इतिउद्योगेनगवचाने
 गतवचरितं समाप्तं॥ ॥

उद्योग

दुर्जनानां संगिनः पांडुविः संगतं श्रेयः तेन वः॥

को हि शक्रसमानस्तानीति क्रममहारथा न। अनेन स्यात्तानां सत्त्वं नो बुद्धिमान् वः॥ जनाश्च नित्यं नया
नित्यं विनिरुतास्त्वया न वते जातु कथं निधर्मात्मा नो हि यां डवाः॥ त्वयि सम्यग्महाबाहो प्रतियज्ञाय शसिनः॥ त्वयि प्र
तियज्ञाय तथैव नरनर्षेण। तेषु बंधुषु सुखे सुमामनुवशमवगाः॥ त्रिवर्ग सुकः प्राज्ञानां सारं नो नरनर्षेण। धर्मा
र्था वनु रूधंति त्रिवर्गं स न वेनराः॥ वृथक् विनिविष्टानां धर्मधीरो न रुधते। इंदियः प्राज्ञानां नो नानाधर्म विप्रजहा
नियः॥ कामार्था वनु या येन लिखमानो विनम्यति। कामार्थे लिखमान सुधर्म सदा दितः कुरु। न हि धर्मादायेत्यर्थः
र्थः कामावायिकदा वन। उयायं धर्ममेवाकुस्त्रिवर्गस्य विज्ञायते। लिखमानो हितेनाशुकहे मिरिव वदते। सत्त्वं
तानां यथा येन लिखमाने नरनर्षेण। अधिराज्यं मददीप्तं प्रथितं सर्वराजसु। आत्मानं न कृति चेष्टवने परशुना यथा।
यः सम्यग्दर्शनमानेषु सिथाराज्यं वदते। न तस्य हिमतिं विद्याय सते केन्यरा न वः। अवि विनमते रस्य कल्याणधीयते
मतिः॥ आत्मवाचा वमन्येन त्रिषु लोकेषु नारता। अयं न्य प्राकृतं किं चि किं सुतानां उवर्षे नान्। अमर्षवशमाय नो न
किं विदुधते नरः॥ विद्यते ह्यततं सर्वं प्रमाणं यद्यनारता श्रेयस्ते दुर्जनानां नयां डविः महसंगतः। ते हि संश्रियमाणस्त्व
व कामानवाप्समि। पांडुविर्विजितां नृसिंहुं जानोराज। अहमायं उवाचो नृपृष्टतः कृत्वा श्रेयसां स मे न्यतः॥ दुः

२१४

यस्मिन् घोरे जिते पांडुविर्जितं न वतिस एको द्रवपतां तनेव सदयो स्याम इत्यर्थः॥

दुःशासने दुर्विषदे करीयापि वस्मावले। एतच्छ्रेयसां धनं नृनि मिद्विमिनारते। तेषां ततवपय्यो सा तानि धर्माधीयो स्यात्॥
विक्रमं वाप्यपय्यो सा पांडुविः सति नारता नदीमसर्वराजानः पय्यासां स हिता सुया। कुदस्य नामा समस्य। पद्वि सुखमादाव। इदं
सति हितं तत समस्य पय्यि वदते। येन नो पय्यया। दाणाः कर्म स्या एतु पय्यया। नृरि शवाः सोम दत्तिरश्वा माता यश्चः
श्रुताः। सर्वं प्रविष्टं पतिपाधुधने नय। अत्रियो स मुनिः। समस्य सारं रपि सुगसुरे। मातृपैरपि गंधर्वि मा सुहृदेन आशि
याः॥ इत्येतां वा सुमात्रकश्चि स मायया धिगवदते। यो जुन समारवाप्य स्वस्तिमा तावत्सुहा रा। किं तजत सायणादक
तन नरतर्षम। यस्मिन् जिते जिते तत सुमात्रकः स दृष्टता। यः सारवा स स गंधर्वा नृमयसा सुरपुत्र गात्र। अमय्यो उव
स्वैकस्य सुभं स मा नवो। यथा विमदस गारश्च मातमद दृष्टता। एकस्य च वदते न वयं स तं विदमसि। तं स जय म माधुप्यं वि
जिबुद्धु मय्ये। आशामो मा क्रम सारवा रम नृसु सति। तं मदितायं डनः। यात्री कश्चा श्रुताः। यो यो विमुमदति। सुहृदता
यमाया तम पि सा ता सुहृदः। वाक्यमात्र देह मिददे क दसः। यना पाता यवा हि को देवा स्ये नृसं समारवा यत्। पय्यपु
त्रा स्यात्वा दृष्टता ती स वधिन स्यात्। अकृत विन शिष्य सुरि म नरत स तमा। अशुभायं कोरवाणां मा परा सुदिदु
ल। अलम इति नो चे यान सुकर्त्तिन राधिप। वा मवस्वाय विष्मति। यो नरा इव महारथाः। माहा रा इव पि पित रं धृते रा इ

अथः सुखसाधना कल्याणधर्मद्वयः॥

उद्योग

ता

जानश्चरं। मातातत्रियेमायां नामावमं स्थाः सद्यतां। अर्द्धपदायपात्योमदत्ता। अथमाप्सि। पांडावेः संगतं कृवाकृवा
चसुहृदां वदः। संप्रायमाणे मित्रे विरंनदाएवाप्सि॥ ॥ इत्युद्योगनगवद्यात्॥ विंशपायन उवाच॥ ॥
ततः शान्तनवो नीको डार्या धनममर्षणं। कशावस्पवचं स्तुवा। प्रावाचनरतर्षन। कृमेतवा क्युक्कोसि सुहृदां श। स
मिहता। अत्रपद्यस्वतस्मात्तमामम्बुवज्रमधगाः॥ अकृवावचनेताते केवावस्पमहात्मनः। अथो नजाडनसुखं न कल्या
णमवाप्सि। धर्ममर्थमदावाङ्गराद्वानात केवावः॥ तमर्थमनिपद्यस्वमावाङ्गनी तवाः यताः॥ अलितं त्रमा निमालं स्मा
भासी मवराजसु। जीवाताधतरा इस्पदावात्पाङ्गं शयिष्मि। आत्मानं च महा मात्सं मधुवन्म्राडवाधवं। अदमित्यनयाव
ध्याजीविताङ्गं शयिष्मि। अतिकामर केवावस्पतयं वचने मर्थवत्। पितुश्च नरता अष्टविडरस्पवधीमतः। माकुलप्रः कुच
रुषोडमं निःकापयं गमः॥ मातरं पितरं चैव मामजीः शोकसागर। अथाज्ञाणे उवाच त्रयोधनमिदं वदः। अमर्षवज्रमाप
त्रनिश्चयं तं पुनः पुनः॥ धर्मार्थयुक्तं वचनं प्राद्वानात केवावः॥ तथा माप्सः शान्तनवस्तु कुमस्वतराधिय। प्राज्ञो मेधावि
नो दातावर्षका मो वज्रश्रुतिः। अर्द्ध उम्वादि तं वाक्यं तजुपस्वनराधिय। अत्रतिष्ठ महाप्राज्ञः कृष्णजी शौचं च वदः॥ मा
धवं बुद्धि मोहेन मावमं स्थाः परंतप॥ ॥

२१५

कृत्याय करणाय। पार्ष्णो मस्मदादीनां। मां ज्ञाक्षे तो मां घातयः॥

अथो ग्रीं साहयं त्याजाने तत्कृत्याय कर्हि चित्। विरं पार्ष्णां शवायां प्रतिमाः स्यति मं युग। माजी घनः प्रजाः सर्वाः पुत्रा
नन्वाहं स्याथे वरावासादवा कुरुनौ यत्र विद्या जयं बलं हितवः। एतच्चिदमं तं मत्सं सुहृदोः कृष्णनी च मायाः॥ यदि नार
स्यामतात पश्चात्तस्यामि नारत। यथोक्तं जामदग्येन दयात पतना कुरुनः॥ कृष्णो हि देवका पुत्रो देविरपि सुहृदः मरुः॥
किं तत्सुखं शयिणो ह्यो कृत्नरं नितर्षन। एतावत् सर्वमाख्यातं याय च मितथा कुरु। नदिवा कुरु। नदिवा सुमादवकुं न
यो नरतमत्रम॥ विंशपायन उवाच॥ तस्मिन्वाक्यांतरवाक्यरूपापि विडरा विवात। उयोधनमनिप्रेक्ष्य अन्तराष्ट्रममर्षणं॥
उयोधनने शो वा मित्रा महेडु रूपं मे। ईमो उहृदि। शावा मिगांधरा पितरं वते। यावन्नो यौ चरिष्ये ते सुयाना। एन डहृदा। इत
मित्रौ रता मात्यो लून पक्षा विवो डजि। निहृको विचरिष्ये ते शो चेतो दृष्टि वी मिमां। कुलप्रमादं शो पंजनयिवा कृष्टरूपं
। अथ उयोधनं गजाधतरा इत्यनापता। असीतं चारु निःसाहं गजानिः परिवारि तं। उयोधननि बोधे दं जोरिणोक्तं महात्मना
। अर्द्ध उयोधनमत्यंतं यागहेमं वदस्वयं। आनन हि मदायन कृष्णनाल्लिष्ट कर्मणा॥ इष्टात्सर्वानि निषाया त्रयाः श्यां मवरा
जसु। मम हि तं केवावेन तात गडु धिष्टिरे। वरस्वस्ययने कृष्णं नरता नामं यं। वासुदेवेन तीर्थन तात गडु स्वसंगमं। कामलप्रा
समिदं मन्ये मात्रं उयोधनातिगा॥ शमां च द्यावमाने वंप्रत्याख्यास्यसि केवावः। अर्द्धमिति जल्पनेन तवास्प परातवः॥ ॥

मः

नान

समर्थमन्त्रयालाचामेधमोयज्ञायो॥ अनित्यसिः लक्षानिष्ठसिः॥

उद्योग

३

इत्युद्योगनगवद्यानां ॥ वैशंपायन उवाच ॥ धनराष्ट्रवचः सुवानां प्रयोगो समग्रः ॥ ह्यधिकमिदं वाक्यमत्र
उवाचामनातिगां यावत्कृत्वा वसन्तं दायवन्तिष्ठतिगां दिवः ॥ यावद्विष्णो न मे भामो दुहोतीदृशं भूतं ॥ यावन्नप्रेक्ष्यमिच्छ
मेनांतवद्विष्टिरः ॥ कानिषवो मदेष्टा मस्माद्वक्ष्याम्यत्र वेशं ॥ यावन्नदृश्यात्पाथः ॥ स्वधना कष्टवस्त्रितः ॥ तामासाताम
हश्चासत्ता वक्ष्याम्यत्र वेशं ॥ यावन्नमरतमागां उष्टनतामनिधयेयत् ॥ नीमसतो गदापाणिना वज्रमवाप्यादिवि ॥ याव
नज्ञातमेवापि शिरांमिगजयोधिता ॥ गद्यावीर्यातिरूपफलानां च वनस्य तः ॥ कालनपरिपक्वानि तावन्नाम्यत्र वेशं
नकुलाः सह देवस्य धृष्टद्युम्नस्य पाषातः ॥ विराटश्च शिखंडी च रोश्च यानि च दंष्ट्रिता ॥ यावन्नप्रविशं त्यतनका इव मरु
तं ॥ कृतास्त्राः सिद्धमस्य तस्मा वक्ष्याम्यत्र वेशं ॥ यावन्नसुकमारुतुगरी एव महाहिता ॥ गार्दपत्राः पतंस्तु यास्मा वक्ष्याम्य
त्र वेशं ॥ वेदनाग रुदिग्धेषु चार निष्कधानसु च ॥ नारस्तु यावद्यो धनं माहवासे मीहवत् ॥ कृतास्त्राः सिद्धमस्य
दिहिरयाति निरयसा ॥ अनिलसैर्निपात्य तता वक्ष्याम्यत्र वेशं ॥ अतिवा दयमां वक्ष्यामि रसागजकुंजरः ॥ पालिनी
प्रतिहृत्ता उधर्मराजो बुधिरिष्टिरः ॥ धृता कुशपताकां क

२२७

३
५

दक्षिणं ते सुदक्षिणः ॥ स्कंधे निक्षिप्य तं बाहुं रगतये नरतर्पनारक्षो धिसमेते नरत्वा गुलितलेन वा ॥ उपविष्टस्य
ष्ठने यणि नाय रिमा कृतुं ॥ रातस्कंधो महाबाहुः स्वास्त्रजानो ह कोदरः ॥ सास्त्राश्च निवदं वा धिशांतये नरतर्पना ॥ अर्जु
ने नयसा न्यावन्ति स्तिरतिरादिनः ॥ सुदितां सुयुया घ्राय ये स्तानि वदयार्थि वः ॥ दृष्ट्वा त्वां यो दुर्वीरि नीहतिः सहस्रं
गता ॥ यावद्यज्ञं जाह्नवि प्रभुवत्तु न राधिया ॥ द्युयता राजधानी सुमर्षमय न हीहिता ॥ धृष्टि वीरा वृत्ता वेन तु ज्यतां
दि विहरो न वः ॥ इत्युद्योगे नगवद्योने ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सुत्वा ह्यधिकेनो वाक्यमधिकं कुरु संसदि ॥ प्रभु
वाचमहाबाहुः वासुदेवश्च शस्त्रिनः ॥ प्रसमीक्ष्य नवाने तदकुमर्हति कश्चिद ॥ मामेव हि विरोधेण विनाशय परिगर्हमे
न किं वा देनयार्थं तामस्माकं मधुसूदन ॥ नवानाहं यते नित्यं किं ममीदृशं बलात् ॥ नवान् कृत्वा वराजा वाया वा यो
वायिता महः ॥ मामेव परिगर्हते नान्य कवनं यार्थि वः ॥ नवाहं लक्षये कं विद्यमि चारमहात्मनः ॥ अथ सर्वे न वंते मां
विदिषंती मराजकाः ॥ नवाहं कचिदप्यर्थं मय राधमरिददम ॥ विविनयन्नयं ययामि सुसूक्ष्ममपि केचन प्रिय
स्तु यगते युते यां वामधुसूदन ॥ जितराकुनि नाराज्यं तत्र किं मम दुष्कृतं ॥ यत्तु न ईदृशं विनवाजीयं तयां देवाः ॥
एतद्वान्यनुजानत तदमधुसूदन ॥ अथ राधो न वास्माकं वत्से ह्येयराजिताः ॥ अनेया जयतां ये ह्यार्थीः प्र

उद्योग

इति ममीहोवा। जीवनायेकीवा॥

जित्वा वनो केन वा ययवा देन विरुध्यन्तरि निः महा अरुक्ताः यो उवाक स प्रहृष्टः प्रत्यभि ववत् किमस्मा निः क
तं मे वा कस्मिन् वा पुनरागमि धार्तराष्ट्रान् जिह्यामसि यो उवाः संजयिः महा नवापि वयमुग्रेण कस्मै व वनेन
वा विभीष्टा प्रणमि मे ह नशा दयितवान् कं तु न वनं रुक्मयया मि क्व च धर्ममनुष्ठिता उवा हे न युधा जे उ येनः शत्रु
निवर्हणा नहि नीमं ह यो राणाः सकला मधु स दना दे विरयि युधा जे उ राणाः किमु तया उवा विः स्वधर्ममनुययन्तो य
दि माधव स युगो अस्त्रेण निधनं कलेशा प्यामः सगी सतत्ता सुख्यश्चि विद्यो धर्मः कुत्रियाणा जना ईना यष्टी मदि
संशमे शारत ल्य गता वयं ते वयं वीर शयनं प्राप्या मोय दि सं युगो अश्वरा मिव रात्रा नन स्रस्य नि माधवा कश्च ज
तु क्व विजातः क्व धर्म रावर्ज यद् नशा इति ममीहो वं प्रणमि दि ह कस्य विरा उवा तदेव न न मे दुष्ट मो ह्ये वयो रुथा अ
यं पर्वणि न ज्ये तन मे दि ह कस्य विरा इति मातंग व वनं परि से निहिते मवः धर्मा य विव प्रणमे द्वा सरो न्य शु मदि
धः अविनय न कं वि दन्त या व जीव त या चार ता यधर्मः कुत्रियाणा म त मे स व मे स दा राज्या श श्रान्नुत्तानो यो
मे रि द्वा पु रा म व ता न म ल न्यः पुन जा तु मयि जीव त के राव या व व रा जा धिय ते धृतराष्ट्रो जना ईना न्य स शस्त्रा व
यं ते वा प्यु य जी वा म माधवा अ प्र दे यं पु रा द त रा ज्यं प र व तो म मा अज्ञाना द नशा दयि मयि वा ले जना ईना न त द

२२१

वद मय्यीहो मानी मात्या व मा विता न प्रसि त स नि घे ह्वा त रो मनु ज यं तं अनु ज सुः महा मा त्मा राजा न श्रु पि स र
शः स मा य सु वि तं कु द प्रसि त ता र मिः महा दुय्यो ध न स नि घे ह्वा ती माः यो त न वो वृ वी रा धर्मा य वि मि स न्य ज्य म रं मे
यो नु म त्प ते ह स ति व स ने त य दु रु दो त वि रा दि वः पु रा त्मा रा ज सु त्रो य धा र्ते रा ह्यो नु या य वि रा मि ष्ठा नि मा नी रा ज
स्य को ध नो व व रा तु गः क्वा न पृ क्ति दं म न्ये स र्व क व ज ता ई ना म वे ह्य नु स ता मि हा म्य धि का म द मं वि निः ती क्वा
स्य य व वः शु त्वा दा रा दः सु क रे क राः ती क्वा द्वा रा तु ता व स की न न न स न वी य रा न म वे धा क र ह्वा नो म हा न य
म नि क मः अ स ह्य म द मि श्र ये नि नि य व त य न्यो न न का य म ह म न्ये का न प्रा ष म रि द माः कि य मा रो म वे व स क
वं श पु ता न द्याः प्र न्य य मे त द्र व ता य द्वा मि रि तं व वः न व ता मा नु क ल्ये त य दि रो व नि ना र न्यो नो ज रा ज स्य ह
स्य पु रा व रो ह्वा त्म वा न जी व ता यि त्वा रे श्च यं रु त्वा ह्वा नु व द ग नः उ रा स न सु त क्म य रि त्म कः म वा ध विः ज
ती क्वा दि न का म न स य श सि म हा ह्वा क्वा पु कः पु न र मा नि ज नि नि श्रु यि म क्त नः उ य मे नः क तो रा जा नो ज रा
ज न्य व द नः क म मे कं य रि न्य न्य क लार्थे स र्वे य द्वाः म न्य य मु र मे ह्ये ते ना र ता ध क ह्वा यः अ पि वा य व द द्वा
ज न्य प र मे षी प्र ना य तिः अ दे दे वा नु रे यु दे सु य ने षा यु धे सु वः दि धी तु ने पु नो के पु वि न रि य सु ना र ता अ व

उद्योग

शमस्यार्थे

सा

परानविद्यन्तिमरिष्यन्ति। नविष्यन्तिजीविष्यन्ति॥

वीर्यहिमाचेवोत्तमवांलोकनावनः॥ परानविद्यन्त्यसुरादिनेशदानविःसहाश्रित्यावसवीरुशानविष्यन्तिदिवो
कसः॥ देवापुरमनुष्याश्चगंधर्वैरगराकसाः॥ तस्मिन्नुद्देशे कुहादनियन्ति यत्परः॥ इतिमन्त्रावृत्तिर्दक्षिणपरमे
ष्ठी प्रजायतिः॥ वरुणा यश्च विना नृवधादिनेशदानवान्। एवमुक्तस्ततो धर्मो नियोगात्परमेष्ठिनः वरुणा य
ददौ सर्वानृवधादिनेशदानवान्। तान् वधा धर्मपात्रैः सस्त्रियैः शिर्षैः स्रुतैः॥ वरुणः सागर यश्चानित्यरं द्युति
दानवान्। तथा दुर्गैः धनं कलशकुनिवायिमौबला ब्रह्मदुःशासनं वायि यदुवेयः॥ यश्च वज्रं तज्जदेकं कृतम्या
धुं कुतं त्यजेत्। शमं जनयदस्यार्थे आत्मा धुं पृथिवी त्यजेत्। राजन् दुर्गैः धनं वधा तनः स्रुता म्यां दुर्विः॥ त्वं कृते
न विनश्येयुः कृत्रियाः कृत्रियर्धनः॥ ॥ इत्युद्योगे नगरव्याने॥ ॥ विशयाश्च न उवाच॥ ॥ कृत्स्नवचः शुक्लाधृत
गङ्गा जनेश्वरः॥ विदुरं सर्वधर्मज्ञं त्वरमाणं त्वावता गतना तमदा प्रसां गांधारी दीर्घदर्शिनी॥ श्रानयेदतथा सा
मनुनेयामिदुर्मातिं। यदि सा विदुरात्मानं शमयेदु हसेत सः॥ अयि कृत्स्नसु हृदसि हेमवचने वयं। अयितो न
निवृत्तस्य यं शानमनु दर्शयत्। दुर्बुद्धिदुःसहायस्य शमार्थं ब्रुवती ववः॥ अयितो वयसं धीरं दुर्गैः धनं कृतं स
दत्तं। शमाय विररात्रा ययोग हेमवदवयं। राजसुवचनं शुक्ला विदुरो दिर्घदर्शिनी॥ श्रानयामास गांधारीः॥

२२३

च

उद्युमत्तर्ष्यं यां दुर्विष्यन्ति नंदना धियमारी महाबाहौ मथि संश्रितिकेशव। यावद्विनी कृतया मूल्या विधेदप्रेतस
माधुका सावदयपरित्यायं नृमेनः यां दुर्वान्ति॥ ॥ इत्युद्योगे नगरव्याने॥ ॥ विशयाश्च न उवाच॥ ॥ ततः प्रह
स्यदाशोर्दः क्रोधयय्यं कुले दृशाः॥ दुर्गैः धनमिदं वाक्यं मनुष्यैः कृतं स संसिद्धिः। तस्यैव कीरशायने काममेतदवाप्त्य
मिस्त्रिणेन वसहमात्स्यो विमर्दो न विनामकात्। याश्चैव मत्स्ये हृदने कश्चिद्यति क्रमः। यां दुर्विष्यन्ति नृमेन निबोध
तनूराधिया श्रिया संनयसां नेन यां दुर्वानां तदात्मना। त्वया दुर्मित्रं दुर्गैः धनं वसेन वचनारसः। कथं वरात वृत्तान्ते वा
सः साधुसंसत्ताः॥ अथान्यायश्च यस्मात्तु जिह्मेनाजिह्मवारिणः॥ अहं दुर्ममदा प्राज्ञसंज्ञा मवतिताशनः। मयेतां तत्र
जायते मेरा शुभसना निवातदिदं वयसं धीरं त्वं शयुत सुखं कृतं। अममीदृश्यं महाकायि मां दयायां दुर्विष्यन्ति॥ क
थान्येसा नितायां विविधं कर्तुं नयादति। श्रान्तीं संज्ञां वक्तुं ययौ कांशो यदीत्यथा। कुलीना वीरसंयत्ना प्राप्ते
न्योपि गरीयसी॥ महिषी यां दुर्वानां तेषां विनिरुता त्वया जानीति कुरवः सर्वे वयोका कृतं स संसिद्धिदुःशासनं सको
नेयाः प्रवृजंतः यरंतयाः॥ सत्यं वृत्तेषु लुब्धेषु मत्तं धर्मवारिषु। तेषु बंधुषु कः संधुः श्वरदिदमसां प्रतापं वरां सा
ताननाथी गां पुरुषाणां वमायणा कर्मदुःशासना स्यात्तव वचनं कुराः कृतां सहसा श्रावदं पुना तव तातको वार

उद्योग

न

दीर्घमन्तरदीर्घकालं। महदात्ममहदात्मविशालयो रिति नानाथः॥ दशरूपेण देशरूपं न्यायस्योचितादन्तराः॥ दशरूपं यथो
 नश्चः॥ नाम्नाम्यत्र विवृष्टे वममवापि चितिः कृता। नाव द्वाणाम्भ्यानां च सुहृदो ज्ञाम्यतां च या। नदिराज्यमदा प्रज्ञां स्वनरा
 क्पता अवा सुं रक्षितुं वापि जातुं नरनमत्रमानमवग्रं द्याया गन्धमश्यायादी वमन्तर। विजितात्मा जम्भवी मराज्यमनिपाल
 त्यत। कामक्रोधै हि धुरुषमर्थिन्यो व्यपकर्षनः॥ ता उवाच त्वि नि किं त्यराजा विजयति मदी। लोके श्वरप्रचुवति मदेतद्ग
 त्मनि। राज्ञं नाम्नाम्यन्तं स्थानं नराक्यमतिरक्षितं। इन्द्रियाणि मदेत्ये सुत्रियवे दर्थधर्मीयाः॥ इन्द्रिये त्रियाने बुद्धिर्देहि त
 मिशिवंधनेः॥ अविधया निहामानि व्यापारयितुमप्यनं। अविधया इवादांता दयाः परिषुसारथिः। अविजित्य यथात्मान
 ममात्मा विजितायात। अमित्रां जितामित्राः सावराः परिहीयात। आत्मानमवप्रथमं दशरूपेण याजयत। नतोऽमात्मा
 नमित्राश्च नमो घं विजिगीषति। वां पदियं जिता मात्यधनं दंडं विकारिषु। परात्मा कारिणं वारमत्यर्थं आनिषेवते। सुदा
 रणे गोवजालेन कषावपि हितावुह। कामक्रोधेश्वरारस्त्रो प्रज्ञानं तो विलुपतः॥ यान्ता हि दवाश्च यातुः स्वर्गस्यापि
 दधुर्देखं। विजितावपरागम्य कामक्रोधैस्मद्विहितो। कामाकाधचलो न च दं दं च न मिपः। सम्यग्निजेतुं व्यादव स
 मदीमनिजायात। सततं निग्रहे सुकृद्विद्याणां नाव नृपः॥ इत्यत्रार्थचधर्मवेदिषतां च पराजनां कामानि नृतः क्रोधका
 चितमिति कापः॥ स्वयं बुः स्वर्गं तुः। कामक्रोधैव हि तौ। पिदधुर्देखं दारं स्वर्गस्या। स्वर्गं पिदधुः॥ मदीमनिमद्याः सर्वतो जायत
 नवति॥ ॥

वले

२२४

अलं मंगतिर्यो दशसमाः व्यापकतायं निकाः। परिमवास्त्रापांतदलमतिशयेन पकेनाक्राशा मयेत्यत्रयः॥

यामिथ्या प्रतिपद्यत॥ स्वेषु वा न्येषु वा तस्य नमदाया नवं स्तुत। एकान्ते महाप्रज्ञश्वरैरिदं बर्द्धौः॥ पांडवेः शशिवातात
 नाद्यासमहितः सुखा। यथा नामः शां ननवा दोगा अपिमदारथः॥ आह उक्ता ततस्तस्य मजेयो कृष्ण पांडवो। प्रपद्यस्वमदा
 बाजं कृष्णमस्त्रिष्टकारिणां प्रसादादिसुखायणा जतया। एवाकवावः॥ सुहृदामर्थकामानाया नतिष्ठति शासना प्राज्ञाना क
 तविद्यानां मन्तराः शत्रुनंदनः॥ ननु हे तात कल्याणं न धर्मीये किनः सुखानवा विविज्यामित्यमायुर्देवेत आधिथाः॥ नाम्ना
 हि मदाप्रज्ञमित्राते बाह्मिकेन च द्रोः वाः पांडु उवाच पाण्डवो। मदाप्रज्ञतिरिदमा तस्य वितस्वदानस्य फलमद्या उपपमिथ्यं
 क्रुष्टं शिवोक्तं श्वरैरिदं केवका। यत्र पांडु उवाच पाण्डवो। याथा वितमरिदमा यदा च। स महा मातो ना कुं महे मदा। कि
 तौ। अलमहं शिव्यास महा मात्यस्य जीवते। सुहृदा ववा त निष्टत्यशः प्राप्यति नारनाथीमा द्विरात्मविद्विहिं स्नेहं
 मद्रि किं तं दियेः॥ पांडवे विग्रहस्नातन्त्रं। यन्महतः सुखात्। नतिष्ठत्यशः॥ मन्त्रगाधि राज्यं यथोचितं। स्वमंश पांडु
 वात्रन्याः प्रदाय तर्तयति। अलमंगति का रोगे व त्या दशसमाः शाये मे नं महा प्रज्ञकामक्रोधैः समधितं। न चिवरा कथा
 यानां यस्त्वमर्थमना ससि। सततं पुत्रो हव क्रोधैः चाताडः शासनश्च। नाप्येदो गो कृप्य कर्मनामसने धनं जये। धृष्टद्युम्न
 स कुं हवस्वः सर्वाः प्रजाः सुखं। अमर्षवशमापन्नमाक्रुह स्नातजीयते॥ एवा हि शिवोक्तं तामाममत्तं कृतवधं

स्तव

उद्योगे

स्वानंदराः विदितात्मनां विडपां प्रतिष्ठितत्रयः॥

म

।यववंमन्यासपूतनीषडोणरूपादयः॥।यस्पातसर्वशक्तेति नितदंकेपयद्यने।यमंदिगप्यं प्रतिष्ठितानंदिविदितात्मनां।
पांडवेष्टयद्युष्मा सुधर्मस्त्र्यधिकस्त्रतः॥।राजपिडन्यादातयदिहस्यतिजाविते।नदिशकंतिरातातंयुधिष्टिरमुदीक्षितुं न
लोनादर्थमंपत्रितंराणामिहहृष्यातातदलंतातलोनेनप्रशान्तरतर्पते॥॥इत्युद्योगतगवद्यान॥ विरंयायतउवाच॥
येतवुवाक्यमनादस्यासार्थवन्माहनापित।धुनःप्रतास्तुमरनासकाशमकृतात्मनां।ततःसनायानिगम्यमंत्रयाप्राप्तकोरवः॥सो
बलेनमन्त्राच्छाणरजंशकुनिनांसह।इयेधिनस्यकाम्पिगुणनेःसौबलस्यच।इवांसभवउत्थानामिदमासादिविष्टितं।सुरायम
स्मान्पुष्तातिक्षिप्रकाराजनाईन।महितो धृतराष्ट्रगाराजातातनवेनवावय।मवहृषीकशनिष्ठलाभवलादिव।प्रसह्यउरुष
व्याघ्रमिडावेरावनि यथा।मुवायुहीतंवास्मिं पांडवाहतातमः॥तिरुसाहाभविष्यतिनमदंशवोरगाः॥अयं सपांस
हावाकुसार्धपांशमवस्मिवाअस्मिन्पृथ्वीतवरादकृपातमर्वमात्रता।तिरुपद्यमानविष्यंतिपांडवाः।सामकेःसह॥न
तस्मादयमिहैवेनंकेशवक्षिप्रकारिणां।काशता।धृतराष्ट्रस्यवक्ष्योस्यामादपरातातपां पापमन्त्रिषां पापानां।इष्टचि
तसां।इंगितंरुःकविःक्षिप्रमउबुध्यतमात्यकि॥तदर्थमनिनिष्क्रम्यहादिकेनमहास्त्रिनः।अबवाकृतवमणिक्षिप्रयोज

२२५

ज

यवदिना।कृतानकःसनाक्षरमुपातिष्ठस्त्रदंशितः॥यावद्वारयाम्पहं चेतनं कृत्वायास्त्रिष्टकारिणा।सप्रविश्यमनांवीरः
सिंहो गिरिगुहामिव।आवृष्टतमनिषायंकशवायमहात्मान।धृतराष्ट्रतस्त्रेवविडरंवाचनायतीतवा।मतमनिषायमाच
वक्षेस्मयविवंधमादप्याङ्कमात्रकर्मसाधुविगर्हितं।मंदाःकर्तुमिहंतिनचावाप्यंकथं वना।पुराविजुर्वतेभूतः
पापात्मानममागता॥धृषिता काममनुन्याकाधुतो नवरा।गुगा॥इमंदिषुडरकाहं जिष्टं हंत्यत्यचतमः॥पदेतामिप्रज्वलि
तंयथावालायथा।जहा॥सात्यकिस्तद्वरमुवाविडारादीर्घदर्शिवान।धृतराष्ट्रमदावाकुमबुवीत्कुरुममहि।सजत्रपरात्का
लास्तत्राःसर्वपरतपाअशक्यमयशस्यवकर्तुं कर्ममभुयता॥इमंदिषुडरकाहमनित्रयप्रमहच।नियदाहुं किलेठं
निमहितावासवातुं।इमंवरुपशार्हलमप्रधृष्यं डरमदं।आमाद्यतनविष्यंति यतंगा।इवपावकं।आयमित्तितात्मवार्त्तु
धमानोईतः॥सिंहानागानिवकुदोगमयेधमसादतां नवयंनिदितं कर्मकयात्पापंकथं वना।नक्षममादयका।मदच्युतः।पुरु
षोत्रमः।विडारणावमुक्तेव।कशवोवाक्यमबुवीत्।धृतराष्ट्रमनिषेध्यसुहृदंश्च।एवतामिथ।राजनितेयदि कुवा मां निष्टु
पुरेजसा।एतेवासा।मदंवेतामउजानीदिमपांछिवा।एताहिमवीसंरश्चात्रनिमंउमदसुस।द।नवदंतिदितं कर्म

उद्योगः

कुर्यात्पापं कथं च न। पादवाचे हि युष्मन्तः स्वाद्याद्याम्पत्तिस्तुताः॥ एतच्च देवमिच्छन्ति कृतकार्येषु धिष्ठिरः॥ अद्यैव
हस्तेनाद्ययचिना ननु नारतः॥ निष्ठयराज्याप्यन्यो देवो किं ड कृतं न वत्ताः॥ देवतप्रदर्शयन्ति हितं कर्मभारतः॥ सन्निभ
तमहा राजकोशं पापबुद्धिजं। एष डप्यधिना राज्ञ्याप्यवा मितया सुताः॥ अहं तु सर्वस्वनयाननुत्तानामित दृष्ट
एतच्च वा विडरं धनराष्ट्रो न्यनाषतः॥ विप्रमानयते पापं राज्ञ्यतुष्टं सुयोधतं स ह मित्रं सदा मातृसमो दं मित्रा नृगः॥ शकु
यायदि पंथानमवतारयितुं पुनः॥ तत्ताडयोधितं कृत्वा पुनः प्रावशयमना॥ शकामेन्द्रादिभिः सार्धं राजानिः परिवारितं॥
अथ डयोधितं राजा धनराष्ट्रो न्यनाषतः॥ कर्माडः शामना न्याच राजनिश्चायिनि संवृताः॥ वृत्तं स पापद्वयिष्टुडक म्म
सदायवाः पापेः सदायैः संहृत्यापं कर्मविकापमि॥ अशक्यमयशस्यं वसः॥ द्विष्टापि विगर्हितं॥ तथा वा दशाका
श्रुते वा दाम्पकुलपामनाः॥ अपि मे भुंड रिकाक्षमप्रधृष्टं डरा सदे॥ पापेः संहृत्यै न्युह्यं किमिच्छामि॥ यानशाक्याव
लोत्कथं॥ देविरपि सवामवेः॥ तं वृष्टा र्थयामसुं रवालश्च इममयथा दिवे मनुष्यैर्गंधर्वैश्च सुरैश्च राक्षसैश्च यः॥ न
स्मिहं समारशक्यस्तन बुध्मि केशवं॥ प्राडग्रीह्यः पाणिना वायुडं स्पशः॥ पाणिना शशी॥ डर्दराष्ट्रिवाष्ट्र
डर्दग्रीह्यः॥ कशावावलात्॥ इत्युक्त्वा धनराष्ट्रं प्रापि विडरा ब्रवीत्॥ डयोधतमतिषेह्यध्वनराष्ट्र

दुष्टान्न

२२६

ममर्षणां॥ सो न दारवा तारदो द्विदो नामतामतः॥ शिलावर्षेण महेता द्यामास केशवं॥ गृहीतुका
मा विक्रम्य सर्वयान्तमाधवं॥ गृहीतुनाशकत्वं तं वृष्टा र्थयामबलात्॥ तामिच्छति षड्दहस्राः पाशैर्बुध्म
हासुराः॥ गृहीतुनाशकश्चिन्तं वृष्टा र्थयामबलात्॥ प्राज्योतिषगतं शौरिनरकः स देवान विः॥ गृहीतुना
शकत्वं तं वृष्टा र्थयामबलात्॥ अतनहि देतावाल्म्य हतनाशकुतीतया॥ गोवर्धनो धमरितश्च गवा र्थ
नरतर्जनः॥ अरिहो धेनुकश्चैव वाणरश्च महाबलः॥ अश्वराजाश्चानेदतः॥ कंसश्चारिष्टमाचरत्॥ जरासंधश्च
बभुवश्चाशुपालश्च वार्यवान्॥ बाणश्च निहतः॥ सख्यराजानश्च निहृदिताः॥ वरुणो निर्जिता राजा पावकश्च
मिताजमा॥ पारिजातश्च हरणो जितः॥ साक्षा च पतिः॥ एका समवेष्टुपतता निहृतो मधुकिंदनौ॥ जन्मा त र सुपा ग
म्यहयग्रीवस्तथा हतः॥ स्वयंकर्तानक्रियते कारां चापि पौरुषो यद्यदि हे दयं शो॥ रिस्तत्र कुपयिष्ये ततः॥ तत्र बुध्मि
गोविंदे दोरविक्रममच्युतां॥ आशाविषमिव कुहं तज्जारा शिमनिर्दितं॥ अधर्षयन्महाबाहुं कृष्णमक्षिष्वा रिंग
॥ पतंगोमिमिवासाद्यमामानो न न विष्मि॥ इत्युद्योगो वद्यात्॥ विंशपायन उवाच॥ विदुरेणैव सु
क्लुक् केशवः॥ शत्रुघ्नं तं॥ डयोधतं धर्मं राक्षस न्यनाषतवीर्यवान्॥ एकाहमिति यत्मा हान्मन्यमिमां सु

स

उद्योग

रुद्र

मोक्षनापरिच्छेदसुखं देयं हीं मां विकीर्षमि। इति वपां डवाः सविताये बांधक वृत्तवः। इति दिव्याश्च रुद्रा
श्चरसवश्चमदधिनिः। एवमुक्ताजहासास्त्रेः कशवः परवारहा। तस्य समयतः शोर्विष्टुष्टुपामहात्मनः। अत्र
हमात्रास्त्रिदशासु सुवुः पावकाविषः। अस्य वस्त्राललाटस्तोवक्षसिवातवत्। लोकपालानुजिआमत्रिगस्या
दजायते। आदित्याश्चैव साध्याश्च वसवाश्च शिनावपिमरुतश्च सदे देवा विष्टो। इति वास्तो ये वयः। वन्द्युष्टो वरु
पाणिश्च रुद्रगंधर्वरक्षसा। मादुरा स्नांतयाहोमं। सिकषणधनं जयो। दक्षिणे थाजुनोधवीह। लीरामश्च सव्यतः
। नीमो बुधिवरश्चैव माद्री। उत्रो वष्टुष्टतः। अधिकाहृत्तमश्चैव प्रहृत्तमश्चैव सुखास्तनः। अत्रिदशवुः रुद्रस्य स
मुद्यतवरासुधा। शरवकगदाशक्रिशा। लांगलनेदकाः। अहंरताद्यतान्यव सर्वधरणा निव। नानाबाहु
शुक्रस्य दीप्यमानानि सर्वशः। नेत्राभ्यां तस्मात्तश्चैव श्रोत्राभ्यां च समंततः। पादगसन्महागोडाः सधमाः पावकाविषः।
रोमकूपेषु च तथा सूर्यस्यैव मरीच्यः। तद्वद्वायो रमात्मानं केशवस्य महात्मनः। तन्मूलं यतः तत्राणि राजानसुस्त
त्तसः। शैविप्रोणं वशीषं विडं च मन्त्रामतिं। संजयं च महाभाग हृषीकेशं वत मोक्षनाम्। प्रादात्रिषां सनगवान्
दिव्यं वस्तु कर्त्तुं नाईतः। तद्वद्वा मरुदाश्च स्यान्माधवस्य सनाताल। देव डंडनयो न डः। उष्यवर्षं पपातव॥

२२७

चवालवमहोरुक्ता सागरश्चाधिचुहने। विस्मयं परमं जगुः पार्थिवानरतर्षना। ततः सधुरुष व्याघ्रः संजहारव
धुस्तक। तादिव्यामधुता वित्राष्टतद्विमंतानरिंदमः। ततः सात्यकिमादाय पाणो हाईकामवचा रुषिनिस्ते
रउजातोतिर्ययामधुस्तदतः। कथायां तर्हिना जगुस्ततस्त्रनारदादयः। तस्मिन्कोलादलहृत्तनरुद्रतमिवा
नवतः। तं प्रस्थितमभिषेक्य कोरवामह राजनिः। अत्र जगुर्नरव्याघ्रादवा इव शतकडः। अक्षितयन्त्रामयात्मा
सर्वतश्चिजमंडलं। विश्वकामततः शोरिः सधुमइव पावकः। ततो राधनश्च त्वणमहता किंकिणा किना। हेमजा
लविविप्रगतधुना मयनादिना। मृपस्कारणश्च त्वणवियात्रण वरुचिना। शैवसुग्रीवसुक्रत प्रत्यहं प्रतद्वारु
कः। तथैव रथमास्था यकृतरवमामहारथः। वृत्तीनां समतो वीरा हाईकः समहं प्रत। उपस्थितरथो शोरिष
यास्यं तमरिंदमं। धृतराष्ट्रो महा राजः। पुनारखाभ्यना प्रत। यावद्वलं मधुत्रिषु प्रपय। स्युतकृताईन। प्रत्यहं तनत
किंचित्पाराहं गत्रुकरान्। कुरुणां शमसिद्धं यतमानं च कशव। विदित्वेतामवस्थां। मनासि शं किं उमई सित
मेपापो स्य निश्चायः पांडवान्प्रतिकशव। जानति कुरवः सवि राजानश्चैव पार्थिवः। शामप्रयतमानानां सर्वयान्
नमाधवा॥ ॥ वेशं पायन उवाच॥ ॥ ततो बीवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रजानश्च शं प्रोणं पितामहं नीषं दत्तारं वृत्तं किक

उद्योग

विश्वरूपदर्शने॥ । अत्रवाकोयजुर्वेदाध्यायः॥

कृणु प्रत्यक्षमेतद्भवतां यय हं तं कुरु संयदि। यथा वा शिष्टवर्गैर्दोषाणां दयसमुच्चिता॥ वदत्यनीशमात्मानं धृतराष्ट्रमहापतिः।
 आश्वेनवतः सर्वांगमिष्यामि सुधिष्ठिरं। आमेन प्रस्थितं शौरिरथस्तं पुष्पधर्मेन। अत्रजम्बुर्महेशासाः प्रवागनरतर्षणा
 ॥ नाको दोषाकृपः क्षत्राधनरादोषवाक्त्रिकः॥ अत्राश्वाभाविकर्णश्च सुसुम्भश्च मदारयातातारश्चेतश्चान्नणमदताकि
 किणीकिता। कुरुणां ययतां हं सुखमारंभुपि तुर्ययौ॥ ॥ इत्युद्योगनगवद्यात॥ । त्रिशं पाद्यत उवाच॥ । प्रविश्या
 शरहंतस्मात्पराणावनिवाद्यश्चाचरव्यौ तस्मात्मानयध्वने कुरु संमदि॥ वासुदेव उवाच॥ उक्तं वज्रविधवाक्यं प्रद
 णीयमहेतुकं। रुषिनिष्ठैर्वचमयानवासोतद्वतवाक्का। का नय कर्मिदं सर्वं सुयोधनवशात्तुगां। आश्वेनवतो वाघं प्रयास्य
 पांडवान्प्रतिक्रियायाः पांडवियास्तनक्यावचनात्मया। तद्दिवं महानागं शुश्रूषे वदंतं तव॥ ऊं सुवाच॥ । ब्रूयाः कुरु
 वराजानं धर्मात्मानं सुधिष्ठिरं। नृयांस्तदायतधर्मे माधुवकद्वयाः कृयाः॥ शो नियस्येवातराजसंस्कस्या विपश्चिताः अ
 त्रवाकदता बुद्धिर्दमीमविकर्माकृत। अंगावेह स्वधर्मव्ययासृष्टेः स्वयं तु वा। उरस्तः कुरियुः स्रोतो वा ऊवायोपजा
 विका। कुरुयकर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालना। शृणुवाचापमाभकाया वदं न्यः सुता मया। पुत्रुकुदस्य गजाघिरवद
 त्स्थितीमिमं। उराविश्रवणप्रतो नवासोतद्वतवान्। अगतः सर्वदोषाणवा ऊवायार्जितं गज्यमश्रीयामि-

२२८

जगतः सर्वदोषाणां कुरुपाता। अत्रंशं सर्वं रूपालनतलन्यात॥

निकामयेतता विश्वरागः प्रोता विस्मिताः समपद्यता सुवु कंदस्ताराजामो वशासद्वधरा। वा ऊवायार्जितां सम्यु
 क्तवधर्ममवतः॥ यदि धर्मं चरतीह प्रजाराजा सुरहिता। वृत्त्यंतस्य धर्मस्य राजो विंदत नारत। राजा चरति चेद्धर्मं
 देवतायेव कल्पत। सचिद्धर्मं चरति नरकायेव गच्छति। दंडनातिः स्वधर्माणां चतुर्वर्णस्य नित्यं चति। प्रयुक्ता स्वामि
 ना सम्यग्धर्मं च यचति। दंडनात्यायदा राजा सम्यक्काश्चेति वर्तते। तदा कृतयुगात्तामकालः अष्टः प्रवर्तत। कालो वाका
 रणां राजो राजा वा कालकारणः। इति तसंशया मा नृजा कालस्य कारणः। राजा कृतयुगस्वशास्त्राया वा परस्य च युगस्य च
 त्र्यस्य राजा नवतिकाणां। कृतस्य कारणं राजा स्वर्गमित्यत मश्नुत। त्रेतायाः कारणं राजा स्वर्गनात्यंत मश्नुत। प्रवर्तनाद्वा
 परस्य यथा नागसुपाश्नुत। कलिप्रवर्तनाद्वा जायापस्यंत मश्नुत। ततो वसंति डकम्मनि रके जाश्नुतीः समाः। राजरोषादि
 जगत्संश्रयते उगतः सवा। राजधर्मानिवेक्ष्य पिष्टपेताम हो विनात्र। नितराजर्षिहंत्रं हियत्रं स्वातु मित्रमि न दिविक
 व्यसं सृष्ट आरुं स्पवस्तिताः॥ प्रजापालनसंभृतं फलं किं विन्नलन्यात। तद्येतामा शिषं पांडुर्न वादंत पितामहः। प्रयु
 क्तवतः पूर्यायया चरसि मध्या। यज्ञोदातंत पः। शौर्यं प्रजासंतानमेव च। माहात्म्यं बलमोजश्च नित्यमाशा मितं मया नि-

उद्योग

स्वधस्वाहाकारदेवताः अथ यथा हिनस्वनाः ॥ एवं स्वधकारणमात्राः ॥ सतवर्गनिबन्धमुक्तमादृत्य ॥ एवमुक्तप्रका
 रं धर्ममधर्मवासंज्ञं जन्मतेवानिगम्य प्राप्ता जगताः ॥ तद्व्यं वेद्या विद्या वेतः ॥ अथ माजीवनाभावना ॥ गन्धर्वमित्रं प्राप्तावरा
 त्यं स्वाहा स्वधनित्यं दडमन्त्रिषदेवताः ॥ शर्मायुर्दं पुत्रा जन्मम्यगाराधिताः ॥ सुवर्णाशामातनित्यं पितारादेवता निवः ॥ रा
 नमधयं नयं जन्मनां परिपालनं ॥ एतद्धर्ममधर्मवाजन्मनिवात्य जायथाः ॥ तैस्तु विद्याः कले जाता अथ माता तपडिताः ॥ यत्र र
 नपतिशूरकुधिताः ॥ शिवावराः ॥ प्राप्ताः ॥ प्रतिष्ठं धर्मः कोप्यधिकस्ततः ॥ दातना न्यबलेनान्यं तथा सतृतयापरं ॥ सर्वतः प्र
 तिष्ठाया प्राज्यं प्राप्ये धर्मिकः ॥ ब्राह्मणः प्रवाराः ॥ इत्यं रुत्रिया परिपालयेत् ॥ विष्णो धनार्कं न कुर्यात् ॥ परिचारकताः ॥
 त्रै ॥ त्रै विप्रतिषिद्धं निरुषिर्ज्ञेयो पयद्यते ॥ रुत्रियो सिद्धतनाता वा रुवो यो पनीविका ॥ पित्रमंशं मदावहो निमंशं पुनरुद्धरसा
 माता दनरा नेत दंडनाथनयेनवा ॥ इता डग्वतरं किं उयदं दानवांधवा ॥ परपिडसुदीक्षे विवांस्वामि वंमं दना सुधम्वरा
 जधर्मेण मातिमज्ज ॥ पितामहाः ॥ मार्गमः ॥ दाराः ॥ पुण्यस्थं मातुज ॥ पापिका गति ॥ इत्युद्योग नगवाद्याने ॥ कुंस्तुवाच ॥
 अवा सुदाहरताममिति दामं पुरातनं विडलायाश्च संवा दं पुत्रस्य वपरतपातत अथ अथ यथावदक्रमंति ॥ यथा स्थिता
 मन्मुमती कालजाता विनावरी ॥ हवधर्मस्तांता विडलादीर्घदर्जिनी ॥ विशुताराजं संसुप्तुतवाकावज्ज्युता विडलानाम
 जाह्नविया मात्रणा पानि कोषः ॥ ततो महाकातश्च यश्च यथावदक्रमंति ॥ ॥

२२५

रूपशास्त्री
या पावः दी

अनाता कसित जन्मा ॥ उपशास्त्री यः ॥ उपशास्त्रीयानवः ॥ रुत्रियः ॥ राज्ञा ॥ त्रिमोः ॥ वरः ॥ रुत्रियः साधनं ताकादि ॥ तत्तु वंति रुद्रमं यस्या वीर
 रः ॥ शापय आत्मानं मानिस्तु प्रतिमं नवाश्रयः ॥ रूपा विद न दत्त ॥ वास्यो परिहिता विपरिकामत् ॥ उपनश्वा रः ॥ शि ॥ पप्रपस्त्वमित्य
 राजन्या जयर्हं पुत्रमोरमं ॥ निर्जितं सिंधुगजेतशायनं दीनवेतमं ॥ विडलोवाच ॥ ॥ अतंदटममाजान द्विषतां दपवेई
 ना नमया वं न पित्रा च जातः ॥ का न्याग तास्य सि ॥ निमंशु आ प्यं सं राख्यः ॥ पुत्रः ॥ स्त्री वसाधनः ॥ यावत्की वन्ति राशो मि कल्याणा
 यधुरं वदे ॥ मात्मानमवमन्यस्वामि व मत्पुनवा नरः ॥ मंनः ॥ रुद्रा सुकल्याणं मानिस्तु प्रतिमं हरे ॥ उत्रिष्टा हका उरुधमाशाघ
 वं पराजितः ॥ अमिना नंदयत्नवानिर्ममो बहुशाकदः ॥ सुशरा वेकुनदि का सुहो मृषिकां जलि ॥ सुसंतापः ॥ काक्षरुषः ॥
 ल्पकेनापि वृष्ति ॥ अथारराज उरुहमाश्च वनिधनं वृजा ॥ अविवा संशयं प्राप्ता जी वितो विपराक्रमे ॥ अथारः ॥ उपेन वलिदं पुषे
 त्वं विपरिक्रमः ॥ विनश्वाथवा रूपाया परिजा कितः ॥ तामवपुतवचे येकस्मा दनुदा ता यथा ॥ उत्रिष्टे का उरुधमासा
 श्रीः ॥ उत्रु निर्जिताः ॥ मासं गमस्तुं कुर्या गो वि अथ स्व स्वकर्मणा ॥ मामधो माजयत्येवं माधो रू स्त्रिष्टोर्जितः ॥ अला ते निडक
 म्पवमुक्तं मे विदित्तल ॥ मातुषा निरिवानर्चिः ॥ काकरं खो जिजीविषः ॥ मुरुर्न जलितो अयो न वध्मायितं चिरं ॥ माह
 स्मकम्यचिदे देजनी राजः ॥ शरीरुडः ॥ रुद्रा मातुष्पकं कर्म
 अथः ॥ काकरं स्वाजिजा विषः ॥ हेका कका ककुल्यो र्बा रं खनम ॥ वसु मित्यर्थः ॥ मास्मकम्य विज्ञातो गाहरवरी रुडग
 ईजा वन्दु डर किं विकारा जतिः ॥ उत्रा न्या हित्यर्थी त्यजाय न इति जतिः ॥ मातुष्पकं पो रुषा रुद्रा मा अित्य ॥

संनवप्यावः

उद्योग

मानवमेवावदितिमाकेनः। सर्वेष्वनुत्तमेषु। अतन्तय्यमनेतरकाय्यी। प्राणानां न धनाय। धनवान्नुबुद्धिं न कारति। प्राणो नो
 यिधनमधिकं न तस्य इत्यर्थः। युद्धेन कं धर्ममयतः। रुचां धनं गतिं मरणं गच्छामि मरुता। प्रपतिष्यता च राज्ञुर्जं यथा प्रायः। पातयि
 स्त्वा। जिया वडन मं। धर्मस्याश्रयमाश्रितवत्त्वात्। न विगर्ह्यत। अलक्ष्याय दिवालक्ष्यानां उच्यते। न विगर्ह्यत। अतन्तय्यवारनात
 न प्राणानां धनाय। उदावयस्व वायं वाता वगव धनं गति। धर्मश्च वायुतः रुचा किं निमित्तं हि जावमि। इष्टाश्च हि तत्काव
 कात्रिभ्यः सकलाहता। विचित्रे नो गृह ल। तकिं निमित्तं हि जावमि। गतुर्तिमज्जता। या सोऽजं यायां प्रपतिष्यता। विपरिचिन्तयता
 पितरविषदिक्कथं वना। उद्यम्य धुरमुक्कथी। राजनेयं कृतं स्मरयत्। गुरुमन्त्रं च मानं च विदित्वा। रूपमात्मनः। उदावयस्व कुले मयं
 वक्तुं स्वयं मवदि। यम्यवृत्ति न कल्पं तिमानवा मददुता। शशि वई न मात्रं मानं वस्त्रान्नुतः। उमाशदा। ततपसि सत्येव यम्य
 नावृत्तिं यशः। विद्यायां मर्थं साने वा मातु रुवारणवमः। श्चानतपसा वा पिश्रिया विक्रमं। एतान्वा जोताः। योति न वत्तत्पाक
 म्मणा हि सविभुमाः। न वै जाल्मा काया लोहनि। मपि उमर्दमि। इष्टा स्या मय ग स्या च उः। स्वाका सुखो चितो। यत्रिवमन्निवे
 धुरमित्राः। सुखं केशः॥

वासामो स्यावति। गशि वई नः। यं किं धरणा। प्राया जनांतर विरहा। काया लो क मालेन निश्चा वय्य। यं पतं चुरुषं अति लक्ष
 कृत्य न र सुमित्रा रुमा इशं रुश दिति वि। शषणा। सुकल सुमा सा दान बाधवः। सुखमय न इत्यर्थः॥

२३०

अहलानकरं अल्पे पिलने अहो लान इति मन्त्रमा नं अह्या जितोपायाना वन विषया। मम रिष्यामः। अकर्मकारिणां निष्ठ
 ला क स्य समवज्ञातं निहना सन वासमं। अहलानकरं हन मन्त्या जीव सन त्य कं। न इत्येवं धुमा सा दवां धवः। सुखमय धते
 । अहो एव विषया। मावयं रा दाय वा मिताः। सर्वकामर मिहीनाः। स्थान चष्टा अकिं चनाः। अकर्मकारिणां सुसु कुल वरा
 स्य नाशान्। कलि सुत्र प्रवाह न संजयं वा मजी कुनं। निरमर्ष निरुत्साहं त्रिबीर्य मरि नदनं। मास्मा मां तिनी का चिज्ज नाय सुत्री
 मी हवा। माधुमाय जलानं तमा क म्य अरि शात्रवाः। जल प्रहृत्य मित्राणां सुहृदं मपि वाहनां। एतावानि व सुखो यद मर्षी यद रु
 मो। रुमा वा त्रैरमर्षश्च निवस्त्रान्नुतः। उमाश संताप्या विप्रियं दंति न पातु कोश एव वा। अतुष्टान माय चोत्ति निरी हो नाशुते मद
 हा एत्यो निरुति या। पन्थ अ सुवात्मान मात्मनो। आय सं ह दयं कथा शृगय स्त्र पुनः स्वकं। धुर विषदात यस्मात्तस्मात्सुख उच्यता।
 तमा कुर्व्यं नामात स्त्री वद्य इह जावति। शूर स्या र्जित सत्त्व स्य। मिह विक्रांत वा रिणः। दिष्टे ना वंगत स्या विविधाय मो दान
 वजा। मयात्मनः। प्रियं सुखं हि वा शृग मात श्रियं। अमात्या नाम यो दर्षमा दध्या दक्षिणायः॥ ॥ पुत्र उवाच॥ किं तु ता
 मामपश्यं स्याः। श्रद्धिं वा अपि सर्वया। किमा न रण कृत्यं तकिं नागे जी वित नवा॥ ॥ मातो वाच॥ ॥

शुक्ले त्रे नो पल हितो वंशः। कुल वंशः। तस्य पुत्र प्रवादे न वलेनो निष्ठेति निर्णकारः। परिनवः। विप्रसत सुकृशा प। प्रजा संत नि

विप्रसे

अथोग

किमद्यकानांश्चवेनमया किंचिदुतं तनश्च किमहं करिष्यामीति कालं प्रयतां महाप्रायश्चयं कृत्वा यद्वत्वाप्यो
किमद्यकानां ग्लोकादिषु तस्तानवाप्नुयुः ॥ ये वा हतात्मतां लोका सुहृदस्तानुजं वनः ॥ नृत्पेर्विहीयमानां तां प
रपिंडा पत्नी वित्तां कृपणा नाममवातां माहृतिमुदवर्त्तिष्याः ॥ यत्कृत्यमिव दृष्टानि देवा इव शतकृत्वा यमाजी वंति
धुरुषं सर्वभूतानि संजय ॥ पंकुममिवासा द्यतस्य जीवितमर्थवत् ॥ यस्मिंश्चरस्य विक्रान्तिरधते बांधवा सुखं हि दृशा
इव कस्य साधु तस्येह जीवितां सुखां बलमाश्रित्यास्तुक्तावतिमानवः ॥ साला कलनतकार्त्तिपरवचुनंगतिः
॥ इत्युद्योगा नगराद्यानि विडला पुत्रा पुत्रा माता ॥ विडुलोवाच ॥ अथेनस्यामवस्थायां योरुषं द्वा उ मिच्छसि ॥
विहीनस वित्तमार्गं गमिष्यस्य विरादिवं ॥ या दित्तो यथाशक्ति न दर्शयति विक्रमात् ॥ हविष्या जीवितं कांक्षां स्तन इ
त्यतः विडुः ॥ अर्थवत्सु पक्ष्मा निषाका निशरा वंति च ॥ नेपसं प्राप्नुवंति चांशुष्टुमि वानपजे ॥ संति वे सिंधुरा ज
स्य संजय ततश्चाजना ॥ दोर्हस्या दा सान्द्रा व्यस मो धर्मना क्षिणः ॥ महाप्रायश्चित्तिं कृत्वा व्यदसा यस्ततस्ततः ॥ अत्र
प्राप्य पुरपरपश्यंतस्तदा योरुषां निःकृत्वा सदमघातं गिरि दुर्गा लयं वरः ॥ कालव्यसनमाकांक्षं वा यमजरा मरः
॥ संजयानामतश्च वेन वपश्यामि तत्त्वपि ॥ अत्र यनामानवानुवमावर्त्तनामकः ॥ सम्यग्दृष्टिर्महाप्रज्ञो बाल
रुपंतत्पश्यंतस्तु दुःप्राप्य सुस्तं प्रतिपन्ना दुष्टा नवावसुः ॥ व्यसनं परस्य

२३१

अथानिनिर्दिष्टोऽप्याज ननिष्पन्नो पारतसंबंधिनः ॥ तताऽर्थनाप्यायिता नवंति ॥ तस्य तज्जाग्रा देवार्थमिदिः
मष्टुदिरमष्टुदिर्विप्रथमं मनविष्पतीति विद्वान् युद्धमना नव ॥ संजया प्रत्यवाहरा ॥ हरति रत्नं यः ॥ प्रत्यावृत्त्या
वा बाह्योऽधी त ॥ अयं प्राप्य महं कुरु पुनर्हीदंगमिष्यति ॥ तस्य स्मरंता वचनमाशो स विजयंतव ॥ तस्मात्ता त इवी
मिवारुषामिव पुनः पुनः ॥ यस्मिंश्चार्त्तिनिर्दिष्टो न वत्साप्यायिताः ॥ ररा ॥ तस्या र्थमिदिर्नियतान् यस्वा यश्चिमारि
गा ॥ मष्टुदिरमष्टुदिर्विप्रथमं मनविष्पतीति विद्वान् युद्धमना नव ॥ संजया प्रत्यवाहरा ॥ नातः ॥ पापीयसी कां चिदवस्थोऽंश
रा उवीत ॥ अत्र निवाद्यत प्रातर्ज्ञेन प्र निदृश्यति ॥ पतिपुत्रवधादतत्परमं दुःखं ॥ मज्जवीत ॥ दारिद्र्यमिति यत्सोक्तं य
प्यीयमरणं दितत् ॥ अहं महाकुलताता कुरु इह सवपि वागता ॥ ईदृशी सर्वकल्याणो न प्रापरमं श्रुतिना ॥ महादमा
क्यमरणं सुष्ठु हां वरवाम मे ॥ पुनर्दृष्टा सुहृदो गीमाम पश्य सु दुर्गता ॥ यदा मां देवनाय्या चिदृषा सिद्धा इवीलां ॥ नत
दा जीवितना र्थो नावितानव संजय ॥ दासकर्म करतृ त्यानाचार्यं विष्णुं शरा दितान् ॥ अदृष्ट्या स्मात्पुनर्दाता दृष्टा
किं जीवितनम ॥ यदि कृत्यं न पश्यामि तवाद्या दयया पुत्रा ॥ श्रायनीयं पश्यं च काशांतिर्हं दयस्यामा ॥ नति च द
ष्टाणं ज्ञयादीप्यं तत्तदयमम ॥ न स दं न वाम न त्रीनिति ज्ञा ह्यरा उक्तवान् ॥

मा भोगहेत्यर्थः ॥ तत्प्रतिपुत्रवधरूपं मरणं कमप्राप्तं मरणं न शोचं ॥ ततिज्ञायां यदा ता देवहृदयं दाय्यता ॥

उद्योग

स्वरीवासत्यमाहुस्तत्रिः। मामर्थमात्रुकं। मद्भिर्विगर्हितममृत्यजं सर्वनिषेवितं। अविद्याविमदस्य स्त्रिया मिमांसंश्चि
ताः प्रजाः। तव स्याद्यदिसहस्रं तन मेघं प्रिया नव। धर्मार्थयुगाद्युक्तनानतरेण कथं वतं। देवमातुषयुक्तेन मद्भिर्गविरि
तेन च। यो ह्येतमविना तेन रमते सुव्रतं हृणा। अत्रुहानवता चापि हविर्नीतेन उर्द्धिया। रमते यस्य उवात्राघोरं तस्य प्रजाफ
ले अकवतो हि कस्माणि कुर्वतातिदिनानि च। सुखं ते वेदना सुव्रतं ततः पुरुषाधमाः। सुखाय ह्यत्रियः। सुखाः संजयेदजयाय च
। जयं वा बध्यमानो वा प्राप्नोति। इमं लोकं तां न शक्नुवन्। न उपायं विदुः। ह्यते सुखं। परमिवात्राहं वा ह्यत्रियः। सुखं मेधते। म
न्वना रक्षमानेन पुरुषेण मनस्विना। निहते। तद्वद्वज्राः। शत्रुं प्रति जिगाषया। आत्मानं वा परित्यज्य शत्रुं वा विनिपा
त्य च। अतो न्येन प्रकारेण शांतिरस्य कृता न वतः। इदं प्राज्ञो दिशु रूपाः। सत्यमप्रियमिच्छति। यस्य स्वल्पं प्रियं लोके क्वं
तस्याल्पमप्रियं।

२३३

अतः प्रियाणां नावास्तेष्वेव संज्ञाः ॥ अतएव प्रियाणां वात्तनतद्विजयाद्यैर्वर्जितेति ज्ञानं ॥ ताप्रोत्यवेति प्रिये अंताष्वता
नावमित्याशयः ॥ अनावमात्येति प्राप्ताति अउद्यमिवादन्यस्यापि प्रियस्पर्शणा संज्ञा वा ॥ अतस्त्वं वाक्मा ॥ अतस्त्वं हि नंदः यत्मा
प्रियाणां वाक्पुरुषो नैव प्राप्नोति शोभनीं ध्वं वाना वमस्येति गङ्गा गङ्गा सागरं ॥ पुत्रो वाच ॥ नयं मतिस्त्वया वाचा मातः ॥ पुत्र
विशेषतः ॥ कारुण्यमवाचपश्यन्नेवेदजडशूकवत् ॥ माता वाच ॥ अतां नृणां नंदिर्यादवमत्तपश्यति ॥ बोद्धं मां वादय
स्येत् इदं वादयामि ॥ अशब्दाश्च येषामिदं वाचि सर्वं संधवा ॥ अहं पश्यामि विजयं कुरुनामि न मे वसे ॥ पुत्र उवाच ॥
अकाशस्यामहायस्य कृतः सिद्धिर्न यो मम ॥ इत्यवस्थां विविधेनामात्मनात्मनि शरणां गच्छा बोधितो ममिदं वादय
उच्यते ॥ इदं शब्दोक्तं विदयायमनुपश्यति ॥ तामपरिगतं प्राज्ञस्य कृपया हि प्रवृत्ता ॥ करिष्यामि हितं सर्वं यथा तदनुशासनं
॥ मातो वाच ॥ पुत्रनात्मा वमंतव्यः ॥ एव निरमशुद्धिनिः ॥ अहं वादिनं वं तथान्वा नश्यति वायार ॥ अमाषणो ववाप्यथानार
धव्यां सुबालिनिः ॥ सर्वेषां कर्मणां तात फलेनित्यमनित्यता ॥ अनित्यमिति ज्ञानं मानवंति न वंति वा अथायानेव कुर्वन्ति नैव ज्ञा
नं वंति ॥

बोदयस्मिरगायत्रेयसि। एवं च पुनरप्यहं चोदयानि। प्रेरयाम्येव। मिधवासद्वान्छितेवांशुजयिष्यामि। तत्रैव विजयं। तच्छब्दनावि
नेडः। स्वार्थजातननाविनं पश्याम्य। ताद्युधस्त्वितिमावः। कर्मणां फले फलोत्पाद। नित्यमनित्यतानित्यमानवः। एतद्येनानंति। तसंदेहा
त्यवर्तमानानवेति।

विचिन्तिमस्येति नवति नवति चान्येतादृक् संहरानावपि विपरानतिश्च याश्च कुर्वन्ति न नवति नवति वा नीहायामुक्तो फलमेकं
 यमकस्य मत्तनमिव हहायां नवति नवति विदुषो हि रूपकं यमप्रवृत्तेः प्रागवविहितानिश्चिता सर्वाधानामनित्य
 ताश्च नियतफलतामप्रतिक्लृप्तं लेगो वनमाचारं समृद्धिधनं च उदत्तप्रतिक्षिपति उवाच त्वं यन्नित्यं पारस्विकं यथा कथं मन्त्र
 ऐक्यं यमनीहायामनावः कर्मणां फलं अथ विदुषो मीहायां फलं नवति नवति वा यमप्रागवविहितानिश्चिता सर्वाधानामनित्य
 त्वतां वदेह हि महती मप्रतिक्लृप्तं पात्मजा उवाच त्वं तादृशं यथा कथं च तिकर्मसु न विष्यतीत्यवमनः क्वास्मिन् ततम
 व्यथोः मंगलानि उरस्तुत्यक्वास्माणां श्रेष्ठारैः सह प्राज्ञस्य नृपातराश्च हर्षितवति पुत्रका अनिवर्तनिलस्मात् प्रावा मि
 वदिवाकरः तिदृशानुपायाश्च वरुदुहर्षणा निच अउदृशितस्यो मित्ररूपस्यामि योरुषे पुष्पाय मन्ति पतं ममाद
 धुमिहार्दमि कुवाश्च उवाच परिहाणानवलिमात्रिमातिताः स्य हि ते श्रेष्ठाय केचिन्नास्तु कउयभरय एतेन वेषका रणमदतो
 निश्चाममगाः महावेगः बोद्धा मातरिश्चावलादकाशानि पामप्ररायाः कल्योच्चाया विवेदः तांश्चाश्रियं करिष्यति
 हव्य ईश्वरे ईवेः ॥ ३६ ॥ एतानि उवाच नवका निश्च उदृशितरूपो मिदं रितिमणोरुपेवां प्रतिमायत्तया उपधरय स
 मीयस्वाश्च अक्रुश्च प्रराया प्रथमदिताना हाता ॥ ॥

विदित्वेति शोषणकममधिकं हृष्टा यदि ते - - - तदा निवादेनीति वादेः प्रणामने तियावत् एवं शब्दे निर्वदेत् नो वमात्मानाम
 नेषति वदेत् तत्राकारणमविष्यति तादवदृश्यति निवीदा नो चेवादास्य दं स्त्वा न न रउ पमाई नं लक्षधनवृद्धिर्न विष्यति ॥
 उवाच मन्ति चक्रं यरे वेराचुर्कानाया संपन्नं त्यक्ता वितं तारे वास्मा दुद्धिजलस्य प्यदिशगता दिव तं विदिद्या परा
 क्रांतं वसात्कमलं यदि निवीदे निवीदं दिनं मंततस्तद्विष्यति निवीदादास्य दं लक्षधनवृद्धिर्न विष्यति धनवंतं हि
 मित्राणि तजंति वाश्रयंति च सवलिता र्पुन स्तानि मंत्यजंति च बांधवाः अप्यस्मिन्नाश्रयतवज्जु संपतिवता रशी शतैरुवा
 यः सहाये विद्यामधुपगच्छति अतः संनायामावेतद्यज्ञं प्राप्नुयादिति ॥ ॥ इत्युद्योगविजुला पुत्रा पुत्रा मनि ॥ माता
 वाचा ॥ ॥ नैव गता दरः कार्यो जातु कस्यादिदा यदि अथ वेदपि दीर्घः स्यान्नेव वृत्तं तदा र्गदिदृष्टा गजानं सधर्मं वाचुद
 र्भते मइ वलममात्मा अष्टशकुर्वन्ति तमती ॥ शत्रून्तके प्रपद्यंत प्रजदत्त पारुतः अन्ये उपजिह्वं पतिप उरस्तादमानिताः
 य एवात्यंत सुरुदस्त एनं पशुपासा अत्राक्षयः स्वस्तिकामा बहवः सो इला इवाशो वंतं म चशो वंति प्रतीता निव बांधवाः
 अपि तश्चिता सर्वा मपि तिसुरुदो मता ॥

सवलिता र्थमथास्ति त्वं एवं च यः शत्रुं महायं प्रातं रुवा विद्या मधुपयाति अत उरगत विद्या मस्य रियोः सकाशा ज्ञं
 प्राप्नुयादिति संनायामतदिदं पमं हारः दारानयं दीर्घं भवतः प्रतीता प्रतिगतं इष्टा मिति यावत् अपाति प्रभु मताः संमताः ॥

ये सुखे हृदोरातो व्यसनं गतम्परा इमनिमन्तस्मदायापतदित्यभिमानविजयकर्वेति योरुखरसः सोम्यं ज्ञातमिव आयात
तपवशातो विषयि संनवात् नैकशता अनेकशताः अतादी ज्ञातवतनयोप्या उक्तिरुत उद्यमः उदके धूर्या यं धर्ममशंक्यो

एरा इमनिमन्तं गतो व्यसनमेव उपमादरीरेखं सुहृदो मा बांदां मं विदामि बुः ॥ पत्तावं पौरुषं बुद्धिं जिज्ञासं त्यागयातव ॥ विरध
त्यासमाश्वासकता जा विहृदाय ॥ यद्येतस्मिन् विज्ञाना मियदि मय्युवाच्यं ॥ कृत्वा सोम्य मिवात्मानं जयाया विहमं जया अस्मि-
नः को मतिवयो मदान विदितस्त्वानमदं वदना न्यस्य सुप संपादयामिति ॥ संति नैकशता हयः सुहृदयस्य वसं जया सुखं उः सु
मदा वीरशता दीयनि वत्रिनः ॥ ता हवा हि मदाया विदुः सुमय्य बुद्धयः ॥ इहं तिदीयतः किं विमविवाः शत्रुकर्ताना तस्मा स्त्वा
हवा कवाकं शुवा पि स्वल्पावतसः ॥ तमस्त्वपागमवस्य सुविज्ञापदाकरं ॥ सुववावा ॥ उदके धूरि यं धर्ममशंक्यो मया
॥ यस्य मे न वताना तत्रात विष्यद्भूत दर्शनी ॥ अहं दिवत न वतः सुहृदय परावरं ॥ किं वि किं वित्यतिवदं स्तुमी माम सुकृष्ण
॥ अहं यत्ने हतास्य वकृत्वा ह्यस्य बांधवात् ॥ उद्यवा म्परा ज्ञातं नियमार्थं जयाय व ॥ कंसुवावा ॥ मदस्य इव संहि-
तः प्रपुत्रो वाक्यमायुके ॥ तत्र कारतयो सर्वं यथा वदतु ज्ञासनं ॥ इह सुहृदो ज्ञातं ततो वदं न सुतमं ॥

पिनारा वो ह्य इत्यर्थः ॥ प्रवणा प्रवणा प्रायः क्रमतः त्रिपर्वतादि मागे ॥ न वतानवायस्य ॥ तनाशकं न पारमि त्यर्थः ॥ अ
वरावरं अ परावरं ॥ प्रतिवदतु प्रतिकूलं वदतु कविज्ञा म किं विददतु आसा बांधवात् वंधुतः ॥ ॥

इति विडला उवाच ॥ यामजन्म मरुदयुहे ॥

राजातश्चावायन्मंत्रासादं तं रात्रुपाडितं ॥ ज्ञायानात्म तिहासां अतव्यो विजिगाधुणामदा विजयति सि प्रश्नश्चाशं च मई
ति ॥ इहं सुमवनं चिववा गतं तनाम वध ॥ अनीहां गतिं गीशुवाध्वं वारं प्रजायात ॥ विद्या शूरं तया शूरं दमशूरं तय धिनं ॥ वासा श्रि
यादीप्यमानं साधुवादं ममते ॥ अविष्यंतं बलौपतं मदा नागं मदारथं ॥ इति मम मना ह्यं जेतारमपराजितं ॥ नियंतारं समाधुनां गो
पारं धर्मचारिणं ॥ इहं शं कृत्रियासूत वीरं सत्यपराक्रमं ॥ इति शुवावचो मातुः संजयः ॥ शत्रुनिः मदा ॥ कृतवान्म सुगं कृष्ण जयं वेषात
वारं क्रवं ॥ ॥ इत्युद्योग नगवद्याने विडला उवाच ॥ ॥ कंसुवावा ॥ अर्जुनं किशव ज्ञया सुयिज्ञां तस्य सत
के ॥ उपोपविष्टा नाराजिगश्चापपरिवारिना ॥ अघातरि स्तेवा गामी दिव्यरुषामानारमा ॥ मदस्य ससमः कुंतिन विष्यत्पवानसु
त ॥ एष जेष्य मिसंया मे कुरुत्सवन्मिमागता ॥ नीमामन द्वितीयश्च लोकस्त्ववती यिष्यति ॥ पुत्रस्त्रिष्टयि वीजेता पराश्चास्य दिवस्य
शं ॥ दवा कुरु ॥ मया मवा सुदेव सहाय वा ॥ पित्र्यमंशं वनं वदतु रश्मि हरिष्यति ॥ नाहनिः सहितः श्रीमा स्त्री नैधमना हरि
ष्यति ॥ मम त्यमं धेवी तसुः मय्यमावीपयाचुतः तथा च मवजाना मिव लवंतं डगमदं ॥ तथा तदसुहावा दयया वागव्यना
पत ॥ धर्मदक्षि वार्त्तय तथा मत्यं न विष्यति ॥ त्वं चापित तद्या कृष्ण ॥ सर्वं संपादयिष्यति ॥ नाहं तदस्य स्यामि यथा वागव्यनापुत

उद्योग

नमो धर्ममयि महानधर्मो धर्मयति प्रजा । एतद्वर्तनं यो वाच्यो नित्यो ह्युक्तो ह्युक्तो दरा । यदर्थं ह्यत्रियास्ते तस्य कालो यमागतः । न
होवेरं समासाद्य सादं तत्पुरुषं यनां विदितो ते मदा बुद्धिर्नो अस्पृशं सगाम्यति । यावदं तं न कुरुत रात्र्यां शत्रु करीनः । स
वधर्मविशेषास्तु पापां डोर्मदात्मनः । ज्ञायामाधवकल्याणां कुरु कुरु यशस्विनी । सुकामतमदा जागकले जाते यरा
स्तिनि । यत्नेषु तेषु सार्धं यथा वन्द्यमवर्तिष्याः । माद्राष्ट्रौ च वक्तव्यौ हवधर्मरता बुद्धिः । विक्रमणा क्रिता ज्ञागाचरणीतं
जीवितादपि । विक्रमाधिगता ह्यर्थाः कुरु धर्मणा जीवता । मनो मनुष्यस्य सदा प्राणं तिष्ठस्येत्तमायवः । प्रहृष्टमाणा नो सर्व
कमेपि चायिनी । पांचाली परुषाणुक्ता को वत कुरुमदति । नरा इष्टदरा । इन्द्रावतवापि पगजयः । प्रवाजे तं सुतातां वानमे
तदुःखकारणं । यत्र साष्टहता ज्ञा मासनायां रुदती तदा । आश्रीषात्परुषावाचस्ते इन्द्रवत रं मुहता स्त्रीधर्मिणी वराणा
दाहवधर्मरता सदा । नाध्वगवत्तदा नायं कुरुता यवता सती । तां वै बुद्धिं महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरा । अर्जुनं वसुधव्याघ्रं
ह्येषाः परवीचरा । विदितो हितवात्यं तं कुवा विवयमांतको । नीमा कुरु नो नायता हि देवान पिपरांगति । तायाश्चितदवज्ञा
नेयसा कुरुता सनागता । इन्द्रासनश्च यज्ञी मंकडुकान्यन्यनाषता । यत्रुतां कुरुवागणां तच्च संस्मारेयुः पुता । पांडवास्तु कुरु

२३६

अरिष्टं हि सारहितं दोषराचे वक्तेशिता ॥

लंछेः सवत्रात्र कुरुता सदा । मांचकशालिनी ज्ञया । अत्र नृयो जनाईना । अरिष्टं गवेष्याने पुनश्च प्रतिपालय ॥ वैशंपायन
उवाच ॥ अतिवाची यता कुरुता कुरुवा निप्रदक्षिणां । निश्चक्राम महाबाहुः मिह खलु गतिस्त्वतः । न ता विमर्कया मासनाया
रात्रं कुरुगवा । आराप्या परपेकसाया मात्यकिना मदा ततः प्रयात दशादि कुरुवः संगता मिष्टः । जज्ञुस्मिह द्राष्टव्यं
कुरुवा परमाहुतं । अष्टाष्ट शिवामवाहृत्सु पाशवर्जा कुरुता । इमो धनस्य बालि श्या त्रितदस्तीति चाबुवत् । तत्ता निधीय नगरा
त्युयायो वसुधो त्रमः । मंत्रयामा सवतदा कर्तुं नि सुचिरं सदा । विमर्कयि त्वाराधेयं सर्वया दवनं दनः । तत्ता जवनमहता र्णमश्वा
न चोदयता । तपि वत इवाकाशं रुकेण प्रवेदिता । दयाजगुर्महा विगामाना मास्तरेहमा । ते व्यतीत्य महाधनं हि प्राप्नुवन् इवा
शुभाः । उद्धिक्तं पुरुषस्य यज्ञार्थं धवानमावहत् । ॥ इत्युद्योगे नगवद्याने ॥ वैशंपायन उवाच ॥ कुरुता सुवद
नेश्च वाती अज्ञाणा मत्तारथो । इयो धनमिदं वा कुरुवत्तुः शासनः तिगः । सुतं तत्पुरुषव्याघ्रः । कुरुता कुरुस्य सविधो । वाक्यम
यं विदत्सु यत्तु कुरुमनुत्रमं । न करिष्यति को । तमावा सुदवस्य समता । न हिते जातु शाप्प रंशं तरा ज्युन को रवाक्ते
शिता । दिव्या पाथी धर्मपाशमिता सदा । मनायां दोषराचे वतिश्च वन्या र्षितं तदा । कुरुता स्त्रं सज्जुनं प्राप्नुवन् मंचरुत निश्चय
गाडी वं विषुधं विवरयं च धनं मवरात कुलं सह देववत्तलवीर्यममश्चितो । महायं वा सुदव वतस्य तिसुधिरः ॥

प्रत्यक्षं तमसा वा सा यथा पाद्येन धीमता विराट् नगरं सर्वं सार्वभूतं धिक् विनिर्जिता ॥ एतन्वाद्यो रक्ताग्निः शिवो नित्यं कवचायुधिः ॥
 गोमसं समाराय रग्धावानराकुञ्जा कर्णप्रभं नयम्भुमन्त्रं वापि कवचं रथी ॥ मासिता घोषयात्राया पयसा सननि रवा
 नां प्रशाम्य नरस्तश्च घ्नान् यनिः सह पांडवे ॥ राक्षसाश्च धिक् विनिर्जिता मदीयं प्राप्य हं प्रांतं गता ॥ ज्योत्स्नाता धर्मं शालो वसन्तः श्रद्धा
 वाक्कविः ॥ तं गत्वा पुरुषं व्याप्य यनीयं दत्तं किं त्विषं ॥ दृष्ट्वा त्र्यपांडव नयं यनीत शरासनः ॥ प्रशांतं कुटिः श्रीमान् रु
 द्रांतिः कुलम्पनः ॥ तमेत्येत्तं सदा मातुं परिश्रज्यत्वात्मजः ॥ अतिवाद्यराजानं यथा सर्वं मरिदमः ॥ अतिवाद्यमानं वां या
 गिन्यां नीमं सर्वजः ॥ प्रतिदृष्ट्वा तु सोदाही कुंती पुत्रासु धिष्टिरः ॥ सिंस्कंधे रुवा कृष्णं हृत्ता मत्तमदा तु जः ॥ परिश्र
 जं तु वा कृत्वा नीमः प्रहरतां वरः ॥ कंबुः प्रावा पुडा कशस्त्रतस्त्रा पुकाररुणा ॥ अतिवाद्यतां पश्चिः कुंती पुत्राधतं ज
 यः ॥ अश्विनायो नरव्याघ्रो रूपेणा प्रतिमोत्तुवि ॥ तो ववां प्रुवात्पक्षा हजया प्रुत्तुदायनां ॥ पुं वं स्त्वा नं दजाश्रुणि
 दाशाहं प्रुत्तुदायनां ॥ संगत्वा तु त्तिः सार्द्धं मानं संस्पृज्य पाथि वः ॥ प्रशाधिष्टि वीरु स्नात तस्त्रा न्नादृतिः मदा ॥
 समा लिङ्गपवह ष्णिगृत्वा यां तु परस्परं ॥ अलं युक्तं राजेन्द्र सुहृदां तु पुकारणां ॥ कवं विनाशो युद्धं हि दृष्ट्रिया
 रणां प्रुत्तुदायनां ॥ ज्योतीं विप्रतिहृत्वा तिदा रुणाद्यगपहिताः ॥ उत्पत्ता विदिध्वं वीरहृदये तं सवना शनाः ॥ विशेषतः

२

२३७

दासांस्तु यो धिक् विनिर्जिता ॥ व्यायात्मा सुहं ॥ अयमयं विपरितमकांथी ॥
 वास्माकं निमित्ता निमित्तानि निवेशान् ॥ उत्क्रान्तिर्हि प्रदा सानिर्वध्यात हतनातव ॥ वादनान्य प्रुत्तुदायनां ॥ विवि
 शां पता ॥ दध्नास्त्रपुंया संतासेत्या निचममततः ॥ नगरं तयद्या हं वं तया राजनि विवरातं ॥ शिवाश्चा शिव निघोषा
 दासां सवंति वेदिशः ॥ कुरुवाक्यं पितुं स्मात्रि रस्मा कवहिता पिणा ॥ व्यायत्ता महाबाहा शमा व्याया मय
 ववा ॥ नावां करिष्य सिव वः सुहृदा मरिक्वा न ॥ तस्यामवादिनी दृष्ट्वा पाथं बाण प्रुत्तुदायनां ॥ नीमस्य चमदाना
 देन दतः शुष्मिणो रणा ॥ शुक्ला स्मर्त्ता सिमवाक्यं गांडा वस्य च निःस्वना याद तदयस्यं तव चो म मत्त विष्पति
 ॥ इत्युद्योगं नगवद्यान ॥ ॥ विराया मत्त उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा विमता स्त्रिंशं दृष्टि रक्षो मुखः ॥ सट्पच
 चुवोर्मध्यं किंचिद्या जहास्त्वा ॥ तं वेदिमनं संदृष्ट्वा मां प्रुत्तुदायनां ॥ नमं तिका त्रा पुनरवात्त रवाक्यमुक्त्वा तौ नर
 षीजो ॥ ॥ नीम उवाच ॥ ॥ अश्वपुमनस्त्रुं च ब्रह्मणं सत्य वादिनां ॥ प्रतिवास्या मादया र्थं माता दुःखतर
 उकिं ॥ ॥ प्रोण उवाच ॥ अश्वत्थानि यथा पुत्रा न्या म मधु न जाय वक्रमानः ॥ पारा राजसत्र तिकश्चे पि
 धाज ॥ तं वपुत्रा त्विय तमं प्रति योस्य धनं जयं ॥ चात्र धर्मं मवसाय धिगत्तु रुद्र जीविका ॥ यम्य ला कसामाना सि
 कश्चिदयोध उर्ध्वः ॥ मत् प्रसादान् सवीन सुः ॥ अयान् मय उर्ध्वः ॥ मित्रकृत्तु दृष्ट्वा वस्त्रां स्त्रिंशं कथा वपुः शयः ॥

नसमुलनातहजां यथाभवत्। एतेषु नात्मानः॥ अत्रुप्रियत्रुल्लनयाप्रिय। सोषादोषादिव॥ उन्मागउन्मागिमान॥

नसमुलनातहजां यत्तुसुखं इवागतः॥ वायमोणोपि पापेभ्यः पापात्मा पापमिच्छति। बोध्यमानोपि पापेन पुनात्मा
अतमिच्छति। मिथो यस्वरिता ह्यातवर्धमानपुत्रप्रिया। अहितवायकस्य तदोषा नरतसत्तमा॥ वसुकः कुरुहाहनमयाच
विडारणाव। वासु। दावनचतया। अया। निव। निमन्याम। अस्मि। मबलमित्यवसदसाद्ये। तिता ५ धमि। सयादनक्र
मकरंगगावेग। मिबोस्मगा। वासपवयुयात्यक्तप्राप्तया। तानमन्याम। स्वजंत्पका। मिवप्राप्यलोनायो। विष्टिरीप्रितेय।
द्रोपरीसहितपार्थसाधुधन्वीष्टनिर्हता। वनस्त्वमिवराज्यस्वपांडवंकोविजेष्पति। निदस्रियस्यराजानः सार्धतिष्ठंति।
विकराः। तामेलविलमासाद्यधर्मराजावराजतः॥ ऊ। वरसदतंप्राप्यतता। रत्ना। न्यवाप्यचा। स्फातमा। कस। तरा। इरा। ज्य
मिच्छंतिपांडवाः॥ अं। ऊतेमधीतं च्वा। ह्मणा। स्तुर्वि। ताधने। आ। वयो। रतमा। धुष्ट। कतकृत्यौ च्वा। विदि। नो। वंदि। वा। सुखं। रा। ज्य
मित्राणि वधूनानि च। विप्रादपांडवे। क्त्वा। म। ह्म। सनमा। ध्यमि। डि। पदी। यस्म्यवा। रा। स्त। विजयं। सत्यवादिना। तयोद्यो। रवता
एव। कथं। जप्पतिपांडवं। मंत्राजनाईनोयस्यन्नातायस्यधनजयः। मर्वरास्वृतांश्रेष्ठः कथं। जप्पतिपांडवं।
। सहायावाह्मणा यस्येतिमाताजितदिया। तडुग्रतयमवारंकथं। जप्पतिपांडवं।
प्राप्यत्राहृषानेययातथा वं। यो। धिष्टिरी। प्रियं। प्राप्यमन्यममडीमंतमात्मानमित्यर्थात्। व्यराजततेजसीवद्व॥ ॥

इतिनगवद्यानं॥ ॥ ह्मणा। निष्टुहदराणि। सुहनिष्टुडवानि। कन्यायां योजायानसकानीनः॥ सदादृष्टेतिदिवधमआद्य
पुनरुक्तं च वक्ष्यामि यत्कार्यं नृ। निमिच्छता। सुहदामकमानेषु सुहसुव्यसनासीवे। अलं बुद्धेनतेवीरे। शाम्यते चं कुरु
हय। मागमः ससुतामात्यः सवलश्चपरानव॥ ॥ इत्युद्योगनगवद्यानं समाप्तं॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ ॥ राजपुत्रैः परित
नस्त्वया नृत्पिष्टु मंजय। उपागय राधकसीतिर्यो तोमधुसूदनः किमबुदीरामयात्मा राधये परवारदा। कानिमात्रानि
गोविंदः स्तुतुवयुक्तवाशु। उधमघस्वतः कालकृष्णः कसीमथाबुवात्। सुडवायदिवाती ह्मणा वन्ममावस्त्वमंजया। मंज
य उवाच॥ आनुश्रव्येण वक्ष्यामि ह्मणा निवष्टु निव। प्रियाणि धर्मयुक्तानि मत्स्यनिवहितानि च। हृदयपदणीयानि रा
धये मधुसूदनः॥ यान्पुबुदीरामयात्मानानि मष्टु नारत। वासुदेव उवाच॥ उपासितास्तराधेमब्राह्मणा वेदपारणाः
। तवायं परिहृष्टाश्च निताना नस्यया। वामवकसीजानां मिवदददन्मनातता। वामधर्मशास्त्रपुस्तकेषु परिनिहि
तः॥ कानि नष्टमहोदृष्टकन्यायां यशुजायता। वादरं पितरं तस्याः प्राङ्। शास्त्रविदो जनाः। मोमिकसीनया ज्ञानः पांडोः पुत्रो
मिधर्मतः॥ नियदाधर्मशास्त्राणां महिराजान विष्पमि। पितृपक्षे वातयाया माह पादवदस्मयः। द्रौपद्या वनिजानी दिवमेवो
धुर्मर्षन। मयामादीमितोयातमघद्योनातपांडवाः॥ अनिजानं उकोतयं हर्वजानं सुधिष्टिरी तपादतिवयहीष्यंति चानराः यं
। कालेषु स्तुतोः न्यो विवादानंतरमिति। वोदरं तं कन्यायाणि ग्राह्यं चेति चकारः पादहृष्टो। धर्मशास्त्राणां नियदात्रियामकवात्॥
पांडोः बुधेमि॥

चपांडवाः॥दोषादयास्तथापंचसोमइत्यापराजितः॥राजाजाराजसुत्राचपांडवाःसमागताः॥यादोतव्यदीप्य
तिमर्वाचंधकहृत्सयः॥हिरण्यमयंश्चतुर्नात्राजतान्यार्थिवास्तथा॥अपधःसर्वज्ञानिसर्वज्ञानिदीरुधः॥राजन्त्याश्वा
प्यानयंन्यापचनं॥पष्टेनचतथाकालेडोपुयुगमिष्यति॥अमिडुहाहचवेधैमः॥संशितात्मादिनेत्रमः॥अद्यवा
मनिषेष्टंनुवाचवेद्यादिजातयः॥उरादिनः॥पांडवानां व्याघ्रवर्मापवस्तितातायेदन्तरः॥पंचपांडवाउरुषर्षनाः॥दो
पदेयास्तथापंचपांचालाश्चदयस्तथा॥अदेववातिषेद्यामिराजानंष्टिदीपति॥सुवराजास्तुतराजाधर्मप्रवोसुधि
ष्टिरः॥गृहीत्वाव्यजनंश्चतुर्धर्मात्मासंशितवतः॥उपावाराद्वरयंऊतीष्ठोसुधिरः॥चंचवतमहाश्चनेत्रामासानामदा
बलः॥अनिविक्रम्यकांतयोधरयिष्यति॥सूईनि॥किंकिरीशतनिघोपंवेयाधपरिवारणं॥रथंश्चतद्वैर्धुमज्जुनो
वाद्यिष्यति॥अनिमनुश्चातित्यं प्रत्यासन्नानविष्यति॥नकुलःसददव्यदोपादयाश्चपंचपांचालाश्चात्रयासंति॥
शिरवंडीचमहारथः॥अदेववात्रयास्यामिसर्वचंधकहृत्सयः॥दाशाहीःपरिवारास्तदाशास्त्रविशंपात॥सुंदरा
ज्यमहाबाहाचाहनिःसदपांडवेः॥जापेहोमेश्चसंयुक्तोमंगलेश्चष्टथिधैः॥उरागमाश्चतसंउदविडाः॥सदकुंत
लेः॥अक्षसालवराश्चेवचुपुपास्तथा॥सुवंडुवाचवकुतिःस्तुतिनिःस्तमागधः॥विजयवसुषेणस्यप्रोषस्यधोषयउ

साहसहबोधवात्॥मणयात्सहात्॥अपाकास्त्यक्तः॥यथानकुशलंनसुक्तः॥पिंडव्ययनयमपोषणेनपरित्याजने॥
चपांडवाः॥सर्वपरिहृतःपार्थिनेसमेरिवचंडमाः॥प्रशाधिराज्यंकोतमकुंतावप्रतिनेदयः॥मित्राणिचप्रहृष्टंनुव्ययंनुरिप
वस्तथा॥सोचात्रंविवातद्यास्तुत्राहतिःसदपांडवेः॥॥इत्याद्यागकर्त्तयनिवादा॥कर्त्तुवाच॥असंशय
सोहृदात्मप्रणयावाहकज्ञावासात्पनावेववास्त्यययस्कामतायेववसर्वंवेवानिजानामिपांडोः॥सुत्रोसिधर्मतः॥तिय
हाहर्मशास्त्राणीयथावृत्तमन्यास॥कन्यागर्जसमाधननाकरात्माजनाईन॥आदित्यवधनावेवजातेमांसाव्यमर्जयत्तमो
स्मिक्तमानद्याजातयादाः॥सुत्रोसिधर्मतः॥ऊत्यावृत्तमपाकास्त्ययथानकुशलंनतथा॥सुतोहिमामधिरथोद्वैवात्मनयहृहा
त्रागधयाश्चेवमांषादासोहाह्निधुसुदनामस्तदावेवराधमयांसद्यः॥होरमवातरत्त॥साममृत्तुगरीपंचवतिजग्राहमाधवा
तस्यपिंडव्ययनयंऊर्यादस्मदिधः॥कथं॥धर्मविदमंशास्त्राणांश्रवणमनंतरत्त॥तथासामनिजानातिस्तथाधिरथिः॥सुतोपि
तरंचानिजानामितमहंसोहृदासदासहिमेजातकर्मादिकार्यामासमाधवा॥शास्त्रदृष्टेनविधिनाउत्रप्रात्याजनाईन॥नामवे
वसुषणनिकारयामासवेदिजैः॥नायाश्चोराममप्राप्तयोवततत्परिहृत्त॥तासुपुत्राश्चपौत्राश्चममताताज्ञताईन
नासुपुत्रदयंरुत्तमंजातंकांमबंधनं॥नष्टिमासकलयातसुवर्षस्यराशिनिः॥दृष्ट्याद्यागाविदमिप्याकथुंतउस
हा॥धतराहृत्कलरुत्तमंऊयोधनसमाश्रयात्तमयावयोदरासमाऊक्तंराज्यमकंदकं॥इष्टववकुनिर्यतिःसदपुत्रैर्मयासकृत्॥

उद्योग

आवासाभावदनानिबंधनापापणाय। अकारिकं कुरुनयो कुरुनामपि अन्त्यान्वधप्रतिज्ञानात्। ममकंतासुतस्त्वामवरु
 आवासाश्च विवादाश्च सदस्यते मया कुरुना। मां वक्तुमसमासाद्य कुरुना। वास्वसुधमः॥ डार्या धातनवास्वयवियदश्चापि पां
 डवेः॥ तस्मादणादिरथे मां प्रत्युधाना रमच्युत॥ इतवारपरमं कुरुमपरिधं सच्यमाविनः॥ वध्वं ध्वं प्रयादापि तानादापि
 जनाईनाश्च पृते नासाह कर्तुं धर्तुं राइस्यधीमत॥ यदि सधनगत्रेयं हेरं सच्यमाविना। अकारिः स्यादुवा कुरु ममपाप्यस्य
 वासायाः॥ असंयं हितायी यइयास्वमधुसूदना मे वधपाडवाः कुरु सुदशिवा न संजयः॥ मत्रस्य नियं मं कुर्यास्व मत्रमधु
 सूदना। एव दत्र हितं मात्य सर्वदा देवतं देना। यदि जानाति प्रागजाधर्मात्मा संयानिदियः॥ कृत्याः प्रथमं वधुन स राज्ञ्यं यदीप्य
 ति। प्राप्य वापिमहा। प्राप्यं तदहं मधुसूदना स्फातं डयो धनापि वमं प्रदद्यामतिदम। स एव राजाधर्मात्मा शाश्वाता सुमुधि
 शिरः॥ नेतापस्य रुषा कुरु गोयाद्यायस्य धनं जयः॥ धिवातस्य राइवयस्य ना। मा महारथः॥ न कुलः॥ सहदेवश्च। य
 द्याश्च माधव। धृष्टद्युम्नश्च पांचाल्यः सात्यकिश्च महारथः॥ उत्तमो जायुधमसुः सत्यधर्मविशामकिः॥ विद्यश्च
 कितानश्च शिखंडाचापराजितः॥ इन्द्रपावकवसाश्च। केकयाचातरस्तथा। इन्द्राधुधस्तवाणश्चः॥ कुनिनाजामहा
 मनाः॥ मातुलानामासनश्च। इमेन जिबमहारथः॥ शस्वः। धाना विराटस्य निधिस्त्वं च जनाईना। मस्य नयकसकुरुतः॥ इव
 यस्य मंत्रस्य॥ ॥

२४०

क्षत्रस्य समुदानयः॥ राज्यप्राप्तिदंष्ट्री प्रंपथितं सर्वराजसु॥ धार्तराष्ट्रस्य वार्ष्णेयरास्त्रयज्ञो भविष्यति॥ अस्य
 यज्ञस्य वेत्ता त्वं भाविष्यसि जनार्दन॥ आध्वर्यवंते हृष्णा कुरुना वस्मिन्माविष्यति॥ होता चैव च वीभत्सुः सन्नदः सक
 पिध्वजः॥ गांडीवंस्तु कथावाज्यं वीर्यं पुंसां भविष्यति॥ ऐंद्रपाशुपतं ब्राह्म्यं स्थूणाकर्णं च माधव॥ मंत्रास्तत्र भविष्यंति
 प्रयुक्ताः सच्यमाविना॥ अनुजातश्च पितरमधिको वापराक्रमे॥ गीतं स्तोत्रं सौभद्रं सम्यक् कुरु भविष्यति॥ उद्धाता सुन
 भीमः प्रस्ताता सुमहाबलः॥ विनाशान्नरयाघोनागानीकां तदुदणे॥ सचैव तत्र धर्मात्मा शश्वदाजायुधिष्ठिरः॥ जयैहो
 मेश्वरं युक्तो ब्रह्मत्वे कारयिष्यति॥ राखराज्ञः ससुरजा भेर्यश्च मधुसूदना॥ उत्तुष्टः सिंहनादश्च सुब्रह्मण्यो भविष्यति॥
 नकुलः सहदेवश्च मादीपुत्रौ यशस्विनौ॥ शामित्रं तोमहावीर्यं सम्यक् कुरु तत्र भविष्यतः॥ कल्माषदंष्ट्रा गोविंदविमलारथपंक
 यः॥ रूपाः समुपकल्पं तां तस्मिन् यज्ञे जनाईन॥ कर्णिनात्की कनाराचवत्सदंतो पट्टहणाः॥ तोमराः सोमकलशाः पवित्रा
 णिधनं पिच॥ अस्योत्रकपालानि पुरोडाशः शिरांसि च॥ हविस्तुरुधिरं हृष्णा तस्मिन् यज्ञे भविष्यति॥ दध्माः परिधयश्चैव
 शक्तयो विमला गदाः॥ सदस्याः शोणशिष्वाश्च हृष्य च शरदतः॥ इषवोत्रपरिस्तोमा मुक्ता गांडीवधन्वना॥ महारथप्र

उद्योग

युक्ताश्चैषाणि प्रचोदिताः॥ प्रतिप्रास्थानिकं कर्मसात्यकितु करिष्यति॥ दीक्षितो धार्तराष्ट्रो वपुली चास्य महाबलः॥ धरो
त्कचो वशामित्रकाः रिष्यति महाबलः॥ अतिरात्रे महाबाहो विनते यज्ञकर्मणि॥ दक्षिणा त्वस्य यज्ञधृष्टद्युम्नः प्रतापवान्॥
वैतानिके कर्ममुखे जातो यत्कृष्णपावकात्॥ यदब्रुवमहं कृष्णकडुकानि स्मपां उवान्॥ प्रियार्थं धार्तराष्ट्रस्य ते न तप्येत्य
कर्मणा॥ यदा इक्ष्म्य सिमां कृष्णानिहतं सव्यसाविता॥ पुनश्चिन्ति स्म दाचास्य यज्ञस्याथ भविष्यति॥ दुःशासनस्य रुधिरं यदि
पास्यति पादवः॥ आ नर्दन् नर्दतः सम्यक् कदा सत्यं भविष्यति॥ यदा राक्षोणं वशीषं च पांचाल्यौ पातयिष्यतः॥ तदा यज्ञावसानं
तद्भविष्यति जनाईन॥ दुर्योधनं यदा हंतासीमसेनो महाबलः॥ तदा समाप्यते यज्ञो धार्तराष्ट्रस्य माधव॥ सुधाश्च प्रसूषाश्चै
व धृतराष्ट्रस्य संगताः॥ हतेश्वरानष्टपुत्रा हतनाथाश्च केशव॥ रुदंत्यः सहर्गंधार्याश्च गृध्रकुरुराकुले॥ स यतोस्मिन्नव
भयो भविष्यति जनाईन॥ विद्यावृद्धा वयोवृद्धाः सत्रियाः क्षत्रियर्षयः॥ वृथामृत्युं न कुर्वीरं स्तुतुं ते मधुसूदन॥ शस्त्रेण निधनं
गच्छेत्समृद्धं भवमं उलं॥ कुरुक्षेत्रे पुण्यतमे त्रेलोका स्यापिके शवः॥ तदत्र पुंडरीकाक्ष

२४१

विश्वकर्मा

अपि त्वानन्तरं तनूना यदनि किमिच्छेत्॥ उद्यदादनाश्च दानं॥ न यदा वदति न यद्वदति न यानका निदर्शनमात्रेण न
यदेत्वा कृती नित न दानं विना त्रेतेति युगत्रयानः कलिः दुःखप्रयश्च सिद्धुः त्वनावीत्यर्थः॥ अथ यथायथोक्तं नव
विधं यथावदभीक्ष्णितं यथाकास्त्रेन वास्त्रेन यथा कृत्र त्वगमिवा धुयान्॥ यथा वस्त्रास्यंति गिरयः सरितश्च जनाईन ताव
त्कीर्तिर्भवः शब्दः शास्त्रतोयं भविष्यति॥ ब्राह्मणा कथयन्ति स्म महाभारतमाह वं समागमे सुवाक्सीय कृत्रियारण्यशो
धनं॥ मनुयान यको ते यं बुधा यममकेशव॥ संवत्सरं गच्छेत्तु नित्यमेव यरंत य॥ ॥ इत्युद्योगे कर्त्तव्यं निवेदये
॥ ॥ मंजय उवाच॥ ॥ कर्त्तव्यं यद्वनं शुक्लकेशव॥ परव्रीरहा उवाच॥ इदमन्वाक्यं स्मितपूर्वमिदं वचः॥ ॥ तमवा
नुवाच॥ ॥ अयित्वा न तने कर्त्तव्यं यत्तनो यदा दनामया दत्ता हि पृथिवी न प्रशंसिषु मित्रमिध्रवो जयः पादवा
नामितीदं न संशयः कश्चन विद्यते न॥ ऊरुधजो हश्यते पादवस्य मनुविमो वानरराज उग्रः॥ दिव्या माया विहिता
सौमनेन मनुविता पुंड्रा कउ प्रकाशा॥ दिव्या निवृत्तानि जयावदानि दृश्यंते चित्रा न यानकानि॥ न संजनेते न व
नस्य नित्यं ऊर्ध्वं तिर्यग्यो जनमात्रक यः॥ श्रीमान् धुजः कर्मधनेन यमसुखितः॥ यावत्कृत्यं कृत्यं॥ यदा इक्ष्मिम
शमेष्टेनायकं समारथिरे इमं सुविक्रुर्गशुभवा यमिमाकते॥ गाडी वस्य च निर्वोदं विष्कृजितमिवावनेः॥ न
तदा न विना त्रेतान कलं हयं न च॥ यदा इक्ष्मिमं शमेधर्मपुत्रं बुधिरिं ऊरुधो मम मायुं कं सारकं तं महाबल॥
तदा दुर्योधनश्च कुनिदुःशासनश्च यारां समाहारः॥ तेषां न वन्तु लत्वा न न कृतं कर्म न वतः॥ न वदं यरं कलं दइति व
दं॥

उद्योग

पृथिव्या विज्ञानत्रयिमां मोहयितुमिच्छति राज्ञश्च दानादिनाः समाकमयितुं च नाशाय देवविहितत्वेन राज्ञर्वैयर्थ्यादि
आदित्यमिव दुर्धर्षं तयं तं शत्रुवादिनी न तदा न विना त्रेतान् कृतं दायरेन वा । अदा इह्यसि संशयमेसी मसेते महाव
त्ताः शान्तमस्तु भिरं यित्वा ह्यंतसा दवे । अति नमि वसातं गं अति दिरदयातिन । न तदा न विना त्रेतान् कृतं दाय
यरेन वा । अदा इह्यसि संशयमेसी संशयानन वं कयं । दुय्ये धनं वराजानां सिंधवं वज्रय इयं । पुत्राय यत्नतस्तु सीवति
ताम्रव्यसाविना । न तदा न विना त्रेतान् कृतं दायरेन वा । अदा इह्यसि संशयमेसी पुत्रो महाबलौ । वाहिनी धार्तरा
ष्ट्राणां कोमयं नोगजा विवा विगादेशस्त्रं संयाते परवीर रथा रुजि । न तदा न विना त्रेतान् कृतं दायरेन वा । अयाः कसी
इतो गत्वा इरां शान्तनवं कयं । सोम्यो यं वहीते मासः सुशयय वसेधनः । सविधि वनस्थीतः फलवान् । त्यमहिक
ः । निष्कोर सवत्तो येनास्तु सवित्रिरः सुखः । सप्तमावायि दिवसा दमा वास्या न विद्यति । संशयो युज्यतां ह्याकः
शक्रदेवता । तथाराज्ञो वदेः सर्वान् पुत्रायान् पुत्रा गताः । अहो मनीषिंतं तस्मिन् सर्वं संयादयाम्यहं । राज्ञो राजपुत्राश्च
दुय्ये धनं वराजानां । प्रायश्चास्त्रेण निधनं प्राप्तिगतिमुत्तमां ॥ इत्युद्योगे कसी यनिवादे ॥ संजय उवाच ॥
केशवस्य पुत्रद्वयं कसीः शुक्लादिनं पुत्रं । अश्ववीदमि संसृज्य कृतं तन्मधुसूदनः । जानन्मां किं महाबाहो मोह
यितुमिच्छति यो यं पृथिव्याः कास्मै न विनाशः समुपस्थितः । निमित्तं तत्र शक्र निरहं दुःशान्तस्तथा । दुय्ये धनं च

त्यर्थः ॥

२४२

प्राजायत्यं रोहिणी । निमंत्रितं तं । संशयं मित्रन कृतं यीडनात् । अहः शनिश्चरः । पुत्रशकुनाः कुकुटाः ॥
नृपतिर्दत्तं राक्षसुतो न वरः । असंशयमिदं कृतं महद्युद्धमुपस्थितं । पांडवानां कुरुणां च धीरं रुधिरकईमं । राजानो
राजपुत्राश्च दुय्ये धनं वराजानां ॥ २ ॥ रक्षोश्चास्मिना दग्धाः प्राप्तिं यमसादनां स्वरादिबहवो धीरा द्रव्यं ते मधुसूदन ।
निमित्तं निवृत्तं शान्तं येन त्याताः सुदारुणाः । पराजयं धार्तराष्ट्रे विजयं च युधिष्ठिरे । शंसं न इव वा केचिद्विधि
रो महर्षणाः ॥ प्राजायत्यं दिनं कृतं अहस्तीक्ष्णं महाद्युतिः । शनिश्चरः यीडयंति यीडयन्मृगिणो धिकं । कृत्या च
गारको वक्रं ज्येष्ठायां मधुसूदन । अनुराधां प्रायं यत्नमित्रं संशयमयं निव । नूनं मह इयं कृतं कुरुणां समपस्थि
तं । विरोधेण दिवा स्मिं यि तं यीडयते अहः । सोमस्य नक्षत्रं व्याहृतं राक्षसं सुयति च । दिवसोत्कायं तं येनाः स
निवृत्ताः सकंयताः । निमंत्रंति वसातं गमुं चं त्यश्नूनि वाजिनः । यानीयं च वसं वायिना निनंदंति माधव । शकुनैश्च
चित्तैश्च नयमाकुरुयस्थितं । निमित्तं शुभं महाबाहो दारुणं प्राणिनां शनं । अत्येते कुपुरी च वधनूतमिदं दृश्यते । वाजिनो
वारणां तावमनुष्मणां च केशव । धार्तराष्ट्रस्य सैन्ये शुभं वेषु मधुसूदन । पराजयस्य तस्मिन् गमिति वा कुर्मनीषिणाः ॥
॥ अहं वाहनं कृतं पांडवानां अहं कृतं । अहं कुरुणां शत्रुं वातलेयं जयतं कुरुणां । अयमव्यासुगाः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य के
वावा वश्या यशरीरिणस्तत्पराजयं कुरुणां । मधुराः पुत्रशकुना हं समासवतकाः । जीवं जीवकं संयाश्वायुगुणं तियं

उद्योग

श्रव

बलाः काकाः॥ वः प्राकारमूलं यं अनुविचयः॥ देहिदुर्गोधनः॥ एकास्त्रासते एकाकापि स्त्री अस्त्रवमंती शङ्करोति यथै
 उवाच गृध्राः कं कां वकाः ज्येष्ठाया उवाच नाना सथा एका॥ मङ्गिकाणां वसंथाना अमुधा वंति कोरवान्। धार्तराष्ट्रेषु मयि
 नेषु नेरीणां नासिनिः स्वतः॥ अनाहताः यं उवाच नानं दं ते यदहा किं ता उदयाना अनाहंति यथा गोहृत्ता सथा। धार्तरा
 ष्ट्रे मयि नेषु तत्परा नवनक्षत्रां। मां सशिरा नवर्षवहं देवेन माधवा तया गंधर्वनगरं नातुमस्य सुयस्त्रिंशं। सथा
 कारं मयि रिशं सवधं धारुतोरं। कस्य अयि रिशं सत्रं नातुमाह्वयति स्त्रिंशं। उदया समने संध्ये वेदयंती महद्भयं॥
 शिवांसने धोरं तत्परा नवनक्षत्रां। कस्य ग्रीवा अत्र कनारक पादा मथानकाः॥ संध्या मनि सुखा यांति तत्परा नवनक्ष
 त्रां। आसनात् प्रथमं देहिदुर्गं वसधुसूदन। मृत्या त्रिंशतश्चापि तत्परा नवनक्षत्रां। पूर्वादि लोहिता कारा वास्त्रव
 र्णा वदकिं ताः॥ अमथात्र प्रतीका शायश्चिमा मधुसूदन। इदीना अदिशः सर्वा धार्तराष्ट्रे मया धरा महद्भयं वेदयां
 तितस्मिन्नुत्पन्न दर्वीनेः महत्प्रयादं धामादं स्रज्जाते स युधिष्ठिरः॥ अधिरोह न्महादृष्टः महत्तादृशिरव्युत्तः॥ अतोऽस्मी
 या अहं यते सर्वे ते शुक्लवामसाः॥ अमना निवशुन्नाणि सर्वे धातुयत्नकृते। तव वायि मया कस्य स्रज्जाते रुधिरा
 विला। अत्रेण दृष्टिर्वाहृष्टा परिक्लिप्ता जनाहं। अस्मिन् वयमाह वश्यामितो जा युधिष्ठिरः॥ सुवर्षायां संकृष्टो सुक
 वान्मृतयाय सं। युधिष्ठिरो मया दृष्टो अममनो वसुधरा। त्वया दत्ता मिमांसा कं नो द्यते सवसुधरा उद्येयं तमाह वी
 एकास्त्रासते धोरं तत्परा नवनक्षत्रां॥

२४२

य

शत्रुमिदधुः॥ शुक्लं केसुरकं वृक्षकं कंठान्नरं। शुक्लं त्वं वसुधामयत्वा तत्तद्वदं कर्तुमसववेनायेति न प्रत्ये
 सकस्मिन्कोटरः॥ गदाया शिनीरव्याद्ये अस्मिन्निवसहीमिमां॥ कथयिष्यति नः सर्वानसमुक्तां महारणे। विहितं मे
 कृषीकेशाय नो धर्मसिनो जयः॥ यं दुरंगजमारुहो गंडीवी सधनं जया त्वया माहं कृषीकेश शिवाय मया ज्वलन्। शु
 यं सर्वे वधिष्यधुतत्र मे नासि संशयः॥ धार्ष्टि वानमरे कस्य दुर्गोधनपुरे गसात्मानकुलाः महदेव अमात्य किं अमह
 रथः॥ युधके धूरकं वानाः शुक्लं मात्स्यं वराहनाः॥ अधिरुटान रव्या घातरं वाहनं सुवमं। जयते मया दृष्टः यं दुरं
 व्रजामस॥ अतोऽस्मीया अहं यते जयते जनाहं। धार्तराष्ट्रेषु मयि नेषु ना विजानीहिकेशव। अशुक्लमाह्वयस्त्रि
 कृतवर्मा वसात्तनः॥ रकोऽस्मीया अहं यते सर्वे मोधव धार्ष्टिवाः॥ उद्भुतं कमारुहो नीम द्रोणि महारथं मया माहं
 महाबाहो धार्तराष्ट्रेण वविता। अगस्त्यशास्त्रां वदिशि प्रयाताः सज्जनाहं। अस्मिन् रणे वकालेन अस्या मां मधुसूद
 नं। अहं यो न्यधरा जानो यद्यतं कुत्र मंडलं। गंडीवमिदं वेद्याव इति मे नासि संशयः॥ कस्य उवाच॥ ॥ उयस्त्रिंश
 विनाशं यं नमद्य वसुधरा। यथा हि मे वरः कर्त्तुं नाविति हृदयं तव सर्वे धातानां तत्तानां विनाशं प्रत्युयस्त्रिंश
 अनयो न संकाशो हृदया नायमर्थेति॥ ॥ कस्य उवाच॥ ॥ अयि त्वां कस्य वयं जीवतोऽस्मान्महारणात्। ममूदी
 र्णा निहावो वीर कृत्र विनाशनात्। अथ वा संगमः कस्य स्वर्गेति न विनाशकं। तत्रेदानीं समेधामः पुनः माहं त्व

ति॥

मा

उद्योग

कलीयनिवाहः समाप्तः॥ ॥ कृतं नोस्माकं मांडवानां ये यं ते काममाकं सातुबंधः समाप्तः॥

यानद्यास्तुत्कामाधवंकसीपरिष्वज्यवयीदितं। विसर्जितः केवावेनरथोपस्थादवातरत। ततः स्वरथमास्ताथ
जावूनदविभूषितं। महास्मानिनिर्वहतेराधेयोदीनमानसः॥ ततश्चिदुतरं प्रार्थयत्केशवः सहसात्यकिः॥ पुनरु
च्यारथचारीयाहीयाहीतिमारथि॥ ॥ इत्युद्योगेकसीयनिवाहः समाप्तः॥ ॥ विशंपावनउवाच॥ ॥ अस्मिद्वानु
नयेकसीकुसुम्यः मांडवान्गते। अतिगम्यदृष्टं कृताशतिः शोचन्निवाहवतीजानामिमेजीवपुत्रिनावयस्मिन्वि
प्रदे। केशवो नवगृह्णीतेवचनं मे सुबोधनः॥ उद्यमो ह्यसौ राजा वै। दियं चालकैकयिः॥ नीमार्जुनाभ्यां कृतेनयु
युधानथामरयि। उद्यमो निविष्टो विधर्ममेव बुधिरिः॥ कां कृते ज्ञाति सौ द्वाही हलवान् दुर्बलो यथा राजा
तु धृतगृष्टो यं वयो हृदये न शाम्यति। स तः पुनर्मदेनियविधर्मि यथिर्वर्त्तते। जयद्रथस्य कसीस्य सथा दुःशासन
स्य वा। सो बलस्य वदु बुध्यामिथो नेदः प्रयस्यते। अधर्मे राहिधर्मे। कृतं विराज्यसीदृशं। ये यं ते कामं धर्मः
सातुबंधो न विद्यति। क्रिश्मारी बलाहर्मैककृद्भिः को न संज्वरेत्। अस्मान् केशवे याने समुद्रो ह्यंति यां डवाः॥
ततः कुरुगामनये मविता वीरनाशनः॥ वितयेन न ते निद्रा मदसु च निशा सुख। शुक्लकृत्ती तद्वत्कर्मका
मे न जायते। सानिश्च संती दुःखानि न सा विममर्षिह। धिगस्त्वर्थश्च कृते यं मथा ज्ञातिरधः कृतः॥ वस्यते सुहृदा विव

२४४

पश्यन्त्यानमेव संबोधा। अथुदेयु कानवे परानवा कामं स्वेवथा। परि वासितस्य कः॥

युदेस्मिन्नि परानवे। मांडवाश्चेदियं चालाया दवाश्च समागताः॥ तारतिः सह ये स्यंते किं न दुःखमतः परं। पश्यतो
बंधं वं युदे यथा युदे परानवे। अधनस्य कृतं श्रेयो न हि ज्ञाति कथं जय॥ इति मे चिंतयंत्या विरुदि दुःखं प्रवर्त्त
ते। यिता महः शान्तनवश्चाचार्यश्च बुधायतिः॥ कसीश्च धार्तराष्ट्रार्थं वदंति नयं समावाच्यः कामवान् शिष्ये
र्हीरो युध्येत जातु वित्। मांडवे सुकथं हा हं न वक्तुं श्यतिता महः॥ अयं ते को दृष्टा दृष्टिधीर्नरा इत्युर्मतेः॥ मो
हानुवर्त्ती स तं यायेदृष्टि वं मांडवान्। महं त्यनर्थं निर्वधी बलवं श्रुतिशेषतः॥ कसीः महायां डवानो तस्मै दहति
मयति। आशासव्य कसीस्य मानाहं पांडवान्। प्रसादयिष्यामास्यदवीयंती यथानथा। तोषितानगवान् सुवदवां सो
मवरेदो। आकानं मे वसं युक्तं वसं ताः। पिष्टा वस्यमनि। साहमतः प्रारराजः कुतिनो जडरस्रुता। वितयंती वक्रविधं रुदयेन वि
हयता। बलबलवमंत्राणां ब्राह्मणस्य ववायते। स्त्रीनावा कालनावा च वितयंती वनः पुनः॥ क्षत्र्या विश्वश्रया गुप्तो माससी
जनो हततरा। रोषपरिहरंती च पित्रश्चारिवरक्षिणी। कथं नु सुकृतं मस्यान्नापराधवती कथं। नावयमिति संवित् ब्राह्मण
ते न मस्य व। को हृत्ता वृत्तं लघा बालिष्ठाद वरंतदा। कन्या मती। रवमर्क मासादयमहंततः॥ या। सो काली कर्गो मे पुत्र
वत्परिहतिनः॥ कम्पान कथां वचनं पण्यं न्नाहं हितं तथा॥ इति कुंती विनिश्चिप्तकार्यनिश्चयमुत्तम॥

उद्योग

कार्यार्थं कर्तव्यं प्रायजनार्थं । उन्नरवामसि । उन्नरीयचायायां । एकदर्शिनां एकं पुत्रं मवस्त्रे न पश्यंती ॥

कार्यार्थं मभिनिश्चित्य यो नागारं पीयति । आत्मजस्य ततस्तस्मै ह्यपि नः सत्यमादिनः । गंगाती । रथयात्रौ पीतदाध्यय
ननिश्चनं । प्राप्नुस्व स्याद् ईवाहाश्च साय्यानिश्चिदृष्टतः । जप्यावमानकार्यार्थं प्रतापं तीतपस्विना । अतिष्ठत्तु यत्तापा
त्रिकस्योन्नरवामसि । कोरव्यपत्रीवासी यो न मानवशुष्यती । आश्रयतापाकस्वामय रिष्टययतः वृतः । इष्ट
कुंती सुपातिष्ठदनिवाद्यकतां उलि । यथा न्यायं महातजामाता धर्मं नृतां वरः ॥ इत्युद्योगे कुंती कर्त्तुमिमां गाम ॥
कर्त्तुं उवाच ॥ राधायादमाधिरथिः कर्त्तुं स्वामनिवादय । प्राप्ता किमर्थं न वती इति किं करवाणिना । कुत्सुवाच
कोत्तयस्व तं राधे यो न तवाधिरथिः पिता । नासिस्तत्कालज्ञानः कर्त्तुं न हि हिमवद्वः । कामनी नस्त्वं मया जातः सर्वजक
हिणा धनः । कुंति राजस्य सवतपायं स्वमसिष्ठकपकावाकम्मातपतो । पायां देवो विरेवतः । अजीजनत्वा मां यपक
राज्ञास्त्रुतां वरः । कुंडली वदकवदो देवगर्भाः श्रिया वृतः । जातस्त्वमसि दुर्द्धममापुत्रपिबुद्धिं दे सवन्नाहं न संसुध्यमो
लाद्यदपामवाम । अत्र राज्ञा तत्तु कृत्वा पिबुव विशेषतः । एतद्वर्म्म फलं पुत्रं नराणां धर्मनिश्चया यत्तु व्यस्यसा पितरो
मातावाप्यकदर्शिना । अर्जुननामितां पूर्ववृतां लोनादसाधुनि । आविद्यधर्मराज्ञं न्यासुं ह्ययाधिष्ठि राशि यं । अ
द्यप्युत्तरवः कर्त्ता कुं नममागमं ॥

२४५

सूर्यनिवाहं कुर्वतीति शेषः । त्वत्कृते यत्प्राप्यं उद्यगते समाहितं तत्किं ज्ञानुः कुर्यादित्युच्यते ॥

सो न्नात्रेण समातह्यमंनं तां समाधत्तः कर्त्ता कुंती नौ विनवतां यथा रामजनादीना । अमाधं किं तु लोके स्याद्युवयोः संहितासतो
॥ कर्त्ता कुंतीति श्रमेनूनं यं वतिर्वाचनिर्दिता । वेदेः परिहृते ब्रह्मविद्यामिव महाधुरो उद्ययतीशुलाः ज्येष्ठः । अष्टेषु बंधुषु । स्त
पुत्रेति मावाहयार्थं स्वमसि वीर्यवान् ॥ इत्युद्योगे कुंती कर्त्ता समागमो ॥ विज्ञायाय न उवाच ॥ ततः सूर्यो विज्ञा
कर्त्ताः शुभ्रावतारती । दुरत्ययो प्रणयिनी पिबुवज्ञाकारिता । सत्यमाहृष्टावाक्यं कर्त्ता माहव वक्तुं सा श्रेयसे सा त्रव्या
धुसर्वमात्रतस्तथा ॥ वैज्ञायाय न उवाच ॥ एवमुक्तं समात्रावस्य यपिज्ञावज्ञानुना । बालनिव कर्त्ता मतिः सत्यधुने
सदा ॥ कर्त्ता उवाच ॥ नाचेतबुद्धिवाक्यं ह्यत्रियेनाधितं त्वया । धर्मधारं समितस्यानियोगं कर्त्ता तवा । अकरोन्मयिय
त्यापेन वती सुमहात्मा । अयाकीर्त्तिं मिथन्मातस्त्रुताः कीर्त्तिताज्ञानं । अहं वै कृत्रिये जातो न प्राप्ताः कृत्रमक्रिया । त्वत्कृते कि
नुयायीयः ज्ञानुः कुर्यात्समाहिता । क्रियाकाले त्वनुक्ते ज्ञानमकृत्वा त्वमिमं समादीन संस्कारमयं मद्यमासमवृत्तुदः । निवम
महितं पूर्वमाहववेष्टितं त्वया । मां मां संबोधयस्व केवलं हिति विष्णी । कस्मिन्महिताको विनवयेत धनं जयात् । को यज्ञी
तं मां विद्यात्तापितां समितिं गति । अन्नात्ता विदितः पूर्वशुद्धकाले प्रकाशितः । यां उवाच । यद्विगतामि किं मां कृत्वा वदिष्यति । सर्वका

श्रेष्ठः

तां

हि

उद्योग

स्वात

निर्वेष्टं तत्पिंडमकृण्वं फलमुपलब्धं। वत्सं मा मयी। वाकिं प्रत्तावादिभ्यः। विषयानिभूयापि॥

सिः संविनक्तः पूजितश्च यथा सुखं। अहं विधात्री राक्षसां कुप्यति दफलं कथं। उपनयनं विरं ये मां नित्यमुपयस्यते। तमस्तु
वंतिवमदावमवो वासवं यथा। समं प्राणेन ये राक्षसां कुप्यति दफलं कथं। उपनयनं विरं ये मां नित्यमुपयस्यते। तमस्तु
नमं प्राप्तिनीर्षीति दुःखं। अयारे यारकामायेत्यजेयं तात दं कथं। अयं हि कालः संप्राप्तो धर्तरी राक्षसजीविनां। निर्वेष्ट
वमथासत्रं प्राणान्परिरक्षिता। कृतार्थाः सुचता ये हि हृत्य काले ह्युपस्थिते। अनवेद्य कृतं पाया वि कुर्वन्त्यत वस्तिताः॥
राजकिं चिच्छिणोतेषां नृपिण्डा यद्दरिंरां। निवायं न परलोको विद्यातियायकर्मणा। धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां मध्ये योऽयमिति सु
तिः। वत्सं वशकिं वात्स्यायनवित्त्वय्यनृतेवादः। आचराय मय्येह संरक्तं सत्पुरुषो विता। अतोऽर्थं करमयेतन्न करोम्येव
नेव च। न वते यं समारंभो मविमोद्यो न विद्यति। वधा चिद्यथा ज्ञेयमेतदिति व्यासिते सूनवा सुधिष्ठिरं वती मं वयमो धिवा
कुता हते। अकुनेन ममं सुधमयि यो धिष्ठिरवलि। अकुनेन विनिहता जो मं प्राप्तिं स्यात्कलं मया। यथा मावापि सुजेयं निहत
ः स वसा विना न ते जातु न शिष्येति पुत्राः पंच यथा सिनि। निरकुताः सकला वा मा कुना वादते मया। इति कलं वचः सुत्वा कुंती
कुः। वा अवेयती। उवाच पुत्रमास्ति यः कलं धेयी दं कं पतारं वेत्तावमेतेन कथं यास्यति कोरवा। यथा तं तावमेक लो दिवं तु वल

२५६

यथं ह तोपकारि। हितं परलोका विरोधि। कुरुमुख्योर्षीं फधृतराष्ट्रयोः॥ वचनं सर्वं तेषां नृपाणां वचनं॥

वत्सं राक्षसावपुस्मां च दृष्ट्वा ममं यं राक्षसं कुप्यति दफलं कथं। उपनयनं विरं ये मां नित्यमुपयस्यते। तमस्तु
मवृवीत्। तां कलं धतयेत्सुक्ता ततः सौजममुः पृथक्॥ ॥ इत्युद्योगे कुंती कलं समागमा॥ ॥ विशं यायत उवाच॥ ॥ आग
म्यहा स्तिनपुत्रा दुःखं वमरिंदमा पांडवा तां यथा वत्सं के रावः सर्वं सुकवा न। संप्राप्तं सुविरेकालं मंत्रयित्वा पुनः पुनः। त्वमे
व न तं जोरि विद्या माधं जगाम ह। विस्मय मवाच नृपती विराट् प्रमुखा मया। पांडवा च ततः पंच नाता वस्व गते सति। संध्या सु
याम्यध्यायेत स मे वगत मात मा। अनायक सदा वा दं पुन मंत्रिमंत्रयन्॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच॥ ॥ त्वया तागपुत्रा त्वा ससां
धृतराष्ट्रजः॥ किमुक्तः सुदरी का कृतः संधि तु महेसि॥ ॥ वासुदेव उवाच॥ ॥ मया तागपुत्रं गत्वा सनायं धृतराष्ट्रजः। तथ
यथं हिते वो की न वरुणा नि दुर्मतिः॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच॥ ॥ तस्मिन्नु त्पथमायने कुरु हृदि ता मरुः॥ किमुक्तं वा रुषी के राडु
ये धिनममं यं। इषा यो वा महां नागो नारदाजः किमवृवीत्। यिता वा धृतराष्ट्रस्य पुत्रा धारी वा सवृवीत्। यिता यवीयान कि
कस्मा कं कृत्वा धर्म विदेवरः॥ पुत्र शोका मि संतप्तः किमाह धृतराष्ट्रजः। के व सर्वे नृपतयः सनायं ये समासते। उक्तं वतो यथा तव
तद्दुहितं जवा ईना उक्तं वा दं नित्यं सव वचनं कुरुमुख्योः॥ धात्री राष्ट्रस्य तेषां हि वचनं कुरुसंसादि। कामनो गति नृतस्य

कि

उद्योग

धात्रीगणस्याप्रियं प्रियं हृदयेनतिष्ठतीति न गवानुकावात्तत्तुर्वैवर्चनं शोभितामीत्यर्थः ॥ सविचित्रवीर्यो विप्रवासितः ॥
मंदस्य राजमनितः ॥ अप्रियं हृदये स हंत नतिष्ठति केचन ॥ तेषां वाक्यानि गोविंद शोभितास्य हं विनो ॥ यथा वतानि य
थेत कात्तसात स धातुः ॥ स वा न हि नो गतिः ॥ कस्य न वा ना धो ॥ स वा न युक्तः ॥ ॥ वा सुदेव उवाच ॥ ॥ ह्यपराजितः ॥ वाक्
मुक्तो रागा मुयो धनः ॥ मधो कुंरुणां राजेंद्र मनायां न विबोध मे ॥ मया विद्या विनेवा के जहा मधुन राहुजः ॥ अथ पीपः ॥ सुसंकु
ह देव वन सखी तः ॥ दुयो धन निबोधे दे कुला धेय दुवी मिते ॥ तदुत्तरा राजा हं मरु कुंरु स्य हिनं कुंरु ॥ मम ना न धि तरा ज
हा तनु लो क वि युतः ॥ तस्मा दमे क र वा सं पुत्रः ॥ पुत्र वतां वरः ॥ तस्य बुद्धिः ॥ मधु स्यात्ता हि नीयः ॥ मया कथं युतः ॥ एक पुत्र म पुत्रं वि प्र
दंति मती धि रा ॥ तवो वे दं कुलं या दिसी र्ये च कथं यथा ॥ तस्या देमी पितं बुधा काली मातर सा वदे ॥ प्रतिज्ञां पु करं कृत्वा पि
पुर र्ये कुल स्या व ॥ अरा जा वा ह्नीता सु यथा सु वि दितं त वा ॥ प्रतीतो नि वसा म्ये प्र प्रतिज्ञा म सु या ल्वा तमा जने म हा वा कुः श्री
मा सु कुल कुलो दह ॥ विचित्र वी र्यो धर्मा का कनी ॥ आत्मा मया धि र ॥ स्वर्गी त दे यितं स ग्रा ज्ये स न्य वे ज्ञा यं ॥ विचित्र वी र्यं राज
सं हृ म्ये न्त्वा ह्य ध शूरः ॥ तस्या दे स ह वा न्त्वा रा न्त्वा जेंद्र म सु या द्वां जित्वा य धि र मे धा त म धि ते व कुंरा ॥ युतां त तो रा मे रा म ना र्द
हं यु द यु या ग मा ॥ म हिरा म न्त्वा दे नि र्गारे वि प्र वा सितः ॥ दार ष्य नि वा क्तु य द्वा रां स म य द्वा म्भ द्वा त्वा र ज के रा ह्ने न व व र्य सु
रे श्वरः ॥ तदा न्ध धा व त्मा मे व पुजा ॥
मनथा स्वयं यत्ना यनेन तदीयं विरम्य शून्यता करणात् स एव विप्रवासित इत्युक्तं ॥

२४७

इति य इतीः ॥

कुंरु य पीडिता ॥ उपदीष्टाः ॥ प्रजाः सर्वा राजान व न वा पुता ॥ इतीः ॥ प्रपु द म ई ते शो त तोः ॥ कुंरु व र्दना यी र्ते हि प्रजाः सर्वा
वा धि नि न्द्रा वा लो ॥ अ न्पा व रि षा मां र्ते य ताः ॥ ए रि षा तु म र्द षि ॥ वा धि न्द्रा यु द्वा र त्वं प्रजा ध र्मे रा पा ल य ॥ त यि जी वे ति
मा रा ह्ने वि ना वा मु य रा व तु ॥ ॥ नी म उ वा च ॥ ॥ प्रजा तां सु म्पती तां वि नि वा ह्ने त्वा मे म नः ॥ प्र ति क्ता र द्वा रा म्भ म्भु जे स
र ते स य ॥ त त पि रा म ॥ दारा ज सा ता का ली व मे यु ता ॥ नृ त्याः पु रो हि ता वा यो द्वा रा रा श्च व कुं यु ता ॥ मा न्द्रु न्द्रा सं त म म
व रा जे ति सं त तां प्रा ती य र्कि ते रा ह्ने त्वा प्रा य वि न सि ध ति ॥ स त्व म म हि ता र्थं वि रा जा न व म द्वा म ते ॥ इ त्यु क्तं ॥ प्रा ज नि र्त्वा दु
ः रि तो म्भ रा मा तुर ॥ ते न्पा न्द्र वे द र्थं न व प्र ति स्ता पि र्गो र वा त ॥ ऊ र्ही रा ता द्वा रा जा व कु ल स्या र्थं पु नः पु नः वि री य ते म्भ वे द र्थं
व प्र ति स्ता ह्ने व न द ॥ अ हं प्र य न्द्रा म्भु त वां व सु त व ज्ज लो ॥ ए व ता म्भु नी या हं मा त रं ज स मे व वा ॥ अ थ धं न्त्वा त द्वा रा सु
त द्वा वा सं म द्वा मु नि ॥ म ह मा त्रा म द्वा रा ज प्र मा द्वा त म्भु यि त द ॥ अ य त्या र्थं म द्वा रा ज प्र मा द्वा क्त व वां म्भु म ॥ त्री न्वा पु त्रा न्
ज न व न्द्रा न रं म म न्द्रा ॥ अ धः क र णी ॥ ही न त्वा न्द्रा वि रा जा यि ता म व ॥ रा जा तु यो द्वा र म व न्द्रा ता लो क वि यु ता म रा जा त
म्य ते पु त्रा ॥ यि तु र्ही या द्वा रा रि षा ॥ ॥ त तो हं प्रा ज नि र्त्वा मा त रं म प्र मा द्वा त्वा न्द्रा न्द्रा त हु ना जा तः ॥ को र वं व रा उ द्वा र्द
ति स्ता वि त थां कु र्या मि ति रा ज न पु नः पु नः ॥ उप लि त लि द्म ल नी ॥

उद्योग

राज्यमददतराज्यद्विंतासमर्थितवान्। संवत्तनमात्मीयताकरणं॥

मातातकत्तदंकावीराज्यमार्द्धं प्रदीयतां। मयिजीवतिराज्यं कः संप्रशस्ये। पुमानिह। सावमं स्थावचामहं प्रममिवामिवः
मदा। नविशेषोत्तिमेषु त्वयितेषु वयार्थिना। मनेतयितुस्तु संगंधावीविदुरस्यवा। शीतव्यं स्वस्तु हृदनां नानि शंकी
वैवैमम। नाशयिष्यामिमासवनात्मानं वृथिवीतथा॥ ॥ इत्युद्योगवर्णि॥ ॥ नीकेरोकेततो जेरो दुयेधनमना
वतामधे नृपाणां नदंते ववने ववने कस॥ प्रातीयः शान्तनु स्नातकुलस्यार्थं मसुखितः। यथादेव वतोनीषः कुलस्यार्थं
स्त्रितो नवत। यथायादुर्नरयतिः सत्यसंधो जितेन्द्रियः। राजा कुरुगांधर्मी त्मा सुवतः सुसमाहितः। ज्येष्ठा यराज्यमददतु नरा
इयधीमते। यवीयमेतथा कृत्रे कुरुगांधर्मा वदं नः। ततः सिंहासने राजन्त्याययित्वं तममुतं। वने जगाम कोरवो चाय
भ्यां सहितो नृपः। तीर्थः स्त्रित्वा तु विदुर उवासे स विनीतवतः। येष्ववत्सुरुय्याद्यो बालव्यजन मुक्षियन्। ततः सर्वाः प्रजा
स्नातधुतराष्ट्रजनेश्वरः। अथ यद्यंत विधिवत्तथा यदुजनाधिपः। विदुरः धृतराष्ट्राय राज्यं स विदुराय वाचवोर वृथिवीया
दुःसर्वाय रपुं जय॥ कोषं संजनने दामे नृत्यानामहुरः कुरो। नराणां चिवमर्षस्य विदुरः सत्यसंगरः। संधिवियदं संयुक्तो
राजा संवाहने क्रियाः। अवेकतमह्यतेजानीषः परपुरं जय॥ सिंहासने स्त्रित्वा यतिवृतराष्ट्रमहाबलः। अथास्य मातः सततं विदु
॥ संवत्तनक्रियाः यावः दीः॥

२४८

शास्त्रमाज्ञा॥

कथं तस्य कुले जातः कुलने दंष्ट्रा वस्यति। मंत्रयन्नाय निःसाईतुं ह्यनोगात उनाधिपः। ब्रवीम्यदं जकार्पणत्वात्सहितो
कथं न। नीष्पागादत्र मश्यापितव्या राजसत्रमाता हवतो मिकाशिष्यवस्य पायं जनाधिपः। यतो नो परस्तादाज्ञा यजो
मस्तु दंत कुरु। दीयतां पादुषु त्रिज्या राज्याई मरिकजनासममाचार्य कतातत्र वातपो वामसरा। अश्वा मायथा
मस्तु तथा। अतश्चो ममाव कुता किं पलापिनमाता धर्मस्त्रा जयः। एवमुक्ते महा राज्ञो गोतामितात उवा। वा जहार ततो
वाक्यं विदुरः सत्यसंगरः। पितृवचनमदोष्टपरिहयधर्मवित्। विदुर उवाच॥ दिववत निवो धेव वचनममना
वतः। प्रवष्टः कोरवो वरास्त्रियाय पुनरुधृतः। तस्ये विलपमानस्य वचनं सप्रपुल्लम। को यद्वर्था धानानां सकालस्मिन्
कुलपासनः। यस्य लोनाति नृ तस्य सति समवर्त्तमा। अनायस्या कृतज्ञस्य लोना नरुत वतसः। अतिक्रमति यः श्रा
स्त्रं पित्रेई मर्था रजितः। एतत्तव पतिकरुणोऽयोधन कृततवि। यथा तव प्रणवेषु महीराजतथा कुरु। पांचे वं धृत
राष्ट्रवसर्वमेव महा मातः। चित्रकार इवा लस्य कृत्वा स्त्रापितवानमि। प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा यथा संहरात तथा
। नापि कस्वमहात्मा। हापय्यमानः कुलकथः। अथ तव्यमतिर्नृणां विनाशप्रत्यपस्त्रिता। वने गवमया साई धृत
राष्ट्रणा विवद। वध्मवानि कतिपुत्रं धर्तं राष्ट्रं सुदमंति। गांधीदेराज्यमघाशु पांडविरनिरहितः। प्रसीद राजा ई

जविनाशोऽप्यनमहात्पातवानां कुरुणां च राजा ममिने जसा विरगामवसुक्ता उ वि डारादीनमानसः । प्रध्यायमा
नः सतदा निःश्वसंश्च पुनः पुनः । नानाशराजः सुवलस्य उ वीधमीर्थसु कंकलनाजानीता । डयीधने पापमनिः । चामे
राजा समीपसुतमादकोपात् । यपार्थि वाराजमनां प्रविष्टा ब्रह्मर्षयो यत्र सनामदेत्ये । श्रुत्वा वतु वक्ष्यामि तवापराधं पा
पस्य मामात्यं परिचक्ष्म । राज्ञे कुरुणा मनुश्चर्चो ज्येष्ठमागातानः कलधर्मपणः । वं पापबुद्धे निवृत्तं सकर्मत्रा ज्येष्ठ
गामनयादिदं मि । राज्ञे स्त्रिंता धतरा होमनाया तस्या उजा वि डारा दीर्घदृष्टी । एतावतिक्रम्य कथं पठे डयीधनप्राप्त
यामश्रुमोहा ताराजा वरुवाच महाभुजा वमी मेष्ठि ते परवतो नावता । अयं बुधमीत्मतया महात्मान कामाययो ह वरो
नदीजः । राज्ञे पुपां डेरिदमश्रुत्वा तस्याद्य पुत्राः पुनवेति नात्य । राज्ञे नाददं निखिलं पांडवानां येतामदं पुत्रपौत्रास्त
पिवायादिज्ञातकुरुसुखो महात्मा दवत्रतः सत्यमेधेमनाया । सर्वतस्या निरत्यह धर्मराज्यं स्वधर्मत्पिरिपालयद्भिः ॥
अब्रुवया चायमदाब्रतस्य बुयाचु योयदि डरस्ताये वा कार्यनावतसु रुदि डिनि बुज्यधर्मं पु रस्तु स सुदीर्घकालं ता
यागने राज्ञे मिदं कुरुणां बुधि छिरः शास्त्रवेधर्मपुत्रः । प्राचादिता धतरा एण राज्ञा पु रस्तुतः जातनावनवेवा ॥
महानारत उद्योगे ॥ वासुदेवा उवाच ॥ ॥

अभिजायत शास्त्राति ॥

एवमुक्त्वुगोधर्म्या धतरा होमनाया नृपः । डयीधनसुवाचे देराज मध्ये नराधिप । डयीधननि बोधे दंय स्वां वक्ष्यामि
पुत्रक । तथा तं कुरुन डतयद्युस्मि मयि गोरवां सामः प्रजापतिः सर्वकुरुणां वंशवर्धनः । सामाह द्रव्यपश्येयं यया
तिर्न ज्ञात्मा ज । तस्य पुत्रा वरुवर्हि पंचराज विंशतमाः । तपां यडर्महा राज्ञे चः समनवत्सुतः । हुरु यवीयांश्च तताया
स्माकं विंशवर्धनः । शर्मिष्ठाया संप्रसूता । डहि त्राष्टपर्वणः । यडश्च नरताश्च दवयान्पाः सुता नवन । दोदिन स्नात शु
क्रस्य काव्यस्यामि नातजसः । यादवानां कलका रावलवा वीर्यं समनतः । अदमते सवुरुवदप्ये हं स सुमंदधीः ।
नवातिष्ठ पित्रुः शास्त्रवलदप्यविमाहितः । अदमते वपिनरे चान्द्राष्टाप्ये राजितः । शिष्यांश्च उ रंतायां यडारवानव
हली । वाशकृत्वा सटपतीत्यवमनाग साक्राय । तपिता परमकुशे ययातिर्न ज्ञात्मा ज । शशापुत्रांश्च गंधारराज्या द्वापि च
रापयत् । यचिन मनुवर्तते चातारावलदप्ये न । शशापतान ति कुशे ययाति स्नयान य । यवीयां समनतः हुरु पुत्रे स्त
वशवर्धिनः । राज्ञे निवशायामा मविधि वचपमत्रे मः । एवं ज्येष्ठोप्ययो सिक्कानराज्यमभिजायत । यवीयां सामिना
येत राज्ञे वृदीया सवया । तये वमवर्धमजः पिटर्ममपितामहः । प्रतापः शिष्यांश्च उ रंतायां यडारवानव
पार्थिवसिंहस्य राज्ञे धर्मराजा मतः । वयः प्रजजिर उवाच कल्यायश स्थितः । दवापिने रेन वसे होवाक्का कसदन

वर्षोषीकृष्टी॥

तरावृत्तायः शांतवृत्तातधृतिमात्मपितामहः॥ दवापि सुमहातेजास्त्वग्दोषीराजसत्तमः॥ धर्मिकाः सत्यवादीचपिबुः शशुष
एतः॥ पोरजातपदानां च संमतः साधुसंक्रान्तः॥ सार्वपां बालवृद्धां दवापि रुदयंगमः॥ वदान्यः सत्यसंधश्च सर्वभूतहिते
रतः॥ वस्त्रमानः पिबज्जास्त्रिधास्रगानां तथैव च॥ बालीकस्य प्रियात्ननाशानेनैव महात्मनः॥ मोक्षत्रयं परमं निषां सहि
तानां महात्मानां॥ अथ कालस्य पर्यायवृद्धोऽष्टपुतिमत्तमः॥ सत्तारागननिषकार्यकारयामासगास्त्रतः॥ कारयामासमदीणि
मोगलाद्यानिवाविबुः॥ नडास्त्रगाश्च वृद्धाश्च पोरजातपादेः सदा॥ सर्वनिवारयामासुर्हृत्वापरनिषवनं॥ अशुकं चो
नवज्ञापर्यगोचरत्वात्मजं॥ एवं वदान्यो धर्मज्ञः सत्यसंधश्च मोक्षवत्॥ प्रियः प्रजातामपि संस्मृद्दोषणप्रशंसितः॥ दानाग
रिधिवापलं नानिनेदं निदेवताः॥ इति कृत्वा वृत्तं प्रत्यपेक्षरुद्धिर्जयमा॥ ततः प्रव्यथितो गामोऽत्र गोकममवितः॥
ममातुरतं वृष्टं दवापिः संधितावनं॥ बालीकामातुलकलं त्यक्त्वा गज्यं ममास्त्रितः॥ पितृः॥ मातृः॥ रिक्त्यप्रा
सवात्समहिमतः॥ बालीकेन वृद्धातः॥ शांतवृत्तं कविश्रुतः॥ पितृर्दुःपरतेराजत्राजाराज्यमकारयत्॥ नथिवाहमिति मत्ता
परिहित्य दयादुताः॥ ज्येष्ठः प्रपन्नोऽशिता राज्यादानं गइनिनारतापाडुसुगज्यं संप्राप्तः॥ कनीयानपि सवृष्टः॥ विनाशितस्य पुत्रा
णामिदं राज्यमरिंदमा॥ मय्यनागिनि राज्याय कथं वंगज्यमिदं मिष्टिराज्यं उत्रोऽस्मादीयारकोऽर्हं मिष्टमि॥

अराजपुत्रोऽसामीपारकोऽर्हं मिष्टमि॥ सुविष्टिरागजपुत्रो महात्मान्यायागनं राज्यमिदं च तस्य॥ मकोरवस्यास्य कुल
स्य नत्रिगामिताचिदमहावृत्तावः॥ समस्य संधः सतताप्रमत्तः॥ शास्त्रिस्त्रितावंधुततस्य साधुः॥ प्रियः प्रजातां सुहृदां च
पीजितेन्द्रियत्मा धुजनस्य नृपतिः॥ समातितिसादमश्नः॥ ऊर्ध्वं च सत्यवतं वृत्तमप्रमादः॥ नृतावुकं पाशुशान्तं च॥
सुविष्टिरागजपुत्राः समस्ताः॥ अराजपुत्रश्च सुमनार्थवृत्तोऽस्यः सदा वंधुशुपायबुद्धिः॥ क्रमागतं राज्यमिदं पारवाक
हं कथं शक्यमिदं विनीतः॥ प्रपन्नगत्याईमप्यतामसः॥ सवाहनं च सपरिचरं च॥ तातावचोऽपंतवनी॥ वितस्य महावृज
स्यैव न विनरं॥ ॥ इति महाभारत उद्योग पर्वणि॥ ॥ वासुदेव उवाच॥ ॥ एवमुक्त्वुनीत्पराशरौ न विदरे
ण च॥ गोक्षय्यधितराष्ट्रान विमंदो वृद्धते॥ अवधमोक्षितामंदः॥ क्रोधं संरक्तलोचनः॥ अतुल्यं तं पश्चादा॥ ज्ञानसंकी
र्तविताः॥ आसायमवृत्तस्तारपाथिवा नृपचनमः॥ प्रयाधं विरुद्धं प्रपुष्पि॥ द्यति हनः॥ पुनः॥ ततस्तेऽष्टिदीपाः॥ प्र
ययुः सदासिनिकाः॥ तापं सनायतिरुक्त्वा मरुष्टाः॥ कालवोदिनाः॥ अशौहित्योदशेकावकोरवाणां समागताः॥ तासां प्र
सुखातानीषमालकुर्व्यरोवतायदत्र युक्तं प्राप्नुवन्ति॥ विधापता॥ उक्तं नीत्पराशरौ न विदरेण च
गोक्षय्यधितराष्ट्रान समं स ममतारत॥ एतन्न कथितं राजन्यं हं कुर्वन्ममदि॥ शास्यमादोऽप्रयुक्तं मराजरासो॥

उद्योग

अतिनेत्रनिजबुकासामोक्ताडवेधिनयुगानिदः कर्णयुक्तः प्रयुक्तः ॥ ममया ॥ सामनेदयाएवमप्यष्टा करणं कर्मात्रकोर्न
त्रात्रमिहता ॥ अत्रिचयास्यवंगम्य प्रजानां च विद्वये ॥ पुनर्निदंश्याम्युक्तो यदा सामनययता ॥ कर्मवि कार्त्तनं विवेदेवमा
उपसंहितां यदनादिशतवाक्यं सामधुर्वसुयाधन ॥ तद्यमयासमानं यमिदिता ॥ सर्वपार्थिवाः ॥ अस्तुतातिवयोराणिदासुणा
निचनारता ॥ अमात्रुषाणिकर्माणि दर्शिता निमयानि तो ॥ निर्भर्मायदारात्तकोऽस्तुणी कृत्यसुयाधनो राधेयं नीषयित्री सो व
नं चतुन ॥ पुनो ह्यतताधर्मा राणां निदंश्यातया पुनः ॥ मेदयिवाहयान्मदीवा निमीनगाचामकृत ॥ पुनः सामानिसंयुक्तं
संप्रदानमया बुवं ॥ अत्रिचकुसुं वंगम्य कार्ययोगात्रयिवच ॥ तद्वराधुतग इत्यत्राचम्यविडरस्यच ॥ निधेयुः पादवाः सार्व
दिवा मानसध्वराः ॥ प्रयत्नं उवातराज्य मनीशास्त्रनवंस्तुता ॥ यथादरा जजगागाया विडरस्य हितं नवा ॥ सर्वं नवत्रातरा
त्येवं वयामात्रिमर्कया ॥ अत्रुपंनराणाया हि पित्रुत्तराजमन्नमा ॥ एवमुक्तोपिडश्यात्मानेव जगव्यं चतदंडं उत्रयं पश्या
मिन्नपुयापुनायुया ॥ निर्याताश्च विनाशाय कुरु ॥ अत्रेनराधिपाः ॥ एतत्तकश्चित्तराजं यद्वत्तं कुरु संसदितातराज्य
प्रयत्नं विनायुद्धेन पांडवे ॥ विनाशाहं नवा ॥ सार्वप्रत्युपस्थितमुत्पद ॥ ॥ इत्युद्योगेकसंवाक्यं ॥ ॥ वेदापायन
उवाच ॥ ॥ जनाईनववः ॥ अत्राधर्मा राजो युधिष्ठिर ॥ त्वाह उवाच धर्मात्मा समक्षे केशवस्य च ॥ अतं नवद्वियहं
नमित्यादिना देवमात्रपात्रां महितं संरक्ष्यदिनवतः ॥ कर्मवदुक्तार्त्तनं कृतां योराणिदासुणात्यतिनयानकाति ॥ अत्रेदादवेद निमित्तं

२५१

रुसवाक्यं ॥

संयुक्तः संबंधी ॥ कलेन मज्जातीयसंघेन ॥ अत्रिजननको ल्येन ॥ अंगिरासादो रास्य ॥

मनामां कुरु संसदि ॥ केशवस्यापि यदा कृतं सर्वमवधारितं ॥ तस्यामनावितागं मकुसुधं नरसत्तमाः ॥ अत्रोहि
रणसुसंसेता ॥ समेता विजयाय वि ॥ तासां यविजयः सप्त विख्यातास्तत्रिबोधा ॥ इयदश्च विराटश्च धृष्टद्युम्नश्चिखंडि
नो ॥ सात्पकिश्चे कितान्श्रीमासतश्च वार्यवा ॥ एते सनाप्रराणा रावाराः सार्वतत्रयजः ॥ सार्ववेदविदः शराः सर्वे
सुचरितवताः ॥ इमं तो नीतिमंतश्च सार्वभुट्ट विचारदा ॥ इत्युक्तं कृत्वा लाः सार्वतथा सवीस्त्रायाधिनः ॥ समाना मपियो
नेता सनातां प्रवितागवित्तायः साहतरणे श्री केशवाधिः ॥ पावकोपमं ॥ अत्रावसददेवा प्रपुष्टि कुरुनंदन ॥ स्वमते पुरुष व्याघ्र
कोतः सनायतिः कुरु ॥ संयुक्त एवडः स्वस्य वार्यवांश्च मदापति ॥ तज्जलोनेतर सस्यादिदेवचना माददा ॥ वयसाज्ञास्त्राताधि
य्याकुलतात्रिजेनेन च ॥ इमाचला द्वितया मासर्वशास्त्रविचारदः ॥ विदशास्त्रनरराजं इर्ष्यः सत्यसंगरः ॥ यानित्यं स
ईते दोषां नीयं विवमहाबलं ॥ सायः पार्थिवं वास्यपुत्र एव वादिनापतिः ॥ पुत्रापोत्रिः परिहृतं तत्रा स्वडवडम
॥ यस्मतायतयो मोरं सदारः ॥ शिवापतिः ॥ शेषादो राविनाशाय वारः ॥ समितिज्ञाननः ॥ पिनेवास्मात्समाधनयः ॥ मरापार्थि
वर्षनः ॥ अत्राडु एदोस्माकं सनाग्रं संप्रकर्षसु ॥ मद्रोरात्रीयावायातो साहदिति मतिर्ममि ॥ सहिदिव्यास्त्रविज्ञासरवा ॥

उद्योग

चागिरमाष्टपः मादीसुता न्यायुक्ते उखमतिकरुनंदनः वासविवांसिवसमः मध्यमाच्यवृद्धिः ॥ पायंतपः पनावनकृषि
सोतापणेनवादिवाः पुरुषउत्पानाज्जालावलोमिहावृजः ॥ धनुषाकवचाखक्रारथमारुह्यदंशितः ॥ दिव्यैर्हयैर्विरुद्धैर्गणैः
कडाभपुत्रितः ॥ गर्जनिवमहामघोरथघोषणवाप्यवाहः ॥ सिंहसंहननो वीरः सिंहवृत्त्यपराक्रमः ॥ सिंहारस्कः सिंहव
जः सिंहवक्षामहाबलः ॥ सिंहप्रगर्जनो वीरः सिंहस्कंधे महाशुतिः ॥ सुनुः सुरेष्टः सुहृदः सुबाहुः सुसुरवारुदाः ॥ सुजनुः
सुविशालाक्षः सुपादः सुप्रतिष्ठितः ॥ आमघः सर्वशत्रूणां प्रनिवृत्तववारणः ॥ जज्ञिदीर्घादिनाशायमत्यवादी तितद्वियः ॥ ध
ष्टुममदमन्ये सदेष्टीमस्यसायकारः ॥ वज्राशानिसमस्यशार्ङ्गसाम्यातुरगानिवायमदतसमावृगेतिपातयाव
कोपमात्रः ॥ गामणातो विमहितावृजनिष्पदाभूगाः ॥ उरुघनंनपश्यामियः सहेतमहावतः ॥ धष्टुममदतगजत्रिति
मेधीयातमतिः ॥ शिष्टस्तश्चित्रायाधीमतः ॥ सनापतिर्मम ॥ अनेकवचः श्रीमान्मातंगद्वयपः ॥ ॥ श्रीमउवाच ॥
वधार्थयः सद्युत्पन्नः शिखंडी दुपदात्मजः ॥ वदंति महागजिदकषयश्च समागताः ॥ यस्य संग्राममध्ये बुद्धिर्मस्तत्र
कर्वतः ॥ रूपं दृश्यंति पुरुषा गमास्यदमहात्मनः ॥ ततस्तु देवपुत्रा मिया निद्यातु शिखंडिनः ॥ शास्त्रणममरराजस्य त्रैल
स्येदनस्त्रितः ॥ हरयं समारतान्योनामहन्त्या न्महावतः ॥ शिखंडिनश्च ते वीरसामासनापतिर्मतः ॥ बुद्धिश्च उवाच ॥

२५२

अधिवासितंगंधैः ॥ कोउकरसास्त्रवचनं ॥ मंगलं स्वस्तिवाचनादि ॥

सर्वस्य जगतस्तान्मागमारुह्य लोचनं ॥ सर्वज्ञानातिथी त्नामतामषांचाकशवः ॥ यमाहं क्लेशोदाशार्हः ॥ सासुसनापतिर्मम
रुतास्त्रोपकृतास्त्रोवाहोवायदिवायुवा ॥ यषाताविजयमृतामेषतातदियय्याय ॥ अत्राणां गजस्य वनावानावोपुखा
सुखे ॥ षष्ठताविधतावसिद्धिरत्रप्रतिष्ठिता ॥ यमाहं क्लेशोदाशार्हः ॥ सासुसनावादिनीपतिः ॥ उवाच वदतां श्राष्टातिशाम
मतिवृत्तातनः ॥ सनापतिरुवाक्यस्य वरावर्तिनः ॥ रात्रिः शेषेय तिकांते प्रयास्यामाराणां जिरः ॥ अधिवासितरास्त्राश्च
कृतकोउकमंगलाः ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ तस्य तद्वचनं शुवाधर्मराजस्य धीमतः ॥ अत्रवात्सुडरीकासोधने जयमवे
ह्यपदः ॥ मयाप्यते महाराज नवद्विर्बुद्धाकृता ॥ नतारस्तदामनायां मताविक्रान्तायाधिनः ॥ सर्वएवममर्थादितवरावुषवाधिडो
इदमपि नयं ह्यतजनाय युर्महाहवे ॥ किं पुनर्दार्तराणां लुघानां पापवेतसां ॥ मयापि हि महाबाहो वसिष्ठाय महाह
वा ॥ कृताय नो महांस्त्रिशमः स्यादिति ॥ नारताधर्मस्य गतमाहृणं न स्मृवाच्याविवक्षता ॥ कृतास्त्रं मन्यातवात्तत्रात्मानमविव
क्षता ॥ धर्तराज्ञावलसृष्ट्यपश्यत्यात्मानमात्रुरः ॥ युज्यतावादिनी माधवधमाध्यादिमेप्रता ॥ नधर्तराज्ञाः शर्यति स्वाधुह
ष्टाधनं जयः ॥ नीमामतं वसं कुहं यमोवापियामा पामो ॥ सुसुधनं हिती मेव हृष्टदुष्टममर्षाणां ॥ अतिमनुष्यो पदयातु वि
राट्परावपि ॥ अहोदिगीपतीत्यान्यनरिदाज्ञामविक्रमात्रः ॥ सारं हतमस्माकं इध्वं धर्षं इरासदं ॥ धर्तराज्ञं हतं मेमे

अथोग

शकटाक्षनीमि। एराः एणवीष्णुपलक्षितं विष्कयद्वयं। त्वयोवशाच्चरः। एतद्वहति। यानुगुण्ययानुगुणसंबन्धित
 ह निष्पत्तिरसंशयः। एवमुक्तवृत्तसंनसंवाह्यवारात्रमाः। तेषां प्रहृष्टमनसां तादः समनवत्प्रहृष्टः। योगइत्य
 यमेत्यानां चरतां संप्रध्वनो। ह्यवारणाशश्चानमिधोपाश्चमवर्तनः। शंखदंडनियोपाश्चुत्तुनाः। सवीतानवत्
 प्रयास्यतां यो हवानां ससिन्धुनां सभेततः। अश्वानां कनीमासतोमाडीधुत्रोचरेक्षितो। मोनदोदोयादयाश्चधुत्रश्च
 मवः। प्रनडकाश्च योचालीनीमासनासुखायसुःततः। चहः समनवत्सुडास्यवर्षणि। हृष्टानीं संप्रयातानीं यो यो दिवमि
 वास्यतः। प्रहृष्टादंशितायोधः। एरातीक विदारणाः। तेषां मध्ये योराजा कतीधुत्राधुधिरः। शकटापरावशाश्चमा
 नेधुगुणसर्वशः। कोषयत्राधुधिविवायवविद्याश्चिकिजकाः। फल्युयव्वलं किं विद्यवा पिक्काव्वलं। न संशययायोराजा
 यचापिपरिवारकाः। उपसुतोत्रयाचालीदोपदीमत्यवादिनी। मत्स्वनिर्निवृत्ततामाहमममावृता। कृवापुलपतीकारे
 गुल्मिः। स्नावरजंगमिः। स्कंधवारेणामदताययसुः। पाहुनंदनाः। रदातागाहिरापंचबाह्यणोरनिसंहताः। स्त्र्यमानाचह
 राजत्रयिमीतिविह्वितिः। केकेयाधृष्टकचुश्चधुत्रः। काश्यस्यवाधितुः। अणिमात्रसुरानश्चशिखंडीचापराजिनः।
 हृष्टासुष्टाः कवचिनः सशस्त्राः समलंकृताः। राजानमव्वसुः। सार्वपरिवार्यधुधिरः॥ ॥
 अवलीवहीदि। मूलस्यस्त्री। शिविरस्यापतीकारेगुल्मनाहारेः। प्राकारादिनि। रकशचितेः। गति। रिनिर्वजिगमिचमद्भिः
 सित्यः॥ ॥

२५३

जघनाहंपश्चादहं

जघनाहं विराटश्च याज्ञामनिश्चामोमकिः। सुधमाकिंतिनाजश्चधुत्रश्चधुत्रश्चवात्मताः। रथायुता निचचारिदयाः। एंचयुगा
 स्त्रया। यन्निसेन्यदवायुगागजानामयुता निषहाहृष्टिश्चकितानाधृष्टकचुश्चमासकिः। परिवार्ययसुः सार्ववासु
 रदधनं जयो। आसाद्युत्तुकुरुहसत्रयूतानाकाः। प्रहाराणाः। पाहुवाः समुत्पन्नं नंदितोवृषनाइवा। तवगाह्यकुरुहि
 त्रंशोखान्धुररिदमाः। तायेवदधुत्रः। शखोवासुदधनं जयो। पांचजन्यस्य निधोषिं विस्फुर्जितमिवाशनिः। निराम्य
 सर्वसैन्यामिसमृप्यंत सर्वशः। शंखदंडनिसंस्तुष्टः। सिद्धनादस्तरसिता। शथिवीचांतरिहंससागरंश्चाचुनादयत्ततो
 रदोमामिधुत्रसुहृदयवसधाना। निवृत्तयामासततः। सनां राजाधुधिरः। परिहृत्यमशानातिदवतायनानि। आश
 मांश्चमदवीरणातीयान्प्रायतनानिच। मधुरादृषरेदेशे शुचोपुण्ये महामतिः। निवृत्तकारयामासकतीधुत्रोधुधिरः।
 ततश्चधुनरुष्टायसुखी विद्यातवाहनः। प्रयायोशथिवायालिहंतः। शतमदस्वशः। विद्यायशतवी। गुल्मादध्वर्त्तराह
 स्यसिनिकाश। पर्यक्रामसमंतावमा। धनमदकशवः। शिविरमापयामासधुत्रश्चधुत्रश्चपाषतिः। मात्यकिश्चरथोरा
 रासुधुधनश्चवीर्यवान्। आसाद्य सरिनां पुण्याकुरुहसत्रयूतानाकाः। सपती योश्चिजलाशकरापंकवर्जिता। स्वाम
 यामासपरिखा। कशवस्त्रवजारता। पुष्टार्थमपिचादिउपबलनवन्मवचायत्। विधिर्यः। शिविरस्यासीत्याउवानाम

उद्योगालोहादिधर्मनाथकृत्यबंधनो। महायंत्रादीतरसार्वभूतणसेषायां विंतयंतीत्यर्थः। कंकटेः कवचेः मन्त्राह
 हात्मनां। तदिधर्मनंतरं दण्डाणां कारयामासाकशावः। प्रहृततरकाष्टानि डराधर्तगणिबोनस्पताज्यात्रपानानि
 शतशायसदस्त्राः। शिविगणिमहादीणिगजां तत्र दृष्टकृष्टकृष्टविमानानां नीवराजं डप्रविष्टानिमदातल। त
 त्रामत्रशिलितः प्राज्ञाः ज्ञातशोदत्रवितनाः। इमावपिकरणोद्युक्ताविद्याः शास्त्रविशारदाः। ज्याधुर्वर्मशास्त्राणां त
 थिवमधुसर्पिषोः। समर्करमपाश्चतांगशायः पर्वतायमाः। वरूदकंसयवमंतुपांगारसमन्विते। शिविगजां मंच
 कारमुधिष्ठिरः। महायंत्राणि तारावास्तामराणि परस्वधः। धृष्टिकववादिनिसेकृष्टयस्त्रुणमंयुतागगजाः। कंकट
 मन्त्राहालाकधामात्ररत्नाः। दृश्ये तत्र गिर्यानाः सदस्त्रातायापिनः। निविष्टान्पांडवांस्त्रजात्रामित्राणिना र
 नाः। असि संस्कर्य द्योः। हरां मवलाः सदवाटनाः। चरितज्ञसवय्या विमामपात्ररिदक्षिणाः। जयाय पांडु पुत्राणां सम
 जगुर्महाहितः॥ ॥ इत्युद्योगोऽनितिर्यात्राणां॥ ॥ जनमजय उवाच॥ ॥ सुधिष्ठिरं महानीक सुपायांतं सुसु
 मया। मत्रिविष्टं कुरुक्षेत्रावासादावनपालितं। विराट्पुत्राणां वसुत्राणां समन्वितं। कोतियैर्दक्षिणैश्च यो
 डविः शतशो वृते। महदमिव वादित्यैरनिष्ट समदाराधेः। सुवाड्याधिनो राजा किं कार्यं प्रत्यपद्यते। एतदिच्छा।
 म्महाश्वात्तु विस्तारणमहामातामंत्रां मनुषुलेतस्मिन्त्यदा मातृकुरु जंगल॥ व्यथयेयुरिमिदेवा अज्ञानपिममांग
 नायमां सरसा इति मित्रपदार्थं विशाषरात्रिपिपुंस्त्वं वां दमवात्॥

अथ उद्योगः। नेजनीयः आदाय्य आहारंगमनदितश्च मागायिषु॥
 मे। पांडवावासादवश्च विराट्पुत्राणां तया। धृष्टद्युम्नश्च पांचाल्यः। शिखंडी च महारथः। युधामन्युश्च विक्रान्तादिवे
 रपि डरासदः। एतदिच्छाम्पदं शोचु विस्तारणतपोधन कुरुणां पांडवानां च यद्यदासीदित्स्थिते॥ ॥ इत्युद्योगोऽनि
 तिर्यात्रायां॥ विज्ञापयत उवाच॥ अतियातु यथा देराजा डार्याधतस्तदा। कर्णः डः शासनं देवशक्तं निचा
 वृत्तिदिदं। अकृतानि वकार्यगगतः पार्थ नक्षेत्रजः। स एतान्मन्त्राविष्टाः कुरुक्षेत्रस्य संशयः। इष्टो दिवा सादवस्य पा
 डविर्मम विग्रहः। निमामनाकुं। नोचे वदशा हास्यमातस्त्रितो। अज्ञातवाचुरत्यर्थं नीमाकुं न वशांशुगः। निरुक्त
 शुभमया हर्वमहमर्चिः। महोदरः। विराट्पुत्राणां वेदकृतविरो मया सह। नोवासेनाप्रणतारो वासादववशांशु
 णो। नविताविग्रहः। सायवसुलोला मदर्षणाः। तस्मात्सामि कं सर्वकारयधमतेडिताः। शिविगणि कुरुक्षेत्रात्रि
 यतां वसुधधियाः। सुपय्या सावकाशानि डरादयानि शत्रुनिः। आसन्नजलकाष्टानि शतशो यमदस्त्राः। अत्रेद्या
 दार्यमागाणि बंधेयुयवितानि च। विविधयुधहस्मानि पताकाधजवंति च। समाश्चिंतय पंध्यानः। क्रियतां नगरा
 रुदिः। प्रयागां युष्मतामद्युष्टो नूनं इति माचिरं। नेताष्टनि प्रतिज्ञायथो नृत्तचक्रिस्तथा। हृष्टरूपामहात्मानो विना
 सायमवदक्षिता। ततस्तपार्थिवाः। सर्वतश्चुवा राजशासनं। आसातये। महाहर्म्य उदतिष्ठन्मर्षिताः। वारून्परिधम

उद्योग

नियन्तावधतः॥

काशासंस्पृष्टः ज्ञानेः ज्ञानेः कावनांगददीप्तं चंदनायुक्तं धितान् ॥ उल्लापानि विचरन्तः उदरीकनिनिःकरैः
अतरीयात्ररायणिचपणा निचसर्वराः ॥ विस्मयार्थिनः अध्याह्नं च यश्च दयाकादिदाः ॥ मक्तयतिस्मना गच्छताग
विज्ञास्त्रुहिताः ॥ अथर्वणा निवित्राणि कावना निवहन्ति च विविधनिचरास्त्राणि च कुसर्वाणि सर्वराः ॥ पदातय
अनुस्माः शस्त्राणि विविधनिचराः उपजन्तुः शरीराश्च दमनित्राण्यतकशाः ॥ तडसवडवोदयं संप्रहृष्टत राहते ॥ तग
रे धर्मराष्ट्रस्य नारनामाममाकुलं ॥ जानोद्यमलिलावन्निर्गद्यतागाश्रमीतवान् ॥ शंखडंडनिनिर्घाषः काष्ठसंख्य
रत्नवान् ॥ प्रासादमालात्रिहाराय्यापणमहाफरः ॥ यो ध्वजोदयो हस्तः ॥ कुरु राजमहासर्व ॥ अहुरपतत दाराजश्वरोद
यइवासेव ॥ ॥ इत्युद्योगे निनिर्घाषाया ॥ ॥ वैजायायन उवाच ॥ ॥ वाश्वरवस्य तदा कर्ममुत्पद्युष्टिधि
रः ॥ पुनः प्रपन्नवासे यंकयं मादाडवादिहं अस्मिन्नप्यागतकाले किंचनः ॥ समममुता कथं वावर्तमाना विस्वधर्मा
नचवेमहि ॥ इयाधनस्य कर्मस्य शक्तानः ॥ सोबलस्य च ॥ वासुदेवमतज्ञासि कुरु शंखावर्तमाना विस्वधर्मा निचवेमा
हि ॥ इयाधनस्य कर्मस्य शक्तानः ॥ सोबलस्य च ॥ वासुदेवमतज्ञासि ॥ मम सचाटकस्य च ॥ विडरस्यापितहा कश्चुवा ॥
नामस्य चोनयोः ॥ कुत्पाश्वविपुलप्रपज्ञाका कृतितान् युता ॥ मदीमतश्चोपणा विचार्य च पुनः पुनः ॥ नमयात्रा
महाबाहातडवाहविचारयन् ॥ शुभे तद्वर्मा राजस्य धर्मा र्थमहितवचः ॥ मघडनिनिर्घाषः काशोवाक्यमथावर्त

२५५

सर्व

रुस्त उवाच ॥ ॥ ७ ॥ इत्युद्योगे निनिर्घाषाया ॥ ॥ वैजायायन उवाच ॥ ॥ वाश्वरवस्य तदा कर्ममुत्पद्युष्टिधि
रः ॥ पुनः प्रपन्नवासे यंकयं मादाडवादिहं अस्मिन्नप्यागतकाले किंचनः ॥ समममुता कथं वावर्तमाना विस्वधर्मा
नचवेमहि ॥ इयाधनस्य कर्मस्य शक्तानः ॥ सोबलस्य च ॥ वासुदेवमतज्ञासि कुरु शंखावर्तमाना विस्वधर्मा निचवेमा
हि ॥ इयाधनस्य कर्मस्य शक्तानः ॥ सोबलस्य च ॥ वासुदेवमतज्ञासि ॥ मम सचाटकस्य च ॥ विडरस्यापितहा कश्चुवा ॥
नामस्य चोनयोः ॥ कुत्पाश्वविपुलप्रपज्ञाका कृतितान् युता ॥ मदीमतश्चोपणा विचार्य च पुनः पुनः ॥ नमयात्रा
महाबाहातडवाहविचारयन् ॥ शुभे तद्वर्मा राजस्य धर्मा र्थमहितवचः ॥ मघडनिनिर्घाषः काशोवाक्यमथावर्त
रुस्त उवाच ॥ ॥ ७ ॥ इत्युद्योगे निनिर्घाषाया ॥ ॥ वैजायायन उवाच ॥ ॥ वाश्वरवस्य तदा कर्ममुत्पद्युष्टिधि
रः ॥ पुनः प्रपन्नवासे यंकयं मादाडवादिहं अस्मिन्नप्यागतकाले किंचनः ॥ समममुता कथं वावर्तमाना विस्वधर्मा
नचवेमहि ॥ इयाधनस्य कर्मस्य शक्तानः ॥ सोबलस्य च ॥ वासुदेवमतज्ञासि कुरु शंखावर्तमाना विस्वधर्मा निचवेमा
हि ॥ इयाधनस्य कर्मस्य शक्तानः ॥ सोबलस्य च ॥ वासुदेवमतज्ञासि ॥ मम सचाटकस्य च ॥ विडरस्यापितहा कश्चुवा ॥
नामस्य चोनयोः ॥ कुत्पाश्वविपुलप्रपज्ञाका कृतितान् युता ॥ मदीमतश्चोपणा विचार्य च पुनः पुनः ॥ नमयात्रा
महाबाहातडवाहविचारयन् ॥ शुभे तद्वर्मा राजस्य धर्मा र्थमहितवचः ॥ मघडनिनिर्घाषः काशोवाक्यमथावर्त
रुस्त उवाच ॥ ॥ ७ ॥ इत्युद्योगे निनिर्घाषाया ॥ ॥ वैजायायन उवाच ॥ ॥ वाश्वरवस्य तदा कर्ममुत्पद्युष्टिधि
रः ॥ पुनः प्रपन्नवासे यंकयं मादाडवादिहं अस्मिन्नप्यागतकाले किंचनः ॥ समममुता कथं वावर्तमाना विस्वधर्मा
नचवेमहि ॥ इयाधनस्य कर्मस्य शक्तानः ॥ सोबलस्य च ॥ वासुदेवमतज्ञासि कुरु शंखावर्तमाना विस्वधर्मा निचवेमा
हि ॥ इयाधनस्य कर्मस्य शक्तानः ॥ सोबलस्य च ॥ वासुदेवमतज्ञासि ॥ मम सचाटकस्य च ॥ विडरस्यापितहा कश्चुवा ॥
नामस्य चोनयोः ॥ कुत्पाश्वविपुलप्रपज्ञाका कृतितान् युता ॥ मदीमतश्चोपणा विचार्य च पुनः पुनः ॥ नमयात्रा
महाबाहातडवाहविचारयन् ॥ शुभे तद्वर्मा राजस्य धर्मा र्थमहितवचः ॥ मघडनिनिर्घाषः काशोवाक्यमथावर्त

एतस्मिन्

ले-उस्तकांतरात्तशोधं

उद्योग

अरिहंसप्रतिपातकमोषधदिनिर्द्धोनागशालानागदंतकां एकः सारथिः प्रासयः प्रकवेणवर्षाव्यापकः एकः सार
थिः रथाप्राधन्यान्नातडाथागजादिमंख्याहामधिकेऽष्टयेतनरथस्यासन्नरथस्यानागाइति सो कायारवि

अनकवातमाहस्त्राः सार्वसादिवशेऽस्त्रिताः नाना रूपविकागश्च नाना कवचवास्त्रिणः पदातिनो नरास्त्रवचरुचुर्दममा
लितः रथस्यासन्नगजागजस्यदवाजितः नरादशहयस्यामर्यादरहाः समंततः रथस्यानागाः पंचात्रागस्यामर्यातेद
याः दयस्यपुरुषाः समन्तिवर्मभातकारिणः सनापेवशतेनागारयाः सार्वतएववः सनात्रवादिनाः विवृष्टतनाधजिनीवध
ः अहोदिगात्रयर्थायेतिरुक्ताचवसूचिनीः एवंकृतात्पनाकानिकौरवेधेराधीसताः अहोदिगोदशिकावसंख्या
ताः समवेदवः अहोदिगीसुमामेवपादवानामनूहलं अहोदिगीदशिकावकोरवाणामनूहलं नराणां पंच
पंचात्रादयापत्रिविधीयतसनासुखंचतिस्त्रसापुत्तमइत्यनिसंज्ञिताः त्रयापुत्तमगणस्त्रामाहणस्त्रयुतशो नवत
। डयोधनस्यासनासुयाश्रयमानाः प्रहारिणः तत्रडयोधानाराजश्वरात्रुबुद्धिमतावरात्रः प्रसमीक्ष्यमहाबाहुशक्रसेनापती स
थाः रथगः अहोदिगीनावप्रणोदस्त्रसन्नमात्राः विधिवत्सर्वमानायपार्थिवानन्यनायताः कपंडोणां च शल्पं वामेधवं जयं डयं सुद
क्षिणं वक्रौ बोलं कृतवर्माणामेववाजोऽत्रचक्रं चिह्नमिरिश्चवममवचः शकुनिं सौबलं चैव बाह्मिकं च महाबलं दिवसेदि
रासातषांप्रतिवत्संवेनारताः

राधः सनावतिप्रातेऽप्यर्थायेऽव्याप्यव्यापकनावाः सना विशेषवाक्केः सारकावित्युच्यतइत्यर्थः

च
२५७

धजिन्यादियरातितत्रमाधकानिधायीनियज्ञानांसंख्यांतरंनराणांमिस्यादि॥

चकेमविविधः एताः प्रत्यक्षं वचनः पुनः तथा विनिवृत्ताः सार्वयेवतषां पराजुगाः वचनः सैनिकाराजः पियंगजं शिकीर्ष
वः ॥ इत्युद्योगः निनिर्वाचायोः ॥ विजं पायन उवाच ॥ ततः शांततवनायं पांजलिर्हतराहजः ॥ महसर्वमहापा
लिरिदं वचनमब्रवीत् ॥ कृतासनाप्रणातरपुननासुमदस्य पिदार्थातु इमासाद्यपि पीलि कृष्टं यथा ॥ तदिजात्रुभ्यो
बुद्धिः समानवतिकर्हि विवृता ॥ शोभ्यं च नामानहणां स्पृहते वरस्य रं ॥ श्रुत्वा तच्च महाप्राज्ञदिदयानमितो जसः ॥ अत्रयु
बाह्यगाः सार्वमेषु चित्तकृशधजाः ॥ तानवयुस्रदावेक्ष्याः ॥ दृष्ट्वाप्येवपितामहा एकतस्तुत्रायावर्माः ॥ कतद्विप्रियर्षमाः ॥ ते
ताद्युहयनज्जपतत्रायावर्माः पुनः पुनः ॥ इति याश्च जयं त्यवबहुलं चैकतावतं ॥ तनस्त्रकृत्रियामवपुबुद्धितसत्रमा ॥ ते
न्यः शवो सुईर्म जायाथातथं पितामहा ॥ वयामकम्पयमाना महाबुद्धिमता रणो ॥ नवतस्तुष्टयक सार्वस्त्रबुद्धिवात्रिनः ॥
तनस्त्रे बाह्यगाश्च कुारकं सनापतिं द्विजं ॥ नायश्च कुवालं शूरमजयत्र कृत्रियास्ततः ॥ एवं यनकुलं शूरहितचित्तमकल्पय
सनापतिं प्रकुर्वन्ति तत्रयंतिरेणेरिश्च नवात्रुशतमात्रुल्यो हितेषां च सदा मम ॥ असहाय्यः स्त्रिता धर्मसनः सनापति
र्न वारश्चिममतामिवाहितो वीरुधमिदं चं डमा ॥ कुवेर इव यक्षाणां दवानामिव वासवः ॥ पर्वतानां रथा मरुः सुपर्णः पक्षि
णायथा ॥ कुमार इव दवानां वसुन्तामिदं दक्षवाहः ॥ नवता दिव्यं युष्माः शक्रो व दिवो कसः ॥ अनाहृष्या न विष्यामसि

उद्योग

नमस्तुभ्यं विदुः प्रकरः शुभं तया कुंशकोति। प्रयागगवास्तस्य॥

दशानामपि क्वं। प्रयागुनो नवान्तग्रे द्वाता निवपापकिं द्यमत्रामव्यास्याम॥ सोरनेया इवर्षनं॥ नमस्तुभ्यं॥
एवामतमहावाहोमया वदमिनारत। यथिवदिनवंतामतायिवममपांडवाः। अथिविवमया प्रयावायानयानराधिय।
सायाद्व्यतवायाय यथासमयः कृतः। ननु पश्यामि याद्वारमात्मनः सदृशं विरुता तस्मान्नरव्याघाकृता पुत्रा ननु
यात। महि वदमहाबुद्धिर्हिव्यात्स्राण्यनकशः। ननुमां विहता द्वाहजावद्युधेनपादवः। अदं विवर्षणा निवनिर्मनुष्य
मिदं जगतः। कुर्यात्तस्ववते निवससुरासुरराक्षसाः। ननु वीर्यादनीयामपांडवाः पुत्राजनाधिय। नमस्तुभ्यं। अदं निव्यामि
प्रयागनाद्वतया। एवामपां करिष्यामि निवतं कुरुतं दन। ननु वीर्यादनीयामपांडवाः पुत्राजनाधिय। नमस्तुभ्यं। अदं निव्यामि
प्यामिसमपां पारगात। ननु विष्यामि पयाकामतान्मया नु विहतामि। कपो विवर्षणा हर्षमदेवाप्रियवयने। स्पदं
तद्विमदाययं सतु वीर्यामया रणे॥ कस्तुभ्यं॥ तादं जीवतिगागायराजत्रयोम्येकयं वतं। तेन प्रिये वयोम्यामिसदृगा
जवध्वतं॥ विरोपायन उवाच॥ तवः सनापतिं वाकवि विवर्षणा रिदहिता॥ धनराज्ञात्मजो मीषं मो निषिको वगेवता ततो नरा
श्च शंखाश्च शतशो यमदस्रजः। वादयामा सुख्यया वाक्कारा जशमनात्। सिंदनादाश्च विविधवा दनानां वतिः स्वताः। प्र

२५८

प्रतिभये
पावः रा०

कुकराणि वाद्यसुखानि। प्रतिनयनयहता। आनालेगहान। आनालंगदनेपातितानार्थः। आदिधर्माधीयाः कुशलाः
षाडरासन्नने च वर्षरुधिरक ईमं। निघाताः सुचिवा कं पागजहं हितनिः स्वताः॥ आसंश्चमवीयाधानां पातयंताम्
नां सुतवाचश्चाप्यशरीरिणा दिवाद्योक्ताः। प्रापदिभे शिवाश्चाप्यवरिन्योनडही सतरानृशं। सन्यायसेयराजत्र गा
गयमनिषिक्तवान्। तदितान्मय रूपानि वन्तु। शतशो दृष्टानतः। सनापतिं कृत्वा मीषं परबलाईनं। वाचयिवादि जत्रे
ष्टात्राणा नि निषिके शुभूरिशः। तदं माना जयाशा नि निरीयो से नि कि र्तः। आयगयं चुरस्तु न्वाटनिः सहित स्रजः॥
स्कंधवारणामहता कुरुहने जगामह। परि कृम्य कुरुहने कर्णन सह कोरवः। शिविरेमायया मासममादशे जनाधि
पः। मधुरादृष्टादेशे प्रवृत्तव संधानायाथे वरा सिन्नपुरं तद्वि विरमावामो॥ ॥ ५॥ स्वद्योग निविष्यत्राया॥ ॥
आपागयं मदात्मानं मीषं स्रजं चतवारं। पितामहं नारतानां क्षत्रं हर्षमदीक्षितं॥ वृहस्पतिं संसुधाक्षममाष्टि वीसम॥
समुद्रमिव गंभीर्यदिमवंतमिव स्थिरं। प्रजापतिं मित्रोदाय्य चतमानास्क रापमं। मदिद्रमिव ज्ञानं क्षमनं चारु
ष्टिनिः। रागाय जघ्रे वित्तवानां लोमहर्षणो। दीक्षितं विरगाय हृष्टातत्र द्युधिष्ठिरः॥ किमववां न्महाबाहुः स
र्वशस्त्रं चतवारं॥ तदानीमाकुं नो वापिकासा वाक्पतायन॥ ॥ विरोपायन उवाच॥ आयदमार्थं कुशलो मदा
बुद्धिर्द्युधिष्ठिरः॥ सर्वत्रिचाह समानीय वासुदेवं साधुतं। उवाच वदतां अष्टः सां वत्सुर्दमिदं वरः। पय्यक्रामत सैन्या।

जत्रवेजयउवा

उद्योग

नियन्तास्तिष्ठतदंशिताः॥ पितामहेन बोधुं सर्वमेव न विष्णुति॥ तस्मात्समस्तु सता सुप्रणादन्मम यज्यते॥ ॥ स्मृत
वाचा॥ ॥ यथा ह तिर्मगवावकुमस्मि काल सुपस्मिता ताप्य दमर्षवदाव्यसुक्तं तत्तरतर्षन॥ राच तमेमदावाहा
क्रियतां यदनेन॥ नायकास्त्रवासनायां क्रियंतामिदमभावे॥ ॥ वैरापायन उवाच॥ ॥ ताता दुपदमानाय विराट
शितिष्ठंगव॥ धृष्टद्युम्नं पावात्पुं हृष्टकेतुं पापिं वां जिस्वडिने वपावात्पुं महदेवं च मागधं एतान्मम सतानां गान्
वीर्ययुवाति कांक्षिणः॥ सना प्रणह विधि वदय विद्वद्युधिष्ठिरः॥ सर्वमेनापतिचावधृष्टद्युम्नं वकारह॥ दोणां ताह
तोस्त्यत्रोयश्चोक्तावदसः॥ सार्वभामवातपात्रसमस्तानां महात्मना॥ सतापतिपतिवक्राकृष्टा केतुं धत्ते जय॥ अर्जु
नस्य पिता तत्र संयंता विववाजिना॥ सकर्षणा नुजः श्रीमान्महा हृदिर्जनाईना॥ तदृष्टोयस्ति तं युद्धं समामन्त्रं महात्म
यं॥ प्राविशद्भुवनं रजः पांडवस्य हृत्ता बुधः॥ सदा करपटुति निर्गदमावाहवादिनिः॥ राक्षिणाय कृष्ण सुते श्वारु
दस्य चरणामे॥ हस्तिभुख्यस्य गते व्याघ्रिवत्तलोकाटे॥ अनिद्युयमेमदावाज्जर्मरुद्रिरिव वासवः॥ नीलकण्ठो
यवमनः॥ केलाज जिस्वारायम॥ सिंहाखल गतिः श्रीमान्मदरको तलोचनः॥ तदृष्टाधर्मराजश्च केतवश्चमदा युतिः॥ उ
दतिष्ठन्नः॥ पार्थोनामकम्पिहाकादरः॥ गांडीवधवायेवान्ये राजानस्तत्र केचन॥ हजयां च क्रिस्ते विमयाया तं हता बुधं॥

२५११

उपकारयत्कांत॥

ततस्तं पांडवो राजा कारपस्य उपाणिना वासुदेवपुराणां सर्वेष्वाम्बादयः। विराट्पुत्रो हृदा वनिवाद्यदत्तायुधः। युधिष्ठिराणामहितउपाविशदरिंदमः। ततस्तु श्याविष्ट उपाधिं त्वष्टममंतनः। वासुदेवमनिपिह्यारोहिणोयाः। न्यायत। नविनायं महारोडोराफणः। धरुषस्यः। दिशमवदुवंमान्यनराक्यमति। वनिडि। तस्माद्युवांसमुतीत्यनिपि। वमसु रुक्मनाथः। अणगानरतिर्हि हे ईश्याम्या निमतिर्मम। सामनं पार्थिवं रुद्रं कालयकमसंशयविमर्हः। सुमहात्मा। बीमं सज्जो गितकर्ममः। उक्तामया वासुदेवः। धुनः। धुनरुपकार। संबंधिषु ममां वृत्तिवर्तविमधुसूदन। पांडवादिषु यस्माकं तस्या उयोधने हृपः। तस्यापि क्रियतां सत्यं सपार्थ्यति धुनः। धुनः। तत्रामिना कारादाकंष्टदर्थे मधुसूदनः। निष्ठः। सर्वत्रावेन धनं जयम। वरुषदा। ध्रुवो जयः। पांडवानां मित्राणि निश्चिनामति। तथा सरिविनाशाय वासुदेवस्य मारता। न वासुदेवस्य मृतेनो कस्य हि हिंसा। अतादमवृत्तीमि कडावस्य विकारितं। उन्निशिष्यो हि मवारो गदायुधं विशारदः।। तस्यास्त्रो स्यतोत्तामेतथा उपाध्यायानहृपः। तस्याद्याम्यामिना र्थानि मरस्युत्तापि विडं न हि शस्यामि। को रव्यान्न उपमा न। उपाधिः। एवमुक्तामहाबाहुरउत्तातथा पांडवे। तार्थ्यात्रां ययोदासो निवर्त्य मधुसूदनः।। इत्युद्योगः। निनिर्यात्रायां।। वेशपायन उवाच।। एतस्मिन्नेकाले उनीष्य कस्य महात्मनः। दिरापोरोक्तो हृपतः सा।

उद्योग

वसितः प्रचारितः॥

साहिंइसखस्यावे। आहुतीनामधिपतिर्नतिस्मातियशस्विनः॥ साहिणात्ययतिः। सुबोदिहुरुक्तातिविश्रुतः॥ य
किंरुषमिहस्मगंधमादतवासितः॥ कृष्णशिष्योऽधुर्वधुवप्यादमावासितः॥ यामाहिंधुवलीसिबुल्यगोरी
वनेजसा। शार्ङ्गणवमहाबाहुसमितं दिव्यलक्षणा। शार्ङ्गेविनानिदिमानिधुविदिचिरिणा। वारुणां जित
त्रमाहिंधुविजयेधुवः॥ शार्ङ्गुविस्ववप्राहुहिंयान। जामयेधुवः॥ धरमामासतकृष्णः॥ यर। मनाजगत्तद। गोडीवया
दवोलिनखांडावपाकसासनिः॥ इमाहुक्सीमहा नेजाविजयेममपद्यतासंविद्य। मोरवारपाशा। निदत्यरुहामाज।
मा। निजित्यनरकंनौममारुत्यमणिंकुंडल। घोडरास्त्रासहस्राणि रत्नानि विविधनिवा। प्रतिपे। दहपीकवाः शार्ङ्गच
धुवस्तमं। रुक्माहुविजयेलक्ष्मधुवमिधुनिमस्वन। विनापयत्रिव जगत्पांडवानप्यवर्तना। नाभ्युत्तपुराया। सोस्वबाहु
वलगर्वतः॥ रुक्मिण्यादरणां वारावा सुदवेनधीमता। रुक्मा प्रतिजानाद्वानिवात्रीप्यज्जनाईन। नाता बुधवदाह्यं स
वज्रस्त्रुतांवरः। सेतयाचतुरंगिण्यामहत्यांहरपातिना। विचित्राधुवमिण्यागोगायवधृदया। ससमासाद्यवा
र्षीयं। यागानामोश्चरं धुवः॥ व्यसितो प्राडिता राजना जगाम सकंडिते। यात्रेवरु। सनरणा निजितः॥ परवारहः॥
नत्रनो जकत्नामकृतेनगरं मुतमा। सेत्यनमहता। तन प्रहृतगजवाजिना। पुरंतदुविदिरव्यातेना। म्ना जक

२६०

वपदिशत्पुरुषे तालित्प्रेस्त्रानपुणे॥

दं दृष्ट। मनोजराजः सित्यनमहता परिवारितः॥ अहोदिण्यामहा वार्यः पांडवाश्चिप्रमागमत्। ततः सकववी
धुवोत्तलीलाख फाशमनी। धुजेनादित्यवर्षीन प्रविशमहावशः। विदितः पांडवयानां वासु। देवप्रियत्र
या। युधिष्ठिरस्तुतं राजा प्रत्तुः। म्यान्यरुजयत्। मरुजितः पांडुत्रयध्यान्मायं सुसंस्तुतः। प्रतिदृष्टवता सवा
शिष्यातः। महसितिकः। उवाच मध्ये वाराणां कुंती सुवधनं जयं। माहा। ॥ यस्मिंस्त्रिभुव्यदिना तासि पांड
वे। करिष्यामिरणमसहमसरतवशनुतिः॥ नदिमविक्रमचुल्यः पुमानस्त्री डकमेश्वर। दनिष्यामिरणा
नागयन्महास्यमिपांडवाः। अपिद्रोणकृपो वाराणां प्रकसाविद्योपुनः॥ अथवासर्वपुत्रोत्तिष्ठंतु वधुधुधिया
। निदत्यममारशस्त्रेस्त्रवदास्यामिमदिनी। इत्तुक्ताधर्मराजस्या कृशवस्यवसंनिधौ। शृण्वतां पाधिं वैजाणां मन्ये
पांवेवसर्वशः॥ वासुदेवमतिप्रदधर्मराजं तव पांडव। उवाच धीमाज्ञको नयः। प्रदः स्यस रिवहर्वक। कोरवाणां।
कालजातः पांडाः। अत्राविष्ठाषतः॥ प्रोणाव्यपदिशत् शिल्यं वासु। देवसहायवारु। तीतास्मीतिकथं ह्याट
भनोमांडिवधुः। सुधुमानस्यामवीरगंधोर्वः। सुमहाबालः। सहायाघाघयात्रायां कस्तदासीसखा ममात्तया प्रति
मयेतस्मिदेवदानवसंकुलाखांडावधुधुमानस्यकः सहायसहायवत्। निवातकवाचेयुधैकालिके। येष्टैरानविः॥

प्ये
२ प्ये
३ ले

उद्योग

२

तत्र मे सुधमानस्य कः सहायस्तदा न वत्ततथा विराटनगरं कुरुङ्गिः सहस्रं गारा युधतो वक्तुं निस्तवकः सहायानवत्त
मा नुयजी व्यरगे कुरुङ्गं विप्रवगाथमं वरुणो पावकचिद्वरुपे दोषां च माधवो धरयत्तु गां दिवं दिव्यं धनुस्ते ज्ञातमयं
हृदं । अरुम्यं गारमं सुक्ता दिव्यास्वपरिचं हितः कथमस्मादिक्षेप्ययाज्ञातास्मीति याज्ञात्वरवचनं तत्र गार्हपत्यं वत्त
युधमयि स्थितं । तस्मिन्नाता महाबावा सहायार्थं श्रुतस्मिन् । यथा कामे यथा यागं गन्तव्यं तत्र तिष्ठवा विनिवर्त्य त
तो रुक्मी स्मना सागरमतिता । डाया धनं सुपागवत्तये वनरतर्पना ताये वचा मिगम्येन सुबाध सुवाच वसुधधिपः । १
त्याख्यातश्च तनापि सतदाश्चरमानिना । द्वाववत्तमहा राजतस्मा द्वा दये यत्तु । गार्हपत्यं वा स्यात्तु रुक्मा च वसुध
धियः । गते गाम तीर्थयात्रा तामकस्य सुतनया । उपा विराट् पांडावयामत्राय पुनारवचा समितिर्भिराजस्य मापा र्थि व
समाकुला शुश्रुते तारके श्चित्राद्यौ श्चाङ्गावत्तस्त ॥ इत्युद्योगेऽतिनिर्याया ॥ जनमजय उवाच ॥ तथा मृदे
घनी कषुक्त रुक्षं विजिघर्षना किमकुर्वंश्चक्रवः कालनातिप्रचोदितः ॥ विराट्पाथ्यतम उवाच ॥ तथा ब्रूते ध
ती कषुयत्तेशु नरतर्पना धतरा होमद्वारा ज संजय वाक्यमब्रवीत् । रादिसंजय सर्वमेवावस्थास्मान्नाशयत्त ॥ स्मिन्ना
निवाशय हत्तं कुरुपंडित्वा सनाया । दिष्टमवपरं मान्यापोरुपे वाप्येतर्पका यदहं बुधमाना पि बुद्धरोषात् ॥

२६१

इत्युद्योगे राचो धं

वदु

एतसायराधेन महितात्तु गं वत्तु संमरनिमित्तावशमं वरं ॥ इत्युत्तियात्रा ॥
सुयाज्ञा तथा पि निरुति प्रज्ञं वत्तु हृतादितं । नशा क्रामि नियं वत्तु वाकं वत्तु वा दितमात्मनः । नवत्ते वदिमसुत
बुद्धिर्हृता बुद्धिर्हृता । डाया धनं समासाद्य च तस्मा परिचत्तीता एव गति विद्येता विनष्ट विषयति संजया वत्तु धर्मः किं
लक्षणं तत्तुत्पागा दिष्टजितः ॥ संजय उवाच ॥ वत्तुत्पागा यमवत्तु प्रश्नो महा राजतया चत्तु सिता वत्तु डाया धन
दाय मिमं माधमवत्तु मर्दसि । शृणु ध्यान वत्तु राषणा वदता मम पार्थिव । यत्तुत्पागा वत्तु रिता दशु नं प्राप्नुयात्तु
॥ तसं कालेन वत्तु वै वत्तु कय मता दिष्टा दिति । मत्तु राजतम वत्तु पुनि दायः सर्वमाचारतः । मवध्यः सर्वलोक स्य निदि
तानि समाचरत् ॥ निका । ताम वत्तु ज्ञेय पांडा विस्तृतता सया । वत्तु वत्तुः सहा मात्मे निरुति रार्धवत्तु । दयाना धवत्तु
ज्ञानां धराज्ञा चामितवत्तु मा । विराट् मम मरुत्तु यत्तु वत्तु मत्तु गुण सर्वज्ञः ॥ स्मिरा वत्तु । महा प्रज्ञ सर्वलोक कृपा दय । य
पाद तम वत्तु बुद्धेशु वाचे कमना न वना ह्यक कर्त्री । वत्तु रुषः कर्मणोः पुन पापायाः । अस्वत्ता वादि वत्तु रुषः कार्यतेरा
सुयं वत्तु ॥ कविर्हृत्तु रनिर्दिष्टः । कविर्हृत्तु वत्तु हृत्तुया । हर्वकर्म निरप्यन्यो विधामतत्तु हृत्तुयात्तु ॥ इत्युद्योगे
अतिनिर्यात्रा समासा ॥ संजय उवाच ॥ दिष्टमवत्तु नि विष्टवत्तु पांडा वत्तु महात्तु स्य विराट् मत्तु राजा कि
रवत्तु पायथा विधा तत्तु डाया धना राजा निवत्तु वत्तु लामात्तु मा । समान यत्तु वा । शृणु तत्तु स्य उत्तुत्ता स्यापे वत्तु । अहं

तकवनावाक्य॥

स्वविधिरुवायोधनो विवनारता कर्षडः शासनं विवशा सतं विवशा कुनि सो वलंतथा। अनाय्यदृपतिस्त्रमं व्रयामासता
रताततो दुयेधिनोराजा कर्षनसदनारतामनापि वाव कर्षननाताडः शासातनेवा सो वलेन चरातं मंत्रयिवा न रर्षन।
आरुमो पकारगजवुत्तकमिद मज्जवात उरकगव कितव्यपाडवा नद मोमकाश। गजामभववावृदि वासुदेवस्य सुवतः
। इदं तममउवाशवर्ष हगानि विविता पाडवातां करुणा वसुधलो क नयं कर। यदेत कवती वाक्य सनायामद रववा
तं वासुदेवसहायस्य गजर्षन सासुस्य ना मधे करुणा को नयनस्य कोलायमागतः यथावि मप्रतिज्ञातन अव कियता मि
ति ज्येष्ठतथेवा को नय ज्ञया सुवचनममा न्नाह नि सदिनः सदीपाम किञ्चम ककपिः किं यवा धर्मिको न्नाव मधर्मि म
नः कथाः । इयेडमिजगज्जव नयमान वृत्तामवता अनयं मव न्ने न्नादाता वमिति मम मिः श्रुयातदि पुगा गीतः श्लो
को यने रतर्षन। प्रकादिना यनदं ते हतेरा ज्ये तु देवतिः यस्य धर्मधृता नित्यसुरा धन इवाहितः पञ्चानि चयापाति। व
डा संताम तइतां ज्ञातव नीयिण्या मिआख्यात मिदुत्रमा कधि न्ना रे नद पित्रममन गाधिया माजी री किन ड घात्ता
निष्टेष्ट सर्वकर्म सु। ऊई वाकुः शि नोराज नगंगातीर कदाचन मवेकवामने शुद्धि प्रत्यार्थ शरीरिणा। कगामिधम
मिआद सवनि वरागारिणाः नम्यका

शं

लेनमदता विष्णुं नं जगसुरे इजाः समेत्प च प्रज्ञां संतिमा ऊरि रंतं विज्ञायते। पूज्यमान मुतिः सर्वे पकि नि। यकि नोननः। अ
त्मकायै कते मेने वय्यो य शु कते फले। अथदीर्घस्य कालस्य तं देवां मुखिका ययुः। दहशु संवते तत्र धार्मिकं वृत्तचरिण
। कारेयेन महता बुक्तं दं न बुकेन नारत। तिवां मति रिधरा ज्ञासी तत्र विनि श्रुये। वक मित्रा वयं सर्वे तिवां नो माउलो हयं।
रक्षां करोतु मतते हृदबालस्य सर्वदाः। उयगम्य उते सर्वे विडा तमिद मबुवत्ता नवत्पमादा हिवा मश्रुं विवयु य सुव।
नवनो गतिर अग्रानवात्रः परमः सुहृत्। ते वयं सहितः सर्वे नवतः शरणागताः। नवान् धर्मपरो नित्यं नवान् धर्मव्यवस्ति
तः सनोर क्महा प्रज विदशाने वव न्ना एव सुक्त मुतिः सर्वे धि किः सविशायते। प्रत्नुवा वततः सर्वान् सुधिकान् कर्त्तव्या रमिर
। इयो यो गं नययामितं पमोर क्कस्य वा अवरं यनु मया कार्ये नवतोर क्क रोहितं। युष्माभिरपि कर्त्तव्यं वचनममनित्यं वा।
तयमा स्मि यरिआ तो हृदनि यममा स्तितः। नवायि गमने शक्तिं कंचित् पययामि धित यत्। सोमिनेयः महादा तानदी कुल
मिति सुखा तथेति ते प्रतिज्ञाय सुधिकान् रतर्षन। हृदबालमथो सर्वे मा ऊरि य न्यवेद यत्। ततोः सयायोडु एता सुधि
कानथ न क यत्। पीवरश्च सुवर्षं श्रुददं ध शुजायते। सुधिकानां गराश्रान्नृशं से की यता य सः। मा ऊरि रो वदीत वा

यिते जो बल समुचितः। ततमेव चिकः सर्वमेव त्याग्यं न्यमवरा मातुलोवर्द्धने नित्यं वयं कीयमहेतुः। तत्र प्रसन्न
मः कश्चिद्विणि कोनामसुचिकः। अथ वीरवने राजन्सुचिकानामहागया गततावानदीतीरं महिना विचोयता। एष
तोदगमियोमिमहि वमातुलेनते। माधुमाधितिते सर्वे पूजया वक्रिरेतदा। उचुष्टे वयं यान्तायति। कस्य ववोयवता
अविजानातः। मोथतिरि कहुय सुकवान्। ततमेव महिना। सर्वे मत्रया मातुरं जमा। तत्र वदतमः कश्चि को किलोना
मेव चिकः। अथ वीरवने राजने जातिमयो यथा नय। तमातुलो धर्मका मसु पमात्र कता विखा। नमृत फलन कस्य
विष्णु नवतिलो मत्रा। अस्या गात्राणि वदीतगण शुधिरि दीयते। अथ मत्रा हृदि वासानि डि को नायि दश्यते। एतद्
त्वा ववः सर्वे सुचिका विप्र दुदुवुः। विडा नोयि म दुहा तान् गामे वयं या गता। तथा त्वमपि दुहा तान् विडा नवतिलो
स्वितः। वरमि जाति पुं मदा विडा लो सचिके विवा। अन्यथा किल ते वा कस्य था कर्म दवयेते। हे ममा स्त्राय लो कस्य
वेद्यो यश मस्यते। त्यक्ता वन त्विरा जन्तु कच धर्म समाश्रितः। कुरुका यो गि सवो गि धर्मि होमि नर वन। वा कु वीर्य
ण सुधि वी लया नर तम तमा देहि वा न हि जाति म। पि दृश्य यथा विना किं ह्या वा वरं प्रगा शुमातु मी वृदि ते स्वितः। प्र

मा ऊर्जि शुरणे जि त्वा संस्मानं परमावदा। धाये वया मा वचा यवा चा मा निरय व किं ता। यु ध्या महे वयं संवि को यये मवयं
हुवान्। त्वं कुते दुष्ट नावस्य मत्या गो विदु रस्य व। जातु ये वयं देदा हं स्मरत पुरुषो मवा यत्र क सस वो वस्व माया न क
रु मम हि। अयमस्मि विनो राजन्सुचि माय ममरा यवा तस्या य मागत कालः समर स्य तरा धिया एतदर्थं मया मा दं कृतमेव
युधिष्ठिरा किं युधा त्परा लो म कनियो। वक्रु म न्यते। किं वत् कत्रिय कुले जातः मप्रथिते सुवि। ज्ञाणा दत्वा गि मे प्राप्य क
या व नर तर्षना तुल्यया ति मम वते वा सुदेवं समाश्रितः। ब्रूया म्त्वा सुदेवं वयो दुवाना समी यतः। आत्मा र्थं यावु वा र्थं
यत्र मा प्रतियो धय। मना मधो वयं दृय माय या कृतवान्। तत्वा ये व पुनः हत्वा सा क्तो नाम ममि द्वा। इदं जाले न माया वि
कुह को वा विनी घरी। आत्मा स्वस्य मग मेव देति प्रतिगर्जना। वयमप्युक्ता हे मद्या विवरा ले ममायया। रमा तल विज्ञा मे
पिये इवा पुरमेव सु। दधी ये मधरु पाणि स्वरा रीर वक्रु न्यपि। न तु धर्मा यतः सिद्धि बुद्धि मा प्राप्ति मानुषी। मनसि व हि नृता
निधी ति वक्रु रुते वरो। अथ वीरि ववा र्थे य धार्तराष्ट्रान् दरेणो। धातयि त्वा प्रदा स्यामि यार्थे नो राज सुतस। आव व के व मे
सर्वं मे जये स्तव सा धि मे। मेहि नीयः पार्थ न विरवः मव्य मा चित्ता। मम त्प मरा रो नृत्वा या दुवा र्थे मरा क्मी। युध्वा स्त दार
णे यत्र यथा मः पुरुषो नवा य सुश चु मी ति तां य सुहा पा रुय मा स्तितः। करोति हि वतो रोकं मजी वति सुजी वितो स्वक

उद्योग

स्मिन्निवसेकस्मात्वातलोकेमहद्यः॥ अवेदानीविजानीमःसंविताःसंश्रुतकाः॥ मदिधोनायिच्यतिसयिमुक्तःक
थेवनामनाहंसमुगेककुंकेमच्यतेविशेषतः॥ नेवत्वरकंवालेवकाशिनमविद्यकं॥ उत्तरकमहचोद्विच्यमरुदीम
सेवके॥ विशदवगारयाथयस्वस्वदेहाचुसुरावन्नवोनामविरव्यानसनामिवहियोसं॥ प्रतिज्ञातेमनामधेनन
निष्ठात्वकाचुरा॥ युःशासनस्मरुधिरंयीयतायदिवाक्यते॥ यद्वीथिवाकोलेयधार्वागृहानंदरणे॥ निहनिष्ठासि
तरसातस्यकालोयसागतः॥ त्वदिमोत्यपुरस्कार्येनकेयेयेवजारता॥ कयुधंकयनोक्तव्यंयुधस्यकवियोमवावा
यिष्यमेहतेनुमोगदामासिगयजारतातद्व्यावमनामधेवलिनेतेहकोदरा॥ उत्तुकववमकुहिववनाकामनारत
युधस्वाद्यस्तिरोचत्वाययामस्तवापोरुधंयुधिष्टिरानुरागंवदेवमयिजारता॥ कस्मायशुपरिकेजंस्मरेदानीय
यातथ॥ युथावेमहदेववराजमधेववोममायुधेदानीरस्ययनः॥ केवास्मरवयोडवा॥ विशददुयदेवोमोचुयास्व
ववमंममा॥ तदहंप्रवर्तनीरोचत्वेरयिमहापुरे॥ सयार्थयमिनिर्न्यायसः॥ सः॥ प्रजास्ततः॥ अस्माद्योदेनरय
नियुवयोरितिचागता॥ तेययंमहतात्वातद्व्याथममायिवा॥ अस्माद्योपांडवाथवधयुधधंममामहधुहमुमेवया
वात्यचुयास्वववनाममा॥ एवतेममयः॥ प्राज्ञोतव्यश्च्यत्ययाधिसः॥ प्रोणमागम्यममारजास्यमेहितमुत्तमायुधस्व

२६४

मसुहृत्वाथंकुरुकर्मसुदुकरं॥ शिखंडिनमथोद्विउत्तरकववनाममास्वीतिमत्तामहावाकुर्हनिष्ठासि॥ कोरवः॥
गामेयोधचिनायेयो॥ अयुधेदानीसुनिर्नयः॥ कुरुकर्मरंणावचः॥ यथासः॥ योरुधंतवायवमुक्तनतोराजाधदस्योत्तरक
मब्रवीत्॥ धनेपुत्रंयुनर्वादिवासुदेवस्यशुभवतः॥ अस्माच्चत्वरानित्यप्रवाधिपृथिवीमिमः॥ अथवाजिजितोस्मसी
रणवीरशायिः॥ गह्वान्निवीमनहेरावनवासंवयाडवा॥ कस्मायाशुपरिकेजंमस्मरदुपुहयोसवा॥ यदर्थंरुचियास
तेमर्वनदिदमागता॥ वसेवीथ्यंवागोथंविपरंवायस्त्रलाघवे॥ योरुधंद्वयसुदेवोयस्यकुरुनिकृतिं॥ वरिक्किहस्यदी
नस्यदीर्घकालोघितस्यवारुदयंतस्फुटेत्कस्ययशुय्यांशंशिनस्यवाकुतेजातस्यशूरस्यपरविनेषुधृतः॥ अवि
जंराज्यमाकस्यकोयकस्यमदीययेत्॥ यत्तदुक्तंमहद्वाकं॥ कस्मिणतद्विनायता॥ इत्तकर्मणातदिनायता॥ अकर्मणा
तदिनायता॥ अकर्मणातदिनायता॥ अकर्मणाकवितेनमेतः॥ कुपुसंविदुः॥ अमिश्राणावसेस्वानेस्यनपुन
रुहस्यवाथ्युहकामस्यतस्मात्कुरुतेयोरुधं॥ यानिनिमिदुमेनकस्माद्यानायितामना॥ अकोमधेमनुष्येणक
र्तुं॥ पुरुषमानिना॥ दादशिवचुवयोनिवनेधिस्याद्विवासितः॥ संवसारंविशदस्यवास्यमास्वायचोघितः॥ गह्वान्निवीमनेके
शवतवासंवयाडवा॥ कस्मायाशुपरिकेजंमस्मरदुपुहयोसवा॥ अथिगारावववनेप्रबुवकुमुनः॥ पुनः॥ अमर्षेद्वीयस्वत

उद्योग

तेकथनावाक्यं अथ संशयः शययः कृतः। नो हानि सारो नी राजना धि स्यात्। गृह्णात् वेदयोः शुति धनुर्वेदयोः। अत्र
ममर्षो ह्येव योरुयं। क्रो धो बलं तथा वी ध्ये ज्ञान योगो ह्युयो रुयं। इह ते दृश्यतां यार्थं युध्य अथ उरुयो न वा। नो हानि सा
रो निर्देवः कुरु केचम कर्हं। पुष्टास्मिन् न ता यो ह्ये। द्यो यु ध्य स्म केशवः। अममागम्य नी के रा सं युगे किं विक वसे। अ
रु रु रु यथा मंदः पर्वतं गंधमादनं। एकं क वमि को ते य अ क व न् पुरु यो न वा। स्तन प्र च सु दुर्दं धं शल्य व वलिना वरो। जो
गं व वलितां श्रेष्ठं शवी यति मं सु धि। अजित्वा मं युगे यार्थं राजं क थ मि दे व मि। बाले धनु रि चा वा यो वद यो रं त गं द यो।
युधि धु यो म वि को न्य म नी क व र म यु तं। जो रं म दा हु ति यार्थं जे तु मि व मि त न्मु य। न हि शु शु म वा ते न मे रु मु ना धि ता गि
रि। अतिलो वी व हे। मूं द्यो वी धि ति य ने न दी। युग वा परि वर्त त य द्ये वे स्या यथा अ मा। को ह्य न्या जी वि ता कां दी प्रा य्या
स्त्र म रि म र्हे न। ग जो वा जी न रो वा पि सु तः। स्व स्ति गृ ह्णा न् ब्र जे ता यार्थो वा इ त गे वा पि को ह्य शु स्ति गृ ह्णा न् ब्र जे ता क थ मा न्या म
नि धा तः। मं ह्ये दा रु रो न वा। रणे जी व न् प्र मु खे त प दा न् मि मु य स्य त्वा। किं द ह्नु रः। कृ प रा शे या थ मां न बु ध्य मे र ज व हं म मे ता
पु रा ध र्णी दे व व म् प्र का रां पु ष्पा ना रं डे स्त्री द रि रि व यो। प्रा च्ये प्र ती च्य र थ दा कि रा। तिरु दी च्च कां बो ज रा किः। र व रि। अ। रा
त्विः। म म स्मिः। कुरु म ध्य दे रि। स्त्री बः। कु नि दि ई वि डो वृ द् कां च्ये। ना ना ज नो ह्य यु धि मं प्र हं गं गं य था वे रा म पा रणी यो।
गं म ध्य गं। एत दि व रं ब्रा ह्मे। प्रति पा द के वे दे ध नु र्वे द प्रा य्तां त म न यो। अ न्या जो रा नी म्ना न्या म धि धा तो हं तु दा रु रो न
न यान के ना स्त्रे रा।

२६५

पर्यायः परिक्रमः योरुयं पर्याय धर्षणा। विधता दपं मनसि व नृता नि वा श कुरु ता न दं व ति क र्म नि फल मि त र्थः। अमा उ
मां च स्थितं ना ग व ल म्प म ध्ये यु यु मा म म द कि म ला बु दे। अरु य्या वि षु धी वि व अग्नि दे वं वा त र्थं। ज्ञा ता म्ना दि शो प पा र्थ क
वे दि यं वे ना र ता अ क व मा ना यु ध्य स क व्वा म न्नु न किं व ड्य प र्था य सि धि र त म्प नि न मि ध्यं त क व्वा ता स्य दी दं क व्वा ता स्त्री
के सि ध्ये त क र्म ध ने ज य। म र्वा न व यु भ स र्था यः। क व्वा त को दि ड र्ग तः। ज्ञा ता मि त वा सु र वे स दा यं ज ना मि त नां डि व ता
ल मा वं। ज्ञा ता मि त वा ह रो ना स्त्रि या दा ज ना ना स्त्र रा ज्य म न द रा मि। न बु य र्थे य धा म्प रा सि धि प्रा प्रा ति मा मि वं। म न स
वा वृ क्ता नि वि ध ता कुरु त व रा। अ या द रं म मा नु कं रा ज्ये विल प त स्त वा। नृ य स्त्रे व प्र वा मि ष्ये वं। नि द र्थे मं वी ध वं। क म र्हा
गां डि वं। नि नृ ह्य वं दा म प रणे किं तः। कृत वा नी मा स न स्य व ल मा सी व फा ल्पु न। म ग दां डी मा म नी दा फा ल्पु नो दा स गां डि वा
न। नि वे मा र्हा वो नृ दि ना क्ता म ति दि ता। मा वो दा स्य म मा प न्ना म्मो व यो मा म प र्थ न। अ म नृ ष्य म मा यु क्ता दा म क र्म र प व
स्थि ता तः। अ वा च य त्पं द ति लान हं व स य्या म व त र्हा। हृ ता दि व र्णा पा र्थ न वि रा ट न ग रं म दा स्त्र क र्म ति वं शो ते वि रा ट म्प म दा
नां मी नी मा म ने मा को ति य यं त म्प मा पो रु यं। ए व म व स दा दं वं स प्रि या। कृ त्रि ष्म र्धुः। वं ती रु द्वा वं ड व रं क त्पा न ति त वा
न मि। न न या दा सु र व म्प न चा पि न द फा ल्पु न। रा ज्यं प्र ति व दा स्या मि यु ध्य स्त्र म ह के रा वः।

पुत्रु रु य कार ना वा ए व म व रं ड प दा ना व स्र से त्र वृ त्ति रि सा गा ना व र्वा त र य द र्पां का रि त मि त र्थः।

५६६ जालं
वरुते ५२

उद्योग

ममाकलं

शास्त्रं कर्म

मायास्वानाधिकमस्यप्रकाशनं करुहकोमोपधकृतं। संसृजलवंचला उद्योगोः प्ररुमित्राण्डयोधनन्नात्राणां रुचं। बुद्धप
नमायादीं जालं वाक्यं दकावापिनीपणा। आत्रास्त्रस्य संया मवहंति प्रतिगर्जनाः। वासुदेवसदसंवाफाल्पुनानां वा
तानिवा। आसाद्यमा ममाधेसुं विष्णुतिदिशो दिशः। संसृ। गंगकुनीपेण निधिवारि शिरसा गिरिं तैरमं वामदागाधं वा
ऊर्यां पुरुषोदधि। शारदतमदा मीनं विविंशतिमादौ गंग। हृदहले मदेनालं सोमदत्तिमिं गिलं। उः शासनो घंजालं
त्यमस्य सुषेण विना युधनौ गनकं। तय उद्यादिपुरु मित्रगोधं डर्मधीणां दंशक निप्रपातं। शास्त्रोद्यमकस्य मतिप्रवृत्तं
येदाकादो अमनशाचता। न विष्णुसिं वंदनं सर्वं वाधवस्तदा मत्तमे परिनापामप्यति। न दामनस्तत्रिदिवादिवा शुचिनि
वर्तिना पार्थमदा प्रशासनात्। प्रशास्य गत्यं हि सुहृत् नं वया बुद्धिना स्वादिवा तपस्विना॥ ॥ इत्युद्योग उच्छ्रक
मान॥ ॥ संजय उवाच॥। सनानि वेदां संप्राप्तः केतव्यः पांडवस्य दाममागतः पांडवेपेद्युधिष्ठिरमनायत। अति
शोहतवाक्यानां यथोक्तं बुवाताममा उयेधनममादशा शुचानां काकुमर्दमि॥ सुधिष्ठिर उवाच॥ ॥ उच्छ्रक ननयंति
स्त्रिंशदिशं विगतस्वरः। यन्मनश्चर्त्त रा इत्युद्यम्यादीर्धं दर्शितः। ततो बुधिमतां मध्ये पांडवानां महात्मनां। संजयानां
वसुध्यानां रुक्मां स्पव यथा सिनः॥ ता इह लोकर निमित्रताः तपस्विना सुर्गदिव॥

हृदहले महातकं ध

पिहृदहले महातकं ध

मिपाक
गाट

२६६

विष्णुत्तरं दहात्वा शंशं शंशं यथः रुक्मा लाहनिरो निराजनां वेदयोः शुतिधुर्वेदयोः। अतंगं मध्यगां रतदिवरां ब्राह्मि
दुयदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च संतिष्ठौ। नमिधानां च सर्वेषां संभवे वाक्यं जगाद ह॥ ॥ उच्छ्रक उवाच॥ ॥ इदं त्वामस्य
वीडाजा धर्त्त रा ह्ये महा मताः। शूरवतां कुरुवीराणां तस्त्रिबोधनराधिया पराजितो मिथुनेन रुक्मा चाना यितां मना। शास्त्रो
मर्षी मनुष्येण कर्तुं पुरुषमानिना। दादवाव बुवर्षी गिब निधिर्या दिवा मितः। संवचरं विराटस्य दास्य मा स्थाय वेधिताः
नर्त्तनं राज्यहरणं वनवासं च पांडवाः। द्रौपद्याश्च परिक्रिंजं संस्मरं पुरुषो मवा अशक्रेन च यत्नं नीमसेनेन पांडवः। उः
त्रामननस्य रुधिरं यीयतां यद्विराक्यते। लोहनिहारे निर्वृत्तः कुरुके वमकईमं। ममः यथा हत्ता युवाः श्रौयुधस्त्रसकै मवः
असमागम्य मीपेण संयुगे किं विक्रिंसे। अरुरुक्यथा मंदार्य वतंगंधमादना। एवं कञ्चमि कोतेय सकं कुरुयोरुपास
तपुत्रं सुदुर्धं जालं ववसिना वरां द्रोणं च सुधितां अश्वाची ययति समं युधि। अजित्वा संयुगे या शराज्जक यमिबोसि। बाहो
धनुषि वाचाये विदये रंत गंधयोः। युधिधुयं मसंकोच्य मनीक वरमच्युता। द्रोणमहा बुधिया र्थयजिगी वसित नृणां नहि
शुशुम ब्रातेन मेरुसुम धितं गिरिं। अनिले वा वदने रुं द्योधवीपि नित्ये नही। युगे वा परिवर्तेन यदेवं स्याद्यथा च म
॥ काह्याम्यं जीविताकां ह्रीं प्राप्या स्वमरिंदमं। गाजा वाजी नरो वापि सुतः स्वस्ति गृहानियात्॥

व्रतप्रतिपादके वेदे धनुषि धनुर्वेद प्राप्या तमतयोः॥

हे

उद्योग

म

अन्याः शोभाः प्रीत्या मन्त्रिधातो हं तु दास्यते न नयान केन विना। यथीयः परिक्रमः योरु वं पथीये पथीये धर्मेण योरु
कथमात्मा मन्त्रिधातः संस्तु होदारुणेन वारणे जीवन्निष्ठु चेत यदा च मन्त्रिषु पस्थिताः किं ददुरः कथयथो यथे मान बुध
मिराजवमं मनेनां। दुराधर्मी देववृषकाशां गुह्यं नागं दाम्बे दारिद्र्यं। प्राच्यः प्रतीचिरथ दाम्बिः। गान्धिरुदीच्य
काको जराकिः खनिष्ठु। शाचिः मम श्रेः। करुमध्य देवि स्त्री विः। पुनिदिई विडो। इदं काच्यः। नाना जतिं यं पुधि मं प्रहृष्टं
गां गं यथा वेगं यारणीं। मां वस्ति तं नाग कुलस्य मध्ये युयुत्साहं मे संह किमल्प बुद्धे। इत्येव मुक्कारा जातं धर्मं पुत्रं पुधि
छिरं। अन्त्या हतं पुनर्जिस्तु सुलोकः प्रत्यनायता। अकवमानो पुधुत्सुकव मेतहि किं वक्तु। यथीयमिदिरातस्य नित
सिध्यतिकवनात्। यदीदं कवनात् नो के सिधेत् कर्म धनं जय। सार्वभवेयुः सिद्धायाः कवने को हि दुर्गतः। जानामिते
वासुदेवं महायं। जानामिते गां डिवं तालमात्रं। जानामिते तत्त्वाद्देवीनां सियो दार्जनस्ते हं राज्यमेतदरा मितं पुयः यथीय
धर्मेण सिद्धिं प्राप्नोति मातुषः। मनसि वा तु कलानि विधाता कुरुते वरो। त्रयोदश समा तु स राज्यं विलयत सवः। नृप
त्येव प्रशासिष्ये निदत्यत्वं सबाधवं। कृतदा गां डिवं ते पूषं स्वदा मयि गीर्जितः। कृतदा नीमसेन स्य वलन मा सीव
फाल्गुना। मगदाही मा मना दायार्थं दायि मगां डिवा तान विमोक्ष सदा चो नूदिना कलामनिदितां। मा बो दास्ये समा यत्नानि
कथमा मना विनी॥
येन विधाता देवं मनसि वृत्तानि वरो कुरुते दं नेदं धतिकर्म निष्फलमित्यर्थः॥

२६७

ल

अमानुष्ये पुरुषाकारनावे। एवमेव दंडं यदा नावत्स के त्रहसि यरित्यागे तवेष्टांतर ग्रहणं कारितमित्यर्थः। मायासा
अमानुष्यसमायुक्ता नाम कर्मण्यवस्थिताः। अवेष्टं यत्वं दतितान हं वस्तु मेव तत्। धृता हि वेणीया यो न विगठन
गारयदा। संह कर्मणि वशं तं विगठस्य महानासा। नीमसेन न किं ते यत्तु तन्मम योरु वं॥ एवामत्तदा दंडं कृत्रियाः
कृत्रिये दधुः। अग्रां रुद्रं ववे रां वसे युगेयः यलायते न तया दामुदवस्य न वापिन वफाल्गुना। राज्यं प्रति प्रदास्या
मिधु धस स के शवः। न माया ही प्रजाले वा कुहका वा विनीयणी। अत्र रात्रस्य मे युद्धे वदंति प्रतिगर्जनां। वासुदेव स
हस्त्रवा फाल्गुना नां राता निवा। असाय मा म मोष्टे पुष्टि विधि दिशो दशां मं युगं गवनी। म्मरा निधि वासिर मा गिर्जित
मं सवामहा गा धं वा कुन्या पुरुषो दधि। शारद तमहामी नं विविशति मही रगां। हृद हल ममुच्चालं सोम दत्ति ति मिगिलं
। दुःशासनो हं शल बाल्य मं सुये रा विचा युद्ध नाग नक्रं। जय इथा डिपुरु। धमित्र गां डे दुर्मर्षो देवा कुति प्रयाते। रा
त्रिधम कथ्य मति प्रहृष्टं यदा वगाह्य अमन शावता। न विध्य सिन्धु हत मित्र बांधव सदा मने परितः। यामयति तं राम न
। मविदिवा दिवा युवे निर्वृतिता यार्थं सही प्रशासनात्। प्रसास्य राज हि सु दुर्लभं तव वा बुद्धयता स्वर्ग इवा तयस्तिना।।।।
नाविक सत्य प्रकारांते। इदं जालं मंत्रकृतं। ऊ ऊ क मोष धरुतं॥ ममुच्चल बलनां उद्योगः। पुरुमित्रेण दुयो धननात्रा।
गां डेरुष्टं बुद्धयता इह लोके नृति मिबता। तयस्तिना स्वर्ग इवा॥

३

उद्योग

इत्युद्योगेऽत्र कथयते ॥ संजय उवाच ॥ उत्तरकस्त्वर्जुनं नृपयथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ॥ आशी विषमिदं कुदं तु रथा
कृत्वा लक्या ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रुषिताः पादवान् शोभागे वनं शमं कुवाः केनापि नापि धर्षिताः ॥ आसने सुदति संतवा
कुर्वन् प्रविष्टिः ॥ आशी विषमिदं कुदं तु रथा ॥ आशी विषमिदं कुदं तु रथा ॥ आशी विषमिदं कुदं तु रथा ॥
हिताः ॥ तात्प्रासासी विषमिदं कुदं तु रथा ॥ आशी विषमिदं कुदं तु रथा ॥ आशी विषमिदं कुदं तु रथा ॥
प्रयदिशीष्टं किं तव बुद्ध्या श्रुत्वा पुनो धनं ॥ श्रुत्वा वाक्यं रथी तोष्टी मयं येन तया सुततः एव मुक्ता महाबाहुः केशवो रा
जसत्तमः ॥ पुनरवमदाशं जं बुद्धिधिरमुदिकता संजयानां च सर्वेषां कृत्वा च यशस्विनः ॥ पुनरवमदाशं जं बुद्धिधिरमुदिकता संजयानां च सर्वेषां कृत्वा च यशस्विनः ॥
चमन्निधो ॥ नृमियानां च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह ॥ उत्तरकोप्यर्जुनं नृपयथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ॥ आशी विषमिदं कुदं तु रथा
हं तु दद्याकश्चिलाकया ॥ कृत्वा दीष्टवतान् सर्वान् नृपयथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ॥ उत्तरकोप्यर्जुनं नृपयथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ॥ उत्तरकोप्यर्जुनं नृपयथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ॥
श्रुत्वा विदुः कुतेयाष्टीमितां च वायमार्जयत् ॥ तदवस्वतदा दृष्ट्वा यथैसा मिति निर्हयानां मयं तमहा राज पादवानां मव
रथाः ॥ अधिक्ते येन कृत्वा यथैसा मिति निर्हयानां मयं तमहा राज पादवानां मवरथाः ॥ अधिक्ते येन कृत्वा यथैसा मिति निर्हयानां मयं तमहा राज पादवानां मवरथाः ॥
मात्यकिश्चुमहारथः ॥ किं केशात्तातरः पं वरा कृत्वा यथैसा मिति निर्हयानां मयं तमहा राज पादवानां मवरथाः ॥ अधिक्ते येन कृत्वा यथैसा मिति निर्हयानां मयं तमहा राज पादवानां मवरथाः ॥

२६६

अविक्रान्तो यमो विवमहारथो ॥ उत्प्रेतुरासना सर्वे क्रिधसंरक्तलोचनाः ॥ बाहुन पश्यन् वनुजान् क्रवदन् रुषिता
न ॥ अंगदिः परिहार्ये शुक्रे शुरे श्रुविचूषितान् ॥ दंतान् दंतेषु निषिष्यस्त्विणीं परिनेति हन ॥ निषामाकारना वतः
कुंती पुत्रो ह कोदरः ॥ उदतिष्ठ सवेगेन क्रोधेन प्रज्वलन्निवा उदृत्य मरुमाने वेदं तान् कटकटा यत्रा हस्तान् हासन
निषिष्य उत्तरकं वाक्यमब्रवीत् ॥ अशक्तानां मिवास्माकं प्रोक्ता हन निमित्तजं ॥ श्रुत्वा ते वचनं सर्वे यस्यां दुर्धनो ब्रवीत् ॥
तत्ते कथयतो मंदं शृणुवाकं पुरा मंदं ॥ सर्वं कृत्य मय्येवं यद्वदसि मुयो धनं ॥ शृण्वतः सुत पुत्रस्य ॥ पित्रु श्रुत्वा पुरा
त्मनः ॥ अस्मातिः प्रीतिकामि सुन्ना तु जेष्टस्य नित्यशः ॥ मर्षितं ते पुरा वारतत्वं न वक्तुमन्यसे ॥ प्रापितश्च हृषीकेशः ॥
माकांक्षी कुरुत्प्रति ॥ कुलस्य हितकामेन धर्मराजेन धीमता ॥ त्वंकालवोदितो नूनं गंतुकामो यमकया ॥ गच्छत्याह वं मया
मिस्रश्च शोभविता भव ॥ मया यि व प्रतिज्ञातो वधः सन्नातकस्य ते ॥ सतथा न विता यो यनात्र कार्यं विचारणा ॥ वेत्ता मतिक्रमे
स्यत्यः सागरो वरुणानयः पर्वताश्च विज्जीर्ये शुर्मयोक्तं नृपानवेत् ॥ महायसे यदियमः कुवेरो रुद्रववा ॥ यथा प्रतिज्ञं
पुबुध प्रकरिष्यति पादवाः ॥ दुःशासनस्य रुधिरयाता वासिया यस्थितं ॥ यश्च यद प्रति संरुः ॥ कृत्रियो मानिया स्यति ॥ अयि
मीमं पुरत्कृत्य तेषां नित्यमकया यश्चित्तु कं वचनं ॥ मया कृत्यं संमदि ॥ यथेत इति ता मत्यं तथैवात्मानमात्मने ॥

उद्योग

जीमसितववः शुक्लामदेवो यमयः। कोधमरकनयनसतो वाक्यमुवाच ह। शिंदीरश्वरमदृशमनीकजनसंसदि। शृणु
 पायवोमदं यद्यद्यो हियिता त्वया। मास्माकं न वितातेदः कदाचि कुरु निमहा। धृतराष्ट्रस्य संबोधयदिनस्या च यामहा।
 त्वं तु लोकविनाशाय धृतराष्ट्र कुलस्य वा। उत्पन्नो विरपुरुषः स्वकुलस्य ययकृता जन्मप्रवृत्तिवास्माकं यिता ते वाय
 पुरुषः। हे अहितातिवृत्तानि नित्यशः कर्तुमिच्छसि तस्य विराटुषस्य गता च ते सुदुर्गमा अदमादिनिदत्यत्ताश
 कुनिः संप्रपश्यतातः। ततोऽस्मिन्ना कुतिहंता मियतां सर्वध्विना जीमस्य वचनं शुक्लामहादिष्यसे मयोः। उवाच ह तदा
 नो वाक्यं जीमसने स्मयन्निवा। जीमसेन न ते मतिर्यथा विरत्तया मदा मेदं गृहं सुखिनो मृत्पुयाशवजोगताः। उ
 श्वनते वायः परुषं पुरुषोत्तम। इताः किमपरा ध्यते यथा कस्य स्यात्तु मयि। एते सुक्ता मन्त्रा वा कुनी मनी मयगक
 मा धृष्टद्युम्नसुखा विराट्पुरुषः समजायता। शुतं वस्तस्य यायस्य धाते गृहस्य जायितो। कुसुना वासुदेवस्य मम विव विवे
 षतः। शुक्लामवतः सरवा अस्माकं हितकाम्यया। प्रजावा द्वा सुदेवस्य प्रवता व प्रयत्नतः। समस्तं यार्थि व कृत्तमव च गरा
 याम्यहं। न वदः समनुजातो वाक्यमस्य यदुत्तरा उत्तरे के प्राययिष्यामि यदहं स्मिन्नुयो धनः। श्रोतृते के चितस्यास्य धति
 वाक्यं वसुखे। गोडी वना निधा म्यामि क्लीवा दिव वनोत्तरा। ततस्ते यार्थि वाः सर्वे प्रशंसं सुधने जयम्। तेन वाक्ये पवा

फाल्गु

५८

२६५

धरयन् यालयन्। प्रदरेषथा इहमि।

रेण विस्मिता राजसत्तमाः। अनुनीय च तान सर्वान् यथा मातृपुत्रा वयः। धर्मराजं तदा वाक्यं तस्याप्यप्रत्यक्षतः॥
 आत्मानं सर्वमन्वानो न हि स्यात्पार्थिवो त्रमा तत्रोत्तरं प्रवक्ष्यामि तव शुश्रूषणो रतः। उत्तरे के नरतश्चेष्टशाम पूर्वमथो
 जिहंता। दुर्योधनस्य तदा कं निद्राम्पतरतर्षना। अतिलोहितनेत्रा त्पामाशी विष इव श्रुता। समयमान इव को धा इह
 णी परिसे निहता जना हं न मनि प्रेक्षन्ना त्वं श्वेदेदमब्रवीत्। उत्तरे के गवकेतवा ब्रुहि तात सुयोधन। कृतं प्रविशु रुरुषं
 दुर्मतिकुलपासना। पांडवे सुयथा याय नित्ये जिहं प्रवर्तते। स्ववीर्या यः पराक्रमं याय आकयते परान्। अनीतं पूरय
 त्वाक्यमेव विदुः त्रिया पुमान्। स प्राज्ञ इति नृत्वा अस्मान्। कुयसं युगे। मात्या यः। मात्या न पुरस्कृत्य युद्धमागाः कुला
 धमा। अपि वीर्या समाश्रित्य नृत्वा वीर्यं व कोरव। आकयस्व रणायार्थं। कर्तव्यं त्रियोत्तवा परवीर्यं समाश्रित्य य
 : समाकयते परान्। अत्राकः स्वयमादा तु मेतदेवन सुसंकं। यस्त्वपरे वा वीर्येण आत्मानं व कुमन्यसे। कथमेव मज्जक
 स्वमस्मान् समिगर्जसि। ॥ कृतं उवाच ॥ महव श्यापि च यस्ते वक्तव्यः। सुयोधनः। अहं दानीं प्रयेदं धाः पुरुषो
 त्तव दुर्मिता। मन्यसे यद्दुर्मदत्वं नयो सेति जना हं नः। माराय न वृत्तः। पार्थ रितित्वं न विनेषिव ॥ दृश्येथाः ॥

अथोरा

नवन्यकालेपद्यात्कालेपिसमीकृतेवियकृत्वेन गणयति॥ पुरयन्त्यानयन्शक्तिः सामान्यमिति पुरुषशक्तिरुक्तिः॥ सर्व
 नवन्यकालमयेतन्नमवेत्तव्यार्थिकानातिहियमहंकोषाहृणातीवक्रताशनः॥ युधिष्ठिरनियोगाहुकालमुनस्य
 महात्मनः॥ करिष्येऽयुधमानस्यसारणविजितात्मनः॥ यद्युत्तमसिलोकास्त्रीनयद्याविशमिस्तत्तातत्रतत्राजुनरथ
 प्रभातेप्रह्मसेपुनः॥ यद्यपिनीमसेनस्यमन्यसेमोद्यनाधितोऽदुःशासनस्यरुधिरपीतमद्यावधारयानत्वासमीकृते
 पाथीनापिराजयुधिष्ठिरः॥ नीमसेनोतवयामोप्रतिकल्पप्रनाधिगा॥ ॥ इत्युद्योगोत्तमकथने॥ ॥ संजयउवाच॥
 दुर्गोधनस्यतदाकनिशस्यनरतर्षानेनास्यामतिताम्राच्याकितव्यंसमुदिकृत॥ सकेसवमपिप्रेक्ष्यगुडाकेजोमहा
 यशाः॥ अत्यनायतकितव्यप्रहृष्टविभुलंजुजोस्ववीर्ययः॥ समाश्रित्यममाकयतिविपराता॥ अमीतोमुच्यतेजुजु
 विपुरुषउच्यते॥ परवीर्यममाश्रित्ययः॥ समाकयतेयराता॥ कृत्रवधुरशक्तवालीकेसपुरुषाधमः॥ सत्यपारवावी
 योरासत्यामवीर्यमात्मनः॥ सत्वकापुरुषोमूढपराश्राहेधुमिवसि॥ यस्त्वहंसर्वराजाहितबुद्धिजितेन्द्रियाः॥ मरण
 यमहाप्रजदीकृयित्वाविक्रमेनावसेविदितोस्मानिदुबुद्धिक्लयासनानहनिष्पतिगागयंयाडवाधुगयेतिहि
 यमवीर्यममाश्रित्यधार्तराष्ट्रविक्रमे॥ हतास्मिप्रथमनीष्ममिषतासर्वध्विना॥ कितव्यगत्वाजरातममेत्यमुये
 धनेधार्तराष्ट्रवदस्वाताप्यसुवावाकुनः॥ मयसावीनिशाव्ययायेनविताविमर्हः॥
 अनीत्यः पुरयन्शक्तियावः॥
 ॥ राजा मध्ये हृदं ॥

२७५

सत्यसंक्षेनाप्यः॥ शोणहृतेदोणविनापिकिञ्चनदीणानसाहतिताधिकं॥ नमधियायाश्रित्यअनिमानस्यसुगोन्नतित
 स्पर्धस्यआत्मनिपराजयसामर्थ्यकोपपारुष्यस्वरुक्तिः॥ तेद्युयस्यवास्तवपरदोषस्यापिवावलपस्यपरावज्ञानस्यआ
 यदोब्रवीताकामवीनमवोमथेकुरु॥ अहं नाहृजयानामनीकंशाल्वयकाश्चनिममेषजारे॥ कितव्यरा
 जानरताममेत्यमुयाधनमवराष्ट्रवदस्वा॥ हन्यामहंशोणहृतापिलोर्कनतमयविद्यातपाडवस्यः॥ तताधितलघनमवराज्य
 मापुरुतायाडवाश्रेतिनावः॥ सदर्थंरुक्मानिसमीक्ष्यमिवसमर्थमात्मन्यपिवर्जमाता॥ तस्मादहंतप्रथममशहंतमामहं
 कुरुहृदमिव॥ स्यादिपयुक्तमनः॥ प्रतीक्षधजाराथीरहतसत्यमेध॥ अहं हिवः॥ पश्यतोदीपमनेनामरथास्यातयिष्यामि
 बाणोः॥ शीघ्रतकंचनवाक्यविज्ञास्यतिश्रुयाधना॥ आवितंशरजालनमयाहृष्टापितामहायडकश्चसनामध्येपुरुषो
 स्वदशतः॥ कुहनतामसनिनहृदतिक्रमणस्यवाअधर्मोनिन्यवि॥ योपापबुद्धिर्दशमकृत॥ मस्याप्रतिज्ञामविराडस्यः॥ रूपे
 तासुयाधना॥ अनिमानस्यदप्यस्यकोधपाममायासया॥ तेद्युयस्यावलेपस्यआत्ममनावनस्यवाहृजामताया॥ सेनायस्यध
 र्मविदेषणस्यवाअधमस्यापवाहस्यहृदतिक्रमणस्यवा॥ दशमस्यचवक्रास्यकृत्वास्यवानयस्यव॥ इत्यासंबकनतीव
 मधिराणसुयाधनावासुदेवदितायहिमयिकुहनराधमाआज्ञातिजावितहृदराज्यवीकनदिउना॥
 त्वमंनवतस्यामकुपुणारोपस्यहृजामतायाहिमातायाः॥ तेद्युयस्यपरदोषादनस्य॥ अतिवादस्यमान्येषुसमानतवधान
 स्यचक्रास्यउक्तविपरातयाहिगाः॥

आत्मना येन तथा शरीरेन तत्रैव पातितनिराशो जीवितगज्ये पुत्रपुत्रविषयसि। नृणां निधनं शुचिबुद्ध्या
 चसुयोधनामामानननिदेतोऽङ्कुरानिस्मरिष्यसि। नहितीयां प्रतिज्ञां प्रतिज्ञातामिकेतदासत्यं उवाच सत्येव
 सर्वसत्यं च विषयि। सुधिधिरापिकेतव्यसुत्कमिदमब्रवीत्। उत्कममद्वो ह्यदिगवा तात सुयाधनं। स्वयं दत्त
 महवनाधिगुं च मदीयं। उनायारं तं रवदस्य हतायुतायारपि। तवाहं कामाय पापमपि कीटपि पालया। किञ्चन
 ज्ञातिशुवधकामाय दंकं च न एतदर्थं मया तात पंचग्रासा हता। पुत्राकथं तव सुदुर्बुद्धेन धेनुव्यसने मदेत्। सर्वका
 लपरातात्मा हृदनावाहकज्ञासा तायेव वा सुदेवस्य नष्टस्त्वामिदितं दत्तं। किञ्चिदासा वस्तु। न सुधस्य मदेव बोधवः
 मम विप्रियकरीरं कितव्यं हि। कितव्यं। सुतं वा कथं दत्ता। यामं तं यात तया सुतत्। नामासनस्वातावाक्यं नृपया दत्त
 पात्मजे। उत्कममद्वो ह्यदिगवा तात सुयाधनं। ज्ञातेन कृतिकं पापं दुराचारं सुयाधनं। श्रेयसेन वा वस्तव्यं। दुराचारं
 सा। कथा। प्रतिज्ञातं मया यत्र सनाम ध्येन राधमं। कर्तव्यं तद्वदः सत्यं सत्यं निवरायामि। दुराचारं नृधिरं दत्ता पा
 स्यामहं हृद्य। मक्तिना तव नं क्लेशं दत्ता। सादरा सा सत्यं धर्मराणां मदेत्। सुयाधनं। सर्वपांगजं
 त्राणां ममि मसुरं मदीयं। कर्मणा तापयिष्यामि नृयाश्च ववः। हृद्य। दत्ता सुयाधनं वा विमदितं सर्वसादरेः॥

आ कृमिष्य पदार्थं धर्मराजस्य पश्यतः। नकुलसुततावाक्यमिदमाहमहोपात। उत्कममद्वो ह्यदिगवा तात सुयाधनं। स्वयं दत्त
 याधनं। सुतं तगदातावाक्यं सर्वमेव यथातथं। तथा कर्ता सि। कोरययथावत्। मनुशासिमं। सदा दत्तापि दत्त
 माहवचो र्थवत्। दायधनमतिर्या। तहृद्ये पातनविषयि। ज्ञाविषयसि मदीयं राजसुत्रज्ञातिबोधवः। इमं क्लेशं
 स्माकं हृष्टाय च विक्रमसा। विराट्पुत्रो ह्युवाच उत्कममिदमब्रवीत्। दत्तासा ना वंतिरा सुवसाधेरिति मतिः। सदा। तोषद
 सावदासो वा पोरुषयस्य दत्ता। शिरं ही च ततावाक्यसुत्कमिदमब्रवीत्। वक्तव्यो न वता राजा पापयतिरतः सदा प
 श्यं मारणा राजरुक्तीणां कर्मदासगा। यस्य वीर्यं समासाद्य मन्यस विजयं सुधि। तमं पातयिष्यामि रघुना वपिता मदे
 । अदं नृपयवधमृष्टो र्धनं धाम्ना। मोहं नृपयं हनिष्यामि मिषतां सर्वधर्तिनां। धृष्टसुमोपिकेतव्यसुत्कमिद
 मब्रवीत्। सुयोधनो मम वचो वक्तव्यो हृद्यः। सुतः। अदं शोरां हनिष्यामि सगरां सदा धवे। कर्तव्यां दं तथा कर्म यथाना
 न्यां करिष्यति। तमब्रवीत् धर्मराजः। कारुण्यं वचो मदेत्। नादं ज्ञातिवधं राजकामाय कथं च नो तवेव दोषोऽबुद्धे
 सर्वमेतच्छनाहं। अवरं च मदीयं। सर्वपांगजं हितं मदेत्। सगवे माधिरं तात सुत्कमदि मन्यसा। इदं वाति एत
 दं तवयं हितव बोधवः। उत्कमसुता ता राजरुक्तीणां सुधिधिरं। आमंत्रयामो यत्र राजा सुयाधनः। उत्कमसतथा
 तत्र

उद्योग

यात

उद्योगी उद्युक्तो रथः याता गतः ॥ इत्युक्तं यातः ॥

गम्य डये धनं ममर्षी ॥ अर्जुनेन समादशं यथोक्तं बर्षमवधीत ॥ किं वस्यत वाकं निशम्य न रथं नाड्यः ॥ आसने च कर्षं च श
कृतिं वापि नारता ॥ आजापयत गच्छन्तं मिव वसंतं तथा ॥ यथा प्राउदयाचार्य युक्ता स्तिष्ठन्त्यनाकितः ॥ ततः कर्म समादिश ह
ताः संवरितारथे ॥ उद्योगी निरप्यन्त्यसदं मद्यं मदातुं ज्ञेः ॥ तं यद्विद्युः सनाः कृत्वाः कर्मस्य शासनात् ॥ आजापयत
गच्छन्त्यागः प्राउदयादिति ॥ ॥ इत्युद्योगात्तत्त्वमानं समाज्ञा ॥ ॥ मंजय उवाच ॥ ॥ उक्तं कर्मवदः ॥ अवाकती पुत्रो युधि
ष्ठिरः ॥ सैनानियतिया मास हृद्यु मंत्रागमात् ॥ यदातिनी नागवती रथिनी मद्यं देवि ॥ चतुर्विधं बलं नामा मकं प्यांष्टि वीमि
वान्नामसेनादि निर्धृतां सा कुनेष्टु मदात्प्येः ॥ हृद्यु मंत्रां डगां सागरस्तिमितो यमा ॥ तस्यास्त्रं प्यमादवा सः पांवा ल्यो युद्ध
डर्मदः ॥ शोणपसुरनी कानि हृद्यु मो व्यकथं यथा वलं यथा सांहरथिनः ॥ ससुपादिशतः ॥ अर्जुनं स्तुत पुत्राय नीमं ड
योधनाय च ॥ हृद्यु के च च अल्पाय गोत माया त मो ज सं ॥ अद्य छा मे व न कुलं शो वं च कृतं य म्म गो ॥ सिधवाय च वा स्त
यं यु यु धनं समादिशत् ॥ शिखंडिनं वनीया य प्रमु ख म क ल्पयत् ॥ मददेव वा कनाय च कितां शलाय च ॥ दोषादयां
स्तथा पंच विगर्तन्य समादिशत् ॥ हृपासनाय सो न डं श माणां च महाक्षितां ॥ समर्थं ते हि मे ने विपाथ दिव्यधिक

२७२

एवमुक्तं प्रकारणं प्राधन्यात्संहतदितरात् ॥ तेर्मिलि शो यो हव्यवात् ॥ न तां रदवचेतनात् ॥ अच्युता शो मे शो पस्तितात्
रथो एवं विनश्य सर्वं स्तान् एव कर्म सदा चेदह ॥ ज्वालावर्णा मिह द्वासा शो गामं श म क ल्पयत् ॥ हृद्यु मो माह द्वा सः ॥ सनाप
निपतिस्ततः ॥ विधिं वद ॥ ताम धम वा सु धम य धन मान सः ॥ याथा हि द्या नि मे न्या नि पांडवानां माया जयत् ॥ जयाय पांडु
वाणाय च स्तुति रणा शिरः ॥ ॥ इति महाभारत उद्योग पर्वणि ॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ॥ प्रतिज्ञात फाल्गुन नवधे
नी मस्य मंजय किं मुकुर्वत ममं दः ॥ पुत्रा डायि धनादय ॥ इतमं वदियं यामि गां गयं पितरं रणा ॥ वासुदेव महात्मानं
पुनरुदधवता ॥ स चापरिमित प्रजस्युवाच ॥ अनापित ॥ किमु क वान्मद द्वा सा नाथा ॥ प्रहरतां वरः ॥ सेनापत्यं च मे जा
प्य को रवाणां धुरंधरः ॥ किमिच्छसि गां गयो महा बुद्धि पराक्रमः ॥ ॥ विशयाय न उवाच ॥ ॥ ततस्तं मंजय स्यात्मे सर्वं म
वत्यादिदयत् ॥ याथा कृत्तुं हृदं न नापेगा मितं न जसा ॥ ॥ मंजय उवाच ॥ ॥ सेनापत्यं मुद्राय नी म जात न दो र
पांडुयोधनं पुत्रा इदं वचनं दर्शय त्रिव ॥ नमस्कृत्य क मारा यामना त्यक्त्वा क्रिया गाय ॥ अहं सनापति स्तुत विष्णामि
न संशयः ॥ सता कर्म गप निज्ञासि म्मद सु विविधं पुत्र ॥ कर्मकारयि चं चि व नृ तान प्य नृ तो स्तथा ॥ यात्रा या न च ॥
सुविचरं या प्रशम न च ॥ नृ शो विह म दारा ज म्म आ व द व द स्य ति ॥ शिरं माह विष्णामि पांडवा रथे उत चरः ॥

पात्रायां प्रयाणां पतिरयादि ॥

अथ योग

नष्टमपरेः पासम्यः अथ प्रशमनं प्रतीकारः ॥ अतिरथानां संख्यां कृतप्रहरणाः कृतप्रहराः ॥ संहतीराः स्वसंवारानि ॥
मोहं त्याज्यामिताञ्जनपालयंस्तववाहिनी ॥ यथावद्यास्त्राताराजयेत्तस्मान्नसाध्वरः ॥ ॥ ५ ॥ यो धिनववाच ॥ विष्ट
तामिनां गयनयंदवाधुराधपि ॥ समस्तप्रमदावाहासत्यमेतद्वामिते ॥ किं कुतश्च पिडदीर्घसैनापत्येयवस्थितो जोगो
वचुरूपव्याघ्रस्थितसुधानिर्दिष्टि ॥ नवज्यां पुरुषायायां स्थितान्यां विजया ममीनडर्शनं कुरुश्रेष्ठदवराज्यमपि कव
॥ रथसंख्यां तु काश्चेति पारयामात्मनस्तथा ॥ तथेवातिरथानां चावधुमिष्टामि कौ स्व ॥ पितामहो हि कुशलः सर्वपामा
त्यनस्तथा ॥ श्रोत्रमिष्टाम्पदं सविः सदेतिर्वसुधधिवै ॥ ॥ नीमउवाच ॥ गांधारश्च पुनराजं रथसंख्यां स्वकेवलं य
रथाः ॥ अथिवापालतथेवातिरथाश्चाया ॥ वरुणादमहस्माणि प्रयुता न्यर्बुरातिशयानां तव सनायां मया प्रयुक्तं ॥ म
ष्टपुनवानाग्रयोः दारः सहः सखेः सहोदरे ॥ ५ ॥ आसनप्रवृत्तिनिर्वाहनिःशतसंमितिः ॥ सविः कृतप्रहरणाः ॥ अथानद्य
वारदा ॥ रथोपास्त्रगजस्कधगदाग्रामा निवर्त्यणि ॥ मयंतारः प्रहतीरः कृतास्त्रानारसाधनाः ॥ ५ ॥ अस्त्रजो गशिष्याश्च क
पस्य चारदत्तः ॥ एतदतिव्यतिरिक्तो यावालात्तु दडर्मदाः ॥ कृतकिं चि माः पांडवो ये दीर्घराशमनस्तिनः ॥ तथा हं नरतश्च
सर्वसैनापतिस्तवाशत्रु विधमयिष्यामि कदर्थी ॥ कृतपांडवानां नवात्मना गुणावकुमर्हामि विदितास्मिता ॥ कृतवर्माश्च

२७३

उत्पंतवारथवंशरथपरंपरायां ॥

तिरथो ज्ञातुं आसु नृतावरः ॥ अर्थसिद्धिं नवरणा करिष्यति न संशयः ॥ आसु वदिरनाध्वो हरपती हरायुधः ॥ २ ॥ विष्पतिच
शैलपां माहोदानवा निरा मद्राजामाहवा ससु स्यात्तातिरथो मतः ॥ स्पृहीतवासुदेन नित्याया विरणारणा ॥ ज्ञाने गिन
यात्रिजास्तस्का गत्यास्ततिरथो मतः ॥ एषाया अति संशाम कुरुसं वक्रगदाधरः ॥ सागरामि समेवीणोः आवयत्रिव
शात्रवात्रा वरिषवाः ॥ कृतास्त्रश्च तव वापिहितः ॥ सुहृत्तासाम र निमीदवासा रथश्च पश्य पश्य ॥ बलद्वयममित्राणां सु
महाने करिष्यति ॥ सिंधुगजो महागजरथो ॥ मंदिगुणोरथः ॥ योऽस्य त समारराज विक्रान्ता रथसत्तमः ॥ दोषदरणे राजन्य
शिक्षिष्य पांडवे ॥ संस्मरंस्त्रपरिक्षेत्राया अति परवीरगा ॥ एतन हिनराजं स्त्रप्रासायदा कृता ॥ सुदर्शनो वरालक्षः
पांडवानो दुमादवि ॥ स पश्य रथं शईलस्तदे र संस्मरन्त्रारणा ॥ योऽस्य तयांडवे स्त्रात प्राणास्तस्का सुदस्यजात्र ॥
इत्थुद्यागरथातिरथसंख्यायां ॥ ॥ नीमउवाच ॥ ॥ सुरक्षिणस्त्रुकावा जारथ एकगुणो मतः ॥ नवायं सि
हिमाका कृत्या अति समीपरे ॥ एतस्म्य रथमिह तस्य तवायं राजसत्तम ॥ पराक्रम यायं दस्य दस्य त कुरावो र
थि ॥ एतस्म्य रथं वा विनिगमव भगवद्धारिणः ॥ कावाजानां महाराजशालनामिवा मती ॥ नीलामाहिष्मती ॥
वामीनां लवर्मा रथस्त्रवारथवे शानकदनं शत्रुणां वि करिष्यति ॥ कृतवैरः ॥ पुंरा विव सहाद विनमारिष्यं योऽस्य
तिसततराजं कृतायं कुरुनदन ॥ विहावा वंत्सो सामतो रथसत्तमो ॥ कृति तो समारता त हटवीर्य पराक्रमो

उद्योग

गंगावागंगा मित्र रथो तोनातिरथा विविधकुमारा विविधः॥

एतो तोषुषुष्याघोरिषुसेन्यप्रधक्षतः॥ गदा प्रासासितारा विस्त्रामरोशुकर च्युतेः॥ युवा त्रिका मोसमरे
काडता विवदधमधेमहा राज विचरं नोक्तं वतवतः॥ विगर्वात्तातरं पंचराथादारा मतामसा कृतविगशुपाये
स्तविगटनारतदा मकरा इवराजिदममुहतरगिणी॥ गंगा विस्त्रामविष्म विपा र्थानां सुधिबा विनीति रथाः पंच
राजिदममुहतरगिणी॥ यथा सत्पराथा सुवा एतयो ज्यंति संभा ममस्मरतः पुरा कृतः कपडा विपतनाम
सनातु जितदा देशो विजयतारा जने श्रेतवादेनारतः॥ तेद निष्पति पार्थानां ताना माद्यमहोरथात्ता वरा वरात्ता द
द्यामा नक्षत्रियाणां धुर धुरात्ता लक्ष्मणस्तव पुत्रश्च तथा डः शास्त्रतस्मचा॥ नो तोषुषुष्याघोसग्रा मक्षपजा
थिनो॥ तरुणो सुकुमारो चराज पुत्रो तस्त्रि नो॥ युवाना च विवापजो प्राणा ता गोवमवशाः॥ राथो तो कुसुमा ईल
मं तो मरथसंज्ञा मो॥ क्षत्रधर्म रतो वी गो मदेकर्म करिष्मत्॥ दंडधारा महराज रथको नर र्षता॥ या ज्यते तव
संया मस्तु तसि त्प न पातिता॥ इत रुलस्तदा राजा को जाल्यारथ मत्तमः॥ राथाम मत्तस्ता तमहभग ररा कु
मः॥ एषयो ज्य तिसंया मस्वा त्वेव धर्म मप्रदयत्ता जग्रा युधामा दद्यात्ता धर्म रथ विरतः॥ एषामा ज्य तिसं
या मरथ एक युगो मतः॥ कृपः शारदा तारा जत्र रथ पद पद॥

२७४

प्राणात्यरित्यज्यत्ये सुनिर्ममो चत्वा॥ एतस्य मेन्याः सेना समवेता॥ संचतो अमना सिवामिति शर्षः शर्षः संधिः॥ कवीणां
प्रियान्प्राणात्यरित्यज्यप्रधक्षतिरिपुंस्तव॥ गोतमस्य महर्षेयश्चाचार्यस्य शरद्वतः॥ कात्वे कया इवाजेयः शरत्त
वाचुतो नवता॥ एषामना सुबहुना विविधा युधका सुका॥ अमिव समारता तव रिष्यति विनिर्दिहन्॥ ॥ इत्युद्यो
गेरथातिरथसंज्ञाया॥ ॥ नीम उवाच॥ ॥ शकुनिर्मनुजस्ते सोरथ एको न राधिया प्रयुज्यतां डविर्विंशो ज्य
तनात्र संशयः॥ एतस्य मेन्या डर्षाः समारपति पायिनः॥ विरुता युध नृपिष्टा वा युवा समाजव॥ प्राणा पुत्राम
दिष्टाम॥ सर्वानात्य तिध्विनः॥ समारविनाया धीर च दृष्टा सुश्रु महारथः॥ एतस्य हि महारा जय प्रागा डी वधवतः
शरामत विनिर्मुक्ताः॥ संसका या तिसा यकाः॥ निषशक्यो महावीरः संख्यातु रथसंज्ञमः॥ निर्हृदे दपिला का स्त्रा निव
त्रिषमहारथः॥ कोधस्तजश्च तपसा संचता अमवा सिना प्राणा नातु गृहीतश्च दिव्ये रस्त्रे रुदारधीः॥ दोषस्तु स्य मह
नको त्यते पन रत र्षना नाम रथो नाप्यरथो मतः पार्थिव मत्तमः॥ जा वितं प्रिय मत्य र्थ मापु कामः सदा द्विजः॥ न
हस्य सहजः कश्चिड नयाः सनायार पिह न्या देवाना मयि वाहिनी॥ वधुष्मा स्तल घोषा स्फोटा यदपि पर्वता
न॥ असंख्य युगो वीरः प्रहता रुगा युतिः॥ दंड पाणि रिवा महा काल वत्सु च रिष्यति

को धात जसाः समुदायो यमित्यर्थः॥ जा वितः प्राणा स्तद्वारणा काल आशुः॥

उद्योग

मिहः शक्रः॥ कीवोनीतः॥ ४४२॥ अङ्गां संशमयिष्यति संप्रणयति ती वितप्रियवता॥ आचार्यकमाचार्यवादीसो
पुगांताग्निरिवक्रोधमिहः कीवामहाद्युतिः॥ एषनारतदुःखस्यष्टसंशमयिष्यति॥ पितायस्यमहातजाहोविद्यु
वतिवृरिः॥ रणेकर्ममहकृतत्रिवेमेतास्त्रिमयः॥ अस्त्रविगानिलाहृतः॥ सनाकदिश्वताहितः॥ पांडुत्रस्यमित्याति
प्रधक्षतिरणाधृतः॥ रथशृथपशृथातंशृथपोयंतरथिनः॥ नरवाजात्मजः॥ कर्ताकर्मतीव्रदितंतव॥ सर्वशृदनिपिका
नामाचार्यः॥ स्तुविराजुः॥ गात्रदंतंसेजयानाडियस्तुस्यधनंजयः॥ निषजाउमहधामः॥ माधर्मक्लिष्टकारिणः॥ दन्या
दाचार्यकदासंस्मृत्युगानिर्जितं॥ श्रद्धातयंसदावीरः॥ पार्थस्युगविस्तरेः॥ पुत्रादप्यधिकंवेतनारवाजोनुय
यति॥ दन्यादकराष्टानेषाद्वगंधर्वमातुपात्रा॥ एकाद्वतानपिरणोदिवेरस्त्रिः॥ प्रतापवाना॥ पोरवोरजवाहिलस्तवेग
जन्मसारथः॥ माताममराष्टादारः॥ परवीररथारुजः॥ स्येनसोन्यतमहताप्रतपंस्तुवादिनी॥ प्रधक्षतिमपांचालात्रक
क्षेकसगतिर्यथा॥ सत्यश्रवारथस्तुकराजुनाहृदहलः॥ तवराजत्रिः॥ पुबालकालवत्प्रचरिष्यति॥ एतस्यायाक्षरा
त्रिः॥ विविचकव्याधुधः॥ विचरिष्यति संप्रामेनिप्रतः॥ वात्रवास्तवा॥ दृषासनोरथारुजः॥ कर्षीउवोमहारथः॥ सधक्ष
तिरिष्टा॥ तबलंतुबलिनांवरः॥ जलसंक्षेमहातजासज्जतरथवरस्तवा॥ त्यक्षतसमरप्राणात्समहसोन्यामहारणा॥
एषदिकोतायाधीवचित्रायाधीवसंगाद॥ वीतनीश्यापितराजराजुतिः॥ महायास्यति॥ बालीकोतिरथाश्ववसमार
७४२॥ युगेनशुश्रूषयानिर्जितो॥ अर्जुनेनानिषुखीरुते॥

३३५

चानिवर्त्तितः॥ममराजन्मलाद्युद्देशराविवस्वातापमः॥वैद्येषममरं प्राप्य निवर्त्तत कथं वन॥यथा सततं गोरान्नसहिह
न्यात्परात्राणि॥सवापतिर्महा राजसत्यवांस्तमहारथः॥रणायद्रुतकर्माचरथीपररथा रुजः॥एतस्यममरं हृष्टा तव्यथा
स्त्रिकथं वन॥उस्मयन्त्युत्पतात्यषपरात्रयथास्थिताः॥एषवारिषु विक्रांतः कर्मसत्त्वरूपो विना कर्त्ता विमर्देयसु
मदन्त्रदायी सुखोन्नमः॥अलासुषोराहासं दः कुरु कर्मा मदारथः॥हनिष्यति परात्राज्ञं नृवं विरमवस्मरन्॥एषराक्षस
सिन्धानां सर्वेषां रथसन्नमः॥मायावीहटविरेश्चममार विचरिष्यति॥प्राप्त्योतिषाधिपो वीरात्रागदत्तः॥प्रतापवान् गजानां
सुराधरश्चैषोरथे चैव विशारदः॥एतेन युद्धमनवत्सुरागादी वधवतः॥दिवसान्सु बहून्नाजं नुनयोज्ज्वल्युद्धिनोः॥त
यामखायगांधारमानयन् प्राकृत्वा मने॥अकाराजं विदंत न पांडवितमहात्मना॥एषत्याज्यति संग्रामराजसकंध
विशारदः॥एरावतगाता राजा देवानामिव वासवः॥॥इत्युद्योगराया निरयमंग्यायां॥॥अवलोक्य कश्चैवमहि
तोन्नात रावुनौ॥रथौ तव दुराधपौ शत्रुविधुं सयिष्यतः॥बलवतो न रव्यायो हटको ध्वे प्रहारिणौ॥गांधारसुरयो न
रुणौ दर्शनीयो महाबलो॥सखौ दिव्याता नित्यं यए पराण कर्तुं शः॥उमादयति राजसंज्ञा विमर्दे पांडवेः मदपुरुषः
कृष्णातातीवः कर्त्तुं विवेकं तस्मिन्॥मन्त्री तत्ता च वंधुश्च मातीचात्यंत सुचिंतः॥एषाते वरथः॥शूलो न बाध्यति रथोरणा
॥विशुक्तः कवचो नैषमहाजन विचेततः॥कुंडलाभ्यां च दिव्याभ्यां विशुक्तः मतंतं हृणी॥अनिशा पावरा मस्य

五

बाह्यणीस्यस्युवाच तस्मिन्तस्मिन्वचनमकनशायात्। करणानां कवचानां साधनादीनां। समानेषु त्वेषु ससु विनेदयि
 बाह्यणस्य वनापणात्। करणानां वियोगाद्वातनामर्दरथो मतः। निषफाल्पुतमासाद्युनक्तीव विमोक्षता। तमाववास्तु
 नर्जाणः सर्वशस्त्रचतुर्वरः। एवमनद्यथा च वेनमिथ्यासिकचंचन। राणां रणे निमानीव विमुखश्चापि दृश्यता। दृणीकसी
 प्रमादी च तेन मेर्दरथो मतः। एतदुवाच उराधेयः को क्षण्डस्फाल्यलोचने। उवाच नीपंगधेयस्तु दक्षाभिः पातादवत्। पिता म
 दयायष्टमां वाक्कशारेयकृतं मि। अनागसंमदादेष देवपदे पाद। मर्षयामि च तसर्वदायी धनकृतेन वे। वंतु मां
 मन्यासमं देयथा को घुरुषंतथा। नवानर्दरथो मयं मतो विना वसेजयः। सर्वस्य जगत्स्थितगोपयत दृष्टावदे। कुसुणा
 महिता नित्यं न च गजावबुधते। को हि नाम समातु गजसु दानकर्मसु। ते ज्ञावधमिमं कुर्यादिनेदयि सुगदवात
 यावंगुणतिर्देशादपरांगधिकीर्यमि। न ह्यपतेर्न पलितेर्न विनेर्न च वंधुनि। महारथवंसंख्याते शक्यं कुरुवस्य को
 रवावलज्येष्टं स्मृतं कुरुवंसं ज्येष्ठादिना तयः। धनज्येष्ठाः स्मृता विजयाः शूरास्तु वयसाधिकाः। यत्तु कुरुकुरुयादृष्टान
 तिरथा स्तथा। कामदेवसमाकुलो मोहात्तु कुरुतसवीर। डर्यो धनमहाबाहामाधुसम्पगवक्षतां। त्यज्यताडश
 पुर्निकं कुंभिदुः। मदवस्थानेन बलवता माकलय प्रविष्टानां दृष्टानां मनुदौर्बल्यत्तानेन परित्यागसंनवा दित्याशयः। गुण
 निर्देशान्मात्राकुं न स्यादादतिमादात्॥

मोलाः क्रमागताः सदा संततं नित्यं प्रयतेन च वातिवृद्धानामपात्तः। धर्मगृहस्य नावः। तस्येव वर्षे गतिरिति तः॥
 नावोयं नीपमः कित्तिपुरुषव। निवादि सतादृष्टातः। मधेयानवत्सुता। मोलादिषु रुषयाश्च किमुनानामसु चिता॥
 एषां द्विधं समुत्पन्नयोधनां युधि नारता। तज्जावधोन क्रियात प्रत्यक्षेण विशेषतः। एषानां कवि विज्ञानं कचनी प्रोत्पावत
 नः। अहमावारयिष्यामि पांडवानां मनकिंता। आसाद्य माममा। यषु गमिष्यति दिशो दश। पांडवाः सदयांवालाः शाई
 लष्टपना इव। कचबुद्धिर्महो वामं बंधुव्याहता निवा। कचनी प्रोगतवयामं दान्मा कालचोदितः। एकाकी स्पृष्टे नित्यं स
 र्विगतगतामह। नवान्यं पुरुषं कवि न्यन्यात मोद दर्शनः। श्रोतव्यं स्वबुद्धिनामिति शास्त्र निदर्शितं। नाव वसतिवृद्धानां पुन
 बीलादिते मताः। अहम कोह निष्पामि पांडवानां मनकिंता। सुबुद्धराजशाई लयशो नीपंगमिष्यति। कुरु सनापति। सुषुप्त
 यानां प्रोन्नराधिपासनापति यशो गतान्त्रयोधन कथंचनानां देजावतिगां गयेयोस्पराउ कथंचनानां देतेनी प्रेउयो धाम्मि सवि
 रवमहारथे॥ इत्युद्योगारथातिरथ संख्यायां॥ ॥ नीपम उवाच॥ सुबुद्धोऽथं नारा मे सुमहान् पर्वतोपमः॥ धर्मगृह
 ससंयासमवर्षे गतिरिति तः॥ तस्मिन्व्यागते काले प्रतसेलो मदधीतो। मिथो ज्ञेयतामका र्प्यस्तनवीवसि सृतज्ञातस्य दं
 वृष्टविक्रम्य स्वविरापि जि। आस्व। बुद्धश्च मदं चिंदां जीवतस्य वरुतज्ञातमदमेतगामा महास्वाणि विमुचता। तमे
 वथा कृता काचित्त्वमकिं करिष्यसि। कामं नेतस्य शंसं तिसंतः स्वबलसंस्तरं। वक्ष्यामि तु त्वां सतापानि दीनकुल

पांसना। सामतं पार्थिवं कुरुवंकाशिराजस्य यं वार। निजिस्वैकरथेनेवयाः कन्यासुरसारुता॥ ईदृशानां सदस्माणि विजि
 क्षनामथोचनः॥ मयि कन निरस्ता निमसेन्या निरगाति रा। वां प्राप्य विरुषं कुरुणा मनया महान्। उपस्थिता विना
 शाययतस्व पुरुषो न व। सुधस्व समारपार्थयेन विस्पदं समद। इक्षामि चा विनिर्मुक्तमस्या द्युवा सु उर्मते। न सुवाचत
 ताराजाध्वंशः। वतापवात्। मां समीक्ष्य सुगांगय का र्थ्यदिमदहृद्यं। चित्यतामिदमका ग्रंममनिः श्रेयसंपरं। उभा
 वपिनवंतो ममदकर्म करिष्यतः॥ नृयश्चाश्चात्र मित्रा मिपारणां रथसत्तमात्र। यधिवानिरथास्त्रव। यचिवरथ हथपाः
 । बलाबलम मित्राणां श्रोत्र मित्रा मि को र व। प्रजातायां रजन्या विदं युद्धं न विष्यति॥ ॥ नीप्य उवाच॥ एत रथास्त्रवा
 रव्यातास्त्रायेवानि रथा उपाय चाप्य ई रथाराज उपाडवातामृतः। नृणु यदिको हृदलेन ह्यपाडवातां बलेन हृप। रथसं
 रव्यां शृणुष्व त्वं स हि निर्व सुधधिपेः॥ स्वयं राजा रथोदारः पांडवः कृति तंदनः। अमि वसमारता तचरिष्यति न संशयः। नी
 मासन सुगजे रथोष्ठग्रासं मितः॥ नागाद्युत बलो मानी न जमान समावुषः॥ माघी सुत्रोचरथि। दानौ दावे वृषरुषर्षनौ
 । अश्विना विवरुषेणानजमाच समुचितो। एत व ह्य सुखगताः स्मरंतः। लक्ष्मण युवमं रुद्र वत्सवरिष्यंति तत्रामनास्त्रि संश
 यः॥ सर्व एव महात्मानः शालं स्तना इवो रुताः॥ प्रादेशेनाधिकाः पुं निरन्ते स्तच प्रमाणतः॥ मिह सं हतनाः मर्वपांडु पुत्रा

आसुधनिधंषि। जवे धवनेलक्षानि हरणे धवि वाकस्य चिद्व्यस्तितस्यानयेन। नो ज्ये नो जने। पांशुधिकर्षणा पांशुतिवी
 महाबलाः॥ वरित उवाच॥ सव्यश्चि सव्यतातत पस्विनः॥ कामंतः पुरुष व्याघ्रा व्याघ्रा इव बलोकटा। उवे प्रहारं मं महे सर्व एवा
 तिमात्रवाः॥ सर्व किंतामदापालादिजाय नरत र्वेन। नावे पांशु रुमाः कवि हा सुधनिगदाः। गरात्रा विषहं तसदा कर्तुमधि
 ज्यान्यपि को र वी उद्यं तवा गदा युवीः। गरात्रा सुमा हवे। जवल कस्य हरणा ज्ञे पांशु विकर्षणो। दालि रपिनवं तस्ते
 : सर्व एव विवा पिताः॥ एत स्तेन्यं समासा य सर्व एव बलोकटाः। विधा। मयिष्यंति रणामास्मतिः मह संगमः॥ एके कशास्त्र सं
 माहं हसुः सर्वान्महासिताः॥ प्रत्यक्षं तव गज इयुगज स्याय यथा न वत। दोष द्याश्च परि ल्क्ष्वा द्युते वप रुषा गिरा। ते स्मरंतश्च सं
 ग्राम विचरिष्यंति रुद्र वत्। लोहि नाक्षो पुडा कवो ना गयण महायवात्। उतयोः। मनयो वीरारथो नास्तीति ता हराः॥ न हि
 इवे ववा पूर्व म उष्ये र ग पुवा। गह्म मष्ट प्रयत्न पुनरपु कृत एव उ। नृनो यवो न विष्णो वारथः कश्चिन्मया श्रुतः। समा
 युको मद्गज रथः पार्थस्य धीमतः॥ वासुदेवश्च संयंताया द्या विवधनं तयः॥ गांडी वरध उहियं तवाश्वा वातरं दमः॥ अने
 द्यक वचं दिव्यं अस्त्र योचमदधुध। अस्त्रयामश्वा द्योरो डकौ वर एव व। याम्यश्वा रुणाश्चैव गराश्चो प्रदरुना॥

लानां दुहं। समायुक्त उपकरणैर्दिव्यैः सक्तः समायुक्तोरथादिनिः॥ सक्तः॥

अधोगा

महसंवागेः सहितयेरुपलक्षितानां ॥

वज्रादीनिचसुखातिनानाप्रहरणानि विहाय नवानां महस्त्राणि हिरण्यधरासिनां हतान्यकराधनाजो कस्तस्य स
हजाराय ॥ एष दत्ता द्विसंती बलवान्मत्यविक्रमः ॥ नवंसेनां महाबाहुः स्वाविदपरिपालयन् ॥ अहं विने प्रसूदियामावा
प्यावाधनेन येन नृणां सिराजं दामनया रुनयारपि ॥ यत्नं गतं वीरिणं वषट्कं दितया सुधी ॥ त्रीशतं द्रव्यं मतिमहावात
समीरितः ॥ समायुक्तश्च कोतयो वासुदेव महायवान् ॥ तरुणाश्च कृती विवज्जना वावा सुनो वपि ॥ विजोपायन उवाच ॥
एतत्तु वातुजी मय्यगजो दधमिस्तदाकावनां गदिनः पीता वृजाश्च दनरूपिताः ॥ मानानिः सहसंवागेः संसृत्य वज्रातनां सा
मर्थ्यपांडवयानां यथा प्रत्यक्षं दर्शितम् ॥ ॥ इत्युद्योगरथातिरथ संख्यायां ॥ ॥ नीम उवाच ॥ कौपार्यामहागजस
र्वेष्वमहारथाः ॥ विराटिश्च रुते रथे वरघोदा रागमातामम ॥ अनिमन्त्रमहाबाहुरथयथ पट्टयपः ॥ समः पार्थ तसमार
वासादेवैवारिहा ॥ लघुस्त्रिजनायाधीवमनस्वी बहद्वनः ॥ मम्मरत्वे परिक्रमं स्वपि उविक्रमिष्यति ॥ मात्यकिमधिवश
गारथयथ पट्टयपः ॥ एष वृक्षि प्रवीरगा मम पीतमाधसः ॥ उतमो जास्त्रया गजत्रया दारामातामम ॥ एतौ पावक
साहस्यारथानां गादया स्त्रया ॥ यास्यंति ततः तत्का कंतां प्रविष्य यथा पांडवेः सह गजं दत्तवांसना सुनारत ॥ अ
त्रिमारुतवशं जत्रा क्रूयतः परस्परम् ॥ अजयो समारुहं विराट्पदोत्तथा ॥ महाराथो महाबाहो मितो मञ्जुष्व
नो ॥

२१८

एकायनगतावेकाग्रमानसो पांडवाश्च प्रतिप्रत्ययं संप्रत्ययं पांडवानां स्वस्मिन्नाशयत् ॥ सर्वसंस्थितिं सर्वं हृदयं संस्थानं ॥

वायारुहं विहितो हृदयमपि गयणो ॥ यतिष्येते परं ज्ञात्वा स्थितो वीरगातपथी संबंधकेन गजं दत्तो वीर्यबलाद्य
याह ॥ आर्यवतो महाबाहोस्त्वदीयलिता वृनो ॥ कारणं प्राप्य नृणां सर्वं एव महासुताः ॥ शूरा वाको नरा वापि नवं तिक्र
रुद्धं गवा ॥ एकायनगता वतो पार्थिवो हृदयं द्विजो ॥ प्राणांस्त्यक्त्वा परं ज्ञात्वा घटितारो परंतपः ॥ एतद्गहो दिगान्याता व
नो संयति दारुणौ ॥ संबंधिना वंरं संतो महकर्म करिष्यतः ॥ लाकवोरो महाबाहोस्त्यक्त्वा त्मानौ वनारत ॥ प्रत्ययं परि
रं संतो महकर्म करिष्यतः ॥ ॥ इत्युद्योगरथातिरथ संख्यायां ॥ ॥ नीम उवाच ॥ एवात्तराजस्य सुतो राजस्य पर
शरजयः ॥ शिखंडीरथश्च स्वो ममतः पार्थस्य नारत ॥ एष योस्य तिसं ग्रामनाशयन् सर्वसंस्थितिं परं यथा विप्रथयं स्तव
मना सुनारत ॥ एतस्य बहलाः मनाः एवात्ताश्च प्रतदकाः ॥ तनासोरथं वानमहकर्म करिष्यति ॥ हृष्टुमश्च मना
नीः सर्वमना सुनारत ॥ मातामः तिरथो राजस्यो गशिष्यो महारथः ॥ एष यास्य तिसं ग्रामसूदय विपरात्रणा ॥ नृगवानि
वसं कुहः पिनाको वयुगं संक्राय ॥ एतस्य तदयानी कंकथंति रणाधिमाः ॥ बह्वीसागरप्रख्यं देवानामिव संयुगलं व
ध्मन्नुगाजं दमतामर्धरथो दृपा ॥ हृष्टुमस्य तनयो बाल्पात्रातिरुतश्च मः ॥ शिशुपाल सुता वारः ॥ यदि राजा मसारथः

महबलाय वीर्यमस्तु रुगाद्या म्याति ॥

अविच्छेदोऽसहस्रकृदात्यथासंमन्यतसम्पत्कमन्यात॥

धृष्टकेतुर्महेष्वासंबंधापांडवस्यह। एषचेदितिःसूरःसद्वृत्तगजारन। मदारथानांशुकरंमदकर्मकरिष्यति॥
 सवधमीरथोमसमतःपरत्ररंजयः॥ सत्रादवसुगजंश्याडवेषुराथानमा॥ जयंतश्चामितोनाश्चसत्यति॥ म
 हारथामहात्मानःसर्वपंचालसत्रमा॥ याश्चातसमारतातमंरघाडवकुंजरः॥ अज्ञानोऽश्चविक्रान्तापांडवाप्यमहा
 राथो॥ याश्चातवलिनिशरोपरंशक्राहयिष्यत॥ शाश्वत्वाश्चित्रायादारःकृतिनाहृदविक्रमा॥ सर्वचिवरथोदाराःस
 र्वलोहितकधजाः॥ काशिकःसुकमारश्चनीलोयश्चापराट्पासूर्यदत्तश्चशखश्चश्चनामताः॥ सर्वएतरोदाराःसर्वचा
 हवलहराः॥ सर्वेबाहवलहराः॥ सर्वस्त्रविडम्बःसर्वमहारत्मात्तामनामस॥ द्वादशैर्महाराजसत्तामममहाराथः॥ चि
 त्राशुधश्चपतिर्मनोमरथसवस॥ महिसंयामजोनीचनकश्चापिकिरीटिने॥ चकितानःसत्यधृतिःपांडवानामदारथो
 ॥ द्वाविमोषुरुषव्याघ्रोरथोदारोमताममाव्याघ्रदत्तश्चराजडचंजसमश्चनारत॥ मातोममरथोदारोपांडवानांनमंरा
 यः॥ सनाविडम्बराजिडकोधहंतावनामतः॥ यःसामावासुदेवेतनामसनेनवाविनो॥ सायास्पतिहृदिकम्पसमारतव
 स्मोतिके॥ मोचापाणारूपचेवयथासंमन्यततवाततयासममस्मायीमंतव्योरथसत्रम॥ काव्यःपरमशास्त्रः
 स्थापनीयानरात्रमः॥ रथएकगुणोमसंज्ञियः॥ परत्ररंजयः॥ अयंचयुधिविक्रान्तामंतव्योश्चयुगोरथः॥ सत्यजिह्म

रसायाहृदस्यात्मजोषुवा॥ गतः॥ सातिरथवंहिधृष्टद्युमेनसंमितः॥ पांडवानांयशस्कामःपरंकर्मकरिष्यति॥ अत्रु
 रक्रश्चश्चरथोयमपारामहात्रापांधराजामहावीर्यः॥ पांडवानांधुरंधरः॥ दृढधन्वामहधामः॥ पांडवानांमहारथः॥ अलि
 मात्रकोरवश्चाष्टावसुदानश्रुयार्थिवा॥ उमावितावतिराथोमसोपरत्ररंजयः॥ ॥ इत्युद्योगरथातिरथमेस्याय॥ ॥
 भीष्मउवाच॥ ॥ रोचमानामहाराजपांडवानांमहारथः॥ योऽस्यतेमरवसंख्येपरमेत्युत्तारत॥ पुस्तितकृतिनो
 जश्चमहेष्वासामहावलः॥ मातुलोनीमासनस्यसचमेतिरथोमतः॥ एषवीरोमहेष्वासःकृतीचनिपुणश्चद॥ विनायाधीच
 शक्रश्चमातामेरथपुंगवः॥ सायास्पतिहृदिकम्पमध्वानिवदानवि॥ योऽधायवास्यविख्याताःसर्वयुधविशारदाः॥ ना
 गिनयकृतेवीरःसकरिष्यतिसंगारासुमदकर्मपांडूनांस्थितः॥ प्रियहितरतः॥ निमसनिर्महाराजहृदिवागजसेश्वरः
 ॥ मातामवकुमायावीरयद्यप्यद्यप्य॥ याश्चातसमारतातमायावीसमरप्रियः॥ यद्यास्यगत्समावीराःसर्विवा
 वशवर्तिनः॥ एतद्यान्यववद्वोनानाजनपादश्चराः॥ समताः॥ पांडवस्याथवासुदेवश्चरागमाः॥ एतशश्चन्यतारा
 जत्रपांडवस्यमहात्मनः॥ रथाश्चातिरथाश्चेदायचान्नेर्धरादृष्य॥ नष्पतिं समारत्सनानामोप्याधिशिरीडपीम॥ हं डणे
 ववीरणयाल्पमानाकिरीटिना॥ नेरहंसमारवीरमायाविद्रिक्तीयेषिनि॥ योऽस्यामिजयमाकाहृत्रयवानिधनंर

23

उद्योग

三

[illegible]

२८४

त्मासमायनरतर्षनात्ताहंनरताश्चप्रतिज्ञापरिपालयन्। विवांगदन्वानरेवेमाहाराज्यप्राप्तये। तस्मिंश्च नि-
 धनं प्राप्ससत्यवत्यामत्स्वित्। विचित्रवार्यराजानमन्मषिचंयथाविधि। मया निविह्क्तराजेंद्रवीयानपि धर्म-
 तः॥ विचित्रवीर्याधर्मात्मा मामवसमुदेत्तत्। तस्य दारक्रियांतातविकोर्द्धमपुताश्चब्रह्मादिवक्त्रादि-
 त्पदमनादधे। अथाश्रौषंमहाबाहोतिस्त्रः कन्याः स्वयंवराः। रूपणाप्रतिमाः सर्वाकाशिराजसुतास्तदा॥
 अंबांषेवाविकोवेवतायेवांवालिका मणिराजानश्चसमाहूताः दृष्टिव्यांनरतर्षना। अंबाज्यघानवत्रासाम्
 विकात्रेथमध्यामा। अंबालिकाचुराजेंद्रराजकन्यायवीयसी। साहमेकरथेनेवगतः काशिपतः। चुरा। अपश्यं-
 तामहाबाहोतिस्त्रः कन्याः स्वलहृताः। राज्ञश्चेवसमाहूताः। पार्थिवारुपुष्टिबीपत। ताताहंतात्रुपान्मवांरु-
 आहूयममरस्वितान्। सीमारापयंवाक्रकन्यास्तानरतर्षन। वीर्यशुल्काश्चताज्ञावासमागप्यरथंतदा। अ-
 वाचं पार्थिवान्मवानंदतत्रसमागताः। नीष्मः शांतनवः कन्याहरतीति पुनः पुनः॥ तंयतधंपरंशक्त्यसर्व-
 मोच्चायपार्थिवः। प्रसह्यद्विहाराप्यपमिषतांसर्वधन्विनां। ततस्त्वष्टिबीपताः ससुत्पुत्रसुदासुधाः। योगोयोग-
 इति कुवाः सारथीनन्यवोदयत्। अत्रथाम्मघसेकाशिराजेंद्रगजायाधिनः॥

उद्योग

साहसमं च गंगेयं समरेष निवर्तिनाम् अनुज्ञाता वत निवर्ततो दं नृशसागताम् न मभीक्ष्णो महाबाहुर्ममिठ निविशं
 तो वाहदेतोः समारंभो नीक्ष्येति युतं मया न गिन्याममये नीतिश्च विक्रान्तलिङ्गेन यथादादिविचित्रवीर्यियगंगे
 यो हियवीर्यमोयथाशास्त्रयते नान्यवरं ध्यामिकथं वनत्वा मृते पुरुषव्याघ्रतथा मूर्धनि मालने न चान्यस्ववीराजं
 इत्वा महे मयुयुक्ता मत्तं वीर्यं निशाचित अस्तेनात्मानमात्मने मजस्वमा विज्ञात्वा कस्य कस्य सुयुक्ता
 अन्यन पूर्वगजे इत्वा मदासिकां क्रिणीता मेवेनायमाणां उशास्त्रः काशियते सुता अन्यज हस्तश्चेष्टजीर्ण
 त्वमिवोरगः एवं बहुविधे वीर्येण च मानसया नृपः नाश्रद्धात्वात् यतिः कन्यायात्तरतर्षना ततः सामन्तुना
 विष्टा ज्येष्ठा काशियते सुता अत्र वीर्याश्च नयनावाप्य विभुतेनेत्रया त्वया त्यक्ता गमिष्यामि यत्र तत्र विद्यायते त
 त्रमे संतु गजयः संतः सत्ययथा कृवं एवं तोनायमाणां कन्याशास्त्रयतिस्तदा परितत्याज कोरव्य करुणं परिदे
 वती गजगतेति तां शास्त्रः पुनः पुनरप्रायता विनेमिनी क्षाश्चो गित्वेवती क्षयग्रिहः एवमुक्ता उमातेन शास्त्रे
 नादीर्घदर्शिता निश्चक्राम पुरुषा दीनारुदती कुरुगीयथा ॥ इत्युद्योगे अर्चो यारव्याने ॥ नीक्ष्य उवाच ॥ निष्क्र
 मंती तु नगरा द्विं तथा मास दुःखिता पृथिव्यां नास्ति युवतिर्वैशमस्तनरामया बंधुनि विप्रहीणा स्मिन्नात्वेन वनिराह

२८२

आरण्यके उपनिषदि प्रजापति उवाच न वासं ग्राहयितुं आत्मानं काध्यमं चुरुपंकं ॥
 ता न वशं कं पुनर्गं तु मया वारणा साकयं अनुज्ञाता हि नीक्ष्येतां शास्त्रमुद्दिश्य कारणा किं तु गद्गद्मथात्मानमघनी
 यं दुःखमहं अथवापितरं मृदं यो मे काशी स्वयं वरं ममायं स्वकृतो दोषो वाहं नीक्ष्येतां तदा प्रहृते दारुणा युद्धे
 त्वा र्थं नायते पुरा तत्पुंयं फलनिर्देतिर्यदा यन्नास्मिन्मृदवता धिग्नीक्ष्येतां अधिकं वाममंदं पितरं मृदवतमं येनाहं वीर्यं
 युक्तेति यत्पुत्री वत्प्रावृतिता धिग्माधिकं शास्त्रं राजानं धिग्वाता रमथापि वायेषां पुत्री न मावेन प्राप्ता स्याद
 सुतमां सर्वथा भागधेयानि सानि प्राप्नोति मानवः अनयस्यास्य तु सुखं नीक्ष्येतां शातनवो ममासानी क्षेप्रतिकर्तव्य
 महे यत्पुमि मां प्रते नयसा वायुधा वापि दुःखदेतुः साममतः कोनुनीक्ष्येतां युधाजे तु सुहृते न मदीयति एवमापरि
 निश्चित्य जगाम नगराद्विः आश्रमं पुण्यशीलानां तापसानां महात्मनां ततस्तामवसशा पत्रितायसेः परिवारिता
 आचार्यो वयथा वृत्तं सर्वमात्मानि नारता विस्तरेण महाबाहो निरिविलेन शुविस्मिता हरणा वविमर्गश्चिन्तात्वेन
 च विमर्जुनं ततस्तत्र महानामीक्ष्वाकराः संशितव्रतः शैवा वत्यस्यो हृदशास्त्रे वारण्यक पुरुषः आसीता माह स
 मुनिः शैवा वत्यो महातया निःश्रमंती मती बाला दुःखशोक परायणा एवं गते तु किं भाद्रशकं कर्तुं नैव सिनि
 आश्रमास्तेर्महाना गतयो युक्तेर्महात्मनि सात्वेन मब्रवी शजत्र कियतां मदनुग्रहः प्राजाप्य महामिवा मितयस्य

७

उद्योग

आत्मानं कार्यमनु रूपं कर्तुं प्रतिजने॥
 मनुश्वरं नमो विदितानि कर्माणि पूर्वोदहेन सुदया॥ कृतानि च न पापानि तेनैव तत्कले ध्रुवं नो अदेव पुनर्गतिं स्वजनं
 प्रतितायसाः॥ प्रत्याख्याता निगनं दाशात्वेन वनिग कृता॥ उपदिष्टुमिदं वा मितायस्य वीतकल्मषाः॥ युष्माभिर्देवसं क
 विः कृपानवचुको मयि सतामाश्वासयत्कन्या दृष्टांतां गमहेतुभिः॥ सात्वयामासकार्थं व प्रतिजने द्विजेः सह॥
 ॥ इत्युद्योगे अंबो पारव्याने॥ ॥ नीम उवाच॥ ॥ ततस्ते ता यसाः सर्वे कार्यं वं तो जवं सदा॥ तां कन्यां चितयंतस्ते
 किं कार्यमिति धर्मिणः॥ केविदा कृः पित्रुर्वैरमती यता मिति ता यसाः॥ के विवे स्म डया लं मे मतिं च कुर्हि ता यसाः॥
 केचि बाल्य पतिगत्वानियो यमिति मे निरानेति केचि व स्यंति प्रत्याख्याता हितेन सा॥ एवं गते तु किं शक्यं न इ
 कर्तुं मनुषिभिः॥ पुनरुचुश्च तां सर्वे ता यसाः संश्रितवता॥ अलं प्रवर्जिते नेह न इह शृणु हितं वचः॥ इतो गच्छ श्वसंत
 पित्रारव निवेशने॥ प्रतिपश्यति राजा सपिता ते यदनेतरं॥ तत्र वस्यसि कन्याणि सुखामर्षयुगाच्चितानवतेन्यगति
 न्याय्यां न वेह देयथा पिता॥ पुतिर्वीरिगतिर्नीर्याः॥ पिता वा वरवर्णिनि गतिः॥ यतिः स मत्वा या विषामव पिता गतिः॥
 प्रवृज्यादि सुदुःखं सुकृमाय विरोधतः॥ राज उवाच॥ प्रकृत्या व सुकृमाय विना विनिः॥ इदो वा दिविद्यते ब्रह्म
 वरवर्णिनि आश्रमा विवसंत्यासेन भावयुः॥ पित्रुर्गद॥ ततस्त्वये पुत्रवचा कंता यसां तां तपस्विनी॥ त्वामिदं का किनीद

२८३

परलोके जन्मांतरे॥ ययि स मतिरायेन तव यन्मनः शुच्यति शोखयति दुःखं॥
 हानिर्जनिगहने वने॥ प्रार्थयंति राजानस्तस्मान्निवं मनः कृपया॥ ॥ अंबो वाच॥ ॥ न शक्यं कारि नगरं पुनर्गतिं पित्रु
 र्गदं वा॥ अवज्ञाता न विद्यामि बांधवानां न संशयः॥ उचिता स्मितथा बाल्ये पित्रुर्वैरमति ता यसाः॥ नादं गमिष्ये न इव स
 त्रयत्र पिता समातयस्त॥ सुमनी प्यामितायसेः यरि रक्षिता॥ यथा पारपि मे लोके न स्या देवं महात्म्यं॥ दिनीं यं चा स राशे
 णास्तस्मा वप्यामहेतयः॥ ॥ नीम उवाच॥ ॥ इत्येवं तपु विप्रेषु चिंतयं शुभं यथा तथा॥ राजर्षिस्तदनेन प्राप्ता यस्वी होत्र
 वाहनः॥ ततस्ते ता यसाः सर्वे पुत्रयंति स्म तं नृपं॥ प्रजापतिः स्वागता ब्राह्मिण स ते नो दकेन वा तत्रोय विष्टस्य स तो विष्टात
 स्मो यश्च रावतः॥ पुनरव कथा वक्तुः कन्यां प्रतिवाप्नो कस्य॥ श्रवायां स्ता कथां श्रुत्वा कारि गत श्रुत्वा रता राजर्षिः सु
 महातेजा वचूवो हि यमानसः॥ तां तथा वादिनीं श्रुत्वा दृष्ट्वा च समहातया॥ राजर्षिः कृपया विष्टो महात्मा होत्र वाहनः॥ स
 वे मे यमान उवाच मा उस्तस्याः पिता ममा तां कन्यां संकमा राय्य पय्याश्वासयत प्रभो॥ सताम पृबत्का क्रीन व्यसनो त्यतिग
 दितः॥ सा च तस्मै यथा हृत्विस्तर गान्य वेदयता ततः मराज विरुदुःखं॥ वज्रो कसमं चितः॥ कार्यं व प्रति ये देत नम
 न सा सु महातया॥ अंबो वीदे यमान श्रु कन्या मार्त्त सुदुःखितां मागाः॥ पित्रुर्गद न इमा उ मे ज न स ज न को ह्यदं
 दुःखं विद्यामहेते विमयिवर्ते सि पुत्रिका ययि संते मनो वे सै य देव परि शुच्य सि ग ब म ह वना श मे जा म द म्यं त प ति

नि

उद्योग

प्रीत्यासुखेनाहर्षउक्तेकस्तकयासुहासुताः॥

ना। रामस्ते सुमहदुःखत्रोकां विवायनेयति। दनियति रराजी कंन करिष्यति वेदवः॥ तं गच्छागवशेष्टं कालमिस्म
मतेजसा। प्रतिष्ठापयित्वा मत्वा ममेयमिहातया॥ ततस्ते मत्वरं ब्रह्म सुभृजं तीक्ष्णः सुभः॥ अत्र वीत्यनं मातुः सात
दाहोत्रवाहनं। अत्रिवाहयित्वा शिरसागमिष्येन वशासनात्। अयिनामाद्यप्येयमार्थं तं लोकविभुतां कथं वती
ब्रह्मः खं मेनाशयिष्यति नार्गवः। एतदिवा म्पदं जातुयाथायास्यामितत्र वि॥ ॥ होत्रवाहन उवाच॥ ॥ रामं प्रहस्य
भादृत्वं जामदग्नं महावने। उग्रैतयमिव त्रैतं मत्पुं धूमहावले। महेंद्रं विगिरि श्रेष्ठं रामो नित्यमुपमिह। कथं यो वे
दविद्वान् सो गंधर्वा मरुतस्तथा॥ तत्र गवस्वमंते ब्रूयाच्च न वचो मम। अत्रिवाद्यवतं मूर्ध्नी नयो हृदं हृदं वते। ब्रूयाच्च न
पुनर्नोऽयं त्रेकायं मनीषितं। मयि संकीर्त्तितं रामः सर्वनात करिष्यती। मम रामः सत्वावसे प्रीतियुक्तः सुखं मे। जम
दग्निमुतो वीरः सर्वं शस्त्रं हतां वरः॥ एवं ब्रुवति कन्याः पुण्यार्थि वे होत्रवाहने। अकतवृणः प्रादुरासीदमस्यानुवरः। वि
यः। ततस्ते सुनयः सर्वं समुत्तमः सहस्रशः॥ मवरजावयो हृदः स्तजयो होत्रवाहनः। ततो हृष्टा कृतानिष्कमन्यो न्यवमो
कमः॥ महितानरत श्रेष्ठ निषेदुः परिवार्यते। ततस्ते कथयामासुः कथास्ताः सुमनोरमाः॥ धन्या दिव्याश्च राजेन्द्र प्रीतिद
र्षमुदायुताः। ततः कथां ते राजर्षिर्महात्मा होत्रवाहना॥ रामं श्रेष्ठं महर्षीणामपुनरुदत्तवृणां कसंप्रतिमहाबाहो। जामद

२८४

मुने

स्यः घृतायवान्। अकतवृणः शक्रो विदुः वेदविदां वरः॥ ॥ अकतवृण उवाच॥ ॥ नवं तमेवमतं शरामः कीर्त्त
यति प्रभो। स्तजयो मधियमरवाराजर्षे रितियार्थिवा। इह रामः प्रनाते श्रेष्ठे दिति मतिर्ममा। इहास्येन मिहाया तं तव द
र्शनं को कथय। इयं च कन्याराजर्षि। किमर्थं वनमागता। कस्य वेयं तव वकातवती वामि विदितां॥ ॥ होत्रवाहन उ
वाच॥ ॥ होत्रित्रीयं ममेका शिराज सुता प्रिया। ज्येष्ठा त्वयं वरात्ता स्त्विना गनीत्यां महानद्या। इयमेव तिविख्याता ज्ये
ष्ठा काशियातः सुता। अत्रिकां बालिके त्वन्ये कनीया स्यात यो धन। समेतं यार्थि वेदं कत्रे काशि पुयं ततो जवत्। कन्या नि
मित्तं विप्रैर्षेत त्रैसी दुःखो महान्। ततः किल महावीर्यो नीमः शान्तनवो नृपान्। अधिद्विप्य महा होजा सिन्धुः कन्या ज
हारताः। निज्जित्य हृदि वीयात्ता नय प्रीत्यो गजा कयं। अजगाम विशुद्धात्मा कन्यानिः सह नारता सत्यं वत्ये निवेद्या
य विवाहं समनंतरं। त्राउर्वि वित्रवीर्यं समाजाय यत प्रभुः। ननु विवाहिकं दृष्ट्वा कन्येयं समुपाजितं। अत्र वीत्रव
गो गेयं मंत्रि मध्ये द्विजर्षेण। मया शाल्वयति वीर मनसा निवृतः यतिः। नमामहे सिद्धं मम दातुं त्रात्रे न्यमानसा। तत्र वाव
नं श्रीमः। ममं त्र्यमहं मंत्रिनिः। निश्च्यविममं जैसां सत्यवत्या मते विस्मितः। अत्रुजाता तु श्रीमो गारात्वा सो नैयति
ततः। कन्येयं मुदिता तत्र काले वचनमब्रवीत् विमर्जिता स्मिनी मोगा धर्ममां प्रतियादय। मनसा निवृतः सर्वं मया

उद्योग

दुःखदयसुभाभ्यागः विकीर्षसि धृतीकारं परावरात् परलोकान् ॥

त्वं याधिर्वर्षसः प्रत्यावर्त्यो ब्रह्मात्मोऽस्यः श्वारित्रस्मात्तिशंकितः। मेयंतयो वनं प्राप्तातायस्मै निरता नृशो मया व
त्पत्य निजाता वंशस्य परिकीर्त्तनात् ॥ अस्मदुःखस्य चोत्पत्तिर्नीष्परावदमन्यते ॥ ॥ अवावाच ॥ ॥ भगवन्नेव मे
विदुषां हृदि धीयतिः शरीरकर्त्ता मातुर्मत्स्यो दोषवाहनः। तत्पुत्रदेव नगरं घटियां तु तयो धनाः श्रुयमान
भयाद्येव वृत्तिः उपायमहासुने। यत्पुमां भगवात्तमो वदति हि जसत्तम। तन्मे कार्यं तमे कार्यमिति मे भगवन्मतिः ॥ ॥
इत्युद्योगे अवावाच ॥ ॥ अकृतव्रण उवाच ॥ ॥ दुःखदयमिदं न देकतरस्य विकीर्षसि। प्रतिकर्त्तव्यमवसेत त्व
वसेवदस्व मे। यदि सो भयति नो ह नियोक्तव्यो मतस्तवा नियोक्तव्यमिति मदात्मा मगमस्त्वदिते काम्यया। अथाप्यगं यं नी
षात्वरामो वसिष्ठी मता रणे विनिर्जिते इष्टं कुर्यात्तदपि नार्गवः। संजयस्य वचः श्रुत्वा तवाचेव श्रुचिस्मिते ॥ यदत्र
ते नृशं कार्यं तदाद्येव विवित्यते ॥ ॥ अवावाच ॥ ॥ अयनीलास्मिन्नीषेण भगवन्निजानता। नाभिजानाति मे नी
षो ब्रह्म नृशात्वरं तमे मनः। एतद्विचार्य मनसा भवानेतद्विनिश्चयं विविनोतु यथास्माद्यं विद्वान्क्रियतां तथा। नी
षो वक्तुं नृशात्वरं तमे मनः। उभयो रववा ब्रह्म न युक्तं यत्तस्माच्चरानि वेदितं मया ह्येतदुःखमूलं यद्यतय
विधानं तत्र भगवन् कर्तुं मर्हसि युक्तिः ॥ ॥ अकृतव्रण उवाच ॥ ॥ उपमर्शमिदं न देय देव वरवर्त्तिनि। धर्मं

२८५

प्रतिवचोबुधाः शृणु चेदं वचो मम। यद्विचार्य मायगेयो विनये कृजसा कयां शात्वरं शिरसा नीरुगृहीयात्तमवोदि
तः। जिनत्वं नीर्जिता मर्हस्य स्मात्तीता सिता विनि। शंशयः शात्वरं जस्य तनत्वयि सुमध्यमे। नीष्पः पुरुषमानी वजित
काशीनाथि वचा तस्मात्प्रतिक्रिया युक्तानीष्पेकारयितुं तव ॥ ॥ अवावाच ॥ ॥ ममाप्येष मदा ब्रह्म रुदिका मे
तिवर्त्तीता। वानयेयं यद्विराणा नीष्पमित्येव नित्यदा। नीष्पवा शात्वरं जवायं वा दोषेण गवसि। प्रशाधितं महाबाहो
युक्ते ये सुदुःखिता ॥ ॥ नीष्प उवाच ॥ ॥ एवं कथयता मे वते घासदिवसो गतः। रात्रिश्चुन्नरत श्रेष्ठ सुखशीतो म
सारता तातारामः प्रादुराशीत्यज्ज्वलन्निव तेजसा। शिष्यः परिव्रतो राजन् जटावीरधरो मुनिः। धनुष्या शिरदीनात्मा म
चराजामहातयाः। विनया प्रजशा हस्ति संजयः सोऽन्यान्मयः। ततस्ततायसा हृष्टा सवराजा महातयाः। तत्पुत्रा जल
योग जन्मा च कन्या यशस्विनी। पूजयामासु रव्ययामधुयर्क्षेणानार्गवः। अर्वितश्च यथान्यायं निष्सादमदिवतिः।
ततः पूर्ववती तानि कथयंतो मता बुभुक्षुः। अमतां जामेदमश्नुमं जयस्त्रिवारत। तथा कथां ते राजर्षे नृपुत्रेष्टम
दाबल। उवाच वचनं काले गमे वचनमर्थवत्। गमेयं ममादो द्वितीका शिराज सुता प्रनो। अस्याः शृणु यथा तत्त्वका
र्यं कार्यं विचारदा परमं कथ्यतां च तितारामः प्रत्यभाषता ततः। मान्यवदशमं ज्वलंतमिव पावकं। ततो निवाह्य

उद्योग

वरणोरामस्य शिरसायुधैः ॥ स्मृत्वा पददत्ता नाम्ना पाणिभ्यामग्रतः स्थिताः ॥ रुद्रोद्देशाशोकवती वाष्पगङ्गादशोचना ॥ प्रसेदे
 शरणं चिव शरणं ह्यनुदत्तं ॥ ॥ राम उवाच ॥ ॥ यथा त्वं हं जयस्यस्य तथामेवं नृपात्मजे ॥ बुद्धियत्ने मनोऽङ्कुरि
 ष्ये वचनं तव ॥ ॥ अंबोवाच ॥ ॥ भगवन् शरणं गत्वा ह्यग्रयन्नास्मि महाव्रताः ॥ शोकं यं कास्मै वै मया घोरा दुःखं मया विमो
 ॥ ॥ नील उवाच ॥ ॥ तस्माच्च दृष्ट्वा रुपं वचं पुत्रानि न वपुनः ॥ सोऽकस्माद्यं परं चिवरामश्चिन्तायरोऽभवत् ॥ किमियं व
 द्यतीत्येवं विममर्षं नृपुदत्तं ॥ इति दध्यौ विररामः ॥ कथयानिय रिश्रुतः ॥ कथ्यतामिति मान्दयोगमयोगोक्ताश्च विस्मिताः ॥
 सर्वमेव यथावत् कथयामास मार्गवे ॥ तत्तुत्वा जामदग्न्यसुराज पुत्र्या वचस्तदा ॥ उवाच तां वरारोहं निश्चित्यात्मविनिश्च
 यं ॥ ॥ राम उवाच ॥ ॥ प्रेषयिष्यामि तीक्ष्णाय कुरु श्रेष्ठाय चाविनि ॥ करिष्ये निवचोमहं श्रुत्वा वसनराधियः ॥ न वेत्करि
 ष्यति वचोमयोक्तं जाह्नवीसुतः ॥ ॥ धृष्ट्याप्येनं रणे न डेसामात्मशस्त्रे जमा ॥ अथ वा ते मतिस्तत्र राजपुत्रिनिवर्त्तने ॥
 यावत्वात्त्ययति वीरं योज्याम्यत्र कर्मणि ॥ ॥ अंबोवाच ॥ ॥ विमर्जिताहं नीलेश श्रुत्वेव नृपुनंदन ॥ वात्सराजं
 गतं चावममपूर्वमनीषिना ॥ सोऽनराजसुयेत्याहमवोचं दुर्वचं वचः ॥ न वसां प्रत्यगृह्णास्व वारिच परिशक्तिः ॥ एक
 शब्दं विनिश्चित्य स्वबुध्या नृपुनंदन ॥ तायसास्ममहात्मानो नृपुश्चेष्टपुरस्कृतः ॥ इत्युद्योगे अंबोवाख्याले ॥

२८६

एद्वौ परिकं कार्यं तं चिंतयिषुमर्हसि ॥ मम बुद्धयसनस्यास्य नाभो मूलं महाव्रता ॥ यनाहं वशमातीता सद्यः क्षिप्रव
 जातदा ॥ नील उवाच ॥ इति मया वाहो यकृतः ॥ स्वमीदृशा वासाहं नृपशाहं लवराप्यधियसुत्रमं ॥ सहिषु श्रद्धा च श्रुति काशी
 च मार्गव ॥ तस्मात्प्रतिक्रिया कर्तुं युक्ता तस्मै नृपान् ॥ एवमक्रियमाणानां रतनतदा विना ॥ अनवहृदि संक
 ल्पो घातयं महाव्रतं ॥ तस्मात्कायममाद्यमं रामसेपादयानय ॥ जदिनीममहाबाह्यायथावत्तं पुरंदरः ॥ इत्यु
 द्योगे अंबोवाख्याना ॥ ॥ नील उवाच ॥ ॥ एवमुक्तस्तदारामा जदिनीममिति प्राप्ता ॥ उवाच रुदतां दीनां चादयं
 तीव्रनः पुनः ॥ काउपेन काउंष्टला मिशस्त्रं विरेवरवर्त्तिनि ॥ कृतब्रह्मविदां देताः किमन्यकरवाणिनि ॥ वचानीम
 श्रुत्वा ल्वश्चममराश्चिदशा उगो न विष्यात न वद्या गित करिष्यामि माश्रयः ॥ न वरास्त्रं यहीष्यामि कथं चिदपि ना
 विनि ॥ कृतनिद्यागादिप्राणागमपामसमयकृतः ॥ ॥ अंबोवाच ॥ ॥ मम डारव नगवता वपयनपयतस्तव ॥ तव
 नील उवाच ॥ ॥ तं जहाश्चरमाचिरं ॥ ॥ राम उवाच ॥ ॥ काशिकन्यपुनर्जदिनीमस्तवरणावजो ॥ शिरसा वंद
 नाहं पिप्रीष्यति गिरामम ॥ अंबोवाच ॥ ॥ जदिनीमं रणे समराजं तमसुरं यथा ॥ समाकृतारणे वारममवेदि
 मिषियं प्रतिश्रुते च यदि पित सत्यं कर्तुमर्हसि ॥ ॥ नील उवाच ॥ ॥ तस्याः संवदात्तारवराजनामी वयोस्तदा ॥

उद्योग

रुधिरकृतवर्णः॥

कृषिपुंकेतुपरमधर्मात्माऽदेववनमवृत्ता। शरणागतमहाबाहाकन्यां वत्सकुमर्हसि। यदिनामोरणारांमसमारुतसु
याष्टधे। निरुक्तिं तोमीतिवाच्याकुयात्कुयादावचनंतवा। कृतमस्यानवकार्यकन्यायान्नुनंदन। वाक्पसं चतवी
रनविष्यतिरुतंविनो। इयंचापिप्रतिज्ञातयदारांममहासुता। जिज्ञावेद्विया न्यवीरं वास्मणप्रतिश्रुतं। वास्मण
ःरुत्रियावेद्यः। अष्टाष्टेवरणा यदि। ब्रह्मविद्विनातेवेदनिष्पामिति नगव। शरणां येषपज्ञानं नीतानां शरणाधि
ना। नराकामिपरित्यागं कर्तुं नीवर्कथंचने। यश्चरुस्वरं ह्योतत्रे विजेष्यतिसमाभते। दीप्तात्मानमदंतं वृद्धनिष्पामिति नार्गव। स
एवेदितपारामनामः। ऊरुकुलोद्धतः। तेन सुधस्वसया। मसामस्यननुनंदन॥ रामउवाच॥ स्मराम्यदेवर्षकृतोपतिज्ञाष्टपिसत्र
म। ताष्टेवकरिष्यामियथासाधेवलप्यत। कायामतन्महाब्रह्मरकाशिकन्यामनागतां। गमिष्यामिस्त्रयंतवकन्यामाराय
यवसः। यदिनामोरणाद्याधीतकरिष्यति। मवचां हनिष्याम्यननुडिकमिति। मनिश्चिनामतिः। नदिवाणा मयोक्तुम
कं नीदशरीरिणां। कायसु विदितं सुतुं पुराह्वयिषुं गावा। एवमुक्ताताता रामः। सदाते ब्रह्मवादिनिः। प्रयाणायाम
तिरुवांससुखो मदातयाः। ततास्ततासुषिवातुरजनीतवतापमाः। कृताभायाजसजप्याप्रतस्तुमीक्रियांसया। अत्युग
द्यतनोरामः। सदाते ब्रह्मवादिनिः। ऊरुकुलं महाराजकन्यायामदत्तारता। न्यविशंतततः। सार्वपरिष्टसमरस्वती।

२८७

नातिमनसं
पावः

नातिमनसं सज्जो ध॥

तामसास्तमहात्मातो नृपश्रेष्ठप्रसूताः॥ ॥ इत्युद्योगं च बोधायनात्॥ ॥ नामउवाच॥ ॥ ततस्तुतायदिवसे
संदिदेशं व्यवस्थितः। कुरुष्वियं स मेराजतत्रासास्मीति महावतः। तमागतमदं शुवा विषयांति महावलं। अत्यगवेजेवे
नाशुवात्यातजानिधिप्रचुं। गाप्रसूत्यराजं द्वास्मणोः। एरिवारितः। कविमिदिवकाले अतः। एववपुगाहितेः। मसाम
निगतहृष्टातामदयः। प्रतायवाच। प्रतिजयादतो ह्युवाचां वचनाचिह्नमवृत्तात्॥ ॥ रामउवाच॥ ॥ नीष्मकां बुद्धिमासा
यकाशिराजसुतातदा। अकामनय्याताता पुनश्चेदविमर्जिता। विचमितावयादां धर्मादास्यजस्विनी। पयष्टृष्टं
वयाहीमांकादिगंडमिहादीति। प्रत्याख्यातादिशास्त्रेन वयानातादिनारतास्त्वधर्मसुखव्याधराजसुवीलजविंयं। न
सुक्तमवमानायंराजसुक्तं वयानद्या। ततस्त्वेविमनससुदीक्षाहमथाबुवराताहमनापुनर्दद्याब्रह्मन्नावकथ
चनाशास्त्रस्याहमिति प्राह उरामा। मवनागवामयाविचान्यउजातामातयंनगरं प्रति। तनयानाप्पउक्रात्रात्रार्थलो
नात्रकाम्यया। तात्रधर्ममदं ज्ञांमिति। मवतमाहितं। अश्रमामबुवीतः। मः। क्रोधपर्याकलितः। नकरिष्यसि चेदेतदा
क्यमतरपुंगव। हनिष्यामि सहामासं वा माद्यति पुनः पुनः। संरंतादबुवीदामः। क्रोधपर्याकलितः। नमदं गीर्तिरि
ष्टानिः पुनः पुनरिदमाश्रयाचं नृपशाहं न विवपुशाममः। प्रणम्यतमदं दृष्ट्वा ह्योवास्मणमनमं। अह्वंकारो किं

उद्योग

नृसि

योयस्मिन्नुद्योगोयथाशक्ताद्विषयवातवतएवत्यंस्यात्मानं प्रवर्तयत्॥
तद्यत्तुद्योगमायत्तुसिद्धिस्तुममवालम्पनवर्तितं वृत्तविधाउपदिष्टं महाबाहो शिष्योस्मितवर्नागविनातामामवर्तयत्
मःकोधमेरुक्तलोचनः॥ जानीषेमोद्युक्तामप्यस्तुमांनविददासुतांकारपस्याकोरव्यमस्त्रियाथंमहायानाहिति वि
द्यातशांतिरमन्याकुसुतंदनाष्टदाणेमामहाबाहोरोहस्वकुलमात्मनः॥ वयाविनंमितादीयंनर्त्तरिताधिरुक्तितान
थावुवंतंतमदंरामंरुचंरंजय॥ नेतादवंतुननीविजयार्थकिंश्रमणातायुस्त्वयिसंप्रदयत्तामदम्युवरातवेप्रसादाय
वांनगवंस्पृक्षेवावुवराय॥ कोजावुपरनावाहिनारीव्यातामिवस्त्रितांवासायतदृष्टेजानरस्त्रीणांरोषोमहाययन
न्यादासवस्यापिधर्मजसामहावताप्रसीदमावायदातकार्यंनकुसुमाचिरंअयंचापि विष्णुदात्माधुराणाश्रयतिविनोम
संतिनमहाबुद्धेगीतः॥ लोकोमहात्मना॥ गुणरत्नवलिप्रसक्तकार्यकार्यमनानतः॥ उत्पद्यतिपत्रस्यपरित्यागाविधीय
तामवंगुरुतिप्रमणामयासंमतितामृता॥ युस्त्वयि न जानीषतस्माद्योऽप्यामिविदया॥ युस्तेनहन्त्यासमारवाहारा
चविशेषतः॥ विषाघतस्त्रयोदशसंवत्सरेमयातव॥ उद्यतसुमयोदृष्टावासांरुचंरंजय॥ यादव्यासमारकुदं
धंतमपलायनं॥ वृत्तदत्तानतस्यस्यादितिधर्मेशुनिश्चयः॥ रुत्रियाणांस्त्रिताधर्मेशुत्रियोस्मितपोधन॥ यायथावर्त्त
तयस्मिन्नुद्योगेप्रवर्तयत्॥ नाधर्मसमवाजोतिनचाश्रयश्चविंदति॥

२४८

अर्थधर्मादिशकालविनागतः समर्थश्चत विवक्तुंसतिः संशयनसंशयानावनश्रयात्तथेष्टः॥ यत्ताः नर्थसंशयो
अर्थवायदिवाधर्मसमर्थोदशकालवित्॥ अर्थसंशयमापन्नः श्रेयात्रिः संशयो नरः॥ यस्मासंशयितव्येष्टया न्यायं
वर्त्तमाना तस्माद्योऽप्यामिसहितस्त्रयारममहादाव॥ पश्यामवाकुवायंविक्तुंसंवातिमात्रुषाएवंगतियुमपाठकं
नृपुनंदन॥ नत करिष्यकुसुमाश्रयास्पृक्षेवयासद॥ इंद्रेरामयाष्टंमजीनवमहाद्युतातत्रंनिदितारामम
यावरवाताहिने॥ प्राप्तेनिर्जिताह्वाकारशस्त्रशतामहारणास्मावेतिनिवर्त्तस्वकुलहंरणापिय॥ तवेष्वामिम
हाबाहोबुद्धयचांनपोधन॥ अपियत्रवयागमकृतज्ञोचंश्रयापिउः॥ तत्राहमपिहृवावांमोचंकर्त्तास्मिनागवि॥ तत्र
राममहावैरितंयुद्धमर्द॥ अपनेष्वामिहर्ष्यपोराणोवाहाराश्रयश्चापिकहासरामवज्रशः॥ एरिवसाराति
र्जिताः॥ रुत्रियालाकमयेकनेतिसकुणु॥ नतदाजातवात्नामः॥ रुत्रियापिहिमदिधः॥ पश्चाज्जातानितजासि
दृष्टोबुद्धलितंयया॥ यास्तुबुद्धमयंर्यकामंचमपनाशयत्॥ साहंजातामहाबाहोनामः॥ परचुरंजय॥ व्यपनप्या
मितेदंयुद्धेरामनसंशयः॥ ॥ इत्युद्योगावबोधाख्यातः॥ ॥ श्रीमत्तवाच॥

मत्रानार्थसंशयवासः संशयितार्थपापहेतोश्चयथा न्यायश्च विविच्य इति पातयथान्यायमिति॥ अर्थधर्माद्वृत्तं
नविदिव्येत्यर्थः॥ एवंगत एव नृत्तव्यि॥

उद्योग

रदमात्रेणायवीमावित्रीसरस्वतीत्यर्थः॥ सव्यतिक्रमालंघितक्रमः॥

सः॥ ॥ इत्युद्योगश्चोपाख्यानः॥ ॥ नाम उवाच॥ ॥ तमहं स्मयन्निवतारो यत्प्राप्य वसितं नृमिहं नासु हि
याहुं न वं तं रथमासितेः॥ आराहस्यं दनं वारकं वं वमवात्तु ज। वधन समारगमयदि। याहुं मायच्छसि। तानामानुवद
मः स्मयमानो रणाजिरो रथो। म। मदिना नामवाहावदाः मदश्च वहाः स्तुत्या मातरि श्यादिकव वं वेदमातरं सुसं
वातारणा नातिर्यास्ये हं कुरुनंदन। एवं बुवाणा गांधार रामा मां सत्यविक्रमः॥ आरवातनमदता सर्वतः प्रत्यवारयत्
। ततापश्येजामदस्यं रथमध्ये व्यवस्थितं। सर्वायुधधारश्चामत्युत्तापमदज्ञाने। मनसा विहितं पुण्ये विस्तीर्णनगरे
पमे। दिव्याश्च दुजिसत्रे देकां च तेन विदुषिता कवचेन महाबाहा। सामा कंकुतलक्षणा। धनुर्द्वयो वदद्वयो वदगा
धं युतित्रवात्र। सारथ्यं कृतवां स्तत्र युयुमाोर कृतवाः॥ सरवावद विदस्यंते दयितानां गवस्यद। आक्रयानः समा
युद्धे मत्तादृषयतीवामा। सुतः सुतरनिको ज्ञानादियाहातिनां गवः॥ तमादित्यमिवोद्यंतं अनाध्वं महाबलं। हृत्रि
यांतकरं रामा मकामकः समासदं॥ तताहं वारोयातु त्रिषु बाहा त्रिषु बाहोः॥ अरती र्धुधुन्यस्पपदातिकी
वि सप्तमं। अन्य गवंतदा राममविद्यात्। दि० जसत्तमं। अनिवाद्यवेनं विधिदबुवं वाक्युत्तमं। या। अयं यारो

व्यतिक्रमः

२७७

देवाः

धर्म

विशिष्टन विधिः॥ शोय्यात्। अधिकेन यरुवात्। चवा। रामहावाहाः स्तुतश्चे विताः प्रादरदताडयत्। यदं ववसायं
रामसहा। शनाधिकतवा। यरुगाधर्मज्ञानेन जयमाशास्त्रामविना॥ राम उवाच॥ एवामत कुरु। अथ क
र्तव्यं नृतिमिच्छता। धर्मोऽस्य पमदावाहा विशिष्टेः मदयुधतां। शाययं चानाचादवमागच्छे याविशोपातायुधसु
वरेणा यन्नाधैर्यमालं व्याकोरवः॥ तत्र तत्र यमाशासे वां विजुमहं स्तितागच्छयुधस्वधर्मिणा प्रीतास्मि चरिते
नवा। तताहं तत्र मस्त्यरथमारुह्य मवरः॥ प्राध्यायं यं रणां शंखं पुनर्दमपरिस्फुटं। तता युद्धसमनवन्मम तस्य च
जारता। दिवसाहं सुखं ब्राजं परस्पर जिगीषया। समतस्मिन्नाश्वरादृष्टादृष्टकंकपत्रिनिः। पद्याशानिश्चनवनिः
शराणां ततपर्वणां ववाशस्त्रनामवाहाः। पूताश्च वविशां यता। प्रतिरुद्धतायेवाहं समारदं शितास्तिनः। तमस्तु सचदवे
भ्यो बाहोभ्यो विरोधतः। तमहं स्मयन्निवतारो प्रत्यवारयत्। अवाप्यतामात्रितामनिर्मया देहपिबयि। नृपश्च
शृणु। मज्जसत्तमं पदं धर्मसंग्रहः॥ यत्तावदोऽशरीरस्त्वाः बाह्याण्यथ व। तमहं त। तपश्चा तमदत्तं न तस्यः प्रदगम्य द
प्रदरदत्तधर्मस्य रं वं समासितं॥ बाह्याः। च त्रियं दं दिष्टातिशस्त्रसुखमात्। परपमधुबोवीर्यपत्रपवाको व
लेवाम। एषातका र्कं वारं चि मनि निजितपुणा। तस्याहं विशि तं न ह्वं विक्षपनरतर्षता। तनास्पधुषकाटि
विबाहमावपातयं। तथेव च पुषका नां ज्ञाता निनतपर्वणां। विक्षपकं कयत्राणां जामदस्य रथं प्रति। कायविष

कासुतदावापुनामसुदरिता॥चतुःशरंतासुधिरंतागाइववातारा॥सुतनोहितसर्वांगःसरन्मरुधिरंरणा॥वने
रामस्तदाजन्मरुधिरंमिवोसुत॥देमंतांतःशोकइवरकस्तवकमंदित॥वनीसमस्तदाराजहप्रकुलइवकि
शुक॥तान्महत्तुरदापरमःकाधममद्वित॥दमधुखासुकनिकिताःअगानववर्षः॥तममामाद्यमारेडा
कधममर्मनेदिन॥अकपयन्महावगाःमृणालनिप्रोपमा॥तमदममवधुनरात्मातमाहाव॥अतसंख्येःआरेःकु
हस्तदागममवाकिरे॥मतिरम्यकंसंकाशःआरेगशाविषोपमि॥शितिरम्यहितागमोमंदचेताइवानवतातलादंरुप
याविष्टेविष्ट्यात्मानमात्मना॥धितिगित्युवंधुदंरुधर्मचनारता॥अमरुवाधुवंगजशोकवगपरिचुत॥आहाव
तकृतंपापंमायदेहस्थमिणो॥युसर्दिजातिधर्मात्मायादंयदितिशेः॥तानप्रादरंनृपोजामदस्यानारत॥अथा
वतप्यष्टिदीपुपादिवमसंक्षय॥जगामासमहसांशुस्रतासुदसुपारमत्॥॥इत्युद्योगश्चोपाख्यातः॥॥
जीमउवाच॥॥आत्मनस्तुततःसुताहयानांविशयाता॥ममवापनयामासवात्स्याःकृशालसमत्॥ज्ञानांयह
मेसुरगेनक्षतायेरविकृतेः॥प्रजातत्तादितस्त्वयिततासुदमवर्तत॥हहामंदंभुमायांतंदंशितंस्पंदनस्थितं॥
अकाराइयमत्यर्थंरमःमकप्रतापवाज्ञातताहंराममायांतदहाममरकांक्षिणं॥धुःश्रेष्ठमसुहृन्ममहमाव

नरंरथात्॥अनिवाद्यतायेवाहंरथमारुह्यनारता॥सुसुसुज्जामदस्यस्पृष्टास्ववातनाःस्थिता॥ततोहंशरवार्षणमह
ताममवाकिरे॥मममाशरवाणवर्षंतंममवाकिरत॥संकुदोजामदस्यसुधुनारवसुतजनात॥मंषिषामेशगराधो
राइक्षमासावुरगानिवाततादंनिकितेर्न॥ज्ञातशाथमदसुशः॥अविदंसहमाराजनेतरिहृषुतःषुतः॥ततस्व
स्त्राणिदिव्यानिजामदस्यःप्रतापवाज्ञामयिप्रायाजयामासनामहप्रत्यषधं॥आस्त्रारवमहाबाहाविकीर्षत्रधि
कांक्रिया॥ततादिविमहानाद॥प्राडरासोमंततः॥तताहमसुवायय॥जामदस्यप्रसुकुवात्रप्रयात्राघवताजामाय
यकास्त्राणनारता॥तताहमस्त्वमायमममममप्रसुकुवात्रवारुणेनवतदामावास्यामाममविभुः॥एवमस्त्रादिणि
दिव्यानिगमस्याहमवारयारामश्चमममजस्त्रादिव्यासुविदरिदम॥ततामामसवीताराजनेरामःकर्वरुद्विजोत्रमः॥उर
स्यविध्यसंकुदोजामदस्यःप्रतापवाज्ञातताहंनरताथष्टसुन्यप्रादंरथोपरिततामोकमलाविष्टसुतसुमपुपावह
ना॥जायंतनरताथष्टरामवाणप्रपीडितं॥ततामाममयांतविभुशब्दमन्त्रितं॥रामस्याववराहशोमवहृष्टाविभु
कुसुः॥अकतवणप्रवृतयःकाशिकन्याचनारता॥ततस्तुनधुमंजाविजात्रासुतमयाधुव॥वाहियादियातागमः
साज्जाहंगतावदन॥ततामामवहृष्टाहारेःएरमशोनिति॥इत्यदिरिवकौरव्यमारुतप्रतिमेगीतो॥ततोहं

उद्योगे

लामवाहि निःलामान्यपिवह डिःहर डिः॥

राममासाद्यवाणावर्षेष्टाकोरवः अवाकिं सुसंभः संरधेव जिगीषया। तानापतत एवा सोरामो बाणा नजिह्वा शुवा
णा निवाष्टजस्मीमकिंकेवि निराहवा। ततास्तसृदिताः सार्वममवाणाः सुसंविताः रामबाणोर्द्ध्वविनाः वातवा यः स
हस्त्रशः॥ ततः पुनश्चरं दी संसुप्रनं काले संमिताः अस्तजं नामदम्याय रामा माहं तिघां मया। ततश्च निहाता गाटं बाण विगवः
गतः॥ सुमोहममरगामा नृमोवति यपातह। तताहाहाकृतं सर्वं रामवृत्तल माधित। जगज्जारन संवि संमथा कपत न
तथा। तत एतम संवि माः सर्व एवा निडुडुवुः॥ नयोधना स्तमदसा कायपा वकुलनंदन। तत एनं परिष्वज्युवा निराश्या मयस्त
दापाणि त्रिर्जलशीते शुजयाशी त्रिश्चकारव। ततः स विकलवाक्यं राम उवाच वाचवीत्। तिसृनी ऋह मा सीति वाणं संध
यं काष्ठं कं। स सुकोत्प एतह स मव्ये पाश्व महादाव। यनाहं नृश सुहि गोव्या धृतिं इव हुमाः॥ हवा हया स्ता ता रामः श्री
घ्रास्त्रे रामदादाव। अवाकि रेनां विश्वेश बाणा स्ता स्ता मवाहि निः॥ तताह मपि शाश्वतं समर प्रतिवारणां अवास्तुजं
महं विहो तितरा विधिता धाराः॥ रामस्य ममावेवा शुभो मा हृत्सम मेततः॥ नस्म सूर्यः प्रतपति शरजाल समावृतः॥ मातरि
श्या ततस्तस्मिन्मधरुह इवा नवत। ततो वायाः धकं पाव सूर्यो स्पवगत स्थितिः॥ अतिघात प्रतावा उपावकः समजा

२५२

यत। तशराः स्वमुखेन प्रदीप्ताश्चि वनाउता। तमौ सार्वतशरा जलसंस्मृताः प्रपेदि रातदाशतसहस्राणि प्र
सुतान्य बुदातिव॥ अस्तान्प्रयस्वर्वाणि निरुवर्वाणि वाकोरशरा मः शराणां संकुहो मयि दृश्यं न्यपातय ह। तताहं
तानपिराणां शरेणा विषोपमेः॥ संचिद्य नृमो हपात पातये एव गतिव। एवं तदत वहु हंत दानर तसत्रमा सं
था कालवती। तनुव्यपाया समगुरुः॥ ॥ इत्युद्योगश्च बोधायनात्॥ ॥ नोऽप्युवाच॥ समागतस्य रा
मेण पुनरवाति शरणा। अल्पसु सुसुले सुहंत दानर तसत्रमा ततादि व्या स्र विह्वरा दिव्या एव स्त्रान्यतकश
ः॥ अयोजय सधर्मात्मा दिव सवितुः॥ तान्प्रहंत्य ताघाते रास्त्रे रस्त्राणि नारता व्यधमनुषाल सुधे प्राणा स्मृत्का
सुडस्य जगत्। अस्त्रि रस्त्रि सुवकु धदाता वरव नारता अकु धत महात जास्त्य क्रप्राणाः सुसंयुगा। ततः शक्तिं प्रादि
णो ह्योर रुपां मस्रुद्धे जामद म्यो महात्म्या। कालोऽस्तु प्रज्जालिता मिबोः क्तां संदीप्ता यो तज साव्या प्यलोकं। ततो
हंता मिश्रुनि ही प्यमाना ममा यांती मंत काला कंदोसा। विवात्रि भ पातया मामहृमो तताव विो पवनः पुण्यगं
धिः॥ तस्याश्चि त्राया को धदा सो एरामः शक्राघोराः प्रादि णो हा दशा न्याः॥ तासां रूपे नारत नो तश कं तज स्थिया।
ध्वा प घवा विववकु। किं विवाह विकलः सप्रहृष्ट दिग्गः सवो स्तमाहात्का इवाग्मः। नाना रूपा रूपा स्त ज

रक्तवर्णीनशा

उद्योग

म

सोप्राणोवायथादिया द्वादश लोकसंख्या । ततो जालंवाणमयं विष्टं संदश्यति वा शरजालेन राज्ञः । द्वादशे सप्तप्रादि
 एवैरणहंत तच्छक्तीरधधर्माधोस्वपाः । ततो राज्ञः जामदग्न्यो महात्मा शक्तीधारा व्याप्तिपदे मंदडाः । विविताः
 काचनपहनद्यायथा महोक्ता ज्वलितास्तथा नाः । ताश्चापुया शर्मणाचारविचारवक्रोनाजोपातयित्वान
 रइ । वा एते दिव्योक्तमिदं स्य संख्यदिव्यानश्चानन्यवर्षसंख्या । निष्कर्तुं नापत्रगानां स्वरूपा द्वादशका
 द्दमेविचानिक्ताः । षाड्भ्यः कदादेमं महात्मा क्रोधविष्टो देहाय शप्रमाया । ततश्चेत्यः चलनानामिवोपाः
 समाप्युर्विचिरवानां प्रदीप्ताः । समाविना वापि नृशरीरं हयात्कृतं स्वरयावेवमधः । रथः शरीरमिति धित
 : सर्वतो दृश्यथादयाः सारथिश्चैव राज्ञः । सुगरेषां चतुष्टयवक्रैतायेवाहः । कृत्वापि नमः । ततस्तस्मिन् चरणे
 वर्षेयतीतशरीरं घणाप्रत्यवर्षं पुंरुं । स विहाता मार्गणोर्मिब्रह्मकृषिर्द्वादशकं सुखे हरिरकं । यथारामो वा
 णजालान्ति तस्य स्थाप्येवास्त्रं ह्यगाढविहः । ततो युद्धव्यसवीपरा वक्रनावातावस्तं प्रार्थयानमदीधः । इत्युद्यो
 गे च बोधायने । नाभ्युवाच । ततः पुनरात्तराजः सूर्यविमल उज्ज्वलात्तर्गविस्मयमासाई पुनर्दुर्धमवर्तमाना । त
 ताश्चात्तरायतिष्ठन्नामप्रहरतां वरः । वर्षशरजालानि मयि मघ इवोवाला । ततः स्त्राता

वि

शर

शय

मृते

स्व

मम सुखं वरवर्षेण यीडितः । अथैतानि रथो यस्तान्मनोमसं विधादयन् । ततः सूतो मर्मत्पथं केशमलं प्राविशन्महत ।
 पृथिव्यां च शराघातान्निययातममारवाः । ततोः सूतो हजहासाणां च सबाणप्रयीडितः । सुकुतीद्वराजं प्रमावसीर
 विशाज्जहा । ततः सूते तस्मिन् क्रियतस्य मेशरात् । प्रमत्तमनसो रामः प्राहिणो नृत्तुमस्मितः । ततः सूतव्यसनितं विभुतं
 मांसमार्गवः । शरीरान्पहनं ऊर्ध्वं विह्वलवदन्तुः । समे तु जातारराजनिपत्य रुधिराशनः । मथिव सह राजे इजयाम
 वसुधातलात् । तत्वा तु निहतं रामसूतो मां भरतर्षभा । मद्यवहिनना दोषिर्ब्रह्मवपुनः पुनः । तथा तु यतिराजन्मयि
 रामा मुदायुतः । उदक्रोशन्महानादमहतिरनुयायिनिः । ममात्तवा तव ह्येव कुर्वः । या इतिः स्त्रिताः श्यागता येऽयुद्ध
 तक्रनास्तत्र दिदृक्वः । शार्ङ्गं परमिकाजं मुस्तेतदायति ते मया । ततो यश्च यतिराजसिंहविजान्ते । सूर्यकुताशना
 जाल । तेषां समतात्यरिका धर्यतिस्तुः स्वबाहुनिः । परिधायी जिमधोरह्यमारा श्रुतिर्विधिनं हिं सृमिषुयास्पृशः । अत
 रिक्ते मृतो ह्यस्मिते विधेर्बोधविरिवा । अस्मिन्निवातरिक्ते वज्रविदुमिरुक्तिः । ततोऽस्त्रासृणा राजन्नुवन्परिगृह्णमा
 । मानि रिति मम सर्वस्मिते स्त्रिति वा सकृत् । ततस्तथा मदेवाग्निस्तार्पितः । मदसो हितः । मातरं सरिताश्च ह्यमयं संरथ
 मास्त्रिताः । हयाश्च मे संगृहीतास्तथा मन्महानद्या मयति कोरवइ । यादौ जनेन्याः प्रतिगृह्णवा हंतथा पिदृगारथम

उद्योग

न्यसेहंरररुसामोसरयंहयंश्रोयस्कारणिव।तामहंजनिर्नृत्वापुनारवयसर्जयं।ततोहंस्यमुद्यम्यहयात्मा
 वातरंहमः॥अधुधंजामदयेननिवृत्तेहनिनारताततोहंनरतश्चवेगवंतमाहाबलं।अमुचंसमरेवांगरामायरु
 दयविदे।ततोजगामवमुधाममबाणप्रपीडितः॥जानुन्याधुनसज्जरासोमोदवशंगतः॥ततस्मिन्नियतितेगमे
 नूरिमहत्त्वे।आवबुर्जलदाव्योमहरंतोरुधिरंबकु।उक्ताश्चशतशःपेयः।मनिष्ठाःसकंयनाः॥अर्कंवसदसा
 दीप्तंस्वर्त्तानुरनिमंष्टुणोत्तावबुधवाताः।एरुधंश्रुतिताववमुधरागृधाबलाश्रयंकाश्रुपरियेत्तुर्मुदायुताः॥दीप्ता
 यादिशिगोमायुर्दिरासुक्रुन्नदत्ता।अनादतामुदमयेविनेपुर्नशनिःस्वनाः॥एतदित्यानिकसर्वंघोरमासीदयं
 करं।विमंजकल्पेधरणीगतेशमेमहात्मनि।तातारविर्मंदमरीधिमंडलो जगामासंयांशुपुजावमुदः॥निशाव्यगाह
 मुषशीतमारुतोततोयुधं प्रत्यवहारयावाएवंगजन्नवदारोवन्नवततः।मुनर्विमलेषुशुर्गैघोरंकल्पंकल्पंविंश
 तिविदिनानितथैवचान्यानिदिनानित्रीणि॥॥इत्तुद्योगेअंबोयारव्याने॥॥नीमउवाच॥॥ततोहंविशिरोजं
 प्रणम्यशिरसातदा।आसुगानंयिदृणं वदेवतानां वसर्वशः॥नकंचराणां नृतांनाराजन्त्याश्चविशोयते।शयनंशय
 रहिते मनसा समवितयं।जामदयेनाममुदमिदं परमदारुणं॥इत्यहानिव्यवकुनद्यवर्त्ततमुमदात्ययानवरामं

रथध

शिख

इदंविश्वरुतंविश्वकृत्यं॥

महावीर्यंवाक्कोमिरणसूदति।विजेतुंसमरेविप्रंजामदम्यमहाबलं।यदिशक्वोमयाजेतुंजामदम्यःप्रतायवाना
 दिवतानिप्रमत्तानिदृशीयंतुनिशाममाततोनिर्विचराजं प्रमुहः।शरविकृतः॥दक्षिणेनेहपाश्वेनिघनातममयेवंनहा
 ।ताताहंविप्रमुख्येस्तिथिरे०दयतिनोरयात्ता।उवापितोधुताश्चैवमानेरितिचमात्विनः॥तएवमांमहाराजस्वप्नेदर्श
 नामत्यवि।परिवार्याबुवचाकंतेनिबोधकुरुहदाउत्तिष्ठमानिगंगेयनमयंतेस्तिक्चनारकामहेत्वा।कोरव्यस्वरा
 रीरंदिनो नवानानत्वारामोरगोजेताजामदम्यकथं वनात्वमेवसमारामंविजेतानरतर्षना।इदमस्त्वमुदयितंप्रत्य
 मिजाम्यतेनवान्।विदितेहितवायेतत्सर्वंस्मिन् देहधारणे।आजायत्यंविश्वरुतंप्रत्यायेनामनारतानिहीदंवेहरा
 मोपिपृथिव्यावापुमान्कवित्।तस्यरस्वमहाबोहोहृशंसंयोजयस्वच।नचरामकृयंगंतातेनास्त्रेणानराधिय॥
 एनमात्रुनसंयोगं प्राप्स्यसेजात्रुमानदा।स्वप्नतजामदम्यो।सोत्वदाराबलपीडितः॥ताताजित्वात्वामविनेपुनरुवाय
 यिष्यमि।अस्त्रेणदयितेनाजोनीमसबोधननवि॥एवंकुरुषाकोरवंप्रजातरथमास्वितः॥प्रमुहंवास्तुतंवेतितु
 त्वंमन्यामादवयानचरामेणमर्षयंकदाचिदपिपार्थिवानतः।समुत्पन्नमिदंप्रत्यायंयुज्यतामिति।इत्तुक्तात
 दिताराजान्सर्वेएवहिजोत्तमाः॥आष्टोमहशरुपास्तेसर्वेनास्वरसूत्रियः॥॥इत्तुद्योगेअंबोयारव्याने॥॥

उद्योग

आकाशगंधिस्पर्शं विमानं यथाभवति तथा दहकज्वलंतीमित्युच्यते॥

नीलमवाव॥ ॥ ततो रात्रौ व्यतीतायां प्रतिबुद्धोऽस्मिन्नारता ततः संचित्य विस्वममवायं दृश्यं सुतमं । ततः समस्तं बहु
दं समस्तं च नारता । सुतमं सर्वं नृतातां लोमदृश्यं मधुतं । ततो वागमयं वर्षं वर्षं मयि नार्गवः । न्यवारयमहं तव
शरजालेन नारता । ततः परमं संचुद्धः पुनरवमदा तयाः । ह्यस्तेन तव कोपनशक्तिं विप्रदिशो नमयिषुं प्रमत्तिम
मस्य शोयमदं समप्रजा । ज्वलंती ममिव संख्येलेति हानां समंततः । ततो नरत शार्दूलधिस्य साकाशागयथा । सा
मासम्यवधी नृसी जनुदेशे कुरुदह । अथास्मै सवहोरंगिरिगेरिकधातुवतः । रामेण सुमदाबाहो कृतस्य कृतं
जेकृणा ततो हं जामदग्न्याय नृशं कोधममवितः । विक्रेयमृत्युमंकाशं युधिस्य विषोयमं । सतेना निहतो वीरो लला
टे हि जमत्तमः । अशो मतमहाराजसंशुंग इव पर्वतः । समं रघुः समाहृत्य शरं कालं तकोयमं । संधे बलवत्कृष्य शो
रं शत्रुनिबर्हणं । सवत्समि यया तोयः । शरो व्याल इव शूभनः । मदीराजसतश्चाहमगमं रुधिराविलः । मं शायुः पुन
ः संचा जामदग्न्याय धीमते । प्रादिशं विमलां शक्तिं ज्वलंती मशनीमिवासातस्य हि ज-मुष्मस्य निययातनुजानरः ।
विकलस्त्रीश्चानवप्रजचेपयुष्मै नमाविशतः । ततश्च न परिषज्य सखाविशो महातयाः । अकृतवराः शुनिवीक्ये

२०५

राश्यासयदने कथा । समाश्च स्तस्ते रमः क्रोधा मर्षममवितः । प्रादुष्टके तदाश्चाले पदे मास्त्रिमहावतः । ततस्तत्प्रतिधातार्थे वा
स्मै वास्त्रसुतमं । मया प्रयुक्तं जज्वाल युगांतमिव दर्शयता तयोक्ता स्त्रयो रासीदं तरा विममागमः । अमं प्राप्ये वरमं वमाचन
रतमचमा ततो यो नि प्रादुरमृते जगवदिकवलं । ततानि विवगंधवो देवताश्चैव नारता सतायं परमं जगुस्त्रते जो निपीडित
। ततश्च बालपुष्टिर्वी सपर्वतवतः पुमा । मन्त्रानि वचनानि विषादं जगुस्त्रतमं । प्रज्वालनमोराज नृधमायेते दिशो दश ।
नस्त्वानुमंतरि के वज्रो कुरा काशागस्तदा । ततो द्वाहा कृतलोके मादवा सुराकसे । इदमंतरमित्येव मो कुरुका मो स्मिन्नारता ।
प्रस्वायमं स्त्रवरितो वचना कुसवादिना । विचित्रं वतदस्त्रमे मतसि प्रत्यना तदा ॥ ॥ इत्युद्योगे अंबो पारव्याते ॥ नीलमउ
वाव ॥ ॥ ततो हस्तदला शो दिवि गज्जल हानत ततः । प्रस्वायं मीमासा स्त्रीरिति कोरवा नंदना । अशुभं मे वचिवाहं तदस्त्रं
नृगुणं दतो प्रस्वायं मा प्रयुजानं तारो देवाक्रमब्रवीत् । एतवियति कोरवदि विदवगणाः स्थिताः । तत्वाति वास्यत्येव प्रस
पमा प्रजो जयागमस्तयस्त्री बलसंणे बासराश्च गुरुश्चो । तस्या वमानं कोरवामास्त्रकाधीः कथं वना । ततो यत्र यन् दिवि स्थावे
तानाश्च ब्रह्मवादिनः । ते मां स्मयं तोराज इ शान किं रिदमब्रुवन् । यथा हनरत श्रेष्ठ नारदास्त तथा कुरु । एत हि परमं श्रे
यो लोकातो नरतर्षना । ततश्च प्रतिमं कृत्यं तदस्त्रं स्वायनं महता ब्रह्मास्त्रं दीपया वकेतस्मिन् युधियथाविधि ततो रा

उद्योग

मोरुवितोरालुसिंहहृत्तदस्त्रविनिवर्तितेवेहतेमिमीमेतिसुमेदसुधिरितेववाकंसहसाव्यमुचन। ततोपात्र्य।
त्पितरंजामदयःपितुसयापितरंवास्यवान्। तत्रवौत्परिवाय्येतस्वरुमुच्यतेमात्तृपुर्वदेतदानी॥ ॥ पितर
ऊचु॥ ॥ मास्मिंवेसाहसंतातपुनःकाशीःकथंवनानीकणसयुगंगंतुःकत्रियेणविशेषतः॥ कत्रियस्यउधमीयं
यदुहंनृगुतंदनःस्वाध्यायोवृत्तवर्णीचव्यासरास्यपरधनः। इदंतिमित्रेकस्मिंश्चिदस्मानिः। प्रायुदाहता। अस्त्रधारण
मत्सुयतवकायैरुतेत्यथा। वसु-यर्थीसामंतावप्रीकणसहसयुगे। विमदीस्तमहाबाहोव्यपरादिरणादिनः। यय्य
शामतइइतेतवकासुकधारणः। विमर्कयेतदुर्ध्वतयस्यस्वनागेवायेषप्रीकः। शान्तनवोदेवैः। सार्वेतिवारितः॥
निवर्त्तस्वरणादस्मादिति विवप्रमादितः॥ रामेणामदमायोजीर्षुक्तोतिपुनः। पुनः॥ नदिरामोरणेजेतुत्यन्यायः। ऊ
रुहद। मानऊरुषगांगेयव्यासरास्यपरणाजिरो। वयंउगुरवस्तुन्यतस्मात्वावरयामहे। श्रीमोवस्तुनामत्यतसादिद्या
जीवसिपुत्रक। गांगेयःशान्तनोः। पुत्रोवसुरेषमहायथा॥ कथंराकस्वयाजेतुनिवर्त्तस्वहनागेवा। अजुर्तःयाउव
श्रेष्ठः। पुरंदरसुतोवली। तरः। प्रजापतिवीरः। पूर्वदेवः। सतातनः। सव्यमाधीतिविख्यातस्त्रिपुलोकैषुवीर्यवान्॥
नीकमहत्सुर्यथाकालंविहितोविस्वयंमुवा॥ ॥ भीष्मउवाच॥ ॥ एवमुक्तः। सपितृनिः। पितृन्नामोब्रवीदि

२७६

दे। नाहंयुधिनिवर्त्तयमितिमेवतमादितं। ननिवर्त्तितपूर्वश्चकदाचिद्विष्णुर्हनि। निवर्त्तयतामापगेयः। कामंयुधत्पि
तामहाः। नत्वहंविनिवर्त्तयुयुदादस्मात्कदाचन। ततास्तमुनयोराऊचुर्चीकप्रसुरवास्तदा। नारादनेवसहिताः। सना
गस्येदमब्रुवन्। निवर्त्तस्वरणाज्ञातमानयश्चिजोत्तमं। तेत्यवोचमहताश्चक्रधर्मव्ययेकया। समव्रतमिदंलोकेता
दयुदात्कदाचन। विमुक्तेविति वर्त्तयंष्टृष्टाताभ्याहतः। शारः। नाहंलोचान्नकार्येणान्नमयान्नार्थकारणात्। त्वजेयश्च
श्रुतधर्मीमिति। मतिश्चितामतिः। ततस्तेपुनयः। सर्वेनारदप्रमुखादृयाभागीरथीवमेमातारणमध्यप्रपेदिरा। तथैवा
ज्ञाग्रेधचीताथैवददनिश्चयः। स्त्रिरोहमाहावयोदुततास्तराममब्रुवन्। समेत्यसहिताभ्यः। समारुह्युनंदनं। तावती
तदिहृदयविश्राणं। शाम्यनार्गवा। रामभामनिवर्त्तस्वयुदादस्माद्विजोत्तमः। अथव्योवित्वयानीकस्ववनीकस्य
नागवा। एवमुच्यन्तस्मसर्वेप्रतिरुधरणाजिरं। त्पामयं। चक्रि। ररास्त्रपितरोहृगुनंदनं। ततोहंपुनरवायतानहोब्रुह
वादिनः॥ अथाहंहीयमानाचेप्रदानंविबोहितान्। तेमामप्रणयंवाक्यमब्रुवन्समारुह्येदिराममहाबाह
पुरुंलोकहितंऊरुं। इहानिवर्त्ततेरामंमुरुहकाकेनतेतवि। लोकांतंविहितंऊर्वन्नहमप्याददेववः। ततोहंराममा

उद्योग

द्यवन्देत्तु विद्वतः। रामश्चासुस्मरन्नेमूनामाशुवाच महातपाः॥ ब्रह्ममोनास्ति त्सीलोकस्मिन् ह्यत्रियः। यि
 वीचरः। गम्यतां नाष्पां शुद्धस्मिन् लाघितादं नृशं वया। मम चैव समं चंत्ता कन्यामाशयनागवः॥ उक्तवाहं नयावा
 चाचामधो जेषामहात्मना॥ ॥ इति उद्योगश्रवणोपाख्याने॥ ॥ राम उवाच॥ प्रत्यक्षममता। ह्नाकानां सदा
 षामवना विनिष्पद्याशक्त्या मया सुकृतं। वेपोरुषं परं। न चैवमपि शक्ता मिनां पंशः। स्मृतां वरं विनेषयि
 तमस्यार्थं सुतमास्त्राणि दर्शयन्। एषामपरमाशक्तिस्तन्मपरमं बलं। यथेष्टं गम्यतां। इ किमन्य शकारामितो
 नाष्पामवपयद्यस्वनात्त्या विद्यातगतिः॥ निजिं ज्ञाह्यस्मिन्नाष्पामहास्त्राणि प्रसूचता। एवमुक्ता ता रामो वि
 निश्चुम्य महा मनाः॥ इह मीमासीत् ततः कन्या प्रोवाच नृपुनं दत्तां भगवन्नेवामवेतद्यथा त्वमगवांस्तथा। अजाप्या मुधेनीष्पो
 यमपि। हवेरुदारधीः॥ यथाशक्तियथोक्ताहं मम कार्यं कृतं वया। अतिवार्यं रणा वीर्यं मस्त्राणि विविधं त्विवा।
 न चैव शक्यतः शुद्धविशेषमिदं ततः॥ तचाहमनयास्यामि पुनर्नीष्पं कथंचन। गमिष्यामि तु तत्राहं वृत्रनाशकं
 मोधन। समारणतयिष्यामि। वयमिव नृहृदः। एवमुक्ता यापो कन्या। राषया कुललावता। तापस्य धृतं सकल्या मम

इत्यु

चित्तु उपामेवितमासिरालोच्यरुते। प्रजातः प्रकृष्टजन्मानामोत्पत्तिश्चायितंरतोवाच्यं
वितयतावधं। तत्तामदंडं सदते सुविनिर्मुक्तमहमः। यथागतंतथा। सागान्मासुपामेव नारतातारघं समासुहृत्सु
मासादिजातिनिः। प्रविश्यनगरं मोत्रु सवति न्यावरय। यथाहृतं महाराज सचमां प्रत्यनंदता सुखं वादिशत प्राज्ञान्
कन्यावृत्तांतकर्मणि। दिवमेदिवसेह स्यात्तज्जल्पितचेष्टिता प्रत्याहरंश्चते युक्ताः सिताः प्रियदिते मदा। एदेव दिवतं प्र
याशाकुन्यातयासधुता। तदेव व्यथितादीतोगतचेता इवाच वानहिमां कृत्रियः कश्चिदीर्येण वळवक्षुक्षि। कते वृत्तवि
दस्य तत्तमांशितवृतात्। अपिचित्तमयाराजत्वावाद्येति चेदिते। व्यासेवेव तथा कार्योतोवो। मोमामेवोचतां। तविषा
दस्त्वया कायोनी। मकाशिसुतो प्रति। दिवं पुरुषकाराणोकोतिव त्रिउमुच्यते। साकत्यानुमहाराज प्रविश्याश्ममंडलाय
सुनातीरमाश्रित्य तपस्तेपेति मानुषं। निराहाराहरा रुद्रा रुद्रित्वा मलयं किनी। यगमासान्वायुं सखा च स्वाणु नृता तपो वते
। यमुना जलमाश्रित्य संवत्सर मथायरां। उदवापेतिराहारायारया मासमविनी। शीर्षयस्तेतचित्तकतया रमासायरां। संवत्सरं
तीव्रकोयापदां पुष्टाय विश्रिता। एवं ददशवर्षाणि तापयामासरोदसी। निवृत्त्य मानापि वसाजातिमिर्नेव शक्यते। ततो हि
ममन्त्रं तस्मिन् सिद्धवारणसे वितं। आश्रमं पुरण्यशी। तानातापसानां महात्मनां। तत्र पुराणेषु तीर्थेषु साधुतां गादिवाशि
। व्यवहरत काशिकन्यामायथा काम विचारिणी। नदाश्रमे महाराज ततो लूकाश्रमेषु नो। व्यवतस्याश्रमवि वक्ष्यताः स्वा

分

उद्योग
गार्ग्य

अहमेमासे अहममासमर्थं वाचमिदं ज्ञेयं परिधावन्ती यतितामृतम्

अहमे तदववा प्रमार्गे देवयजने दवारण्येषु विवदा मो गवत्सं महाराज कौशिक स्या अमे तथा मांडव स्या अमे रा
जन्विनी यस्या अमे तथा रा मक्र देवकोरव्य एतमौ गमिवा अमे यते पुतीर्थे पुतदा कौशिक स्या विज्ञायते आह्वा
वयतगात्राणि वृत्ता स्या यदुकरा ता मववीवा कोरव्य मम माता जले स्विता किमर्थं किं स्य मे न डेतथ्य मे तददस्व मे
सिनामथा ववीवा जन्तुत्वा जसि मनिदिता नी केण ममारा मोतिर्जित द्यारु लोचने कोन्य स सु अदे जे उमुद्यते
धुमही यतिः माह नी मविना शायत यस्तस्य सुदारुणा विवरामि मही दिवियथा हत्या महे नृपा एतद्वत् फलो दिविय
रमसि नृयथा हि मे ततो ववीवा गरा जिह्वं चरमि ना विनि तेष का मातव द्या मि शक्यः शक्यः प्राप्नुवया रणो यदि
मी मविना शायका से वरसि विवृता वृत्त स्या च शरीरं त्वं यदि ना मवि मो द्यमि न दी न विष्मि शुभे कुटिला वार्षिको दका
। दुस्ती यो वृत्त विज्ञेया वार्षिकी ना ममि की नी ममाह वती घो रमर्व नृत्त नय करी एव वृत्त ततो राजका शिक स्या न्यवी
तना माता मम महा सागा सय माते वना विनी कदाचिदहमे मासिक दधि दशमे तथा तप्राप्ती तो दक मपि पुनः सामर
वर्णिनी मा वचमि कोरव्य तीर्थ लो चा नृत्त ततः यतिता परिधावन्ती पुनः का शिपते सुता मात दी वचमि मां तु प्र
थितां बे नारता वार्षिकी ग्राह वृत्त दुस्ती यो कुटिला तथा मा कत्या तप माते तदेहा ह न वक्रायता न दी वरा जन्व मेति

२५४

कन्या जन्मांतरेण तया सधृत निश्चयं पूर्वजाति स्मरणात्

कन्या विवाह वत्तदा ॥ इत्युद्योगे अंबो यारव्याते ॥ नी म उवाच ॥ ततास्तनायमा सर्वतपसे धृत निश्चयाः ॥
॥ दृष्टानि वत्तं यं स्नात किं कार्यमिति वाचुवत् तानुवाच तयो वृद्धास्ततः कन्या कधी सदा निराकृता सिनी केण तं शिताय
निधर्मतः ॥ वधा र्थं तस्य दी क्षामेत लोकार्थं तया धता ॥ तिहत्यनी मंगवेयं शातिमित्येव तिश्च यः य कृते दुःखवमतिमिमो
प्रज्ञास्मि शाश्वती ॥ यति लोकादि दीना वने वस्ती नृपु मानिहा नाहत्या युधि गंगे यं निवर्त्ति येन योधता ॥ एषाम कृदिसंकल्यो
यदि हं कथितं स्वया स्त्री नावे परिनिर्विण्णं सुस्वार्थं कृत निश्चया नी के प्र निविधा स्या मित्ता सिवा र्थे निविपुनः ॥ तो देवो दर्श
यामास शूलयाणि रु मायति ॥ माध्यते धा मदर्षी गां चेत राय राताय सी ॥ अंब माता वारणाथ मा वचु मत्यरा जया हति
षसीति तो देवः प्रत्युवा वमतस्तिनी ततः सा पुनारवाथ कन्या रु इ सुवाच दे उयं योत कथं देवस्त्रिया युधि जयो मम ॥
स्त्री नावे न च मे गाटे मनः शातमुया शतो प्रतिश्रुतश्च नृते शवया नी म पराजय ॥ यथा मम द्यो नवति तथा कुरु वृषधजाय
था हन्या ममागम्य नी मं शातन न वं युधि ता सुवाच महादेवः कन्या किं लवृष दृजः ॥ न मे वाग नृते प्राह सत्यं न विष्मति ह
निष्मिरणे नी मं पुरुषत्वं वलस्यसि स्मरिष्यसि वतस्य वं दिह संन्यगता मती ॥ दुयदस्य कुलजाता न विष्मसि महार
थः ॥ श्री शास्त्रि त्रयोधी वन विष्मसि सुसंमतः यथो कमेव कन्या णि सर्वा मते इ विष्मति न विष्मसि पुमान् पश्चात्क

उद्योग

समाहित्वालयय्याताएवतुक्कामहादेवः कयद्दृष्टमधुः॥ यस्तनामवविश्राणतत्रिवांतरधीयत। ततः सा
यस्तनातेषां महर्षीणां प्रतिदिता। समाकृत्य वने तस्मात्काशनिवरवर्त्तिनी। विना कृत्वा सुमहती प्रदाय वक्रताश
नां। प्रदीप्ते सोमहाराज शेषदीप्तेनेजसा। उक्ता नीष्मवधायेति श्रविवेशकुताशनां जेष्टाकाशिसुतारानय
सुनामन्ति नदी॥ ॥ इत्युद्योगे श्रवोयारव्याने॥ ॥ दुय्येधन उवाच॥ ॥ कथं शिवं दीगां गेय कन्या नृत्तत्वा पुन
तदा। पुरुषो नृद्युधि श्रेष्ठनाम्बुद्विपितामह॥ ॥ नीष्म उवाच॥ ॥ नार्थात्तस्य राजे इदुपदस्य महीयते। महिषी द
यिता ह्यसीदपुत्राच विशायते। एतस्मिन्नेव काले उदुपदो विमहीयति॥ श्रयत्याथोर्थं महाराज तोषयामास शं क
रां। श्रस्मदधार्थं तिष्ठित्यतयोघोरं समास्थितः। कृते कन्या महादेव पुत्रो मे स्यादिति बुवन्। नगवन् पुत्रमिदमिनीष्म
प्रतिचिकीर्षया। इत्युक्त्वा देवदेवेन स्त्रीपुमांस्तेष्वविद्यति। निवर्त्तस्मि महीयात्तनेन जातित्यथानवेत्। सत्रुगत्वा वनगरं
आर्यामिदं सुवाच ह। कृतोयत्रो महादेवि पुत्रार्थं तपसा मया। कन्या नृत्वा पुमान्नावी इति चोक्ते स्मिंश्चुना। पुनः पुन
यव्यमानो दिष्टमिदं नृत्तविवः। ततदप्यव्यमविता नवितव्यं तत्रया। ततः सानियत्वा नृत्वा कृतकाले मत्तस्विनी। य
त्री इदं राजस्य इदं श्रविवेशहा। तेन गन्तव्यथा काले विधिदृष्टेन कर्माणा। पार्थ तस्य महीयात्तयथामां नारदो ब्र

२२५२५

ख्यायमानासन्नेकेषु॥

ता ततो दधारमा देवी गन्तं जीवलोचना । तां सराजा प्रियानायां दुयद कुरुत दना पुत्रस्ते हान्महा बाहुः सुखं यय चर
तदा सर्वान्ति प्राय कृतान्तायां लभत कोरवा अ पुत्रस्य मतो राजो दुयदस्य मदीयतो यथा कान्त उमा देवी महिषी
दुयदस्य हा कन्यां प्रवरुपां तां प्राजायते नराधिया अ पुत्रस्य उराजः सा दुयदस्य मतस्त्रिती । व्यापया मा सरा
जं द्रुवोद्ये वममेति विवततः सराजा दुयदः प्रबन्तायां नराधिया पुत्रवत्पुत्रकार्याणि सर्वाणि समकारयत्तारकृता
विवमं च स्य महिषी दुयदस्य सा वकार सर्वयन्नेन बुवाणा पुत्र इत्सुता नवतां वदनगरे कश्चिदस्य वपार्षतात् अह
धानो हितकं दवस्या द्रुते जसा ॥ बादया मासतां कन्यां उमानिति वमो ब्रवीत्तारज कर्मणि सर्वाणि कारयामास पा
थिवि ॥ पुत्रविधानमुक्ताति शिखंडी निवतां विदुः ॥ अहमकस्तु वारण वचना नारदस्य पु । ज्ञातवां देवता कोन अवा
यातय मास्तथा ॥ ॥ इत्सुद्योगे अवापारव्याने ॥ ॥ नास्म उवाच ॥ ॥ वकार दुययो यन्नेन तायाः सर्वकर्म सुताताते
खादि पुतथा विल्ये पुचयरेतया इव स्त्रिविवराजं द्रुशो शिष्यो बन्धवहा तस्य माता महाराजराजांतं वरवणिनि । बोदया
मासतायां थं कन्यायाः पुत्रवत्तदा तता तां पार्षतो दृष्ट्वा कन्यां संप्राप्ताया वतां स्त्रियं मत्वा ततश्चिंतां प्रपेद स देवाय थ

જાત

उद्योग

॥ दुयदउवाच ॥ कन्यामयेयं संशयायैव न शोकवर्दिनी ॥ मया प्रवादिता चेयं वचना ॥ स्मृतया गीतः ॥ ॥ नाय्यी वा
व ॥ ॥ न तस्मिन्महाराज भविष्यती कथं वना ॥ त्रिलोकक कर्त्तृक स्मादिदृष्टा वक्तुमिहा र्दति ॥ यदि ते रोचते तान वक्ष्या
मिच्छामि वचः ॥ सुवेदो नीधयेद्याः स्वां मतिं धृषतात्मजा ॥ क्रियतामस्य नैत विधिवद्वारमं गद ॥ न विना तद्वचमन्यमि
ति मे निश्चितमिति ॥ तनास्तेति श्रुयं कृत्वा तस्मिन् कार्ये धदं पति ॥ वरया वक्रतुः कन्या दशाणां धियते मुता ॥ ततो राजा दुयदो
राजमिदं सवीनाजः कुलनः सनिशाम्य ॥ रदाशा र्क कस्य नृपते सत्तज्ज शिखडितो वरया मामदारात् ॥ हिरण्यवर्मैति नृयो यो
सोदाशा र्कः स्मृतः सच प्रादात्महीयालः कन्या तस्मिन् शिखडितो ॥ सच राजा दशा र्कं सुमहानासी सुदुर्जयः ॥ हिरण्यव
र्मा दुर्धर्षो महासेनो महायशः ॥ कृते विवादे उत दासा कन्या राजसत्तमा ॥ यो वसुसमनु प्राप्ता सा च कन्या शिखडिनी ॥ हनदा
रः शिखडिचकापि ह्युनरागमत् ॥ ततः सा वदता कन्या कविकालं स्त्रियं किला ॥ हिरण्यवर्मणः कन्या ज्ञात्वा तां तु शिख
डिनी ॥ धात्रीणां वसवीतां च वीडमाता न्यवेदयत् ॥ कन्या पंचालराजस्य सुतां तां वै शिखडिनी ॥ न तस्मा राजशार्दूलधा
त्र्योदाशार्णिकास्तदा ॥ जगु रात्रिपरां प्रेष्याः प्रेषयामासु रववा ततो दशा र्कं धियतेः प्रेष्याः सर्वान्यवेदयत् ॥ विप्रले

उपपद्य

अनिवंगादिप्रियावरणात् ॥ तं कृत्वा रं हृतं आजाया जाय गं तु किं

नं यथा दृष्टं सच वक्तुं क्रोधयार्थिवः ॥ शिखं शपि महाराज सुवराज कुलेतदा ॥ विजु हार सुदा युक्तः स्त्रीत्वमेवातिरोचय
त् ॥ ततः कतिपया दस्य तद्वत्वा नरतवेना ॥ हिरण्यवर्मो राजेन्द्रो घादार्तिजगाम ह ॥ तता दशा र्कको राजा नीबको यस
मन्वितः ॥ हृतं प्रस्थापयामासु दुयदस्य निवशतां ॥ ततो दुयदमासाद्य हृतं कांचनवर्मणः ॥ एक एकं तं सुखाय रहा वच
नमब्रवीत् ॥ दशा र्कं राजो राजंस्वामिदं वचनमब्रवीत् ॥ अनिवंगात्पुत्रं पित्रो विप्रलेखा स्वयानदा ॥ अयमन्यमेमां नृ
पते नृनंदुर्मन्त्रितं तवायत्ये कन्या स्वकन्या र्थमादाया वित्त्वा तस्मिन् ॥ तस्याद्य विप्रलेखस्य फलं प्राप्नुहि दुर्मता ॥ यथा
सज्जता मात्य सुदरा मोस्तिरो नव ॥ ॥ इत्थं द्योरो बोधायते ॥ ॥ नीष्म उवाच ॥ ॥ यवमुक्तं स्य हानत दुयदस्य त
दाहया चारस्य वरुही तस्य त प्रावर्त्तत भारती ॥ सयन्नम करोती व्रमस्मातिरनुमानतो ॥ इति मंधुरमं नाथिर्नेत दसी तिसं
दिशत् ॥ स राजा च यथा वाथ ज्ञात्वा तत्त्वमथागमत् ॥ कन्येति पंचालसुतां त्वरमाणो विनिर्यो ॥ ततः स प्रेषयामास मिवा
णाममितीजसां ॥ दुहितो विप्रलेखं तं धात्रीणां वचनात् ॥ ततः स सुदयं कृत्वा बलात्तां राजसत्तमा ॥ अनियाते मतिवक्त्रे दु
यदं प्रतिनारता ॥ ततः संमंत्रयामास मंत्रिभिः समहीयति ॥ हिरण्यवर्मो राजेन्द्रो वात्स्यार्थिवं धति ॥ तत्र विनिश्चितं तेषां
मन्त्रेशा मदात्मना ॥

उद्योग

किंतु मयं पुमानिति मिथ्या चेत्तत् शिखंडिः कथयति विधास्ये पुत्रधर्मतः पुत्रो न चितोति वंचितो महादेवत रव्या
तथैव न वति च दत्तकन्या राजं विखंडिनी बध्नायं चानराज्ञातमातयिष्यामहे एहं अन्तराज्ञातमाधाय यंचाने पुत्रे
श्वराघातयिष्यामहे यतिं यंचालं शिखंडिना तत्र दान्तराज्ञातमाधाय पुत्रं तत्र राधियः ॥ अस्माय यत्प्राप्तं तायाति हन्मीति
स्तिरोभवः सहिष्कृत्या वंचितः किलिषी च न राधियः ॥ मयं तीव्रमनु प्राप्नोतु यदः पृथिवी यतिः ॥ विस्मृत्य हताददाशा
सिद्धयुदः शोकमूढः ॥ सामत्यनायं रिहितवाक्यमादत्त राधियः ॥ नायनमदत्ता विष्णु हृदि शोकेन च दत्तः ॥ यंचालं रा
जो दयितो मातरं विशिखंडिना ॥ अनियास्यति मां को या सवधी सुमदा बलः ॥ हिरण्यवर्मानुपतिः कर्मणा वरुधिनी ॥
किमिदानीं करिष्ये वो मूढो कन्यामिमं प्रति ॥ शिखंडी किल पुत्रस्ते कन्येति परिशंकितः ॥ इति संवित्पयत्रेन समिच
ः सवलातुगः ॥ वंचितो स्मातिमन्त्रा नो मां किलो हर्षु निवति ॥ किमत्र नयं सुश्रीणि मिथ्या किं ब्रूहि शोभने ॥ शुत्वा त्वनः
पुत्रे वाक्यं संविधास्याम्य हं तथा ॥ अदहि मं शयं प्राप्नो बालावेयं शिखंडिनी ॥ मा त्वं सर्वविमोक्षाय त्वं मारयादिष्ट
वंतः ॥ तथा विदधां सुश्रीणि कृत्य मां सुश्रीणि विस्मितो शिखंडिनेव मानिस्त्वं विधास्ये न तत्र त्वं न ॥ कथय हं वरागो देववि
तः पुत्रधर्मतः ॥ मया दाशा लोकाराज्ञा वंचितः समहीयति ॥ तदा घट्टमदत्ता नो विधास्ये तत्र राधिनो ज्ञातता हिनरे
प्रणाख्याय नार्थं परस्य वि ॥ प्रकाशं वोदिता देवी प्रसुवाच महीयति ॥ ॥
पनार्थं परस्य तमायिता वत कालमेतत्तत्ता संनतो न मे पराध्वनिः ॥

३५१

पुरस्वापान न हिरण्यराशि प्रतिपादयितुं जानता विस्ती वंडहि उः प्रकाशं लोक समक्षं दृष्टा ॥
इत्युद्योगः बोधायना ॥ ॥ नाम उवाच ॥ ॥ मतः शिखंडिता माता यथा तत्त्वं न राधियः ॥ आचक्षते समदावाहो नैक
न्याशिखंडिनी ॥ अत्र यामया राजन्मपनीनां तयादिदं ॥ कन्या शिखंडिना जाता चरुषो विनेवदिता ॥ वयाचेव न रेष्ट
ता न्मप्राप्त्यानुमादितं ॥ पुत्रकर्मकृतं चिवकन्यायाः पार्थिवर्षन ॥ नार्थादावे वयाचेव दशा लोधिपतिः सुता मया
वप्रत्यतिहितं देववाक्याददानीत् ॥ कन्या नृवा पुमात्रा वा त्वं वंचित इत्यसितं ॥ दुपदाय ज्ञासतश्च मंत्रविज्ञो नि
विद्यते ॥ मंत्रराज्ञा मंत्रयामास राजन्यया पुंकरं दत्ता विद्यतां ॥ संबंधकं देवसमर्थं तस्मिन् दशा लोके विद्यते नारं
स्त्वयं कृत्वा विप्रलंभं यथा वन्मंत्रे काग्रोतिश्चायं विजगाम ॥ स्वभाव उपनगरमापकाले पुनारता गापयामास राजं
सर्वतः समलंकृतं ॥ अत्रिंशत्परमाराज देवी देव परंतदा ॥ अत्रिंशत्पु जातमाया नार्थं विचनमबवीत् ॥ देवानां प्रतिपत्तिश्च सत्या
माधुमता तदा ॥ किं पुंडः रवासी वेषाण्यतस्मादर्थयता नृप हं ॥ देवतानि वसवीणि ह्यंता नूरिदक्षिणा ॥ अमयश्चापिरू
यंती दाशा लोधिपतिः ॥ अत्राह न निवृत्तिं मनमाचितं यप्रनो ॥ देवतानां प्रसादनं सर्वमत इविष्यति ॥ मंत्रिनिमं
त्रितं माई वयाष्टपुललोचना ॥ पुरस्यास्या विनाशाय यवराजं सथा कुरु देवदि मातुषोत्पत्ते नृशंसिधति पार्थिव ॥ प
रस्परविगाधमिदिरस्ति न चितायाः ॥ तस्मादिधायनगर विधमनं सचिविः सदा ॥ अर्चयस्व यथा कामं देवतानि विशोप

उद्योग

302

[illegible]

आगमः पराज्ञा॥

रुपाधमं॥ यत्नकन्यास्वकन्यार्थे दत्तवानसिद्धिर्न। फलं तस्मात्तुल्येण सङ्गस्य न संवायः॥ एवमुक्तं आत्मनामो वसगो रा
जसतमा इतः प्रयाता नारदाशास्त्रिपवोदितः॥ तत आमादयामासुमाधुपदपुर। तस्मै पांचालकाराजा गामर्चवसु
सकृतं। पापयामासुमासुमहानेति खंडिता। तां शृजाना न्यनंदमवाक्यमनसुवाच॥ यदुक्तं तनवाराराजा काच
नवम्पणा। यत्रेदमधमाचार इति तस्मै निवदितः॥ तस्य पापस्य करणफलं प्राप्नुहि इत्यनेन। दहिदुर्जनपतिममाधरणा
शृङ्गि। उदरिष्णामितमयः सामात्यसुतवाधवः। तदुपालेन मे युक्तं श्रवितः किल पार्थिवः॥ दशोत्पतिनात्वाक्तामं विम
धेयुषाधमा। अनन्वदस्ताश्रुपदः प्रणयादितः॥ यदादमानवान् वसुनमेव धिवचनादवः॥ अम्योत्रे वसतिवचोदतारा
ज्ञावदिष्यति। ततः संप्रेषयामासुपदो विमहात्माना। दिरण्यवर्मणा इतं द्वात्यगा रदयारागं। तमागम्य वराज्ञानं देवा
त्ताधिपतिरदातकाकमादेराजस्य उक्तं दुपादनम्। आगमः क्रियते यत्कः कुमाराय सुताममा। मायेत उक्तं कना
पितृवश्च देयमित्युत। ततः मराजा दुपदस्य सुवाविमर्षयुक्ता दुवना वरिष्ठाः। मापयामासुचारु रूपाः। शिखंडि
नस्त्रीषुमा इति वदुः। ताः प्रवितासुतेनावं विदिष्यात्पारा। जतत्तं सुहितं। शिखंडिनं वरुषकोस्वेदराशास्त्र
राज्ञाय मदावनावं। ततः सुवाच राजा स आगमं प्रातिमानं। स वं धिना समागम्य रुष्टो वामसुवाच॥ सदा शिखंडिने च

उदितः प्रादादितं नारदरा। हस्तिनोश्चोश्चगाश्चैव अयोध्याकुलास्तथा। रजितश्च प्रतियायो निर्वर्त्तमानं किल। वि
नीतकिं क्षिप्रं प्रीतिरमवमं गिपार्थिवो प्रतिप्रयातदाशास्त्रिपवोदितः। कस्यचित् प्रकालस्य कविरो
नस्वादनं लाकयात्रां कुर्वीतः। स्त्राणां स्यात्तात्रिषु गाने। सतद्दृष्ट्यो परिवर्त्तमानश्च। लाकयामासधनाधिगोशा।
स्त्राणामयस्य विवशाविस्मस्त्रलंकृतं मात्युणोर्विविचित्रे॥ लाजेश्वरं धेयुतया विता नैरन्यवित्तं धनं धपितं वा
धुतिः। यताकानिरलंकृतं च न ह्यात्राप्यामिषदत्ताहामां तस्मान्न तस्य दहाते सर्वतः समलंकृतं। मणिवदसुवस्यनामा
स्नानिः परिश्रितं। नानादरासुगंधद्वयं सिकुसुमं दृष्टो धितं। अथाबवाच सपतिस्त्रात्यज्ञानवृणां स्तरा। अलंकृत
मिदं वस्त्रमस्त्राणामिति विक्रमा। नानापसर्पतिमां चेव कस्मादद्य सुखं मे दधी॥ यस्मात्कानि रसुमेदात्यामासो नो
पतिष्ठति। तस्मात्तस्मै महारं दो धर्मः स्यादिति ममति॥ ॥ यदा कुरु॥ दुपदस्य सुताराजस्य राज्ञो ज्ञाना। शि
खंडिनी। तस्या निमित्ते कस्मिंश्चित्पादात्वरुलंकरणं। अग्रहीत्वरुणं स्त्राणां स्त्रीन्। तस्मिन्नेते दृष्टे। नोपसर्पति। त
नामो सवीडः। स्त्रीस्वरूपवाच। एतस्मात्कारणाद्वा जस्य स्त्राणो न वाद्यमर्थति। सुवाच कुरु यत्प्राप्य विमानमिदं तिष्ठं

आनीयतां स्त्राणो इति तन्नायदा धिपो बवात् । कर्त्रीस्मिन्निग्रहं तस्य प्रत्यवाचपुनः पुनः ॥ सात्त्विकं तद्वत्तु इमां रूतः ॥
 शिवीयता । स्त्रासम्पत् । मदा रातत सौडाडा समन्वितः ॥ तं गशा पाथ संकुदो धनदः कुरुनंदना एवामवमवत्तु स्त्रीविं पाप
 स्पृष्टका ॥ तत्ता बवात्तु पतिर्महात्मा यस्माद दारत्तु वमने दयत् । शिखंडिनो लक्षणा पापबुद्धे स्त्री लक्षणा बो यही
 : पापकर्मज्ञः प्रवृत्तं सुदुर्बुद्धेयस्मादेतत्तया कृतं । तस्मादद्य प्रवृत्ते स्त्रीविं मा पुरुषस्यथा । ततः प्रमादयामा सुर्वतो
 विश्रवणा किल स्त्राणस्याप्यं कुरु स्वां तं गशा पाथ नि पुनः पुनः ॥ तत्ता महात्मा यद्विदः प्रत्यवाचा गुणामितः ॥ सर्वत्र यत्
 गणां स्त्रा तं गशा यस्यां तं विकीर्षया । शिखंडिनि दत्तयदाः स्वरूपं प्रति पश्याम । स्त्राणा यत्ता निरुद्धे गानव विति महाम
 ना ॥ इत्थुक्ता नगवो देवो यद्गज सुश्रुतिः । प्रयाया सहितः सार्वे निमिषांतर चोरि निः स्त्राणां शुभायं संप्राप्य तत्रैव न्यवस
 मये चागमत्तु स्त्री शिखंडी तं दपावरां सा निगम्या ब्रवीद्वाक्यं सा स्मिन्गव विति । तमब्रवीत्ततः स्त्राणः प्रीतो स्माति पुनः पुनः ॥
 आर्जुन विना गते दृष्ट्वा राजपुत्रं शिखंडिनं । सर्वमेव यथा दृष्टमावक्षे शिखंडिति ॥ यत्तु उवाच ॥ शशो वैश्वानो नादं च क
 ते पार्थिवात्मज । गच्छेदानीं यथा कामं वरलोकां यथा सुखं दिष्टमिदं तत्पुनः पुनः नराकाम निवर्तिषुं गमनं तव चेत्तो हि पौलस्त्यस्य

पांडवेः सह सिद्धार्थं प्रददाति त्वया ॥ ननु च दंष्ट्रा तपां डवानां ततः सह संदं धना वात् । वत्तु प्यारं दृष्टुं करिष्ये रूपां ॥
 वदन्तीनां पवत्तुः शिखंडी वत्तु गयत्तु न नारता । प्रत्याजगाम नगरं दर्वेण महता वृतः ॥ रजयामास विविधिर्गंधैर्माल्यैर्म
 दाधने ॥ दिजातीनां देवताश्चैव वेत्यानश्च वत्तु प्यथा ॥ दुपदः सह वत्तु गयिदा । र्थन शिखंडिना । वदं च परमात्मनो पा
 चाल्यः सह बाधविः ॥ शिष्यो र्थं प्रददौ चास्य शोणा यत्तु कुरु सुगवा शिखंडिनं महाराज पुत्रं स्त्री र्विगां तथा । प्रतिपेदे
 वत्तु प्यारं धत्तु वदं दृष्ट्वा त्मजः ॥ शिखंडी महत्तु प्यनिर्धृष्टुं मत्तु पार्थनः ॥ मम स्त्रिन्नु गस्ता तयथा वत्तु त्पवा दय
 त । तदो धत्तु शिखंडी काराय पुक्ता दुपदमया । एवमिदं महाराज स्त्री पुमां दुपदा त्मजः ॥ स संदृतः कुरु श्रेष्ठ शिखंडी रथ
 मत्तमः ॥ तेषां काशिपत्तु कनां च बाना मतिविश्रुता । दुपदस्य कुले जाता शिखंडी नरतर्षना । नाहमेतं धत्तु प्यणि सुसु
 सुं सपुयस्थितं । सुहृत्तमपि पश्येयं प्रहारं न चापुता । वना मत्तममसदा दृष्टि व्यामपि विश्रुतं ॥ स्त्रियां स्त्री र्वके वेवसा
 श्रुपिणि । ननु च यमदं वाणा मिति को रवाने दना न दन्या महामत्तनकारण न शिखंडिनं । एतत्तु वमदं विदजन्म
 तात शिखंडिनः ॥ तन्नानेन दनिष्यामि समारवा ततापिन । यदि नृपाः स्त्रियं दन्या संतः कर्तुं विगर्हता । मे न तस्मादति
 प्या मिदहापि समारस्थितं ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एतत्तु वात्तु को रवो राजा दुप्यो दनस्तदा । सुहृत्तमपि सधावा
 नाप्युक्तममन्यत ॥ ॥ इत्थुद्योगश्चावाप्यात्मानं समासे ॥ ॥ संजय उवाच ॥ प्रजातायां च शर्वप्या पुनरवसुता ।

प्रागाक्रिकमङ्गः स्वर्नागकार्यः ॥

सुखमधोसर्वस्यसिन्धुस्यपितामहस्यसुखतः। पांडवस्यगंगाययादतसेन्यसुखतः। प्रवृत्तनरनागस्थमहारथसमा
कलः। नामाकुतवृत्तिनिर्मदेवासेमीदावलिः। लोकपालसमेर्धसंधुसुत्रागामिः। अथधृष्यमनावाय्यसुखतमि
वसागरं। मनासागरमहोत्समपिदविर्महाहवे। केनकालिनगंगाययायथा महाह्वातः। आचार्याविमदेवासः। क
पोवासुमहाबलः। कसोवासमरसाधीशो। लिवादिजमनमः। दिव्यास्त्रविडपः। सर्वेनवेताहिबलेमम। एतदिवाप्य
हेश्रोत्रेपरकोरुदलंदिम। हदिनित्यमदावावावकुमर्दसितनमः॥ ॥ नीपउवाच॥ ॥ अत्ररूपंकरुथेष्टत्रये
तस्यथिवीपतः। बलाबलममित्राणां। तयामपिचष्टमि। शृणुगजन्ममरणोयाशक्तिः। परमान्वितः। शस्त्रवीर्यराणाय
वृत्तुअयोमहाभुजः। आर्जुनोनेवदुर्धनयादव्यइतराजनः॥ मयायुधेनमायावीक्ष्यतेहमीतिश्चितं। हन्यामहमहा
नागपांडवानामनीकितां। दिवामदिवामिहवाजागप्रागाक्रिकमम। अयोधनांदशसाहसंरुवाजागमेहायुता। मदसं
रथिनामकामपनागामाताममा। अविनाहंविधातनसदस्यतातिहन्तामासिननारतः॥ मजयउवाच॥ शुचा
नामस्यतहाकराताडयोधनस्ततः॥ पर्यष्टनराजिदोणमागिरमावरं। आचार्यकेतंपांडुप्रवस्यसतिकोः॥

× कालेन ×

चुषितानि शापनातममायउयसि॥

निहन्ताइतितां। प्राणप्रत्युवावहमनिवास्तुविरास्मिमहाबाहामंदषाणविवेष्टतः। शस्त्राग्निनानिर्हरेयंपांडवानाम
नीकितां। यथानाभः। शोतनवोमासततिमतिमम। एवामपरमाशक्तिरतन्मपरमंवलः। हन्यामवतुमासान्या
रूपः। शारहतावृवीत्। दोलिस्तुदशरात्रणप्रतिजज्ञबलकृत्य। कसोसुपधरात्रणप्रतिजज्ञमहासुवित्। त्रु
वास्तुतुत्रस्यवाक्सागरासुतः॥ तस्यमसस्त्रनेहामवाकावदसुवाचदः। नहियावदणायार्थवाणाशखध
वर्द्धरः। वासुदेवसमायुकरथमायांतमाहावः। समागच्छसिराधयतिनेवमनिमन्यसा। शक्यामवचरयश्च
यावकुयाश्चष्टतः॥ ॥ इत्युद्योगपर्वणि॥ ॥ वैशंपायनउवाच॥ एतदुवाचुकोतयः। सर्वाश्चाहेतुय
कारः। आरुयनरतायष्टदवचनमववीत्। धर्मराष्टस्यासेन्यसुयचारपुरुषामम। तिप्रवृत्तिप्रयच्छेतिमममा।
चुषितानिशां। डयोधनः। किलाहृदयपणयमहावता। कनकालेनपांडुनाहन्त्याः। सेन्यमितिप्राना। मासततिवते
नाक्रोधात्रराष्टः। सुडर्मतिः॥ तावतावापिकांलनदोणोपिप्रतिजज्ञिवोत्। गौतमोदियुमममदि। पंचचिर्दिवसे
हंतुमसिन्प्रतिजग्मिवात्। तस्मादहमपीवामिश्रोतुमर्जुनातवचः॥ कालेनकिंयताशत्रुहत्यायरितिफालुना

उद्योग

वेदांतवेदाधिगमांतवतेस्नाताश्चयावृष्टेस्नाताः कालेनानेनद्वित्रिमासावधिनाचतनव्यासस्मृताकालेनन
एवमुक्तोयुताकेतः पार्थिवेनधनंजयः॥ वासुदेवंसमीक्ष्येदं वचनं प्रत्यनामता सर्वेषुतमहात्मानः कृतास्त्राश्चित्रसु
व्याधिन॥ वेदांतवेदाधिगमांतवतेस्नाताः सर्वेषुतपराजिताः॥ असेनायं महाराज हस्तुखवलेतवा अपिउतमनस्त्रापोयथास
त्यंजवीम्पदे॥ ह्यामकरयेनेवावासुदेवमदायवा॥ सामरानपिलोकांस्त्रींस्सर्वान्स्वावरजंगमां॥ हतेनव्यं
भविष्यं च निःसेषादिति मे मतिः॥ यत्रहोरेष्टयतिः प्राददस्त्रं मद्रमम॥ कैरातदं ददुहेतुतदिदंमयि वर्तने॥ यद्यु
गां तय्युयतिः सर्वंरुताति संहर॥ प्रसुक्रसुरुषव्याघनदिदंमयि वर्तने॥ तत्रजानातिगां गायानोणोनचगो
तमः॥ नउडाणसुतोराजउक्ततएवउसूतजः॥ तच्छुक्रं रणादं वदिये रस्त्रः॥ यजने॥ आर्जवनिवयुहेनवि
जप्तामाराणारिहृताथामसुरुषव्याघाः महायासव नारतामार्वादिव्यास्त्रविहंसः सर्वदुष्टानिकांरिणः॥
वेदांतवेदाधिगमांतवतेस्नाताः सर्वेषुतपराजिताः॥ निहस्तुसमारासनादवानामपि पांडवाः॥ शिखंडाद्युधमन्युपायतः॥ नामसतोय
मोकोनौयुधमन्युमोत्रसो॥ विराट्पुष्टौवो नौतीक्ष्णद्रोणमोयुधि॥ शोखाश्चवमहाबाहुदंडि वश्यमहाबल
॥ पुत्रोऽस्यो जनपदांमहाबलपराक्रमः॥ शौनयश्चमहाबाहुः महाप्राणाकाविदः॥ अनिमसुश्चबलवान्द्रो
पद्याः पंचचात्मजाः॥ स्वयंवापिसमर्थो सि त्रिलोकोऽसादनश्चपि॥ स्यात्सितश्चातनव्यं चतिनातुपपन्न॥ ॥

३०६

आज्ञाव्यस्तात्वाश्चाहिततद्वृणाधुनराद्विज्ञा॥

कोधाद्येपुठपेपेस्त्रयाशक्रममद्युने॥ मक्षि प्रतनवेत्तुमिति त्वावेमिकोरवा॥ ॥ महाभरनेउद्योगवर्णि॥ ॥ वि
शंपायनउवाच॥ ॥ ततः प्रजानेविमलेधातुराहुणवोदिताः॥ दुर्योधनेतराजानः प्रययुः पांडवान्प्रति॥ आज्ञाव्यश्च
वयः सर्वस्त्रिणाः शुक्लवाससः॥ गृहीतशस्त्राध्वजिनः स्वस्तिवाध्वकुनामयः॥ सर्वेस्त्रविदः शूराः सर्वेसुचरितव्रता
॥ सर्वेकामरुताश्चैवसर्वेधादवलङ्कणाः॥ आद्वेषुयरातलोकात्तजिगीषन्तोमहाबलाः॥ एकाग्रमनसः सर्वेअदधाताः प
रस्परं विद्वानुविदावावमौकिकेयाबाह्निकेः महा प्रययुः सर्वेएवेनेजारधजपुरोगमाः॥ अश्वाश्चामाशानतवः सिंधवो
यधजयदधः दारिणात्याः प्रतीव्याश्चपार्वतीयाश्चयेदयाः॥ गंधारराजः शकुनिः प्राच्यादीव्याश्च सर्वशः॥ शकाः किराता
यवताः शिवमो धवशातयः॥ स्वेः स्त्रितीकेः मदिताः परिवार्यमहारथा एनेमहारथाः सर्वेदितीत्यतिर्यमुर्वने॥ सतवर्मा
महानीकस्त्रिगर्भश्चमहारथा॥ दुर्योधनश्चतुयतिर्जीहृतिः परिवारिनः॥ शलोभूरिशवाशल्पः॥ कोशल्यो धृष्टदुहलः॥ एने
पश्चादनुगत्वाधातुराहुमुसोगमाः॥ तेसामत्ययथात्यायं धातुराहुमहाबलाः॥ कुरुक्षेत्रस्ययश्चाद्वैवतिष्ठंतदेशिता
॥ दुर्योधनश्चुशिविरंकारयामासभरत॥ यथिवदामिनपुरेदितीयेममलंकृतं॥ तविशेषविजानंतिपुरस्यशिविरस्यवा॥
कुशलाश्चपिराजेंद्रनरानगरवासिनः॥ तादृशात्येवदुर्गारिगतामयिमयिमहीयतेः॥ कारयामासकोरव्यः॥ शतशोय

उद्योग

दागवारस्त्रियः॥

महस्त्रयः॥ तेषां दुर्योधनो राजा ससिन्धानां महात्मनां पंचयोजनसु सृज्यमंडलं तद्वत्पुत्रिं सैनानिवेशं स्तेराजं नावि
संवेतमं वसः॥ तत्र ते प्रथिवीपालाय यो साहं यथा वत्सं विभुशुः शिविराण्यत्र द्रव्यं च तिसहस्रशः॥ तेषां दुर्योध
नो राजा ससिन्धानां महात्मनां व्यादिदेश सबाह्यानां सद्यो नो ज्यमनुत्तमं सतागाश्च सनुष्याणां ये वशिष्ठापजी
विनः जेवात्येनुगतास्तत्र सत्समागधवं दिनः॥ वणिजो गणिका दारा ये विवशे ककाजनाः॥ सर्वास्तान्कोरवो राजा विधि
वत्सत्य विह्वलः॥ ॥ इति महाभारते उद्योगपर्वणि॥ ॥ विशंपा यत उवाच॥ ॥ तथैव राजा किं ते यो धर्ममुत्रो
मुधिष्ठिरः॥ धृष्टद्युम्नसुखाक्षीरांश्चादयामास नारत वेदिका शिकुरुषाणां नेतारं हठविक्रमं॥ सतापतिमसि त्रिभु
धके तु मथादिशत विराटं दुपदं विवसुधुधानं शिखंडिनां पांचाल्योचमहेष्वासो युधामन्युत्तमो जसो॥ ते श्वराश्चित्र
वर्माणां सप्तकुंडलधारिणः॥ अज्यावशिका ज्वलिना धिक्स्थिवि वक्रतामयः॥ अशोभंत महाघाते श्वराश्चित्रमायदाः प्र
ज्वलिता इव॥ अथ सित्येयथा योगं धृजयित्वा नरैर्यतः॥ दिदेश नान्यनीकानि प्रयागा यमदीपतिः॥ तेषां युधिष्ठिरो राजा
सिन्धानां महात्मनां व्यादिदेश सबाह्यानां सद्यो नो ज्यमनुत्तमं सतागाश्च सनुष्याणां ये वशिष्ठापजीविनः॥ अस्मिन्
सुहृदंतं वापि देयांश्च सर्वशः॥ धृष्टद्युम्नसुखाक्षीरांश्चादयामास नारत वेदिका शिकुरुषाणां नेतारं हठविक्रमं॥ तेषां च युधामन्युत्तमं च पांडवं च धनं जयं॥

ल्ले
३०७

स्कंधं सपृहं नांडसुपकरणं बुद्धिनिःस्वंबुद्धेर्विषयं प्रतिस्ववं ज्ञेयदेयानित्यादिनाया जयत क्रियात्रयः॥

द्वितीयं प्रेषयामास शालस्कंधं युधिष्ठिरः॥ नांडं समापयता चरतां संप्रक्षवतां रुष्टानां तत्रायाधनां शशोदिवमिवा
स्पृशत्॥ स्वयामवततः शोपश्चादिराट्पुमदात्रिनः॥ अथापरि मदीया लोः महारायान्यदापतिः॥ तामधवायना सताध
ष्टद्युम्नसुखाक्षीरांश्चादयामास नारत वेदिका शिकुरुषाणां नेतारं हठविक्रमं॥ सतापतिमसि त्रिभु
धके तु मथादिशत विराटं दुपदं विवसुधुधानं शिखंडिनां पांचाल्योचमहेष्वासो युधामन्युत्तमो जसो॥ ते श्वराश्चित्र
वर्माणां सप्तकुंडलधारिणः॥ अज्यावशिका ज्वलिना धिक्स्थिवि वक्रतामयः॥ अशोभंत महाघाते श्वराश्चित्रमायदाः प्र
ज्वलिता इव॥ अथ सित्येयथा योगं धृजयित्वा नरैर्यतः॥ दिदेश नान्यनीकानि प्रयागा यमदीपतिः॥ तेषां युधिष्ठिरो राजा
सिन्धानां महात्मनां व्यादिदेश सबाह्यानां सद्यो नो ज्यमनुत्तमं सतागाश्च सनुष्याणां ये वशिष्ठापजीविनः॥ अस्मिन्
सुहृदंतं वापि देयांश्च सर्वशः॥ धृष्टद्युम्नसुखाक्षीरांश्चादयामास नारत वेदिका शिकुरुषाणां नेतारं हठविक्रमं॥ तेषां च युधामन्युत्तमं च पांडवं च धनं जयं॥

उद्योग

गणेशोवाचतीत्यत्रयः॥ ॥ विड्यामस्तु सर्वज्ञानायायानिर्मितः॥ नारताय प्रकाशोयसु योगाय प्रकाशकः॥ ॥
धृष्टके उच्यते दीनां प्रणेतार्या विद्यायोः सात्यकिश्च महेष्वासा वृष्णीनां प्रवाराश्च॥ इतः शतसहस्रगणस्थानां प्रण
द्वेली॥ इतः देववृक्षसद्वैरश्वास्तोषकपर्वतौ॥ जयनं पालेयं तो वृष्टता उग्रजग्मुः॥ न केनाप्यवयकिं चिद्या
नं युग्यं सर्वज्ञः॥ तत्र नागसहस्राणि दयानाममुतानि च॥ फल्युसर्वः कलत्रं वयकिं चिक्तुश डर्वलं॥ कापसं वय
वाहश्च कोशगारं तपो वच॥ गजानां कनसं वृक्षानिः प्रायाद्युधिष्ठिरः॥ तमन्ययास्तस्य धृतिः सोचितिर्द्युद्वर्मदः॥ अ
णिमावे सुदानश्च वृक्षः काश्चस्पवा विवृः॥ रथा विंशतिसहस्रायातपामवयायिनां॥ दयानां नवकोट्यश्च महतां कि
किणाकिनां॥ गजा विंशतिसहस्रा इषादंताः॥ प्रदाशिणो॥ कुलीनानि त्रकरयामघाद्वविसर्पिणः॥ षष्टिनागसह
स्राणि दशान्यानि च नारता॥ युधिष्ठिरस्य यान्यासत्रयुधिस्तमहात्मना॥ हूरंत इव जीहृता॥ प्रतिनकरटासुखा॥ रा
जानमवयुः॥ एष्टावृक्षत इव पर्वताः॥ एवं समनवद्रीमं कुंतीपुत्रस्य धीमता॥ यदा श्रित्याति युधुधे धर्तुरा इ सुपाधनं॥
तताम्यगणत्राः॥ पश्चाद्दहस्रायुतावानराः॥ तदंतः प्रययुः स्वर्गो अनीकानि सहस्रवाः॥ तत्रानरासहस्राणि शंखानाम
युतानि च॥ न्यवादयत संतुष्टाः सहस्रायुतावानराः॥ ॥ इति श्रीमहानारातशतसाहस्र्यां संहितायां विद्यासिक्कासु
द्योगपर्वसमाप्तमिति॥ ॥ श्रीरामायनमः॥ ॥ ॥ इत्युद्योगपर्वः समाप्तः॥ ॥ श्रीरस्तु॥ ॥

३७८

अथ पर्वण्यमीहृतांताः॥ ॥ राजा हतप्रस्थायने मंत्राः॥ उरोहितयानां॥ शल्पवरप्रदानं॥ इन्द्रविजयः॥ संजयमानां प्रजा
गरे॥ विडरवाक्यानि॥ मनमुजातीयं॥ द्यातमधिः॥ नगवद्यानं॥ दनोऽववाख्यानं॥ मातलिवराद्वपणं॥ गालवचरितं॥ वि
श्वरूपदर्शनं॥ विडलावृक्षावृक्षासने॥ कर्णापतिनादः॥ कर्णकुंतीसमागमः॥ अनिनिर्यात्रा॥ उत्तरकयात॥ रथा
निरयसंख्या॥ अंबोपाख्यानाद्वति॥ ॥ अतः परं नो अपदेन विष्यति॥ ॥ यस्यायं प्रतिमं धिः॥ ॥ अथ भवः
संवत् ७७ वर्षे शके ५८२ प्रवर्तमाने सप्तम्युद्धीडुजातीयपरीक्षकक्षीनाय जीतस्यात्मज
परीक्षकक्षीपनहानतस्याजमरीक्षकक्षीपमोहदासेन व्यास तीर्थनिर्मात्राग्निहोत्री
विष्णुं जीतस्यात्मजोऽग्निहोत्री शारंगधरतस्यात्मजाय अयासि निकायमहर्द्धि
रायमहानारतस्य उद्योगपर्वपौर्णमासी तदश्वे अधो देयपर्वणि व्रंजापणि बुध्वा प्रवर्त॥

उद्योगपर्व
३०८

३०८